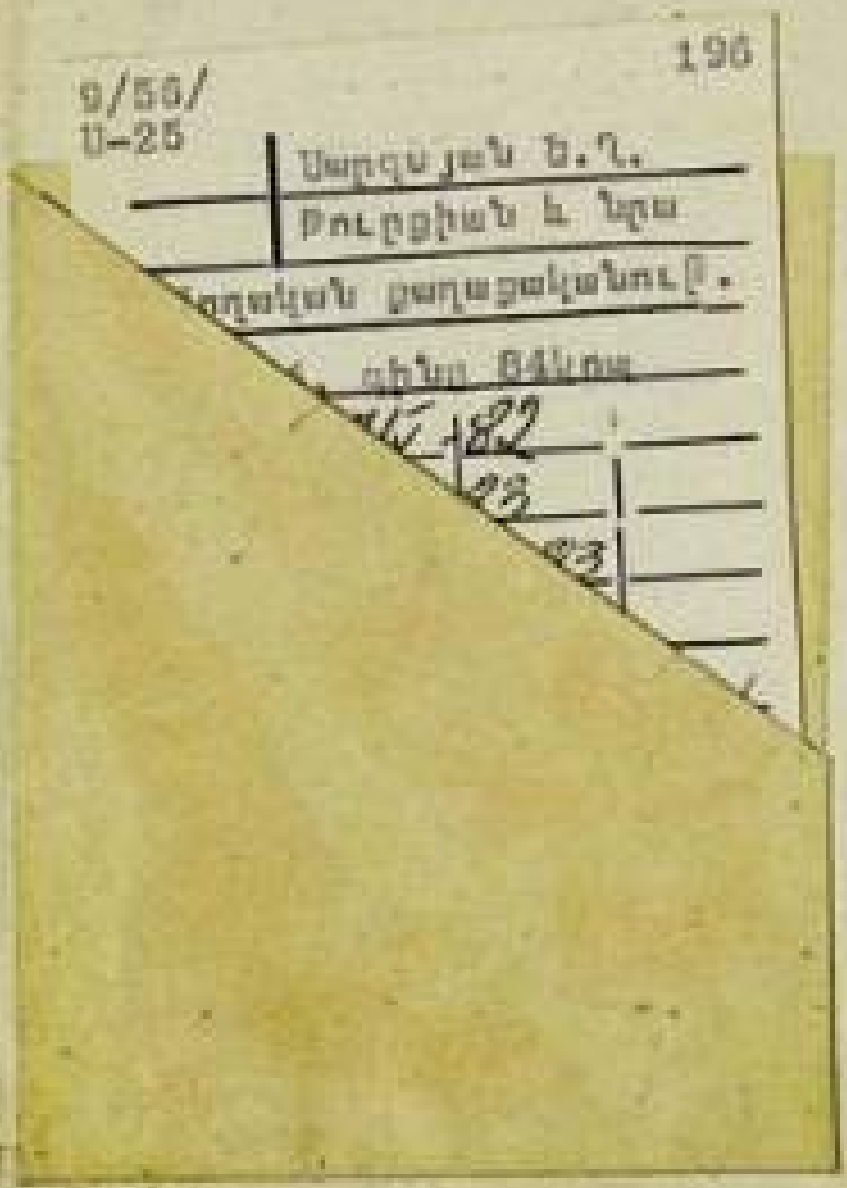
9(56)
U-25

196

9/56/
U-25

Ե. Ղ. ՍԱՐԳՍՅԱՆ

ԹՈՒՐՔԻԱՆ ԵՎ ՆՐԱ ՆՎԱՃՈՂԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՆՊՐՊՈՒՊԿԱՍՏԻՄ

1914–1918

196

«ՀԱՅԱՍՏԱՆ»
հրատարակչություն
ԵՐԵՎԱՆ 1964

Ե (Ա) 88
Ս 25

ՍԱՐԳՍՅԱՆ ԵՐՎԱՆԴ ՂԱԶԱՐՈՎԻՉ

ԹՈՒՐՔԻԱՆ ԵՎ ՆՐԱ ՀԱՐՁԱԿԱԼԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՄԵՋ (1914—1918 ԹԹ.)

(Հայերեն)

«Հայաստան» հրատարակչություն

Երևան, 1964

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Անգրիովկասը միշտ էլ կարևոր տեղ է գրավել ռուս-թուրքական հարաբերություններում։ Վրաստանի, Ադրբեջանի ու Հայաստանի ժողովուրդների բռնմոգալության պայքարի և Օսմանյան պետության ու Իրանի դեմ ռուսական զենքի փայլուն հաղթանակների շնորհիվ XIX դարի 30-ական թվականներին Անդրկովկասն ամբողջովին արդեն միացվել էր Ռուսաստանին։ Թուրքական կառավարող շրջանները, սակայն, մոռացիր չէին հաշտվել իրենց կորստի հետ և բազմիցս փորձում էին կրկին իրականացնել Անդրկովկասի նկատմամբ իրենց գավթողական ծրագրերը։

Ռուսաստանի ու Իրանի դեմ Օսմանյան կայսրության մղած բոլոր պատերազմների հիմնական նպատակներից մեկն է եղել Անդրկովկասի նվաճումը։ Այդ մասին ներկայումս բացահայտ գրում են թուրք ազգայնական պատմաբանները։ Այսպես, Անդրկովկասում 1918 թվականին թուրքական ինտերվենցիայի մասնակիցներից մեկը՝ գնդապետ Բեքթաշը, նշում է, որ տալդ արշավանքը Օսմանյան կայսրության ձեռնարկած կովկասյան առաջին արշավանքը չէր։ Նոսենով թուրք զորավար Բաքու-փաշայի 1788 թվականի արշավանքի մասին (1787—1791 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ), Բեքթաշը շեշտում է, որ դրա նպատակը ևս Կովկասի նվաճումն էր[1]։

---

1 Miralay Bekkuk, Büyük harpte (334) Şimali Kafkasyadaki faaliyetlerimiz ve 15 ft:kanın hareketi ve muharebeleri, İstanbul, 1934, s. 1-2. (Այս՝ „Askeri mecmuanın tarih kısmı", sayı 35).

Օսմանյան կայսրության դեմ մղած պատերազմներում Ռուսաստանը հզոում էր ձեռք բերել Թուրքիայի կողմից գրավված ծովափնյա մարզերը՝ իր հարավային սահմանների անվտանգությունն ապահովելու և գնդի մեջ նյութ ունենալու համար։ 1735—1739 թվականների ռուս-թուրքական պատերազմի հետևանքով Ազովն անցավ Ռուսաստանին։ 1768—1774 թվականների նոր ռուս-թուրքական պատերազմի հետևանքով կնքված Քյուչուկ-Կայնարջիի պայմանագրով Ռուսաստանին անցան Կերչը, Ենիկալեն, խան Ղրիմի խանությունը Թուրքիայից անկախ հայտարարվեց։ Ռուսաստանին վերջնականապես միացվեցին Մեծ և Փոքր Կաբարդան, ռուսական առևտրական նավատորմը իրավունք ստացավ ազատ նավարկելու Սև ծովում և անցնելու Բոսֆորի ու Դարդանելի նեղուցներով։ Այսպիսով, Ռուսաստանը գտնվում անմիջական սերտության մեջ դնում էր Թուրք-Քաֆսբուրգական տանգությունների Ղրիմում, որն արդեն 1783 թվականին միացվեց Ռուսաստանին։ Չհաշվելով այդ տերիտորիաների կորստի, ինչպես նաև Անդրկովկասում, հատկապես Վրաստանում, ռուսական ազդեցության ամրապնդման հետ, Օսմանյան կայսրությունը 1787 թվականին Ռուսաստանի դեմ սանձազերծած պատերազմ ձեռնարկեց, որը գաղտնի պատկանում Ռուսաստանի հաղթանակով։ 1791 թվականի Յասիի հաշտության պայմանագրով ռուս-թուրքական նոր սահմանն անցնում էր Հարավ-արևմուտքում՝ Դնեպրով, խան Կովկասում՝ Կուբան գետով։ Ռուսաստանն ամրապնդեց իր դիրքերը Սև ծովում։

Ամերի այդ փոփոխությունը՝ հզոում ռուսական կայսրության, հակասական նշանակության ունեցավ Թուրքական լծից ազատագրվելու համար մղվող անդրկովկասյան ժողովուրդների դարավոր պայքարի հետագա ընթացքի համար։ Վրաստանի, Ադրբեջանի ու Հայաստանի ժողովուրդները իրենց միսկ փրկության։ 1801 թվականին Ռուսաստանին միացավ Արևելյան Վրաստանը, 1803 թվականին՝ Մենգրելիան, իսկ 1804 թվականին՝ Իմերեթիան ու Գուրիան։

1805 թվականին սկսվով նոր պատերազմ Ռուսաստանի դեմ, Թուրքիան նորից փորձեց վերականգնել իր տիրապետությունը Սև ծովում և Անդրկովկասում կորցրած տերիտորիաների հաշվեմաքը։ Վրացական, հայկական, արևելական ու ադրբեջանական աշխատավորական զանգվածների ազատության համար ռուսական բանակը գուրս քշեց Անդրկովկաս նեղուցած Թուրք ագրեսորներին։ Նույն ժամանակ, 1804—1813 թվականներին, ռուսական զորքերը Ադրբեջանից վոնե-

դնցին իրանական զավթիչներին։ Այդ պատերազմների ընթացքում Թուրքական ու իրանական լծից ազատագրվեցին ու Ռուսաստանին միացվեցին Վրաստանը, Լոռի-Փամբակը, Երևանը, Նախիջևանի, Շարուրի, Սալիի, Դերբենտի, Ղուբայի, Բաքվի և Թալիշի խանությունները։

1826—1828 թվականների ռուս-իրանական և 1828—1829 թվականների ռուս-թուրքական պատերազմների հետևանքով Ռուսաստանին միացվեցին նրևանի ու Նախիջևանի խանությունները։ Սև ծովի արևելյան ափի մեծ մասը, ինչպես նաև Ախալցխան ու Ախալքալաքը։ Դրանով իսկ ավարտվեց Անդրկովկասի ազատագրումը թուրք և իրանական ասիմիլյատորների դաժան լծից. իրագործվեց Անդրկովկասի ժողովուրդների դարավոր ձգտումը՝ Ռուսաստանին միանալու։ Ճանապարհով վերացնել իրենց ազատասեր ֆիզիկական բնաջնջման մշտական վտանգը։ Անդրկովկասի ժողովուրդներն իրենց բախտը կապելով ռուս մեծ ժողովրդի հետ, հնարավորություն ստացան զարգանալու ավելի առաջադեմ սոցիալ-տնտեսական պայմաններում։

Դրանում էր Անդրկովկասի՝ Ռուսաստանին միանալու, նրա ժողովուրդների հետագա պատմական զարգացման օբյեկտիվության պրոգրեսիվ նշանակությունը։

Սակայն քարիզմը Անդրկովկասից դուրս մղելով թուրքական և իրանական զավթիչներին և այն միացնելով ռուսական կայսրությանը, հետապնդում էր գուտ իր քաղաքական, տնտեսական և ռազմա-ստրատեգիական նպատակները, բոլորովին հաշվի չառնելով հայերի, վրացիների և ադրբեջանցիների շահերը, որոնք քարիզմի կողմից ենթարկվում էին ազգային ճնշման, զրկված էին ազգային ինքնավար իրավունքներից։ Անդրկովկասը քարտական իշխանությունների կողմից դիտվում էր որպես մի ծայրամասային գաղութ՝ մնարտպոլիայի համար հումքի ապրյուր։

Ռուս-թուրքական հետագա պատերազմների ընթացքում (1853—1856, 1877—1878 թթ.) Օսմանյան կայսրությունը առաջվա պես ձգտում էր ետ նվաճել Անդրկովկասն ու Հյուսիսային Կովկասը։ Այդ նպատակով Թուրքիայի կառավարող շրջանները փորձում էին ոտնատրորել քարտական լծի դեմ Հյուսիսային Կովկասի ժողովուրդների պայքարը, որը լայն թափ ստացավ XIX դարի 40—50-ական թվականներին։

Ղրիմի պատերազմի ժամանակ Արևելյան Հայաստան ու Վրաստան ներխուժած թուրքական զորքերը, շարժվելով դեպի Անդրկովկասի խորքը, ձգտում էին միանալ Հյուսիսային Կովկասի լեռնականների հետ։ Առանձնապես վրացական ու հայկական գաղա-

վրացական բոլշևիկների աջակցությունը, ռուսական զորքերը Հարձաքման անցան, չախչախները թուրք պավիլիոնների և գուրքչիների նրանց Մենգրելիայից, Գուրիայից, Արխապիայից ու Ախալցխայից։ Ռուսական զորքերի այդ հարձակումների շնորհիվ լրիվ ձախողվեցին Անդրկովկասի նկատմամբ Թուրքիայի նվաճողական պլանները։ Դրա հիմնական պատճառներից մեկը Անդրկովկասի ժողովուրդների ուժեղ դիմադրությունն էր։ Բնութագրելով Ղրիմի պատերազմի ժամանակ Կովկասի ժողովուրդների դրաված դիրքը, Մարքսն ու Էնգելսը նշել են, որ «Թուրքիային միացվելու հեռանկարը, քան Ռուսաստանին, նրանց մեծ խանդավառություն առաջ չի բերում»[1]։

Ինչպես պատմական այդ դառը փորձին, Թուրքական դեկավար շրջաններին հետագայում էլ չհրաժարվեցին իրենց նվաճողական ծրագրերից։ Առվնական Միության ատրճանակ արհիվներում պահվող բազմաթիվ փաստաթղթերը վկայում են այն մասին, որ առաջնակարգ կառավարությունը պարբերաբար իր գործակալներն էր ուղարկում Անդրկովկաս, ինչպես նաև մահմեդական ժողովուրդների շրջանում Ռուսաստանի այլ շրջաններում։ Անդրկովկասը մշտապես գտնվում էր Թուրքական հետախուզության լրտեսական ու դիվերսիոն գործունեության կենտրոնում։

Թուրք էքսպանսիոնիստների կարծիքով նախկինում իրենց տիրապետության տակ գտնված Անդրկովկասը Թուրքիային է պատկանում պիրամիդի համաձայն և վաղ թե ուշ նորից պետք է վերադարձվի նրան։ Իրենց պանթուրքական և պանիսլամական նպատակներին հասնելու համար իթթիհատականները[2] առաջին հերթին հարձակման պատերազմի նախապրայման ձգտում էին վերացնել քրիստոնեական տարրը Փոքր Ասիայում և, առաջին հերթին, հայերին, որոնք, նրանց կարծիքով, խանգարում էին, որ Թուրքերը միավորվեն Անդրկովկասի ու Հյուսիսային Կովկասի մահմեդական ժողովուրդների հետ։ Այդ քաղաքականությունը, քան էության, նպատակ ուներ նախապատրաստել ոչ միայն Կովկասի նվաճումը Օսմանյան կայսրության կոմպլեքս։ Պատմական փաստաթղթերը համոզիչ կերպով վկայում են, որ մասնակցելով առաջին

---

[1] Маркс и Энгельс, Соч., т. II, стр. 532.

[2] «Ittihat ve terakki (Միություն և առաջադիմություն) կազմակերպությունը հիմնվել է 1889 թվականին։ Այդ կազմակերպության անդամները անվանվում էին «իթթիհատականներ» կամ, ավելի լայն հասկացությամբ, «Jön türkler (Երիտթուրքեր)։ Նա մեծ չափերով բուրժուա-հողվլադատական կազմակերպություն էր, որը պայքարում էր արդյունաբերության զարգացման և բուրժուա-ազգայնական կարգեր ստեղծելու համար։

համաշխարհային պատերազմին, Թուրքիան նպատակադրվել էր իրագործել իր սեփական զավթողական պլաններըը, որոնց հիմքում ընկած էր նաև Անդրկովկասի նվաճումը։

***

Մույն ուսումնասիրության նպատակն է լուսաբանել Անդրկովկասի նկատմամբ Օսմանյան կայսրության նվաճողական քաղաքականությունը առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին և, հատկապես, պատերազմի տարիներին։ Այս խնդիրն ակտուալ նշանակություն ունի և մեր օրերում, երբ Թուրքիայի հետապիմական ուժերը ԱՄՆ-ի իմպերիալիստական շրջանների աջակցությամբ պատրաստվում են իրագործել նրիմիուրքների ձախողված ծրագրերը։

Սովետական պատմագրության մեջ մեր կողմից հետազոտվող թեմային վերաբերող հատուկ աշխատություններ չկան, սակայն առաջին համաշխարհային պատերազմի ծագմանը, նախապատրաստմանն ու բուն պատերազմի պատմությանը նվիրված մենագրություններում ու հոդվածներում հարկանգիորեն չոչափվում են այն աշխատության մեջ բարձրացվող հարցերը։

Արխիվային նորահայտ փաստաթղթերի և այլ սկզբյուրների հիման վրա գրքում ցույց է տրվում մի շարք պատմաբանների սխալ տեսակետը՝ հիման վրա Մանգիրի գլխավորած գերմանական ռազմական միսիան Թուրքիա ուղարկելու և առաջին համաշխարհային պատերազմին Օսմանյան կայսրության՝ գերմանա-ավստրոհունական խմբավորմանը հարելու գրգռապատճառների լուսաբանման հարցում։ Միաժամանակ պարզաբանվում են այն շարժառիթները, որոնցից ելնում էին նրիմիուրքերը, կազմակերպելով հայերի ժամանակային բարերն ու տեղահանումը նրանց հայրենիքից՝ Արևմտյան Հայաստանից։ Աշխատության մեջ քննադատվում է նաև մեծ տերությունների քաղաքականությունն ու վարքագիծը Թուրքիայի նախկին կառավարողների ոչնչանալի գործողությունների նկատմամբ։

Սովետական որոշ պատմաբաններ (Մ. Պավլովիչ, Ա. Միլլեր և այլն), փաստորեն նսեմացնում են նրիմիուրքական պարագլուխների ինքնուրույն դերը 1914—1918 թվականների պատերազմում աուլիանական Թուրքիայի մասնակցության հարցում և անտեսում են Անդրկովկասի նկատմամբ նրիմիուրքերի սեփական զավթողական ծրագրերի առկայությունը։

Անդրկովկասում Թուրքական ագրեսիայի մասին խոսվում է

մի շարք մենագրություններում, որոնք մենք կանգրադառնանք առանձ նրանց հեղինակները ոչդրանի կապ չեն ունեցել գնդի Անգրիովկաս թուրքական զորքերի ձեռնարկած 1914 և 1918 թվականների արշավանքների մեջ։

Անգրիովկասում 1918 թվականի սառնաշնչյա ձնառիվնգիական պատմությամբ գրավվողները սահմանափակվում են սոսկ Էչմիածնի, Վրաստանի եւ Ադրբեջանի շրջանակներով։ Մինչդեռ գերմանա-թուրքական խմբավորումը և նրանց տերությունները Անգրիովկասը դիտում էին որպես մի ամբողջություն և նրա նվաճման միջոցով ձգտում էին առեղծել Մովետական Ռուսաստանի դեմ ուղղված խոշոր ռազմա-ստրատեգիական պլացդարմ և, միաժամանակ, մի պատնեշ՝ կասեցնելու Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ հեղափոխության ազդեցությունը Միջավոր ու Միջին Արևելքում։

Մեր կողմից հնարավորվող պրոբլեմն ակռուսալ նշանակություն ունի նաև այն տեսակետից, որ ժամանակակից քուրք, արևմտագիմանական ու ամերիկյան պատմաբանները առանձին հետաքրքրություն են հանդես բերում Անգրիովկասի՝ որպես համաշխարհային պատերազմի տարիների պատմության նկատմամբ։

Հրապարակի վրա են քուրք հեղինակները, 1914—1918 թվականների կովկասյան ռազմաճակատի գործողություններին մասնակից՝ Ենվեր, Էնյուհա նման հրեթուրքական կուսակցության հայտնի պարագլուխների բազմաթիվ առաջնորդություններն ու հուշերը, որոնք գերազանցապես վերաբերում են առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակաշրջանին։ Յուսուֆ Հիքմեթ Բայուր [1], Հասդ Ուրաս [2], Ահմեդ Էմին Յալման [3], Քյազըմ Կարաբեքիր-փաշան [4], Բերքուքը [5], Ալի Ֆուադ Քեբեսոյը [6], Թյուգյան [7]

---

1 Bayur Yusuf Hikmet, Türk inkilabı Tarihi, Cilt III, Kıs. III Ankara, 1957, նույնի, Türkiye Devletimin dış siyasası, Istanbul, 1933.

2 Esat Uras, Tarihte Ermeniler ve Ermeni meselesi, Ankara, 1950.

3 Emin Ahmed, Turkey in the World War, London, 1930.

4 Karabekir Kâzım, Cihan harbine neden girdik, nasıl girdik, nasıl idare etdik?, Istanbul, 1937, նույնի, Birinci Kafkas Kolordusunun 336 senesindeki harekatı ve meşhudatı hakkında general Harbord riyasetindeki Amerika heyetine takdim edilen rapor suretı, Erzurum, 1335 (1919).

5 Berkuk, Büyük Harpte 9-34 Şimali Kafkasyadaki faaliyetlerimiz ve 15 firkanın hareketi ve muharebeleri, տե՛ս „Askeri mecmuanın tarih kısmı", Istanbul, 1934, Sayı 35.

6 Ali Fuad Cebesoy, „Siyasi hatıralar", տե՛ս „Vatan" թերթի 1950 թվականի համարները։

7 Rüştü, Büyük harpte Bakü yollarında 5 Kafkas piyade Tirkası, տե՛ս „Askeri mecmuanın tarih kısmı", Istanbul, 1934, sayı 34.

Ջեմալ-փաշան[1], Թալեաթ-փաշան[2] և մյուսները երիտթուրքերի պանթուրքական նվաճողական քաղաքականությունն արդարացնելու նպատակով ամեն կերպ ենթագիտում են փաստերը, պատմական իրականությունը։ Նրանց հեղինակների աշխատությունների հիմքում ընկած են պանթուրքիզմի ու թուրքիզմի (türkçülük) հետազոտական գոյաբանակաները։ Պանթուրքիզմը խեղաթյուրում է թուրք ժողովրդի իրական պատմությունը, քարոզում թուրքերի գերազանցությունը մյուս ժողովուրդների նկատմամբ։ Նա փորձում է «հիմնավորելու» թուրք ազգի առանձնահատուկ դերը մարդկության պատմության մեջ և արդարացնել թուրքիայի կողմից քրիստոնյա ժողովուրդների ազգային բիրտ ճնշումն ու ֆիզիկական բնաջնջումը։ Պանթուրքիզմի անհաջողությունը Անդրկովկասի և Հյուսիսային Կովկասի նկատմամբ երիտթուրքական «հոլոկոստ»[3] էնվերի, Թալեաթի ու Ջեմալի, վարած ագրեսիվ արտաքին քաղաքականության գաղափարական հիմքն էր։

Չնայած թուրք բուրժուական պատմաբանների կոնցեպցիաների բացահայտ արհատավորությանը, նրանց աշխատություններում պարունակվում է զգալի չափով կոնկրետ նյութ, որն օգնում է բացահայտելու 1918 թվականին գեպի Անդրկովկաս ձեռնարկած թուրքական գորքերի արշավանքի իրական հանգամանքները, յուրացնելու Օսմանյան կայսրության ներքին վիճակը պատերազմի տարիներին, ընդգծա նաև թուրք-գերմանական ու թուրք-ավստրիական հարաբերությունները, Անդրկովկասի մուսավաթական իշխանությունների վերաբերմունքը թուրք օկուպանտների գորքերի նկատմամբ և այլն։ Նկարագրելով Անդրկովկաս ներխուժելու ժամանակ թուրքական գորքերի հանդիպած դժվարությունները, թուրք պատմաբանները ստիպված են գրել նաև ստորերկրյա քնտրվելիքների գեմ կրկռամարտ ժողովուրդների մղած պայքարի մասին։

Իրենց հուշերում Էնվեր-Ջորջը, Ռուսաստանին, պատմաբաններ Միխմեդ Ֆերդ, Հիդեթ-Հարոնը, Կարգիրը և ուրիշներ փորձում են Անդրկովկասի, ԱՄՆ-ի ու Թրանսիայի իմպերիալիստներին ներկայացնել խորհրդային զաղափարների ու փոքր ժողովուրդների չարհների պաշտպանների գերում։ Ինչպիսով առաջին համաշխարհային պատերազմի նախապատրաստման պատմությունը, նրանք պատերազմի առանձնահատկությունը, նրանց պատերազմի առնձնահատկության ամբողջ մեղքը բարդում են Ռուսաստանի վրա։ Այսպես, անգլիական հայտնի ռազմական պատմաբան Լիդել-Հարտը «Ճշմարտություն պատերազմի մասին» խորագիրը կրող գրքում պնդում է, որ Օսմանյան կայսրությունը պատերազմի մեջ

[1] Джемаль-паша, Записки 1913—1919 гг., Тифлис, 1923.

[2] Talât Paşanın Hatıraları, Istanbul, 1946.

մասով Գերմանիայի կողմում՝ Ռուսաստանի միջոցով։ Նրա կարծիքով, հենց քարական Ռուսաստանն էր, որ Գոստանգնուպոլսի ու նեղուցների նկատմամբ իր նվաճողական պլաններն իրագործելու ձգտումով Բուրքիային վանեց գեպի կենտրոնական պետությունների խմբավորումը [1]։ Գրանիական պատմության մեջ կայսերը, արդարացնելով երիտթուրքերի արտաքին քաղաքական հուրը, Ռուսաստանին նույնպես մեղադրում է այն բանի համար, որ վերջինս հարկ եղած չափով պիջողականություն չունեցավ և մերժեց Բուրքական կառավարության պահանջները։ Ամեն կերպ արդարացնելով Անգլիայի ու Գրանսիայի կառավարող շրջանների քաղաքականությունը պատերազմին Բուրքիայի մասնակցության հարցում, այս հեղինակն ուշադրի գրում է, որ «Բուրքիան գաշնակիցների գեմ պատերազմի մեջ մտավ Ռուսաստանի կամքով» [2]։ Այդ նույն տեսակետն է պաշտպանում անգլո-Գրանսիական խմբագրակիզմի մյուս ցատագովը՝ անգլիական պատմական Մարիոտը [3]։

Վերջին ժամանակներս, ինչպես նշվեց, բուրժուական գիտնականները մեծ հետաքրքրություն են հանգես բերում Անդրկովկասի ռուսին համաշխարհային պատերազմի ժամանակաշրջանի պատմության նկատմամբ։ Արդի մերպողների իրագրության պայմաններում ամերիկյան իմպերիալիզմը կարևորագույն նշանակություն է տալիս Մերձավոր արևելքի հատկապես այն երկրներին, որոնք սահմանակից են Անդրկովկասին։ ՆԱՏՕ-ի ապրնոխով բլոկի գիտավարների հաշվումներով, մերձավոր արևելյան հանգույցը գալիս պատերազմի հիմնական քատերաթատրներից մեկն է գտնելու Գատահական չէ, որ ԱՄՆ-ի խոշոր ռազմա-ագային ու հրթիռային բազաներ տեղակայված են հենց Մերձավոր արևելքում։ ԱՄՆ-ի ու Անգլիայի ռազմական շրջանների հանգամանքային պլաններում Անդրկովկասն առաջվա պես նկատելի տեղ է գրավում։ Գրանով, մասնավորապես, պետք է բացատրել այն փաստը, որ Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներում լույս են տեսնում Անդրկովկասի պատմությանը նվիրված հատուկ հետազոտություններ, որտեղում նյութից տեղ է տրված առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակաշրջանի իրագարձություններին։ Նման ուհետազոտություններից են՝ Ալլենի և Մուրատովի «Կովկասյան հանգույց» [4],

[1] Лидделль-Гарт Б. Г., Правда о войне 1914—1918 гг., М., 1935, стр. 120—121.

[2] Кайзер Ж., Европа и новая Турция, М., 1925, стр. 8—10.

[3] Marriott J. A. R. A historical study in European diplomacy. Oxford, 1951, p. 488.

[4] Allen and Muratoff, Caucasian Battlefields. A History of the Wars on the Turko-Caucasian Border 1828—1921. Cambridge, 1953.

Փիրուզ Կազեմզադեի «Պայքար Անդրկովկասի համար 1917—1921 թվականներին»[1] և այլ գործեր, որոնք նվիրված են Անդրկովկասի համար ամերիկյան պետությունների պայքարի պատմությանը։

Փիրուզ Կազեմզադեի գրքի առաջաբանում պարզորոշ ներկով բնորոշվում է այն միտքը, որ ապագայ իրադարձությունների պայմաններում Անդրկովկասի հետ կապված հարցերը նորից կարող են կարևոր դեր խաղալ միջազգային կյանքում[2]։

Պատմության կեղծարարները խեղաթյուրում են Անդրկովկասում 1918 թվականի Բուրջուական ինտերվենցիայի իրական պատկերը։ Անգլիական զորքերի ներխուժումն Ադրբեջան նրանք հռչակում է որպես ազնվություն անդրկովկասյան ժողովուրդների՝ «կարող կարծես հաստատելու համար» լուծյան մասին, որով հանդես գալ պատմական փաստերը, իմպերիալիզմի չաստված պատմաբանները փաստարկում են ժամանակի Անդրկովկասի նկատմամբ թուրքական ու անգլո-ամերիկյան իմպերիալիստների նվաճողական ձգտումների առկայությունը։ Այսպես, օրինակ, Ալլենն ու Մուրատովը ուղղակի գրում են, որ առաջին համաշխարհային պատերազմի մեջ ներգրավվելու նախօրյակին թուրքերը Բուսաստանի հանդեպ ոչ մի ագրեսիվ մտադրություն չունեին[3]։ Միաժամանակ, բուրժուական պատմաբանները փաստարկորեն անտեսում են Անդրկովկասի ժողովրդական զանգվածների պայքարը առաջին գավթիչների ու հակահեղափոխական ֆաշանգություններ՝ մենշևիկների, դաշնակների, մուսավաթականների դեմ։

Հարկ է նշել անգլիական առաջադեմ պատմաբան Վ. Վ. Գոլանչի «Գաղտնի դիվանագիտությունը առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին» խորագիրը կրող մենագրությունը[4], որի հեղինակը, ի տարբերություն արևմուտքի գրեթե բոլոր հետազոտողների, իր աշխատության մեջ լայնորեն օգտագործել է դիվանագիտական փաստաթղթերի ամենատես հրատարակությունները։ Ծանոթանալով առաջին համաշխարհային պատերազմին վերաբերող ամբողջ գրականությանը, Գոլանչը բացահայտում է ինչպես Անտանտի երկրների, այնպես էլ Եռյակ միության դավադրական նպատակները։ Ինչով Անտանտի տերությունների միջև գոյություն ունե-

---

[1] Firuz Kazemzadeh, The Struggle for Transcaucasia 1917—1921, New York, 1951.

[2] Firuz Kazemzadeh, p. 2

[3] Allen and Muratoff, p. 222.

[4] Гольцев В. В., Секретная дипломатия во время первой мировой войны. Пер. с английского, М., 1960.

ցոց հակասություններ. Հիմնական ապացույցում է, որ Ռուսաստանն այդ խմբավորման մեջ երկրորդական դեր էր խաղում, քանի որ քաղաքականությունն այնտեղ որոշում էին առաջին հերթին Անգլիան և Հնդ[1] Յանևիան։ Գոյությը հիշյա դիրքերից է չարտահայտում իմպերիալիստական այդ երկու խմբավորումների դիվանագիտական պայքարը՝ Թուրքիային ու Բուլղարիային համաշխարհային պատերազմի մեջ ներգրավելու խնդրում։

Կնգն, ազավոդված տեսքով են ներկայացնում Անդրիոկիսում առարկրյա բնակչվելիքի պատմությունը գերմանական ու ավստրիական պետական գործիչները, բուժական պատմաբանները ու հրապարակախոսները։ Այսպես, Լյուդենդորֆը [1], Բյուլովը [2], Լիման ֆոն Սանդերսը [3], Մյուլմանը [4], Պոմյանկովսկին [5], Էրցբերգերը [6], Լիրաուն [7], Նաումանը [8] և ուրիշներ պնդում են, թե իբր Գերմանիան Մեծամասը արևելքում հարձակողական նպատակներ չէր հետապնդում, այլ միայն բնագատական բանակը վերակազմելու երիտասարդական կառավարության ցանկությանը, ձգտում էր ամրացնել Թուրքիայի ռազմական հզորությունը՝ Անատոլի, և, առաջին հերթին, Ռուսաստանի կողմից նրա ամրոդչանությունը ապատնացող վտանգից պաշտպանելու համար։ Դրա հետ մեկտեղ գերմանական պատմաբանները միտում են Անդրիոկիսի նկատմամբ կայսերական Գերմանիայի նվաճողական պլանների ամաքյությունը և ձգտում են ապացուցել, որ գերմանական ռազմական շրջանները ու դիվանագետները մասնակցություն չեն ունեցել պատերազմի սարքնների երիտասարդների կողմից երկրի հայ բնակչության նկատմամբ կատարած արյունահեղություններին։ Դեռ ավելին, գերմանական որոշ ռազմական ու քաղաքական գործիչներ, ինչպես, օրինակ, Լիման ֆոն Սանդերսը, Լյուդենդորֆը,

---

[1] Людендорф. Мои Воспоминания о войне 1914—1918 гг., т. II, М., 1924.

[2] Бюлов Б., Воспоминания, М., 1935.

[3] Limen von Sanders O., Fünf Jahre Türkei, Berlin, 1919.

[4] Mehlmann Carl, Deutschland und die Türkei (1913—1914) Berlin, 1929, նույնի Das Deutsche-Türkische Waffenbendnis im Weltkriege, Leipzig, 1940.

[5] Pomiankowski I., Der Zusammenbruch des Ottomanischen Reiches. Erinnerungen an die Türkei aus der Zeit des Weltkrieges, Zürich-Leipzig—Wien, 1928.

[6] Эрцберрер М., Германия в Антанте, Мемуары, М., 1934.

[7] Лирау Вальтер, Новая Турция. Состояние и виды на будущее, М.—Л., 1924.

[8] Naumann F., Mitteleurope, Berlin, 1915.

էջերը և ուրիշներ նույնիսկ փորձում են արգելափակել հայ ժողովրդի իսպառ ոչնչացման երիտթուրքական կառավարության քաղաքականությունը։

Այնուհանդերձ, խիստ քննադատական մոտեցման դեպքում վերոհիշյալ աշխատություններից կարելի է քաղել ենգրիվկասում թուրք-գերմանական հակասություններին, պանթուրքական ծրագրերին, Օսմանյան կայսրության ներքին դրությանը և այլ հարցերին վերաբերող մեծ քանակությամբ փաստական ու վավերագրական նյութ։

Բացի նշված աշխատություններից, մեր կողմից օգտագործվել են գիվանագիտական փաստաթղթերի գերմանական հրատարակություններըՙ «Die grosse Politik der Europäischen Kabinette 1871—1914», «Die deutschen Dokumente zum Kriegsausbruch» և այլն։

Մեր հետազոտության հիմնական նյութ են ժառանգ սովետական արխիվներում պահվող փաստաթղթերը. Պետական ռազմա-պատմական արխիվում (ЦГВИА), Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականության արխիվում (АВПР), Հոկտեմբերյան անկյուքյայի ու սոցիալիստական շինարարության կենտրոնական պետական արխիվում (ЦГАОРСС) և Մոսկվայի կենտրոնական պետական պատմական արխիվում (ЦГИАМ)։ Հիշյալ արխիվների համապատասխան ֆոնդերում պահպանվել են Օսմանյան կայսրությունում ու եվրոպական երկրներում Ռուսաստանի դիվանագիտական ու ռազմական ներկայացուցիչների զեկուցագրեր, գործակալական զանազան տվյալներ, ագենտուրիվ ամփոփագրեր և այլ նյութեր, որոնցում պարունակվում են նորթա աշխատության քեմային վերաբերող խիստ արժեքավոր տեղեկություններ։

Օգտագործվել են նաև ՍՄԿԿ կենտկոմին առընթեր մարքսիզմ-լենինիզմի ինստիտուտի կենտրոնական պետական արխիվի այն նյութերը, որոնք վերաբերում են առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակաշրջանին, մասնավորապես, 1918 թվականին Անդրկովկասում թուրքական ու գերմանական իմպերիալիզմների հետ առնչվող իրադարձություններին, այդ շրջանում հակահեղափոխական կուսակցությունների՝ վրացական մենշևիկների, դաշնակների ու մուսավաթականների գործունեությանը։

Հետաքրքիր փաստաթղթեր են հայտնաբերվել Ռազմա-ծովային նավատորմի կենտրոնական պետական արխիվում (ЦГАВМФ) և Լենինգրադի կենտրոնական պետական պատմական արխիվում (ЦГИАЛ)։ Դրանք գերազանցապես լուսաբանում են թուրքական ու գերմանական ռազմա-ծովային ուժերի ավազակային հարձա-

կումը Թուաստանի տեսչական համահանգիստների վրա, ռազմական գործողությունները կովկասյան ճակատում և երիտթուրքական էմիսարների քայքայիչ գործունեությունն Անդրկովկասում առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին ու պատերազմի տարիներին։

Մեր կոչվից բարերացվող պրոբլեմի հնաոպտությունն անհնարին կլիներ առանց Ադրբեջանի, Վրաստանի ու Հայաստանի արխիվների փաստաթղթերի։ Ադրբեջանական ՍՍՌ կենտրոնական պատմական արխիվում և Հոկտեմբերյան անկյուրթոյի կենտրոնական պետական արխիվում գտնվել են արժեքավոր փաստաթղթեր, որոնք բնութագրում են թուրքական օկուպանտների կոզմից Ադրբեջանում հաստատած գաղութային-ասիմիլյատորական ռեժիմը, և ադրբեջանական աշխատավոր ժողովրդի համառ պայքարը ասպարեզրյա գավթիչների ու նրանց գործակալների՝ մուսավաթականների դեմ։ Այդ արխիվներում, հատկապես պատմական արխիվում, նույնպես պահպանվել են զգալի քանակությամբ փաստաթղթեր, որոնք մերկացնում են թուրքական գործակալների լրտեսական-դիվերսիոն աշխատանքն Անդրկովկասում առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին ու պատերազմի տարիներին։

ՍՍԿՊ կենտկոմին առընթեր մարքսիզմ-լենինիզմի ինստիտուտի ադրբեջանական ֆիլիալի արխիվից օգտագործվել են փաստաթղթեր, որոնք լույս են սոչիս Ադրբեջանի բոլշևիկների դեմ մղվող պայքարում։

Շատ արժեքավոր փաստաթղթեր են պահվում Վրացական ՍՍՌ կենտրոնական պետական պատմական արխիվում և Հոկտեմբերյան անկյուրթոյի կենտրոնական պետական արխիվում։ Դրանք մեզ են հանում թուրքական ռազմամոլ շրջանների գիվանագիտական հնարամտությունները Տրապիզոնի և Բաթումի կոնֆերանսներում, բացահայտում են գերմանա-թուրքական օկուպանտների եվաճողական ծրագրերը։ Այդ արխիվներում մեզ հաջողվեց հայտնաբերել Անդրկովկասի մահմեդական ազգաբնակչության ուղղված երիտթուրքական կոմիտեի թուռքիներեր՝ Թուաստանի դեմ ապստամբելու կոչով։

Աշխատության մեջ օգտագործվել են նաև համապատասխան նյութեր՝ ՍՍԿՊ կենտկոմին առընթեր մարքսիզմ-լենինիզմի ինստիտուտի վրացական ֆիլիալի արխիվից։

Լայնորեն օգտագործվել են Հայկական ՍՍՌ պետական պատմական արխիվի և ՍՍԿՊ կենտկոմին առընթեր մարքսիզմ-լենինիզմի ինստիտուտի Հայկական ֆիլիալի արխիվի փաստաթղթերը։ Հիշյալ արխիվներում կան նյութեր, որոնք բնութագրում են Օսման-

յան կայսրության համեղոպական քաղաքականության Անդրկովկասում տարբեր համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին ու պատերազմի տարիներին, ինչպես նաև նույն շրջանում թուրքական գործակալության լրտեսական քայքայիչ աշխատանքը։ Այդ արխիվների ֆոնդերում պահվում են հայկական հարցին վերաբերող նյութեր։ Բազմաթիվ փաստաթղթերում խոսվում է 1915—1916 թվականներին հայերի տեղահանման ու ջանգվածային ջարդերի, 1914—1917 թվականների կովկասյան ճակատում տիրող դրության, Անդրկովկասում 1918 թվականին թուրքական ինտերվենցիայի և այլ հարցերի մասին։ Մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում այն փաստաթղթերը, որոնք պատմում են թուրք գավթիչների դեմ Հայաստանի ժողովրդական ջանգվածների մղած հերոսական պայքարի մասին։ Բիչ չեն նաև այն փաստաթղթերը, որոնցում մերկացվում է անդրկովկասյան հակահեղափոխականների դավաճանական քաղաքականությունը, որը հեղաշրջից երկրամասի գրավմամբ թուրքական զորքերի կողմից։

Արխիվային փաստաթղթերի վրա աշխատելու ընթացքում մեզ հարկ էր լինում բազմազան ակխյալների համադրման ու վերլուծության միջոցով առանձնացնել ամենահավատարի և իրականությանը մոտ փաստերը, մի բան, որ հատկապես կարևոր է այն տեսակետից, որ միևնույն իրադարձության մասին համաչափակի հանդիպում ենք միանգամայն հակասական տեղեկություններին։

Բացի վերոհիշյալ արխիվային նյութերից, օգտագործվել է նաև «Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии» ժողովածուն, որը կարևոր ակխյալներ է պարունակում անդրկովկասյան կոմիսարիատի ու ազգի գործունեության, Բրեստի և Բաքվում կոնֆերանսների մասին։

Լիման ֆոն Սանդերսի գերմանական առաքելության միսիայի և տարբեր համաշխարհային պատերազմին Օսմանյան կայսրության մասնակցության ուսումնասիրման համար օգտագործվել են Միության Միությունում հրատարակված փաստաթղթերը՝ «Международные отношения в эпоху империализма» (серия III), «Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях», «Раздел Азиатской Турции», «Константинополь и проливы», «Документы внешней политики СССР» և այլն։

Անդրկովկասում ու կովկասյան ճակատում ծավալված հեղափոխական շարժման և մրցակցող մենդևիկների, դաշնակների ու մուսավաթականների հակահեղափոխական գործունեության մասին արժեքավոր փաստաթղթեր են պարունակում մեր կողմից օգ-

«Борьба за победу Советской власти в Грузии», «Большевики в борьбе за победу социалистической революции в 1917—1918 гг. в Азербайджане», «Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти в Армении» և այլն։

***

Հեղինակը չնորհակալություն է հայտնում Ա. Ա. Մաֆրատյանին սույն աշխատության համար արժեքավոր քննդրհների ևրա ֆատարած խորհրդատվությունների համար։

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅՈՒՆՆ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՆԱԽՕՐՅԱՅԻՆ

Օսմանյան կայսրությունում մինչև XIX դարի 80—90-ական թվականները գերիշխող դիրք էին գրավում Անգլիայի ու Ֆրանսիայի կապիտալիստները։ Իմպերիալիզմի դարաշրջանում գերմանական կապիտալի բուռն ներխուժումը Մերձավոր արևելք զգալիորեն սրեց մեծ տերությունների մրցակցային պայքարը երկրագնդի այդ մասում։ XIX դարի վերջին ավարտվում է Թուրքիան Եվրոպայի կապիտալիստական երկրների կիսագաղութի վերածման գործընթացը։

Առաջին Համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին Ֆրանսիայի կապիտալ ներդրումները Թուրքիայում կազմում էին 3 մլրդ. 240 մլն. ֆրանկ, Գերմանիայինը՝ 1 մլրդ. 220 մլն. ֆրանկ [1], Անգլիայինը՝ 750 մլն. ֆրանկ [2]։ Այսպիսով, Մերձավոր արևելքում կապիտալ ներդրումներով Ֆրանսիան գերազանցում էր իր մրցակիցներին՝ Գերմանիային ու Անգլիային։

Թուրքական տվյալներով, Ֆրանսիական կապիտալի բաժինը Օսմանյան կայսրությունում կազմում էր 59 տոկոս, գերմանականը՝ 22 տոկոս, անգլիականը՝ 6,5 տոկոս [3]։ «Ֆրանսիան կարծես քո

---

[1] ЦГИАЛ, ф. 543, оп. 1, д. 751, л. 213. *Հ. Գրոթի ավյալներով համաձայն գերմանական ներդրումները Թուրքիայում պատերազմի նախօրյակին՝ 1913 թվականին, կազմում էին 1 մլրդ. մարկ։ տե՛ս* Grothe H., History of Modern Europe *1878—1919*, London, *1933*, p. *18*.

[2] ЦГАВМФ, ф 858, оп. 1, д. 34, л. 102.

[3] Hasrev Ismail, Turkiye köy iktisadiyati, Ankara, 1934, s. 132.

Թուրքիայի բանկերը լինեն և այդ պատճառով էլ թուրքական ֆինանսների գլուխ է կանգնած Թուրքիայի բյուջեն կազմող ֆրանսիացի հարկերը,— Առաջարկից հետևորդում էր պատերազմի նախարարին Ռուսաստանի ժողային գործակալը [1]։ Երկաթուղային արտադրության ներդրված ֆրանսիական կապիտալը կազմում էր 443 մլն. ֆրանկ՝ [2] դիմելով միայն գերմանականին։

Գերմանական իմպերիալիստներն ամուր կերպով իրենց ձեռքում էին պահում գերակշռությունը Թուրքիայի երկաթուղային շինարարության բնագավառում։ Թուրքիայի արդյունահանող արդյունաբերության մեջ ֆրանսիական կապիտալին էր պատկանում բոլոր ներդրումների 76,5 տոկոսը, անգլիական կապիտալին՝ 6,6 տոկոսը, գերմանականին՝ ընդամենը 4,4 տոկոսը։

Այս թվերը համոզիչ կերպով վկայում են այն մասին, որ ֆրանսիական իմպերիալիստներն առաջնակարգ դիրք էին գրավում Օսմանյան կայսրության էկոնոմիկայում։

Փաստորեն ոչ Օսմանյան կայսրությունը բաժանված էր իմպերիալիստական պետությունների ազդեցության գոտիների։ Ընդունված գիտ շատ վազուց հասել էր գերիշխող դիրքի Սիրիայում և Լիբանանում, Անգլիան՝ Միջագետքում և Արաբական թերակղզում, իսկ Ռուսաստանը՝ Արևմտյան Հայաստանում և Թուրքստանում։ Տարածելով իր ազդեցությունը Թուրքիայի նշված շրջաններում, այդ տերությունների յուրաքանչյուրը ձգտում էր հասնել ոչ միայն տնտեսական, այլև քաղաքական ու տարատեսակական նպատակների իրականացմանը։

Օգտագործելով Թուրքիայի էկոնոմիկայում ու ֆինանսների վրա իր ազդեցությունը, Ֆրանսիան ամեն ինչ անում էր Սիրիան ու Լիբանանը վերջնականապես գրավելու համար։ Դամասկոսի, Հալեպի, Բեյրութի ֆրանսիական հյուպատոսները փաստորեն ամեն տեսակի գործերի տնօրինողներն էին։ Թուրքական տեղական իշխանությունները ոչինչ չէին կարող ձեռնարկել առանց Ֆրանսիայի ներկայացուցիչների նախնական համաձայնության։ Վերջիններս, օգտագործելով թուրքական ծանր լծից արաբական ազգությունների ժողովուրդները, տեղի բուրժուա-կոմպրադորական շրջաններից հավաքագրում էին գործակալներ, որոնց միջոցով այդ մարզերում ֆրանսիամետ պրոպագանդա էին մղում։ Ֆրանսիական կառավարությունը գաղտնի կերպով ֆինանսավորում և զենք էր մատակարարում տուրքանական իշխանություններին դեմ պայքարող

---

1 ՍՊԱՎՄՕ, ֆ. 418, օп. 1, д. 10071, л. 23—25.

2 Նույն տեղում։

Միքիայի ու Լիբանանի սրտերին, որն, ինչ խոսք, արվում էր բացառապես այդ երկրների ֆրանսիական գաղութի վերածելու նպատակով։

Նման քաղաքականություն էր վարում Անգլիան Միջագետքում և Արաբիայում։ Օսմանյան կայսրության այդ նահանգներում Անգլիան ստրատեգ էր իր գործակալների խիտ ցանցը։ Անգլիական իմպերիալիստները ցանց և միջոցներ չէին խնայում սրտբական ազգային-ազատագրական շարժման գործիչներին ու սրտբական քնդերի վերնախավին իրենց կողմը գրավելու համար։ Բասրայի, Կուվեյթի, Բազդադի բրիտանական հյուպատոսները գործուն կապեր էին պահպանում նեջդի էմիր Իբն—Սաուդի, Կուվեյթի շեյխ Մուբարրաք Իբն—Սաբահի և Բասրայի շեյխ Մեչիզ Քաչիրի հետ[1]։ Այդ նահանգներում գործող անգլիական լրտեսները սերտորեն կապված էին արաբական ազգայնական կազմակերպությունների հետ։ Անգլիայի քաղաքական շրջաններում չէին կասկածում, որ Օսմանյան կայսրության մասնատման ժամանակ Միջագետքն ու Արաբիան կվազմեն սեպուրգական ժառանգության անգլիական բաժինը։

Գերմանական իմպերիալիզմը, մյուսներից ավելի ուշ հանգած գալով մերձավոր արևելյան քաղաքականության ասպարեզում, զինվարվում էր Օսմանյան կայսրությունն ամբողջությամբ իր գաղութը դարձնելու ձգտումով։ Այդ նպատակն էր հետապնդում, մասնավորապես, Բազդադի երկաթուղու կառուցումը, որը պետք է կրեր Փոքր Ասիան ու Միջագետքը՝ անցնելով այն շրջաններով, որոնց վրա վաղուց այր էին դրել այլ տերություններ։ Դա էլ ավելի սրեց իմպերիալիստական տերությունների, հատկապես Գերմանիայի ու Անգլիայի միջև գոյություն ունեցող պայքարը։

«Բազդադի երկաթուղու կառուցումը,— գրում է գերմանական հայտնի ժուռնալիստ Ալբերտ Նորդենը,— պետք է որ ծայրահեղորեն սրեր Գերմանիայի հարաբերությունները մեծ տերությունների հետ։ Չէ՞ որ Բազդադի երկաթուղին կտրեց անգլիական իմպերիալիզմի կենսական երակը, որը տանում էր դեպի նրա տնտեսական տիրապետություններն ու ազդեցության գոտիները։ Գերմանիայի ամրապնդումը Թուրքիայի շրջանում ու մեծ թվով մինուչև ժամանակ սրեց նրա հարաբերությունները Ռուսաստանի հետ, որոնք առանց այն էլ բավականին լարված էին Բալկաններում Հաբսբուրգների հանդեպ ռուսական քաղաքականության Գերմանիայի քույլ տրված աջակցության պատճառով։ Դրա հետ մեկտեղ հոն-

1 ЦГВИА, ф. 2000/с, оп. 1, д. 991, л. 427—430.

գոհում և ոչ ոքի չէին կարող չտալ պահպանողականներին և իրենք չափազանց համարում գերմանական չովինիստների հավակնության ճիչերը, որոնք քվում էր, թե ոչ առաջավոր ևսիան ազգին պատկանում է գերմանացիներին [1]։

Բացառիկ նրկաքուշտ չինարտրությամբ գերմանական իմպերիալիստները ձգտում էին ներթափանցել Թուրքական այն մարզերը, որոնց Անգլիան իրացնում էր իր ապրանքները և արդյունաբերական Համար հումք էր հայթայթում։ Անգլիայի ու Ֆրանսիայի կապիտալիստները փորձում էին իրենց ազդեցության ոլորտները Թուրքիայում պաշտպանել գերմանացիների մրցակցությունից։ Այդ նպատակով նրանք ամեն կերպ աշխատում էին ուժեղացնել իրենց դիրքերը Օսմանյան կայսրությունում և, Հատկապես, նրա արտաքին հարաբերություններում։

Իմպերիալիստական տերությունների էքսպանսիայի կարևոր ուղիներից մեկը Թուրքիայում առևտուրն էր, որտեղ գերակշռող դիրք էին գրավում անգլիական կապիտալիստները։

Գերմանիան, որը մյուս երկրներից ավելի ուշ էր հաստատել իր առևտրական կապերը Թուրքիայի Հետ, XX դարի սկզբին գրաված Անգլիայի ու Ֆրանսիայի վաճառքները 1913—1914 թվականներին Գերմանիան Թուրքիայում ապրանքների ներմուծությամբ առաջ անցավ Ֆրանսիայից, Ռուսաստանից ու Բալկաններից և դուրս եկավ երկրորդ տեղը՝ Անգլիայից Հետո [2]։

Գերմանական ավյալներով ապրանքների արտահանումը Գերմանիայից Թուրքիա 1913 թվականին կազմել է 74 մլն. մարկ, իսկ ներմուծումը՝ 30 մլն. մարկ [3]։ Գերմանիան Մերձավոր արևելք էր արտահանում գերազանցապես պղպատանոսական մեքենաներ, մետաղյա, էլեկտրատեխնիկական ու քիմիական ապրանքներ, իսկ արտահանում էր այնտեղից հում, մետաքսի Հումք, թարմ և չորացրած մրգեր և այլն։

Թուրքիայի արտաքին առևտուրը կրում էր որոշակիորեն ընդգծված գաղութային բնույթ։ Օտարերկրյա վաճառականները Թուրքիայում մեծ արտոնություններ ունեին, որոնք սահմանված էին այսպես կոչված կապիտուլյացիաների ուժիմով։ Նրանք Օսմանյան կայսրության սահմանը անարգել ապրանքի իրավունք

---

[1] Нордау Адальберт, Уроки германской истории, М., 1948, стр. 14—15.

[2] Журавлев А., Германский империализм в Турции, «Летопись», 1917, № 5—6, стр. 286.

[3] Möller K. H., Die Wirtschaftliche Bedeutung der Bagdadbahn, Hamburg, 1927, S. 161—162.

էր տրված, ինչից զրկված էին նույնիսկ իրենք թուրքերը։ Թուրքիայի արտաքին առևտրի նկատմամբ ամերիկյան կապիտալի հատատած վերահսկողությունը վերջինիս ձեռքին մի միջոց էր թուրքական էկոնոմիկան իրեն ենթարկելու։

Օսմանյան կայսրության ժողովուրդների համար չափազանց ծանր էր Թուրքիայի եվրոպական պարտատերերի կողմից 1881 թվականին հիմնված «Օսմանյան պարտքի վարչության լուծը։ Ստացին համապետական պատերազմի նախորյակին հիշյալ վարչությունում հաշվվում էին շուրջ 9 հազար ծառայողներ, որոնց պահելու համար թուրքական գանձարանը տարեկան ծախսում էր ավելի քան 400 հազար լիրա [1]։

Ֆրանսիայում անգլո-ֆրանսիական կապիտալի գործիքը հանդիսացող ամերիկյան այս կազմակերպությանն էին հանձնված Թուրքիայի պետական եկամտի կարևորագույն աղբյուրները՝ ապիկ, մենաշնորհ, ապրանքից, ձկնորսությունից, գյուղատնտեսությունից գանձվող հարկերը, աշտրը (տաճառերգ), գրոշմատուրքը և այլն։ Լորդ Ջորջը նշում էր, որ «Ֆրանսիան ավելի մեծ ֆինանսական շահ ուներ Թուրքիայում, քան որևէ այլ երկիր։ Ֆրանսիան ամանեցատուներին էր պատկանում Օսմանյան պարտքի արժեթղթերի 60 տոկոսը, որի ընդհանուր գումարը հասնում էր 144 մլն. ֆունտ ստեռլինգի [2]։

Թուրք ժխտասպրի գյուղացիների համար անտանելի էր ֆրանսիական «Ռեժի» կոնցեսիան։ Ամերիկյան այս մոնոպոլիան էր թուլացնում ու վերահսկում ժխտատի արտադրությունն ու հավաքը։ «Ռեժի»-ին էր պատկանում նաև ժխտատի գնման նախապատվության իրավունքը։ Ժխտատի ամբողջ վաճառքը նա իր ձեռքում էր կենտրոնացրել։ «Ռեժի» կոմպանիան հսկայական շահույթ էր ստանում ժխտատագործության մեջ զբաղված 150—250 հազար բնակիչների գործն չահագործման միջոցով։ Նա գյուղացիներից մեկ կիլոգրամ ժխտատը գնում էր 4,3 գուրուշով, իսկ համաշխարհային շուկայում վաճառում 31 գուրուշով։

Ամերիկյան կապիտալի կողմից Թուրքիային առաջացնելու մյուս միջոցը Օսմանյան կայսերական բանկն էր, որն օժտված էր անսահմանափակ արտոնություններով և իր հսկողության տակ

---

1 Хусейн Анвя, Как Турция стала полуколонией, Литограф. изд., Л., 1934, стр. 46.

2 Ллойд Джордж, Правда о мирных договорах, т. 2, М. 1957, стр. 402.

էր պահում Թուրքիայի պետական ֆինանսները։ Այդ բանկը հիմնականում գտնվում էր ֆրանսիական ու անգլիական դրամատերերի ձեռքում։

Անգլո-ֆրանսիական ֆինանսական կապիտալի հետ Օսմանյան կայսրությունում մրցում էր հզոր գերմանական բանկը, որը XX դարի սկզբին սուլթանական կառավարությանը մի քանի անգամ վարկ տրամադրեց։

Օսմաներկրյա տերություններն իրենց տիրապետությունն էին հաստատել Թուրքիայի էկոնոմիկայի ու ֆինանսների վրա։ Թուրքիայի քույլ ու հետամնաց արդյունաբերությունը ի վիճակի չէր մրցելու ասպարեզացնների արտադրանքի հետ։ Վերջիններս Թուրքիայի ներքին շուկան ազոտել էին եվրոպական երկրների արդյունաբերական ապրանքներով, որի հետևանքով բամբակեղենի, բրդի և մետաքսագործական արդյունաբերությունը վերջնական անկում ապրեց։

Օսմաներկրյա կապիտալը չափազանց ներքափանցում էր Թուրքիայի արդյունահանող արդյունաբերության մեջ, գլխավորապես նրա այն ճյուղերը, որոնք պրապված էին էքսպորտային կուլտուրաների՝ ծխախոտի, բամբակի, չամիչի, թզի և այլ մթերքների նախնական վերամշակմամբ։

Երկիրը գոզոպանող իրենց քաղաքականության մեջ իմպերիալիստները հենվում էին սուլթանական Թուրքիայում հաստատված ինքնակալական ռեժիմի վրա, որը տնտեսությամբ հանում էր երկրում իշխող ֆեոդալական-բյուրոկրատական կամայականությունը, համքարական կորպորացիաները, ներքին մաքսային արգելքները, խոչընդոտով հայրենական արդյունաբերության ու առևտրի զարգացման ամեն տեսակի հնարավորությունները, որոնք ներկայացուցիչների մեջ նա տեսնում էր իր բնական քշնամիներ [1]։

Օսմանյան կայսրությունում ֆայրահեղ հետամնաց վիճակում էր գտնվում գյուղատնտեսությունը։ Ագրարա-գրամային հարաբերությունների գարգացման հետևանքով կապիտալիզմի ձիլերը ներքափանցելին Թուրքական գյուղը։ Օսմաներկրյա կապիտալի ներգործության պայմաններում գյուղատնտեսության մեջ, հատկապես երկրի մերձափնյա շրջաններում, զարգանում էր տեխնիկական և այգեգործական կուլտուրաների մշակումը, որոնք արտադրա-

---

[1] «Пробуждение Азии, 1905 год и революция на Востоке», Сборник статей, Л., 1935, стр. 3.

քյան պրոցեսը պահանջում էր կիսաֆեոդալական հարաբերություններից անցնել կապիտալիստականի։

Թուրք գյուղացիության ընդհանուր վիճակը հոգալորի էր։ Մշակվող բոլոր հողերի 66 տոկոսը պատկանում էր խոշոր հողատերերին, որոնք կազմում էին գյուղական բնակչության 3 տոկոսը։ Գյուղական բնակչության մնացած 93 տոկոսին բաժին էր ընկնում մշակվող հողերի ընդամենը 34 տոկոսը։ Գյուղացիական տնտեսությունների 8 տոկոսը բոլորովին հող չուներ։

Թուրքիայի գյուղացիությունը առաջապում էր ուժից վեր ծանր հարկերից։ Կալվածատերերի ու վաշխառուների կամայականությունները և գյուղացիների լրիվ իրավազուրկ վիճակը վերջիններիս մղում էր պայքարի՝ ֆեոդալական ընչման դեմ։

Համանյան կայսրությունում առանձնապես ծանր վիճակում էին գտնվում ոչ-թուրքական ծագում ունեցող աշխատավոր զանգվածները՝ հայերը, արաբները, մակեդոնացիները, քրդերը և այլն։ Նրանք շահագործվում էին ինչպես սեփական կապիտալիստների ու կալվածատերերի, այնպես էլ թուրք հողատերերի, չինովնիկների ու սահմանադրյա իշխանությունների կողմից։ Բացի դրանից, ոչ-թուրք ազգությունները զրկված էին տարրական մարդկային իրավունքներից։ Քաղաքական իրավազուրկ վիճակը, ազգային ու դասակարգային ընչումը նրանց ստիպում էին պայքարի բնավ Երդով Համիդի արյունոտ ռեժիմի դեմ։ Այդ պայքարը կրում էր ազգային-ազատագրական բնույթ և այն խարխլում էր սուլթանական բռնապետության հիմքերը։

***

Թուրքական բիրտ լծի տակ գարեր շարունակ հեծող Հայ ժողովուրդը, չհաշտվելով ստոր սիրտպետության հետ, պայքարում էր իր ազգային ազատագրության համար։ Հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարն առանձնապես ուժեղացավ XIX գարի երկրորդ կեսին, երբ թուրք կեղեքիչների չուտը այլևս անտանելի գարձավ։ Բալկանյան գեպքերի հետևավոր ընթացքը կայսրության այլ շրջաններում կանխելու նպատակով, սուլթանական կառավարությունը գնալով ավելի էր ահաբեկում հայ ժողովրդին ու բռնի թուրքացման իր վազնվի քաղաքականությունը։ Նա գաժան միջոցներ էր ձեռնարկում հայ և իրեն հպատակ ուրիշ ժողովուրդների ազատագրական շարժումները ճնշելու համար։

Թուրքական բռնակալական կարգերի պայմաններում կայսրու-

քյան քրիստոնյա հպատակները համարվում էին իրավազուրկ ռամյաներ, որոնց կյանքն ու ունեցվածքը օրենքի կողմից չէին պաշտպանվում։

Անհամեմատ դաժան և չափազանց ծանր էր Արևմտյան Հայաստանում թուրքական բռնապետության կողմից հետևողականորեն անցկացվող ազգային ճնշման, հալածանքների ու հոգեպատիր քաղաքականությունը։ Արևմտահայ ժողովրդական զանգվածները մշտապես համառ պայքար էին մղում հանուն իրենց ազգային ապրումների։ Հայոնի ևս հայերի հիրոսական ապստամբությունները հետևյալին կիլիկիայում, Զեյթունում ու Վանում 1862 թվականներին, Մուշում՝ 1863 թվականին և Շապանէյաքում՝ 1865 թվականին[1]։

Հինված ապստամբություններ տեղի ունեցան նաև 1872, 1875, 1878, 1884 և այլ թվականներին։ Զեյթունի 1878 թվականի ապրստամբությունը յայն արձագանք գտավ հետևյալին կիլիկիայում։ Ապստամբած զեյթունցիներին միացան Այրիսատանի, Մարաշի ու այլ վայրերի հայերն ու քրդական ցեղերը։ Նրանք միասյալ ուժերով գրոհներ էին Մարաշում կենտրոնացած կառավարական զորքերի վրա և գլխովին չարթնցրին նրանց։ Թուրքական կառավարությունն անզոր գտնվեց ճնշելու լեռնցիների այդ հզոր ապստամբությունը։

1853—1856 և 1877—1878 թվականների ռուս-թուրքական պատերազմների ժամանակ հազարավոր հայեր զինվոր ձևոք էին պայքարում էին թուրքական զորքերի դեմ բնչպես ռուսական կանոնավոր բանակի շարքերում, այնպես էլ կամավորական չեխատներում ու պարտիզանական խմբերում։ Հանձին ռուս զինվորների, արևմտահայերը տեսնում էին թուրքական լծից իրենց ազատարարներին, ուստի ուժ ու միջոց չէին խնայում նրանց օգնելու համար։ 1877—1878 թվականների ռուս-թուրքական պատերազմի անմիջական մասնակիցներից մեկը՝ գեներալ-մայոր Մ. Քիմքիկը, «1877—1878 թվականների պատերազմը Արևմտյան Հայաստանում» վերնագրով իր գրքում, գրում է. «Պատերազմի ժամանակ արևմտահայերը ցուցաբերում էին մեծ անձնազոհություն ու անբարեխիղճ համակրանք ռուսական զորքերի նկատմամբ և նրանց գործի օգնություն էին ցույց տալիս»[2]։

---

1 Զեյթունի ապստամբության մասին մանրամասն տե՛ս. Մկրտչյան Վ., «Զեյթունի 1862 թ. ապստամբությունը (Հայոց ազատագրական պատմական քննության հարցեր», 1960, հատոր II)։ Nalbandian Louise, The Armenian Revolutionary Movement. The Development of Armenian Political Parties through the Nineteenth Century. Berkeley and Los Angeles, 1963, pp. 67—90.

2 Кишмишев С. О., Война в Турецкой Армении 1877—1878 гг., СПб, 1884, стр. 127.

Հետագա տարիներին ևս արևմտահայերը շարունակում էին պայքարել իրենց հայրենիքի ազատագրության համար։

Թուրքիայի հայկական վիլայեթներում կազմակերպվել էին ազատամարտերի հետ կապ պահպանող գաղտնիընկերություններ, որոնցից ամենից ակտիվ էին 1872 թվականին Վանում հիմնված «Միություն և փրկություն» գաղտնի խմբակը և 1881 թվականին Էրզրումում (Կարինում) կազմակերպված «Պաշտպան Հայրենյաց» ընկերությունը։ Վերջինիս գործունեության մասին Պարիզի ազգային հյուպատոս Ա. Դեննեմը 1882 թվականի իր զեկուցագրերից մեկում գրում էր, որ «Պաշտպան Հայրենյաց»-ը ձգտում էր սիստրքական կառավարության դեմ պինված ապստամբության բարձրացնելու, որ նա ունենալ է զինվորական կազմակերպության և խուզարկության ժամանակ հայտնաբերվել են քուրդիներ ու զենքեր։ Նույն զեկուցագրում Դեննեմը նշում էր, որ գաղտնի ընկերությանն անցել է իր հենակոդրաֆը, որի միջոցով ապագրվում էին անցամատոմսերը։ Ընկերության յուրաքանչյուր անդամ երդում էր տալիս ամենչն իր արյան վերջին կաթիլը զենքը ձեռքին պաշտպանել հայրենիքի շահերը [1]։

Գաղտնի ընկերությունը մենաստացված չէր գործում, նա բավականին լայն կապեր ուներ ինչպես Արևմտյան, այնպես էլ Արևելյան Հայաստանի ու Անդրկովկասի այլ մարզերում։

XIX դարի 90-ական թվականներին ամբողջ Թուրքահայաստանով մեկ ծավալված հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական շարժումը ճնշելու և այդպիսով թուրքական գործերին մեծ անհանգիստություններ միջամտության պատրվակները վերացնելու համար սուլթանական կառավարությունը ձգտեց հայ ազգաբնակչության ոչնչացման հրեշավոր ծրագիր [2]։

Բազմաթիվ աղբյուրները վկայում են այն մասին, որ Արդուլ-Համիդի կողմից կազմակերպվող ջարդերը հայ ժողովրդի նկատմամբ առաջին նրա քաղաքականության դրսևորման ձևերից մեկն էին և ոչ թե նրա հնարագիտական նենգքի քաղաքականության պատահական հետևանքը, ինչպես այդ փորձում են ապացուցել որոշ հեղինակներ։

---

1 Մեջբերված է Մ. Գ. Ներսիսյանի «Նոր ժողովրդի ազատագրական պայքարը թուրքական բռնապետության դեմ 1830—1870 թթ.» գրքից, Երևան, 1948, էջ 188։ «Միություն և փրկություն» խմբակի և «Պաշտպան Հայրենյաց» ընկերության մասին մանրամասն տե՛ս Nalbandian L., The Armenian Revolutionary Movement..., pp. 80—88.

2 Այդ մասին մանրամասն տե՛ս E. K. Саркисян, Аграрная политика Османского правительства в западной Армении во второй половине XIX века, Ереван, 1957.

Սուլթանական քաղաքականությունն Արևմտյան Հայաստանում իր ժամանակին բավականաչափ հստակ կերպով բնորոշել է խոշոր հոգատար, անպոճին ձյամիլ փաշան, որն Երզուլ-Համիդի օրոք երկար ժամանակ կառավարության գլուխ էր կանգնած.

«Մեր Եվրոպիոյ մասին մեզ մեր ծոցը ոճ սնուցինք, պետք չէ որ նույն հիմարությունն բնենք մեր Ասիական Տաճկաստանի մեջ. խնդությունը չկրկնվի է այն ամեն տարբերը, որ որ մը կրնան մեզ նույն վտանգը ծնանիլ և տարին ձեռնամխության տալիք ու տրծիք լինիլ:

Հիմա, այս օր գոնե, Անգլիոյ շահերն կը պահանջեն, որ Փոքր Ասիոյ (մենք և Անգլիա Հայաստան բառը ոչ միայն չենք ճանչեր, այլ այդ անունը հնչող կպակներդը պետք է չախչախենք) մեր ունեցած երկիրներդը ազատ մնան տարբեր միջամտություններն և միջամտության ամեն տարբերներն, ուստի այդ տարբ նպատակին համար պետք է և պետական իրավունքը կպահանջի, որ որևիցե կառավարչի տարբ անհնա բնենք, որպեսզի ապագայն ապահովենք. ուրեմն այդ հայ ազգը վերցնելու, անհնա և անհնա ընելու ենք: Ով այդ իր գլուխ հանելու համար բան չի պակսիլ մեզ. ամեն տրծիք պատրաստ ունինք՝ բուրդ, չերքեզ, կուսակալ, գաղտակոր, հարկահան, ատաիկան, վերջապես ամենայն ինչ. կրոնական պատերազմ մը կը հրատարակենք, և դյուրին պատերազմ այնպիսի ազգի մը դեմ, որ ո՛չ գենք ունի, ո՛չ գինվորություն և ո՛չ պաշտպան. երբ ընդհակառակն, մենք գենք էլ ունինք, գինվորություն էլ, այնպարհես ամենամեծ տերությանց մեկը (Անգլիան— Ե. Ս.) և ամենեն հարուստը մեզ գինակից է և մեր Ասիական աշխարհին նրաշխավոր: Ով կրնա այդ հայ ազգը բնաջինջ լինի և քրիստոնյա Եվրոպա կրոնակից մը գինքն և չի գոնեն Տաճկական Ասիոյ մեջ, կը քաղաք գմեզ հանգիստ և այն տառն կը դրագինք ներքին գործերով և բարեկարգություններդ[1]:

Անգլիացի Մաք-Կոլն այդ կատակությամբ գրում է, որ XIX դարի վերջին «Թուրքիայում պարբերաբար կազմակերպվող հայկական ջարդերը տնտեսական ֆանատիզմի պտղիկումներ չէին, այլ որոշակի նիստմի հետ առնչվող քաղաքական գործողություններ, որոնք կատարվում էին մշտապես՝ սուլթանի ու նրա խորհրդատուների հրամանով կամ նեղչեմամբ[2]:

---

1 Տե՛ս «Թուրք. Պետական և դրամատնական մեծամասն հարցը, Մ Բ—Ե, Տփղիս, 1879, էջ 304—333:

2 Кан-Мелькольм Мак-Коль, Ответственность Англии перед Арменией (տե՛ս «Положение армян в Турции», 1896, стр. 173).

Մյուս հիմնական, ֆրանսիական հայտնի դիվանագիտ մյուս համքոնը, խոսելով 1894—1896 թվականների հայկական բարդերի մասին, նշում է. «Ամենաթուրքասեր այնտեղ (Կոնստանդնուպոլսում— Ե. Ա.) երբեք չէին գտնում, իսկ 1895 և 1896 թվականների հետևանքները ամենայն չափերի» Ոչ մի կայսրության մեջ մուհամեդական հրոսակները հարձակվում էին հայ ազգաբնակչության վրա, սպանում, թալանում, առևանգում կանանց և վաճառում չուխայում, ինչպես սորփուհների... Հարց էր տալիս, արդյո՞ք մարդասպաններն ու կառավարությունը հանգիստ հանգիստ չեն գալիս և վերևում (տպագիր արտոնիքում— Ե. Ա.), չի՞ն մտադրվել արդյոք ոչնչացնել ամբողջ հայ ազգը:

«Բարբերիում, Էրզրումում, Մկապում, Տրապիզոնում և նույնիսկ Կոստանդնուպոլսում տեղական քրիստոնյաները ապրում էին մշտական սարսափի պայմաններում...» [1]. (Ընդգծումը մերն է— Ե. Ա.):

Կոստանդնուպոլսում Ռուսաստանի դիվանագիտական գործակալ Ն. Պեչկովը 1895 թ. սեպտեմբերի 22-ի իր զեկույցում հաղորդում էր ներքաղաքական Թուրքիա բնակչության գործիչների հետ ունեցած իր զրույցի մասին, որոնք Պեչկովի այն հարցին, թե ինչպե՞ս վերաբերվեց թուրք հասարակայնությունը հայկական բարդերի հրեշավոր իրագործություններին, հետևյալ պատասխանն էին տվել.

«Կոստանդնուպոլսի հայերի կոտորածը օգոստոսի 14, 15 և 16-ին, նախորդ բոլոր բարդերի նման, մահմեդական ֆանատիզմի պոռթկման արդյունք չէր, ինչպես կարծում են Եվրոպայում. մահմեդական թուրքերը հայերի նկատմամբ որևէ քշնամական զգացմունք չեն տածել և չեն տածում։ Այդ բարդերը սուլթանի կողմից հայերին մշտապես հալածելու քաղաքականության արտահայտություն էին... Միամիտների զանգվածային բարդերի միջոցով Աբդուլ-Համիդը հույս ուներ վերացնել հայ ազգի ազգայնությունը երկրում...

Ընդհանրապես մահմեդական ազգաբնակչությունը... խորապես զզրացած էր ասիկանության գործողություններից և սուլթանի ու նրա պաշտոնյաների վարվելակերպից» [2]։

Մի այլ փաստաթղթում կարդում ենք, որ հայկական վիլայեթներում ամարգին կոտորվում են, անտառությունները ոչնչանում, իրագործվում է նրանց բնաջնջման պլանը... Բնակիչի պայմանագրի 61-րդ հոդվածն թնդունելու ժամանակներից թուրքական կառավա-

---

1 Жюль Камбон, Дипломат, М., 1946, стр. 49.

2 ЦГВИА, ф. 450, д. 113, л. 54—70.

թյունը, իր գազանի մեքենները ֆիրաունչով, բոլոր չանքերն ապարդում է՝ ոչնչացնելու համար հայ ազգին իր սեփական հայրենիքում [1]։

Մարզվանի հայ ազգաբնակչությունը 1895 թվականի նոյեմբերի 8-ին քաղաքի ոստիկանապետին հղած իր նամակում մանրամասն նկարագրելով հայերի չարչարանքները, մասնավորում էր, որ թուրքական կառավարությունն իրեն համար անամոթությամբ սկսել էր ինքը իր մեջքը և այդ ձևով գնդակների ուղղությունը ցուցնել հայերի վրա, ապա թե ոչ պարտադրում էր ինքը պատրաստ լինել ապացուցելու, որ այդ չարչարանքները կառավարության էին։

Մեր արամազրության տակ ևս բազմաթիվ արժանահավատ փաստեր և անհերքելի ապացույցներ, որոնք հաստատում են, ինչպես արդեն, կարող ևս հաստատել, որ այդ չարչարանքները կանխամտածված գործողություններ էին [2]։

Վերը բերված կարծիքները, ինչպես և բազմաթիվ այլ պատմական փաստաթղթերը վկայում են այն մասին, որ սուլթանական քաղաքականությունը նպատակ ուներ ֆոպատ բնաջնջել հայերին՝ նրանց սեփական հայրենիքում։

Ժամանակակից թուրք պատմաբաններ, ներկայացնելով Արևմտյան Հայաստանի պատմությունը, պնդում են, թե իբր հայերը Թուրքիայում, սկսած Մահմեդ Նվաիհի ժամանակներից, մշտապես ապրել են լավագույն պայմաններում։ Այդ միտքը կարմիր թելի պես անցնում է, օրինակ, Էսադ Ուրասի [3] և Ջարկի [4] աշխատություններում։

Էսադ Ուրասի ամփոփածավալ աշխատությունը պատմության մեջ և հայկական հարցը գրքի 428—429-րդ էջերում կարդում ենք, որ հայերը Թուրքիայում ապրում էին հանգիստ, երջանիկ կյանքով, հարստություն էին կուտակում և այլն։ Գրքի հաջորդ էջերում հեղինակը գրում է, որ հայերի տանջանքներն ու հալածանքները Թուրքիայում այս բոլորը մտացածին բաներ են [5]։

---

1 Հմմտ. ՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի պատմության ինստիտուտի արխիվ, գ. աշխարհի ոչնչացման թուրքական քաղաքականությունը, փաստաթղթերի ու նյութերի ժողովածու (ռուսերեն), թ. 2, կազմեց ու խմբագրեց պրոֆ. Մ. Գ. Ներսիսյանը։ Ցյուրեան՝ «Пассивность и материализм».

2 Նույն տեղում, թ. 93։

3 Esat Uras, Tarihte Ermenilar ve Ermeni meselesi, Ankara, 1950, 783 s.

4 Çark I., Türk Devleti hizmtinde Ermeniler (1453—1953), Istanbul, 1953.

5 Esat Uras, ss. 434—441, 442—445.

Ջարդն իր ուժգնությամբ Թուրքիայի պետական ժառանգության մեջ վերնագրով գրքում (որը լույս է տեսել Թուրքիայում 1953 թվականին՝ Թուրքերի կողմից Կոստանդնուպոլսի գրավման 500-ամյակի առնչությամբ), հայ ամիրաների, սարաֆների և Թուրքիայի պետական ապարատում բարձր պաշտոններ գրաված հայերի օրինակով, որոնք, ինչ խոսք, անհամեմատ ավելի բարենպաստ վիճակում էին գտնվում, փորձում է ընթերցողի մոտ այն տպավորությունն ստեղծել, թե իբր Արևմտյան Հայաստանում բնակվող հայերն ընդհանրապես ապահովված կյանք էին վարում։ Նրա առնչով, հայերը տոքիալ-տնտեսական լավ պայմաններում էին գտնվում, լայն իրավունքներ ունեին և ոգտվում էին մի շարք արտոնություններից։ Դրանով իսկ Ուրաս, Ջարդը և պատմության մյուս կեղծարարները փորձում են նսեմացնել այն մեծությունը, թե հայերի համար անհրաժեշտություն չկար պայքարելու հանուն իրենց վիճակի բարելավման և հայկական վիլայեթներում ռեֆորմների անցկացման։

Ջանալով արդարացնել թուրքական գահիճների գազանությունները, այդ հնդբնականները փորձում են հենվել մի այլ կեղծիքի վրա՝ պնդելով, թե իբր հայերի մեծամասնությունը մինչև էլ հավատարիմ է մնացել թուրքական կառավարությանը և որ միայն նրանց մի աննշան մասն է հնազանդ սիրտնեց թուրք հովանավորներին ավանդական նվիրվածությունից։

Այսպես, Ուրասի կարծիքով, այդ աննշան մասը կազմում էին այն հայերը, որոնք գործում էին ի վնաս Թուրքիայի անվտանգության։ Նրանք դիմում էին արտաքին միջամտության, հրապարակ բերելով ինչ-որ հայկական հարց... Այդ հայերը (կաթողիկոսը, պատրիարքը, վարժապետները և հնչակյան ու դաշնակցական կուսակցությունների գնդապետները), ոգտագործելով հայ ժողովրդի վրա ունեցած իրենց ազդեցությունը, նրա բոլոր դժբախտությունների պատճառը դարձան [1]։

Ակնհայտ է, որ Ուրասն ու Ջարդը թուրքական չեխ ապատագրվելու համար հայ ժողովրդի մղած պայքարը վերագրում են Կոստանդնուպոլսի մի խումբ հայ հարուստներին, դաշնակցական ու հնչակյան գոմիտեներին։ Այդպիսով նրանք խեղաթյուրում ու ժխտում են Արևմտահայաստանի աշխատավոր զանգվածների անհաչտ պայքարը թուրքական արյունոտ սիրապետության դեմ՝ հանուն իրենց ազատագրման։

Ի՞նչ նպատակ են հետապնդում Ուրասը, Ջարդը և այլ

---

1 Ուրաս, s. IV.

կնդհատրանքը։ Նպատակը պարզ է. ցույց տալ, թե իբր Թուրքիայում չկար և չէր էլ կարող լինել ազգային-ազատագրական որևէ շարժում, որ հայկական հարց գոյություն չուներ, որ հայ ժողովրդի ընդդեմ ամեամասնությունը ենվիրվածս էր Թուրքիային և, վերջապես, որ ազգային-ազատագրական շարժման համար համապատասխան հիմք չկար, քանի որ հայերը Թուրքիայում լայնորեն օգտվում էին բոլոր իրավունքներից և արտոնություններից։ Դա հայ ժողովրդի պատմության ծուռ կնդհատրանքի ձևերից ամենադիան է, որը պաշտպանում են նաև Հիմնիք Բայուրը, Շեմսեդդին Գյունալթայը, Ջեմի Վեյսին Դոգանը, Յուսուֆ Քյոփրյուլյուն, Սադրի Մաքսուդի Արսալը և ուրիշներ։

Ո՞ւմ հայտնի չէ Թուրքական սուլթանների ֆեոդալա-բռնապետական, ասիմիլյատորական ռեժիմը, նրանց կողմից սիստեմատիկ կերպով անցկացվող հայերի զանգվածային կոտորածները, որոնց հետևանքով, ի վերջո, հայոզվից Արևմտյան Հայաստանը ամայրկը գարեր շարունակ այնտեղ բնակվող միլիոնավոր հայ ազգաբնակչությունից։

Այս բոլորը Թուրք կնդհատրանքին չի խանգարում գրելու այն մասին, թե սիուրքական քաղաքակրթությունը կենարար քաղաքակրթություն էր... Թուրքերն ամրողջ մի ազգի նկատմամբ նրանք բռնություն չեն գործադրել։

Պատմական փաստերի անօրինակ ներգափոխումներից հետո Թուրք պատմաբաններդ գնա փորձում են ընդգծել Թուրք բռնակալների առանձնահատուկ գերը։ «Նշխարվի բոլոր քաղաքակրթի մարդիկ,— գրում է պրոֆեսոր Արսալը,— որոնք ընդունում են պատմական հշմարտությունը, պարտավոր են հարգանքով իրենց գլուխը խոնարհել Թուրքի հոյակապ ու փառահեղ պատմական գերի առջև [1]։

Հայերի նկատմամբ Թուրքական կատաղորդ շրջաններդ չարաբաստիկությունները արդարացնելու համար էապես ուրույն հարկությունը էին է հատկացնում գաշնակցական, հնչակյան ու ռամկավար կոմիտեների գործունեությանը։ Ուստի պատահական չէ, որ հնչնակը ներգափոխելով Թուրքական արյունոտ լծի դեմ հայ ժողովրդական զանգվածների մղած հերոսական պայքարի հանրահայտ փաստերը, դրանք կոմայականներին վերագրում է վերոհիշյալ կոմիտեների գործունեության հետ [2]։

---

1 Տե՛ս İkinci Türk Tarih Kongresi, Konferanslar, müzakere zabıtları Ankara, 1943, s. 1062, 1074, 1092.

2 Այդ մասին մանրամասն տե՛ս Ե. Պ. Մարգոյան, Ա. Ա. Մաֆրաստյան, Թուրքիայի հակագիտական յուտրանիան մի քանի փաստերի մասին «Պատմա-

Հատ ուշադրավ է այն հանգամանքը, որ նույնիսկ Հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարի փառահեղ էջեր կազմող 60—80-ական թվականների ապստամբություններից, որոնց մասին խոսվեց վերևում, վերաբերում է Հնչակյան և դաշնակցական կոմիտեներին, որոնք, ինչպես հայտնի է, հանգեցրին ճնշիչ ավելի ուշ։

Անհերքելի փաստ է, որ նախքան Հնչակյան և դաշնակցական կուսակցությունների հանդես գալը (1887 և 1890 թթ.), XIX դարի 60—80-ական թվականներին արևմտահայերի ազատագրական շարժումը համապզային բնույթ ընդունեց և վերածվեց ազգային-ազատագրական պայքարի։ Այս հրնույթն անժխտականորեն առնչվում էր Հայ բուրժուական ազգի կազմավորման պրոցեսի հետ, որն իր հերթին Հայ ժողովրդի տնտեսական ու քաղաքական կոնսոլիդացիայի հետևանքն էր։

Արևմտահայերի ազգային-ազատագրական շարժման բնութագրում դաշնակցության վարած քաղաքականությունը, ինչ խոսք, բացասական դեր խաղաց։ Այդ կուսակցությունը թուրքական լծից Արևմտյան Հայաստանի ազատագրումը կապում էր իմպերիալիստական տերությունների օգնության միտքի հետ, պնտություններ, որոնք բազմիցս փորձել են Հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարն օգտագործել Օսմանյան կայսրությունում իրենց դիրքերն ամրապնդելու համար։

Դնատկորեն չուշյան մատնանշով արևմտահայերի ազգային-ազատագրական շարժումը, թուրք պատմաբանները խոսում են միայն դաշնակների ավանտյուրիստական ելույթների մասին։ Նրանց կարծիքով, եթե դաշնակները չլինեին, թուրքական կառավարությունը իբր կանգնացներ «Հայերին հավասարության և նրանց խաղաղ կյանքն ապահովելու քաղաքականություն։ Մինչդեռ քաջ հայտնի է, որ Հնչակյան ու դաշնակցական կուսակցությունների հրապարակ գալուց գեռ շատ առաջ սուլթանական կառավարությունը մշակել էր ողջ արևմտահայության ֆիզիկական ոչնչացման հրեշավոր պլանը՝ նպատակադրվելով վերջ տալ Հայերի ազգային-ազատագրական շարժմանը և այդպիսով վերացնել թուրքական գործերին մեծ տերությունների միջամտության պատրվակները։

Ազգային ու դասակարգային ընդհանուր և մշտական հակասությունների ժամանակաշրջանում ազատագրական շարժումն Արևմտյան Հայաստանում շարունակվում էր և հետագա տարիներին։

տական ժողովածու, Ի հատ. 800 գիր. տպագր. հրատարակչություն, Երևան, 1962, էջ 272—282։

Թուրքական բանակներին չհնազանդվող հոների Մասունք 1904 թվականին նորից ապստամբեց։ Մուշեցիների կառավարությունը վազուց երազում էր վերջնականապես հնազանդեցնել Մասունը և այդ նպատակով յոյներին կիրառում էր ամեն անօրինություններ, կաշառելու, բռնանալ հավաքագրելու, հայերի գործիչների սպանելու և այլ մեթոդներ։ Մասունի հոյերին հայտնի էր, որ թուրքական կառավարությունը տակավին 1903 թվականին պատրաստվում էր մեծ ուժեր կենտրոնացնել Մասունում՝ այդ շրջանն ընդմիշտ իրեն ենթարկելու համար։ Այդ նպատակով նա 1904 թվականի հունվարին սկսեց Մասուն փոխադրել զինվորական զորամասեր՝ ամբողջ շրջանը ոչնչելու համար։ Թուրքական զորքերի քիվը հասնում էր 15 հազարի, մոտավորապես նույնքան էլ ավազակային խմբեր կային, որոնք գործում էին կանոնավոր զորքերի հետ համաձայնեցված։

Մարտի վերջին թուրքական բանակն անցավ հարձակման։ Մասունի և նրա շրջակայքի գյուղացիությունը պատահած պահը վրեժնդրությամբ պաշտպանության դիմեց։ Մինչև ապրիլի կեսերը ապստամբներն ունեին դիմադրություն էին ցույց տալիս՝ թուրքական զորքերին հաճախ փախուստի մատնելով։ Մուշեցիները ապստամբներին վերջնագիր ուղարկեց՝ առաջարկելով պահը վայր դնել ու հնազանդվել, սակայն վերջիններս ժամանակ չունենալով Արգուլ-Համիդի խարդախությունը, մերժեցին այն և շարունակեցին իրենց համառ դիմադրությունը։

Ապրիլի երկրորդ կեսին ապստամբների ուժերը վերջնական վրա էր։ Ձեզի տալով քշամու գերազանցող ուժերին, գյուղացիական զոհասեղանը սկսեցին նահանջել, իրենց ճանապարհին հրանի մատնելով հայրենի գյուղերը՝ ոչինչ չթողնելով վայրագ քշնամուն։ Նահանջի դիմելով, գյուղացիների վերջած զոհասեղանը կանանց, երեխաների և ծերունիների հետ միասին բարձրացան Արկարի Փըշփուշ լեռը և ապստամբների գլխավոր պաշտպանական կետ հանդիսացող Գելիեգուզանը։ Թուրքական զորքերը շրջապատեցին Գելիեգուզանը, ապրիլի 19-ի լուսադեմին անցան հարձակման։ Մասունցիների ուժերը և պարենը ապահովի էին, հետապ դիմադրությունն անեզրաւ էր։ Թոշնելով իրենց զոհերը, Մասունի 45 գյուղերից մոտ 20 հազար մարդ կիսաքաղց ու կիսամերկ վիճակում երկար ժամանակ թափառում էին Մասնա սարերում, որոնց ստոների վրա մինչև վերջին մարդը չոտոնված էին իրենց պայքարը քշնամու դեմ։

1904 թվականի օգոստոսի 11-ին (հին տոմարով հուլիսի 29-ին) Համիդաման քվով 300 թուրքական զինվորների հետ մարտի

բռնվեցին 70 սասունցիներ՝ զրկի կրոտաններ պատճառելով նրանց։ Անհավասար մարտեր տեղի ունեցան նաև Սասունի այլ վայրերում։

Դրավիչով Սասունը, Քուրքական հրոսակախմբերը հոգին հավաստեցրին 42 հայկական գյուղեր՝ ոչնչացնելով 7 հազար մարդ։ Սուլթանական կառավարության գազանությունները, սակայն, չկանգնեցին սասունցիների ազատագրական պայքարի առաջ։ Սասունը շարունակում էր պայքարել։

Ազգային-ազատագրական շարժումն Արևմտյան Հայաստանում առանձնապես ուժեղացավ 1905—1907 թվականների առաջին հեղափոխության տարիներին։

Առաջին հեղափոխության ազդեցության ներքո մի շարք ապստամբություններ տեղի ունեցան Արևմտյան Հայաստանում ու Անատոլիայում։ Արևմտյան Հայաստանի՝ Անդրկովկասին սահմանակից շրջաններում Թուրքահայ հեղափոխական շարժման ազդեցության մասին Մատենադարանում գտնվող ֆոնդային ձեռագիրը 1907 թվականի մայիսի 11-ին հազորդում էր հետևյալը.

«Կովկասում ծագած ռևոլյուցիոն շարժումը,— գրում էր նա,— անցյալ տարի խոշոր ազդեցություն ունեցավ Կարինի վիլայեթում, որտեղ բնակչության տարբեր խավերից կազմվել էր ընդհանուր մեծամասնությամբ մի կոմիտե, որն անմիջապես պայքարի հետ տեղական իշխանություններն ու Օսմանյան կառավարության դեմ՝ նրանց շարաշահումներին վերջ դնելու և բնակչությանը քայքայող ծանր հարկերը վերացնելու նպատակով։ Բնակչության մեծամասնությունը հավաքվել էր այդ կոմիտեի շուրջը և վերջինիս պրոպագանդան թափանցում էր նույնիսկ Քուրքական բանակի շարքերը [1]։

Զեյթունի կռվից թեկված փաստերը վերաբերում են 1908 թվականի Կարինի ապստամբությանը, որի ժամանակ տեղի ունեցավ քուրդ և հայ ազգաբնակչության համատեղ ելույթ։ Ապստամբները գրավեցին Հնաբերատունը և հնաբերով տուլթանից պահանջեցին վերացնել 1906 թվականի սկզբին կառավարության կողմից մտցված նոր տանձնական հարկը (ջուխտի վերցը), նվազեցնել մյուս հարկերը և պաշտոնից ազատել Կարինի նահանգապետ Նազիմ-փաշային։ Երկյուղելով ապստամբության հետագա ծավալումից, տուլթանը ստիպված էր հետացնել Նազիմ-փաշային և ժամանակավորապես գադարեցնել տանձնական հարկերի գանձումը չքավոր բնակչությունից։

---

[1] ԱՎՊՐ, ֆ. «Политархив», д. 1025, л. 255.

Կարինի վիլայեթում 1905—1906 թվականներին ձեռնարկված միջոցառումների հետևանքով (Կարինի բերդի ամրացումը և նորոգումը, Հասան գալաչից մինչև Քյոփրիկ՝ ոստոպան սահմանը խճուղու կառուցումը) հիշյալ վիլայեթի ֆինանսական դրությունը բավականին ծանրացավ։ Մինչև 1905 թվականի հոկտեմբերին հասավ 860 հազար ռուբլու մատաքացիական ու պինվորական պաշտոնյանների աշխատավարձն ապահովելու նպատակով սուլթան Աբդուլ-Համիդի հրամանով բաց թողնվեց 500 հազար ռուբլի՝ Կարինի, Տրապիզոնի, Սըվազի, Դիարբեքիրի և Խարբերդի վիլայեթների զորամարկզային պահեստերը լրացնելու համար։ Բացի դրանից, վիլայեթներին էր հատկացվում պետական գանձարանը մուծվելու ենթակա նախորդ տարիների տպագրի 20 տոկոսը, տանձնական հարկերը և առևտրական տարբեր գործերից առացվող նվամուտները։

«Ըշյատական ֆինանսական գծվարություններն և ռազմական առանձին բյուջեի բացակայությունն հետևանքով,— ասված է հաղորդումներից մեկում,— Քուրքական բանակի զորամասերը սովորաբար ամիսներ շրջնց հասանելիք գումարը չեն առանում։ Այդ պատճառով զինվորների մեջ տարածված է ավազակություն, կողոպուտը և, ընդհանրապես, կարգապահություն շկա։ Դա հրևում է, օրինակ, այն բանից, որ տուվարիների (հեծյալ) 19-րդ գունդը մինչև 1905 թվականի հոկտեմբերը, ցուրտ 16 ամիս, ոչինչ չի առացել... Քուրքական զինվորական գերագույն իշխանությունը հաշտվել է այդպիսի վիճակի հետ և ստիպված է մասնակի արտանքից նոյել զինվորների մարդկորությունը [1]։

Նման ելույթներ տեղի ունեցան Կաստամոնուի, Տրապիզոնի, Բիթլիսի, Վանի, Սամսունի և այլ վիլայեթներում։

Կաստամոնուի իրադարձությունների մասին ռուսական քննչական հանձնաժողովը հաղորդում էր, որ Կաստամոնուի նահանգապետ Ենիս-փաշան 1906 թվականի մարտի սկզբին կարգադրեց մուսնիպալ բնտրություններ անցկացնել։ Քաղաքի և նրա շրջակայքի բնակչությունը՝ քուրքերը, հայերը և հույները այդ բնտրությունները բոյկոտի ենթարկեցին այն հիման վրա, որ մունիցիպալիտետի անդամները իրավունք չունեին միջամտելու վիլայեթի ներքին ու ֆինանսական գործերին, քանի որ նրանք առաջ գրավված էին նահանգապետի չորացահումների ու նկրտումների պաշտպանությամբ, մանավանդ որ վերջինս գործունեությունը ոչ մի վերահսկողության չէր ենթարկվում։ Ուստի, ցուցարարների կարծիքով,

---

1 ԼՂԳՎՀԱ, ֆ. 450, ց. 142, ա. 125.

նման պայմաններում անկախացվող գնորդությունները ֆեոդալների կամեցողին։ Գնորդությունների այդ ցուցարարները չէին պատկանում քաղաքի գինվորական պետի տունը։ Ցուցարարների պատվիրակությանը հաջողվեց ընդունվել նրա կոզմից և բացատրել մանիքցիայի գնորդությունները բոլշևիկյան պատճառները։ Օգտվելով այդ առիթից, պատվիրակությունը միաժամանակ բողոք հայտնեց ռանձնական հարկերը գանձելու գեմ, որն իբր հատկացվում էր ռազմական նպատակի համար։ Պատվիրակությունը բողոքում էր նաև այն բանի համար, որ նշված հարկը, չգիտես ինչու, վճարում են միայն չքավորները, մինչդեռ հարուստները և հոգևոր հիմնարկները լրիվ ազատված են դրանից։ Ապստամբները կարուկ բողոք հայտնեցին նահանգապետի չարաչարանքների գեմ, որ նա յուրացրել էր քաղաքի նկամտի գլխավոր մասը և գինվորական պետին սոսկացրել բոլոր ապստամբների անունից հեռագրով տեղեկացնել սուլթանին իրենց պահանջների մասին։ Գինվորական պետը սուլթանին հաղորդեց նաև այն մասին, որ շարժումը բավականին լուրջ բնույթ է ընդունում, քանի ավելի վտանգավոր է այն, որ ամամիզականների հետ մեկտեղ այդ շարժմանը մասնակցում են նաև հայերը և հույները (ընդգծումը մերն է — Ն. Ա.)։

Սուլթանից պատասխան չստանալով, ապստամբները գրավեցին փոստի շենքը և անհամբեր հեռագրով հաղորդեցին սուլթանին իրենց պահանջների մասին։ Վախենալով հետագա բարդություններից, սուլթանը մասամբ բավարարեց ապստամբների պահանջը [1]։

Կարինի ու Կաստամոնուի բնակիչների օրինակով ապստամբեցին նաև տրապիզոնցիները, որոնք քշեցին տեղի նահանգապետ Իբրահիմ-փաշային։ Տրապիզոնցիների նկատի առնելով ապստամբներին, Բաբերի «Պրոշակը քերթը գրում էր. «Ոմանց արդյան, ոտանց անոլյուցիոն նկատների հետևողը չէ ապստամբության ձեռք բերել» [2]։

Կարինի ապստամբությունը նոր ուժով բռնկվեց 1908 թվականի հոկտեմբերին։ Կարինում Ռուսաստանի գլխավոր հյուպատոս Մկրտչյանը այդ մասին հաղորդում էր հետևյալը. «Կարինում հոկտեմբեր ամսին տեղի ունեցած անկարգությունները, որոնք ուղեկցվեցին նահանգապետի գերելով և ասիֆանական կոմիտաների սպանությամբ, խռովարարների համար բոլորովին անսպասե-

---

1 Տե՛ս Х. М. Цовинян, Влияние русской революции 1905 г. на революционное движение в Турции. «Советское востоковедение», т. III, 1945, стр. 30.

2 Նույն տեղում, էջ 31։

անգամ այն պատճառով, որ ո՛չ հարհանգստյանը, և ո՛չ էլ զորքերի հրամանատարը այդ գործը քննելու ուղղությամբ միջոցներ ձեռք չառան։

Իշխանությունների անգործունեությունից օգտված մահմեդական կոմիտեն հանվարի սկզբին գիմից զորքին ու ժողովրդին՝ կոչ անելով, ոտքի կանգնել հայրենիքի ու հավատի պաշտպանության համար։ Մի քանի շաբաթ անց նույն կոմիտեն հանդես եկավ նոր, ավելի համարձակ գիմումով, որտեղ նա կոչ էր անում բոլոր քաղաքը գործադրել Թուրքիայում միապետական կարգերը տապալելու և սահմանադրական ռեժիմ հաստատելու համար։

Միևնույն ժամանակ կոմիտեն ակտիվ կերպով զբաղվեց մահմեդականներին՝ բնչպես ազամարդկանց, այնպես էլ հիշյուս շարժմանը աչխույժ մասնակցություն ունեցած կանանց գինելու գործով [1]։

1908 թվականի հոկտեմբերի սպառամբության ժամանակ, ինչպես նույն թվականի մարտին, Թուրքերի հետ համատեղ հանդես եկան հայերը և հույները։ Երիտթուրքական կոմիտեն ամեն կերպ ձգտում էր հայերին ու այլ ազգություններին հետու պահել թուրքերի շարժումից, սակայն նրան այդպես էլ չհաջողվեց խանգարել այդ ժողովուրդների համատեղ պայքարը։

Սուլթանական կառավարությունը բոլոր միջոցները ձեռք առավ ապստամբությունը ճնշելու համար [2]։

Ապստամբների գեմ գուրս բերված զորքերը, չնայած հրամանատարի բազմիցս կարգադրություններին, հրաժարվեցին կրակել նրանց վրա, հայտարարելով, որ իրենք պատրաստ են կյանքի գնով պաշտպանելու հայրենիքը, բայց իրենց եղբայրների վրա չեն կարող գենք բարձրացնել [3]։

Համոզվելով, որ գինվորները հանդես են գալիս ապստամբների կողմում, սուլթանական կառավարությունը որոշեց Թուրք ժողովրդական գանգվածների ուշադրությունը շեղել հնգապետական ձլուձքներից՝ նրանց, ինչպես և քրդերին գրգռելով հայերի գեմ։ Ի վիճակի չլինելով ճնշել ապստամբությունը, կառավարական շրջանները լուրջ ուշադրության չէին հայերի վերնչյան վիլայեթներում ժամանակ խռովություններում մեղավոր են հայերը, որոնք ցանկանում են անջատվել Թուրքիայից։ Հնգապետական գիտավորություններն

---

1 АВПР, ф. «Политархив», д. 1025, л. 231.

2 Գործին ապստամբության մասին մանրամասն տե՛ս «Երկրի մայրը» ամսագրի 1966 թվականի համարներում։

3 Մեջ է բերված բուռ «Советское востоковедение», т. III, 1945, стр. 32.

համար հայերի դեմ հարուցված մեղադրանքը.— հաղորդում էր Սամսունից ոստիկան գեղապետ Զինովևը, 1907 թվականի մարտի 11-ին իր հեռագրում,— հրահրված է Կարինի ներկա նահանգապետ Նազիմ-բեյի կողմից բացառապես այն հաշվով, որպեսզի մահմեդական ամբոխի մեջ ծագած խռովություններին ոչ պատասխանատվություն անգլիական իշխանությունների վրայից վերցնելով բարդի հայերի վրա [1]։

Ազատամարտիկ պատճառները քննելու նպատակով կոստանդնուպոլսից Կարին ժամանած կառավարական հանձնաժողովը ոչինչ գրանք վնասարել ոտքի հայերի ինքնիշխանին, սակայն այդ նրան չհաջողվեց, քանի որ հանձնաժողովի կազմից առանձին հարցաքննված բոլոր մահմեդականները միաբերան հայտարարեցին, որ իրենք գործել են միանգամայն ինքնուրույն՝ զինակոչերով բացառապես իրենց ընկած հավատակիցներին պաշտպանելու անհրաժեշտության գիտակցությամբ։ Հետաքրքրական այնուհետև ապացույց էր, որ 1908 թվականի հոկտեմբերին կոստանդնուպոլսից հրաման էր ստացվել ձերբակալել և Կարինից վտարել, որպես չարժման նախաձեռնողների, մուֆտիին և մահմեդական կոմիտեի հինգ անդամների։ Այդ կործանարարությունը քաշքշում մեծ անկարգություններ առաջ բերեց։ Ազատամարտիկը ապաստին ոստիկանապետին, հրազեն և ոստիկանական կոմիսար Գանիբեյին։ Զորքերը հրամայվեցին գուրս գալ ապստամբների դեմ։ Կոմիտեն դիմեց խնդրելու զորքերին, այնպես էլ ժողովրդին՝ բռնապետության դեմ պայքարելու կոչով, որն ամենուրեք համակրանքով ընդունվեց։

Համոզվելով, որ անհնարին է կասեցնել ժողովրդական չարժումը, սուլթանը ստիպված էր փնտրվար ամոին վերացնել ատելի Հարկը և խոչոր նշանավոր անասունների դիմաց գանձվող հարկը, որոնց դեմ բնակչությունը վաղուց էր բողոքում։ Այդ միջոցառումը հանգստացրեց բնակչությանը, սակայն նահանգապետ Նազիմ-բեյի բոլոր ջանքերը՝ մահմեդականներին համոզելու՝ իրենց նախապաշարմունքը հայտնելու սուլթանին, ապարդյուն անցան։ Այդ ժամանակ, կոստանդնուպոլսից ստացված հրահանգի համաձայն, Կարինի իշխանությունները որոշեցին գիմել իրենց կազմից արդեն բավական կիրառված միջոցին, այն է՝ մահմեդականներին գրգռելով հայերի դեմ, վերջիններիս վրա բարդել հնգապրիական հուշքերին մասնակցելու մեղքը [2]։

Սուլթանական կառավարությանը, այնուամենայնիվ, չհաջող-

---

1. ԱՎՊՐ, ֆ. «Посольство», д. 1025, л. 237.
2. Նույն տեղում, թ. 232։

վից հասնել իր նպատակին, քանի որ թուրք և քուրդ ազգաբնակչությունը չենթարկվեց նրա պրովոկացիաներին։

Մուլթանական կարգերի դեմ ապստամբությանը մասնակցեց մոտ 3 հազար մարդ. նրանք նահանգապետ Ֆերիդ-փաշայից պահանջեին հեռանալ վիլայեթից [1]։ Ընդհարման ժամանակ զինված վրդովված ճահանգապետը թաքնվեց հովտում։ Ամրոխը ապանեց ոստիկանական կոմիսարին և հետախուզով կապվելով ուլթանի հետ, պահանջեց պաշտոնից հեռացնել Ֆերիդ-փաշային։ Ուլթանը ստիպված էր բնդունել ապստամբների այդ պահանջը։ Նոր նահանգապետ նշանակվեց Քիչուլ-փաշան [2]։ Մանկան ապստամբությունը չտրտնակվում էր։ Ապստամբները գրավեցին հեռագրատունն ու փոստի գրասենյակը։ Նրանց ձեռքն բնկան կենտրոնից ուղարկված հեռագրերը և կառավարական տարբեր կարգադրություններ։ Բազեյի գլխավոր հյուպատոսի հեռագրում ասված էր. «Մուշում գտնում ապանիկ եվ բիկբաշուն, ապանված և վիրավորված է 105 զինվոր։ Անիշխանություն Բազեյում չտրտնակվում է» [3]։

Հայ և քուրդ գյուղացիները քուրդ և քուրդ կեղեքիչների դեմ հաճախ հանդես էին գալիս միասին։ Նրանց համատեղ պայքարի մասին են վկայում բազմաթիվ արխիվային փաստաթղթեր։ Այսպես, մի փաստաթղթում ասվում է այն մասին, որ 1907 թվին հայ գյուղացիները 48 ժամ անընդհատ պայքարելով Վանի նահանգի Եատախի շրջանի Տզիտզուռ գյուղի մոտ մեծ թվով անասուններ փախցրած քուրդ ավազակների դեմ, նու խլեցին անասուններն ու վիրավորելին նրանց տերերին՝ քուրդ գյուղացիներին [4]։

Այսպիսով, վերը բերված բոլոր փաստերը վկայում են այն մասին, որ տասնվեցին 1905 թվականի ռուսական հեղափոխությունից առաջ սկսված քուրդ և ոչ-քուրդ ժողովուրդների, հատկապես հայերի ,պայքարը ազգանական բռնապետության դեմ ռուսական առաջին հեղափոխության ազդեցության տակ թափ ստացավ նոր ուժով։

***

Թուրքական ֆեոդալա-բռնակալական տիրապետության դեմ բիչ չեն ապստամբել նաև արաբական երկրների ժողովուրդները։

[1] АВПР, «Политархив», д. 1026, л. 69—70.

[2] Նույն տեղում, թ. 61—62, Բազեյի առաջին հյուպատոսի 10/23 հունիսի 1907 թ. հեռագիրը։

[3] Նույն տեղում, թ. 53—53.

[4] Տե՛ս ЦГВИА, ф. 300, оп. 1, д. 991, л. 557.

Արաբների ազգային-ազատագրական պայքարի առաջին ժխլերը նրանք սկան տակավին XIX դարի կեսերին, իսկ 1857 թվականին արդեն կազմակերպվել էր, սյուրես կոչված, սմիթիայի գիտական ընկերությունը։ Այդ ընկերության մեջ էին մտնում արաբական ազգաբնակչության գրեթե բոլոր խավերի ներկայացուցիչները։ Նա իր առաջ խնդիր էր դրել արաբական երկրներն ազատագրել թուրքական ծանր լծից։ Ընկերության գաղտնի ժողովներից մեկում որոշում էր ընդունվել արաբական ժողովրդական զանգվածներին կոչ անել պայքար ծավալելու սուլթանական արյունոտ տիրապետության դեմ։

1857—1860 թվականներին Լիբանանում ծավալված գյուղացիական խոշոր շարժման ժամանակ հիշյալ ընկերությունը մեծ աշխատանք էր տանում արաբ ապստամբ գյուղացիների մեջ։

Հնագույն տարիներին պայքարը թուրքական տիրապետության դեմ արաբական երկրներում չ՚է ավելի է ծավալվում։ Ակսանքին չուչս անանկ արաբերեն լեզվով թերթեր. հիմնվեցին դպրոցներ, որտեղ պրոպագանդվում էին ազգային գաղափարներ և ատելություն՝ դեպի թուրք կեղեքիչները։ Այդ բոլորի հետևանքով զգալիորեն աճեց արաբների մեջ արթնացած ազգային ինքնագիտակցությունը։

Արաբական երկրներում շրջագայած եվրոպական ճանապարհորդները խոսում են թուրք հարստահարողների նկատմամբ արդեն ժողովուրդների ատելության մասին։ Այսպես, ֆրանսիացի ճանապարհորդներից մեկը, խոսելով թուրքական իշխանությունների հանդեպ արաբական երկրներում ծայր առած զժգոհության ու ատելության մասին, մատնանշում է, որ ամենուրեք նա հանդիպել է այդ նույն համընդհանուր ատելությանը նրանց նկատմամբ։ Բոլորի կողմից ատելի այդ թուրքական լուծը ապակայնելու համար արաբները համաձայն համատեղ պայքարի անհրաժեշտությունը [1]։

1875 թվականին Բեյրութում կազմակերպվեց արաբական գաղտնի ընկերություն, որի մեջ մտան սոցիալական տարբեր խմբերի ու դավանանքի պատկանող արաբ մտավորականության ներկայացուցիչները։ Այդ ընկերությունն իր մասնաճյուղերն ուներ Դամասկոսում, Տրիպոլիում, Մալթոնում և այլ տեղերում։ Ընկերությունը գործում էր խոր գաղտնիքով։ Գաղտնի ընկերության գործունեությունն այնպիսի լայն չափեր ընդունեց, որ սուլթանական կառավարությունը լրջորեն անհանգստացավ և նրա դեմ ամենադաժան միջոցներ ձեռնարկեց։ Արաբական ընկերության գործիչ-

1 Denis de Rivoyer, Les vrais Arabes et leur pays. Paris, p. 464—465.

ների մեծ մասը ձերբակալվեց Աբդուլ Համիդի կառավարության կողմից և աքսորվեց կայսրության սահմաններից դուրս։

Հետագա տարիներին արարների ազատագրական շարժումն ավելի ուժեղացավ։ Այդ մասին են վկայում ռուսական հյուպատոսների ու փինէորական գործակալների բազմաթիվ հաղորդումները, քնչվես նաև Կոստանդնուպոլսի ռուսական դեսպանի զեկուցագրերը։ Այսպես, օրինակ, Բաղդադի ռուսական հյուպատոս Ռ. Կրուչկովը 1900 թվականի զեկտեմբերի 10-ին Կոստանդնուպոլսում ռուսական դեսպան Ռ. Զինովևին ուղարկած իր զեկուցագրում գրում էր, որ անկարգություններն Բասրայի վիլայեթում սկսվեց վիթխարությամբ և, առանձնապես, նշանակությամբ, սովորական երևույթների չարքը չի կարելի դասել։ Թուրքական կառավարությունն անհանգստացած է այդ նոր երևույթից, այդպիսի մեծ, նշանավոր խմբում արաբական ցեղերի միավորվելու փորձը կատաղեցնում է նրանց [1]։

Նույն հյուպատոսը մի այլ զեկուցագրում հաղորդում էր, որ Բասրայի վիլայեթի գրեթե ամբողջ հարավային մասը՝ Հավյեզից մինչև Օհագա, միայն ձևականորեն է ենթակում թուրքական սուլթանի ախտապետության ուժի, իսկ իրականում բոլոր ցեղերն այնպես սկսվում են համարյա լիակատար ազատությամբ։ «Թուրքական ոչ մի կայազորի ոչնչացումը էլ-Կատրիում... իրազեկությունները Կուվեյտում և էլ-Հասայում, պարբերաբար կրկնվող անկարգությունները Հասասաում են ասվածը... Եփրատից վերև, Բասրայի վիլայեթից դեպի հյուսիս՝ ամեն, գաղտնի և խոշոր անունով ցեղերը երբեք առանց կանոնավոր զորքերի միջամտության, համավոր կերպով տուրքեր չեն վճարել [2]։

Թուրքական չեն դեմ հաճախ էին ապստամբում նաև Ծմեռնի, Կավկյոի, Իրակի, Նեջդի և Հեջազի արաբները։ 1900 թվականին Թուրքական զորքերը լուրջ պարտություն կրեցին Ծմեռնի արաբներից։ Ծմեռնի վիլայեթի գլխավոր քաղաք Մանան, որտեղ տեղավորված էր Թուրքական կայազորը, գրավվեց ապստամբ արաբների կողմից։ Մուշիանական կառավարությունը ռազմական արշավախումբ ուղարկեց Ծմեռն, սակայն նրան այդպես էլ չհաջողվեց կոտրել Ծմեռնցիների դիմադրությունը, որոնք շարունակեցին իրենց պայքարը նաև հետագա տարիներին։ «Իմ զեկուցագրերից հայտնի է,— գրում էր Զինովևը քարտական արտաքին գործերի մինիստր

---

1 АВПР, ф. «Посольство в Константинополе», 1900, д. 1344, л. 264—267.

Նույն տեղում, թ. 314, թ. 136—138։

համպոլիին,— որ արդեն մի քանի տարի առաջ, արտաքին գնդերով բնակեցված Ծմենում խռովություններ ծագելին, որոնց պատճառը արտերների դժգոհությունն էր տեղի քուրդական իշխանությունների գործողություններից։ Այդ խռովություններն ատելաբար բարդանում էին և անցած տարի (1902 թ.—Ն. Ա.) բավականին ապահպանչից չափեր ընդունելին... Ծմենը բռնկված է ապստամբությամբ։ Արտերների մեծամասնությունը գինված է, հարձակողության ճանապարհները փորված են... Քուրդերը դրության տերն են միայն քաղաքներում ու ամրոցներում, սակայն քաղաքի բնակչությունը ևս ծայրաստիճան չարված է Օսմանյան կառավարության դեմ[1]*։ Ակնհայտ տվյալ էր, որ այլ վայրերից Ծմեն ուղարկված զորքերը հնարավոր չեն ոչնչացնել, և դրությունը Ծմենում օրեցօր վատթարանում է։*

Ծմենի ապստամբության ժամանակ սուլթանական կառավարությունը ստիպված էր արշավախումբ ուղարկել նաև Կենտրոնական Արաբիա, սակայն խռովարարներին հնազանդեցնելու նպատակով Բաղդադի նահանգից ուղարկված քուրդական բոլոր զորքերը հանձնվեցին։

Բավականին խախուտ էր քուրդական իշխանությունների դիրքը նաև Կուվեյտում։ Բասրայի ռուսական հյուպատոսի 1901 թվականի մայիսի 27-ի զեկուցագրից երևում է, որ Կուվեյտին հպատակեցնելու համար քուրդական կառավարությունը գիմում էր ամեն տեսակի միջոցների՝ սկսած կաշառքից և վերջացրած ռազմական արշավանքով[2]*։*

Կուվեյտի արարների չարժումը ճնշելու նպատակով սուլթանական կառավարության ձեռնարկած բազմապիսի միջոցառումները, սակայն, ապարդյուն անցան։ «Ներկայումս,— կարդում ենք Բաղդադի ռուսական հյուպատոս Վ. Մեչկովի 1904 թվականի սեպտեմբերի 7-ի զեկուցագրում,— Կուվեյտի շեյխ Մուբարեք Մաբարեք քուրդական կառավարությունից անկախ է։ Դրան գումարենք, նեյդում խոշոր իրավարձություններ են տեղի ունենում, որոնք ապատնում են խախտել քուրդերի գրությունն Արաբիստանում[3]*։*

Ծմենի ու Կուվեյտի օրինակով ապստամբեցին նաև արաբական մյուս ցեղերը։ Այսպես, մոնթեֆիկների անհնազիտ ու զորեղ ցեղի շեյխ Մուտրուն-փաշան, իր իշխանությունը տարածելով ամբողջ նեղքին Միջագետքի վրա, ձգտում էր անջատվել Թուրքիայից[4]*։*

---

1 АВПР, ф. «Канцелярия», 1903, д. 25, л. 232—237.

2 АВПР, ф. «Посольство в Константинополе», д. 1245, л. 166—184.

3 Նույն տեղում, ф. 1248, р. 88—95.

4 Տե՛ս նույն տեղում, ф. «Политархив», д. 357, л. 26—27.

Արաբների դեմ ուղարկված թուրքական զորքերը ապահովված լինեին անհրաժեշտներով ու ռազմական հանդերձանքով, նրանց մարտունակությունը խիստ ցածր էր։ Արաբիա ուղարկված զորքերի մշտական պարտությունները բարոյապես ընկճել էին պինվորներին, և նրանք հաճախ փախում էին դասալքությամբ։

Թուրքիայում պինվորական գործակալի զեկուցագրում Միջագետքում գտնվող 4-րդ կորպուսի վիճակի մասին, ասված էր, որ, իրավասու անձանց կարծիքով, թուրքական զորքերը շատ վատ վիճակում են գտնվում, սննդեղենը նկատվում է լրիվ բարելավքում. արշավանքի սխուր վախճանում համոզված պինվորները պատրաստվում են զանգվածներով դասալքել, քանի ապստանը հրաժարական են տալիս։ Արշավանքի համար անհրաժեշտ զորք հավաքելը գրեթե անհնարին է դարձել։ Քիչ քիչ կան, իսկ այն սրաբները, որոնցից կարելի էր բռնանալիր ուզած ու ինչ վերցնել, հնազանդ են անասպատ։ Արշավանքի մասնակիցների համար անհրաժեշտ միջոցները վիլայեթում միանգամայն անբավարար են։ Վերջապես, անապատի միջով 25 օրյա արշավանքն, ինքնին, կապված է հսկայական դժվարությունների ու զրկանքների հետ [1]։

«Արաբները հնանալի գիտեին այդ մասին և այժմ տեսնում են, որ նրանց շինները Միջագետքում ու Արաբիայում ձգտում են զուտ պրծնել թուրքական ռեժիմի տակից» [2]։

Նույն Մեչկովը արտաքին քաղաքի մասին հաղորդում էր, որ «երանց ներքուստ Կոստանդնուպոլսին երբեք լրիվ չի հնազանդ» [3]։

1905—1907 թվականներին ռուսական հեղափոխության անմիջական ազդեցության տակ արաբների ազգային-ազատագրական շարժումը նոր թափ ստացավ։ Այդ մասին Զինովևի 1906 թվականի ապրիլի 13-ի հետագրում ասված էր հետևյալը. «Պարսկական հյուպատոսի հետագիրը բացատրեց վկայում է այն մասին, որ հատուկներն արաբական քնքների մեջ հասել են ձայնատեզ չափերի» [4]։ Արաբ ժողովրդի ազատամարտիկներն բնդդրկել էր ամբողջ Արաբական թերակղզին, Միջագետքը, Սիրիան և այլ երկրներ։ Արաբների պայքարն այնպիսի հզոր բնույթ էր ընդունել, որ Զինովևն իր 1906 թվականի մայիսի 24-ի հետագրում երկյուղածությամբ նշում էր, որ պայքարն արաբների ու թուրքերի դեմ կարող է ավելանալ շատ

---

1 ЦГВИА, ф. 444, д. 23, л. 7—12.

2 АВПР, ф. «Посольство в Константинополе», д. 1248, л. 55—56.

3 Նույն տեղում։

4 Նույն տեղում, ф. «Политархив», д. 1084, л. 188.

ցամաքի հնարավորին Թուրքիայի վիճակի համար անհայտ[1]։ Նույն հոդվածում Զինովևը տեղեկացնում էր, որ Բասրայի վիլայեթում թուրքական բանակի հրամանատար Մուխիման-փաշան հայտարարել էր տուրքանափան կառավարությանը, որ իր հրամանատարության տակ գտնվող ուժերով ինքը ի վիճակի չէ ոչինչ ձեռնարկել «խռովարարու» արաբների դեմ, որ սկսում են զավաճանել նույնիսկ այն ցեղերը, որոնց հավատարմության վրա էին դրել իրենց հույսը թուրքական իշխանությունները և որ երկրամասում կարգ ու կանոնը վերականգնելու համար անհրաժեշտ է ուղարկել առնվազն երեք գունդ։

Բացի Բաղդադի ու Բասրայի վիլայեթներից, արաբական ապստամբությունները ընդգրկել էին նաև արաբական Քերակյոզու կենտրոնում գտնված մարզերը։ «Թուրքական բանակն ի վիճակի չէ խռովությունը ճնշելու»[2]։

Թուրքական տիրապետության դեմ մղվող պայքարը Բասրայի վիլայեթում առնել մի քանի տարի։ Այդ պայքարն օգտագործեց Անգլիան՝ Օսմանյան կայսրությունից արաբական նահանգներն անջատելու և այնտեղ իր գերիշխանությունը հաստատելու նպատակով։ Թուրքական իշխանությունների անհաջողություններն պատճառը Զինովևը բացատրում էր նրանով, որ ապստամբած արաբների թիկունքին կանգնած էր Անգլիան[3]։

Ամենի հումքու էր ապստամբությունը Բմննում, որտեղ տասնվին 1905—1906 թվականների ապստամբությունից առաջ արաբները բազմիցս ոտքի են ելել թուրքական բռնակալության դեմ։ Բմննի ապստամբությունը, ինչպես նշվեց վերևում, սկսվեց անցյալ դարի 90-ական թվականներին։ Ապստամբների գլուխն անցավ շեյխ Մուհամմեդ Ծարհյա իբն-Համիդը, որի ցուրտ համախմբվածքին թուրքական կարգերից գժգոհ բոլոր տարրերը։ Ամբողջ վիլայեթով մեկ տարածված ապստամբությունները ազգական բնակչության մեջ համընդհանուր ոգևորություն առաջ բերեցին, որը շեյխին հնարավորություն տվեց զգալի ուժեր համախմբել և անցնել հարձակման։ Արդեն 1904 թվականի վերջին արաբների ապստամբությունը տարածվեց-հասավ մինչև Մանա՝ Բմննի գլխավոր քաղաքը, իսկ 1905 թվականի մարտին այն ընդգրկեց նաև հարավում գտնված Ասիա ու Ծարիմ կապանները և Թաիզի սանջակը։ Վախենալով բնակիչս կորցնել Բմննը, տուրքանափան կառավարությունն ամենայ

---

1 АВПР, ф. «Политархив», д. 219—220.

2 Նույն տեղում։

3 Նույն տեղում։

ապարդնից 6-րդ կորպուսի շորս բրիգադները և երեք մարտկոց։ Մեծ կորուստներ կրելով, թուրքական զորքերը 1906 թվականի մարտի 31-ին գրավեցին Սանան, սակայն ապրելին ապստամբները քաշվեք նորից ապատապրեցին թուրքական զորքերից։ Ապրատոսի 12-ին թուրքական բանակին հաջողվեց կրկին գրավել Սանա քաշվեք, սակայն այս անգամ էլ նրա հաջողությունն անցողիկ էր։

Հոկտեմբերին Ահմեդ Ծնչի-փաշայի զորքերը չբրապատվեցին ապստամբների կողմից և վախենալով կտրվել ծովից, սուրվան ձգան թողնել Սանան, որը նորից անցավ ապստամբների ձեռքը։ Մինչև հոկտեմբերի վերջը, քաշվեք ևս գրավելու թուրքական գլխավոր հրամանատարի բոլոր փորձերը հաջողության չունեցան։

Կոստանդնուպոլսի զինվորական գործակալը, հենվելով հավատի ապրյուրների վրա, հաղորդում էր, որ նման ապամական արշավանքի հետևանքով մինչև 1906 թվականի նոյեմբերը թուրքիան տվեց մոտ 80 հազար զոհ [1]։

Սանայի անկումն ապրանչան ծառայեց ապստամբության ապրանման համար նման հարավից սահմանակից Ասիրի մարզում։ Ապստամբները արագ կերպով գրավեցին Ասիրի վարչական կենտրոն Աբհա քաղաքը և նրանից հարավ ընկած Քնրկ-Հնչապը՝ այնանցից քշելով նահանգապետին, որն իր կայազորի մնացորդների հետ ապաստան գտավ ծովափնյա Կոսնֆուդա քաղաքում։

Այսպիսով, ապստամբ ապրների ձեռքն անցավ մի տերիտորիա, որը ձգվում էր հարավից՝ Ասիրից (ապստամբների գլխավոր հենակետը) մինչև Հնչապ կայարանը՝ հյուսիսում, իսկ արևելքում անապատն էր, որը երբեք էլ չէր ճանաչել թուրքական տիրապետություն։ Թուրքերի իշխանության տակ էր մնում միայն մի նեղ առափնյա գոտի՝ Հոդեյդայից դեպի հրկրի խորքը գնացող կիսաերկաթուղուց մինչև Միչրախ քաղաքը (որը նույնպես գրավված էր ապստամբների կողմից), իսկ դեպի հյուսիս՝ մինչև Կոսնֆուդան [2]։

«Եմենի բոլոր արտաքին քեզերը,— գրում էր իր հետագրում Ջինովկը,— սկսած Ասիրի հարավային սահմանից մինչև Քսիզի սանջակի հյուսիսային սահմանները, ապստամբել են։ Խոսելով այդ ապստամբության մասին, Ջինովկը ցարական սրբունքին տեղյակ էր պահում այն մասին, որ տերիտորիաները Եմենում վերջին չորսհարյուր տարիների ընթացքում Թուրքիայի համար ծայր աստի-

---

1 ՍԳՎՍԱ, ֆ. 2000, օп. 1, д. 11, л. 90—91.

2 ՍԳՎՍԱ, ֆ. 450, д. 142, л. 93—101.

Ճան վտանգավոր բնույթ։ Հեղափ արտաքին գերծրը ոչ մի տեսակի տուրքեր չեն վճարում և ճանաչում են միայն Մեքքայի շերիֆի իշխանությունը [1]։

Ապստամբությունը Ենիչու համար սուլթանական կառավարությունը ռազմական մեծ ուժեր փոխադրեց Եմեն։ «Թուրքական կառավարության բոլոր ջանքերն ուղղված են ամենատարագ կերպով Ենիչու խռովությունը Եմենում, որտեղ ուղարկված է 50 հազարից ավելի զորք,— գրում էր Ջինովկը 1905 թվականի օգոստոսի 21-ին [2]։ Զորքերի այդ տեղափոխումը, ասվածն, հաղթանակ չբերեց թուրքերին։ Արաբները կրակ խոշոր ուժերով բաց և վճռական կռվի չէին բռնվում։ Կովկասյան ռազմական օկրուգի շտաբի գաղտնի գեկուցում ապստամբների մասին ասվում էր, որ «նրանց տակտիկան զուտ պարտիզանական տակտիկա է. գարանները, քերնկալին ու գիշերային հանկարծակի հարձակումներ, թևաշրի հետապնդումներ... տրանսպորտի բռնագրավում, հարձակում շարասյան պոչի վրա, մշտական մարտական տագնապներ՝ գերեկով ու գիշերով— ահա ապստամբների տարատեսիլի ու տակտիկայի գլխավոր տարրերը, որոնք նրանց թույլ են տալիս մշտապես խանգարել թուրքերին հասնելու վճռական հաղթանակի և հետաձգում են բնաջնջում որոշ ժամանակ անց նորից ապստամբելու... Ինչպես Եմենում թուրքերի շուրջ կես տարի տևող արշավանքը, իրականում հենարանական կառավարության ամեն այնպես նրկվեն է հնկել շատ թույլ. Հատկապես նրա հյուսիս-արևելյան նահանգներում՝ մատչելի գլխավոր քաղաքի հետ միասին, որտեղ պահպանվում էր Եմենի ժառանգական իմամների գրեթե իշխանությունը [3]։ Այդ պատճառով սուլթանի արշավանքները Եմենում սահմանափակվում էին Հաճյա, Կունֆուդա, Հոդեյդա նավահանգիստներով ու Թաիզի տանջանքի մի մասով։ «Եմենից տատված տարածության լուրերի տպավորության տակ,— գրում էր Ջինովկը,— թուրքական կառավարության կողմից կարգադրություն է տրվում այդ երկրամասը նոր համալրումներ ուղարկելու մասին, և քանի որ սիրիական զորքերից հավաքագրվող 5-րդ կորպուսի գինվորների հուսալիության չի կարելի հավատալ, ուստի որոշված է Եմեն ուղարկել մի քանի գումարտակ Փոքր Ասիայից, ինչպես

---

1 АВПР, ф. «Политархив», д. 1026, л. 46—49.

2 Նույն տեղում, ф. 1029, д. 210։ Այդ մասին ավելի մանրամասն խոսում է Կոստանդնուպոլսի գինվորական գործակալի գեկույցում (տե՛ս ЦГВИА, ф. 444, л. 23, л. 20—21)։

3 ЦГВИА, ф. 2000 (ГУГШ), оп. 1, д. 3827, л. 181—186.

հան Ցանկաձի և Սկուտարիի վիլայեթներից»[1]։ Մանկան այս նոր համալրումներն էլ հաղթանակ չբերին սուլթանական կառավարությանը։ Նման կատարված արշավանքը դորքերի մեջ ոչ մի համակրանք չէր առաջացնում, զորքերը չէին համակրում իրենց անկախությունը պաշտպանող արտերների դեմ պայքարի ցուցափարին[2]։

1904 թվականից սկսած նման ապստամբությունը չարունակվում էր մինչև 1908 թվականի երիտթուրքական հեղափոխությունը։ Չնայած այն բանին, որ սուլթանական կառավարությունը ամեն ինչից չէր խնայում այդ խաղաղ ապստամբությունը ճնշելու համար, երբեք այդպես էլ չհաջողվեց վերջնականապես խեղդել արտերների ազատագրական շարժումը։ Իրենց պայքարում նրանցները նյութական ու բարոյական սատկություն էին ստանում արտերական մյուս երկրներից։ Այդ մասին 1908 թվականի մարտի 11-ի հեռագրում Չինովնիկը հաղորդում էր, որ ապստամբ արտերներին Եգիպտոսից զգալի քանակությամբ զենք է ուղարկվում. «Եգիպտական իշխանությունների աժանգատությամբ հեղինվի կառավարությունը խոշոր գումար ուղարկեց նման ապստամբների զենքավար չեկի ճահիճներ»[3]։ Արտերական վիլայեթներում ապստամբությանն աջակցելու նպատակով Կահիրեից՝ Մերիայի վրայով, ամբողջ Օսմանյան կայսրությունում քուրդերին չեզմով հանկատավարական քուրդիկներ էին ուղարկվում։

Արտերների ապստամբությանը ճնշելու նպատակով սուլթանական կառավարության կողմից ուղարկված զինվորները հանախ անցնում էին ապստամբների կողմը։ Այդ մասին ռուսական գեներալի զեկուցագրերից մենում ասված էր, որ 5-րդ և 6-րդ կորպուսի զորքերն արդեն քայլացվել էին նման, Հնչակի և Հարավային Մերսոթամիայի ապստամբ արտերական ցեղերի դեմ ձեռնարկված մի ամբողջ շարք անհաջող արշավանքների հետևանքով։ Բացի դրանից, հիմնականում արտերներից բաղկացած այդ զնդերը հեշտությամբ անցնում էին իրենց խոսվարար ցեղակիցների կողմը։ Այդ պատճառով քուրդական հրամանատարությունը ստիպված էր Արտերիա ուղարկել միայն քուրդերից ու քրդերից կազմված զորամասեր։ Մանկան վերջիններիս ասանց նամերից երկուսի վրա, Բեմերի մոտ, հարձակվեր առաջ եկան այն բանից հետո, երբ զինվորները իմացան, որ Մանկեռնիայի փոխարեն, ինչպես ասված էր, իրենց ա-

---

[1] АВПР, ф. «Политархив», ед. хр. 358, л. 8—9. Չինովնիկ 1904 թ. մարտի 21-ի (մայիսի 4-ի) հեռագիրը։

[2] ЦГВИА, ф. 444, д. 23, л. 42—43.

[3] АВПР, ф. «Политархив», д. 1020, л. 210.

նում են Ծմեռն ոչնչ փոսաց,— հպարտացնում էր գնդապետի հնչինակը,— սկսաոու կիրպով ցույց է տալիս, թե որքան դժվար է Թուրքիայի համար արտաքին շարժման հախից գալ և որ մահմեդականության կենտրոնում նրա տիրապետության արդեն սկսված անկումն ավելի, քան մեզացած բոլոր բարդություններդ, սպառնում է նրա գոյությանը [1]։

Գործիչով արաբների ապստամբությունը ճնշելու թուրքական կառավարության անկարողությունից, Անգլիան այս անգամ ևս որոշեց այդ ապստամբություններն օգտագործել Ծմեռնում իր դիրքերն ամրապնդելու համար։ Անգլիան սկսում է երկյուղել ասիական խնամախալությունը կազմող իր տիրապետությունների անվտանգության համար,—գրում էր Զինովևը։ Անգլիան հայտարարել է, որ եթե Թուրքիան ի վիճակի չէ ճնշել արաբների ապստամբությունը, ապա ինքը ստիպված կլինի զորքեր ուղարկել Ծմեռնք [2]։ Արաբական ազատագրական շարժումը թուրքական լծի դեմ ուներ իր զաղափարական գնահատությունը՝ ի դեմս ծնեում ու Փարիզում ստեղծված արաբական հեղափոխական կազմակերպությունների, որոնք իրենց գործունեությամբ ու թուրքական ռեժիմի հանդեպ ատելած տանելությամբ մոտ էին կանգնած հայկական ու երիտթուրքական կոմիտեներին և հարկերին նրանց։

Փարիզում հիմնված այդպիսի մի հակաթուրքական արաբական գնդերության գլուխ էր կանգնած Նրուստաֆի մուհեսարիֆի (նահանգի) նախկին փոխ-նահանգապետ Նաջիբ Ազուրի-բեյը, որը 1907 թվականից սկսեց Ֆրանսերեն լեզվով հրատարակել «Արաբների անկախությունը» ամսագիրը («Indépendance des arabes»)։ Նույն ինքը Ազուրի-բեյը Ֆրանսերեն լեզվով նույս ընծայեց «Արաբական ազգի զարթոնքը» վերնագիրը կրող գիրքը («Le reveil de la nation arabe»)։ Իր գրքում նա ապացուցում էր Արաբական թերակղզում, Միջագետքում ու Միջագետքում բնակվող ցույց 12 միլիոն արաբների չահերի ընդհանրությունը՝ անկախ նրանց դավանանքից։ Գրքում ընդգծվում էր, որ բոլոր արաբները հավասարապես տառապում են թուրքական կառավարությունից ու տնչական իշխանություններից։ Մասնավորապես նշվում էր, որ մեծ տերությունների միջամտության շնորհիվ 1860 թվականին վարչական ինքնավարություն էր ստացել, հնդկաստը հպարտացնում էր, որ սուլթանը կամավոր կերպով բարենորոգումներ չի անցկացնի, ստիպ պետք է դենքի դիմել և հրավիրել Եվրոպայի ուշադրությունը։

---

1 ԱՎՊՐ, ֆ. «Политархив», д. 1022, л. 31

2 Նույն տեղում, գ. 1038, թ. 44—45։

Գրքում վառ կերպով երևում է անցկացվում. զինված ապստամբության անհրաժեշտությունը և արտրական ինքնուրույն պետության կազմավորումը՝ արտրական ժողով ունենալ խնդրի հոգնոր գլխավորությամբ, սակայն Անգլիայի աշխարհին խնամակալության ներքո։ Այնուհետև, ազգի-բնչը հանգում էր այն մտքին, որ Եմենում ծավալված շարժումը, որին մասնակցում էին բոլոր արտրները (Եմենի արտրները՝ բացարձակ ապստամբության միջոցով, սիրիական արտը զինվորները՝ հրաժարվելով զենք բարձրացնել իրենց քաղաքիցների դեմ, իսկ Սիրիայի քրիստոնյաները՝ բարոյական ազդեցությամբ ու զրամական նվիրատվություններով), պետք է համարել նշված ծրագրի իրականացման սկիզբը [1]։

Եմենում, Բասրայում, Կուվեյտում, Կենտրոնական Արաբիայում ազգային-ազատագրական պայքարի ծնուն չդրահում Արաբիայի ազգային գործիչի գիմավորները նվիրատվից անգամ մեզ ներկայացնել իրենց քաղաքիցների դեմ, իսկ Սիրիայի քրիստոնյաները՝ բարոյական ազդեցությամբ ու գրամական նվիրատվություններով)։ պետք է համարել նշված ծրագրի իրականացման սկիզբը [1]։

Եմենում, Բասրայում, Կուվեյտում, Կենտրոնական Արաբիայում ազգային-ազատագրական պայքարի ծնուն չդրահում Արաբիայի ազգային գործիչների

Թուրքական ֆեոդալա-թալանչական կարգերի դեմ համառ պայքար էին մղում նաև բալկանյան ժողովուրդները, հատկապես մակեդոնացիները։ Հերոսական պայքարի և ուսւս ժողովրդի սիրելի չնորհիվ բալկանյան ժողովուրդներին տակավին անցյալ դարի 80-ական թվականներին հաջողվել էր ջոջափել սուլթանական լուծը։ Բալկանյան երկրներից Թուրքական լծի տակ էր շարունակում մնալ Մակեդոնիան, որտեղ տպրում էին թուլպարներ, սերբեր, արքանացիներ, հույներ և այլն։ Մակեդոնիայի բազմազգ կազմը որոշ չափով դժվարացնում էր երկրի ժողովուրդների պայքարը Թուրքական սիրապետությունից ազատագրվելու համար։ Մակեդոնիայի գյուղացիական գանգվածները գոնվում էին կրկնակի ճնշման տակ՝ ֆեոդալական և ազգային։ «Մակեդոնիան, ինչպես և բալկանյան բոլոր երկրները, անուանապես շատ է նա մնացել։ Ավելանը գեռ մնացել են ճորտատիրական իրավունքի ուժեղ մնացորդները, գյուղացիների միջնադարյան կախումը կալվածատեր-ֆեոդալներից»[1]։

Թուրքական բռնակալական կարգերն անուանվել էին «Մակեդոնիայում,— գրում էր Վ. Ի. Լենինը,— կալվածատերերը (ալյաթա կոչված սպաՀիներ) Թուրքեր և մահմեդականներ են, իսկ գյուղացիները՝ սլավոններ ու քրիստոնյաներ։ Դրա համար էլ դասակարգային հակասությունները սրվում են կրոնական ու ազգային հակասություններով»[2]։ Մակեդոնական գյուղացիները, անկախ իրենց ազգային պատկանելությունից, գենքը ձեռքին հարձակվում էին Թուրքական կալվածքների վրա, կռվի բռնվում սուլթանական կանոնավոր զորքերի հետ։ Քեմալիկների շարժումն բնորոշել էր ամբողջ Մակեդոնիան, առանձնապես նրա լեռնային շրջանները, որտեղ զորեղ լեռնիկական (պատիզանական) շոկատների Քիվը XX դարի սկզբին հասնում էր հարյուրի։ Մակեդոնիայի պատիզանական շոկատների հետ կապ էր պաշտպանում 1893 թվականին ստեղծված «Ներմակեդոնական հեղափոխական կազմակերպությունը»։

Մակեդոնական գյուղացիների պայքարին միջամտում էին Բուլղարիայի, Հունաստանի ու Սերբիայի բուրժուա-միապետական կառավարությունները՝ մի կողմից և իմպերիալիստական տերություններ՝ Անգլիան, Ավստրո-Հունգարիան ու Գերմանիան՝ մյուս

---

1 Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հ. 18, էջ 338։

2 Նույն տեղում, էջ 333։

կազմից։ Հիշյալ պետություններից յուրաքանչյուրը մակեդոնացիների պայքարն օգտագործում էր Մակեդոնիայում իր նվաճողական պլաններն իրագործելու համար։ Բալկանյան պետությունները մի ժողովրդին հրահրում էին մյուսի դեմ և այսպիսով քայքայում ու կազմալուծում քարք ոսխմիչյատորների դեմ Մակեդոնիայում ծավալված ազգային-ազատագրական շարժումը։ «Որտե՞ր հասնում էր արյունալի բնիշատումների,— նշում էր ռուս հրապարակախոս ու ճանապարհորդ Գալթորոգին։ Հունական հրոսակները մեծամասամբ չրջաններում այի էին քաշում բուլղար գյուղացիներին, որոնք ձգտում էին հասնել այն բանին, որ Մակեդոնիան միացվի Բուլղարիային։ Նույն հիման վրա բուլղարական ավազակախմբերը կոտորում էին հույներին։ Քարքր Գոտն ամեն կերպ բորբոքում էր ազգային քշնամանքը Մակեդոնիայում՝ ընչաքաց բնակչությանը ուշադրությունը ֆինանսական կատաղարությունից չեղչու համար... Վերջին տարիներին ազգային քշնամանքը սկսեց տալ՝ հեղափոխական շարժման ամեն հնարավորություն [1]։

Մակեդոնիայի աշխատավոր գյուղացիությունը, զինավարված ընդմականգնական հեղափոխական կազմակերպության կողմից, հերոսական պայքար էր մղում քարք բռչիրոպությունների դեմ։ 1893 թվականից մինչև 1903 թվականը հիշյալ կազմակերպության ջոկատները Մակեդոնիան ամայացնող թուրքական պատժիչ որքերի դեմ չուրք 130 ճակատամարտ տվեցին։ 1903 թվականին Մակեդոնացի գյուղացիների նոր հուժկու ապստամբություն բռնկեց։ Թուրքական հարձակները արյան մեջ խեղդելին ապստամբությունը, կոտորածներին ու ավերածներին երկրի տնտեսությունը մատ 1/3 մասը։

Մեծ տերություններն այս անգամ ևս միջամտեցին՝ իրենց օգտին թուրքական կառավարության վրա ճնշում գործադրելու նպատակով։ Ամենաակտիվ միջամտություն ունեցավ Ավստրո-Հունգարիան, որը ջանքանում էր ապստամբության առիթն օգտագործել Մակեդոնիան գրավելու համար։ Թուրական Ռուսաստանը չէր կարող հանդուրժել Ավստրո-Հունգարիայի դիրքերի ամրապնդումը Բալկաններում մոտ չրջանում։ Երկար բանակցություններից հետո 1903 թվականի սեպտեմբերի 20-ին Մյուրցշտեգի պրոտոկոլում Ռուսաստանն և Ավստրո-Հունգարիան միջև ճնշվեց համաձայնագիր, որով երկու տերությունները թուրքական կառավարությանը պարտավորեցնում էին ռեֆորմներ անցկացնել Մակեդոնիայում։ Հիշյալ համաձայնագրի հետևանքն այն եղավ, որ Մակեդոնիան բնկավ Ռուսաստանի ու Ավստրո-Հունգարիայի ազդե-

---

[1] Голобородько И., Турция, II-я, 1908, стр. 270.

յության տակ։ Մակեդոնական գյուղացիությունը այդ բարենորոգումներից ոչինչ չստացավ և շարունակում էր իր պայքարը, որը 1905—1907 թվականներին ուռճացած հեղափոխության ազդեցության ներքո մեծ թափ ստացավ՝ միախառնվելով սուլթանական անձնիշխանության դեմ ուղղված համաթուրքական շարժմանը։

Գնաբերդում հեղափոխական շարժման առաջին պոռթկումից հետո (1905 թվականի հունվարի 9-ը), ամբողջ Օսմանյան կայսրությունում, այդ թվում և Մակեդոնիայում, հեղափոխական շարժումն այն աստիճան ուժեղացավ, որ քարտական կառավարությունն ակնհայտ լրջորեն մտահոգվել Բալկաններում հեղափոխության հրդեհի տարածումից։ Այդ մասին է վկայում Համզորդի 1905 թվականի հունվարի 15-ի հեռագիրը Աթենքի ու Բելգրադի ռուսական դեսպանորդներին և Կոստանդնուպոլսի ռուսական դեսպանին։ Այդ հեռագրում Ռուսաստանի արտաքին գործերի մինիստրությունը նախազգուշացնում էր, որ մակեդոնական վիլայեթների հեղափոխական շարժման ներկայացուցիչների ու բալկանյան պետությունների ռազմական գործակալների միջև կապ գոյություն ունի, որ «ապստամբ հրոսակախմբերին զորեղացնելով ուժեղանում է և ոմոս ապագայում, անկասկած, ստանում է բարդություններ ամոջ բերելու։ Ակնարկում էր, որ քարի պահանջով քարտական կառավարությունը միջոցներ ձեռք առավ երկրում հանգստություն ապահովելու համար, սակայն, տեղեկանալով, թե վիճակի չէ լարեն վերջ դնել, երբ բալկանյան պետությունները անկախության շնորհումն մակեդոնական վիլայեթներում կարգ ու կանոն հաստատելու գործին[1]։ Ռուսաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչները Թուրքիայում ու բալկանյան երկրներում քարտական արքունիքին կանոնավոր կերպով տեղյակ էին պահում Բալկաններում տեղի ունեցող իրադարձությունների և Մակեդոնիայում հեղափոխական շարժումը ճնշելու համար թուրքական իշխանությունների ձեռնարկած միջոցառումների մասին։

Ռուսաստանի արտաքին գործերի մինիստրությունն իր դիվանագիտական ներկայացուցիչներին հրամայաբար էր նախազգուշացնել բալկանյան երկրների կառավարություններին, որպեսզի նրանք ոչ մի կերպ չտան ապստամբներին։ Համզորդից հաստանդնուպոլսի ռուսական դեսպան Զինովևին հղած հեռագրում, 1905 թվականի հունվարի 15-ին, գրում էր. «Անհրաժեշտ է, որ հրոսակների հեղափոխական գործունեության հարցում ժանրության կեցվածքը այն համակրանքն է, որին արժանանում է նման գործու-

1 АВПР, ф. «Политархив», д. 1019, л. 8.

նեությունը բալկանյան պետությունների կողմից։ Այդ հանգամանքը կայսերական կառավարությանը մշտապես դրդել է հիշյալ պետություններին նախապատրաստական զորժողություններով տարբեր վտանգավոր հնարանքների մասին... Այդ իմաստով անհրաժեշտ խիստ զգուշացումները կրկնվել են Աթենքում, Բելգրադում և Սոֆիայում։ Ձեր կողմից հաղորդված տեղեկությունները հետաքրքիր... մեծ բարդացումների մասին տեղեկացին մեզ հիշյալ երեք երկրների գաղտնի գործակալներին լրացուցիչ ցուցումներ տալու։

Ելնելով ասվում էր, որ հարկավոր է հետևել թուրքական իշխանությունների գործելակերպին և այն միջոցառումների իրականացմանը, որոնք ձեռնարկված են Բարձր Դռան կողմից շարժումը ճնշելու համար [1]։

1905 թվականի հունվարի 27-ի հեռագրում ամփոփվեր էին հավաքված հետևյալը. «Ուսյալների հյուպատոսի զեկույցից ձեզ հայտնի է Ալբանիայում տիրող տագնապալից դրության և առանձնապես մերկ հետաքրքիր հոգումների պատճենման հանգեպ թուրքերի անհոգ վերաբերմունքի մասին... Հրավիրե՞լ եք արդյոք Բարձր Դռան ուշադրությունը Ձերին-փաշայի արտաքուստ դիվիկական կապին ամբոխացնելու անհրաժեշտության վրա... Հակառակ դեպքում, համապատասխան զիմումով հանդես եկե՛ք» [2]։

Այս բոլորը վկայում է այն մասին, որ 1905—1907 թվականների ռուսական հեղափոխության տագնապալից տարիներին բալկաններում, մասնավորապես Մակեդոնիայում ու Ալբանիայում, այնպիսի լայն թափ առացավ, որ ցարական կառավարությունը ռուսական հեղափոխությունը ճնշելուհետ մեկտեղ ջանքեր էր թափում նաև հեղափոխական շարժումները այլ երկրներում, որոնք ապրում էին միապետական կարգերի գոյությանը ռուսական կայսրությունում, ինչպես և ազգ ծնողում ու Աթենքում։

Ելնելով այն կոնկրետ իրադարձություններից, որոնք ինքն անմիջապես ականատես էր լինում, Վ. Ի. Լենինը բացահայտել է այն վտանգի պատճառները, որ քարիքով սպառում էր թուրքական ու իրանական հեղափոխությունների հանգեպ։

«Ցարը... վախենում են թուրքական անկյունքային հաղորդություններից, որովհետև այդ հաղորդություններն անխուսափելիորեն պետք է նշանակեն մի կողմից՝ ավտոնոմիայի ու բանական զեմոկրատիա-

---

1 ԱՎՐԻՐ, ֆ. «Посольство», д. 12.

2 Նույն տեղում, թ. 43։

յի ձգտման պատճառում բալկանյան բոլոր ժողովուրդների մեջ, մյուս կողմից՝ պարսկական անկյունքի հաղթանակ, գեմոկրատական շարժման նոր խթան ներքին կյանքում, ինքնուրույնության համար պայքարի ուժեղացում Հնդկաստանում, ապատ կարգերի ամրացում ռուսական սահմանի մի հատվածի վրա— հետևանքներ, որոնք կդժվարացնեն անհարկիրապային ցարիզմի քաղաքականությունը և կհեշտացնեն անկյունքի վերելքը Ռուսաստանում, և այլն [1]։ Որոշ հետազոտողներ սխալ են մեկնաբանում ցարական ինքնակալության վերաբերմունքը գեպի թուրքական ու իրանական հեղափոխությունները։ Այսպես, օրինակ, Ա. Ալիմովն իր «1908 թվականի հեղափոխությունը Թուրքիայում» վերնագիրը կրող հոդվածում գրում է, որ Ռուսաստանն ու Անգլիան համաձրանքով էին նայում «Թուրքիայում հասունացող հեղափոխական շարժմանը [2]։ Դա լրիվ հակասում է երիտթուրքական հեղափոխության վերը բերված լենինյան գնահատականին։ Հայտնի է, որ հեղափոխության ընթացքում ռուսական ցարն ու թուրքական սուլթանը բնդհանուր լեզու գտան։ Բանակի ու ժողովրդի մեջ իր հեղինակը կորցրած ցարական կառավարությունը գիմեց Ռամիհիային ու Թուրքիային «...ապատամբած նավատիների գեմ ատելիանական օգնություն ցույց տալու խընդրանքով»,— գրում էր Լենինը «Ռուսական ցարը իր ժողովրդից պաշտպանություն է փնտրում թուրքական սուլթանի մոտ» հոդվածում [3]։

Մանավանդ չափ վախենալով կայսրությունում հնարվելու ազգ հեղափոխական շարժումից, Աբդուլ Համիդն ամեն ինչ արեց այդ շարժումը կասեցնելու և իր տիրապետությունը հրկարաձգելու համար։ Նա ապրատիվ ընդունեց ռուսական հեղափոխության մասին լուրը։ Սուլթանն առանձնապես վախենում էր Ռուսաստանի անթվլան նավատորմի ապատամբությունից, հրկյուղվով, որ նրա ալիքները կարող են հասնել մինչև իր կայսրության սահմանները։ «Ռազմանավի նավատիների ապատամբությունը այն հարցերից մեկն էր, որն ամենից ավելի էր անհանգստացնում սուլթանին,— գրում էր Աբդուլ-Համիդի անձնական քարտուղար Քահրի-փաշան։ Ըստ մատենագրության հայտնի գառնար, որ խոովարար նավը (խոսքը «Պոտյոմկին» գրահանավի մասին է— Ե. Ա.) ապրվել է իր անձնակազմի կողմից, առանց թուլլատրության, և նույնիսկ այն պայմա-

---

1 Ա. Խ. Անին, նշվ. գ., էջ 387։

2 Տե՛ս Сб. «Пробуждение Азии», стр. 37.

3 Վ. Ի. Լենին, նշվ. գ., էջ 134։

նաև, որ վարակի ու խոշտանգումների ներքափանցման հնարավորությունը մասամբուլի պորտերի մեջ անեղծան կլինի, ապա միայն այդքանը բավական էր, որպեսզի Աբդուլ-Համիդն անգամ գիշերներ անցկացներ Յուլդուզի պալատում,— չարունակում է Թահսին-փաշան,— որնէ ապրիլյան չունեցավ խոշոր «Փոստոյմկինս պրահանովի վրա, որը մոտենում էր նեղուցներին։ Ի՞նչ կլիներ, եթե պրահանովը փորձեր անցնել նեղուցներով... Աբդուլ-Համիդն անհապաղ գործողություններ կիմներ։ Քիհանոյի զինվորությանն անմիջապես հրաման տրվեց սնեռվյան պլանն ի կատար ածելու և ծանր հրետանին պատրաստի վիճակում պահելու մասին [1]։

Այսպիսով, աբդուլհամիդյան կառավարությունը ստրատեգիական հնարավորություն էր ստեղծում ռուսական հեղափոխության ապագա ղեկավարների համար։ Հենց այդ բանը երկու բոնակալներին՝ ռուս և թուրք, ստիպեց ջերմանուր համաձայնության գալ։ Ռուսական հեղափոխության ապագա գործիչները կասկածելու ուղղությամբ Աբդուլ-Համիդի կառավարության ձեռք առած միջոցառումների ապարդյուն անցան։

Վերը խոսվեց հայերի, արաբների, մակեդոնացիների և Օսմանյան կայսրության լեռնային հեռավոր մյուս ժողովուրդների ազգային-ազատագրական պայքարի ուժեղացման մասին, որը աբդուլհամիդյան կառավարությունն ի վիճակի չեղավ ճնշելու։ Երիտթուրքական ամիսանությունն և ստորգրիմությունը կուսակցությունը որոշեց երկրի ներսում ամեն հակահեղափոխական ոյժ ուժերն ոչոտործել Աբդուլ-Համիդի անձի մեջ ստացելու և սահմանադրական կարգեր հաստատելու համար։ Այդ նպատակով էլ 1907 թվականի դեկտեմբերին Փարիզում գումարվեց կոնգրես, որին մասնակցում էին ամիսանությունն և ստորգրիմությունը կոմիտեն, գաղնակցական կուսակցությունը, «Ազատություն» և մասնավոր նախանձողության լիգաները, արտարտական ձևավորված կազմակերպությունը, ոչոտործին առանձին խմբեր և այլն։

Հնարավոր եղավ կոնգրեսի որոշումների միացան ամենահեղափոխական ներքին հեղափոխական կազմակերպությունները և ամենահեղա-

---

[1] Tahsin Paşa, Abdul Hamid ve yıldız hatıraları, İstanbul, 1931, s. 174.

կան ֆեդերացիա կոմիտեությունը [1]։ Կոնգրեսում որոշումներ ընդունվեցին ազգային Աբդուլ-Համիդին գահընկեց անելու, գոյություն ունեցող ռեժիմն արմատապես վերափոխելու և կառավարման նեղ-ֆեյերացիոնական ձև ընդունելու մասին։ Նշված որոշումները իրագործելու համար կոնգրեսի մասնակիցները հրաժարվեցին իրենց անդամակցական քարտերից ու կուսակցական գաղտնիություններից։ Որպես համիդյան ռեժիմը կործանելու միջոց կոնգրեսը ճանաչեց համընդհանուր գինված ապստամբությունը։ Այդ վճռական քայլին Թուրքիայի հեղափոխական ու ընդդիմադիր ուժերը միանգամից չեկան։ Դեպքերի ողջ ընթացքը և, մասնավորապես, ժողովրդական զանգվածների հեղափոխական շարժման ծավալումը 1905—1907 թվականներին նույնպես լիիրավ բուրժուազիայի ու կուլտուրական-բներկույսերին՝ հրիմթուրքերին, ստիպեցին գինել գինված ապստամբության։ Այսպիսով, այդ վճռական քայլը ոչ թե հրիմթուրքական կուսակցության ծառայությունն էր, որը երբեք հեռանդրականորեն հանգես չի բերել սուլթանական կարգերի դեմ, այլ ինչպես թուրք, այնպես էլ այլազգի աշխատավոր զանգվածների, որոնք ռուսական հեղափոխության ազդեցության ներքո սարքրացնորեն, առանց հատուկ դեկավարության, ուժերգրին իրենց պայքարը Թուրքիայում իշխող ֆեոդալա-բռնապետական կարգերի դեմ։ Մակայն, ինչպես կտեսնենք ստորև, հրիմթուրքերը հետագա գործողությունների գիմելիքին ստակ սուլթանական ատոյի ռեժիմը բնդհանուր ուժերով տապալելու և սահմանադրական միապետություն հաստատելու նպատակով, որպեսզի ապահովեն թուրքական ազգային բուրժուազիայի գերիշխանությունը երկրի քաղաքական ու տնտեսական կյանքում և հետին դիրքերը մղեն այլազգի՝ հայ, հույն ու արաբական բուրժուազիային։

Միավորված հակառ ատելության գործում վճռական նշանակություն ունեցավ ինչպես թուրքական, այնպես էլ հայկական, արաբական ու մակեդոնական մտավորական հեղափոխական՝ հիմնականում պլուպագիական, շարժումների ծավալումը։

Այդ իրագործությունների մասնակցից Վ. Տոտոմյանցը գրում էր. «Թուրքիայում, ինչպես և այլ երկրներում, բնակչության հեղափոխականացումը կատարվում էր ներքինից՝ չափազանցման ու տնտեսական ծանր պայմանների հողի վրա։ Բոլորին հայտնի են Հայաստանում, Մակեդոնիայում և Թուրքիայի այլ ժայրամասերում

---

1 Մանրամասն տե՛ս Гальберштадт, նշվ. աշխ., էջ 317; տե՛ս «Пробуждение Азии», էջ 81, Ernest Edmondson Ramsaur, The young Turks. Prelude to the Revolution of 1908, London, 1957, pp. 123—129.

տարեգրության կրկնվող հնարանքը։ Ինչպե՞ս այդպիսի դեպքերում դժգոհության արտահայտումը ժողովրդական զանգվածն էր՝ ի դեմս պրոլետարիատի քնակչության և մանր բուրժուազիայի [1]։

Հակամիապետական այդ չարժման զինակարությունն իր ձևը վերցնելու նպատակով հերիաթագրական հնազանդությունը դիմեց ժողովրդական զանգվածներին՝ տուն ժողովրդից օրինակ վերցնելու չզունգով։ 1907 թվականի վերջերին վերադարձող իր հյուծից մինչև հերիաթագրեն Օսմանյան կայսրության բոլոր ժողովուրդներին կոչ էին անում ապստամբել բանակցությունը և ազատության ձնոք բերել։

«Ինչո՞ւ ենք,— ասվում էր այդ կոչում,— դուք կհանգստանք այդ ճնշումն ու ծեծկռտուքները։ Ինչո՞ւ ենք դուք ակնատես կլինենք ձեր հայրենիքի քայքայմանը։ Այն վիճակը, որում դուք գտնվում եք, ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ անդադար, որը կաշխատեցնել է ձեզ՝ հնազանդության կոչվող ձեռնարկած միջոցառումների ազդեցության ասել։ Գիտեք՛ք, որ ժողովրդի ուժը գործերին հզոր է ամենազոռման բանակությունից խոր։ Գիտեք՛ք, որ ամենահզոր ու հրապարա ստորագրանների անգամ քայքայվելն ենք բանակցների ամենաապրանքարդուն ինքը ստիպված կլինի այդ ուժի առջև ծնկի գալու և գիրության հարցնելու։ Մանայն այդ ուժը կարող է ստեղծվել ժողովրդի միասնության, համերաշխության ու փոխադարձ օգնության շնորհիվ...» [2]։

Մի այլ թռուցիկում, որպես օրինակ, բերվում էին ռուս, իրանական ու պորտուգալական ժողովուրդները, որոնք միասնության համապարհով հասան հրդանկության... Իրար միչև համաձայնության գալով, նրանք ապստամբեցին և գնեցին գիմեցին, քանի որ ազգի իրավունքները չեն կարող գոհացնվել սիրուհական հանուրդի և ժողովրդի արյունը՝ կառավարության հանուրդի համար։ Նրանք պահանջում էին և ուժով ձնոք բերեցին ազգային ժողով [3]։

Այս փաստարկները վկայում են այն մասին, որ ռուսական առաջին հեղափոխությունը և հեղափոխական ելույթները մյուս երկրներում մեծ ազդեցություն ունեցան Օսմանյան կայսրությունում զանգվածային չարժման վերելքի վրա։

---

[1] Тотомианц В., Экономическая основа турецкой революции. «Современный мир», 1908, октябрь, раздел 2, стр. 15—16.

[2] ЦГВИА, ф. 900, оп. 1, д. 1002, л. 156—157, об. Е. К. Саркисян Влияние русской революции 1905—1907 гг. на развитие революционного движения в Турции. «Известия АН Арм. ССР», серия общ. наук, 1955, № 12, стр. 73.

[3] «Красный архив», 1931, т. 43, стр. 19.

1905—1907 թվականներին Թուրքիայում մեծ ժամանակ ընդունեց ընդդիմադիր շարժումը։ Մի շարք ամասպրներում ու քնքիներում տպագրվելին հոդվածներ, որոնցում յուսաբանվում էին հեղափոխական իրադարձությունները Ռուսաստանում, կոչ էր արվում հետևել ռուս ժողովրդի պրինակին և պայքարի գուրս գալ սուլթանի մեհանության իշխանության դեմ։

Ռուսական հեղափոխության ընթացքի մասին ամենից ավելի լավ էր տեղեկացված արևելյան վիլայեթների հայ ազգաբնակչությունը, որի շրջանում գաղտնի կերպով տարածվում էին Անդրկովկասում հրատարակվող հեղափոխական թերթերը։ Անդրկովկասի տարածքիական մամուլի էջերում յուշերին յուսաբանվում էին Հայաստանում, Ադրբեջանում ու Վրաստանում տեղի ունեցող իրադարձությունները։

Անդրկովկասի ժողովուրդների հերոսական պայքարը ցարական ինքնակալության դեմ օրինակ էր ծառայում Օսմանյան կայսրության աշխատավոր զանգվածների համար, որոնք ատատպում էին Թուրքական բիրտ կարգերից։

Հեղափոխական գաղափարները Ռուսաստանից ներթափանցում էին նաև Թուրքական բանակն ու նավատորմը։ Քաչ հայտնի է Թուրքական 28 ծովային սպաների նամակը ցարական գահինների կողմից մահապատժի ենթարկված լեյտենանտ Շմիդտի քրոջը, որտեղ նրանք իրենց հիացմունքն էին արտահայտում ինքնակալության դեմ ռուսական նավատորմի նավաստիների հերոսական պայքարի նկատմամբ և երդվում էին քաղաքացիական ազատությունների համար մղվող պայքարում հետևել նրանց օրինակին [1]։

Մամլույում Ռուսաստանի դեսպան Զինովևը բազմիցս հաղորդում էր հեղափոխական նույնների մասին մայրաքաղաքի կայսերի այնպիսի զորամասերում, որոնք, ինչում էր, ամենից ավելի պիտի հավատարիմ լինեին սուլթանին։ Այսպես, 1907 թվականի հունվարի 5-ի (1906 թ. դեկտեմբերի 23-ի) հեռագրում նա գրում էր, որ ռմբերին արձրը նշանավորվելին Կոստանդնուպոլսում տեղավորված զորքերի շրջանում տեղի ունեցած անկարգություններով։ Ցրլդըզը (սուլթան Աբդուլ-Համիդի նստավայրը, Մամլույի մերձակայքում — Ե. Ս.) պաշտպանող առաջին գվարդիական դիվիզիայում, գնդապետի կրտսեր հրամանատարները հրաժարվելին գուրս գալ պատժումների վախենալով, որ զորքը կարող է բողոքանալ, սուլթանը կարգադրություն արեց նրանց անհապաղ արձակելու մասին։

---

1 Տե՛ս «Красный архив», т. 9, 1925, стр. 52.

Առաջին գիմիզիստի գրիճակին,— անգնդացնում էր ալեուհան Չինովիը,— հետևից ժողովրդի հետևակազորը՝ ամբողջ զորամասից մոտ 450 մարդ, որոնք նույնպես գերազանցիկ են բանակում, բոլոր զրահամբարձած չեն ռաճիկով, գինվեմբերի 20-ին իրենց զորանոցներում սկսուկ բարձրացրին և ալեուհան շարժվեցին գեպի ժողովրդի շտաբի պետ Ա.Շմիդ-փաշայի տունը։ Վերջինս հրաժարվեց ընդունել նրանց և ընդհանուր հնով միայն այն ժամանակ, երբ նրանք տուն հերթուժեցին։

Անկարգությունները գադարեցվեցին միայն այն բանից հետո, երբ սուլթանի կողմից ուղարկված համհարզը խոստացավ գինվորներին հայտարարել, որ նրանց խնդիրը կբավարարվի[1]։ Այս բոլոր գեպքերը խոսում են այն մասին, որ Թուրքական ռազմա-գեներալական բանակցության հիմնական հենարանը[1] բանակը, գեներալում էր սուլթանի հետ գինքը չինելուց։

Վերը նշվեց, որ Հանրմիապետական ուլեմների ուժեղացման պայմաններում երիտթուրքական կուսակցությունը ստիպված էր համառելակել համատեղ գործողություններով հանդես գալ սուլթանական անձնի դեմ քշնամորեն տրամադրված քաղաքական մյուս կազմակերպությունների հետ։

Մեր խնդիրը չէ լուսաբանել երիտթուրքական հեղափոխության բնույթը։ Նշենք միայն, որ երիտթուրքերը 1908 թվականին իշխանության իրենց ձեռքը գցելին ժողովրդական զանգվածների շարժման օգտագործելու շնորհիվ։

1909 թվականի մարտին Աբդուլ-Համիդի համախոհների ձեռնարկած հեղաշրջման փորձը ճնշելով, երիտթուրքերը նույն թվականի ապրիլին իշխանության գլուխ անցան, պահպանելով միապետական սուլթանական միապետության (Աբդուլ-Համիդը գահընկեց արվեց և սուլթան կարգվեց քաղաժառանգ Ռեշադը՝ Մեհմեդ 6-րդ անունով)։ Հաստատելով իր սիրապետությունը, երիտթուրքական կուսակցությունը հրաժարվեց հեղափոխության նախորյակին տրված իր խոստումներից։ Ելնելով թուրքական բուրժուազիայի, յիթերալ կալվածատերերի ու գերազանցապես պետական վերնախավի շահերից, որոնք հանդիսանում էին երիտթուրքերի սոցիալական հիմքը, վերջիններս կանգնեցին հակաժողովրդական, հետագիմ քաղաքականության ուղու վրա։

Երիտթուրքական կառավարությունը սկզբից չհետաքրքրվեց երկրի ներքին կյանքի ամենատար հարցը՝ հողային հարցը լուծելու համար։ Երիտթուրքական հեղափոխության հաղթանակից հետո, երբ

---

1 ԱՎՊՐ, ֆ. «Политархив», д. 1021, л. 502.

*ձեռքի պատգամավոր սոցիալիստ Վլախովը ամենարմից ազդա-
րային բարեփոխումների անհրաժեշտության մասին՝ պլուտոկրա-
կան հոգեվարքորեմը բնորոշելու նպատակով, խոշոր կալվածա-
տեր պատգամավորները կատաղի կերպով հանդես եկան այդ առա-
ջարկի դեմ։ Ներքին գործերի մինիստրը չտապեց բացատրելու, որ
տիեզերական միջամտությունը բնկերի մասնավոր հարաբերություն-
ների՝ իրենց պլուտոկրների հետ՝ անթույլատրելի է, քանի որ դա
կհանգեցնի չարիքների [1]։*

*Աշխատավոր պլուտոկրությունը, ինչպես և նախկինում, զբաղ-
ված էր հողից։ Եռաս պլուտոկրներ, որոնք մշակում էին ամբողջ տի-
տանի, ընդհանուրի՝ մինչև մինչև 10 դեսյատին (1 դեսյատինը
համապատասխան է 918,8 քառ. մետրի) և վճռական չէին անգամ իրենց կե-
րակրելու 1912 թվականին ամբողջ պլուտոկրական տնտեսու-
թյունների քիչը (մինչև 10 դեսյատին հող ունեցող) Թուրքիայի ամա-
ռվա զորքերում՝ հիվանդանոցային մասում կազմում էր բոլոր տնտեսու-
թյունների 85 տոկոսը, իսկ ասիական մասում՝ 70 տոկոսը [2]։*

*Ամեն բնականորեն՝ աշխարը, այդպես էլ չկոնսարնվեց գրամա-
կան հարկով, քան նման խոսում տրվում էր հիմնադրական ժո-
ղովի 1908 թվականին ընդունված ծրագրում։ 1911 թվականին ընդունված նոր ծրագրով աշխարի վերացումը հետաձգվում էր
անորոշ ժամանակով։*

*Թվերացվից նաև հարկերի գանձման կոպիտային սիստեմը,
որը չորացահոսների մեծ հետաքրքրություններ էր առեղծում և
լրացուցիչ բեռ դառնում աշխատավոր պլուտոկրության վրա։*

*Երիտթուրքերի կողմից 1913 թվականին անցկացված ագրա-
րային նոր օրենքները նպատակում էին կալվածատիրական ու պե-
տական տնտեսությունների բնագրանքումը։ Նույն ժամանակ
բնդունված հողային կազմակերպը վերջնականապես ամրապնդեց
կալվածատերերի ու գյուղացիների իրավունքը պլուտոկրներից խլված
հողերի նկատմամբ։*

*Ամենի վատթարացավ ոչ-թուրք ազգության պատկանող
աշխատավոր պլուտոկրության վիճակը։ Նախքան հեղափոխու-
թյունը, երիտթուրքերը խոստանում էին հայ գյուղացիներին վերա-
դարձնել թուրք և քուրդ ֆեոդալների կողմից սեփականացրած հո-
ղերը։ Իրականում, սակայն, երիտթուրքերի սերտագնաստության շրջա-*

---

1 Горцев, Младотурки и рабочий вопрос («Современник», 1913, кн. IV, стр. 249).

2 Նույն տեղում, էջ 238։

նում հայկական հոգևոր պահպանության բռնագրավման ամենի մեծ չափեր ընդունեց։

Երիտթուրքական կառավարությունը լիովին արհամարհում էր բանվոր դասակարգի կարիքները, որն ամենի ու ամենի համառոտն էր պահանջում դրանց բավարարումը։ Այդ բանի համոզիչ վկայությունն էր այն, որ բանվորական հարցը բոլորովին առաջ էր քաշվում մեկշաբաթ նիստերում՝ սոցիալիստ-պատգամավորների հոգևոր։

Պատգամավոր Վլախովը, որը հերթով ժամանակ պատկանել էր Թուրքիայում բանվորների գրությանն ուսումնասիրությամբ, գրում էր, որ նրանք հիմնականում կենտրոնացած են ծովեզրյա մեծ քաղաքներում՝ Սև, Մարմարի, Էգեյան ծովերի և Բոսֆորի ափին։

«Արդյունաբերական կենտրոններ էին համարվում Կոստանդնուպոլիսը, Սալոնիկը, Զմյուռնիան, Սրվաքը, Բեյրութը, Տրապիզոնը և այլն։ Խոշոր արտադրության մեջ (գործարաններ, գործերի գործարաններ և այլն) գրաղված են 35—40 հազար բանվորներ, իսկ մանր ձեռնարկություններում՝ 20 հազարից ավելի։ Որի գրանց քվին միացնենք բեռնափոխադրողներին (7 հազար), ծխախոտագործներին (3 հազար), հացթուխներին (5 հազար), մեծ քվով սպասարկչ-բանվորներին ու գործակատարներին, կստացվի բավականին պատկառելի քիվ՝ 100 հազարից ոչ պակաս [1]։

Բանվորական աշխատանքային օրվա տևողությունը Թուրքիայի արդյունաբերական ձեռնարկություններում հասնում էր մինչև հաշվով 14 ժամի։ Աշխատավարձը չնչին էր։ Վլախովի տվյալների համաձայն, այն տատանվում էր՝ 6-ից մինչև 28 գուրուշի, երբեմն իջնում էր մինչև 2,5 գուրուշի [2]։

Թուրքիայի բանվոր դասակարգը պայքարի էր ելնում իր քաղաքական ու տնտեսական իրավունքների համար։ Երիտթուրքական կառավարության կոզմից բանվորական շարժման դեմ ձեռնարկվող տնպրեսիաներր, որոնք հետևեցին 1910—1912 քվականներին, ի վիճակի չէին ընկճելու աշխատավորների քաջություն ու մարտական ոգին։ Գործադուլները տարեշրջանին մի ձեռնարկությունից մյուսն էին անցնում։ Բազմաթիվ գործարաններ փակվում էին, իսկ բանվորները՝ փոքոք չպրավում։ Քաղաքներում գործազուրկների հսկայական մի բանակ էր կուտակվել։ 1911 քվականի սկզբին ձեռնարկությունների գործազուրկ բանկից միաժամանակ Սոսմբու-

---

1 Горяев, Малоторная и рабочий вопрос («Современник», 1913, кн. IV, стр. 256).

2 Նույն տեղում, էջ 258։

յում և Մալաթիայում։ Մայրաքաղաքում այն չարունակվեց 50 օր, իսկ Մալաթիայում՝ 20 օր։ Գործադուլավորները պահանջում էին աշխատավարձի բարձրացում 20 տոկոսով, 8-ժամյա բանվորական օրվա սահմանում և այլն [1]։

Բանվորների բոլոր այս ելույթները վերջ ի վերջո պարտության կրեցին, սակայն, դրանք ակներևորեն ցույց տվեցին, որ Թուրքիայում առաջ է գնում մի նոր գաղափար, որը ստրկի է նմանում պայքարի իր իրավունքների համար և բացորոշ կերպով քշնամի է երիտթուրքերի տիրապետությանը։

Պրոֆխությունների հանգիս գալն ու չգալացումը 1908 թվականին և Թուրքիայի սոցիալիստական կուսակցության առաջացումը 1909 թվականին նույնպես վկայում էին երկրի քաղաքական կյանքում բանվոր գաղափարի սկսող գերի մասին։ Այդ բանից երկյուղ կրելով, երիտթուրքերը չհամարձակվեցին միանգամից վերացնել բանվորական բոլոր կազմակերպությունները։ Գաղտ տրիքը վրա հասավ 1913 թվականի ամռանը, երբ ծայրահեղ հեռացիմականները սպանեցին երիտթուրքական կուսակցության անհանգիստ գեներալներից մեկին՝ մեծ վեզիր Մահմուդ Շևքեթ-փաշային։ Օգտվելով դրանից, երիտթուրքական կառավարությունը սկսեց հետապնդել և ճնշում գործադրել ոչ միայն ռեակցիոնական այդ սկսի կազմակերպիչների ու մասնակիցների, այլև պրոֆխությունների ու սոցիալիստական կուսակցության նկատմամբ։

Թուրքիայի կոմունիստական կուսակցության հիմնադիր Մուստաֆա Սուբհին 1918 թվականին կայացած ձախ սոցիալիստների կոնֆերանսում արտասանած իր ճառում, բնութագրելով երիտթուրքական հեղափոխությունը, ևշել է, որ նրա բոլոր միապետական սահմանափակությունից, որևէ այլ արդյունք չտվեց։ Նա ժողովրդին ոչ մի օգուտ չբերեց։ Դրամի մոբիլիզացումը և բանկերի միջոցով դրա անցումը մասնավոր անձնականատերերի ձեռքը չքավոր գաղափարի շահագործելու մի նոր եղանակ ստեղծեց... չքավոր գաղափարը հանձնվեցին բուժուազիայի ու կապիտալի տիրապետությանը [2]։

Նույնիսկ այնպիսի չափավոր լիբերալ լրագրող, որպիսին էր Մահմբուտում լույս տեսնող «Թանին» քերթի խմբագիր Ահմեդ Շերիֆը, որը երիտթուրքական հեղափոխությունից հետո եղել էր երկրի տարբեր շրջաններում, ստիպված էր խոստովանել, որ Թուրք գյուղացիությունը ժամը, իրավազուրկ վիճակում է գտնվում։

---

[1] Гордлевский, Младотурки и рабочий вопрос («Современник», 1912, кн. IV, стр. 250).

[2] Архив ИМЛ при ЦК КПСС, ф. 17, оп. 1, д. 90, л. 16.

«Պահանջում,— գրում էր նա,— սահմանադրական ռեժիմը լոկ ձևական բնույթ էր կրում։ Կազմվածատեքերը, վաչխատունեքն ու հարկահավաքները առաջվա պես կողոպտում էին գյուղացիներին, ոչ մի արդարադատություն չկա, իշխանություններն կամայականությունը խնդճ մարդկանց նկատմամբ գրքին անսահմանափակ էն։ «Ինչդ տեղերում,— վկայում էր այնուհետև Ահմեդ Ենիքեը,— այնպիսի բառեր, խնչպիսիք են՝ «վարչության նորացումն, սահմանադրություն», միանգամայն անիմաստ են։ Ոչ մի բանում բարեփոխության չկա։ Ամեն ինչ մնում է նեն պես»[1]։

Մի այլ քուրդ հրապարակախոս՝ Մահմեդ Էսադը, Փարիզում հրատարակված իր «Ճշմեն աստվածս վիրնագրով գրքում մասնավորեցնում էր, որ չինելով քաղաքական վարպետներ, երիտթուրքերը իրենց համարում էին հնատոհմական ու բանակային կարգերի դեմ պայքարող ամենատարբեր հետադիմական մարդկանց։ Բայց հենց որ նրանք իշխանության գլուխ անցան, արմատապես փոխվեցին։ Այդ կնոջ հեղափոխականները, Մահմեդ Էսադի խոսքերով, հասատատեցին ոչնչացի ռեժիմ, որի համեմատությամբ նույնիսկ Աբդուլ-Համիդի միահեծան իշխանությունը թվում էր նվազ հետադիմական և Թուրքիայի ժողովրդական զանգվածների կոպիտ պահանջ ներ[2]։

Ռուսաստանի ժամանակին գործակալը Մոսկվայում 1909 թվականի ամռանը գրում էր, որ «երիտթուրքական կառավարությունը արտաքուստ սահմանադրական տեսք ունի, իսկ իրականում ոչ մի սահմանադրություն չկա... չկան և մարդասիրական առաջնորդ հետքեր... Աբդուլ-Համիդի բռնապետությունը փոխարինված է բռնակալ վրա հենվող երիտթուրքական կուսակցության բռնապետությամբ...»[3]։

Մոսկվայում լույս տեսնող «Nevaя թերթը, խոսելով Թուրքական մեկչխի կոպիտ ընդունված սահմանադրության մասին, ընդգծում էր, որ «չնայած այն բանին, որ Թուրքիայում սահմանադրություն է ընդունվել, կայսրության տարբեր շրջաններում չարունակվում են անօրինականությունները, հալածանքները և սմե-

---

1 ЦГВИА, ф. 2000с, оп. 1, д. 400, л. 15.

2 Երիտթուրք հեղափոխականների գործունեության մասին տեղեկություններ ցարական ոստիկանության հետաքննության նյութերում։ «Եոս ռաեհո» թերթը 1914 թվականի մարտի 10—31-ի համարներում տպագրել էր պանիսլամիզմի մասին մի հոդվածաշար։ Հոդվածներում մեկչխներ են անվանում նաև Մահմեդ Էսադ էֆենդուն։ Տես նաև Ա. Ա. Կիրեև, Գործ. հիշ., էջ 57։

3 ЦГАМО, ф. 418, оп. 1, д. 160, л. 15—20.

նորից բնակչությունը տառապում է հարկային ծանր լծից։ Ժողովրդի համար ոչ մի քննադատում չկատ[1]։ Այդ պատճառով էլ գովաբանում,— ինչպես անգնդացնում էր ռուսական գնապանը,— Հատկապես փոքրասիական շրջաններում, «Որտեղից մեծ մասամբ անտարբերությամբ մոտեցան տաճանագրության հոչակմանը»[2]։

Այսպիսով, 1908—1909 թվականներին երիտթուրքական հեղափոխությունը բուրժուա-դեմոկրատական հեղափոխության և ոչ մի խնդիր չկարողացավ լուծել։ Բացահայտելով երիտթուրքական հեղափոխության վերնախավային բնույթը, Վ. Ի. Լենինը գրում էր. «Մի օրինակի համար վերցնենք XX դարի ռևոլյուցիաները, ապա Պարսկաստանը, Թուրքիան, պորտուգալական ու Թուրքական ռևոլյուցիաները էլ բուրժուական համարեք։ Բայց նրանցից ո՞չ մեկը, ո՞չ էլ մյուսը ժողովրդական չեն, որովհետև ժողովրդի մասսան, նրա վիթխարի մեծամասնությունը ակտիվ, ինքնուրույնորեն, իր սեփական տնտեսական ու քաղաքական պահանջներով նկատելի կերպով հանդես չի եկել այդ ռևոլյուցիաներից և ոչ մեկի մեջ»[3]։

Լենինը դրանով էր բացատրում այն փաստը, որ իմպերիալիստական տերությունները փոխանցին իրենց տափոխան երիտթուրքական հեղափոխության և սմիխանության ու առաջադիմության կուսակցության նկատմամբ։ Որ «Թուրքական ռևոլյուցիան մի անփամից գնի հանգիման կանգնեց պետությունների կոնտրռևոլյուցիոն կոալիցիային» Ռուսաստանի գլխավորությամբ[4], ապա շատ լավացած իմպերիալիստական քաղաքագետներն ու բուրժուական մամուլը կանգնեցին երիտթուրքերի հետ սերտորեն աշխատելու ուղու վրա։

«Երիտասարդ Թուրքերին գովում են չափավորության և զգուշավորության համար,— նշում էր այդ կապակցությամբ Լենինը,— սրանք[5] գովում են Թուրքական ռևոլյուցիան այն բանի համար, որ նա քույլ է, նրա համար, որ նա չի արձնացնում ժողովրդի ստորին խավերը, չի հարուցում մասսաների իսկական ինքնուրույնության, նրա համար, որ այդ ռևոլյուցիան քշնամի է Ամանչյան կայարության մեջ սկսվող պրոլետարական պայքարին...»[6]։ Երիտթուրքական կոնստիտուցիայունը այնուհետև չկնոնարկեց երկրին ստարերկրյա կապիտալի հեղումից ազատելու համար։ Թեև մեկնյնը 1913 թվականին հաստատել էր տարեկանարերության խթանման մասին

---

1 «Neva», 1910, № 7 (տարեսկսում թերթերից)։
2 АВПР, ф. «Посольский», д. 1031, л. 41—43.
3 Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հ. 22, էջ 537։
4 Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հ. 18, էջ 388.
5 Նույն տեղում, էջ 388—389։

օրենքը, որն արդյունաբերական ձեռնարկություններին որոշ արտոնություններ էր տալիս, սակայն գրանից հավասարապես կարող էին օգտվել նաև Օսմանյան կայսրության տերիտորիայի վրա գտնվող օտարերկրյա ձեռնարկությունները։ Եվ քանի որ արդյունաբերության մեջ թուրքական կապիտալի տոկոսը շատ չնչին էր (ընդամենը 10%), ապա այդ օրենքն ավելի ձեռնտու էր օտարերկրյա կանգնեցնողներին, քան թուրքական ազգային բուրժուազիային։ Թուրքական արդյունաբերությունը առաջվա պես ամբողջովին կախված էր օտարերկրյա կապիտալից։

1913 թվականին հինգից ավելի բանվոր ունեցող ձեռնարկությունների քիվը Թուրքիայում հասնում էր 268-ի, որից 78-ը սնդիկի, 28-ը շինանյութերի, 13-ը կոշկի, 24-ը փայտամշակման, 70-ը տեքստիլ, 55-ը պոլիգրաֆիական ձեռնարկություններ էին։ Դրանց 55 տոկոսը գտնվում էր Սաամբուլում [1]։

Բնական ռեսուրսները վկայում են Թուրքական արդյունաբերության ծայրահեղ հետամնացության մասին։

Օրինաւորքական կառավարության պատասխանները հարցման հեղափոխությանը ազգային հարստարարություններ էին անում Թուրքիայում օտարերկրյա կապիտալի տիրապետությանը վերջ դնելու իրենց վճռականության մասին։ Սակայն իշխանության գլուխ անցնելով, երիտասարդները, երկրի ներսում իրենց դիրքերն ամրապնդելու համար, հաճախ դիմում էին եվրոպական կապիտալի աջակցությանը, որի դիմաց երիտասարդները օտարերկրացիներին շնորհնդին նոր արտոնություններ և բազմաթիվ դիջումներ արեցին, որոնք բացահայտորեն սահմանափակում էին Թուրքիայի ազգային տնտեսությունը և ուժեղացնում նրա կախումը իմպերիալիստական տերություններից։

Օրինաւորքական կառավարության հակաժողովրդական այդ կուրսը երևան եկավ նաև այն բանում, որ նա սկսեց հաճախ դիմել օտարերկրյա պետություններին՝ նորանոր փոխառություններ ստանալու խնդրանքով։ Վեց տարվա ընթացքում (1908—1913 թթ.) Թուրքիայի ստացած փոխառությունների ընդհանուր գումարը կազմում էր 58,6 մլն. թուրքական լիրա, այն դեպքում, երբ իր նախառամյա գահակալության տարիներին Աբդուլ Համիդը ստացել էր ընդամենը 45 մլն. թուրքական լիրա փոխառություն։

Դա հանգեցրեց այն բանին, որ Թուրքիայի պետական պարտքը համաշխարհային պատերազմի մեջ մտնելու նախօրյակին (1914 թ.

---

[1] Emin Ahmed. Turkey in the World War. New Haven, 1930, p. 91—92.

(հոկտեմբերի 29)[1] Հասավ 148,5 մլն. թուրքական լիրայի։ Այդ գումարի 60,5 տոկոսը բաժին էր ընկնում ֆրանսիական փոխառությունների, 14,46 տոկոսը՝ անգլիական և 25,42 տոկոսը՝ գերմանական փոխառություններին[2]։

Երիտթուրքերի ֆինանսական քաղաքականությունը բուռ էության դրնքին չէր տարբերվում Աբդուլ Համիդի կառավարության քաղաքականությունից։ Սախտերը, և առաջին հերթին ռազմական ֆորիների համար արվող ծախսերը, երիտթուրքերի օրոք տարեցտարի ամեում էին։ Այդ կապակցությամբ խիստ ամենքին երկրի պետական բյուջեի գծով կատարվող ծախսերը։ Այդ մասին համարյա կրկնակի վկայում են հետևյալ թվերը[3]։

Տարիներ	Ծուսք	Ելք	պակասուրդ
1908—1909	31.000.000	37.000.000	6.000.000
1909—1910	33.078.962	38.339.545	5.460.583
1910—1911	39.163.418	45.994.584	6.816.166
1911—1912	31.843.708	41.161.758	9.316.050
1912—1913	33.583.472	36.891.368	3.308.896
1913—1914	31.000.000	34.000.000	3.100.000

Այս տվյալները ցույց են տալիս Թուրքիայի պետական բյուջեի մշտական դեֆիցիտը առաջին համաշխարհային պատերազմին նախորդող տարիներին։ 1910—1913 թվականների բյուջեներն արտացոլում են ծախսերի խիստ աճը, որը կապված էր իտալա-թուրքական և բալկանյան պատերազմների հետ։

Երկրի ֆինանսական դրությունն ավելի էր սասանվում պետական ահռելի պարտքը մարելու և նրա տոկոսները վճարելու անհրաժեշտության հետևանքով։ Պարտքի գծով մուծվող տարեկան գումարը կազմում էր 8.576 հազար թուրքական լիրա։ Այդ թվին պետք է ավելացնել 1910 թվականի ավտոռո-գերմանական փոխառության գծով տարեկան մուծվող 320 հազար լիրան և երկաթուղային կոնցեսիոների տարեկան տոկոսին որպես կիլոմետրային երաշխիք վճարվող 944 լիրա գումարը[4]։ Ի վերջո,

---

1 ЦГВИА, ф. 300, оп. 1, д. 3859, л. 1—8. Российский военный агент в Турции сообщал Турецкий военный бюджет 1913 бюджетный год составил 140 млн. турецких лир. См.: АВПР, ф. «Константинополь», 1913 г., д. 115, л. 347. Его цифра была взята из официальных источников Турции. См.: Inönü diyor ki. Nutuk, Hitabe, Beyanat, Hasbihaller, Istanbul. 1944, s. 40.

2 Moore, E. C., Modern Turkey, New—York., 1924, p. 357.

3 Emin Ahmed, p. 94; Süreyya Şerkat, Cihan iktisadiyatında Türkiye, Ankara, 1931, s. 154—158.

4 ЦГАВМФ, ф. 858, оп. 1, д. 32, л. 30.

սահմանում էր, որ Թուրքիան տարեկան պետք է վճարեր 9.340 հազար թուրքական լիրա, որը կազմում էր 1913—1914 թվականների բյուջեի ծախսերի գումարի 24,55 տոկոսը։

Բյուջետային հատկացումների վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ պրանցում առաջին տեղը զրավում էին ռազմական նպատակով կատարվող ծախսերը։ Այսպես, նույն տարիներին այդ գումարը կազմում էր 14.570 թուրքական լիրա, այսինքն՝ Թուրքիայի պետական բյուջեի գծով կատարվող բոլոր ծախսերի մոտ 38 տոկոսը։ Սերիազուրքական կառավարության բոլոր հոգսերը,— վկայում էր թուրքական իրականությունը լավ ճանաչող ժամանակակիցներից մեկը,— ուղղված էին պետության ռազմական հզորության ամրապնդմանը։ Ոչ մի պետության ռազմական ծախքերին այդքան մեծ տոկոս չի հատկացնում, ինչպես Թուրքիան։ Զրանցիայի ռազմական ծախսերը կազմում են նրա բյուջեի 29 տոկոսը. Անգլիայինը՝ 23,34 տոկոսը, Գերմանիայինը՝ 35,5, իսկ Թուրքիայինը՝ 38 տոկոսը [1]։ Բանակին ու նավատորմին հատկացվող և տարեկրկյա փոխառություններն ու դրանց տոկոսները մարող. ինչպես նաև կիլոմետրային երաշխիքների դիմաց վճարվող գումարները միասին վերցրած կազմում էին բոլոր ծախսերի 2/3-ից ավելին։ Երկրի արտադրողական ծախքերի համար երիտթուրքական կառավարությունը ծախսում էր, այդպիսով, բյուջեի ընդամենը 1/3 մասը։ Նրանց կողմից անցկացվող երկրի ռազմականացման քաղաքականությունը և Օսմանյան կայսրության ժողովուրդների արդասատի ազգայնի-ազատագրական շարժման նկատմամբ կիրառվող բռնությունները հսկայական միջոցներ էին պահանջում։ Դրանց ապրյուրները, ինչպես և Աբդուլ Համիդի ժամանակներում, արտաքին պարտքերն ու բնակչության հարկումն էին։

Երիտթուրքերի տերրորիստական տարիներին հարկային մասնիչը գնալով ավելի էր անցնում։ Իրենց դիկտատուրան հաստատելու առաջին իսկ տարում երիտթուրքերը յուրաքանչյուր շնչից գանձվող հարկի ընդհանուր գումարը 40 դուրուշից հասցրեցին 70 դուրուշի, իսկ 1914 թվականին այդ թիվը հասավ մինչև 103 դուրուշի [2]։ Հարկերի հիմնական վճարողը, առաջվա պես, աշխատավոր գյուղացիությունն էր [3]։

---

1 Горшен, стр. 252.

2 Süreyya Sevket, s. 154-155.

3 Այսպես, *Թուրքիայի պետական բյուջեով 1913—1913 թվականներին գյուղատնտեսական հարկերից ստացվող նախատեսվող գումարները կազմում էին երկրի ֆինանսական բոլոր մուտքերի 40 տոկոսը։* Տե՛ս И. Фаврошев, Армения («Современник», ноябрь 1914 г., стр. 138).

Ազգային հարցում նա հրիռքուրքական կառավարությունը ընթանում էր Արդուլ Համիդի չովինիստական քաղաքականության սրտմտած ճանապարհով և ձգտում էր բոնի կերպով քուրքացնել Օսմանյան կայսրության այլազգի բոլոր ժողովուրդներին։ Երիտքուրքերը գեմագոգիկ կերպով պնդում էին, թե իբր երկրում, բացի օսմանյան ազգից, ուրիշ ազգություններ չկան։ Դրանով հրիռքուրքական ասիմիլյատորները քանկանում էին ոչ-քուրք ժողովուրդներին ամեներ հաշտվելու իրենց իրավազուրկ վիճակի հետ, ձգտում էին բոնի միջոցներով կասեցնել արտերներ, հայերի, Բալկանյան թերակղզու սլավոնական ժողովուրդների, հույների, ալբանացիների ու քրդերի ազգային-ազատագրական շարժումը։

Բնութագրելով հրիռքուրքերի մոլի չովինիստական քաղաքականությունը, սոցիալիկոս Ե. Վ. Տարլեն ընդգծում էր, որ նրանք ազգային հարցերը վճռում էին բոլոր ազգություններն ֆիզիկական բնաջնջմամբ՝ բացի քուրքերից և նրանցից, ովքեր անմիջապես կհամաձայնվեին քուրք դառնալու։ Երբ հրիռքուրքերի պատգամներից մեկը՝ Էնվեր փաշան, հնգափոխությունից անմիջապես հետո բացականչում էր, որ այլասերման բուզպարացի չլիներ, հույն չլիներ, մակեդոնացի չլիներ, արաբ չլիներ և որ բոլորը ամենատաք ձև և բոլորը ռասմանցիներ ձներ, ապա նա, ի հակակշիռ եվրոպական լիբերալների սենտիմենտալ, անհիմն ներքայությունների, հենց այդպես էլ հասկանում էր գործը. կամ Քուրքիայում բնակվող բոլոր այդ ցեղերը քուրքեր կդառնան և այդպիսով բոլորը ամենատաք կլինեն, կամ նրանք չկանան, այսինքն՝ մենք նրանց երի կքացնենք, և այդ պատճառով նրանք չեն լինելու [1]։

Երիտքուրքական ամբաստանության և ատելագիմության կամքն իր չբջաբերականներից մեկում գրում էր. «Մենք պետք է ամենից առաջ բուն երկրի ներսում ոչնչացնենք մեր բազմաքիվ և վտանգավոր թշնամիներին։ Միայն այն ժամանակ մենք կմարբենք հին հաշիվները մեր հարևանների հետ» [2]։

Իթթիհատականների չովինիստական, բոնի քուրքացման քաղաքականությունը վերջնականապես ձևակերպվեց 1911 թվականին՝ հոկտեմբերին գումարված նրանց կուսակցության համագումարում։ Համագումարի որոշման մեջ ասված էր, որ կայսրության բնակչը պետք է լինի մահմեդական։ Ուրիշ ազգերին պետք է պրկել ֆոր-

---

[1] Е. В. Тарле. Соч., т. V. М., 1958, стр. 193.

[2] Ср. П. Семенов, Турция сегодня, вып. II, СПб, стр. 15.

մանկրտվելու իրավունքից, քանի որ ապահովագրումն ու ինքնավարությունը թուրքական կոչերության նկատմամբ գավաճանության էին։ Ազգային փոքրամասնությունները կորոշ են պահպանել կրոնը, սակայն ոչ լեզուն։ Թուրքերեն լեզվի տարածումը հանդիսանում է մահմեդականության գերիշխանության առնչման և ուրիշ ազգերի ասիմիլյացիայի ամենատարածված միջոցը [1]։

Յառանձին սիրասպանության ընթացքում երիտթուրքերը վախենալով մնացին իրենց այդ արյունոտ քաղաքականությանը։ Ոմանց ինչքան նրանք ստիպողաբար էին ազգային հնչյամբ, այնքան ավելի մեծ քայլ էր տառնում ազգային-ազատագրական շարժումը հայրապական և ասիական Թուրքիայում, որի դեմ պայքարելու համար երիտթուրքական կառավարությունը հնարավորին ուժեր ու միջոցներ էր ծախսում՝ առանց չդադարելի հաջողության։

Համազգինով ամամանիզմի գաղափարների տնանկության և կոչերության փլուզումից փրկելու նրա անընդունակության մեջ, երիտթուրքերը դիմեցին պանիսլամիզմի արդյուն-համիդյան ընացած լոզունգին։ Հնատիմական այդ տեսությունը, պանթուրքիզմի հետ միասին, կազմում էր երիտթուրքերի ներքին ու արտաքին քաղաքականության գաղափարական առանցքը։

Պանիսլամիզմի գաղափարախոսությունը երիտթուրքերը փորձում էին ազատագրել Թուրքիայի մահմեդական ժողովուրդների և, առաջին հերթին, այդ տարրերին լայն քայլ առացած, արտաքին ազգային-ազատագրական շարժումներից կանխելու ու դրանք իրենց նպատակով։

Պանիսլամիզմի գաղափարախոսությունը սրտում էր թուրքական ազգային բուրժուազիայի շահերն արտահայտող իթթիհատական կուսակցության ձգտումը՝ վերջնականապես հաստատել իր գերիշխանությունը իրենց համար գավառող բոլոր ժողովուրդների՝ արաբների, քրդերի, ալբանացիների և ուրիշների նկատմամբ։ Պանիսլամիզմի տարածման միջոցով երիտթուրքերը ձգտում էին իրար դեմ հրահրել թուրքական լծի դեմ հանդես եկող ժողովուրդներին և նրանց ազգային-ազատագրական պայքարը փոխարինել կրոնական պայքարով։ Պանիսլամիզմը բոլորովին չէր ճանաչում ազգերը և ազգային ակնկալություններ, միասում էր յուրաքանչյուր ազգի ներսում գոյակցվող ու գաղափարական պայքարի մտնելու իրավունքը, բորբոքում էր ատելություն Օսմանյան կայսրության՝ ուրիշ գավառների պատկանող ժողովուրդների նկատմամբ, հրահրում էր նրանց իրար դեմ, դրանով փորձելով արաբներին, քրդերին ու ալ-

---

1 Տե՛ս Бунаков, Проблема Турции, Л-д, 1925, стр. 114.

բանաքննիչների շեղել իրենց ապստամբական պայքարից, իսկ մահմեդական աշխատավորությանը՝ իր դասակարգային շահերի համար մղվող պայքարի խնդիրներից։

Պանիսլամիզմի գլխավոր խոսափողը երիտթուրքերի օրոք ամենամեծ ազդեցություն ունեցող «Ջեմիյեթ» էր, որը հիմնադրվել էր 1908 թվականին, իսկ 1911 թվականի փետրվարից լույս էր տեսնում ամենամսյա ուղղությունն ունեցող նույն անվան տակ։ Օսմանյան երիտթուրքական կուսակցության հյուսիս-քաղաքական գաղափարախոսությունը, ամսագիրը պնդում էր, որ «մահմեդականները՝ ո՛չ սրտանց են, ո՛չ քաջ, ո՛չ աշխատանքի, ո՛չ քաջի, ո՛չ լոկ, ո՛չ չերքեզ, այլ միայն մահմեդական միասնական համայնքի մասերը»։ «Ղուրանի անունից նա Թուրքիայի մահմեդական ժողովուրդներից պահանջում էր հրաժարվել իրենց ազգային ձգտումներից, սպառնալով, որ անհնազանդության փորձում նրանց վրա կտեղան «ալլահի սրտմտության պատիժները»[1]։

Պանիսլամիզմի դոկտրինան պրոպագանդվում և այն երկրի ներսում տարածվում նպատակով երիտթուրքերը «հատուկ ընկերություններ ու դպրոցներ էին հիմնում, հրատարակում այլազան գրականություն։ Երիտթուրքերի տիրապետության չրջանում պանիսլամիզմի ազգի ընկնող գաղափարախոսներից մեկը՝ պատմաբան, գրող և հրապարակախոս Քեչալ Նուրին էր, որը պանիսլամիզմի ու պանթուրքիզմի քողով չի թաքցնում գրքեր լույս ընծայելը։ Դրանցից ամենամեծ ճանաչում գտավ նրա «Իսլամի միության[2] աշխատությունը, որը լույս տեսավ բալկանյան պատերազմի ավարտից անմիջապես հետո։ Քեչալ Նուրիի գիրքը մահմեդական մոլեռանդության ու ատելության էր տիրանում Օսմանյան կայսրության քրիստոնյա ժողովուրդների նկատմամբ։ Գրքի առաջաբանում հեղինակը խոստովանում է, որ իրեն հետաքրքրում է պանիսլամիզմի ոչ թե կրոնական, այլ քաղաքական կողմը և պնդում, որ իսլամ դավանող ժողովուրդները կազմում են միասնական մի ազգ, որը հաշվում է մոտ 300 մլն. մարդ[3]։

Այնուհետև Քեչալ Նուրին փորձում էր համոզել, որ մահմեդական կրոնը ստեղծվել է տարբեր ժողովուրդների ու ցեղերի միջև

---

1 Տե՛ս Тверитинова А. С., Младотурки и пантюркизм, «Краткие сообщения Института востоковедения АН СССР», т. XXII, 1956, стр. 67.

2 Celal Nuri, İttihat-i islam, İstanbul, 1331 (1912—1913), s. 11—13 (առաջաբան)։

3 Նույն տեղում։

ժողովրդական կապ հաստատելու նպատակով, ասած քան ազգությունների բաժանումը մահմեդականների համար միանգամայն անընդունելի է։ Ամբողջ մահմեդականությունը չափազանց կարևոր ուժ է,— գրում էր Քեչալ Նուրին,— և հնազանդում էլ նա ընդունակ է շատ կարևոր գեր խաղալուս [1]։

Քեչալ Նուրին հանդես էր գալիս հնդրոպական քաղաքակրթության գեմ և կոչ անում նրանից հնուս պահել Ասիայի մահմեդականներին։ Նա իդեալականացնում էր մահմեդական ժողովուրդների նահապետական հնաոճությունը և քարոզում վերադարձ գեպի հին սովորույթներն ու օրենքները։ «Դա ոչ թե հնաոճիություն կլինի,— պնդում էր Քեչալ Նուրին,— այլ գարգացում։ Մահմեդական պետությունների կառավարությունները ոչնչով չեն տարբերվում սահմանադրական կառավարություններից [2]։

Գանազարգելով մահմեդական կրոնը, Քեչալ Նուրին փորձում էր ապացուցել, որ այն մյուս բոլոր կրոններից բարձր է, քանի որ նա միաժամանակ բարոյականության օրենսգիրք ու կառավարման ձև է, մի խոսքով, ամբողջ մի փիլիսոփայություն [3]։

Քեչալ Նուրիի ապացույցներին հիմնական խմատը հանգում էր այն բանին, որ իսլամը ամենաառաջավոր կրոնն է, աշխարհի և, հատկապես, Օսմանյան կայսրության մահմեդականների համար պարտադիր կառավարման միակ ձևը։ Այսօրից էլ հնարավոր է տրվում, որ քրիստոնյա, արաբները, այբանացիները չգնան է պայքարեն իրենց ազատագրության համար, քանի որ Թուրքիայում տիրապետող կարգերը, որոնք հիմնված են մահմեդական կրոնի կանոնների ու նորմերի վրա, իդեալական են ու ամենաառաջավորը։

Նույն գրքի հատուկ գլխում (որը վերնագրված է «Թուրքերս»), խոսելով իսլամ գավանող տարբեր ժողովուրդների մասին, Քեչալ Նուրին ամեն կերպ գովաբանում էր թուրքերին, նրանց գնելով առաջին տեղում։ «Ինչպես այն բանին,— գրում էր հեղինակը,— որ թուրքերն իրենց քվով մեծամասնություն չեն կազմում, նրանք իրենց հատկանիշներով մահմեդական աշխարհի ամենակարևոր մասն են հանդիսանում։ Եթե թուրքերը Թուրանից չգային Ռումի երկիրը և... տուրք վճարերը չդադարեցնեին, մահմեդականությունը քաղաքական տեսակետից կանհետանար [4]։

---

1 Celal Nuri, İttihat-i islam, İstanbul, 1331 (1913—1915), s. 21.
2 Նույն տեղում, էջ 33։
3 Նույն տեղում, էջ 41։
4 Նույն տեղում, էջ 107—108։

Թուրքերեն լեզուն Քեմալ Նուրին հռչակում էր, որպես ամբողջական աշխարհի քաղաքական լեզուներ[1]։

Բոլոր այս նացիոնալիստական պնդումները նպատակ ունեին հիմնավորել Թուրքերի տիրապետությունը և արդարացնել նրանց տիրապետությունը արաբների, քրդերի, այլազգիների նկատմամբ։

Որպես իրենց ներքին քաղաքականության մեջ երիտթուրքերը փորձում էին պանիսլամիզմի գաղափարախոսությունն օգտագործել Օսմանյան կայսրության մահմեդական ժողովուրդների վրա իրենց իշխանությունն ամրապնդելու համար, ապա նոր գաղափարախոսությունը՝ պանթուրքիզմը կոչված էր հեշտացնելու նրանց քաղաքականությունը Թուրքիայի քրիստոնեական ազգաբնակչության նկատմամբ։ Պանթուրքիզմը դառնում էր թուրքական չովինիզմի նոր ձևը, երիտթուրքերի ասիմիլյատորական քաղաքականության գլխավոր զենքերից մեկը։

Պանթուրքիզմի ամենից ավելի աչքի ընկնող ներկայացուցիչներն էին՝ Զիյա Գյոքալփը, Յուսուֆ Ակչուրան, Ահմեդ Ագաևը, Յուսուֆ Բյոփրյուլյուն, Իսմայիլ-բեյ Գասպրինսկին և այլն։ Նրանց գրչին են պատկանում պանթուրքիզմին նվիրված մի շարք գրքեր։ Նրանք հրատարակում էին բազմաթիվ թերթեր ու ամսագրեր, որոնցում պրոպագանդվում էին պանթուրքական գաղափարներ։ Պանթուրքիզմի լայն տարածման նպատակով երիտթուրքական կառավարությունը Մոսկվայում և գավառական կենտրոններում 1911 թվականին հատուկ սկումբներ բացեց, այսպես կոչված, «Թուրքական օջախներ և «Թյուրք յուրդուներ», որոնց օգնությամբ երիտթուրքերն ուզում էին երիտասարդությանը գաղափարական ամենաժամչի նացիոնալիզմի, ռասայականության ոգով։

Քրդական ազգային-ազատագրական շարժման գործիչներից մեկը՝ Քիչուգիթ-Ալի Բնգրիանը Մուսուլից ճեմային ուղղված 1933 թվականի գեկուցմերքի իր նամակում Թուրքիայի Հանրապետական կառավարությանը մեղադրում էր այն բանում, որ վերջինս շարունակում էր երիտթուրքերի կողմից անցկացվող պանթուրքիզմի քաղաքականությունը։ Այդ կապակցությամբ նա նամակում վերհիշում էր ուսանող ժամանակ, 1909 թվականին, իր լսած դասախոսություններից մեկը, որի ժամանակ պանթուրքիզմի քարոզիչ Իսմայիլ Գասպրինսկին ասել էր հետևյալը. «Թուրքիայում թուրքերից

---

1 Celal Nuri, s. 70—71.

2 Տե՛ս „The Middle East Journal", volume 17, № 162, 1913, p. 55—63.

քաղք չկա և չգիտեք է լինի որևէ այլ ազգություն [1]։ Նման դատարկաբանություններով և գրքերով,— շարունակում էր Բնդրխանը,— հանգիստ էին գալիս Օսմանյան կայսրությունում բնակվող ոչ-թուրք ազգությունների դեմ, քանկանալով այդպիսով կատարել նոր թուրք ազգի հիմքը։ Եվրինեսական այդ ծրագիրը երիտթուրքերը ձգտում էին իրականացնել ուրիշ ազգությունների արյան գնով։ Այնուհետև նա դիպուկ կերպով բնորոշում էր, որ երիտթուրքերի կոչվից հիմնված «թուրքական ազգային» օրգան պանթուրքիստ, նույնքան էլ պանթուրքիստներ էին պատրաստում, քանի որ երիտթուրքերի ասիմիլյատորական քաղաքականության ամենացածր դասերին էր ամենանում Օսմանյան կայսրության ոչ-թուրք ժողովուրդների ազգային-ազատագրական պայքարը [2]։

Նրա մահմեդական ժողովուրդների նկատմամբ երիտթուրքերը ասիմիլյատորական քաղաքականություն էին վարում, ապա քրիստոնյա ժողովուրդների նկատմամբ, շարունակելով արյունոտ սուլթան Աբդուլ Համիդի գործը, ուղղակի կիրառում էին ֆիզիկական բնաջնջման մակարդակ։ Դա բացատրվում էր նրանով, որ երիտթուրքերը վստահ չէին, որ հնարավոր է թուրքացնել ոչավոնական ժողովուրդներին, հայերին ու հույներին։ Այդ կապակցությամբ Բնդրխանը վկայում է, որ «երիտթուրքերի մշակած պլանի համաձայն, քրդերը գոնվում էին ոչ թե ոչնչացման, այլ ասիմիլյացիայի ենթական ժողովուրդների շարքում» [3]։

Օսմանյան կայսրության քրիստոնյա ժողովուրդներին ոչնչացնելու երիտթուրքական քաղաքականության համոզիչ վկայություններից էր 1909 թվականի գարնանը Ադանայում և Կիլիկիայի այլ շրջաններում կազմակերպված զանգվածային կոտորածը, որի զոհ գարձավ խաղաղ հայ ազգաբնակչությունը։

Այդ արյունոտ իրադարձությունները սկիզբ առան Ադանայում ապրիլի 14—16-ին՝ Մահմուդում տեղի ունեցած հեղափոխական հեղաշրջման օրերին, երբ երիտթուրքերը հեռացվեցին իշխանությունից։ Նոր կարգերը սկսվեցին ապրիլի 25-ին, այսինքն՝ երիտթուրքերի կոչվից գլխավորվող զորքերի մայրաքաղաք մտնելու հաջորդ օրն իսկ։ «Այս երկրորդ կոտորածն ավելի սարսափելի էր, քան առաջինը,— հաղորդում էր Մահմուդի առաջնորդության քարտուղար Մանգիկյանցը։ Երիտթուրքերի կառավարությունը

---

1 Cüladet Bedirhan. Türkiye Cümhuriyet reisi Mustafa Kemal paşa hazretlerine açık mektup, 1933, s. 3 (տպագրատառ)։

2 Նույն տեղում, էջ 4։

3 Նույն տեղում։

փոքռում էր իր վրայից գցել պատասխանատվությունը՝ հորինելով հայերի հեղափոխության մասին հեքիաթներ։ Մանավանդ փաստերի առջև նա ստիպված էր տեղի տալ և հրաժարվել այդ վիրտուալիցից [1]։ Ծուսական գեներալ Ջինովկը 1909 թվականի մայիսի 1-ին Պատմությունից հետևյալը էր. «...Ազանայի վիլայեթում մահմեդականների կատաղությունը հրեշավոր չափերի է հասել։ Նրանց ձեռքով զոհված քրիստոնյաների, առանձնապես հայերի թիվը հասնում է 15 հազարի։ Կառավարության կողմից ուղարկված զորքերը մահմեդական մոլեռանդ ամբոխի հետ մեկտեղ կոտորում էին քրիստոնյաներին, տանում նրա և տարիքը հաշվի առնելու, կզակում և ՝րիկում էին նրանց տեղը... Ազանա քաղաքը,— հաղորդում էր գեներալ գեոպանը,— այլևս գոյություն չունի, խեղ չարքերից փրկված բնակչությունը իր ունեցվածքի ու պաշարի քայլանման հետևանքով սկսում է սովի մատնվելու [2]։

Ազանայի իշխանությունների սրինակին հետևեցին և Թարսուսի տեղական իշխանությունները, որտեղ մայիսի 3-ին հրդեհներ բռնկվեցին, սկսվեցին կողոպուտներն ու սպանությունները։ Քրիստոնյաների չարչար տարածվեց նաև Ադիքանդրետում ու մերձակայքի գյուղերում։ «Հայերի չարչը,— տեղեկացնում էր ռուսական գեոպանը,— տարածվեց նաև Հայեպում, Հերմոնում, Մարաշում, Ուսմիրում և Բիլեջիկում» [3]։

Ազանայի գեղքերի ականատեսներից մեկը՝ Հելեն Դիվոնար գրում էր, որ հայերին անողոքաբար կոտորում և գեղակահարում էին փողոցներում, կենդանի այրում այն տներում, որտեղ նրանք պատսպարվում էին։ Ջերն խնայում ո՛չ ծերերին, ո՛չ կանանց, ո՛չ էլ երեխաներին։ Այդ չարքն ավելի տարատեսակ էր, քան Աբդուլ Համիդի ժամանակներում,— եզրակացնում էր հեղինակը [4]։

Մի ուրիշ ականատես վկայում էր, որ ապրիլի 16-ին Թարսուսի տեղական իշխանությունները զենք բաժանեցին հատուկ գնացքով ժամանած մոլեռանդ մահմեդականներին, որոնք, ներխուժելով քաղաքի հայաբնակ թաղամասերը, այնտեղ սրյունների չարք կազմակերպեցին։ «Թարսուսի հայկական տները կրակի մատնվեցին... երկինքը լուսավորվեց հրդեհի բոցերից... Այրվեց 800 տուն։ Այրվող տները լցոց բնակիչները գեղակոծվում էին։ Շատ քիչ հայեր կեն-

---

1 Mandelstam A., „Le sort de l'Empire Ottoman", Paris, 1917, p. 205.

2 АВПР, ф. «Политархив», д. 1034, л. 130.

3 Նույն տեղում։

4 Gibbons Helen Davenport, The Red Rugs of Tarsus, Paris, 1919, p. 101.

դանի մեացին [1]։ Հետևի Գիբոնը մատնանշում էր, որ Ադանա ուղարկված կանոնավոր զորքերը ապրիլի 29-ի գիշերը ստրատֆիլդի յարդ կազմակերպիչներին՝ Յարդի նախորյակին, հանգստությունն ապահովելու պատրվակի տակ, թուրքական իշխանությունները փետրվարի սրերին Ադանայի ու հիլիկիայի մյուս քաղաքների հայ ազգաբնակչությանը։ Ըստ որում հայերը զինքը հանձնեցին մեծաթիվ ժամանցում կանգնած ռազմական ու ֆրանսիական ռազմանավերի հրամանատարության խորհրդով։ «Հայերը, որոնք փրկվել էին առաջին յարդի ժամանակ, այժմ սրի քաշվեցին։ Ադանան գժոդ է դարձել,— գրում էր Գիբոնը [2]։ Նա այս բոլորը տեսի էր ունենում եվրոպական պետությունների ռազմանավերի հրամանատարության աչքի առաջ։ «Եվրոպական դիվանագետները անխիղճ են, քանի նե։ Նրանք թուրքերի հետ համատեղ չափով մեղավոր են ջարդերի մեջ,— եզրափակում էր Գիբոնը [3]։

Նույնիսկ ռազմական իշխանությունների տեղեկություններն համաձայն, այդ գազանությունների հետևանքով միայն Ադանայի վիլայեթում սպանվեցին մոտ 20 հազար քրիստոնյաներ, գերազանցապես հայեր։ Հալեպի վիլայեթում զոհվեց 3 հազար մարդ [4]։

Քանալով արդարացնել հրիսքուրքերի քաղաքականությունը, ժամանակակից թուրք պատմաբանները չարամիտ կերպով նենգափոխում են պատմական փաստերը, այդ թվում նաև Ադանայի 1909 թվականի արյունոտ իրադարձությունները։ Այսպես, պանթուրքիստ պատմաբան Էսաթ Ուրասը «Հայերը պատմության մեջ և հայկական հարցը» վերնագրով գրքում, Ադանայի յարդի մասին խոսելիս, անհիմն կերպով պնդում է, որ գրա պատասխանատվությունն ընկնում էր հայերի վրա, որոնք իբր քի տանջում էին մահմեդականներին։ «Հրիսքուրքական կոտորածներ այսօրվ մեջ չունիս,— հավատացնում է նաև Էսաթ Ուրասը գիտակցորեն ներկայացնում է Ադանայի յարդի զոհերի թիվը, պնդելով, որ իբր «սպանվել է ընդամենը 1000 մարդ [5]։

Հրիսքուրքական կոտորածները հետապնդում ևս շարունակում էր Հիտլեր ու հալածել հայերին։ Նոսկով Ադանայի կոտորածից հետո հայերի նկատմամբ հրիսքուրքերի վարած քաղաքականության մասին, Մանգիլյատյանը գրում էր, որ նրանց ոչնչացումը

---

1 „La voix de l'Armenie", 15 I. 1918, No 2, p. 67.

2 Gibbons, p. 122.

3 Նույն տեղում, էջ 132։

4 ЦГВИА, ф. 2000, оп. 1, д. 100, л. 253—254.

5 Esat Uras, Tarihte Ermeniler ve Ermeni meselesi, Ankara, 1950 s. 675.

չարունակվում էր գանգուր, քայլք անչգործն [1]։ Ռազմական գործիքների համար կատարվող ծախսերը ժամկետ նպատակով կառավարությունը բարձրացնում էր քրիստոնյա ազգաբնակչությունից գանձվող հարկերը, առանձնապես գինվորական հարկը (32 տոկոսով) [2]։ Թուրքիայի կողոպտված ու քայքայված հայ ազգաբնակչության համար այդ հարկը չափազանց ծանր էր։

Միաժամանակ, տեղական իշխանությունները չարունակում էին խրախուսել քուրդ և քուրդ կալվածատերերի կողմից հայերի հողերի բռնագրավումը, որը 1912—1913 թվականներին Բալկանյան պատերազմի տարիներին զանգվածային բնույթ ընդունեց։ Առաջարկում ցարական Ռուսաստանի դեսպան Գիրսը այն ժամանակ հաղորդում էր, որ տեղահանված հարյուր արնքոր արվում է. հողերի մեծ մասը գավթվել է քրդերի կողմից և իշխանությունները ոչ միայն չեն խոչընդոտում, այլ նույնիսկ հովանավորում ու նպաստում են այդ գավթումներին [3]։

Թուրք պաշտոնյաները հայերին ստիպում էին ստորագրել այնպիսի փաստաթղթեր, որոնցով նրանք իբր իրենց հողերը ազիզում էին Բալկանյան քերակղզուց գաղթած մահմեդականներին (մուհաջիրներին), նպատակադրվելով այդ եղանակով ուժեղացնել մահմեդական տարրը Փոքր Ասիայի արևելյան վիլայեթներում։ Թուրքական իշխանություններն ամենայն անողոքությամբ գանձում էին ստացված հայկական անասնություններից։ Դրանք մարելու համար աճուրդով վաճառվում էին հայ գյուղացիների հոգամասերը, անասուններ և անձնական գույքը [4]։ Հայ գյուղացիության գանգվածային ունեզրկումն ընթանում էր ոչ այնպես հարթ, ինչպես կզանկանային երիտթուրքերը։ Այդ նպատակությամբ առաջացած հանձնաժողովները, որոնք ընդդրկեցին Արևելյան Անատոլիայի վիլայեթները, յուրաքանչյուր պատճառներին սուլթանական կառավարությանը։ Ներքին գործերի մինիստր Թալեաթը 1913 թվականին հաստատում էր, որ «Հարցը մանրազնին կերպով քննելուց հետո մինիստրների խորհուրդը եկավ այն եզրակացության, որ խոռվությունը ծագել է գլխավորապես հողային վեճերի պատճառով» [5]։

---

[1] Mandelstam, p. 212.

[2] ԼՂՎՀԱ, ֆ. 444, ց. 23, գ. 48—49.

[3] «Реформы в Армении», 26 XI 1912 г.— 10 V 1914 г. Сборник дипломатических документов МИД, ПБ, 1915, № 9, այսուհետև՝ «Реформы в Армении».

[4] ԼՂՎՀԱ Груз. ССР, ф. 85 с, д. 58, л. 18—20.

[5] АВПР, ф. «Политархив», д. 1044, л. 233.

Բալկանյան առաջին պատերազմում Թուրքիայի կրած պարտությունը և դրա հետևանքով Թուրքական լծից բալկանյան ազգությունների վերջնական ազատագրումը հայերի մեջ հույս էր ներշնչում, որ իրենք ևս չուտով կձեռնարկեն ազգային անկախության։ Այդ պատճառով էլ արևելյան վիլայեթների հայ ազգաբնակչությունը ամեհզացրեց իր պայքարը Թուրք հարստահարողների դեմ։

Հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական շարժման նոր վերելքը, ինչպես այդ արվում էր նախկինում, իմպերիալիստական տերությունները փորձեցին օգտագործել իրենք նպատակներին հասնելու համար։ Հայկական հարցում առավել շահագրգռված էր ցարական Ռուսաստանը, որը վաղուց ի վեր ձգտում էր իր տիրապետությունները ընդարձակել Թուրքիայի կազմի մեջ մտնող Արևմտահայաստանը Արևելյան Հայաստանին միացնելու ճանապարհով։

Իտալա-Թուրքական և, հատկապես, բալկանյան առաջին պատերազմի հետևանքով Օսմանյան կայսրության ժայրատեզ քայքայումը ձգանում էր ցարիզմին, որը հույս ուներ Արևմտյան Հայաստանի տերիտորիան օգտագործել որպես հարմար հենակետ՝ Միջերկրական արևելքում իր հետագա էքսպանսիայի համար։ Բացի այդ, Արևմտյան Հայաստանը ցարական Ռուսաստանին հետաքրքրում էր նաև անտանտական տեսակետից։ Օսմանյան կայսրության արևելյան վիլայեթների հետ կատարվող առևտրում Ռուսաստանը գրավում էր առաջին տեղը։ Դրանով էլ հենց բացատրվում էր այն ուժեղ հակազդեցությունը, որ ցարական կառավարությունը ցույց էր տալիս եվրոպական կապիտալի ներթափանցմանը Արևմտյան Հայաստան, որը ռուսական ապրանքների վաճառահանման մենաշնորհ չուկան էր հանդիսանում։

Ահա սրանք էին ակունքներն ու արմատները թաքուն այն համառուսյան, որը հանդես էր բերում ցարական դիվանագիտությունը հայկական հարցում՝ առաջին համաշխարհային պատերազմի նախորյակին։

Թուրքական ամիմիլյատորների տիրապետության տակ գտնվող Արևմտահայաստանի ազգաբնակչությունը տալիքանական լծից ազատագրվելու գործում վաղուց ի վեր իր հույսը կապում էր Ռուսաստանի աջակցության հետ։ 1913 թվականի իր գեկուցագրերից մեկում Գիրոյը նշում էր, որ անկախ իրենց կուսակցական պատկանելիությունից, բոլոր հայերը Ռուսաստանի կողմն են, անկեղծորեն ցանկանում են ռուսական զորքերի գալը և ոչխարներն՝ ռուսական վիրահեղեղության ներքո[1]։ Այդ մասին է վկայում նաև Ամի-

[1] «Реформы в Армении», № 1.

նայն հայոց կաթողիկոս Գևորգ Ե-րդի ուղերձը, որտեղ նա, դիմելով Ռուսաստանին, որպես «Քրիստոնյա ժողովուրդների վարձքի պաշտպանին», խնդրում էր իր հովանավորության տակ վերցնել Թուրքահայաստանում բնակվող քաղաքացիորեն հայ ժողովրդին [1]։

Նույնանման խնդրանքով Գևորգ Ե-րդը դիմել նաև եվրոպական այլ տերություններին։ Սակայն այդ դիմումներին, հենվելով իր շահերից, արձագանքել միայն ցարական Ռուսաստանը, որն իր դիվանագիտական ներկայացուցիչների միջոցով սկսել հետամտել արևմտահայկական կառավարության վրա։

Գեներալ-կոնսուլ Լերխեն էին կրում, որ սպասվող Թուրքիայի թուլությունից, հայերը կարող են գնալ դիմել, իսկ դա սպառնում էր խիստ բարդացնել արևելյան հարցը, որից ցարիզմը ամեն ժամանակ ցանկանում էր խուսափել։ Բացի այդ, ռուսական կառավարությունը վախենում էր, որ արևմտահայ ազգաբնակչության գլխավոր ապստամբության հաջողությունը կարող է վարակիչ օրինակ ծառայել Անդրկովկասում բնակվող հայերի համար։ Ահա թե ինչու ցարական դիվանագետները Արևմտյան Հայաստանի քաղաքական դեմքավոր գործիչներին համոզում էին հետևյալ նման գործողություններից։

Այսպես, դաշնակցության նշանավոր գործիչներից մեկի՝ փոխոտր Ջավրեևի հետ ունեցած զրույցի ժամանակ Գիրոյը նրան խորհուրդ էր տալիս, որ «Հայերն ամրոզջ Եվրոպայի աչքում արևմտահայ քաղաքական բռնակալության գոհեր և ոչ թե գտնեն քաղաքական հնգափոխականներ, որոնք ուզում են թուրքական ազգմական անհաջողություններից օգտվել՝ իրենց ազգային նպատակներն իրականացնելու համար։ Ուստի պետք չէ, որ հայերը դիմեն Թուրքիային և, առավել ևս՝ ապստամբության բարձրացնեն [2]։

Ինչպես հայ ազգաբնակչության բազմաթիվ խնդրանքներին, ցարական կառավարությունը չէր համաձայնվում իր զորքերը մտցնել Արևմտյան Հայաստան։ Այդպիսի քայլը եվրոպական քաղաքականության տրամաբանում առաջ կբերեր ևսիական Թուրքիայի բաժանման հարցը։ Այնինչ, անպատրաստ լինելու պատճառով, ցարիզմը այդ չէր ուզում գնում էր, որ դեռևս ժամանակը չէ սրել արևելյան հարցը։ Ուստի Գիրոյը գտավ, որ հարմարավոր է սահմանափակվել ահաբեկների պահանջով, որոնք որոշ չափով կթեթևացնեին արևմտահայերի վիճակը և, այդպիսով, է՛լ ավելի

---

1 «Революция и Армения», кол. № 1.

2 Նույն տեղում, № 2.

կուժերացնելին Թուրքիայի դիրքերն Արևմտյան Հայաստանում ու ինչ-որ չափով կքաշվացնելին հնդափոխական շարժումները Անդրկովկասում։ Այդ մասին Գուչկովը ուղղակի ասում էր, որ «Հնչակյան ԽՄ-ի համաձայնագիրը էլ ավելի կզրաված ռուսահայերի համակրանքը դեպի ռուսական կառավարությունը և նրանց հնազանդ կպահի մեր ապագա կուսակցությունների համալրումների»[1]։

Այդ ռեֆորմների նախագիծը, որը Դիրքի հանձնարարությամբ կազմել էր գնդապետության ասացին Քարդաման Մանդելշտամը, ռուսական կառավարությանն ուղարկվեց 1913 թվականի հունիսին և այն նույն ամսի 24-ին քննարկվեց Մոսկվայում կայացած եվրոպական վեց տերությունների ներկայացուցիչների խորհրդակցությունում։

Այդ նախագծի համաձայն, նախատեսվում էր վեց վիլայեթների (Էրզրումի, Վանի, Բաղեշի, Դիարբեքիրի, Խարբերդի և Սեբաստիայի) կազմել հայկական մարզ, որի գլուխ պետք է կանգներ տերությունների համաձայնությամբ սուլթանի կողմից նշանակված գեներալ-նահանգապետը։

Գեներալ-նահանգապետի իրավասության մեջ էր մտնում տնտեսական ռեսուրսների ու գաղտավորների նշանակումն ու արձակումը։ Հենց նրան էլ պետք է անմիջականորեն ենթարկվեին ռազմականությունն ու ժանդարմերիան։ Գեներալ-նահանգապետի պահանջով նրա տրամադրության տակ պետք է դրվեին գինված ուժեր՝ մարզում կարգ ու կանոնը պաշտպանելու համար։ Գեներալ-նահանգապետը կարող էր հրավիրել մարզային ժողով, որը կոչված էր տեղական գործերը քննելու։ Այդ ժողովում մահմեդականներին ու ոչ-մահմեդականներին հավասար տեղեր էին տրվում։ Հայկական մարզում չեզոքների հավասարություն էր հաստատվում։ Մարզը բնակեցնող բոլոր ազգությունները դպրոցական կրթության ազատություն էին ստանում։ Հայերից ապօրինի կերպով խլված հողերը պետք է նա վերադարձվեին։ Մարզի տերիտորիայում արգելվում էր մուհաջիրներին բնակեցնել։ Վերացվում էր քրդական ասկանոն հեծելազորը՝ ամենիդիեհն, որը երկար տարիների ընթացքում թուրքական իշխանությունների ձեռքում հիմնական գործիք էր ծառայում հայ ազգաբնակչության ֆիզիկական ոչնչացման գործում։

Մոսկվայի խորհրդակցություններում ռեֆորմների ռուսական նախագիծը հանդիպեց համառ դիմադրության՝ հոյակ մեծության ներկայացուցիչների կողմից, որոնք առաջարկում էին Արևմտյան Հա-

---

1 МОЭИ, серия III, т. I, стр. 209, док. № 210.

յատատանում նախատեսվող բարեփոխումների հիման վրա պետության խորհրդով թուրքական կառավարության հանձնել կազմած նախագիծը։ Այդ նախագծով Արևմտահայաստանը բաժանվում էր երկու հատվածի, որոնց գլուխ էին կանգնելու, առանց տերությունների համաձայնության, սուլթանի կողմից նշանակված տարածքային ռազմական տեսուչները։ Ընդ որում լրիվ պահպանվում էր վիլայեթների գոյություն ունեցող կառուցվածքը, իսկ տեսուչներին միայն իրավունք էր տրվում վերահսկել տեղական թուրք պաշտոնյաների գործունեությունը։

Ըստ էության, թուրքական նախագիծը մերժում էր Ռուսաստանի կողմից առաջ քաշվող ռեֆորմները։ Դրությունն Արևմտյան Հայաստանում պետք է մնար անփոփոխ, առաջվա պես։ Գերմանիայի արտաքին գործերի մինիստրության պետական քարտուղար Յագովն ուղղակի հայտարարեց, որ տակնուվրա Հայաստանում բարեփոխումների հարցի քննարկումը, անհրաժեշտ է խստորեն պաշտպանել թուրքական կայսրության անբիծորեիչ ամբողջականության սկզբունքը։ Դրանով Յագովը հասկացնել էր տալիս, որ Գերմանիան գեմ է Ռուսաստանի դիրքերի ամրապնդմանը Փոքր Ասիայում, որի վրա աչք էին դրել իրենք՝ գերմանական իմպերիալիստները։

Գերմանական կառավարության կարծիքով, ռեֆորմների ռուսական նախագծի իրականացման դեպքում Անատոլիայի կեսից կառնվեվեր Հայաստան, որը միայն շատ քույլ կապով կապված կլիներ Թուրքիայի հետ։ «Դժվար կլիներ Թուրքիայի մնացած մասերին մերժել այն, ինչ որ կտրվեր Հայաստանին,— ասվում էր Գետերբուրգի գերմանական դեսպանության հուշագրում։ Նման դրությունը փաստորեն կվանդիսանար Թուրքիայի բաժանման սկիզբը, ինչից կայսերական կառավարությունը, անկասկած, ձրգտում է խուսափելու [1]։ Իրեն ձևացնելով Թուրքիայի ամբողջականության պաշտպան, գերմանական կառավարությունն իրականում առաջնորդվում էր սամանյան ոչ կայսրության իր գաղութը դարձնելու ձգտումով։

Ահա Գերմանիան ու նրա դաշնակիցները՝ Ավստրո-Հունգարիան ու Իտալիան բացորոշ հանդես էին գալիս Հայաստանում որևէ կարգի ռեֆորմներ անցկացնելու հանգամանորեն դեմ, ապա Անգլիան ու Ֆրանսիան, նույնպես չցանկանալով Ռուսաստանի ազդեցության ամրապնդումը Փոքր Ասիայում, այդ բանն անում էին քողարկված ձևով։ Մասնավորի հիշյալ խորհրդակցություններում Անգ-

---

1 «Реформы в Армении», № 58.

քաղաքի ու Տրանսիլվանի գերազանցորեն պաշտպանում էին ռեֆորմների ռուսական նախագիծը և քան էությանը չէին մերժում գերմանական գեղագրի առաջարկները։ Դրանով էլ հենց բացատրվում է ռուսական նախագծի ձախողումը։

Մյասնիկ մնալով, ռուսական դիվանագիտությունը ստիպված էր կոմպրոմիսի գնալ գերմանական կառավարության հետ, որը 1913 թվականի սեպտեմբերին առաջ քաշեց Հայաստանում անցկացվելիք ռեֆորմների նոր ծրագիր։ Վերջինիս հիմքում ընկած էին ռեֆորմների թուրքական ու ռուսական նախագծերը։ Գերմանիայի առաջարկի համաձայն, Արևմտահայաստանը պետք է բաժանվեր երկու հատվածի։ Առաջին հատվածի մեջ ընդգրկվելու էին Տրապիզոնի, Սեբաստիայի, Կարինի, Երզնկայի մեծ մասերի, Բաղեշի, Վանի և Դիարբեքիրի շրջանները։ Յուրաքանչյուր հատվածի գլուխ էր կանգնելու տեր-տիրականների հանձնարարականով թուրքական կառավարության կողմից նշանակվող գլխավոր տեսուչը։ Տեսուչներին իրավունք էր վերապահվում տրծակել ու նշանակել քաղաքապետների պաշտոնյաներին և բարձրաստիճան պաշտոնյաների ու գաղափարների քննդատությունները առաջադրել՝ սույնների հաստատմանը։ Նախատեսվում էր յուրաքանչյուր հատվածում ժողովներ (օրենսդրական մարմիններ) ստեղծել՝ մահմեդականների ու քրիստոնյաների հավասար ներկայացուցչությամբ և նրանց միջև բոլոր պաշտոնների հավասար բաշխումով։ Եվրոպական տերություններին, Եռամերյի իրենց դեսպանների, ինչպես նաև հյուպատոսների, միջոցով իրավունք էր վերապահվում վերահսկել այդ ռեֆորմների կիրառումը կյանքում։

Հիշյալ նախագիծը ներկայացնելով թուրքական կառավարությանը, Եռամերյում գերմանական դեսպան Վանգենհայմը ընդգծում էր, որ Եվրոպան չի ցանկանում Թուրքիայի դեմ հարկադրական միջոցներ կիրառել, ուստի հարկավոր է վերջինիս առաջարկել միայն այն ռեֆորմները, որոնք նա կամավոր կերպով կընդունի[1]։ Դրանով գերմանական կառավարությունը սույնական կառավարությանը պրծում էր մերժելու Հայաստանում անցկացվելիք ռեֆորմների նույնիսկ այդ խիստ չափավոր նախագիծը։

Օգտվելով Գերմանիայի ազդեցությունից և Անգլիայի ու Տրանսիայի անտրամադրությունից, թուրքական կառավարությունը անմիջապես մերժեց ռեֆորմների վերջին նախագծի բոլոր հիմնական հոդվածները։ Ռուսաստանը ստիպված էր-միայնակ հրկարատև դիվանագիտական պայքարի մեջ մտնել սույնական կառավարության

---

1 «Реформы в Армении», № 73.

Հետ, որի հետևանքով 1914 թվականի հունվարի 26-ին հաստատված ռեֆորմներն արմատապես տարբերվում էին ռուսական նախագծում առաջ քաշված ռեֆորմներից։ Այս վերջին փորձագրությանը իր գնահատականը տալով, Մատթրուզում փորձերի հավատարմատար Գուչկևիչը (որը Թուրքիայի ներկայացուցչի հետ առաջադրել էր Հայաստանում անցկացվելիք ռեֆորմների մասին համաձայնագիրը) գրում էր հետևյալը. «...Հարկավոր է, իհարկե, ընդունել, որ նա հայերին չի տալիս ինքնավարության այն բնագրական իրավունքները, որոնք ապահովված կլինեին ռուսական նախնական նախագծով։ Հայերով բնակեցված բոլոր վայրերը մեկ գեներալ-նահանգապետի իշխանության ներքո միավորելու փոխարեն, որը նախատեսվում էր մեր նախագծով, հարկ եղավ բավարարվելու երեք հատվածների կազմակերպումով՝ երեք գլխավոր տնտեսների վերահսկողության ներքո, այդ հատվածների մեջ մտցնելով վիլայեթների այն մասերը, որոնք բնակեցված են բազմատոհմ մահմեդականներով»[1]։

Ռուս-թուրքական համաձայնագրով, գլխավոր տնտեսները նշանակվում էին թուրքական կառավարության կողմից[2] տերությունների հանձնարարականով, իսկ ամբողջ Արևմտյան Հայաստանի համար մեկ բնակչության մարզային ժողով չէր նախատեսվում։ Հանձիդիեն գնդերը չէին ցրվելու, ինչպես այդ նախատեսվում էր ռուսական նախագծով, այլ միայն պետք է վերակազմվեին որպես հնձելազոր[3] հիմնարկված գրանաֆյին կոոպուսների այն հրամանատարների, որոնց սկրտենդրում նրանք տեղադրված էին[4]։ Դրանով թուրքական կառավարությունը հնարավորություն էր ստանում, ինչպես այդ լինում էր առաջներում, ցանկացած ժամանակ հանձիդիեներն օգտագործել հայերի նոր ջարդեր կազմակերպելու համար։

Նոր ծրագրով նախատեսվող ռեֆորմները չէին երաշխավորում Թուրքիայի հայ ազգաբնակչության ո՛չ անձնական անվտանգությունը, ո՛չ նրանց բնակավայրերի ու ունեցվածքի պահպանումը, և հայերը առաջվա նման մշտապես պետք է ենթվեին հալածանքների ու ջարդերի վտանգի տակ։

Նույնիսկ այն պոչատ ռեֆորմները, որոնք երիտթուրքական կառավարությունը ստիպողաբար էր անցկացնել Արևմտյան Հայաստանում, տարբեր պատրվակներով ձգձգում էր, քեն Ռուսաստանը (որի վրա էր դրված գրանց կենսագործման բնդհանուր վեր-

---

1 «Реформы в Армении», № 148.
2 Նույն տեղում, № 149։

հանդուրժելու) անբնական ճնշում էր գործադրում Բարձր Դռան վրա։

Թուրքական կառավարության վերաբերմունքը գնդի հիշյալ համաձայնագիրը պարզորոշ երևում է Զեմալ-փաշայի հետևյալ խոսքերից. «Հայկական նահանգներում վերանորոգումներ մտցնելու վերաբերյալ համաձայնագիրը, որը մեր վզին փաթաթվեց մեր գարավոր քշնամու (Ռուսաստանի) կողմից, մեզ համար բնական ոչ մի նշանակություն չունեցավ [1]։

Հետագայում, օգտվելով համաշխարհային պատերազմի բռնկվելուց, երիտթուրքերը չեզոք հայտարարեցին Հայաստանում ռեֆորմների վերաբերյալ Ռուսաստանի հետ կնքած համաձայնագիրը։ Դեռ ավելին, նրանք որոշեցին վերջնականապես ջուրն ածել հայկական հարցը՝ հայերին իրենց պատմական հայրենիքից՝ Արևմտյան Հայաստանից արտաքսելու և գազանաբար բնաջնջելու միջոցով։

❦

Իրենց չովինիստական քաղաքականության ազգային հարցում երիտթուրքերը անց էին կացնում նաև քուրդ ազգաբնակչության նկատմամբ, որը, բնականաբար, խիստ բողոքներ էր առաջ բերում։ Երիտթուրքական հեղափոխության պատմաններում քուրդ հասարակական գործիչները 1908 թվականի աշնանը Սոսամբուլում հիմնեցին ակումբ, որտեղ պրոպագանդվում էր քրդերի կոնստիտուցիայի գաղափարը, առաջ էր քաշվում նրանց համատեղ գործողությունների անհրաժեշտությունը՝ քաղաքական իրավունքներ ձեռք բերելու ու տեռռեակտի վճռական հարվածի բարձրացման համար։

Նման ակումբներ հիմնվեցին նաև Բազդադում, Մոսուլում և Դիարբեքիրում։ Մայրաքաղաքում քուրդերեն լեզվով սկսեց լույս տեսնել «Քրդական փոխադարձ օգնության և առաջադիմության թերթը» («Kürd inavun ve terakki gazetesi»), որի առաջին համարներում հոգվածներով հանդես եկան քրդական ազգային շարժման նշանավոր նվիրյալները Բարան-զադե Իսմայիլ Հաքքըն, Մաչիդ Խուրդին, Չեյխ Կադիրը և ուրիշներ։ Նրանք քարոզում էին քրդական լեզվի զարգացման անհրաժեշտությունը, գանգատվել, որ այն պետք է դառնա քրդերի ազգային միասնության հիմքը, քրդերին կոչ էին անում քուրդերենի փոխարեն ստանձնասիրել իրենց մայրենի լեզուն։ Միաժամանակ, քրդական շարժման առաջնորդնե-

---

[1] Джемаль-паша, стр. 233.

ը պահանջում էին ֆազմանիրպիկ քրդական առանձին բանակային գոյամասեր։

Երիտթուրքական հեղափոխությունից հետո, սկզբնական շրջանում, քրդական հասարակական գործիչներն ու քուրդ մտավորականությունը հաճախ հանդես էին գալիս բոլոր թուրքահպատակների համատեղ գործողությունների օգտին՝ առանց հաշվի առնելու ազգային պատկանելիությունը։ Թուրքական մեջլիսում քուրդ և հայ պատգամավորները մի շարք հարցերում պաշտպանում էին ընդհանուր տեսակետներ [1]։

Քրդերի և հայերի համատեղ գործողությունները երիտթուրքական կառավարությունը դիտում էր որպես լուրջ խոչընդոտ իր ոչնչացնող քաղաքականությունն իրականացնելու ճանապարհին։ Քրդերի ու հայերի միջև ազգային քինամոնք բորբոքելու նպատակով երիտթուրքական կոմիտեն, 1909 թվականի ամռանից սկսած, իր գործակալներն էր ուղարկում քրդաբնակ ու հայաբնակ շրջաններըը [2]։

Երիտթուրքական կառավարությունը խիստ մեծացրեց գոյություն ունեցող հարկերը և, միաժամանակ, նոր հարկեր մտցրեց։ Եթե քրդերն առաջ 40 ոչխարից միայն մեկն էին որպես հարկ վճարում, ապա «ներկայումս,— հաղորդում էր Ռուսաստանի փինվոլական գործակալը Մամմրուխում,— կառավարությունը նրանցից վերցնում է 3 և կես ռուբլի՝ յուրաքանչյուր ոչխարի դիմաց և 100 ռուբլի՝ յալլաղից... Այժմ որոշվել է հարկերը ավելացնել ևս 25 տոկոսով...»։ Այնուհետև նա գրում էր, որ «քրդերը որոշել են պայքարել հարկերի բարձրացման դեմ, հրաժարվում են հարկ վճարել և պատրաստվում են կառավրության ցույց տալ» [3]։

Ռուսաստանի ներկայացուցիչները Թուրքիայում 1913—1914 թվականների ընթացքում բազմիցս տեղեկացնում էին քրդական ապստամբությունների մասին։ Այսպես, 1913 թվականի մայիսի 3-ի իր զեկուցագրում փինվոլական գործակալը Մամմրուխից հաղորդում էր, որ «Երկնկայի շրջակայքում քրդերը սկսել են թուրքական իշխանությունների նկատմամբ իրենց հանդուգն պահել. հրաժարվելին հարկերը ուղարկել բանակ, քանդել հարկահավաքների։ Քնգիրեի շրջանում (Դիարբեքիրի վիլայեթ) քրդերն ապստամբություն են բարձրացրել թուրքական կառավարության դեմ» [4]։

---

1 Arshak Safrastian, Kurds and Kurdistan, London, 1948, p.71

2 Նույն տեղում, էջ 71։ Այդ մասին էր հաղորդում նաև Ռուսաստանի զինվորական գործակալը Մամմրուխից։ Տե՛ս ԼՂՊՀԱ, ֆ. 2000/c. on. 1, գ. 991, թ. 427—430.

3 ԼՂՊՀԱ, ֆ. 2000/c, on. 1, գ. 991, թ. 565—566.

4 Նույն տեղում, թ. 809։

Փոքր Ասիայի ապստամբական գործունեությունը երիտթուրքական ռեժիմից արտահայտվեց 1913 թվականի գարնանը Բազեյի վիլայեթում բռնկած քրդական խոշոր ապստամբությամբ։ Ապստամբության գլխավոր պատճառը հարկերի խիստ ավելացումն էր, իսկ անմիջական ազիթ ժողովրդին Բազեյի վալիի պահանջները՝ անհապաղ վճարել հարկերից մնացած պարտքը և քարշ նորակոչիկներ ուղարկել թուրքական բանակ։ Ծեղի քրդական ցեղը մայիսի հրաժարվեց այդ պահանջները բավարարել։ Վալին, այն ժամանակ, անհնազանդ ցեղերի դեմ ռազմական մի յոկատ ուղարկեց։ Դիարբեքիրի վիլայեթի հազարավոր քրդեր անմիջապես հանդես եկան ցեղը մայիսի կողմում։ Ռազմիկներդը քաջությամբ փախան՝ նույնիսկ չընդհարվելով ապստամբ քրդերի հետ։ Ապստամբները գրավեցին Բազեյը և իրենց վերահսկողությունը հաստատեցին նրա մերձակա շրջանների վրա։ Բազեյի վալին և թուրքական բոլոր պաշտոնյաները փախան քաղաքից [1]։

Հիշյալ դեպքերի ականատեսներից մեկն՝ Բազեյում գտնվող ավստրոհունգարական հյուպատոսի վկայությամբ, թուրքական կառավարությունը հանդես բերեց իր կատարյալ անճարակությունն ու երկչոտությունը։ Քնալած այն բանին, որ քուրդական զորքերի սրամտզրության տակ էին գտնվում հրանոթներ ու գնդացիրներ, իսկ նրանց դեմ՝ վատ զինված քրդերը, Բազեյի տակ թուրքերը պարտության կրեցին և, անկանոն նահանջելով գնալ քաղաք, փակվեցին միջնաբերդում, դիմելով այնուհետև լոկ պատսիվ պաշտպանության [2]։

Այդ իրադարձությունների մյուս վկաները նշում էին, որ թուրքական իշխանությունների դեմ մղված պայքարի ընթացքում քրդերն ու հայերը ձգտում էին իրար հետ կապ հաստատել՝ ընդհանուր քշնամու դեմ համատեղ գործողություններ կազմակերպելու նպատակով։ Այսպես, Վանում ռուսական փոխ-հյուպատոս Ոլֆենկը հաղորդում էր, որ ամեղացի հայերի ներկայացուցիչները բարեկամական հանդիպում էին ունեցել քրդական ցեղի Մայիդի հետ. հայերը գտնում էին, որ կարելի է ցեղերի հետ համատեղության գալ համատեղ ելույթների հարցում։ Իսկ Բազեյի ռուսական փոխ-հյուպատոս Շիրկովը հաղորդում էր, որ ցեղը Բնգրխանին ներկայացրել քրդերը խոստացել են իրենց աջակցությունը ցույց տալ Միխրիի ու Դիարբեքիրի հայերին՝ թուրքական իշխանությունների դեմ նրանց պայքարում [3]։

---

1 Arshak Safrastian, p. 73.

2 Տե՛ս ԼՂԲՀԱ, ֆ. 2000/c, on. 1, գ. 991, թ. 525.

3 Նույն տեղում, թ. 417—439.

Բացի վիլայեթում ծավալված քրդական ապստամբության մասը Առաջին կառավարական շրջաններում մեծ տագնապ առաջ բերեց, որը զայրոյթ կերպով արտացոլվեց պաշտոնական մամուլի էջերում։

Քրդական ապստամբության հաջողությունները վեր հանեցին Արևելյան Անատոլիայում կառավարական ապարատի թուլությունը և տեղական քուրդ ազդեցիկների վրա ունեցած թուրքական ազդեցության անկայունությունը։

Ապստամբությունը ճնշելու համար երիտթուրքական կառավարությունը ստիպված էր զորամասեր բերել Մուշից, Դիարբեքիրից և Վանից։ Թվական գերազանցություն ունեցող թուրքական զորքերը ապստամբներին ստիպեցին նահանջել։ Ի վերջո, նրանց հաջողվեց ճնշել քրդերի ապստամբությունը։ 1914 թվականի ապրիլ-մայիսի ընթացքում թուրքական իշխանությունները ապստամբության մասնակիցների նկատմամբ գործադրեցին դաժան պատիժներ կիրառեցին։ Հարյուրավոր քրդեր ռազմական գատարանների կողմից մահվան դատապարտվեցին։ Ապստամբության դեկավար շեյխ Մայիդն ու նրա որդի Մյուհեդդինը իրենց մերձավորագույն գինակիցների հետ միասին կախաղան բարձրացվեցին։ Ապստամբությանը մասնակցած քրդերի մի մասը դատապարտվեց տաժանակիր աշխատանքների, մնացածները[1] քանտարկության։ Հոգին հավատարիմ քրդական այն գյուղերը, որոնց բնակչությունը մասնակցություն էր ունեցել ապստամբությանը[1]։

Թուրքական իշխանությունների գազանությունների մասին է վկայում 1914 թվականի ապրիլի 27-ին Մուշում տրված հրամանը։ Հիշյալ հրամանն ազդարարում էր, որ մինչև 1914 թվականի հունիսի 1-ը հնուկա կարգով բանտարկության դատապարտված անձինք, ինչպես նաև դատարիքները, չհանձնվեն իշխանություններին, այլ նրանք բոլորը մահապատժի կենթարկվեն։ Նույն պատիժն էր սպառնում նաև ջհանգագործներին ապաստարան տված բնակիչներին։ Ակնհայտեսի վկայությամբ, ապստամբ քրդերի նկատմամբ այդ արյունոտ հաշվեհարդարը տևեց ազդեցության փոթենց տակի քուրդ բնակության վրա նույնպես[2]։

Բեև քուրդական իշխանություններին հաջողվեց ճնշել Բազեջի ապստամբությունը, գրավյալ, սակայն, մնում էր լարված։ Քրդերի գինված խումբեր դեռ նաև Արևելյան Անատոլիայի մի շարք այլ վայրերում։

---

1 ЦГИА Груз. ССР, ф. 85, д. 149, л. 63—64.

2 Նույն տեղում, թ. 115։

Քրդական ամենախոշոր ապստամբություններից մեկը չէին Բարզանի գնդավարությամբ Ագրալում բռնկված ապստամբությունն էր։ Եվ չէին Բարզանի (որը վաղուց սրտին դաջարել էր ներքին քուրդական իշխանություններին) չարժմանը հարկին մոտ 500 քրդական գյուղեր։

1914 թվականի սկզբին Բարզանը քրդերին կոչ արեց հրաժարվել հարկեր վճարել և գինվորական պարտավորությունը կատարել։ Նահանգավոր զորքերին հակահարված տալու համար նա հավաքեց մոտ 3 հազար գինված ապստամբների։

Այն ժամանակ քուրքական կառավարությունը Բարզանին առաջարկեց փոխադրվել Մեզիրա կամ Մոսուլ, սակայն վերջինս հրաժարվեց դրանից ու ավելի հոտնկռան կերպով սկսեց պատրաստվել գինված ելույթի։ 1914 թվականի մարտի 20-ին քրդերի ապստամբ ջոկատները Բարզանիի գլխավորությամբ Ջար գետի մոտ հարձակվեցին քուրքերի վրա։ Քրդերին միացան տեղի ասորիները։ Երկարատև արյունահեղ ճակատամարտից հետո քրդերը հաղթական կորդի գերակշռող ուժերի կողմից պարտության մատնվեցին։ Ապստամբ քրդերի մի մասը չէին Բարզանիի հետ միասին ապրիլի 3-ին անցան իրանական տարածքը [1]։

Քրդերի ապստամբությունները նրանց ազգային ինքնագիտակցության աճի ու քուրքական լծից ազատագրվելու ձգտման վառ վկայություններն էին։ Թեև այդ ելույթները գլխավորվում էին չէյխերի կողմից, որոնք փորձում էին դրանք ծառայեցնել իրենց նեղ դասակարգային շահերին, այնուամենայնիվ, ինքնուրույնության և քուրքական իշխանությունների հնազանդությունից դուրս գալու չէյխերի ձգտումը համընկնում էր քուրքական ազգային հրեշամից ազատագրվելու համար քուրդ ժողովրդական զանգվածների մղվող պայքարին։ Ուստի քուրդ աշխատավորությունը, չունենալով ո՛չ իր քաղաքական կուսակցությունը, ո՛չ էլ անփոփոխ գնդավարներին, գնում էր չէյխերի հետևից՝ նրանց դիտելով, որպես երկրորդ կարգի հակահարձորդներին։

✓ ***

Երիտքուրքական կառավարությունը չափինհատական քաղաքականություն էր վարում նաև Օսմանյան կայսրության արաբական նահանգներում, որտեղ նա ձգտում էր խեղդել արաբների ազատագրական պայքարը։

---

[1] ЦГИА Груз. ССР, ф. 85, д. 153, л. 45—50.

Երիտթուրքերի իշխանության գլուխ անցնելուց հետո արաբների գրությունն ավելի վատթարացավ։ Տնգսական պայմանները (ազգությամբ բացառապես թուրքեր), ինչպես և Արդուլ-Համիդի ժամանակներում, ամենուրեք գետ ու գետաբերան էին տնտեսում նրանք հետ հայտնության ձայրամասի գավառները նրանք դիտում էին որպես մի ոսկու հանք, որտեղից հարկավոր է հանել որքան հնարկի է չուտ։ Մինչև թուրքերը գանձվում էին մի քանի անգամ։ Ընդ որում, բնակչությանը տրվում էին կեղծ անդորրագրեր, որոնք չուտով չեղյալ էին հայտարարվում։ Հարկերը չվճարելու դեպքում վաճառքի էին հանվում քաղվոր արաբներին պատկանող անասունները, կնյացվում էին արմավենու և տուրքի պլանտացիաները, տրորվում բրնձի դաշտերը։

Բազդադի առաջին հյուպատոսը իր զեկուցագրերում հաճախ անդրադառնում էր, որ Միջագետքի արտրական գնդերը հրաժարվում են հարկ վճարել, և թուրք իշխանությունները բանի ուժով են գանձում հարկերը։ Այսպես, 1910 թվականի վերջին, էլրաս-տուրքան գնդից հարկեր գանձելու համար ուղարկված հարկահավաքներին պահակախումբ էր ուղեկցում։ Արաբները հարձակվեցին նրանց վրա, սպանեցին ու վիրավորեցին մի քանի զինվորների ու սահիանների։ Այդ գնդին պատժելու համար թուրքական կառավարությունը նրանց դեմ երկու քեղանոթով հնձյալ գունդ ուղարկեց [1]։

1914 թվականի մայիսին 150 հեծավորներից ու 100 ոտնիկներից բաղկացած հնձյալ զոհատը, որը Բազդադից ուղարկվել էր Աբու-Խուսաֆի շրջանը հարկեր գանձելու նպատակով, շամաբների գնդից բռնագանձեց 200 ոչխար, էլ-գուրդիր գնդից՝ 250 ոչխար ու 6 ձի, իսկ էլ-բուհլ գնդից՝ 60 ուղտ [2]։

Շատ հաճախ հարկահավաքների ու արտրների միջև արյունահեղ բնդհարումներ էին տեղի ունենում։

Ոչ գովելի հռչակ էր ձեռք բերել այդ շրջանում նազիմ-փաշան, որը Երիտթուրքական կառավարության կողմից նշանակվել էր վալի և Միջագետքում տեղաբաշխված կորպուսի հրամանատար։ Նա արգելեց պաշտոնական փաստաթղթերում արտրներն չեղուն ապտրծել, ամեն կերպ հետապնդում էր տեղական ժամուկի ներկայացուցիչներին։ Ամենափոքր խոչ քննադատության համար տեղական քերթերը փակվում էին։ Նազիմ-փաշան բոլորովին հաշվի չէր նստում վարչական խորհրդի որոշումների հետ [3]։ Նազիմ-փաշայի գործունեության կապակցությամբ արտրական քերթերից մեկը

---

1 ԼՂՏԻՄԱ, ֆ. 2000ա, օп. 1, д. 991, л. 117.

2 Նույն տեղում, թ. 161—166.

3 Նույն տեղում, թ. 135—137.

գրում էր. «Մինչև այժմ մենք պայքարում էինք միայն Աբդուլ-Համիդի դեմ, իսկ ներկայումս կան շատ նահանգապետներ, որոնք նրան ոչ մի բանում չեն զիջում»[1]։

Թուրքիայի արևմտյան շրջաններում տիրող ծանր դրության մասին հաղորդում էին նաև ամերիկյան ներկայացուցիչները։ Այսպես, Դամասկոսում թուրքական ծառայության մեջ գտնվող գերմանական գինվորական, մայոր Ֆոն Խոխվինտերը 1913 թվականի մայիսին գրում էր, որ կյանքի ծանր պայմանների ու թուրքական իշխանությունների կամայականության պատճառով հազարավոր մարդիկ փախչում են Միջին Ասիա, Միջագետք։ Դրա հետևանքով Դամասկոսում հարյուրավոր բնտանիքներ զրկվել են ամուսիններից ու հայրերից և ստիպված են քաղցից ու աղքատությունից Միջին Ասիայի ու Միջագետքի շատ շրջաններում աղտամարդին գրեթե չեն մնացել։ Բանակում զորակոչվելուց ու բալկանյան պատերազմի ճակատներն ուղարկվելուց խուսափելու համար երիտասարդությունը մեկնում էր արտասահման։

Նույն այդ ականատեսը նշում էր. «Պատերազմի փորձը ցույց տվեց, թե ինչքան քիչ հոգա էին տանում հասարակ գինվորի մասին, որը քաղցից մահանում էր սրշավանքների ժամանակ[2] գեռ հակառակորդին չհասած։ Զոհվածների բնտանիքները չէին կարող որևէ տեղեկություն ստանալ իրենց սպրուստ տղաների ճակատագրի մասին։ Բնակչությանն ընտելացել է այն մտքին, որ գինվորական ծառայության մեջ գտնվելը հավասարազոր է մահվան դատավճռին։ Արտասկան նահանգների անեզևնելի դրության հետևանքով քաղաքական երկպառակությունը արարների ու թուրքերի միջև գնալով ուժգնանում է։ Հարկ է լինում ուժի միջոցով գանձել տուրքերը և զորակոչիկներ հավաքել, որովհետև իշխանությունները ո՛չ մի հեղինակություն չունեն։ Քանի որ ոստիկանական ջոկատներն անբավարար են, նրանց մշտապես օգնության են կանչվում գինվորական զորամասեր... Բոլորը գալիս են այն համոզմունքին,— եզրակացնում էր Խոխվինտերը,— որ դրությունը բարելավելու միակ հույսն այն է, որ արմատապես վերափոխվի պետական կառավարման ողջ սիստեմը»[3]։

Երիտթուրքական հեղափոխությունից հետո արաբական աչքառավոր գանգվածների վիճակի վատթարացումը նրանց ազգային-ազատագրական պայքարի նոր վերելք առաջ բերեց։ Մի դիտորդի վկայությամբ, նախկինում «արաբները բաժանված էին, պայքարում էին իրար դեմ և կառավարությանը համեմատաբար հեշտ

1 ՍՊՎՍԱ, ֆ. 2000/c, օп. 1, д. 991, л. 135—137.
2 ՍԳԱՕՐ Գրզ. ССР, ֆ. 4, д. 433, л. 3—7.

էր հնազանդեցնել նրանց, խոչ ներկայացնում բոլոր քրդերը միավորվել եւ կառավարության դեմ»[1]։ Ընդգծելով արտերների արտոնությունները, Բնյրումի ռուսական հյուպատոս Դագարինը գրում էր, որ «բոլոր մահմեդական-արտերները համակված են մի զորեղ ոգով՝ անբասիր Թուրքիայից և արտերական խալիֆայի գրոշի ներքո միավորել բոլոր այն հոգիները, որոնց խոսում են արտերենեն»[2]։

Առաջին համաշխարհային պատերազմին նախորդող տարիներին, արտերական բոլոր նահանգներում տեղի ունեցան հակակառավարական խոշոր ելույթներ, որոնք ավելի ազատամիտ ու համառ էին, քան Երզրում-Համիդի ժամանակներում։

1909 թվականի փետրվարին Օմենի իմամ Սայիդ Ճաշյան վիրահատ ռազմական գործողություններ Թուրքերի դեմ։ Օմենում տիրող դրությունը բազմիցս քննարկվել է Թուրքական մեջլիսում։ Մեջլիսի նիստերից մեկի ժամանակ,— ինչպես գրում էր իր հուշերում ամերիկուհի և առաջադիմություն կուսակցության գործիչներից մեկը՝ Մեվլան-զադե Ռիֆաթը,— ներքին գործերի մինիստր Թալեաթ-փաշան պարծենկոտ կերպով հայտարարել էր, որ ազատամարտությունը Օմենում կճնշվի երեք ամսվա ընթացքում։ Այդ նպատակով Թալեաթը Տրիպոլիից Օմեն ուղարկեց շուրջ 18 հազար զինվոր, այնտեղ պողնելով ընդամենը 3 հազար մարդ, որոնք գրեթե անգեն էին[3]։ Դրանից էլ օգտվելով հենց Իսայիան 1911 թվականի աշնանը գրավեց Տրիպոլիտանիան ու Կիրենայիկան։

Իտալա-թուրքական ու բալկանյան առաջին պատերազմում Օսմանյան կայսրության կրած պարտությունը նոր թափ հաղորդեց արաբների ազատագրական շարժմանը։ Օմենի ապստամբությունը բռնկվեց ավելի մեծ ուժով։

Չենք վերցրնելու նաև Մոսուլի վիլայեթի արտերները։ Ճարտնակվում էր զինված պայքարը Հնդկաստում և Նեղոսում։ Արտերների ապստամբությունները ավելի ու ավելի մեծ թափ էին ստանում։

1913 թվականի ապրիլին Բաղդադում Իտալիայի գլխավոր հյուպատոս Ոլովը հաղորդում էր արտերական ազգային կազմակերպությունների մի քանի ծրագրային փաստաթղթերի մասին, որոնցում կոչ էր արվում հարերի հետ միասին համատեղ պայքարի նինել Թուրքական ենլման դեմ՝ Օսմանյան կայսրության ապակենտրոնացման նպատակով[4]։

---

1 ԼՊՎՒԱ, ֆ. 2000/c, օп. 1, д. 991, л. 135—137.

2 АВПР, ф. «Посольство в Константинополе», д. 2729, л. 246.

3 Մեվլան-զադե Ռիֆաթ, Թուրքական հեղափոխության մութ հարցերը. Թարգմ. թուրքերենից, Բեյրութ, 1938, էջ 68—71։

4 АВПР, ф. «Политархив», д. 363, л. 2—8.

1913 թվականի ապրիլին էլ-Հասայի շրջանում ծագած խոշոր ապստամբության հետևանքով թուրքական զորքերը ստիպված էին թոշնել այդ շրջանը, որը միացվեց Նեջդի էմիր Իբն-Սաուդի տիրապետություններին։ Իբն-Սաուդը գլխավորում էր հակաթուրքական շարժումը Արաբական թերակղզու կենտրոնական մասում։ Այժմ, դնդի ծավը ևս առանալու շնորհիվ, Իբն-Սաուդի հզորությունը խիստ աճեց։ Ուժեղացավ նրա ազդեցությունը թուրքերի նկատմամբ քշնամաբար տրամադրված վահաբիների ցեղերի մեջ։ Իբն-Սաուդի այս հաջողությունների շնորհիվ, ընդհանուր քշնամու՝ սուլթանական թուրքիայի դեմ պայքարելու նպատակով բոլոր արաբների միավորման ոգին նեջդում չայն պրոպագանդա ծավալվեց։ Հակաթուրքական շարժման գլխավոր կենտրոնը դարձավ Նեջդի էլ-Արաուֆա քաղաքը։ Վերը հիշված Ռաշիդի վկայությամբ, արաբական ազգայնականության, թուրքական իշխանությունների դեմ պայքարի կոչով նպատակով՝ 1913 թվականի գարնանը այդ քաղաքից հարավային Արաբիայի բոլոր ժայրերն ուղարկվեցին Իբն-Սաուդի էմիսարները [1]։

Արաբական բնակչության մեջ Միջագետքում տարվող հակաոսմանական պրոպագանդան զինավարվում էր Բագդադից՝ հատուկ կազմակերպությունների՝ «Հայրենիքում գիտնչքներ տարածող կոմիտեի» և «Ազգերի գինվորական կոմիտեի» կողմից։ Դրանցից առաջինը, որը քողարկվում էր լուսավորչական գործունեությամբ, կապված էր Սիրիայի արաբական ազգային կազմակերպությունների, ինչպես նաև Կահիրեում ու Փարիզում գտնվող արաբական կոմիտեների հետ։

Այդ կոմիտեների գործունեության շնորհիվ Միջագետքում ավելի լայն ծավալ էր առանում անջատական ինքնավարության պահանջը։ Տեղի ազգայնակչության հանգստացնելու նպատակով կառավարությունը հայտարարեց, որ մուս ապագայում ինքը մասնիր է արաբական վիլայեթներում ռեֆորմներ անցկացնել [2]։

Սակայն երիտթուրքական կառավարության այդ խոստումը ևս անկատար մնաց, որի հետևանքով 1914 թվականի սկզբին արաբական ազգային շարժումը բռնկվեց նոր ուժով։ Շարժումը գլխավորվում էր Կահիրեում գտնվող ապստամբական արաբական ազգային կոմիտեի կողմից, որի հրապարակած փաստաթղթերից մեկում նշված էր, որ կայսրության արաբական վիլայեթներում ռեֆորմներ անցկացնելու վերաբերյալ սուլթանական կառավարության ոչնչ խոստումները մնում մնացին սուտ,—

[1] ЦГВИА, ф. 2000/с, оп. 1, д. 991, л. 511—514.

[2] АВПР, ф. «Посольство в Константинополе», д. 1252, л. 53—58.

ասվում էր ազնուհան փաստաթղթում,— նշելով կոստանդնուպոլսի կառավարող շրջանների կեղծավորությունը և ձգտելով Օսմանյան կայսրության սահմաններում արտաքին ազգի վիրաժնությունը[1] փավառների անջատական չայն ինքնավարության շնորհելու ճանապարհով, ռեֆորմների արտաքին կուսակցությունը... Սիրիայի, Պաղեստինի, Արաբիայի, Եվրոպայի ու Ամերիկայի արաբներին կոչ է անում համատ հնազդրերով գիմել կոստանդնուպոլսին, կառավարությանը հարկադրելու համար անհապաղ իրագործել իր կոչերը խոստացված ռեֆորմներըս։ Հիշյալ կոչում արաբներին առաջարկվում էր ջրեաժարվել հարկեր վճարել թուրքական կառավարությանը [2]։

Միաժամանակ Մատամրուլ էին ուղարկվում կոչնկոչիչ հնազդրեր, որոնցում պահանջվում էր արտաքին վիրաշրեներում ամենակարճ ժամանակում ռեֆորմներ անցկացնել, մասնավորապես արաբներեր Միջագետքում ճանաչել որպես պաշտոնական լեզու, իսկ թուրք պաշտոնյաներին փոխարինել արաբներով կամ արաբերեն իմացող անձանցով։ Մեծ հաջողություն ունեին արտաքսան ընդդիմադիր քերթերը, որոնք արագ տարածվում էին արձաբաններում ու հասարակական այլ վայրերում։

Ի պատասխան արաբների չարժման ծավալմանը, թուրքական կառավարությունն ու «Միասնություն և առաջադիմություն» կոմիտեն ռեպրեսիաների ուղին բռնեցին։ Կոմիտեն որոշել էր առաջին հերթին ոչնչացնել հակակառավարական մամուլը։ Մի քանի խմբագրություններ գատի տրվեցին, իսկ ընդդիմադիր քերթերը փակվեցին [3]։

Նրիաթուրքերը, ասկայն, չուտով համոզվեցին, որ միայն պատժիչ միջոցներով անհնարին է ճնշել արաբ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարը։ Ուստի նրանք փորձեցին օգտագործել նաև ներգործության գիվանագիտական մեթոդները։ Այդ նպատակով կառավարությունը 1914 թվականի մայիսին բանակցություններ սկսեց Ներսի Էմիր Հյուն-Մասուդի հետ։ Վերջինիս առաջարկվեց Ներսի նահանգապետի պաշտոնը։

Դրա փոխարեն Հյուն-Մասուդը պետք է համաձայնվեր, որ թուրքական զորքեր մտցվեին Ներս, նրանում ստեղծվեր թուրքական ադմինիստրացիա և տուրքանական կառավարություններ սկսեին տուրք վճարվեր։ Սակայն բանակցությունները ոչ մի արդյունք

---

[1] АВПР, ф. «Политархив», д. 768, л. 148.

[2] АВПР, ф. «Посольство в Константинополе», д. 1253, л. 10—15.

չավնքին, քանի որ Իբն-Մասուդը մեծ ժեն իրեն առաջադրված պայմանները [1]։

Այսպես, ուրեմն, առաջին Համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին Օսմանյան կայսրության արտաքին հարաբերությունների մի քանիսը փաստորեն չէին ենթարկվում երիտթուրքական իշխանությունների ուրույն ժողովուրդը, մեծ ժեն պահպանելու և պահպանելու հետագիմական քաղաքները, ինչը ավելի ակտիվ պայքարել իր ազգային-ազատագրության համար։

Բնն արաբ ժողովրդական զանգվածների չարժումը, որպես հանուն, գլխավորում էին խոշոր ֆեոդալ-կղերականները, որոնք աջակցություն էին ստանում Անգլիայի և Ֆրանսիայի ներկայացուցիչների կողմից, սիոնիստներն, քուրդական տիրապետության դեմ արաբների մղած պայքարն առաջադիմական բնույթ էր կրում, քանի որ այն խարխլում էր Օսմանյան կայսրության ֆեոդալ-բռնապետական կարգերի հիմքը։ Այդ տարիներին գրեթե անընդհատ կրկնվող արաբական տպստամբությունները, կազմակերպված քուրքական զորքերի զգալի ուժեր, նպատակներն 1912—1913 թվականներին Թուրքիայի դեմ մղած պատերազմում բալկանյան պետությունների հաղթանակին։

***

Երիտթուրքական ամիսանության և առաջադիմության կոմիտեի հետագիմական կառավարման դեմ հանդես էին գալիս ոչ միայն ոչ-քուրք ժողովուրդները։ Թուրք ազգաբնակչության մի զգալի մասը նույնպես քննադատում էր արմատացված Օսմանյան կայսրության բախտի նոր տնօրինողների նկատմամբ։

Գալության ունեցող գրականության մեջ այս հարցը գրեթե չի լուսաբանվել, եթե չհաշվենք առանձին աշխատություններում հանդիպող բնգհանուր դատողությունները երկրի ներսում երիտթուրքական կարգերից դժգոհ լինելու մասին։ Մինչդեռ, այդ մասին առատ են բազմաթիվ համոզիչ տվյալներ։

Արդեն 1908 թվականի նոյեմբերին, այսինքն՝ երիտթուրքերի հաղթանակից չորս ամիս հետո, քաղաքական Թուսաստանի գնդապետ Ջինովկը հաղորդում էր այն մասին, որ նոր ռեժիմի դեմ տրտունջներ են լսվում Թուրքիայի բնչպես եվրոպական, այնպես էլ ասիական մարզերում։

---

[1] ЦГИА Груз. ССР, ф. 85, д. 149, л. 135—136.

«Ջնայած հրեաբնակ հոստորների բոլոր ջանքերին, որոնք պրոպագանդում էին նոր կարգերի բարիքները,— գրում էր քարտեզի գնդապետը,— ամեն մահմեդական ապստամբություն նրանց ձառերին վերաբերվում էր այնպիսի բուռն անտարբերությամբ, որ հոստորների ձնոքերը ուղղակի քուլանում էին։ Այնուհետև Ջինովկը տեղեկացնում էր հակահարվածային խոշոր ցույցի մասին, որին մասնակցություն էին ունեցել Ռդրիանապոլսի վիլայեթի Գյումյուլջան քաղաքի մոտ 10 հազար մահմեդական բնակիչներ։ Ցուցարարները ուղղվեցին քաղաքային մունիցիպալիտետի շենքը և իրենց բողոքը հայտնեցին մեզլիսի բնարտությունների մասին կատարված ապօրինություններ դեմ, որի հետևանքով մեզլիս էին ընտրվել ժողովրդին բոլորովին անծանոթ անձինք։ Ցրահարթվելով գրանով, ցուցարարները նեղիսաձեցին մունիցիպալիտետի շենքը, ծեծեցին կալաթորի պետին և պահանջեցին փոխարինել սահմանադրության հովանավորի նշանակված տեղական պաշտոնյաներին։ Քաղաքում կարգ ու կանոնը վերահաստատելու համար Ռդրիանապոլսից զորքեր ուղարկվեցին Գյումյուլջան[1]։

«Սահմանադրության և ասպատդեմության կատաղություն»,— նշում էր Բնկրության առաջին գլխավոր հյուպատոսը 1911 թվականի հուլիսի 18-ին,— բոլորովին հեղինակազրկվել է... Բնակչության մեջ շատ ուժեղ է դժգոհությունը կառավարության ու տեղական իշխանությունների հանդեպ[2]։ Հրեաբնակ կոստանդուպոլսում ամեն ինչ էր կորցնում իր սովորական հոգեբանական հավասարակշռությունը։ *«Ընտանեք համար հաղող անցկացված հեղափոխությունից հետո ստեղծված հմայքը,— գրում էր Թուրքիայում Ռուսաստանի փոխհյուպատոս Ֆոն-Ռաբեն 1912 թվականի հունվարի 15-ին,— աստիճանաբար կորչում է նրանց ոչխարի օրոք հրեաների կրած զրկանքների ապացույցների ազդեցությունը[3]։*

Այսպիսով, հրեաբնակները չկարողացան լուծել հրեական հարցը՝ հոգևոր հարցը։ Միաժամանակ նրանց արտաքին լավով ուժեղացրին մեծապետական չովինիստական քաղաքականությունը։ Հրեաբնակների օրոք ժողովրդական զանգվածների ապրատությունն ու զրկանքները ավելի չատացան, գայթությունն ու ատելությունը համակել էին թուրք ապստամբական տարրեր խավերին։

Նման իրավիճակից օգտվեցին հրեաբնակներն ընդդիմադիր քաղաքական կուսակցություններ, որոնք արտահայտում էին ան-

---

1 АВПР, ф. «Политархив», д. 1031, л. 48—51.

2 Նույն տեղում, ф. 429, д. 33—80.

3 ЦГВИА, ф. 2000/с, оп. 1, д. 991, л. 301—302.

թող գաղափարների ամենահետադիմական խմբերի շահերը։ Միապետության և առաջադիմության կուսակցությանը հեղինակազրկելու նպատակով նրանք բնակչության շրջանում և, հատկապես, զինվորական զորամասերում, ռուսերեն ազիտացիա ծավալեցին։

Երիտթուրքերի քաղաքական հակառակորդները մատնանշում էին, որ նոր կառավարության կողմից երկրի ներսում տարվող կենտրոնացման քաղաքականությունը հանգեցրեց տեղայնապահան ընդհարումների՝ մահմեդականների միջև, և թուրքական բանակը իր սեփական գավառներից մեկում ստիպված էր ճնշելով կազմված միայն։

Բանակը, այն հիմնական ուժը, որի շնորհիվ երիտթուրքերն իշխանության բերեց ձնողը վերջերին, գտնում էր անհատապես, Հնգափոխության արդյունքներից դժգոհ լինելու պատճառով, սակայն բանակում արագ կերպով հաստատում էին հակակառավարական տրամադրություններ։

Կառավարության անօգնականությունն ու չփոթված վիճակը տեսնելով, նոր ռեժիմից դժգոհ կամ վերջերիս կողմից չրջանցված սպաներն առնչեցին, այսպես կոչված, սպայական լիգա, որը գնալով աճում էր։ Լիգայի հիմնական նպատակը երիտթուրքական կուսակցության ակտիվ պատասխանատուներից մեկի՝ ռազմական մինիստր Մահմուդ Շևկեթ-փաշայի, հեռացումն ու ամիսանության և առաջադիմության կոմիտեին իշխանությունից զրկելն էր [1]։ Երիտթուրքերն ատիպված էին 1912 թվականի ամռանը Մահմուդ Շևկեթ-փաշային գուցե բերել կառավարության կազմից։ Սակայն հուզումները բանակում զրանից հետո էլ չէին հանգստանում։ Երկրում աճող դժգոհության զուգընթաց, ընդդիմադիր խմբակցությունների ակտիվ համագործակցին էին սկսում հանգես գալ երիտթուրքերի դեմ։ Մինչդեռ երիտթուրքական կուսակցության անդամների թիվը արագորեն նվազանում էր։ Նույնիսկ կուսակցության հայտնի հասարակներ չքում էին նրա շարքերը։

Ամիսանության և առաջադիմության կուսակցության գրեթե ամենի գրիտիկական գարնանը, 1911—1912 թվականների թուրք-իտալական պատերազմում՝ Թուրքիայի կրած պարտությունների հետևանքով։ Օգտվելով զրանից, ընդդիմադիր կուսակցությունը 1912 թվականի հուլիսին տապալեց երիտթուրքերին։ Կազմվեց նոր կառավարություն՝ այդ կուսակցության հակառակորդներից և մասամբ էլ սուլթանական նախկին բարձրաստիճան պաշտոնյաներից։ Սակայն կառավար-

---

[1] ЦГВИА, ф. 2003/с, оп. 1, д. 991, л. 321—322.

քյան փոփոխակը դրությունը չփրկեց։ Բալկանյան պետությունների հետ նոր պնդված բանակցության հաստատության պայմաններում Թուրքիան ստիպված էր ճանաչել իր պարտությունը և խաղաղության պայման հրաժարվել Տրիպոլիտանիայից ու Կիրենայիկայից։

Թուրքական կառավարությունը ստիպված չէր հաղորդել հաշտության պայմանագիրը կնքել Իտալիայի հետ, երբ 1912 թվականի հոկտեմբերին սկսվեց բալկանյան առաջին պատերազմը՝ մի կողմից Թուրքիայի և մյուս կողմից՝ դաշնակիցների (Բուլղարիա, Սերբիա, Հունաստան և Չեռնոգորիա) միջև։ Այդ պատերազմն ավարտվեց Օսմանյան բանակի չարիսախտով։ Թուրքիան պրկվեց եվրոպական մասում ունեցած գրեթե բոլոր իր տիրույթներից։ Բալկանյան ժողովուրդներն ընդմիշտ քաշվեցին Թուրք ֆեոդալների լուծը։

Խոսելով բալկանյան ժողովուրդների ազատագրման մասին, Լենինը գրում էր, որ «հերոսը քայլ է արված կործանելու միջնադարի մնացորդները ամբողջ արևելյան Եվրոպայում»[1]։

Նոր կառավարության իշխանությունը ունեց ընդամենը վեց ամիս։ Օգտվելով Թուրքական բանակի կործանարար պարտություններից, որոնք վիր Հանների իրենց քաղաքական ախոյանների հաստատել անանկությունը, երիտթուրքերը 1913 թվականի Հունվարի 23-ին պետական հեղաշրջում կատարեցին։ Սակայն երիտթուրքերի իշխանության վերադառնալը Թուրքիային չփրկեց պարտությունից՝ բալկանյան պատերազմում։ Ներքին խոր հակասություններից ջրվաժված գտնվող Օսմանյան կայսրությունը չէր կարող դիմանալ ոչ միայն իտալական իմպերիալիզմի հետ գտնմարտին, այլև փոքր, բայց իրենց պատրաստման ասպիճանով Թուրքիայից անգամ, պետությունների (որպիսիք էին բալկանյան միության մասնակիցները) հետ բախմանը։

Թուրք բուժական պատմագրականները իտալա-թուրքական և բալկանյան առաջին պատերազմում Օսմանյան կայսրության կրած պարտության պատճառները տեսնում են ոչ թե վերջինիս սոցիալ-տնտեսական կառուցվածքի հնամաշության և հետամնացության մեջ, այլ միջկուսակցական պայքարում։ Այսպես, խոսելով Թուրքիայի չարիսախտման պատճառների մասին, երիտթուրքական հեղափոխության մասնակիցներից մեկը, հետագայում ընդդատության և համաձայնության կուսակցության անդամ Ահմեդ Բեդևի Կուրանը նշում է, որ ինչպես տրիպոլիտանական, այնպես էլ բալկանյան պատերազմները նախապատրաստվում էին նախքան երիտթուրք-

---

1 Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հ. 18, էջ 488։

ման հնգափոխությանը, սակայն տարբած լինելով միջնադարյան պայքարով, մենք չկարողացանք իմանալ, որ մեր գեմ բուն կանչան երկրների գաղինք էր ստեղծվում։ Համաշխարհային իրադարձություններին անմիջական իմպիհատականներն զբաղված էին իրենց հակառակորդներին ոչնչացնելով [1]։ Ահմեդ Բեգնի հետևյալ առանձնական ստեղծությամբ է խոսում երիտասարդների մասին, որովհետև ինքը գտնվում էր նրանց շրջանակում և բազմից հալածանքների էր ենթարկվել վերջիններիս կողմից։

Թուրքիայի պաշտոնական պատմությունն «Թարիհը», հնդինակները ևս գտնում են, որ 1908—1914 թվականների ժամանակաշրջանում երկրի ներքին կյանքի ամենաբնորոշ երևույթը գոյություն ունեցող տարբեր կուսակցությունների պայքարն իշխանության սրսում էր ընդհանուր և հատուկածական այլ հիմնարկներում [2]։

1913 թվականի հունվարի 13-ի հեղաշրջման հետևանքով երիտթուրքերի իշխանության վերադառնալը է՛լ ավելի սրեց քաղաքական տարաձայնությունները, իսկ առանձին գործառներում նույնիսկ առաջ բերեց ուղղակի անհնազանդություն կառավարության հրահանգներին։ Մասնավորապես Թուրաստանի գինվորական գործակալ գնդապետ-մայոր Հոճոնը 1913 թվականի ամռանը հազորդում էր նման կարգի բազմաթիվ փաստերի մասին։

Այսպես, օրինակ, անկարգություններ առաջ եկան Ջաթալջայի ամրացված գիրքերում տեղաբաշխված զորքերի մեջ։ Զինվորները պահանջում էին անհապաղ զորացրել իրենց։ Վերջիններիս հանգստացնելու համար գլխավոր շտաբի պետ Բեգնի-փաշան հայտարարեց, որ նրանց պահանջը մոտիկ ապագայում կբավարարվի։ Սակայն զրանից անմիջապես հետո գաղտնի ժանդարմերիան ձերբակալեց զինվորական տրտահատած մի քանի սպաների։ Այս բանը առաջ բերեց զինված դիմադրություն, որի ժամանակ սպանվեց չորս մարդ։

1913 թվականի հունիսին Ջաթալջայի զորքերի հրամանատարները ռազմական մինիստրությունից պահանջեցին ազատ արձակել ձերբակալված սպաներին և պատասխանատվության կանչել ռազմական մինիստր Նազըմ-փաշայի սպանության մեջ հանցավորներին։ Այդ պահանջը վերաբերում էր սմիսանության և տարբաղմության կուսակցության ամենաազդեցիկ պատասխանատուներին՝ Թալեաթին ու Էնվերին, որոնք անմիջականորեն գեկավարել էին 1913 թվականի հունվարի 13-ի գեպքերը։

---

[1] Ahmed Bedevi Kuran, İnkilâp tarihimiz ve Jön Türkler, İs. tanbul, 1945, s. 308.

[2] „Tarih", c. III, İstanbul, 1935, s. 294.

«Քաղաքացու բանակում իշխող մտքերը,— գրում էր Լենինը իր գնդապետի վերջում,— բնական է, կառավարությանը չատ լուրջ հրկյուղ են ներշնչում»[1]։

Մենշևիկների քաղաքականությունը հրիմյուրքերն առանձնապես ուժեղացրին 1913 թվականի հունիսից հետո, երբ, ի պատասխան ռազմական մինիստր Նազրմ-փաշայի ապանության, անպատժության և համաձայնության կուսակցության գործակալների կողմից սպանվեց մեծ վեզիր Մահմուդ Շեվքեթ-փաշան։ Վերջինիս սպանության մեջ մեղադրվող 12 հոգու հրիմյուրքերը կոչնչացրին Ընդրանալվեցին և պատրվեցին անպատժության և համաձայնության կուսակցության չատ անգամներ։

Դաշնակ միջազատականները, որոնց շնորհիվ հրիմյուրքական կուսակցության պարագլուխները ձգտում էին ամրապնդել իրենց տիրապետությունը, ի վիճակի չէին ամենալուր բանակում տիրող դժգոհությունը։ 1913 թվականի սեպտեմբերին Լենինը հաղորդում էր, որ հրիմյուրքական անմիմից դժգոհ մարդկանց քիվը բանակում չափազանց մեծ է, իսկ զինվորների ու սպաների տրամադրությունը գնալով (կառավարության հանդեպ) ավելի վտանգավոր է դառնում[2]։ Նույն ինքը Լենինը 1913 թվականի նոյեմբերին անդրադառնում էր այն մասին, որ բանակում նկատելի է չատ ուժեղ շարժում հրիմյուրքների գեմ, որոնց պրովոկատիվությունը չատ կոպտերով ավելի ուժեղ է, քան Աբդուլ-Համիդինը... Դավաճը լցվում է և հրկպատակությունն արդեն տարածվում է բնակչության ավելի խոր շերտերի մեջ[3]։

«Հրիմյուրքները գնում են,— գրում էր Լենինը մի այլ գնդապետում,— որ իրենք մեծ չափով կոբցրել են համակրանքը հրկրի նկատմամբ[4]։

1914 թվականի սկզբին, Ենվերին ռազմական մինիստր նշանակելուց անմիջապես հետո, հրիմյուրքները վճռականորեն ձեռնամուխ եղան բանակի սպայական կազմի գոմանը։ Նրանց հարձակումները վրա ռեպրեսիաների նոր ալիք իջավ։

«Ռազմական գատարանը,— գրում էր Լենինը 1914 թվականի հունվարի 23-ին,— անընդհատ գրաղված է քաղաքական գործերով, չատ արում ժամանակ ու ժամանակ մահվան գատավճիռներ են կայացվում։ Այդպիսի վերջին գատավճիռը վերաբերում է խոշոր քաղաքական գործիչ Մուխտար-բեյին[5] նախկին շեյխ-ուլ-իսլամի

---

1 ՍԳՎՄԱ, ֆ. 2000/c, on. 1, գ. 715, ա. 4—5.
2 Նույն տեղում, թ. 18—19.
3 Նույն տեղում, գ. 991, թ. 288—289.
4 ՍԳՎՄԱ, ֆ. 2000/c, on. 1, գ. 715, ա. 321—322.

երգուն։ Ինչպես տեսնում է պաշտոնական հայտարարությունից մեկ. նա մահվան է դատապարտված երթուղիներ ապագայում ու տարածելու միջոցով բնակչության մեջ հուզումներ առաջ բերելու փոխարեն համարյա։

Ռուսական դիվերսիոն գործակալը վկայում էր նաև այն մասին, որ իրենց քշնամիներին հետապնդելու գործում երիտթուրքերը «համկված չէին սենտիմենտալությունն հանդես բերելու և կաշկանդվելու իրավական կամ նույնիսկ միջազգային որևիցե պայմանականություններով»։

«Բարբարական ճնշումը,— գործում ենք այնուհետև հիշյալ զեկուցագրում,— տարածվում է բոլոր բնագավառների, այդ թվում մամուլի, և նույնիսկ այն քննիչների վրա, որոնք ընդհանուր առմամբ լավ են տրամադրված երիտթուրքական կամքին նկատմամբ։ Արգելումները հետևում են մինչև մյուսին[1]։

1914 թվականի սկզբներին Թուրքիայում հաստատվեց երիտթուրքական կուսակցության երեք պարագլուխների՝ Էնվերի, Թալեաթի ու Ջեմալի դիկտատուրան։ Ամբողջ իշխանությունը կենտրոնացվեց այդ եռյակի ձեռքում։ Նա էր վճռում Օսմանյան պետության ներքին ու արտաքին քաղաքականության բոլոր հիմնական հարցերը։

***

Ամփոփելով բերված նյութը, պետք է նշել, որ կապիտալիզմի՝ իմպերիալիստական զարգացման փուլը բնականոնում ժամանակաշրջանում Օսմանյան կայսրությունը վերածվեց արևմտյան տերությունների կիսագաղութի։ Նրա էկոնոմիկան ամբողջովին գտնվում էր օտարերկրյա կապիտալիստների ձեռքում։

Լինելով կախյալ երկիր, որտեղ գերիշխում էր ֆեոդալա-բռնապետական ռեժիմը, Օսմանյան կայսրությունը չէր կարող ազատ զարգանալ կապիտալիստական ուղիով։ Մահացու թուրքական ֆեոդալիզմի բնգերքում սկսել էին ապրնավորվել կապիտալիստական հարաբերությունները։ XIX դարի վերջին, XX դարի սկզբին հանդես եկավ թուրքական ազգային բուրժուազիան, որը պայքար մղելով բնչպես տուրքանական կարգերի, այնպես էլ օտարերկրյա կապիտալի ճնշման դեմ։

1905—1907 թվականների ռուսական առաջին հեղափոխու-

---

1 ЦГИА Груз. ССР, ф. 85, д. 449, л. 6—7.

քյունն արագացրեց բուրժուական հեղափոխության բռնկումը Թուրքիայում։ Առաջնորդում մեկուսացված գործող երիտթուրքական սմբասանության և առաջադիմության կուսակցությունը այժմ, հանձնելով պետական պաշտոնի ստանձնման պայմաններում, որոշեց ազգային փոքրամասնություններին և Թուրք ժողովրդական զանգվածներին պայքարն օգտագործել Աբդուլ-Համիդի կատավարությունը ապազդելու և իր սիրապետությունը հաստատելու համար։

Երիտթուրքերի իշխանության գլուխ գտնվելու ժամանակաշրջանում Օսմանյան կայսրության կախումն առաջնակարգ կապիտալիզմից ավելի ամրապնդվեցին։ Ջոզիորին ամրապնդվեցին այստեղ կայսերական Գերմանիայի դիրքերը։ Գերմանական իմպերիալիստները չհանգստացան գերակշռության ձեռք բերելուց Միջերկրական երկաթուղիների շինարարության մեջ։ Թուրքիային ֆինանսավորելու գործում գերմանական բանկերը դուրս եկան երկրորդ տեղը՝ Ֆրանսիայից հետո։ Սակայն այդ չէր նշանակում, թե Օսմանյան կայսրությունն ամբողջովին կախված էր գերմանական իմպերիալիզմից։

1908—1909 թվականների հեղափոխության հետևանքով անցնելով իշխանության գլուխ, երիտթուրքերը հրաժարվեցին իրենց կողմից մինչև այդ արված խոստումներից, այն է՝ ճանաչել ազգային փոքրամասնությունների իրավահավասար վիճակը և նրանց ինքնավարական որոշ իրավունքներ շնորհել։ Իր գոյության առաջին իսկ օրերից երիտթուրքական կատավարությունը կանգնեց Օսմանյան կայսրության այլազգի բոլոր ժողովուրդներին բռնի ճնշումով Թուրքացնելու ավանդական քաղաքականության ուղու վրա, որը երիտթուրքերի կողմից անց էր կացվում պանիսլամիզմի և պանթուրքիզմի լոզունգների տակ։ Եռվինիստական, կրոնական ու ռասայական այդ քարոզների օգնությամբ երիտթուրքերը ձգտում էին իրարից բաժանել Թուրքական չէի գեմ պայքարող ժողովուրդներին, նրանց մեջ քշնամանք սերմանել և, միաժամանակ, Թուրք աշխատավորներին չեզոք պահպանելու պայքարից՝ նրանց գրգռելով Օսմանյան կայսրության բազմաթիվ ազգային փոքրամասնությունների գեմ։

Երիտթուրքական կատավարության միջազգային քաղաքականությունը վերջին հաշվով պատերազմ էրև։ Այդ մասին էին վոս կերպով վկայում 1908—1914 թվականներին մեծ քարի ստացած արտաքին, քրդերի, Հայերի և մյուս ժողովուրդների ազգային-ազատագրական շարժումները։ Ինչպես միշտ, երիտթուրքերի դեմ էլ մեծ սերություններն այլազգի ժողովուրդների ազատագրության պայքարն օգտագործում էին Օսմանյան կայսրությունում և,

հատկապես, երբ ժայրամասային նահանգներում իրենց դիրքերն ամրապնդելու համար։

Ծնի մահմեդական ժողովուրդների նկատմամբ երիտթուրքերն ասիմիլյատորական գիծ էին վարում, ապա հրկրի քրիստոնյա ժողովուրդների նկատմամբ նրանք կիրառում էին բացահայտ ֆիզիկական բնաջնջման քաղաքականություն, որը, բնական է, գիմադրություն էր հանդիպում հայերի, մանգնռնացիների և հույների կողմից։

Երիտթուրքական կարգերը շատ ամեծ գժգոհություն առաջ բերեցին նաև քուրդ ժողովրդի լայն խավերի մեջ և, նույնիսկ, բանակում, մի հանգամանք, որն անդրադարձավ իռաչա-քուրքական և բալկանյան պատերազմների ելքի վրա։ Այդ պատերազմներում կրած ահրիռորիկ կորուստները հատուցելու նպատակով երիտթուրքական կլիկը սկսեց ահնգորեն նախապատրաստվել ահրիռորիկ հափշտակումների։ Արևելքում՝ Հարձակողական այդ պատրաստություններն անց էին կացվում պանիսլամիզմի և պանթուրքիզմի դրոշի ներքո։ Հնատզիմական ահուրյունների օգնությամբ երիտթուրքերը ջանում էին գաղափարապես հիմնավորել իրենց ևմաճողական ծրագրերը, որոնք առաջին հերթին, նպատակ ունեին գրավել ողջ Կովկասը։

«Մենք,— ասվում էր «Միասնություն և առաջադիմություն» կոմիտեի հայտարարության մեջ,— պետք է ձգտենք նոր ձեռքբերումների և փոխհատուցման Արևելքում։ Ճրագրերի ուղղությամբ...»[1]։

---

1 ԼՂՊՀԱ, ֆ. 2000, օր. 1, գ. 991, թ, 143.

ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ԴՈՐՄԱԿԱԼՈՒԹՅՈՒՆՆ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԻՍՄ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՆԱԽՕՐՅԱԿԻՆ

Վերը նշվեց, որ թրիտքուրքերի նացիոնալիստական ներքին քաղաքականության հիմքում ընկած էին պանթուրքիզմի ու պանիսլամիզմի գաղափարները։ Երիտթուրքական պարագլուխները այդ հնաոճմական գոկտրինաներն օգտագործեցին նաև արտաքին քաղաքականության ասպարեզում՝ քուրքալեզու և իսլամ գավանող ժողովուրդների նկատմամբ իրենց ագրեսիվ ոչնչացնող քաղաքկության համար։

Պանթուրքիստներն ու պանիսլամիստները փորձում էին հիմնավորել այն քնգը, թե իբր քուրքերը քուրքալեզու և, ընդհանրապես, մահմեդական բոլոր ժողովուրդների մեջ ամենատաղանդավորներն են։ Պանթուրքիստների խոսքերով «քուրքերը կազմում են բարերարության ոսկոր, որովհետև նրանք մյուս բոլոր ազգերից տավիղի քաջ, տավիղի գիտունն և տավիղի ընդունակն են։

Միևնույն ժամանակ պանթուրքիստները ձգտում էին ատելություն ու արհամարհանք ներշնչել ուրիշ ժողովուրդների նկատմամբ։ Նրանք պնդում էին, որ «ատելությունը ազգի համար ունի օգտակար ազդուր է, իսկ վրիժառությունը՝ այդ ուժի չարժիչը։ Մեծ գործերը կատարում է միայն ատող և վրիժառու ազգը։ Ուստի քուրքերի ներկայիս անբռնելը պետք է «վրիժառության զգացմունքը փոխանցի հաջորդ սերնդին... Քուրքն անբաժանելի է վրիժառության զգացմունքից, որն ազգային միասնության հաստնելու և ազգային նպատակները իրագործելու միջոց է։ Ահա թե ինչու

հրահանգումներ պետք է գաղտնապահել վրիժառության ու ատելության զգացմունքից[1]։

Այս ամբողջ քննադատությունը պրոպագանդվում էր ուրիշ ժողովուրդների նկատմամբ քարոզչական ահռելի ապրանքով պատրաստելու նպատակով։

Պանթուրքիստները պատերազմը դիտում էին որպես իրենց մեծապետական զավթողական նպատակներին հասնելու միակ միջոց։ Պատերազմի գաղափարը նրանք պրոպագանդում էին որպես քարոզ ազգի գոյության անհրաժեշտ պայման։ Այսպես, հրահանգներ հաղորդող գաղափարախոս Զիյա Գյոքալպը գրում էր, որ իր գրչակ քարոզները մի բանակ են կազմում։ Քարանի ատելությունը նա հավասար էր համարում միայն հրկիզասեր պատերազմների միջոցով, քան որում այդ պատերազմներն իրենց մասշտաբներով ու արյունահեղությամբ անհնարին էին լինելու, մի տեսակ նոր ինկվիզիտորության գործչության (Yeniçingizlik)։ Իսկ Քեքին Այփի խոսքերով «Մեծ քարանը կատեգիզի հրով ու սրով»[2]։ *Վիրջինների հանձնով, մյուս քարոզ ասպետները նա բացատրում էին. «Ազգն ամում է պատերազմի ժամանակ, «Ոսաանների պայքարն անհուսափելի էր։ «Մեր ուսայի բարեկեցության համար մենք ստիպված կլինենք հրկար պատերազմելու։ «Մեր ազգի ամենափոքր խոչ բարեկեցության համար կարելի է զոհաբերել ամբողջ աշխարհի չարհերը։ Մի մասնիկ մարդկության մասին, ի՞նչ ունենք մենք նրա հետ...»։*

Պանթուրքիզմի գաղափարախոսներ՝ Քեքին Այփի, Զիյա Գյոքալփի, Ռուսուհի Աքչուրա-օղլուի, Ահմեդ Ազանի, Ռուսաի Քյոփրյուլուզի, Հայիդի Էդիպի, Մեհմեդ Էմինի և մյուսների (որոնց մասին խոսվեց նախորդ գլխում) նման ասուլքները բավականաչափ վառ կերպով վկայում են քարոզ հետապնդումների ծավրահեղ խավարամոլության մասին։

Թրքիստական տեսաբանները գտնում էին, որ նացիոնալիզմի վերացական ու ստոպկական գաղափարները չեն կարողանա իրենց հետևից տանել աշխատավորների «հետամնաց ու խավարամիտ զանգվածներին, ուստի անհամեմատ ավելի հարմար է այդ բանին հասնել կրոնական գրոշի ներքո[3]։ *Այդ պատճառով էլ ամ-*

---

1 *Այս կարծիքն ունի* А. Х. Бабаходжаев, Пантюркизм—оружие идеологической диверсии империализма, «Труды Института востоковедения АН Узбекской ССР», вып. II, Ташкент, 1954, стр. 25.

2 *Այս կարծիքն ունի* А. С. Тверстнова, Милитаризм и пантюркизм, «Краткие сообщения Института востоковедения АН СССР, XXII», стр. 68—69.

3 Ryan, Sira, The Last of Dragomans, London, 1951, p. 89.

ազատության և առաջադիմության կուսակցության առաջնորդների իրենց չովինիստական ագիտացիայի ու պրոպագանդայի մեջ լայնորեն օգտվում էին պանիսլամիզմի ու պանթուրքիզմի լոզունգներից։ Կրոնական միավորման տակ նրանք հասկանում էին մահմեդական ու թուրքալեզու ժողովուրդների քաղաքական միավորումը՝ թուրքերի գլխավորությամբ։ Արհեստականորեն բարձրացնելով թուրքերի դերը, պանիսլամիստները և պանթուրքիստները ձգտում էին նախ արդարացնել թուրքական տիրապետությունը Օսմանյան կայսրության մահմեդական ժողովուրդների նկատմամբ, և, երբ որ, հիմնավորել թուրքալեզու ու իսլամ դավանող ժողովուրդների տիրապետության իրավունքը։

Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախորյակին պանիսլամական ու պանթուրքական պրոպագանդան շատ լայն թափ առած էր հատկապես մայրաքաղաքի ու գավառական մամուլի խոշոր օրգանների էջերում։ Այդ պրոպագանդային ակտիվորեն աջակցում էր Սամսունի գիմնազիայի տնօրենության խոստովանությամբ «Օսմանիչե լյուդ» թերթը։ Այդ կապակցությամբ ռուսական դեսպան Գաբրիելովը 1912 թվականին թուրքական կառավարությանը բողոք հայտնեց այն կապակցությամբ, որ ընդունել էին Սամսունի մի շարք թերթեր ու ամսագրեր, որոնցում պանիսլամական պրոպագանդա, որը Ռուսաստանի դեմ բացահայտ քլնամական նպատակներ էր հետապնդում [1]։ Պատահական չէր, որ այդ թերթերից ու ամսագրերից շատերը հրատարակվում էին Ռուսաստանում բնակվող մահմեդականների շրջանում [2]։

Պանթուրքիստներն ու պանիսլամիստները հատուկ կոնֆերանսներ ու համաժողովներ էին կազմակերպում։ Նրանք Ռուսաստան և Եվրոպայի ու Ասիայի երկրներն էին ուղարկում հարյուրավոր էմիսարների, որոնք մատակարարված էին պրոպագանդիստական գրականությամբ։

«Թյուրք ուջաղը» և «Թյուրք յուրդու» քաղաքական ակումբները (որոնց մասին խոսվեց առաջին գլխում) պանթուրքիստների հասմախմբող կենտրոններն էին։ Այդ ակումբները ամբողջ երկրում իրենց հարյուրավոր բաժանմունքներն ունեին [3]։ Թուրքական ուջաղների կուսակուսակցական գործունեությունը չափ մի վատ բնույթ էր, որը պետք է քողարկեր հրիմթուրքական կառավարողների ծրագրային պլանները։

---

1 АВПР, ф. «Политархив», д. 1041, л. 39—41.
2 ЦГИАЛ, ф. 821, оп. 133, д. 469, л. 152.
3 „Ta.ih", c. IV, s. 182.

Պանթուրքիստների տպագիր օրգաններն էին Մալտեպեում լույս տեսնող «Թենչ կալեմլեր» (Երիտասարդ գրիչներ) և Մոսկվայում հրատարակվող «Բյուրք յուրդու» ամսագիրը։ Հիշյալ ամսագրերի էջերում տարվող պանթուրքական պրոպագանդան կոչված էր արդարացնելու «Միասնություն և առաջադիմություն» կոմիտեի էքսպանսիոնիստական արտաքին քաղաքականությունը։

Պանթուրքական ու պանիսլամական կազմակերպություններց բացահայտորեն աջակցություն էին ստանում կառավարական հիմնարկների կողմից։ Ներքին գործերի և ինֆորմացիայի բյուրոների (վանքերի) միևնատուիչները, չեչո-ույղուրական պրոպագանդիստական նպատակների համար նրանց էին տրամադրում շատ խոշոր գումարներ [1]։

Պանթուրքական ու պանիսլամական պրոպագանդան ակտիվորեն խրախուսվում էր կայսերական Գերմանիայի կողմից, որն այդ պրոպագանդան դիտում էր, որպես ուժեղագույն զենքերից մեկը Անգլիայի ու Ռուսաստանի դեմ հասնելու պատերազմում։ Հայտնի պանթուրքիստ Ֆուատ Աքչուրան իր «Թազագաղափարությունն երեք ձևերը» գրքում գրում էր, որ Թուրքալեզու բոլոր ժողովուրդներն միավորվանն աջակցում է Բեռլինը, քանի որ այն ատգված է Ռուսաստանի դեմ [2]։

Արևելքում իրենց նվաճողական նպատակներն ու աշխարհի վերաբաժանման իրենց ձգտումը գերմանական իմպերիալիստները քողարկում էին Ռուսական կայսրության խլում պահանջ ժողովուրդների և անգլիական ու ֆրանսիական գաղութների բազմամիլիոն մուսուլմանական աղգաբնակչության ազատագրությամբ։

«Պանթուրքիզմը,— իր զեկուցման մեջ ասաց Կոմինտերնի IV կոնգրեսի պատվիրակ Զևկովը,— անցյալում առաջ է բերում բախում Թուրքիայի ու Ռուսաստանի միջև, այն դեպքում, երբ պանիսլամիզմը ստեղծեց սուր հակասություններ նրա (Թուրքիայի—Ե. Ս.) և անգլիական ու ֆրանսիական իմպերիալիզմի միջև [3]։

Երիտթուրքական մամուլը Ռուսաստանի դեմ պատերազմի բացահայտ կոչ էր անում։ Այսպես, 1910 թվականի փետրվարյան համարներից մեկում «Ջոն Թուրք» («Երիտասարդ Թուրք») թերթը նշում էր, որ «ոչինչ չի համեմատվի հրամարվել նրանից, ինչը իրեն է պատկանել։ Ամեն ինչ այն հողերից, որոնք նվաճ-

---

[1] Архив Груз. филиала ИМЛ при ЦК КПСС, ф. 11, д. 29, л. 668—670.
[2] *Sh'a* Babahodjaev A. X., стр. 27.
[3] *Sh'a* Архив Груз. фил. ИМЛ при ЦК КПСС, ф. 11, д. 29, л. 402—405.

վել էին մեր նախնիների արյունով և փորվել մեր հայրենիքի հողմից[1]։ Իսկ «Ինչպես (=Ջինք.) քնքիլ 1911 թվականի մայիսի համաքնիրից մնում ուղղակի կոչ էր անում պատերազմ սկսել Թուրքիայի դեմ։ «Մենք կզոհաբերենք Անատոլիայի բոլոր զուարթասիրտները Թուրքիային խորտակելու համար,— գրում էր Քնքիլ։ Ամանիպեմը հաղթանակում է... Թուրքերը մեր քշնամիներն են՝ իսլամի հանգիստ գալու ժամանակներից»[2]։

Այդ կոչերը վկայում էին այն մասին, որ սակավին 1910 թվականին սակա էին երիտթուրքական կառավարության գավթոցական պլաններըը Թուրքիայի նկատմամբ։ Այդ պլանների կապակցությամբ «Միասնություն և առաջադիմություն» կուսակցության վանի կոմիտեի անդամներից մեկը ասել է. «Թուրքիայի քաղաքականությունը պետք է կազմակերպի այն բանում, որ Փոքր Ասիայում ստեղծվի Հզոր տերություն... Թուրքիան կարող է երազել, որ ֆեդերատիվ ու ինքնավար կառավարում չնորհվի ոչ միայն Անդրկովկասին, այլև Կովկասյան լեռնաշղթայից շատ ավելի հյուսիս բնակած Դաղեն և Վոլգային սահմանակից վայրերին... Թուրքերը պետք է շպրտվեն բնական այս սահմանից այն կողմերը»[3]։

Նախապատրաստվելով իրականացնել իրենց վերոգրյալ ծրագրերը, երիտթուրքերը Թուրքիայի սահմանակից բնակչության շրջաններն էին ուղարկում մեծ քվով գործակալներ ու լրտեսներ, որոնք գերազանցապես հոգևոր անձինք կամ ազգանք էին։ Երիտթուրքական գործակալության քաղաքային այս գործունեության հիմնական օրգաններից մեկը Անդրկովկասն էր։

Պանիսլամիստների մասին գիտության մեջ կարծիք կա, որ նրանք երիտթուրքերի՝ առաջին հերթին Համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին, բնորոշում էր, որ պանիսլամիստները գլխավոր ուշադրությունը դարձնում են Կովկասի, իսկ այնուհետև Իրանի, Թուրքիայի ներքին մարզերի, Աֆղանստանի, Հնդկաստանի, Չինաստանի, Եգիպտոսի և Հյուսիսային Աֆրիկայի վրա։

«Հորդավային Կովկասը,— ասված է այդ փաստաթղթում,— կհանդիսանա մի շատ կարևոր կենտրոն, որի միջոցով կարելի կլինի ապրել ամբողջ Մերձին Ասիայի, Չինաստանի վրա... Հատկապես

---

1 ЦГВИА, ф. 2000, оп. 1, д. 991, л. 6.

2 Նույն տեղում, թ. 248.

3 Նույն տեղում, թ. 239։ Այս փաստաթուղթն օգտագործել է Ռ. Ֆ. Մարտիրոսովը, երիտթուրքերի պանթուրքիզմի ու պանիսլամիզմի (1908—1918 թթ.)ս հարցերով. Տե՛ս «Краткие сообщения Института народов Азии», XV, Международные вопросы. Арабские страны, М., 1951, стр. 48.

մահմեդականների շրջանում պանիսլամական գաղափարների պրոպագանդման հրամայականը առաջնակարգ նշանակություն են տալիս[1]։ Հիմնականում Թուրաստանի դեմ ուղղված պանիսլամական ու պանթուրքական այս ամբողջ գործունեության անմիջական ղեկավարում էր սմիթասնության և առաջադիմության կոմիտեն, որը ժառանգել էր արդուլհամիդյան կարգերի ավանդությունները։

Պանթուրքական ու պանիսլամական պրոպագանդան մավալից նպատակով հրամայական կոմիտեն 1913 թվականին, իր գաղտնի նիստերից մեկում, որոշում կայացրեց արդեն գոյություն ունեցող պանիսլամական մահմանադիր կոմիտեից բացի, տեղական մի շարք կոմիտեներ ստեղծելու մասին։ Դրանցից յոթը նախատեսվում էր հիմնել Թուրաստանի տարածաններում[2]։

Այդ կոմիտեները գաղտնի կերպով ստեղծվեցին այն շրջաններում, որտեղ կենտրոնացված էր մահմեդական ազգաբնակչությունը՝ Անդրկովկասում, Հյուսիսային Կովկասում, Միջին Ասիայում և Ղրիմում։ Անդրկովկասում դրանք հիմնվեցին Բաքվում, Թիֆլիսում, Ղարաբաղում, Նուխիում և Դաղստանի մարզի Համուրի սկզբում Ախտը վայրում։ Դյուքյալում, Աղդաշում և Քյուրդամիր կայարանում ստեղծվեցին կոմիտեների բաժանմունքներ։

Հիշյալ վայրերում հիմնված կոմիտեները գրավվում էին Թուրքիայից անկախ կերպով առաջված պանիսլամական ու պանթուրքական գրականության տարածմամբ, մահմեդական ազգաբնակչության միջից գործակալներ հավաքագրելով և այլն։

Պանիսլամիզմի հիմնական կոմիտեն, որը սմիթասնության և առաջադիմության կուսակցությունից և կառավարական գաղտնի ճոնգիերից խոշոր դրամական միջոցներ էր ստանում, շուայլորեն ֆինանսավորում էր իր տեղական մարմիններին՝ թուրքանպաստ պրոպագանդա մղելու և հանդուսանական գաղտնի գործողություններ կազմակերպելու համար։

Դիվերսիոն այդ գործունեության ուժեղացնելու նպատակով հրամայական կառավարությունը Անդրկովկասում գտնվող թուրքական հյուպատոսական հիմնարկները ենթարկեց պանիսլամիզմի հիմնական կոմիտեին[3]։

Պանիսլամիզմի ու պանթուրքիզմի գաղափարները հովհատ մահմեդական ազգաբնակչության մեջ պրոպագանդելու համար հրամայականն ու նրանց հովանավորողները՝ գերմանական իմպե-

---

1 ԼՂՊՀԱՄ, ֆ. 107, օп. 15, д. 74, л. 109—120.

2 Նույն տեղում, ф. 94, д. 118։

3 ԼՂՊՀԱՄ, ֆ. 107, օп. 15, д. 74, л. 109—120.

գործիչները, չայնորեն պատպտրտում էին ազգրկչական, չեր-քեզ, չէին, Դաղստանի և Թուրքիայում բնակվող այլ գաղթականնե-րի հետագիմական վերնախավին։ Այդ գաղթականները Թուրքիա էին գաղթել Շամիլի զինվարած շարժումը ճնշելուց և 1878—1879 թվականներին Ջևչնիայում ու Դաղստանում բռնկված ապստամ-բությունների պարտությունից հետո։ Դ;-անցից շատերը այդի ընկ-նող պաշտոններ էին զրաղեցնում Օսմանյան կայսրության պետա-կան մարմիններում և հրամանատարական բարձր դիրքեր՝ Թուր-քական բանակում [1]։

ՊանԹուրքական շարժումն աջակցություն էր ստանում նաև ազգրկչանական բուրժուա-նացիոնալիստական ամուսամվաթ կու-սակցության գործիչների. Դաղստանի նացիոնալիստների, ինչպես նաև Հյուսիսային Կովկասի ազգությունների բուրժուական տարբեր խմբավորումների կողմից [2]։

Նախքան հրիսթոսքերի իշխանության գլուխ անցնելը, Թուրք պանիսլամիստների հետ էր կապված պանիսլամիզմի գաղափա-րախոսներից մեկը՝ լեհացին գարտարտզի Ահմեդ Ազաքս։ Վեր-ջինս ազգրկչանական միլիտանտ Թայիի միջոցներով բաջվում էր պանիսլամական ուղղության ունեցող քեր-Թ. Թուրական առաջին հեղափոխության տարիներին փոխադրվելով Սամսոն, Ազաքն այնտեղ գլխավորեց (նույնպես ազգրկչանական ծագում ունեցող Մահմեդ Էմինի հետ) ամիսանության և առաջա-դիմության կուսակցության մեջ ունեցա պանԹուրքական հոսանքը։ Նրանց հարեց Թուրաստանից գաղթած Յուսուֆ Աքչուրան, Թուրքա-կան նախկին լրտեսը և Կազանում քաղաքների չեզմով հրատա-րակվող «Կազանի լրտերը» քերթի նախկին քարտուղարը։ Յուսուֆ Աքչուրան երկար ժամանակ համակրություն ուներ Եգիպտոսում ու Սամսոնում հաստատված պանԹուրքիստների հետ [3]։

Հեղափոխվելով Թուրքիա, Ահմեդ Ազաքը, Մահմեդ Էմինը, Յու-սուֆ Աքչուրան և Թուրաստանից գնացած մյուս վտարանդիները Սամսոնում կազմակերպեցին ամիսանական մահմեդական ընկե-րություններ, որի միջոցով նրանք մշտական կապ հաստատեցին Անդրկովկասում գտնվող պանԹուրքական գործակալների հետ։ Վերջիններիս օգնությամբ նրանք զինվարում էին տեղական ազ-գայնական շրջանակներ ձևոք բերելու աշ-խատանքը [4]։

---

1 Տե՛ս Н. Эмиров, Установление Советской власти в Дагестане и борьба с германо-турецкими интервентами, М., 1962, стр. 60.

2 Նույն տեղում։

3 ЦГИАЛ, ф. 821, оп. 133, д. 409, л. 1.

4 Նույն տեղում, ф. 673, оп. 364, 367։

Հյուսիսային Կովկասում պանիսլամիստներին ու պանթուրքիստներին գլխավորում էին թուրքական նացիոնալիստներ Նիմեթդին Չոքինակին և Ուզուն-Հաջի Մայքրնակին։

Պանիսլամական ու պանթուրքական պրոպագանդայի հիմնական կենտրոնն Անդրկովկասում Բաքուն էր։ Պանթուրքիզմի տարածման մասին գեներալ-մայոր Ալ. Ալիևը, որը կազմվել էր Կովկասի փոխարքայի գրասենյակում 1913 թվականին, նշվում էր, որ «Անդրկովկասյան մահմեդականությանը կենտրոնը հանդիսացող Բաքուն տեղական քաղաքական մամուլի միջոցով պանիսլամական գաղափարների բացահայտ պրոպագանդման ոլորտն է։ Այնտեղ յուրաքանչյուր մի ամբողջ շարք թերթերի էջերում պանիսլամիզմի բացահայտ քարոզ են տեսնում... Այդ ուղղությամբ էին աշխատում մահմեդական հայտնի հրապարակախոսները, ինչպես, օրինակ, Գասպրինսկին, Դեվլյաթ-Կիչինը, Բայազիդովը, առանձնապես մամուլի սրբանները՝ Բաքվում հրատարակվող «Գասպրինս և Ղրիմում լույս տեսնող «Քարջումանը» (՝Քարջուման»)։ Այս երկու թերթերն էլ պրոպագանդում էին պանիսլամիզմի հողի վրա բոլոր ռուսական մահմեդականների միավորումը»։

Նույն այդ փաստաթղթում հաղորդվում էր, որ Բաքվում գտնվել է «Մահմեդական բնակչության կողմից տարածվող առաջնորդն և քաղաքներն լիզուններով գրված թռուցիկ, որը Անդրկովկասի խոյամ գավառնոց մոլոմուրդներին կոչ էր անում միավորվելու [1]։

Կովկասում թուրքական գործակալության լայն ցանց առնչվելու աշխատանքը սկսվել էր տակավին Աբդուլ-Համիդի օրոք [2], բայց այն առանձնապես լայն թափ ստացավ երիտթուրքերի իշխանության գալուց հետո [3]։

Բազմաթիվ փաստաթղթեր վկայում են այն մասին, որ երիտթուրքերն Անդրկովկաս ու Հյուսիսային Կովկաս էին ուղարկում փորձված պանթուրքական ու պանիսլամական էմիսարներ։ Նրանք ծառայության էին նշանակվում վաճառականների ու ուխտավորների, միսիոներների ու գիտնականների անվան տակ։ Այսպես, 1910 թվականին վերարերող գեներալ-մայոր Ալ. Ալիևի տեղեկագրերից մեկում մասնավորվում էր, որ Մեքքայից Անդրկովկաս վերադարձող ուխտագնացների

---

1 ՍԳՈՒԱԼ, ֆ. 821, օп. 133, д. 469, л. 331.

2 Այսպես, 1905 թվականի հեղափոխության ժ-ին Ջինովևը հաղորդում էր, որ Սեմսոնով, Ոզնոբ և Բաքու են ժամկել թուրքական էմիսարներ, որոնք ուղարկված են կովկասյան մահմեդականների մեջ ագիտացիա տանելու նպատակով» ԱՎՊՐ, ֆ. «Полиграхия», д. 1020, л. 261.

3 ՍԳՈՒԱԼ, ֆ. 821, օп. 133, д. 469, л. 3.

անվան տակ Անդրկովկաս են ուղարկվել օկուպացած և նոր գաղափարներին նվիրված մի քանի տասնյակ խոշաներ՝ մահմեդականների մեջ ամբողջ մահմեդական աշխարհի համերաշխությունը քարոզելու համար՝ իբրև հակատրության քրիստոնեական աշխարհին [1]։

Կովկասյան ռազմական օկրուգի շտաբի հետախուզական բաժինը 1909—1914 թվականներին շատ հաճախ հաղորդում էր այն մասին, որ պանթուրքական պրոպագանդիստ-լրտեսներ են ուղարկվում Անդրկովկաս՝ տեղական իշխանությունների դեմ մահմեդական ազգաբնակչության ելույթները նախապատրաստելու համար։ Նման բնույթի զեկուցագրերից մեկում, 1911 թվականի նոյեմբերի 15-ին, նշվում էր, որ Կարինից մեկնել են 12 զինաստիճան սպաներ՝ ընդամենը բոլորը,— ասվում էր այդ փաստաթղթում,—մեկնեցին Անդրկովկաս և Կովկասի մահմեդական բնակչության ունեցած այլ շրջաններ, որպես էմիսարներ՝ Ռուսաստանի դեմ հնարավոր պատերազմի դեպքում մահմեդական ազգաբնակչության ապստամբության նախապատրաստելու համար։ Թուրք էմիսարների այդպիսի մի ուրիշ խումբ Տրապիզոնից մեկնեց Բաքվի մարզը [2]։

Անդրկովկասում ստեղծված պանթուրքական պրոպագանդայի կենտրոնները միաժամանակ զբաղվում էին լրտեսական ակտիվ գործունեությամբ։ Այդպիսի կենտրոններից մեկն էր թուրք-իրանական սահմանագծային բնակությունը, որը կազմակերպվել էր Բիթլիսում՝ Մառամբուլի ցուցումով։ Այդ օբյեկտության գլուխ էր կանգնած հայտնի պանթուրքիստ Ախմեդ Հասան Մուշա-զադեն։ Սահմանագծային բնակությունն իր լրժանեմուներն ուներ Բաքվում, Օրնաեում, Գանձակում և Բաքումում։ Նա գործակալների լայն ցանց էր պահում, որոնց միջոցով թուրքական գլխավոր շտաբի համար տեղեկություններ էր հավաքում։ Գործակալները շրջագայում էին Անդրկովկասում՝ մահմեդական գերատեսների անվան տակ [3]։ Թուրքիայի սահմին լրտեսությամբ էին զբաղվում նաև Բաքվում, Բաքումում, Բիթլիսում և Անդրկովկասի այլ քաղաքներում ստեղծված մահմեդական հասարակական և հոգևոր բնակությունները։

Թուրքիայից զատ Անդրկովկաս, պանթուրքիստները փորձում էին իրենց համար գործակիցներ գնալով մահմեդական հոգևորականության ու մտավորականների շրջանում, ինչպես նաև հյուրա-

---

1 ЦГИАЛ, ф. 821, оп. 133, д. 469, л. 5—6.

2 ЦГВИА, ф. 2000, оп. 1, д. 3827, л. 435—436.

3 Архив Азерб. филиала ИМЛ при ЦК КПСС, ф. 58, д. 33, л. 59—60.

նոցների, ախտորանների, արհեստանոցների, չայխանաների տեփափաստերի մեջ և այլն։ Բերենք մի քանի օրինակ։

Պանթուրքական գործունեությամբ էին զբաղված Իսմայիլ Մամուդլու Հասան-զադեն և Մահմեդ Ալի Մաշադի Քաղին, որոնք պատկանում էր Բիթլիսի ճեմարան տպարանը [1]։ Բաքումում բնակվող թուրքահպատակներ Ամիր Հյուքիքին և Հասան Իբրահիմը, որոնցից առաջինը արհեստանոցի էր, իսկ երկրորդը՝ վարսավիր, մոլի պանթուրքիստներ էին։ Նրանք կապակցվում էին նաև լրտեսության մեջ [2]։

1914 թվականի սկզբին Բաքումում թուրքական հյուպատոսի դեկավարությամբ ստեղծվեց մի խմբակ, որն իր առջև նպատակ էր դրել մահմեդական ազգաբնակչության մեջ պանթուրքական պրոպագանդա ծավալել։ Այդ պրոպագանդան անց էր կացվում գլխավորապես թուրքահպատակների պատկանող Բաքվի արհեստանոցում [3]։ Անդրկովկասի մյուս քաղաքներում՝ Բիթլիսում, Կարսում և այլուր, որտեղ կային թուրքական հյուպատոսություններ, վիրջինները նույնպես սերտ կապ էին հաստատել տեղական պանթուրքիստների հետ և ուղղություն էին տալիս նրանց գործունեությանը։

Պանթուրքիստներն ու պանիսլամիստները մեծ ուշադրություն էին դարձնում իրենց հետազոտական գաղափարները սովորողների շրջանում պրոպագանդելու խնդրին։ Բաքվի, Ելիզավետպոլի և Բիթլիսի որոշ դպրոցներում աշակերտների աշխատում էին սերտել պանիսլամական երգերն ու հիմները։ Պանթուրքիստ-ուսուցիչները տեսամնական հաստատություններում հակառուսական քարոզչության պարունակող գրականություն էին տարածում։ Դրանով էին, օրինակ, զբաղվում Ելիզավետպոլի գործոցի գաղտնի միջոց Հուսեյն Ռաֆիք-զադեն [4] և վկայը հիշատակված Ախունդ Հասան-Մոլլա-զադեն՝ Բիթլիսի պանթուրքիստների պարագլուխը։ Բիթլիսցի տեսամնարանում, որի հոգաբարձուն էր Մոլլա-զադեն, ուսուցումն ընթանում էր Թուրքիայից ուղարկված պանթուրքական ոգով գրված դասագրքերով [5]։

Այսպես, դասագրքերից մեկում (աշխարհագրություն) տպագրված էին քաղաքներ, որոնցում ուսանողը մեղադրվում էին ռուսամետության մեջ, որը, իբր թե, Թուրքիայի անկման պատճառն էր հանդիսացել։

---

1 Архив Азерб. филиала ИМЛ при ЦК КПСС, ф. 58, д. 80, л. 8.

2 ЦГИА Груз. ССР, ф. 85, оп. 1, д. 155, л. 3.

3 Նույն տեղում, թ. 25.

4 Архив Азерб. филиала ИМЛ при ЦК КПСС, ф. 58, д. 80, л. 12—12 об.

5 Նույն տեղում.

նույն գաղափարով ամեն կերպ փոխադրվում էին երիտթուրքական առաջնորդներ էնվերի ու Թալեաթ-բեյի գործակալությունները, մանրամասն նկարագրվում էր պանիսլամիստների գործունեությունը Թուրքիայում [1]։

Ռուսաստանի մահմեդական երիտասարդությանն իր ազդեցության ենթարկելու և հանգամանական ոգով գաղափարակից նկատելը, որով դեկավարվում էր Թուրքական գործակալությունն Անդրկովկասում, բնական է, գրավեց քարական իշխանությունների ուշադրությունը։ Ռուսաստանի ներքին գործերի մինիստրության տվյալներից 1911 թվականի հունվարին կազմված «Մահմեդական ազգայնականության շրջանում պանիսլամական ու պանթուրքական ազդեցության խոշընդոտելու միջոցառումների մասին» զեկույցում ասված էր, որ «ներքին և արտաքին իրադարձությունների ազդեցության ատկ... ռուսական մահմեդականության մեջ ժայր առած շարժումը, որը զեկավարվում է Թուրքիայից՝ այնտեղ գաղթած մեր հպատակների, գերազանցապես քաղաքների, կողմից, որոնք հենվում են Ռուսաստանում բնակվող իրենց համախոհների վրա, վերին աստիճանականը բնդունեց առանձնապես չարված և նույնիսկ ռուսական պետականության պատմական խնդիրներին սպառնացող բնույթ» [2]։

Կովկասի իշխանությունների անհանգստությունն ավելի մեծացավ իտալա-Թուրքական և բալկանյան պատերազմներից հետո, երբ պանիսլամական ու պանթուրքական պրոպագանդան Անդրկովկասում, մահմեդական ազգաբնակչություն ունեցող Ռուսաստանի մարզերում էլ ավելի ուժեղացավ։ Այդ կապակցությամբ Կովկասի փոխարքա Վորոնցով-Դաշկովը, պատասխանելով արտաքին գործերի մինիստրության հարցումին՝ բացվում Թուրքական հյուպատոսության հիմնելու նպատակահարմարության մասին, հայտարարեց, որ այդ ամիրոցատումը, բան էության, հավասարազոր է բացվում՝ Կովկասի մահմեդականության այդ կենտրոնում, պաշտոնական Թուրքական լրտեսության կազմակերպմանը։

«Էլչուպատասխանությունը,— գրում էր այնուհետև Վորոնցով-Դաշկովը,— կգտնա Թուրքական քաղաքական պրոպագանդչի ու պանիսլամական շարժման կենտրոնը Կովկասի մահմեդական նահանգներում, ուր ներկայումս նկատվի է պանիսլամական գաղափարների լայն պրոպագանդա, որը մահմեդականների հոգևոր հայրերի առջև վերագնդանացնում է իսլամի մեծ անցյալը և նրանց տալիսպնդում վերահորդված Թուրքիայի հովանավորության

---

1 Архив Азерб. филиала НМЛ при ЦК КПСС, ф. 58, д. 80, л. 12—12 об.

2 ЦГИАЛ, ф. 821, оп. 133, д. 472, л. 92.

ասել մահմեդական ժողովուրդների երթևեկի հզորությունը վերականգնելու հույսերով։ Դրա հետ մեկտեղ, թուրքական գաղութի էմիսարները կովկասի մահմեդական ազգաբնակչությանը հրահրում են Ռուսաստանի դեմ և պայմանավորում մեր դեմ ուղղված ապստամբության՝ ձգտելով այդ նպատակներով ոտնատրորել պանիսլամիստների արբենիվ մտահղացումները...»։ Պանիսլամիստները,— ծրագրագծում էր Կովկասի փոխարքան,— երազում են վերականգնել Կովկասը և Ռուսաստանի կողմից խլված մնացած բոլոր մարզերը...»[1]։

Ռուսաստանում և, հատկապես, Անդրկովկասում, պանիսլամական ու պանթուրքական պրոպագանդայի ծավալման մասին էր խոսվում նաև Ռուսաստանի ներքին գործերի մինիստրության 1913 թվականի հոկտեմբերի 28-ի շրջաբերականում. Հիշյալ փաստաթուղթը կովկասյան իշխանություններին մատնանշում էր Թուրքիայից տեղափոխված անձանց նկատմամբ անգուլ հսկողություն սահմանելու անհրաժեշտությունը և կոչ էր անում ուշադրություն դարձնել նահանգի սահմաններում հրատարակվող կամ տարածվող մահմեդական ամսագրերի ու թերթերի վրա, ինչպես նաև ձեռք առնել բոլոր հնարավոր միջոցները՝ մահմեդական ազգաբնակչության շրջանում անպայմանորեն արգելելու Թուրքիայի օգտին տարվող ագիտացիան, որը պանիսլամական բնույթ է կրում»[2]։

Կովկասյան իշխանությունների ձեռքն ընկած փաստաթղթերը վկայում են, որ այդ նախազգուշացումը միանգամայն տեղին էր։

Այսպես, Մոսկվայում տարված կոչը Ռուսաստանի մահմեդական համախոհներին առաջարկում էր անհապաղ միավորվել Թուրքերի հետ։ Այնտեղ ասվում էր հետևյալը. «Մենք պետք է համախմբվենք և պայքարենք, մենք պետք է գոհաբերենք ոչ միայն մեր ունեցվածքը, այլև կյանքը՝ Թուրքիայի հեղինակությունը բարձրացնելու համար»։

Մահմեդական աշխարհի դյուրով անցած բոլոր դժբախտությունների մեջ մեղավոր է Ռուսաստանի բռնակալական կառավարությունը... Ռուսաստանում մահմեդականների հետ վերաբերվում են, ինչպես անշունչ առարկաների... այն մահմեդականները, որոնք ունեն ինքնատիրություն և ազգային ինքնագիտակցություն, պետք է ամեն կանգնեն պայքարելու համար իրենց կրոնը և իրենց ազգը. չխնայելով ոչ միայն իրենց գույքը, այլև կյանքը։ Այդ բանին է ներկայումս մեզ կոչում նաև Պուրանը։ Այնուհետև, հիշյալ

---

1 ՍՊՎՒԱ, ֆ. 2000/c, օп. 1, д. 901, л. 163—165.

2 ՍՊԱՕР Ав. ССР, ф. 496, оп. 1, д. 906, л. 58.

կոչը բոլշևիկյան պատմության մեջ Օգոստոյան կայսրության կրած պարտությունների ողջ պատասխանատվությունը բարդում էր Ռուսաստանի վրա. սեմբրոզ աշխարհը գիտեր, որ Թուրքիայի դեմ բոլշևիկյան սերտությունները չէր, որ կովում էին Անդ բոլոր ազնիվներն ու գերախտությունները քաղվում էին Թուրքիայի դեմ Համայն մարդկության ու ազատության քշնամի Ռուսաստանի կոչմից [1]։

Նույնպիսի բնույթ էր կրում բոլշևիկյան պատմության ժամանակ ռմիասնության և առաջադիմության կուսակցության կոչմից կազմված գեներալ Ռուսաստանի մահմեդականներին, որոնց պարունակվում էին մարդասիրական կոչեր՝ ոչնչացնելու բոլոր տանջամահներին՝ ոչյաֆիրներին։

Ինչպես երևում էր այդ փաստաթղթից, կատավարող երիտթուրքական կլիկը ձգտում էր գոթն այնպես ներկայացնել, թե իբր բոլշևիկյան պատմության ուղղված են մահմեդական բոլոր ժողովուրդների դեմ։ Կրոնական մոլեռանդության բորբոքելու նպատակով երիտթուրքերը ձգտում էին ձևոք բերել աշխարհի մահմեդական բոլոր ժողովուրդների աջակցությունը՝ իրենց բռնապետական իշխանությունը բոլշևիկյան ներքաղաքական ժողովուրդների ներամամբ պահպանելու համար։ Հիշյալ կոչը հանդիսական ձևով կազմող երեսներով ուղարկվեց Անգրկովկաս, Միջին Ասիա, Ղրիմաստան, Եգիպտոս, Աջիր, Մարոկկո և Աֆղանստան [2]։

Համաշխարհային առաջին պատերազմին անմիջականորեն նախորդող ժամանակաշրջանում Մատմրոզի կատավարող շրջանները իրենց կոչմից Կովկաս ուղարկված գործակալներին ուղղակի քաղում էին ամեն գինված ելույթներ նախապատրաստել ռուսական բանակի թիկունքում։ Պատերազմի մոտալուտ վտանգը էլ ամեն ուժեղացրեց Թուրքական էմիսարների լրտեսական գործունեությունն Անգրկովկասում։ Այդ մասին են վկայում բազմաթիվ արխիվային փաստաթղթերը։

Այսպես, Կարինի նահանգին քարոզիչ Ահմեդ-էֆենդին՝ Արար խոջա մականունով, որը մզկիթներում Ռուսաստանի դեմ հրաշերիչ ճառեր էր արտասանում, 1913 թվականի ամռանը փոխադրվից Բաքու, ուր նա ագիտացիա էր մղում մահմեդականների շրջանում։ Կարինի ռուսական հյուպատոս Ազամովի կարծիքով, Արար խոջայի սերտ կապը Կարինի պետական իշխանությունների հետ հիմք է տալիս մտածելու, որ նա Անգրկովկաս էր ու-

---

1 Архив Азерб. филиала ИМЛ при ЦК КПСС, ф. 58, д. 32, л. 123.

2 Նույն տեղում, ф. 58, ф. 288, д. 181։

գործիչ լրտեսական հատուկ հանձնարարություններ կատարելու նպատակով [1]։

1913 թվականի գարնանը, ռազմական լրտեսության նպատակով, Կարս, Երևան ու Թիֆլիս ուղարկվեցին քրդական տարազ հագած քաղաքական գլխավոր լրտեսի տղաներ՝ կապիտան (յուզբաշի) Մահմուդ էֆենդին և պորուչիկ (մուլազիմ) Ռիֆաթ էֆենդին [2]։ 1914 թվականի մարտին խախտելով ռուսական սահմանը, յոզերի հագուստով Կարս անցան Ֆայազիի քուրդական լրտեսներ՝ կապրային ռազմներ կապիտան Իսմայիլ Քեչյալ-բեյը և պորուչիկ Հաշիլ էֆենդին։ Նույն թվականի մայիսին Կովկաս ուղարկվեցին գլխավոր լրտեսի ռազմներ Իսմայիլ Հաքքըն և պորուչիկ Իբրահիմ Եղհեմը [3]։ Կարսում նրանք պետք է հանդիպեին քուրդական հյուպատոսի հետ [4]։ 1914 թվականի սկզբին սմխասանության և տոհմապիտությունս կուսակցության կարևոր կազմակերպությունը Կովկաս ուղարկեց Արթուրհիմ էֆենդուն և Իբրահիմ էֆենդուն՝ քուրդական նահապետների որոշ մահմեդական ազդարարությունների հանդանակության անցկացնելու համար։ Այդ նպատակով նրանք շրջում էին մահմեդական գյուղերը՝ ոչխարների մեծաքանակների անվան տակ և միաժամանակ լրտեսական տեղեկություններ հավաքում, որոնք, ինչպես և ձեռք բերված գրամը, կարին էին ուղարկվում Կարսի ու Թիֆլիսի քուրդական հյուպատոսների միջոցով [5]։

Նույն ժամանակ վերոհիշյալ անձնավորություններին հետ անդրկովկաս մեկնեց խոշոր պաշտոնյա Քահիր-բեյը, որը համարվում էր երիտթուրքական կուսակցության այուններից մեկը՝ կարևոր փիլայեթում։ Թուրքական գործակալները շրջապատում էին անդրկովկասի գյուղերն ու քաղաքները և մահմեդական ազդարարության շրջանում պրոպագանդա էին տղում։ Մասնավորապես, նրանք մուսավաթականներին հանդգնում էին անդրկովկասում հանգստանալու նպատակով նախապատրաստել։

Մարդզամիշում, Կարսում և Թիֆլիսում գտնվելու ժամանակ Քահիր բեյը կանգ էր առնում քուրդական հյուպատոսություններում, որտեղ և հանդիպումներ էր ունենում տեղի մահմեդական ազդարարության ներկայացուցիչների հետ [6]։ Վերջիններս մեծապես արդյունքների վրա մեծ կանգ կատարելիս տարին։

1 ЦГАОР Аз. ССР, ф. 498, оп. 1, д. 923, л. 66
2 Նույն տեղում, ф. 106.
3 Նույն տեղում, ф. 577, л. 66.
4 ЦГВИА, ф. 300, оп. 1, д. 3792, л. 58.
5 ЦГИА Груз. ССР, ф. 2с, д. 3265, л. 6.
6 ЦГАОР Аз. ССР, ф. 498, оп. 1, д. 977, л. 30—32.

1914 թվականի ապրիլին Կարսում ու Բիթլիսում նշավ թուրքական լրտես Մեհմեդ Փուլադը։ Նույն ամսվա վերջին նա վերադարձավ Թուրքիա և, Կարինում Ռուսաստանի հյուպատոս Ագամալի անդնդավիշտների համաձայն, որ հետ բերեց Անդրանիկ-պաշայի ընդանում, Կարսում ու Սարիղամիշում գտնվող բոլոր բերդային ամրություններին, ամրոցների, զորանոցային շենքերի, ռազմական նպատակներով կատարվող զանազան փոփոխությունների, խճուղային հանապարհների և այլ տրվիկների պլաններըը, որոնք Կարսի թուրքական հյուպատոսին հասցվեցին Կարսի մասնիգական բնակիչ, ամն Ասլի բեյի կողմից [1]։

Նույն Ագամալը 1914 թվականի մայիսին հաղորդում էր, որ հանդուսական պրոպագանդա տանելու նպատակով երիտթուրքերը Կարսի մարզը ուղարկեցին Կարինի բնակիչներ Մարդի-բեյին և Իբրահիմ էֆենդի Դալ-զադեին [2]։

Պատերազմի նախօրյակին Հուսեյն Քեազիմովի անունով ռուսական կնիք անձնագրով Ռուսաստան եկավ սմիթանության և առաջադիմության կոմիտեի անդամ, Հալոնի պատասխանատու Մահմեդ Շահիմ բեյը, որին հանձնարարված էր մահմեդական ազգաբնակչության մեջ տարածել մահմեդականության հոգևոր պլուի՝ չիհ-ուլ-իսլամի ուղերձը՝ ֆեթվան [3]։

Թուրքական իշխանությունների կողմից ուղարկված լրտեսները իրենց հետ գրամական խոշոր միջոցներ էին տանում՝ Անդրկովկասի մահմեդական ազգաբնակչության հետագիմական խավերից իրենց համար գործակալներ հավաքագրելու և գինված ելույթներ կազմակերպելու նպատակով։ Թուրքիայի՝ պատերազմի մեջ մտնելուց քիչ առաջ Գիրսը հետաքրքրում էր, որ Կարինից Անդրկովկաս են մեկնել Թավրիզի նախկին կառավարող Էմիր Հիշմալը՝ իր լուրջ հղրայրների հետ և նրա օգնական Միրզա Ալա Բաղուրին, որոնց թուրքական կառավարությունը մեծ գումարներ էր տրամադրել և հանձնարարել էր ապստամբություն բարձրացնել Ադրբեջանում [4]։

Երիտթուրքերն իրենց գործակալների միջոցով հոսեփոսն ինքնով թուրքիներ էին տարածում, հատկապես Թուրքիային սահմանակից Բաքուում մարդում։ Այդ թուրքիներում կոչ էր արվում

---

1 ЦГВИА, ф. 2000, оп. 1, д. 3792, л. 58.
2 ЦГИА Груз. ССР, ф. 20, д. 3263, л. 100.
3 ЦГИАМ, ф. 102, оп. 15, д. 74, л. 69.
4 ЦГВИА, ф. 2000, оп. 1, д. 3757, л. 75.

ապստամբել Բուսաստանի տիրապետության դեմ և պայքարել այդ չբռնանն Օսմանյան կայսրությանը միացնելու համար[1]։

Վերոհիշյալ բնույթի քուրդական փաստաթղթեր համեմատ էին գտնվում Աշտարիայում, այն անձանց մոտ, որոնք կատարվում էին պանքուրդական պրոպագանդա մղելու մեջ։ Աշտարի, ազատագրի Մուչելման Բիթլիսցիների տան փնտրտուքների ժամանակ գտնվել էին Աշտարիայի բնակիչներին ուղղված մեծ քվով քուրդիկներ՝ քուրդերեն լեզվով։ Դրանցում համաշխարհային պատերազմի սանձազերծման ամբողջ մեղքը բարդվում էր Բուսաստանի վրա և, միևնույն ժամանակ, փառաբանվում գերմանական զենքի հաղթանակը[2]։

Բերված փաստերը վկայում են, որ իրենց հակառուսական քաղաքականության մեջ երիտթուրքերը մեծ հույսեր էին կապում Կովկասի մահմեդականների հետ։ Ամամբույում հույս ունեին, որ գանգվածային ապստամբությունը ռուսական բանակի թիկունքում կհեշտացնի քուրքական զորքերի նետրումն Անդրկովկաս, ապա և ամբողջ Կովկասի գրավումը։

Սակայն քուրքական զորժակալությանը չհաջողվեց Կովկասի մահմեդական ժողովուրդներին ոտիկի հանել այն ճշմարիտ ոգուց, որով նրանք լեցուն էին գործերից ի վեր։ Քնայած քարիքի կոչերից տարվող զանգվածային հնչման քաղաքականությանը, մահմեդական աշխատավորությունն իր բախտը կապել էր Ռուսաստանի հետ, որովհետև տնտեսա-տնտեսական պայմաններըն, Քուրքիայի համեմատ, շատ ավելի առաջավոր էին։ Նրանք չնեքարկվեցին պանքուրքական ու պանիսլամական խավարամոլների կեղծ փաստարկներին, որոնք ձգտում էին Անդրկովկասը անջատել Ռուսաստանից և այն մտցնել հետամնաց, կիսաֆեոդալական Օսմանյան կայսրության կազմի մեջ։ Անդրկովկասի ժողովուրդներին հետը ի վեր քաշվածների էր սոցիալական իշխանություններն ապահովող արդյունավետ քաղաքականությունը։

Ցարական պաշտոնյաները ևս նշում էին Կովկասում պանքուրքական ու պանիսլամական պրոպագանդայի ձախողման մասին։ Բայց քաղաքացիությունը հաստատում էր, որ պանիսլամիստների գործունեությունը՝ «Քուրքիայի նկատմամբ Անդրկովկասի մահմեդականների մեջ հետաքրքրություն առաջ բերելու և նրան բարենպաստ ու նյութապես օգնելու ուղղությամբ» ոչ մի հաջողության չէր հանգեցրել[3]։ Ավելի համոզիչ վկայություն էր պատերազմը 1913

---

1 ՀԳՊՀԱ Գրչ. ՀԽՍՀ, ֆ. 2c, ց. 3365, գ. 90—91.
2 Նույն տեղում, թ. 88։
3 ՀԳԱՕՐ Ազ. ՀԽՍՀ, ֆ. 498, օп. 1, ց. 805, գ. 60

քվականին հրապարակված կովկասի փոխարքայի հաշվետվության մեջ, որտեղ մատնանշվում էր հետևյալը. «Բարեխառնարար, մահմեդական... գաղթականների մեջ ոչ մի անբարոյական գաղափարներ առայժմ գոյ չեն կարող, այդ պատճառով էլ պանիսլամիզմի ու պանթուրքիզմի քարոզի առանձին փորձերը կովկասում ոչ մի հաջողության չունեն։ Դրա ապացույցն է հանդիսանում, ի միջի այլոց, կովկասի մահմեդականների բոլորովին սառը վերաբերմունքը Թուրքիան քեռափղզում տեղի ունեցած վերջին իրադարձությունների նկատմամբ»[1]։

Ըստնեի նահանգային ժանդարմական վարչության 1914 թվականի ապրիլին հաղորդում էր, որ տեղի մահմեդական ազգաբնակչությունը ոչ միայն չի կարեկցում երիտթուրքերին, այլև քըչեամարար է տրամադրված Թուրքիայում տիրապետող նոր ռեժիմի հանդեպ։ Այդ նույն փաստաթղթում մատնանշվում էր, որ վերջ հիշատակված երիտթուրքական էմիսար Քահիր-բեյի միտքան, որը եպատակ ուներ ալևներկովկասում փորձանշներ գտնել, տեղական մահմեդականների շրջանում պանիսլամական պրոպագանդա մղելու համար, կատարյալ անհաջողության է մատնվել[2]։

Կարինից ստացված տեղեկություններում ևս նշվում էր, որ Անդրկովկասի մահմեդական ազգաբնակչությունը պանթուրքական ագիտացիային հետու է մնում և քաղաքականության մեջ չի խառնվում[3]։

Պանիսլամիստներն իրենց ստիպված էին խոստովանել կովկասի մահմեդական ազգաբնակչության մեջ տարած իրենց քայքայիչ աշխատանքի անհաջողության մասին։ 1914 թվականի մայիսի 14-ին վերադարձ գեներալ-ներից մեկում, որը կազմվել էր Պետերբուրգում՝ ասիական դեպարտամենտում, ասվում էր, որ պանիսլամական ագիտացիայի ձախողման պատճառները բացահայտելու նպատակով պանիսլամական կոմիտեի կողմից մահմեդական բոլոր երկրները և նահանգները ուղարկված էմիսարները նկատի են ունեցել, որ մահմեդական ազգաբնակչության ստորին խավերը Թուրքիայի հանդեպ ոչ մի համակրանք չեն տածում[4]։

Այդ մասին էր խոսվում նաև Վառմրույից ստացված զեկուցման մեջ, որտեղ բնորոշվում էր, որ «թուրք պանիսլամիստները

---

1 Всеподданнейший отчет за 8 лет управления Кавказом генерал-адъютанта графа Воронцова-Дашкова. СПб, 1913, стр. 9—10.

2 ЦГИА Груз. ССР, ф. 2с, д. 3265, л. 55.

3 ՎՊՀ Հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 33, ց. 393, թ. 1—3։

4 ЦГИАМ, ф. 102, оп. 15, д. 74, л. 106.

փոփոխության են ենթարկում Կովկասում իրենց համախոհների կատարյալ անգործունեության ապրիլյան։ Այնուհետև ասվում էր, որ «Թուրքիայի ջարդերը Անդրկովկասի մահմեդականներին բոլորովին խորթ են թվում։ Բացառությամբ առանձին անձանց, որոնք համակրանքով են վերաբերվում դեպի Թուրքիան, պանիսլամական ոգեշնչանքը և ներիրատվությունները են անում, մնացած ամբողջ զանգվածը սկսում է գիտակցել, որ Թուրքիայի ներքին ծանր դրության ու նրա պետական քանդվելության նյութական վիճակի անկման վերջը չի երևում, որը և սպրդում է գնահատել Թուրքիայի դրությունը [1]։

Անդրկովկասում երիտթուրքական գործակալության ծավալած աշխատանքի կարևոր ասպրեներից մեկը պրամական միջոցների հավաքումն էր՝ Օսմանյան նավատորմի շինարարության նպատակների համար։

Թուրքիայի մեծապետական պլաններն արագ իրականացնելու մոլուցքով ապրված, երիտթուրքական կոմիտեն ձգտում էր ամրապնդել պետության ռազմական հզորությունը։ Երկրի ռազմականացման կուրսն անցկացնելու գործում երիտթուրքերը մեծ նշանակություն էին տալիս նրա ռազմա-ծովային ուժերի վերականգնմանը։ Այդ պատճառով էլ այն ժամանակ ընդունված նավային շինարարության ծրագիրը Թուրքիայի կառավարող շրջաններն առաջ էին քաշում որպես համաազգային կարևորության խնդիր։

Հոչոր մարտական նավատորմի ստեղծմանն ամենագործնական նպատակով 1910 թվականին կազմավորվից «Օսմանյան նավատորմի օգնության ազգային կոմիտեն», որը բուն Թուրքիայում գրամական միջոցներ հավաքելու հետ մեկտեղ, իր լիազորների միջոցով երիտասարդությունների հավաքումը կազմակերպում էր նաև ուրիշ երկրներից, այդ թվում և Թուրաստանի մահմեդական ազգաբնակչության շրջանում։

Այսպես, մի զեկուցագրի համաձայն, Կովկաս էին ուղարկված երիտթուրքական լիխտարներ Մեհմեդ Ալիքի Մեկլյուդ ազան և Ռիզան, որոնք անասունների մեծագնորհների անվան տակ շրջագայում էին աուլներն ու քաղաքները, «քրիստոնեության գեմ խաչակիր մղած պատերազմի սրբազան գործի համար նվիրատվություններ հավաքելու նպատակով» [2]։ Այդ գործով էր զբաղվում նաև ոմն Ռամիզ էֆենդին, որն Անդրկովկաս էր քաշանցել Յակուբ-էֆենդու անունը կրող անձնագրով [3]։

---

1 ЦГИАМ, ф. 102, оп. 15, д. 74, л. 5—8.

2 ЦГАОР, Ав. ССР, ф. 406, оп. 1, д. 923, л. 30.

3 ЦГИА Груз. ССР, ф. 2с, д. 3365, л. 133.

Կարսի մարզի Դալովիք գյուղում սամանյան նավատորմի սպաների պրոպագանդա տանելու և դրամ հավաքելու մեջ ռուսվոքին թուրքական մի աղա և Կարինի բնակիչ Աբդուլլա Մահիբ-ադյինաշն տեղում հայտնաբերվենց մի ցուցակ, որից երևում էր, որ գյուղի ունևոր բնակիչները միջոցներ էին հատկացնում թուրքական նավատորմի շինարարության համար։ Այդ ցուցակով, բոլոր ներքուստավաճառներին ընդհանուր գումարը կազմում էր 7 հազար ոսկուց ավելի [1]։ Բաթումի շրջանում, որտեղ մեծ քվով թուրքահպատակներ էին բնակվում, սամանյան նավատորմի կառուցման օգտին գրամական միջոցների հավաքումն ավելի հաջող էր ընթանում։ Այսպես, 1914 թվականի հունիսի վերջին Բաթումի մարզի վերին-աջարական տեղամասում ձերբակալվենցին երեք թուրքահպատակներ, որոնց մոտ հայտնաբերվենցին թուրքերեն լեզվով կոչեր՝ սամանյան ռազմա-ծովային նավատորմի օգտին գոհաբերություններ կատարելու մասին [2]։ Բաթումի արձարաններից մեկում գտնվեցին թուրքերեն լեզվով պլակատներ՝ որոնց վրա նկարված էին թուրքական դրնգնոուսներ ու գրահանավեր և գրված՝ «Մահմեդական ազգ աշխարհն արթնացնելու համար» Հիշյալ կոչի տակ գրված էր «Սամանյան նավատորմի ազգային օգնության կոմիտեին առաքգրություններ և կնիքը [3]։

Նավատորմի օգտին անվիրատվություններըն թուրքական գործակալները հավաքում էին մահմեդական ազգերին հոգևորականության և ունևոր անձանց օգնության շնորհիվ։ Հավաքված գումարները Կարսի, Բաթումի և Բինգյոլի թուրքական հյուպատոսների միջոցով ուղարկվում էին Մոսկվայ։ Այսպես, մի զեկուցագրում նշվում էր, որ թուրքական հյուպատոսի աջակցության շնորհիվ Բինգյոլից Թուրքիա փոխադրվենց 2 հազար ռուբլի [4]։

Բացի վերոհիշյալ անձնավորություններից, որոնք հավաքագրվում էին Անդրկովկասում, ինչպես նաև Թուրքիայից ուղարկվում հատկապես սամանյան նավատորմի շինարարության համար գրամական միջոցներ հավաքելու նպատակով, գրանով զբաղվում էին նաև պանթուրքական ու պանիսլամական գործակալները։ Կովկասյան իշխանություններն հանգանքի մեջ բռնեցին վերը հիշատակված պանթուրքիստներ՝ Կարինի պաշտոնյա Մահիբ բեյին [5] և Բինգյոլի բնակիչ Մոլլա-զադեին։

---

1 ՍՊՀԱ, Գրդ. ССР, ф. 3с, д. 3265, л. 66—69; ЦГВИА, ф. 2000с, оп. 1, д. 991, л. 472.

2 Նույն տեղում, ф. 85ф, д. 1, ч. 131, л. 68.

3 ЦГИАМ, ф. 102, оп. 15, д. 74, часть 39, литер Б, л. 13.

4 ՎՀՄ-ի Հայկական ֆիլիալի արխիվ, ф. 88, ч. 889, л. 1—3.

5 ЦГАОР Грдз. ССР, ф. 3с, д. 163, л. 123—123.

1914 թվականի սկզբին Անդրկովկասի մահմեդական քաղաքներում գրքույկների ձևով լայնորեն տարածվում էր թուրքական արտագրության ծխախոտի թուղթ։ Այդ գրքույկները բաց էր թողնում ռուսական նավատորմի ռազմական նավերի վրա։ Դրանք փաթեի կերպով բերվում էին թուրքահպատակների կողմից և վաճառվում արժեքից կրկնակի բարձր գնով։ Գրքույկների կազմի վրա տպագրված էին ռազմանավերի նկարները և թուրքերեն չնչին տեքստ, որն ուղղակիորեն մահմեդականներին կոչ էր անում գրամ նվիրաբերել ռուսական նավատորմի ստեղծմանը [1]։ Հիշյալ տեքստում ասվում էր. «Հայրենակիցներ, ձեր գու ցանկանում եք ծխախոտի բարձր տնտեսի թղթից պատրաստված ծխախոտ ծխելով պահպանել քո առողջությունը և դրա հետ միևնույն, թղթի համար վճարվող գումարով օգնություն ցույց տալ սերնդի նավատորմին, որը ամեն րոպեին ամենանվիրաժեշտն է քո երկրի և հայրենիքի համար, գնիր այս թուղթը... Նավատորմը ամենանուրբ հարցերում զավակն է...» [2]։

Երիտթուրքական գործակալության կողմից Անդրկովկասում անցկացվող ռուսական նավատորմի օգտին նվիրատվություններ հավաքելու կամպանիան անհաջողության մատնեց, ինչպես և պանթուրքական ու պանիսլամական պրոպագանդան՝ ամբողջությամբ վերցրած։ Եվ թուրք էմիսարներին հաջողվեց որոշ գումար հավաքել, սակայն այդ էլ քաղաքի մեծահարուստների, գյուղական բեկերի ու խաների, ինչպես նաև մահմեդական առաձնին ֆանատիկոսների միջոցով։ Կովկասի փոխարքայի գրասենյակում ստացվող տեղեկությունները անհերքելիորեն վկայում էին այն մասին, որ մահմեդական աշխատավորական զանգվածները չպատասխանեցին երիտթուրքական շովինիստների դիմավորությունները՝ կառուցելու մարտական նավատորմ [3]։

❦

Երիտթուրքական գործակալները Անդրկովկասում ու Հյուսիսային Կովկասում գործում էին գերմանական հետախուզության հետ սերտ կապի մեջ։ Գերմանական ռազմամոլները հույս ունեին, որ Գերմանիայի ու Իռւսաստանի միջև հարաբերությունների բարդացման դեպքում վերջինս Կովկասում կաշկանդված կլինի թուր-

1 ՍԳՓԱ Գրչ. ՍՍՀ, ֆ. 2 c, գ. 3265, ա, 41.
2 Նույն տեղում, թ. 46։
3 Նույն տեղում, թ. 55։

քական գիվերսիայով։ Այդ էր պատճառը, որ առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին Գերմանիայի ու Թուրքիայի գլխավոր շտաբները համագործակցում էին Կովկասում լրտեսական գործունեության կազմակերպման ու անցկացման գործում։ Թուրքական ու գերմանական ռազմամոլ շրջանների հարձակողական պլանների համաձայն, լավ կազմակերպված լրտեսությունը պետք է դյուրացներ Անդրկովկասի ու Հյուսիսային Կովկասի գրավումը։

Այդ նպատակով Անդրկովկասում բնակվող գերմանական գաղութները, ինչպես նաև գերմանական ֆիրմաները, առևտրատնտեսական կազմակերպությունները, տպագիր օրգանները, գիվանագիտական ժխտանները և լրագրական հաղորդակցության ներկայացուցիչները, ներգրավված էին հետախուզական գործունեության մեջ։

Գերմանական հետախուզության գլխավոր կենտրոնն Անդրկովկասում Բիֆլիսի գերմանական հյուպատոսությունն էր, որին գլխավորում էր կոմս Ֆոն Շուլենբուրգը։ Այդ գործում երկրորդ դերը կատարում էր գերմանական հյուպատոս էդգարդ Անգերը։

Կարինում Թուրքիայի գլխավոր հյուպատոս Ազամովը 1914 թվականի մայիսի 5-ի գեկուցագրում հաղորդում էր հետևյալը. «Գերմանական հյուպատոս Անգերը Կարին գալու հենց սկզբից՝ 1913 թվականի աշնանամուտից, հատուկ ուշադրություն դարձրեց մեր Կովկասի վրա և... բոլոր ջանքերը գործադրեց, որպեսզի այս կամ այն ճանապարհով ձեռք բերի կովկասյան բանակի մոբիլիզացիոն պլանները, կարող էր բերդային ամրություններն ու ամրոցների պլանները, մի խոսքով, ամեն անհայտ գաղտնի փաստաթղթեր, որոնք վերաբերում են Կովկասի պաշտպանությանը, զորքերի գիսլոկացիային և այլնի։ Ամենից ավելի այն բանում, որ անդամ անհնարին է ձեռք բերել այդ անգնահատելի նյութերը, ամենից տեղական չտաբի ու երիտթուրքերի կողմից Կովկաս ուղարկված թուրքական լրտեսների միջոցով հարաբերություններ մեջ մտավ Բիֆլիսի ու Կարսի թուրքական հյուպատոսների հետ և սկսեց նրանց գործունեության ուղղել իրենց գանկալի ոգով՝ օգտվելով հենց Բիֆլիսում գերմանական գլխավոր հյուպատոս կոմս Շուլենբուրգի աջակցությունից։

Թե ինչպիսի հաջողություն ունեցան այս ուղղությամբ գործադրված Անգերի ջանքերը, երևում է քիչ ուշ այն փաստից, որ փետրվարին Կովկաս ուղղված Փասինի կայմանամ Բահիթ-բեյը այնտեղից ետ տարավ ռազմական և մեր միլիտարական ծածկագրերը։ Գերմանական հյուպատոս Անգերը, լրտեսարկելով Բա-

հիր-բնչին հանձնարարված միսիայի ավարտը հաջող վախճանով, ինքը փետրվարի 22-ին մեկնեց Կովկաս, ուր նա մնաց երկու շաբաթ [1]։

Քինգլիի ժանդարմական վարչության անդիմությունների համաձայն, որոնք վերաբերում են 1914 թվականի փետրվար-մարտ ամիսներին, «Նարինում գերմանական հյուպատոս էդգարդ Անդերսը հատկապես մասնակցություն էր ունենում երիտթուրքական կոմիտեի գործունեությանը Կովկասում։ Այդ նպատակով էր, որ Անդերսը խիստ գաղտնի կերպով մեկնեց Կարինից Կովկաս, որտեղ նա հանդիպելի էր այցելում գերմանական, ավստրիական ու թուրքական հյուպատոսություններին։ Մարտի 6-ին Անդերսը մեկնեց Կարս, ուր նույնպես նա հաճախ էր լինում թուրքական հյուպատոսությունում։ Քաղաքում շրջապատյալու ժամանակ նա հետաքրքրվում էր բերդային ամրություններով, իսկ Մարիզամիչում, որտեղ մնաց մեկ օր, նա զննում էր գինվորական գերատեսչության պետական նոր կառուցվածքը [2]։

Պատերազմի հենց նախօրյակին՝ 1914 թվականի հուլիսին, Անդերսը նորից մեկնեց Անդրկովկաս՝ տեղի մահմեդական ազգաբնակչության տրամադրությունը կազմակերպելու համար։ Այս անգամ նրան ուղեկցում էին երիտթուրքական էմիսարներ Հիլմի-բեյը և Իբրահիմ բեյը [3]։

Բերենք ուրիշ փաստեր, որոնք նույնպես բնութագրում են գերմանական հետախուզության այն ժամանակվա գործունեությունն Անդրկովկասում։ Ագամովի 1914 թվականի մայիսի 15-ի զեկուցագրում նշվում էր, որ Կարինից մեկնեց «իրեն յոթոզ-վարդան ներկայացնող գերմանական լրտես Կառլ Ավգուստ Լենդրը։ Լենդրը... առանձնապես շահագրգռված է ռազմական գաղտնիքներ ստանալու մեջ... Կարինի գերմանական հյուպատոսի կողմից նրան հանձնարարվել է շրջան մեջ մտնել Քինգլիի ու Կարսի թուրքական հյուպատոսների հետ։ Լենդրը սիրապահում է եվրոպական լեզուներին, այդ թվում բուլղարերենին, ինչպես նաև հայերենին ու թուրքերենին» [4]։

1914 թվականին լրտեսական հանձնարարություններով Անդրկովկաս այցելեց գերմանահպատակ, բուսաբանության պրոֆեսոր Գինցբերը, որը շրջապատյալ Թուրքիային սահմանակից շրջաններում Կովկասյան իշխանություններին հայտնի գործակալ նրա ուղեկցու-

---

1 ԼՂՎՒԱ, ֆ. 2000, օп. 1, д. 3792, л. 134—135.
2 ՍՊԱՕՐ Груз. ССР, ф. 3, д. 157, л. 7.
3 ՍՊՄԱ Груз. ССР, ф. 85, д. 155, л. 131.
4 ՍՊԱՕՐ Аз. ССР, ф. 498, оп. 1, д. 924, л. 112.

քյան նպատակը և Կովկասի փոխարքայի հրամանով Գինզբերգի նկատմամբ խիստ հսկողության սահմանվեց, քույլ չտալու նրան նկարահանել ռազմական օբյեկտները [1]։

Նուհզորի բնույթի էին կրում գերմանական ուսուցիչներ Յերից Միլերի ու Բոսիի Գերմանիի ղեկավարությունները Անդրկովկասում։ 1913 թվականին նրանք ալցելեցին Վանեցիների, Արարատը և Մասիս լճի շրջանը [2]։

Պատերազմի նախօրյակին Անդրկովկասն ալցելած գերմանական հետախուզիչների քիվն այնքան մեծ էր և նրանց գործունեությունն այնպիսի չալն չափեր ընդունեց, որ այդ մասին սկսեցին գրել նույնիսկ տեղական մամուլում։ «Գոլոս Կավկազա» և «Զակավկազսկայա բեզ» քերթերը։ Այդ քերթերից մեկն, օրինակ, Անդերսի մասին գրում էր հետևյալը. «...Բացի պաշտոնական պարտականություններից, Անդերսը ձեռնարկում էր գիտական էքսկուրսիաներ մեզ մոտ, Կովկաս, ժանրմանում էր տեղի գերմանացիների հետ, հավաքում բրեզեներ, քիքեռներ, բույսեր, ճանապարհին նկարահանում հետաքրքիր, գեղագեղացիկ տոպոգրաֆիական տեղերն ու արշևատական կառուլցները... Նա, օրինակ, հիանում էր Կարսի ալուդում գտնվող Ճահալիի կամրջով, նրա համարձակ երեք աղեղով՝ բարձր ու բարակ նեղուկների վրա։ Նա... երկար դիտում էր խնայուն փղերեն կամուրջը և մտածում՝ ումեմանակի մի փոք լիքը և միակ ամուր հաղորդակցությունը քուրքական սահմանի հետ՝ երկար ժամանակով կանգառվիլ։ Նա ուզատեղում նլում էր այդ կետ՝ հրճանակի խալանիչով, նոտաբեներ նա բաքում էլ եղավ՝ մեզգանների հատուկ տեսակն ու բաքումի ամրություններն ուսումնասիրելու համար։ Նրա նախագծով որոշված էր պալքեղնել Ճահալի-Էլիարի երկաթուղային կամուրջը, տեղափոխելու համար ռուսական զորքերի ու ռազմամթերքի անդադրումը պատերազմի ժամանակ [3]։

Մանալն Անդերսի մտերիմներին վիճակված չէր իրականանալ։ 1914 թվականի օգոստոսի 6-ին՝ Թուրքիայի ու Գերմանիայի մեջ ծագած պատերազմի վճռորոշ օրը, նա բռնվեց Քիֆլիսում՝ հրետանու կապիտան Վիլհելմ Ֆոն Վեյգմանի հետ միասին։ Գերմանական հետախուզիչները Կովկասի փոխարքայի հրամա-

---

1 ՍՊԱՕՐ Аз. ССР, ф. 498, оп. 1, д. 977, л. 70.

2 Նույն տեղում, թ. 72։

3 «Германские оккупанты в Грузии в 1918 году», сб. документов и материалов, Тбилиси, 1942, стр. 10—11.

նավ արտաքսվեցին «Ռուսաստանի հյուսիսային նահանգներից մեկը»[1]։

Հետախուզական տվյալներ հավաքելով էին զբաղված նաև «Ջինգիզ և Կո» գերմանական ակցիոներական ընկերության ծառայողները։ Հիշյալ ընկերությունն իր բաժանմունքներն ուներ Ռուսաստանի տերիտորիայում։ Այդ մասին քաջատեղյակ էին ցարական դիվանագետները, հակահետախուզական որգանները, կենտրոնական ու տեղական մամուլը։ Թե ինչպիսի մեծ մասշտաբներով էր այդ ընկերությունը ներկայացված Ռուսաստանում, երևում է բնական այն բանից, որ նրա ծառայողների քիվը հասնում էր 20 հազարի։ «Ջինգիզ» ընկերությունը Ռուսաստանում ուներ 52 բաժանմունք, որոնցից յուրաքանչյուրը բաղկացած էր 7—10 ենթաբաժանմունքներից, որոնք իրենց հնոցի տակ ունեին մեծ քվով գործակալներ[2]։

Պատերազմի տարիներին «Ջինգիզ» ընկերության կողմից կազմակերպած լրտեսական գործունեության մասին հաճախ էր գրում տեղական մամուլը։ Այսպես, «Ռեչ» լուրջ քննության էր ենթարկում, որ «Ջինգիզ» ընկերությունը գերմանական լրտեսության բազան է։ «Երեք տարի առաջ բաժանմունքների գիրեկտորներ, վարիչներ, հակիչներ սկսեցին նշանակել բացառապես գերմանացիներին,— գրում էր հիշյալ թերթի թղթակիցը։ Լեհերին ու ռուսներին հեռացրին։ Նշանակվածների քվում կային շատ սպաներ, որոնք տեղեկություններ էին հավորում Բեռլինին»[3]։

«Կավկազ» թերթը հավորում էր, որ պատերազմից առաջ «Ջինգիզ» ընկերության գիտորոնական վարչությունը պահանջել էր տեղեկություններ գավկասում գինվորական առորաբաժանումների գիսլոկացիայի մասին։ Բացի այդ տվյալներից, Գերմանիա ուղարկվելին ռուսական գլխավոր շտաբի 400 քարտեզներ, որոնց վրա ֆիրմայի գովկասյան բաժանմունքների աշխատողները ռազմաառաջնագծական բնույթի գանազան նշումներ էին արել[4]։

Գերմանական հետախուզության գլխավոր խնդիրներից մեկն Անդրկովկասում հայկական, վրացական ու ադրբեջանական ազգաբնակչության բուրժուա-գավգվածատիրական վերնախավի միջից Գերմանիայի գողմնակիցներ հավաքագրումն էր։ Այդ նպատակի համար գերմանական գործակալները ձգտում էին կապեր հաստատել վրացական մենշևիկների, դաշնակների ու մուսավաթականնե-

---

1 ЦГАОР Груз. ССР, ф. 3с, д. 155, л. 462.
2 ЦГИА Груз. ССР, ф. 2с, оп. 1, д. 3658, л. 1—6.
3 Газ. «Утро Юга», от 14.VIII—1915.
4 Газ. «Кавказ», от 30.VII 1915, № 172.

րի հետ։ Վերջիններիս ոգևորվելով գերմանական իմպերիալիստները հույս ունեին հասնել Անդրկովկասի անկախության ոչնչացմանը։ Նրանք սիրախոսել էին անում անդրկովկասյան բուրժուա-ազգայնական կազմակերպությունների գործիչների հետ, քանզի Գերմանիային անհրաժեշտ էր օգտագործել Հայաստանի, Վրաստանի ու Ադրբեջանի անկախության պաշտպանին։

Այսպես, օրինակ, Անդրկովկասի վիրտերբերգյալ ազգա-ազատագրական բնույթի անդնդություններ հավաքելու հետ միևնույն, Անգերբին հանձնարարված էր հատուկ ուշադրություն դարձնել ռուսական իշխանությունների հանդեպ հայկական, վրացական ու ադրբեջանական բնակչության վերաբերմունքին, չափել նրանց համակրանքը՝ ցանկացած ժամանակին նրանց Ռուսաստանի դեմ հանելու համար։ Հակառուսական պրոպագանդայի կազմակերպման համար նրան մեծ գումարներ էին տրամադրված[1]։ Անգերբի գործակալների մեջ կային բուրժուա-ազգայնական կուսակցությունների մի շարք գործիչներ, որոնք կաշառված էին նրա կողմից[2]։

Ամրոզությամբ վերցրած, Անդրկովկասում, հիմնականում հայերի ու վրացիների շրջանում տարվող պրոգերմանական պրոպագանդան հաջողության չունեցավ, քանի գերմանական գործակալները բազմապիսի ցանցեր էին գործադրում և այդ նպատակի համար հսկայական գումարներ ծախսում։

Թուրքական ու գերմանական հետախուզիչների ու լրտեսների ներթափանցմանն Անդրկովկաս, որն առանձնապես ուժգնացավ առաջին համաշխարհային պատերազմին անմիջապես նախորդող ժամանակաշրջանում, նպաստում էր քարոզչական պաշտոնյաների անգործունեությունը։ Կովկասյան իշխանությունները պատշաճ կանոնավորություն չէին տալիս թուրքական ու գերմանական գործակալության անընդհատ գործունեության վերաբերյալ բազմաթիվ հաղորդումներին։

Դիվանագետներից շատը, այն ժամանակ, ուշադրություն էին դարձրել այն փաստին, որ ռուս-թուրքական պետական սահմանի վրա բազակայում է անհրաժեշտ վերահսկողություն։ Այսպես, ռուսական հյուպատոսը Կարինում անդնդացնում էր, որ գերմանական ու թուրքական լրտեսներ անցնում են կովկասյան սահմանը, սակայն տեղական իշխանություններ համապատասխան միջոցներ չէին ձեռնարկում։ Իր զեկուցագրերից մեկում նա գրում էր. «Ջարմանք է պատճառում ոչ այնքան ռազմական բնույթ ունեցող

---

1 ՍՊԱՕՐ Գրուզ. ССР, ф. 3с, д. 165, л. 462.

2 ՑԳԻԱ Գրուզ. ССР, ф. 2 с, д. 3266, л. 96—97.

գաղտնի փաստաթղթերի հափշտակման ու վաճառքով (խոսքը թուրքական հետախուզչի կողմից գողացված ռուսական փաստաթղթերի մասին էր— Ն. Ա.), որքան մեր սահմանի վրայով թուրքական զանազան լրտեսների ու էմիսարների անարգելք տեղափոխումներից։ Նրանք առանց որևէ խոչընդոտի գալիս են մեզ մոտ, Կովկաս՝ նույնիսկ առանց անձնագրերի, ինչպես այդ պատահեց Մեչիմ Փուլատի հետ, և ոչ պակաս անարգելք ձևով են վերադառնում[1]։

ԳՑ

Այսպիսով, նախապատրաստվելով իրականացնել Անդրկովկասի ու Չուսիաստանին Կովկասի նկատմամբ իրենց նվաճողական պլաններըր, երիտթուրքական կուսակցության ղեկավարները ամեն կերպ աշխատում էին իրենց գործակալությունը հաստատել Կովկասի մահմեդական ազգաբնակչության շրջանում և նոանդուն կերպով հետախուզներ էին ուղարկում՝ Թուրքիային սահմանակից Ռուսաստանի շրջաններում գանվող ռուսական զորքերի դիսլոկացիայի, պաշտպանական բնույթի կառուցվածքների վերաբերյալ ամբողջ հավաքելու համար։ Թուրքական գործակալությունն այս ամբողջ քայքայիչ գործունեությունը նպատակ ուներ Թուրքիայի ու Ռուսաստանի միջև պատերազմի ծագման դեպքում, Կովկասի մահմեդական ժողովուրդներին նախապատրաստել ապստամբության, որը պետք է հեշտացներ երիտթուրքական զավթիչների ներխուժումն Անդրկովկաս։

Երիտթուրքական գործակալների կողմից Անդրկովկասում անցկացվող պանիսլամական ու պանթուրքական պրոպագանդան նպատակ էր հետապնդում կրանական հողի վրա բորբոքել երկրամասի մահմեդական ազգաբնակչության մոլեռանդ զգացմունքները և ատելության սաղմ բնթել Ռուսաստանի ու ռուս ժողովրդի նկատմամբ։

Մանավանդ այդ ուղղությամբ երիտթուրքերի գործադրած ջանքերն ապարդյուն անցան։

Անդրկովկասի մահմեդական ժողովրդական զանգվածները, բացառությամբ շովինիստորեն տրամադրված, մոլեռանդ ու հետամնաց տարրերի, չհիմարկվեցին պանթուրքական ու պանիսլամական պրոպագանդայի ազդեցությանը։ Թուրքական հետախուզնե-

---

1 ՍՊԱՕՐ Գրզա. ՍՍՐ, ֆ. 3c, ա. 158, թ. 103—106.

սին հայտնվենք իրենք համար գործակիցներ հավաքագրել հիմնականում քաղաքատնտեսական խավերի, բնակչի ու խանութի շրջանում։

1914—1918 թվականների համաշխարհային պատերազմի քննադատները կովկասյան հանգամանում համոզիչ կերպով ցույց տվեցին, որ ձախողվելին իրիտիուրքական կառավարողների հույսերը՝ իրենք ինտերվենցիայի ժամանակ հենվել տեղի ժողովրդական ազգարնակչության օգնության ու աջակցության վրա։

ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅԱՆ ՄՈՒՏՔԸ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՄԵՋ

Իռալա-Քուրքական ու բալկանյան առաջին պատերազմում կրած պարտությունները ծայրահեղորեն քուլացրին Օսմանյան կայսրությանը։ Այդ բանը նպաստեց արտերկրի, հայերի ու ձնշված մյուս ժողովուրդների ազգային-ազատագրական յաթժման նոր վերելքին։ Գնալով սաստում էր նաև քուրք ազգայնականությանն զգալուքյունը երկրում գոյություն ունեցող բռնապետական կարգերին։

Նման իրադրության պայմաններում երիտթուրքերը ձգտում էին ակտիվ արտաքին քաղաքականության ու տերրիտորիալ հափշտակումների հանապարհով ամրապնդել իրենց երկրում վիճակը երկրի ներսում։ Այդ նպատակին հասնելու համար անհրաժեշտ էր վերականգնել բալկանյան առաջին պատերազմի ժամանակ չանհյաթված քուրքական բանակի հզորությունը։ Մանաչն Քուրքիան ի վիճակի չէր իր սեփական ուժերով վճռել այդ գործին ու բարդ խնդիրը։ Այդ պատճառով էլ սուլթանական կառավարությունը 1913 թվականին որոշում ընդունեց բանակի արմատական վերակառուցում ու վերազինում անցկացնել՝ գերմանական ռազմական մասնագետների օգնությամբ։

Ինչպես հայտնի է, տակավին 1882 թվականին, Աբդուլ-Համիդի օրոք, 1877—1878 թվականների ռուս-քուրքական պատերազմում Քուրքիայի կրած պարտությունից հետո, սուլթանական կառավարությունը Մահմուդ Հրավիրեց գերմանական ռազմական միսիա, որը 1855 թվականից պլեսավորեց Ֆոն դեր Գոլցը [1], Հիշյալ

---

1 Ֆոն դեր Գոլցի գլխավորությամբ գերմանական ռազմական միսիայի, Քուրքիայում գտնվելու և նրա գործունեության մասին մանրամասն տե՛ս A. Stein, Германская военная миссия фон дер Гольца в Турции в 1882—1895 гг., «Ученые записки по новой и новейшей истории», вып. II, М., 1956, стр. 318—398.

միության բռնկումներ մոգրեբ Թուրքական բանակում՝ իր սիրտնոզ ապստամբությունը Հաստատուն սամանյան գինված ուժերի վրա։ Միաժամանակ, ֆոն գեր Գոլցի և նրա միսիայի անդամների անխիղճ ոչնկքությամբ, գերմանական ռազմական արդյունաբերությունն իր ձեռքը վերցրեց սամանյան բանակի սպառազինության համար տրված գրեթե բոլոր պատվերները։

Թուրքիա գերմանական ռազմական նոր միսիա ուղարկելու մասին պաշտոնական հրավերը երիտթուրքական կառավարությունը Գերմանիային ուղարկեց 1913 թվականի մայիսի 22-ին [1]։ Ինչպես և Բիամարկի ժամանակներում, Բեռլինում որոշեցին այդ հրավերն օգտագործել գերմանական ազդեցությունը Թուրքիայում ամրապնդելու նպատակով։ Թուրքական բանակի նկատմամբ վերահսկողությունը գերմանական իմպերիալիստների ձեռքում ամենազոր լծակ կդառնար՝ Բարթ Գոան քաղաքականության վրա ազդելու համար։ Այդ բանը շատ լավ գիտակցում էին իրենք երիտթուրքական գեներալները։ Մեծ վեզիր Մահմուդ Շեվքեթ-փաշան բացորոշ կերպով զգացնեցնում էր գերմանական գեսպան Վանգենհայմին նման հնարավորով։ «Ձեզ անհրաժեշտ է բանակը, ամենազորյնը կլինի Թուրքիայում»[2],— ասում էր երիտթուրքական առաջնորդը։

Անկասկած է, որ կոչերի կառավարությունը ձգտում էր ծրագրում գինված ընդհարման դեպքում թուրքական բանակն օգտագործել մերձավոր արևելքում իր գաղութարարական պլաններն իրականացնելու, ինչպես նաև Գերմանիայի առաջատեղական դիրքերն ամրապնդելու համար։

Ելնելով դրանից, սովետական որոշ պատմաբաններ գերմանական ռազմական միսիա Թուրքիա ուղարկելու նախաձեռնությունը վերագրում են միայն Գերմանիային, անտեսելով երիտթուրքերի քաղաքականությունը։ Այսպես, օրինակ, Ա. Ա. Մոլչինը և Մ. է. Հայրապետյանը պնդում են, որ «Լիմանի միսիայի ուղարկումը ոչ թե Թուրքիայի պահանջով էր, այլ Թուրքական կառավարության վրին էր փաթաթվել Գերմանիայի կողմից, որը ձգտում էր հիմնավորվել Թուրքիայում և վերջինս զարձնել իր գաղութին

---

1 Die grosse Politik der Europäischen Kabinette, 1871—1914. Sammlung der diplomatischen Akten des Auswärtigen Amtes. Berlin, 1922—1927 (*շարունակ.*—G. P.) Bd. 38, № 15440.

2 Նույն տեղում, № 15439.

ու հենակետը՝ Ռուսաստանի, Անգլիայի ու Ֆրանսիայի դեմ ապագա պատերազմի գեղարմա [1]։

Մատնված է, որ երիտթուրքերն իրենց ամբիցիոզին չէին նպատակում Գերմանիայի ներքաշմանցմանը Օսմանյան կայսրության և այն ասպիճան կախում ունեին գերմանական իմպերիալիստներից, որ իրենց կամքից անկախ պետք է ընդունեին «իրենց վզին փաթաթված» ռազմական միսիան։ Նման պարագայում՝ բնականաբար, հարց է ծագում. ինչո՞ւ Անգլիան ու Ֆրանսիան, որոնց դիրքերը Թուրքիայում ավելի ամուր էին, քան Գերմանիայինը, չկարողացան թուրքական կառավարությանը «պարտադրել» իրենց ռազմական միսիաները։ Չէ՞ որ անգլո-ֆրանսիական իմպերիալիստները ոչ պակաս չափով, քան գերմանական իմպերիալիստները, ձգտում էին Թուրքիան ենթարկել իրենց գերիշխանությանը։

Այն փաստը, որ հենց Գերմանիան իր ռազմական միսիան ուղարկեց Թուրքիա, ինչպես համոզիչ կերպով վկայում են փաստաթղթերը, բացատրվում է ամենից առաջ կառավարող երիտթուրքական կլիկի քաղաքականությամբ, որը գտնում էր, որ հենվելով գերմանական իմպերիալիզմի վրա, ավելի հեշտ կլինի հասնել սեփական ագրեսիվ նպատակների իրագործմանը։ Դրա համար էլ երիտթուրքերը երկրի զինված ուժերն անվերապահորեն ենթարկեցին գերմանական ռազմամոլներին։

Այդ կապակցությամբ երիտթուրքական «երիտմիվրատիա անդամներից մեկը՝ Քեմալ-փաշան, իր հուշերում բերում է Մահմուդ Շեվքեթ-փաշայի հետևյալ խոսքերը. «Մենք պետք է առանց ասեասանվելու ընդունենք գերմանական սխառհմը։ Բանը նրանում է, որ ահա 30 տարուց ավելի է, ինչ գերմանական առաջնորդն աշխատում են մեր բանակում, մեր հրամանատարական կազմը ստացել է գուտ գերմանական կրթություն և ամբողջ բանակը համակված է գերմանական ռազմական ոգով։ Այս բոլորը այժմ անհնարին է փոխել։ Այդ պատճառով ես մտադրություն ունեմ այստեղ հրավիրել գերմանական ռազմական մեծ միսիա և, եթե դա անհրաժեշտ լինի, գերմանական գեներալներին զորաբանակի հրամանատարներ ճնշանակեմ, յուրաքանչյուր ռազմական միավորին գերմանական սպա կհատկացնեմ և, այդպիսով, օրինակելի բանակ կառուցեմ...

Իմ կազմից հրավիրված գերմանական միսիայի մեջ պետք է լինեն նաև ռազմական մինիստրության առանձին գեներալ-ադյուտանտների, գլխավոր շտաբի ու զինվորական ուսումնարանների վերահսկողության մասնագետներ... Ձեմա ես անցնելու եմ հա-

1 Мочалевич А. А., Арцишевская М. Э., На пути к мировой войне 1914—1918 гг., Л., 1940, стр. 215.

վոքում, քն ինչպիսի պայմաններով Գերմանիան կհամաձայնվեր այդպիսի միտքա ուղարկել Թուրքիա և կարծում եմ, որ այդ հարցը պետք է քողնել իրեն՝ Գերմանիային [1]։

Այնուհետև Ջեմալ փաշան գրում է. «Մենք ցանկանում էինք վիրակապուցել մեր բանակը և այդ նպատակով դիմեցինք Գերմանիային [2], սակայն լիովին համոզված էինք նրանց (գերմանացիների— Ն. Ս.) կազմակերպչական ընդունակություններում, ուստի և բնաբնջինք հատկապես նրանցս [3]։

Վիճելասյում Թուրքական գնդապետ Հիլմի-փաշան նույնպես նշում էր, որ գերմանական ռազմական միտքա հրամիրելու գործում մեծահամեմատություն պատկանում էր բացառապես Թուրքիային [4]։ Այդ մասին է վկայում նաև Քյազըմ Կարաբեքիրը։ Նա նշում է, որ բալկանյան առաջին պատերազմում Թուրքիայի կրած ծանր պարտությունից հետո, Մահմուդ Շևքեթ-փաշան գտնում էր, որ ռազմական ռեֆորմն անցկացնելու այլ ճանապարհ չկար, քան բանակն ու պետական չարաչար գերմանացիների տրամադրության տակ դնելը [5]։

Ահա թե ինչ էր գրում այդ մասին Մատմրույում այն ժամանակվա ավստրիական դիվանագետ Պոմիանկովսկին. «Ինչպես ես հենց նոր իմացա թուրքական արժանահավատ ազբյուրից, այդ վերակազմության պլանը (Թուրքական բանակի— Ն. Ս.) կազմված չէ բարեն վանգենհայմի հետ, այլ գալիս է Փարիզում Թուրքիայի նախկին գնդապետ Մուխիր-փաշայից։ Վերջինս իր հաշվետվությունը չարաչարից մի գրույքան մեջ, որը նա առաջարկեց իր բարեկամներին, ինչպես նաև Մահմուդ Շևքեթ-փաշայի քննարկմանը [6]։ Այդ գրույքանը հիմքը կազմեց Օսմանյան կայսրության վե-

---

[1] Джемаль-паша, Записки, стр. 56—58.

[2] Նույն տեղում, էջ 57։

[3] Նույն տեղում, էջ 58։

[4] O. P. Bd. 38, N 15460.

[5] Karabekir Kâzım, Cihan harbine neden girdik, nasıl idare ettik? Kit. I, Istanbul, 1938, s. 66. *1918 թ. սեպտեմբերի 28-ին Մատմրույում կայացած ամիսանոցների ատաչեպիմությունն հանդիպումի համապատասխան հարցման մեջ նշված էր, որ Թուրքական կառավարությունն իր տեղական զորամասը գինից Բուլղարիայի ռազմական մեծ օգնության ընդունակ։ Այդ բանը մասնակցում է նաև ամերիկյան հայտնի պատմաբան Ֆիշեր Քեյը (Сидней Фей, Происхождение мировой войны, т. I, М.—Л., 1934, стр. 345—347) և իսկույն ձերբակալեին՝ Լ համաշխարհային պատերազմի ծագմանության խոշոր հրապարակախոս և քաղաքական գործիչ* L. Albertini, The Origins of the War of 1914, v. I, London—New-York—Toronto 1952, p. 540.

[6] Pomiankowski J., S. 53.

բաժանման ծրագրի, որ նախատեսել էր Մահմուդ Ենվերի-փաշան 1913 թվականի ապրիլին։

Այդ կապակցությամբ Վանգենհայմը Բուշին հաղորդեց Մահմուդ Ենվերի-փաշայի կողմից իրեն արված հետևյալ հայտարարությունը. «Թանակի վերակազմության գործում ես հույս դնում եմ Գերմանիայի վրա,— ասել էր մեծ վեզիրը դեսպանին։ Դա իմ ծրագրի կարևորագույն կետն է։ Բանակը պետք է հիմնովին բարեկարգվի [1]։

Սակայն այն հանգամանքը, որ երիտթուրքերը ձգտում էին թանակն ամրապնդել Գերմանիայի օգնությամբ, բնավ չի նշանակում, թե իբր Գերմանիան Մերձավոր արևելքում ագրեսիվ նպատակներ չէր հետապնդում և իր ռազմական միսիան՝ ուղարկելով Մատմբուլ, միայն բնագատում էր թուրքական կառավարության քաղաքականը, ինչպես պնդում են մի շարք բուրժուական, առաջին հերթին գերմանական, պատմաբաններ [2]։

Փաստաթղթերը հակառակն են վկայում։ Կայսերական Գերմանիան թուրքական կառավարության առաջարկն օգտագործեց սամանյան բանակի գլուխ գերմանական գեներալներ ու սպաներ դնելու և Թուրքիան իր քաղաքական ազդեցությանը ենթարկելու համար։ Գերմանական ռազմական պատմաբան Մյուլմանը, որը երկար տարիներ Թուրքիայում էր գտնվում, որպես ռազմական միսիայի գլխավոր գեներալ Լիման ֆոն Սանդերսի համհարզ, հետագայում նշել է, որ թուրքական բանակում գերմանական գերիշխանությունը ամրապնդում էր Գերմանիայի քաղաքական ազդեցությունը Բոսֆորում [3]։

Միանգամայն բնական է, որ Մերձավոր արևելքում հետապնդելով ռազմա-քաղաքական ու տնտեսական նպատակներ, գերմանական իմպերիալիստները անմիջապես կասկածի աչքով նայեցին Թուրքական կառավարության հրավերին՝ ռազմական միսիա ուղարկելու վերաբերյալ։

Այդ միսիան ուղարկելու չորս երկու կառավարություններ մինչև անվաճառ բանակցություններ էին խիստ գաղտնի պայմաններում։ Այդ պատճառով էլ Անատոլի երկրների գերմանական գործիչներ այդ մասին տեղեկացան մեծ ուշացումով։

---

[1] G. P., Bd. 38, N 15439.

[2] Տե՛ս Herzfeld H., Die Limakrise und der Politik der Grossmächte in der Jahreswende 1913/14, „Berliner Monatshefte", 1933, № 9, S. 837—858; № 10, S. 973—993.

[3] Mühlmann C., Deutschland und die Türkei 1913—1914, Berlin, 1928, S. 4.

1913 թվականի նոյեմբերին գերմանական միսիայի գնդապետ-լեյտենանտ Լիման ֆոն Սանդերսի և Թուրքական ռազմական մինիստրության ներկայացուցչի միջև կնքվեց հատուկ պայմանագիր, որով որոշվեին գերմանական սպաների ֆունկցիաները ու նրանց գործունեության պայմանները Թուրքիայում։ Գերմանական ռազմական միսիայի կազմի մեջ էին մտնում 42 սպաներ, որոնք, պայմանագրի համաձայն, անցնելով Թուրքական ծառայության, ազատվել էին յուր իրավունքներից։ Մանավանդ Թուրքական բանակի ջարդերը, գերմանական միսիայի բոլոր անդամների գինվորական կոչումը մնկ ատաճանով բարձրանում էր։

1913 թվականի գեկտեմբերի 14-ին Լիման ֆոն Սանդերսը իր միսիայի մեկ մասնագ սպաների հետ միասին ժամանեց Ստամբուլ։ Ռազմական միսիայի ջատրի պետն էր Թուրքիայում Գերմանիայի նախկին գինվորական կցորդ մայոր Ենրիմպելը, որն այդ պաշտոնում մնաց յոթ տարի։

Գեկտեմբերի 17-ին Լիման ֆոն Սանդերսը ստանձնեց Ստամբուլի չրջանում տեղաբաշխված բանակային 1-ին կորպուսի հրամանատարությունը։ Միաժամանակ նա նշանակվեց գինվորական դպրոցների գլխավոր տեսուչ և գերագույն ռազմական խորհրդի անդամ։ Միսիայի մյուս անդամները գրավեցին հետևյալ պաշտոնները. գնդապետ-մայոր Վնդերը՝ Թուրքական թերթերի տեսուչ՝ ինժեներական գծով, գնդապետ-մայոր Բրոնսարտ ֆոն Շելլենդորֆը՝ գլխավոր չտաբի պետի ավագ օգնական (չտաբի պետի պաշտոնը համատեղությամբ գրավում էր ռազմական մինիստր Էնվեր-փաշան), գնդապետ-մայոր Բենը՝ Գանկայգիում (Ստամբուլի արվարձանը) գտնվող հետևակային ու հեծելազորային ռազմնարանի պետ, գնդապետ-մայոր Գրոսկուրդ՝ թերթային հրետանու տեսուչ, գնդապետ Նիկոլային՝ Սկուտարիի 3-րդ դիվիզիայի հրամանատար, գնդապետ ֆոն Յրանկենբերգը՝ 1-ին կորպուսի չտաբի պետ, գնդապետ ֆոն Մոգենշտեռնը՝ Մալքոչի (Ստամբուլի մոտ) ապաստման հրաձգային գպրոցի պետ [1]։ Գերմանական մնացած սպաները ևս հրամանատարական ու չտաբային կարևոր պաշտոնների նշանակվեցին։ Այսպիսով, գերմանական ռազմական միսիան օսմանյան բանակում գրավեց կարևորագույն բոլոր գիրքերը։ Թուրքական կառավարությունը, իր տրամադրության տակ չունենալով բանակին խիստ անհրաժեշտ անհնինգապես ուսուցված անձնակազմ, գերմանական ռազմամոլներին հանձնեց բոլոր կարևոր ֆունկցիաները

---

1 ԼՂՎՀԱ, ֆ. 3000/c, on. 1, գ. 718, ս. 6—9 օճ.

ռազմական մինիստրության գլխավոր շտաբում, Կրետայում և Եգիպտոսում։

Գերմանական ռազմական միսիայի կազմն անընդհատ ավելանում էր։

1914 թվականի սպատոսին այն հաշվում էր 70 սպա, իսկ համաշխարհային պատերազմի վերջին՝ մոտ 800 մարդ [1]։

Գերմանական ռազմական միսիայի Համիդյան լինելը ոչ ոքի համար գաղտնիք չէր։ Այդ միսիայի վրա խնդիր էր դրված Թուրքական բանակը նախապատրաստել պատերազմին Գերմանիայի կողմում Ռուսաստանի դեմ։

Լիման ֆոն Սանդերսի միսիայի մերձավորագույն նպատակն այն էր, որպեսզի նախքան պատերազմի սկսվելը, խաղաղ ժամանակներում, Թուրքական բանակի խոշոր ուժեր կենտրոնացվեն հովկասյան սահմանի վրա՝ Եվրոպայում պատերազմի ժամանակ ռուսական բանակի մի զգալի մասը տեղում պահելու և արևմտյան ճակատից (Գերմանիայի դեմ) չեզոքացնելու համար։

Ամսաթղթում Ռուսաստանի ռազմական գործակալ գեներալ-մայոր Լեոնովը 1914 թվականի ապրիլին գրում էր. «Գերմանական քաղաքագետների կարծիքով, եթե ճակատագրական ժամը վրա է հասել կամ մոտիկ է, ապա, բնական է, որ նրանք չեն ապասի այնքան, մինչև Թուրքական բանակը կարգի բերվի, այլ կաշխատեն այն առաջ շարժել նույնիսկ անպատրաստ վիճակում, հիմնվով ընդհանուր դաշնակցային նպատակներից։ Եվ այդ առավել ևս այն պատճառով, որ Թուրքական բանակի խնդիրը կարող է լինել միայն երկրորդական՝ շեղել կամ գրել գլխավոր Հակառակորդի ուշադրությունը պատերազմի Հենց սկզբին... Թուրքական կողմը Հնարավոր Համարում չունենա, եթե անկախ ամեն բնավորության Թուրքական բանակը կշարժվի մեր փոստային կովկասյան գորքերի կողմից, այս Հարցը գերմանացիների Համար չունի նշանակություն, քանի որ ռազմական գործողությունները կովկասյան Թատերաբեմում կարող են ամենանվազ չափով անդրադառնալ պատերազմի ընթացքի վրա՝ գլխավոր Թատերաբեմում... Միայն թե այդ կովկասյան գորքերը և նրանց անմիջական անձնակազմը գրավված լինեն տեղում, իրենց վրա ուշադրություն գրավեն և ընդհանուր քիչ-ունքից մարդկային ու նյութական ռեսուրսներ չեզոքեն՝ ի վնաս մեր արևմտյան բանակների։ Այնուհետև ռազմական գործակալը նշում էր, որ գերմանական ռազմական միսիան գուցե չի Հաջողի լրիվ վերակազմակերպել Թուրքական

[1] Liman von Sanders, S. 32.

բանակը և հազիվհարկ իր առջև դրված մյուս խնդիրները՝ Թուրքական տեսանկյունից, սակայն դա չէ նրա գլխավոր նպատակը։ Դրա փոխարեն այդ միտքն, հավանական է, կծառայեր մշակել գործողության և Թուրքական բանակի կենտրոնացումը՝ մեր ուշադրությամբ և, որ գլխավորն է, ապահովել նրա իրագործումը բնդհանուր պատերազմի սկզբից։

Այսպես երաշխիք կարող է ծառայել այն հանգամանքը, որ բոլոր ամենագլխավոր չտարաձին, ինչպես և Հրամանատարական պատասխանատու պաշտոնները, կդրաժգվեն գերմանական սպաների կողմից։ Ինչպես ինձ թվում է,— ավրագացնում էր Լեոնակը,— հենց դրանում է կայանում գերմանական միտքի գլխավոր վտանգը, որն արդեն ամբի սրոշակի է դառնում [1]։

Ռազմական գործակալի զեկուցքից բերված այս քաղվածքները խոսում են ոչ միայն այն մասին, որ գերմանական ռազմական միտքն է նպատակ Թուրքական բանակի ագահագրմանը հօգուտ Գերմանիայի՝ Ռուսաստանի դեմ։ Դրանք վկայում են նաև, որ գերմանական գլխավոր շտաբն անտարբեր չէր Անդրկովկասի նկատմամբ երիտԹուրքերի ևմահեղական պլաններին։ Միևչեռ հենց այդ պլաններով էր հիմնականում բացատրվում Թուրքիայի կառավարող շրջանների հզաումը՝ Գերմանիայի օգնությամբ հնարավորին չափ կարճ ժամկետում բարձրացնել Թուրքական բանակի մարտունակությունը։

Միանգամայն հասկանալի է, որ գերմանական ռազմական միտքի ժամանակ Առաջավոր ավր տագնապ առաջ բերեց ամենից առաջ Ռուսաստանում։ Ցարական կառավարության կողմից 1914 թվականի Հունվարի 13-ին հրավիրված հատուկ խորհրդակցությունում; ռազմական մինիստր Սուխոմլինովը նշեց, որ «Թուրքական բանակի վերակառուցմանը նամնդուն կերպով ձեռնարկած Գերմանիայի մասնակցությունն ակներև է։ Թուրքական զորքերը, որոնց մարտունակությունը բարձրացնելու գործը հանձնարարված է գերմանական ռազմական միսիային, կերևան կովկասյան մեր սահմանի վրա՝ բնականաբար, Ռուսաստանի դեմ հանդես գալու համար [2]։

Բացի ավագա ռազմական գործողություններին կովկասյան ճակատում ամրացնելուց՝ նրա բնակչության նախապատրաստման միջոցով, երկաթուղագծերի ու խճուղային ճանապարհների կառուցման աշխատանքներից և Ռուսաստանի սահմանի մոտ Թուր-

---

1 ЦГВИА, ф. 2000/с, оп. 1, д. 719, л. 66—68.
2 АВПР, д. С. А., № 313.

քանան գործերն ուժեղացնելուց, գերմանական ռազմական միսիան միևնույն ժամանակ զբաղվում էր այլ գործունեությամբ։ Նա անգլ-ֆռանսիական ու միջին Ասիայի սահմաններն էր ուղարկում գաղտնի գործակալների ու հետախույզների, որոնց հանձնարարում էր անցնել Աֆղանստանը հավաքել այնտեղ տեղաբաշխված ռուսական զորքերի վիճակի ու քնդհանուր բվի վերաբերյալ [1]։

Այսպիսով, Լիման ֆոն Սանդերսի միսիան զբաղվում էր ոչ միայն թուրքական բանակի վերակառուցմամբ ու վարժեցումով, այլև ազդում էր ամբիս գերմանական հետախուզությանը Մերձավոր արևելքում, Անդրկովկասում ու միջին Ասիայում։

Կայսերական Գերմանիան ամեն կերպ ձգտում էր իր գիրքերն ամրապնդել ասիական Թուրքիայում և, հատկապես, Ռուսաստանին, (Անդրկովկասին) սահմանակից շրջաններում։ Այդ էր պատճառը, որ բացի վերոհիշյալ ռազմական միջոցառումներից, գերմանական իմպերիալիստները չատ չէին խնայում Թուրքիայում բնակվող հայ և քուրդ ազգաբնակչությանը իրենց ազդեցությանը ենթարկելու համար։ Այդ նպատակով գերմանական գործակալությունը հայերի ու քրդերի մեջ հակառուսական պրոպագանդա էր ծավալում։

Նույն ուղղությամբ մեծ ակտիվություն էր հանդես բերում «Գերմանա-ասիական ընկերությունը», որն իր ամբ խնդիրը էր դրել ամրապնդել ու պաշտպանել գերմանական շահերը Ասիայում։ Հիշյալ ընկերության նախագահն էր Թուրքական բանակի հայտնի վերակառուցող ֆոն դեր Գոլցը [2]։

«Գերմանա-ասիական ընկերության գործունեության մեջ խոշոր դեր էր խաղում Մերձավոր արևելքում գերմանական էքսպանսիայի չատաղով պրոֆեսոր Պաուլ Ռոհրբախը, որը ծագումով մերձբալթյան երկրներից էր, սակայն Գերմանիա տեղափոխվելուց հետո փոխում էր ոչի ռուսատյաց։ Ռոհրբախը քերքերում ու ամսագրերում տպագրում էր բազմաթիվ հոդվածներ, որոնք չի էին ատելությամբ լեցի Ռուսաստանը։ Հետագայում նա իրեն նվիրեց Մերձավոր արևելքի ուսումնասիրությանը, և 1900—1910 թվականների ընթացքում մի քանի ճանապարհորդություն կատարեց Բալկանյան երկրներում ու Ասիական Թուրքիայում, նպատակ ունենալով պարզել Օսմանյան կայսրության փոքրասիական տերությունների ռազմա-քաղաքական ու ֆուլատար-տնտեսական նչանակությունը։ Գերմանիայի չահերի տեսակետից 1913 թվականին «Գերմանա-ասիական ընկերության նիստում Ռոհրբախը հանգամանորեն զեկուցեց իր գիտողությունների արդյունքների մասին։ Իր զեկուցման

1 ՍԳՎՍԱ. Գրուզ. ՍՍՐ. ֆ. 85c, ս. 137, ա. 16—19.

2 ՍԳՎՍԱ. ֆ. 2000/c, ցո. 1, ս. 991, ա. 581—587.

մեջ Ռոբրախը մատնանշում էր հետևյալը. քանի որ Գերմանիան Օսմանյան կայսրությունից հեռու է գտնվում, նրան դժվար կլինի ռմնգքերը երկարել՝ Մերձավոր արևելքի որևէ շրջանին տիրանալու նպատակով։ Ուստի, գերմանական քաղաքականությունն, ամենից առաջ, պետք է ձգտի այն բանին, որպեսզի Թուրքիան չտրտնանկի գոյության ունենալ, որպես անկախ պետություն, և հակադրի մյուս տերությունների ամեն տեսակի ոտնձգություններին, որոնք ուղղված կլինեն Օսմանյան կայսրության մասնատման ու թուրքական տերիտորիաների որևէ մեկի գրավմանը։ Ռոբրախի կարծիքով, միայն Թուրքիայի անձեռնմխելիությունը պահպանելու դեպքում Գերմանիան կկարողանա այնտեղ չայնորեն ծավալել իր տնտեսական նախաձեռնությունն ու գաղութացումը [1]։

Ըստ Ռոբրախի, Օսմանյան կայսրության ամրոզջականությունը ապահովելու նպատակը կապահովեր թուրքական բնական հարստությունների խաղաղ շահագործումը և վերջիս տեխնիկապես վերածվեր գերմանական գաղութի [2]։ Նման տեսակետ համապատասխանում էր առաջին համաշխարհային պատերազմի նախորյակին Գերմանիայի կողմից Մերձավոր արևելքում անցկացվող քաղաքականության բնորոշ գիծն։

Գերմանիայի արտաքին գործերի մինիստրության պետական քարտուղար Զիմերմանը ուղղակի հայտարարում էր, որ Գերմանիան նման քաղաքականության կվարի այնքան ժամանակ, մինչև մենք կամրանանք մեր գտնվելում (Հասկացվում էին Գերմանիայի ազգեցության ոլորտները Թուրքիայում— Ե. Ս.) և պատրաստ կլինենք նվաճումներին [3]։

Ռոբրախի խոսքերով, գիտակցելով Օսմանյան կայսրության ամրոզջականությունը պահպանելու անհրաժեշտությունը, Գերմանիան հոգ էր տանում, որպեսզի Թուրքիան բավականաչափ ուժեղ լինի՝ արտաքին ագրեսիվքները հետ մղելու և փոքրասիական տիրույթներում ներքին կարգ ու կանոն պահպանելու համար։ «Դրանով է, ի միջի այլոց,— ասում էր այնուհետև գերմանական

---

1 ЦГВИА, ф. 2000/с, оп. 1, д. 937, л. 110—115.

2 Ավստրո-Հունգարիայի զինվորական կցորդը Սոսմերյում՝ գեներալ Ֆամիանովսկին, որ մի շարք տարիներ բնակվում ժամկից հետո էր գերմանական իմպերիալիստների գործունեությանը Մերձավոր արևելքում, գրում էր, որ գերմանացիները հետո էլ ստիպված իրենց խնամակալությունը հաստատել ամրոզ Օսմանյան կայսրության վրա։ Տե՛ս Pomiankowski, S. 61.

3 Տե՛ս Brandenburg E., Von Bismark zum Weltkriege. Die deutsche Politik in den Jahrzehnten vor dem Krieg, Berlin, 1924, S. 383.

էքսպանսիոնիստը,—բացատրվում էր կազմակերպված ազգային միության ուղարկումը Կոստանդնուպոլիս, Թուրքիայում, հատկապես նրա փոքրասիական տիրույթներում[1], կայուն վարչական իշխանության հաստատելու նպատակով, որոնք բնակչությունը ձգտում էր ազատվել Թուրքական տիրապետությունից:

Այդ կապակցությամբ Թորքոմն ընդգծում էր Հայաստանի կարևոր դերը Թուրքիայի համար: Նա նշում էր, որ աշխարհագրական տեսանկյունից Հայաստանն իրենից ներկայացնում է մի բնական և գրեթե անառիկ բերդ: Մի կողմից նա սահմանակից է Ռուսաստանին, մյուս կողմից՝ տիրապետում է Միջագետքի ուղիներին, որոնք անցնելով Փոքր Ասիայի միջով, իրար են կապում Ասիայի ու Եվրոպայի ամենահարուստ երկրները: Թուրքերի կողմից այդ բնական ամրոցի կորուստը սպառնում է Օսմանյան կայսրության քաղաքական բուն գոյությանը: Ուստի Թուրքիայի համար նույնիսկ ներուժներին տիրապետելն այն աստիճան կարևոր չէ, որքան Հայաստանը կարող կերպով իր ձեռքում պահելը: «Թուրքիայի համար պիտանի վտանգը,— նշում էր Թորքոմը,— կայանում է նրանում, որ Հայաստանը ներկայումս ժառանգում է, որպես ամենահզոր ու գրեթե միակ օգնականը, որպեզ միշտ էլ կարող են առաջ գալ ներքին լուրջ անկարգություններ, քան որում հրամիրը հնչեցությամբ կարող է տարածվել Թուրքական կայսրության մյուս շրջանների վրա: Հայաստանում ամեն մի ապստամբություն, բացի նրա դեմ պայքարելու զինվորություններից՝ չեռնային, վայրի երկրում, միաժամանակ ստիպ կհասցնի Ռուսաստանի անխուսափելի միջամտության համար»:

Գտնելով, որ ձեռնտու չէ Հայաստանում գեպքերի զարգացումը հասցնել հայերի բացահայտ ապստամբության, որը անխուսափելիորեն առաջ կբերեր Գերմանիայի ուշքան անցանկալի ռուսաստանի միջամտությունը, Թորքոմը միաժամանակ նշում էր, որ Հայաստանի լրիվ «իսպարզեցումը» արտաքին գեվարին մի գործ է, որը հարկավ քան օգուտ բերի Թուրքական կառավարությանը: Հայաստանի անբնակեցման բնակչության երկու ժողովուրդների՝ հայերի ու քրդերի, հակամարտությունը երբեք չի վերանա, իսկ արհեստականության լրիվ բացակայությունը հանգեցնում է ուժերի անսահմանափակ իրավունքներին: Քրդերն ավելի ուժեղ են, ուստի և անպատիժ կերպով կողոպտում են հայ ազգաբնակչությանը: 1909 թվականին, մի քանի օրվա ընթացքում, կոտորվեց մոտ 30 հազար հայ: «Ոչնչի այդպիսի զանգվածային բռնություն չեն լինում, սակայն

---

1 ՍՊՌՄԱ, ֆ. 2000/c, օп. 1, д. 973, л. 110—115

ամեն տարի սպանվող հայերի թիվը գերազանցում էր գիշեր ցերեկ թափված թվին։ Թուրքիայի ամենաակտիվ նահանգներից մեկում ներկայացուցիչն իսկ քրիստոնեական ազգաբնակչության, որը հասցվել էր այնպիսի վիճակի, որ իր կյանքը փրկելու համար պատրաստ էր տեւական ստրկական հպատակություն ընդունել, ժպրատնով չափով անհաճո էր թուրքական կառավարությանը, ուստի և վերջինս ձեռնամուխ է պահպանել այնպիսի մի իրավիճակ, որը կնաճեցնեի Արեւմտյան Հայաստանում հայերի ասիմիլյացիան՝ չնպաստելով այն քաղաքական ապստամբությանը [1]. (ընդգծումը մերն է— Ե. Մ.)։

Բազմամյա և հայտնության Թորթախի կարծիքով, գերմանական շահերն այստեղ ևս համընկնում էին թուրքականի հետ՝ երկու պատճառներով, առաջին, Գերմանիայի համար կարևոր է, որ թուրքական տիրապետությունն Արեւմտահայաստանում ամրապնդվի, երկրորդ, հայերի ժանր վիճակը նրանց ստիպում է գաղթել միայգաստ, ուր նրանք գերմանական ձեռնարկությունների համար միանգամայն նպատակավոր բնակչության տարր են ներկայացնում։

«Այսպիսով,— եզրակացնում էր Թորթախը,— Հայաստանում որևէ կարգի վճռական ռեֆորմների անցկացումը, որոնք կարող էին հանգեցնել ազգի քրիստոնեական ազգաբնակչության վիճակի բարելավմանը, Գերմանիայի շահերին գեմ է։ Եթե նույնիսկ նրան հարկ է որոշ աշակցություն ցույց տալ ռեֆորմներին, ապա այն չափով, որչափով դա կարող է կանխել Հայաստանում հաստատվող ապստամբությունը [2]։

Թորթախի նյութը քաղաքականում է Օսմանյան կայսրությունում գերմանական իմպերիալիստների վարած քաղաքականության գաղութարարական բուն էությունը, մասնավորապես հայերի նկատմամբ նրանց ունեցած քշնամական վերաբերմունքը։ Թորթախի վերը բերված դատողություններն ու հաշվումները լուսաբանում միանգամայն սկհհարար է դառնում, թե ինչ նպատակներով այն ժամանակ ստեղծվեց «Գերմանա-հայկական ընկերությունը»։

Հիշյալ ընկերության հիմնադիր ժողովը տեղի ունեցավ Բերլինում, 1914 թվականի հունիսի 16-ին։ Ժողովը բացվեց գոհարը Հոպհաուսի հետևյալ խոսքով։ Հանդես գալով այդ ժողովում բնագրական մի ճառով, Թորթախը փաստորեն բնգգծում էր հայերի նշանակությունը, որպես տպատմության մեջ կուլտուրական գործոնի։ Քողարկելով Միջագետքի շրջանում Գերմանիայի

---

1 ЦГВИА, ф. 2000/с, оп. 1, д. 991, л. 581—582.

2 Նույն տեղում։

հետապնդած գաղութարարական նպատակները. հոմսորը փորձում էր համոզել, որ ներառնելով ընկերությունն իր մոլի որևէ քաղաքական խնդիր չի դնում, այլ պարզապես ձգտում է գերմանացիներին ծանոթացնել հայերի մշակութային կյանքին, վերջիններիս մերձենալ գերմանացիների հետ։ Միաժամանակ Ռոբրտսը խոստովանում էր, որ Գերմանիան շահագրգռված է իր արդյունաբերական արտադրանքը Հայաստանում ապառիկ հարցում [1]։

«Գերմանա-հայկական ընկերությունը նախագահ ընտրվեց գոհատր Հնպսիուսը, իսկ նրա տեղակալ՝ Ռոբրտսը։ Հայերից ընկերության գնհավարությունն մեջ մտան ռասահպատակ, գոհատր Մուրատովը և Քուրքահպատակներ՝ գոհատր Շահրազյանը և գոհատր Հայրապետյանը [2]։ Ընկերության տպագիր արդյանն էր «Գերմանա-հայկական արհատնքը հանդեսը, որը լույս էր տեսնում գերմաներեն և հայերեն լեզուներով։

Հատկանշական է, որ «Գերմանա-հայկական ընկերության աշխատանքին գործող մասնակցություն էին ցույց տալիս գերմանական հյուպատոսները. Բիֆլիսում՝ գոմս Շուլենբուրգը, Քավքիգում՝ Լիատանը և Կարինում՝ Անդերսը [3]։ Սրանք բոլորը սերտ կապ էին պահպանում Լիման ֆոն Սանդերսի միջոցի հետ, որը «Գերմանա-ասիական ու «Գերմանա-հայկական ընկերությունների աշակցությամբ բոլոր գործունեության էր ծավալել Ասիական Թուրքիայում։

Այսպես, 1914 թվականի հունիսին վերարերող մի գեկուցագրում հաղորդվում էր, որ Անդերսը ղեկավարում է Արևմտահայաստանի գլխավոր ստրատեգիական կետերում՝ ամենուրեք հանգեց գալով ոչ թե հյուպատոսի, այլ ռազմական տեսուչի կամ ուղղակի տեղական ատուդում անցկացնող պետի գերում։ Ծրագնագրում, ուր նա ժամանեց... մայիսի 21-ին... այնտեղ գտնվելու երեք օրվա ընթացքում նա մշատպես զբաղված էր զորանոցները, զորքերը, համբրյանոցները, զինվորական պահեստները և այնտեղի կոռուցումներ գննելով, ինչպիսիք էին զինվորական մահուդի պատրաստման ֆաբրիկան և ռազմական կարիքների համար նախատեսվող այրարարը։

Գալով Ծրագնա, գերմանական հյուպատոսն այնտեղ ընդունվեց

---

1 ԼՂՊՒՀԱ, ֆ. 200Ծ, ող. 1, գ. 991, թ. 580

2 Նույն տեղում, թ. 588—579։

3 Կարինում գերմանական հյուպատոսության հիմնումը 1913 թվականին կապված էր Հայաստանում գերմանացիների գործունեության ակտիվացման հետ։ Այդ հյուպատոսությանը բացվեց Վանգենհայմի տեղապահով։ Տե՛ս G. P., Bd. 38, № 15128.

ոչ որպես սովորական ճանապարհորդ, այլ ավելի շուտ որպես քաղաքացի, որին քաղաքից դուրս դիմավորելու էր եկել տեղի քաղաքապետը Ռեֆիկ բեյը[1] ժանդարմների ու սարիկանների ուղեկցությամբ[2]։

Մի այլ դիտարկման մեջ նշվում էր, որ Արևմտահայաստանում գտնվող քուրդական զորքերի ոչ մի զորախումբ կամ վարժության չի անցնում առանց Անգորի մասնակցության։ Նա հաճախ էր այցելում ամրոցներն ու զորանոցները, զննում զորամասերը։ «Անգորի աչակցությամբ,— հաղորդվում էր այդ փաստաթղթում,— 3-րդ բանակային տեսչության կողմից մշակվում է Բուլանըխի դեմ սկզբնական շրջանում տարվելիք ռազմական գործողությունների պլանը, որով, ի միջի այլոց, նախատեսվում է պաշարելնել Շահուլիի երկաթուղային կամուրջը[3] Կարսի ու նրա մերձակայքում տեղաբաշխված զորքերը Անգրիովկիսի մյուս շրջաններից կտրելու նպատակով»[4]։

«Վերջին տարիների ընթացքում,— գրում էր Կարինից Ադամովը,— Տրապիզոնի ու Մոսուլի գնդամասային հյուպատոսները մի շարք ուշագրավ տեղեկություններ կատարեցին Կարինի, Վանի, Բաղեշի ու Դիարբեքիրի վիլայեթներում[5] Առիթական Քուրդիայի Անգրիովկիսին տրամադրելիք շրջանն ուսումնասիրելու նպատակով։ Այնուհետև նա նշում էր, որ գնդամասային կապիտալիստները Կարինի շրջակայքում ձեռք են բերել նավթով հարուստ մի քանի հողամաս և տնտեսություններ են հավաքում ամեն հանգամանքների մասին»[6]։

Գնդամասային ներթափանցումն Արևմտյան Հայաստան տեղի էր ունենում տարբեր ճանապարհներով։ Դրանցից մեկը գնդամասական կրոնական ու կուլտուրական միսիաների կողմից տեղի հայ ազգաբնակչության շրջանում տարվող պրոպագանդիստական աշխատանքն էր։ Պատերազմի նախօրյակին այդպիսի միսիաներ կային Կարինում, Խարբերդում, Մուշում, Մալաթիայում ու Վանում։ Նրանք պահում էին դպրոցներ և, ազատ կոչված, հիվանդների ընդունարաններ։ Արևմտահայաստանում այդ տարիներին հաշվվում էին շուրջ 80 գնդամասական միսիաներներ»[7]։

Փորը Ասիայում Գնդամասիայի ծավալած այդ բազմաբնույթ ու համառ էքսպանսիայի կապակցությամբ ռուսական բանակի գլխավոր շտաբը 1914 թվականի սկզբին հատուկ նշում էր հետևյալը.

---

[1] ЦГИА Груз. ССР, ф. 85с, д. 137, л. 76.
[2] ЦГВИА, ф. 2003/с, оп. 1, д. 991, л. 581—587.
[3] Նույն տեղում։
[4] Նույն տեղում։

ավերչին չրչանում Թուրքիայի վերաբերյալ առաջվոց տեղեկություններն ուրվագծում են Ախիական Թուրքիայի նահանգներում գերմանական ազդեցության խիստ ամրապնդումը, որը հանգեցնում է ռուսական ազդեցության թուլացման, հատկապես Անդրկովկասին հարող Թուրքահայաստանի և Թուրքստանի չրչաններում[1]։

Մանավանդ Փոքր Ասիայի արևելյան վիլայեթներում գերմանացիների ներթափանցելուց ամենից վտանգավոր էր թվում ցարիզմին վիճակ ֆոն Մանգլրի նշանակումը Էնզուրումի ու Վասպուրականի չրչաններում տեղաբաշխված բանակային 1-ին կորպուսի հրամանատարի պաշտոնում։ Դա նշանակում էր գերմանական վերահսկողության հաստատումը Բոսֆորի ու Դարդանելի վրա, մի բան, որ չորսփետերբուրգին հարվածում էր Թուրքիայի տիրող դաշնակցային շահերին. ցանկացած ժամենայն գերմանացիներ կարող էին փոխել ենգուցների առևտրի առաջ և արգելել նրանց անցնելու Միջերկրական ծովը։

«Ենգուցները ունեն պետության ձեռքին,— գրեթե ամեն օր գրեին 1914 թվականի հունվարին արտաքին գործերի մինիստր Մալովանովը,— դա նշանակում է Թուրքիայի հարավի անհեռանալի գործադրման ամրոցների ենթարկել այդ պետությանը[2] (Մալովանովն ի նկատի ուներ Գերմանիային— Ե. Ս.)։

Գերմանական նախկին կանցլեր Բյուլովը հիշատակում գրում էր, որ գերմանական կառավարությունը Կոստանդնուպոլիս ուղարկեց գերմանական լավագույն սպաներից մեկին՝ գեներալ Լիման ֆոն Սանդերսին, և ոչ որպես հրահանգիչ, այլ Թուրքիայում կանգնած թուրքական կորպուսի հրամանատար։ Դա նշանակում էր իր բարեկամի (այսինքն՝ Թուրքիայի— Ե. Ս.) ամենազգայուն կոչումը տրորելը[3]։

Բնական է, որ նրա նոյեմբերի սկզբներին Պետերբուրգում լուր առաջվեց այն մասին, որ գերմանական առաջնակարգ միսիա է ուղարկվել Թուրքիա, ցարական կառավարությունն այդ փաստը գնահատեց որպես Թուրքիայի շահերի դեմ ուղղված մի քայլ։ Մալովանովն անմիջապես Բեռլինին հանձնեց տվեց, որ գերմանական առաջնակարգ միսիան... չի կարող առանց հատուկ կարծիքում ունեն զորքերի առաջ չդնելու և, իհարկե, այն գնահատվի որպես մեր հանգիստ բացահայտորեն ոչ-բարեկամական մի գործողություն։ Հատկապես, Կոստանդնուպոլսի թուրքական զոր-

---

1 ЦГВИА, ф. 2000/с, оп. 1, д. 991, л. 581—587.

2 Ал'е Адамов Е. А., Константинополь и проливы, т. I, стр. 71.

3 Бюлов Б. Воспоминания, М., 1935, стр. 421—422.

քերը գերմանական գեներալին ներքաշելը պետք է մեր մեջ լուրջ երկյուղ և կասկածներ առաջ բերիր [1]։

Ռուսական կառավարությանը հանգստացնելու համար գերմանական գիվանագիտները ամեն կերպ աշխատում էին քողարկել Լիման ֆոն Սանդերսի միսիայի բուն նպատակները։ 1913 թվականի նոյեմբերի 21-ի իր զեկուցագրում Հոնտեը հաղորդում էր, որ Սամսոնում գերմանական զնդապետ Վանգենհայմը իրեն փոքրամասն էր համոզել, թե իբր Գերմանիայի մտադրություններն միանգամայն անվտանգ են, իսկ Լիման ֆոն Սանդերսի միսիայի կազմակերպությամբ Ռուսաստանի պաշտոնական շրջաններում բարձրացված ազմայոյը՝ չհիմնավորված ահաբեկիչներ ուղարկելով, մենք ոչ մի հատուկ նպատակ չենք հետապնդում,—հայտարարելը գերմանական գիվանագետը։ Թուրքերն այդ խնդրանքով գիմեցին մեզ և մենք ոչ առանց տատանվելու համաձայնվեցինք կատարել նրանց ցանկությունը, քանի որ գերմանական սպաների գործուզումը գերմանական բանակից խլում էր զգալի քվով ընտիր սպաներ։ Ի վերջո, տալով մեր համաձայնությունը, մենք նկատի ունեինք այն բանը, որ մեր միջամտությունը կհանգեցներ թուրքական կառավարության գիմումին՝ մի այլ ուժության, ինչը կարող էր զգալիորեն նվազեցնել մեր հեղինակությունը Թուրքիայում [2]։

Գնահատելով կառավարական ոլորտները, Հոնտեն, չնչին հավատում գերմանական կոչմի բացատրություններին և շարունակում էին Գերմանիայի վրա գիվանագիտական ճնշում գործադրել։

Միևնույնների խորհրդի նախագահ Կոկովցևը Լիման ֆոն Սանդերսի միսիան Թուրքիա ուղարկելու մասին տեղեկացավ Փարիզում գտնված ժամանակ։ Վերադարձի ճանապարհին կանգ առնելով Բեռլինում, նա Հանդիպումներ ունեցավ Վիլհելմ II-ի և կանցլեր Բեռման-Հոլվեգի հետ։ Կոկովցևը նրանց հայտնեց իր զարմանքը այն բանի գեմ, որ գերմանական կառավարությունը ուզում է ուղարկել Սամսոն՝ նախապես չխորհրդակցելով անդրային ներկայացրած իր հաշվետվության մեջ Կոկովցևը գրում էր, որ Վիլհելմ II-ն ու Բեռման-Հոլվեգի հետ ունեցած զրույցների ժամանակ պարզվեց, որ Լիման ֆոն Սանդերսի միսիայի հարցը ծագել է առաջին հերթին տարվա գարնանը, երբ օսմանյան կառավարությունը գիմեց Գերմանիային, առաջարկելով իր վրա վերցնել թուրքական բանակի հրամանատարությունը... Այդ

---

[1] Մեջ է բերված քառ Т а р а е Е. В., Соч., т. V, стр. 259.

[2] ЦГВИА, ф. 2000с, оп. 1, д. 718, л. 51—53.

Հարցին գերմանական կողմն անդրադարձել էր Քերզոն կոչնակական մեծությամբ հետ ունեցած անձնական զրույցի ժամանակ՝ ընթացիկ տարվա մայիս ամսին Բուխարեստում Քերզո գտնվելու օրերին... այդ ինքնագրության առիթով Քերզո մեծության կոչմից բան էության որևէ կապակցություն չէր հայտնվել, քանի որ թուրքական բանակում գերմանական սպաների հրահանգչական աշխատանքը շարունակվում էր անընդմեջ ավելի քան 30 տարվա ընթացքում [1]։ Կոչվածը փոխում էր Համոդել Վիլհելմ II-ին, որ ռուսական ցարը չէր կարող ինքնագրել, որ գերմանական միության անդամներին այդքան մեծ լիազորություններ կտրվեին և, որ գլխավորն է, նրանց ձեռքը կանցներ թուրքական զորքերի հրամանատարությունը Բոսֆորի, Դարդանելի ու Մարմարայի գոտում։ Սակայն ռուսական կառավարության զգուշավորի չանգերը՝ Վիլհելմ II-ին ու Բեռնան-Հոլվեգին ապացուցելու, որ Ռուսաստանը չի կարող հաշտվել իրերի նման վիճակի հետ, ապարդյուն անցան։ Վիլհելմ II-ն ու կանցլերը Կոկովցևին հասկացնել տվին, որ Գերմանիան չի հրաժարվի Թուրքիա ռազմական միսիա ուղարկելու իր մտադրությունից։

Ցարական կառավարությունը շարունակում էր կարուկ կերպով բողոքել այն բանի դեմ, որ Լիման ֆոն Սանդերսին էր նանձնարարվել Մարմարայում գտնվող թուրքական կորպուսի հրամանատարությունը։ Ազդեցության առանձին համար նա գիմեց իր դաշնակիցներին, սակայն Անգլիան այդ հարցում խուսափողական դիրք գրավեց, իսկ Ֆրանսիան, թեև ոչ հանուրդով, բայց ոչնուամենայնիվ պատրաստակամություն հայտնեց օգնելու Ռուսաստանին [2]։

Ռուս-գերմանական բնգհարման ժամանակ բրիտանական կառավարության գրաված դիրքը հետևանք էր հենց գաշնակիցների՝ Անգլիայի ու Ռուսաստանի միջև տևա սուր հակասությունների։

«Ռուսաստանի և Գերմանիայի ավազակային ոչաճերին բնգհարման կոպքին,—գրում էր այդ կապակցությամբ Վ. Ի. Լենինը,—գոյություն ունի ոչ պակաս—եթե ոչ ավելի—խոր բնգհարում Ռուսաստանի և Անգլիայի միջև» [3]։

Դա բացատրվում էր նրանով, որ «...Ռուսաստանը ապահովում էր իսկապես Անգլիայի տիրապետությունը մի շարք օտար ժողովուրդների վրա» [4]։

Օգտվելով Եվրոպայի լայնքում համընդհանուր բացակա-

---

1 «Материалы по истории франко-русских отношений за 1910—1914 гг. М., 1922, стр. 624.

2 «История дипломатии», т. II, М., 1945, стр. 237.

3 Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հ. 23, էջ 125.

4 Նույն տեղում, էջ 126։

յուրյանից և, առաջին հերթին, այդ բնագավառման նկատմամբ անգլիական կառավարության ունեցած գոտպ վերաբերմունքից, գերմանական կառավարությունը համառորեն նա էր մղում Պետերբուրգի կաբուկ բողոքները՝ հրաժարվելով Թուրքիա ռազմական միսիա ուղարկելու իր մտադրությունից։

Յատանալով անգլիական կառավարության՝ իրեն այնքան անհրաժեշտ աջակցությունը, գաբրական կառավարությունը առիթվուծ էր նահանջել՝ բավարարվելով Գերմանիայի կողմից արված զուտ ձևական պիտումով։ 1914 թվականի հունվարի 16-ին Լիման ֆոն Սանդերսը կայզերի կողմից արտահերթ կերպով բարձրացվեց իր զինվորական ասպիճանում, որը սուլթանական կառավարության հետ Գերմանիայի կնքված համաձայնագրի պայմաններով անհրաժեշտություն էր առեղծում համապատասխանորեն բարձրացնել նրա աստիճանը՝ Թուրքական ծառայության մեջ։ Այդ ժամանակ էլ Լիման ֆոն Սանդերսին չնորհվեց մարշալի (մուշիրի) կոչում, ձևականորեն նրան ազատելով բանակային 1-ին կորպուսի հրամանատարությունից և նշանակելով նրան ամբողջ Թուրքական բանակի գլխավոր-հրահանգչի պաշտոնում։ Նոր պաշտոնը գերմանական գլխավորին ավելի լայն իրավունքներ ու լիազորություններ էր տալիս համանյան գործերի գեկավարման գործում։

Ահա թե ինչ էր գրում այդ կապակցությամբ Բոսֆինում ռուսական գեսպան Մկնրբեյը. «Գեներալ Լիմանի ազատումն առաջին կորպուսի հրամանատարի պաշտոնից զուտ ձևական մի գիտում է, որը նրանք էլ վերջինիս չի գրկում Թուրքիայի ռազմական գործերի վրա նրա վճռական ազդեցությունից [1]։

Գերմանիայի հետ ունեցած բնագավառման մեջ ցարիզմի կրած պարտությունը բացատրվում էր նրանով, որ չատանալով Անգլիայի աջակցությունը, Ռուսաստանը զրկից գործը հասցնել պատերազմի՝ կենտրոնական բլոկի տերությունների դեմ։ Այդ մասին է համոզիչ կերպով վկայում Լիման ֆոն Սանդերսի միջնայի հետ կապված բանման առիթով հրավիրված հատուկ խորհրդակցության արձանագրությունը։

Նույնի ունենալով հիշյալ խորհրդակցությունում, Կոկովցևը, գաատորեն գնահատելով իրադրությունը, այն կարծիքը հայտնեց, որ տավյալ պահին պատերազմը Ռուսաստանի համար մեծագույն ագետ էր, ուստի և խորհրդակցությունը հանգեց հետևյալ եզրակացության, «Ռուսաստանի հետ համատեղ գործողություններում ինչ-

---

[1] Материалы по истории франко-русских отношений за 1910—1914 гг., М., 1922, стр. 693.

պես Ցրանեխայի, այնպես էլ Անգլիայի գործոն մասնակցությունն ապահովված չլինելու պայմաններում հնարավոր չի նկատվում դիմելու ճնշման այնպիսի միջոցների, որոնք կարող են հանգեցնել պատերազմի Գերմանիայի հետ[1]։ Իրականում այդպես էլ եղավ։

Գերմանիայի հետ պատերազմի գնալում Ռուսաստանին անվիճելիորեն ոչնչացնելու Անգլիայի ձեռնպահ մնալը քաղաքական կառավարությանը ստիպեց հրաժարվել այդ խորհրդակցությունում մշակված ներգործության միջոցներից[2], որովհետև միևնույն Ցրանեխայի ոչնչացությունը խիստ անբավարար էր ճնշողական նվրոպական պետությունների հետ գործարքի բանվելու համար։ Ինչ վերաբերում է Գերմանիային, վերջինս իրեն ավելի լավ էր զգում նախապատրաստված պատերազմին, քան նրա հակառակորդները, ուստի և չէր վախենում նման հետևանքից։

Մանկայն վերը հիշատակված ամերիկյան պատմաբան Միքենլ Ձնչը, իր գերմանամետ դիրքորոշումից ելնելով, փորձում է արդարացնել կայսերական կառավարության վարքագիծը Լիման ֆոն Սանդերսի միսիայի հետ կապված քննադատության ժամանակ։ Հակառակ պատմական փաստերի, նա գրում է «Գերմանիայի բացառիկ չափավոր ու կամպրամիսային դիրքը մասին»[3]։ Նրա կարծիքով, ոչ թե Ռուսաստանը, վախենալով պատերազմից, նա քաշվեց, այլ Գերմանիան էր, որ հանկա իրենք պատասխանատվությունը։ Կնդհնվով 1914—1918 թվականների պատերազմի գիվանագիտական նախապատրաստության պատմությունը, Ձնչը պնդում է, որ հենց Ռուսաստանն էր քանկանում առանձգրժել համաշխարհային հրդեհը[4]։

«1914 թվականի հունվարին,— գրում է Հնդինակը,— պատերազմը չառնկվեց Գերմանիայի շնորհիվ, որը Լիման ֆոն Սանդերսի հարցում ժամանակին համաձայնվեց զիջում անել...»[5]։ Ձնչը անտեսում է այն փաստը, որ Ի-ին կորպուսի հրամանատարությունից Լիման ֆոն Սանդերսի ազատումը գոնե ձևական բնույթ էր կրում։

Հետագա իրադարձությունները ցույց տվեցին, որ Լիման ֆոն Սանդերսի գերմանական ռազմական միսիան, Թուրքական բանակի գլուխն անցնելով, խոշոր դեր խաղաց Կենտրոնական տերությունների կողմում Օսմանյան կայսրության պատերազմի մեջ ներգրավելու գործում և անմիջականորեն նպաստեց Թուրքիայի հար

---

1 Адамов Е. А., т. I, стр. 15.
2 Могилевич А. А., Айрапетов М. Э., стр. 232.
3 Фей С., Происхождение мировой войны, т. I, М., 1934, стр. 344.
4 Նույն տեղում, էջ 337—338.
5 Նույն տեղում։

հակմանք Ռուսաստանի վրա։ Այդ միտքը գործունեություն էր և նշանակություն ունեցավ նաև Թուրքական բանակը կովկասյան ճակատում ռազմական գործողություններին նախապատրաստելու համար։

Գանվելով Սամսոնում, գերմանական ռազմական միսիան հայտնվեց իր վերահսկողությունը հաստատել Թուրքական ոչ բանակի վրա, մի հանգամանք, որը կայսերական Գերմանիային անվիճելի գերազանցություն էր ապահովում իմպերիալիստական մյուս տերությունների նկատմամբ՝ Մերձավոր արևելքում տիրապետություն հաստատելու համար մղվող պայքարում։ Ամրոզը աշխարհի համար պարզ էր դառնում, որ գերմանական զինվորականները Օսմանյան կայսրության ռազմական ուժերը նախապատրաստում են Անատոլի տերությունների դեմ պայքարելու և, առաջին հերթին, փորձում են դրանք գործի դնել Ռուսաստանի դեմ։ Մյուս կողմից, լիման ֆոն Սանդերսի միսիային Թուրքիա հրավիրելը վկայում էր այն մասին, որ իր գլխավոր հենարանը՝ բանակը գնելով գերմանական գլխավոր շտաբի տրամադրության տակ, հերիքուրքական կլիկը ավելի ուժեղ էր քնքշում գնալի գաշինքը՝ գերմանական իմպերիալիզմի հետ։ Դա բացատրվում էր նրանով, որ Գերմանիայի գնումքամբ հերիքուրքերը հույս ունեին ոչ միայն ամրապնդել իրենց գրությունը երկրի ներսում, այլև հասնել իրենց գավթողական պլանների իրագործմանը։

Ուստի զարմանալի չէ, որ Թուրքական կոռավարությունը հենց սկզբից փորձեց 1914 թվականի հուլիսյան ճգնաժամը (որն առաջ եկավ Սարաևոյում ավստրիական գահաժառանգ էրցհերցոգ Ֆրանց-Ֆերդինանդի սպանության հետևանքով) օգտագործել կենտրոնական տերությունների հետ ռազմական գաշինք կնքելու նպատակով։ Վստահ լինելով, որ Եռյակ գաշինքը ռազմական գերազանցություն ունի Անտանտի նկատմամբ, հերիքուրքական գնկավարները ձգտում էին ապահովել Թուրքիայի մասնակցությունը հաստնացող համաշխարհային պատերազմին՝ կենտրոնական Եվրոպայի պետությունների կողմում։

Մենք այստեղ խնդիր չենք գնում հանգամանորեն լուսաբանել Թուրքիայի համար մղվող այն պայքարը, որը համաշխարհային պատերազմի առաջին ամիսներին ուժգին կերպով ծավալվել էր Եվրոպական տերությունների երկու խմբավորումների միջև։ Մենք

չինք կարող նահ մահրամասերին կանգ առնել այդ հարցում Անատոլի երկրների մեջն առկա հակասություններին վրա։ Մեր հիմնական նպատակն է պարզաբանել Թուրքիայի կառավարող շրջանների քաղաքականությունը և այն չարժառիթները, որանցով դեկավարվում էին նրանք՝ պատերազմի մեջ մտնելով Գերմանիայի ու Ավստրո-Հունգարիայի կողմում։

Մուլթանական կառավարությունն ինքն առաջինը սկսեց հոգ տանել պատրաստական կալանքական Գերմանիայի հետ ռազմական գաղինք կնքելու համար։ Ինչպես գրում էր Քյազըմ Կարաբեքիրը, տասնվեցն հուլիսի 20-ի խորհրդակցությունում, որին մասնակցում էին մեծ վեզիր Սաիդ Հալիմ-փաշան, ներքին գործերի մինիստր Թալեաթը և ռազմական մինիստր Էնվեր-փաշան, որոշում ընդունվեց ամեն կերպ աշխատել մտնել նույնակ դաշինքի մեջ։

Նույն գիշերը Էնվերն ու Թալեաթը նգան գերմանական դեսպանությունում և վանգենհայմին հայտնեցին Թուրքիայի ցանկությունը՝ միանալ Կենտրոնական Ուժերուպայի պետությունների խմբակցությանը։ Դեսպանը պատասխանեց, որ ինքը այդ մասին կանգնկացնի Բեռլին և խոստացավ անհապաղ հայտնել գերմանական կառավարության պատասխանը [1]։

Վիլհելմ II-ը գտնում էր, որ քանի որ Սերբիայի վրա Ավստրո-Հունգարիայի հարձակման պահը մոտենում է, ուստի պետք է Գերմանիայի գլխավոր դաշնակցի կողմը նետրավել քանդացած բալկանյան պետությունը, որը պատրաստ կլիներ հանդես գալու սլավոնների դեմ [2]։

Ըստ չուտով, Բեռլինից «բարեհաջող» պատասխան առանալով, Թուրքական կառավարությունն անմիջապես դիմեց Գերմանիային՝ Թուրաստանի դեմ պաշտպանողական ու հարձակողական դաշինք կնքելու պայմանական առաջարկով։ Այդ առաջարկը մեծ վհգիրի միջոցով հասցվեց գերմանական դեսպանին հուլիսի 25-ի գիշերը։ Նրանում համաձայնություն էր հայտնվում պատերազմի ժամանակ գերմանական ռազմական միսիային ենթարկել Թուրքական բանակի մեկ քառորդը [3]։

Հուլիսի 28-ին, ժամը 21-ն անց 30 րոպեին Վանգենհայմին հանձնվեց կայզերի պատասխանը, ասի է, որ Բարձր Դուռն առաջարկությունն ընդունվում է [4]։ Նույն գիշեր էր գրավել նահ Ավստ-

---

[1] Kazım Karabekir, s. 68.

[2] Die deutschen Dokumente zum Kriegsausbruch 1914 (այսուհետև՝ D. D.). Bd. I, Berlin, 1927, S. 123.

[3] D. D., № 285, տես նահ L. Albertini, p. 613—614.

[4] D. D., Bd. 2, S. 320.

րա-Հունգարիայի կառավարությունը։ Մասամբ ավստրիական զնդապետ Պալավիչինին լրիվ անձնական էր այդ բանակցություններին։

Գերմանա-թուրքական գաղինքի ստորագրումից անմիջապես հետո Ավստրո-Հունգարիան ևս պետք է նույնանման պայմանագիր ստորագրեր երիտթուրքական կառավարության հետ [1]։

Մինչդեռ հուլիսի 28-ին Ավստրո-Հունգարիան հարձակվեց Սերբիայի վրա։ Օգոստոսի 1-ին Գերմանիան պատերազմ հայտարարեց Ռուսաստանին, իսկ օգոստոսի 3-ին՝ Ֆրանսիային։ Հայտնի էր նաև Բրիտանական կայսրությունը Գերմանիայի հետ իրեն պատերազմական վիճակի մեջ համարեց։ Քշնամական երկու խմբավորումների տերությունները էլ սկսեցին նոանդուն կերպով իրենց համար նոր դաշնակիցներ հավաքագրել։ Նման պայմաններում, երիտթուրքական գործարների ձգտումը՝ Թուրքիան միացնել գերմանա-ավստրիական խմբավորմանը, ամբողջովին համապատասխանում էր Գերմանիայի շահերին։

Թուրք-գերմանական բանակցություններ հետևանքով, 1914 թվականի օգոստոսի 2-ին, կնքվեց ժ. 4-ին, Մասամբ ում, խիստ գաղտնի իրազրության պայմաններում, երկու երկրների միջև դաշնակցային պայմանագիր կնքվեց։ Թուրքական կողմից այն ստորագրեց մեծ վեզիր Սաիդ Հալիմ-փաշան, գերմանական կողմից՝ Վանգենհայմը։ Պայմանագրի ստորագրման ժամանակ ներկա էին Էնվերը և Թալեաթը։ Պայմանագիրը բաղկացած էր հետևյալ հոդվածներից։

«1. Պայմանավորվող կողմերը Ավստրո-Հունգարիայի ու Սերբիայի միջև գոյություն ունեցող կոնֆլիկտում չեզոքություն կպահպանեն։

2. Այն դեպքում, երբ Ռուսաստանը միջամտի կոնֆլիկտին իր ուժերս ռազմական միջոցառումների օգնությամբ և, այդպիսով, Գերմանիայի համար անհրաժեշտ դարձնի իր պարտքն ու պարտականությունների կատարումը իր դաշնակցի՝ Ավստրո-Հունգարիայի նկատմամբ, ապա այդ պարտքն ու այդ պարտականությունները ևնթակա են կատարվելու նաև Թուրքիայի կողմից։

3. Պատերազմի դեպքում գերմանական ռազմական միսիան կմնա Օսմանյան կառավարության տրամադրության տակ։ Օսմանյան կառավարությունը կապահովի այդ միսիայի իրական ազդեցությունն ու իրական իշխանությունը Թուրքական բանակի ընդհանուր գործողությունների վրա։

---

[1] Потемкин Ф. И., Дипломатическая борьба в годы первой мировой войны, М.—Л., 1947, стр. 100.

4. Այն համակրան սերտությունները սպառնալիքի ենթարկվին Թուրքիոյ կողմից, Գերմանիան կպաշտպանի Թուրքիային, հարկ եղած դեպքում՝ զենքի ուժով։

5. Հիշյալ համաձայնագիրը, որը կնքված է երկու պետությունների պաշտպանելու միջազգային այն բարդություններից, որոնք կարող են առաջ գալ ներկա կոնֆլիկտից, ուժի մեջ կմտնի նրա առորագրման օրից և ուժի մեջ կլինի մինչև 1915 թվականի դեկտեմբերի 31-ը։

6. Այն պայմանավորվող երկու կողմերից ոչ մեկը երանից չորեսամսվի ժամկետը լրանալուց վեց ամիս առաջ, սպա ներկա համաձայնագիրը առաջվա պես ենթակա է կատարման հաջորդ հինգ տարիների ընթացքում։

7. Ներկա համաձայնագիրը կմնա գաղտնի և կարող է հրապարակվել պայմանավորվող երկու կողմերի միջև գոյացած համաձայնությունից հետո միայն [1]։

Յոթերորդ հոդվածով նախատեսվում էր պայմանագիրը վավերացնել նրա առորագրումից հետո՝ մեկ ամսվա ընթացքում [2]։

Պայմանագրի 1-ին, 2-րդ, 3-րդ և 5-րդ հոդվածների բովանդակությունից երևում է, որ այն կապվվել էր տակավին ավարտված բանակցության ժամանակ։ Մինչդեռ նրա առորագրման պահին պատերազմը Գերմանիայի ու Ռուսաստանի միջև արդեն իրական փաստ էր, ուստի և կնքելով այդ գաշնակցային պայմանագիրը Գերմանիայի հետ պատերազմը սկսվելուց հետո, Թուրքիան իր վրա պարտավորություն էր վերցնում անհապաղ պատերազմի մեջ մտնել կենտրոնական տերությունների կողմում։

Օգոստոսի 2-ին գերմանա-թուրքական գաշինքին միացավ նաև Ավստրո-Հունգարիան։

Գերմանիայի ու Թուրքիայի միջև կնքված պայմանագրի տեքստը վկայում էր այն մասին, որ պայմանագիրն առաջին հերթին ուղղված էր Ռուսաստանի դեմ։ Այդ հանգամանքը խոստովանում էին հենց իրենք՝ երիտթուրքական կուսակցության գործիչները։ Այսպես, խոսելով օգոստոսի 2-ի պայմանագրի մասին, Քյազըմ Կարաբեքիրն ընդգծում էր. «3-րդ հոդվածի համաձայն... մենք Գերմանիային օգնելու համար պետք է ոչ միայն փակեինք նեղուցները, այլև պատերազմի մեջ մտնեինք [3]։

---

1 Проф. Келечевков Ю. В. и Андреев Сабанин. Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях, ч. II, М., 1925, № 4.

2 Պայմանագրի լրիվ տեքստը տե՛ս G. G. Bd. 111, № 728.

3 Käzim Karabekir, s. 83—85.

Այս բոլորը ցույց է տալիս, որ Թուրքիան ներգրավվելով պատերազմի մեջ, ռազմաքաղաքական կառավարությունը գնահատում էր Ռուսաստանի հանդեպ ունեցած իր հարձակողական պլաններով։ Ինչպես պարզաբանվեց ավելին էլ Թուրքական կողմի վկայություններից իրավունք են տալիս պնդելու, որ 1914 թվականի սկզբում Ի-ին Օսմանյան կայսրությունը փաստորեն արդեն վճռել էր մասնակցել Համաշխարհային պատերազմին, քեև ռազմական գործողություններն նա սկսեց հոկտեմբերի վերջին միայն. նման ուշացումը բացատրվում էր նրանով, որ երկրի զինված ուժերը ամբողջի նախապատրաստված չէին։

Ահմեդ Բեդևի հուշերը ուշագրի գրում է. «Մենք Համաշխարհային պատերազմի մեջ մտանք ոչ թե որևէ մեկի պահանջով կամ հրամերով, այլ պարզապես անհրաժեշտ քաղաքական ու համատեքստի հետևանքով»[1]։

Թուրք ժուռնալիստ Ահմեդ Էմինը (Յալման), որը զբաղվում է նաև պատմության հարցերով, համոզված է, որ Համաշխարհային պատերազմի մեջ մտնելը ոչ մի որևէ մեկի պահանջով կամ հրամերով, այլ պարզապես անհրաժեշտ քաղաքական ու համատեքստի հետևանքով[2]։

Թուրք ժուռնալիստ Ահմեդ Էմինը (Յալման), որը զբաղվում է նաև պատմության հարցերով, համոզված է, որ Համաշխարհային պատերազմի մեջ մտնելը ոչ թե

որ սկսվեց պատերազմը, ենվերն առաջարկեց, որ Թուրքիան մասնակցի կենտրոնական տերությունների խմբավորմանը [1]։

Գերմանա-ավստրիական խմբավորման մեջ մտնելը քաջալերելու և ենվերի կոչվից 1914 թվականի օգոստոսի 2-ին նշանակված գրաշեավաքն անցկացնելու նպատակով [2], Թարեք Զեւզը օգոստոսի 3-ին հրապարակեց գնդապետ Օսմանյան կայսրության չեզոքության մասին. «Երեսմվիքրատիա անդամներից մեկը՝ Քեմալ-փաշան, հնազանդում խոստովանել է. «...Մենք մեզ չեզոք հայտարարեցինք միայն ժամանակ շահելու համար. մենք պատրաստ էինք այն պահին, երբ մեր զրաշեավաքը կավարտվի և մենք կկարողանանք մասնակցություն ունենալ պատերազմին» [3]։

Բանվոր համաշխարհային պատերազմում Թուրքիայի հավատարիմ չեզոքությունը բացահայտ խարխուլության էր։ Ամեն բնգի հետևը խոստովանում է, որ սմիաանությունն և առաջադիմությունս կոմսկցությունը պատերազմի առաջին իսկ օրերին որոշեց, որ Թուրքիան պետք է նրանում մասնակցություն ունենա [4]։

Անդրադառնալով այդ հարցին, Մանգելյոսյանը գրում էր, որ պատերազմի առաջին երեք ամիսներին Թուրքական կրնակալական չեզոքությունը իրականում չեզոքության քայլ օրենքների ջնջնի խախտում էր՝ հօգուտ Գերմանիայի և ի վնաս Անտանտի պետությունների։ Որպես ապացույց, նա բերում է այնպիսի փաստեր, ինչպես զորահավաքի հայտարարությունը, օգոստոսի 11-ին գերմանական ռազմանավերի՝ «Գյոբենի» և «Բրեսլաուի» ժամանումը Մարմարա, Թուրքիայի ոգորումը գերմանական սպաներով, զինվորներով, նավաստիներով, ինչպես և զենքով ու զինամթերքով, որոնք Թուրքիա էին ուղարկվում նույնպես չեզոք պետություններից՝ Բուլղարիայի ու Ռումինիայից, տերիտորիայի վրայով։ Գերմանական հրամանատարության կողմից Թարգանչի ամրացումը, Մարմարայի վերահսկումը Գերմանիայի ռազմա-ծովային բազայի, Բոսֆորում գերմանական առևտրական նավերի վրա գտնվող ռուսական,

---

[1] Lewis, G. L., Turkey, London, 1957, p. 45.

[2] «Հեղափոխության մասին հրամանը,— գրում է Ահմեդ Էմին Յալմանը,— առաջարկվեց կառավարության անդամների կողմից առանձին-առանձին, և ոչ ոք չհամարձակվեց դրա դեմ դուրս գալ... ազգային մեծամասնությունը քննարկվել էին մի քանի մինիստրների բացակայում նիզ չլսնում։ Այն ազգային կոչվելու համաձայնություն տվեց, որի մեջ մտնում էին մեծ վեզիրը և նրբերի գործերի, ազգային, ռազմական, ֆինանսների ու արդարադատության մինիստրները։ Այդ նիզ գործնական գործերի մասին մյուս մինիստրները ոչինչ չգիտեին։ Տե՛ս Ahmed Emin, p. 72—73.

[3] Дженазьян, стр. 101—102.

[4] Ahmed Bedevi Kuran, s. 342—343.

ֆրանսիական ու անգլիական ապրանքների ռեալիզացումը թուրքերի կողմից, Անդրկովկասի և Թուրքստանի այլ շրջաններում, ինչպես և մահմեդականներով բնակեցված՝ Անգլիայի գաղութները պանիսլամական ու պանթուրքական գործակալների ուղարկումը, գործերի կենտրոնացումը Արևմտյան Հայաստանում՝ ռուսական սահմանների մոտ, Սիրիայում ու Պաղեստինում՝ նպատակն և, առաջին հերթին, Սուեզի ջրանցքին սպառնալու համար, այս բոլորը վկայում էր այն մասին, որ Թուրքիան գործում է լիակատար և բացահայտորեն իսկ իր կողմից հաստատված չեզոքություն [1]։

Անատոլիի երկրների բոլոր նշանները ցույց են տալիս, որ սուլթանական կառավարության գործողությունները հակասում էին պաշտոնապես չեզոք նրա դիրքին։ Դաշնակիցների բոլոր նոտաները և Անգլիայի, Ֆրանսիայի ու Թուրաստանի գեսպանների բազմակողմանի քայլերը Թուրքական կառավարության հետ խոսում են այն մասին, որ Անատոլը ձգտում էր հասնել Թուրքիայի կողմից իսկական չեզոքության պահպանմանը։ Թուրքիայի պատասխանները Անատոլի տերությունների հաստատությունների նպատակ ունեին չեզոքության քողի տակ նախապատրաստել երկրի մասնակցությունը պատերազմին՝ գերմանա-ավստրիական խմբավորման հետ դաշինք կնքած։

Որոշ հետազոտողներ, ինչպես արտասահմանյան, այնպես էլ սովետական, Օսմանյան կայսրության այդ չեզոքությանը էական նշանակություն են տալիս։ Նրանց կարծիքով, Անատոլի քաղաքական շրջանները չէին ցանկանում ոտնվել Թուրքիայի չեզոքությունից նրան իրենց կողմը ներքաշելու համար։ Անգլո-ամերիկյան պատմաբանները, մասնավորապես, այդ բանում մեղադրում են քարոզական կառավարությանը, պրոպագ իսկ փորձելով Գերմանիայի ու Ավստրո-Հունգարիայի կողմում Թուրքիայի հանդես գալու ամբողջ մեղքը բարդել Թուրաստանի վրա։ Այսպես, Լինգել-Վարտը, խոսելով Թուրաստանի հետ Թուրքիայի վարած բանակցությունների մասին, որոնք սկսվել էին վերջինիս նախաձեռնությամբ՝ Գերմանիայի հետ ռազմական դաշինքի վերաբերյալ պայմանագիր կնքելուց և չեզոքության հայտարարելուց հետո, նշում է, որ «Թուրաստանն իր արժանապատվությունից ցածր էր համարում համաձայնվել Թուրքիայի առաջարկությանը, մինչև որ նրան միակ հետաքրքրությունն էր տալիս իրեն ապահովելու մի սոզանք, որի

1 Mandelstam, p. 7.
2 Նույն տեղում։

միջով կարող էին Թուրքիան ներքաշել հրանոթներ և հանգիստանալ նրա արևմտյան պաշտպանիչներից։ Թուրքիայի գերազանց մենաշնորհումը՝ չցանկանալով զոհաբերել Կոստանդնուպոլիսն ու նեղուցները գրավելու իր երազանքը...»[1]։

Անգլիական ռազմական պատմաբանն ակնարկելով այստեղ Մ. Ն. Պոկրովսկու աշխատությունները, հետևում է վերջինիս տեսակետին։ Պոկրովսկին 1914 թվականի օգոստոսի 3-ին էնվեր-փաշայի կողմից ռազմական պայմանի վերաբերյալ Թուրքիայի արված առաջարկի կապակցությամբ գրում էր. «Պետրոգրադում քանկանում էին ստանալ թուրքական մայրաքաղաքը, մինչդեռ նրանք առաջարկում էին թուրքական բանակը»[2]։

«Պետրոգրադում,— շարունակում էր Պոկրովսկին,— Թուրքիան հարկավոր էր բոլորովին ոչ պատերազմի դեպքում, քանզի ամենախնամարհ ու հնազանդ ձևերով, բնականաբար, հարկավոր էր ոչ թե Թուրքիան, այլ Կոստանդնուպոլիսը, իսկ այն գրավելու լավագույն պատրվակը կլիներ պատերազմը Թուրքիայի հետ»[3]։

Այդ մեր կարծիքով սխալ, անհասկանալի էր պաշտպանում նաև Ե. Վ. Տարլեն։ Նա գրում է. «Թուրքերը ոչ մի կերպ չէին կարող և չէին ցանկանում չեզոք մնալ, չէ՞ որ նրանց երկարաձգված ձևերը չվերցնելը Թուրքիայի կողմից կարող էր նշանավորել մի բան միայն՝ Թուրքիայի մասնակցումը պատերազմից հետո, անկախ նրանից, Թուրքիան չեզո՞ք կլիներ, թե ոչ (այդ տեսակետից էնվերը բոլորովին չէր համաձայնում Լիմանի այն հավաստիացումներին, որ ստացում Թուրքիան անձեռնմխելի կմնա)։ Եվ, ամենից առաջ, այստեղ նրանք միայն Գերմանիայի հետ պայմանից կարող էին ապահով իրենց տիրապետությունների ցանկալի ընդարձակում։ Այդպիսով, ռուսական դիվանագիտության գերակատարների նվաճողական ձգտումներն ու առնչված գրավյալ անկախությունը արտաքին կովկասյան սահմանի վրա Թուրքիայի դեմ նոր հնարավոր ելևէջի առնչությամբ և Գերմանիային ապահովելին կարևոր դաշնակցով։ Ջրանխան ու Անգլիան ամբողջ ուժով աշխատում էին Թուրքիային նա պահել հանդես գալուց»[4]։

Մինչդեռ, ժամանակակիցների վկայություններն ու հրապարակված փաստաթղթերը ցույց են տալիս, որ էնվեր-փաշան Մոսկվու-

---

[1] Лиддель-Гарт, стр. 121.

[2] Покровский М. Н., Империалистическая война, Сб. статей, 1915—1930. Изд. II, дополненное, М., 1931, стр. 158.

[3] Նույն տեղում, էջ 159։

[4] Тарле Е. В., Соч., т. V, стр. 326—327.

յում ռուսական դիվանագիտական գործակալ Լեոնովի հետ բանակցությունների մեկ մասով օգոստոսի 5-ին միասին, այսինքն՝ Գերմանիայի հետ գաղտնի պայմանագրի կնքելուց հետո՝ բնագրին քողարկվելով Թուրքիայի հենց նոր հայտարարված չեզոքությամբ։ Քեմալ-փաշան գրում է, որ միևնույնների խորհրդի նիստերից մեկում նրան հանձնարարեցին մոտիկից ծանոթանալ անգլիական զեսպան Մաքմահոնի, իսկ Քավիդ-բեյին՝ ֆրանսիական զեսպան Բոմպարի հետ՝ ոչնչով նրանց կապվածները Գերմանիայի հետ մեր գաղտնի վերաբերյալ [1]։

Ըստ երևույթին, ռազմական միևնույն էնվեր փաշան իր կողմից հանձն էր առել ոչնչացնել Ռուսաստանի զեսպանի կասկածները։ Հենց այդ նպատակով էլ նա ձեռնարկեց վերը հիշատակված բանակցություններին՝ Լեոնովի հետ։ Էնվեր փաշայի հետ օգոստոսի 5-ին և 9-ին տեղի ունեցած Լեոնովի զրույցների մասին Ֆրոսթ մանրամասն հաղորդում էր իր զեկուցագրում [2]։ Դրանցից պարզորոշ երևում է էնվերի առաջարկի խաղական բնույթը։

Անտանտի տերություններին չեզոքության մեջ պահելու համար, էնվերն իրեն հատուկ ենթղթությամբ ու կեղծավորությամբ Ռուսաստանին առաջարկում էր Օսմանյան կայսրության հետ ռազմական դաշինք կնքել։ Ընդ որում, նա հավատիացնում էր, որ Թուրքիան իր հյուսիսային հարևանի հանդեպ ոչ մի հարձակողական մտադրություն չունի և Ռուսաստանին պրանում համոզելու համար նա պատրաստ է իր զորքերը հեռացնել ռուսական սահմանից։ Էնվերը փորձում էր ապացուցել, որ Թուրքական բանակի զորահավաքը ուղղված չէ Ռուսաստանի դեմ։ Վճռականորեն մերժելով Գերմա-

---

1 Джемаль-паша, стр. 188. Այդ մասին տե՛ս նաև Ahmed Emin, p. 72—73։ Ա. Տ. Միլլերը գրում է, որ երիտթուրքական կառավարության կազմից չեզոքության հայտարարելը ստիպողին չէր նշանակում, քի իրր նա ձգտում է միայն ժամանակ շահել և չեզոքության քողի տակ նախապատրաստվել պատերազմի՝ Գերմանիայի կողմում։ Նա գրում է. «Պարզն ակնհայտ էր։ Բանակի մոբիլիզացման միջոցառումների ձեռնարկելով, երիտթուրքական պատասխանատուները հույս ունեին հասնել այնպիսի մի իրավիճակի, որի պայմաններում ուժեղացած ու լիովին պատերազմի պատրաստ Թուրքիան կկարողանար շատ ավելի ձեռնտու փոխհարաբերության մեջ մտնել Անտանտի երկրների հետ, քան թե այդ պահին»։ Տե՛ս А. Ф. Миллер, Вступление Турции в первую мировую войну, «Известия АН СССР», серия История и философия, т. III, 1946, № 4, стр. 325.

2 «Международные отношения эпохи империализма» (переписка МОЭИ), серия III, т. VI, ч. I, № 5, стр. 48.

նիայի հետ պատերազմի սանձազերծումը, նա հայտարարեց, որ «Թուրքիան կռվված չէ նորակ պատերազմ և մասնավորապես, Գերմանիայի հետ[1]։ Ուստի, նրա Ռուսաստանը ցանկանար, Թուրքիայի հետ հաշտանալությունը միանգամայն հնարավոր է, միայն թե ռուսական դիվանագիտությունը իրական հողի վրա կանգներ և հաշվի առներ Թուրքական շահերն ու ցանկությունները, որոնք, ամենից առաջ, վերաբերում են անբիծության ձեռքբերումներին։ Էնվերը պահանջում էր վերադարձնել Եգեյան կղզիները ու Արևմտյան Թրակիան։

«Մեր բոլորի փոխարեն,— հայտարարեց այնուհետև Էնվերը,— Թուրքիան կարող էր, ամենից առաջ, ռազմական աջակցություն ցույց տալ Ռուսաստանին ընթացիկ պատերազմում» նրա տարածպրության ասած գնելով 150—200 հազար ավիներ։ Դա Ռուսաստանի փորձն է, թե նա ուր կուղարկի այդ բանակը[2]։ Էնվերն ընդգծում էր, որ Թուրքիայի ու Ռուսաստանի միջև պատերազմի կնքումը Ռումինիային, Հունաստանին և նույնիսկ Բուլղարիային կստիպի միանալ Ռուսաստանին։ Իսկ նրա բալկանյան պետություններից արևմտյանը Ռուսաստանի դեմ հանդես գար, ապա Թուրքիան նրա դեմ կկռվեր և զենքի ուժով կվանգարի վնաս հասցնելու ռուսական շահերին։

«Ռուսաստանի հետ համաձայնությունը,— եզրափակում էր Էնվերը,— Թուրքիային ու Ռուսաստանին հանդուրժություն կբերի, քանի որ այդ պայմաններում մահմեդականների հոգևոնները կովկասում և Հայկերինը՝ Թուրքահայաստանում անհնարին կլինեն, իսկ

---

1 Նույն տեղում, № 48։ Այն մասին, որ Հունաստանի հետ Էնվերի միանգամյան բանակցությունները մինչև վերջը հեշտ էին, վկայում է պետության Ք-ին Գերմանիայի ու Թուրքիայի միջև նամարտված հեռագրերը՝ լրացուցիչ համաձայնությունը, որով Գերմանիան խոստանում էր. ա) իր ազդեցությամբ՝ կապիտուլյացիաները վերացնելու գործում. բ) իր ազդեցությամբ՝ Ռումինիայի ու Բուլղարիայի հետ Թուրքիայի հաշտարարության միանալու բանակցություններում, բայց պրանից. Գերմանիան իր բարի ծառայությունները կմատուցի Բուլղարիային, որպեսզի նա և Թուրքիայի միջև ձեռք բերվի համաձայնություն, որը կհամապատասխանի ամեմանյան չափերին՝ այն անբիծությունների բաժանման ժամանակ, որոնք կիվանվեն Բալկաններում.... գ) ՕՔՔ Հունաստանը, միջամտելով մեր դեմ պատերազմին, պարտություն կրի, Գերմանիան ցանկը կպարտադրի, որպեսզի Սրբիզմոզի կղզիները անցնեն Թուրքիային. դ) Գերմանիան կտրվի Ռումանյան կայարանների սարմանները չոփել ռազմի ժամ, որ Թուրքիայի համար ապահովվի անխոչընդոտ կյանք Ռուսաստանում բնակվող մահմեդական ազգաբնակչության հետ. ե) Գերմանիան իր ազդեցությունը կգործադրի, որպեսզի Թուրքիան իր կապոտանների դիմաց պատշաճ հատուցում ստանա։ (Ю. В. Кожевников и А. Сабанин, ч. II, № 10).

2 ЦГВИА, ф. 2000, оп. 1, д. 3650, л. 98—104.

դա երկու կոզմիկրին քույլ կտա հիշված չրչանկրում կարգ ու կանոնի պահպանման համար տարմանափակվել զորքերի ամենաանհրան քվով, այն ամենը, ինչ որ հնարավոր է, կենտրոնացնելով ամենի կարևոր ու ազատնային կետերում [1]։

Մեծ վեզիր Մահիդ Հալիմը նույնպիսի կեղծավորությամբ, ինչպես էնվերը, հավատացնում էր Գիրսին, որ ինքը ևս Ռուսաստանի հետ գաղինք կնքելու կողմնակից է, ուստի և պաշտպանում է Լոնդոնի հետ գրույցի ժամանակ ռազմական մինիստրի առաջ քաշած պայմանները [2]։

Ինչպես տեսնում, այնպես էլ արտաստամանյան մի չարք պատմաբաններ, Լոնդոնի հետ էնվերի ունեցած գրույցի փաստից այն անհիմն հետևությունն են անում, թե իբր այն ժամկում, երբ Ռուսաստանը համաձայնվեր ընդունել Թուրքիայի առաջարկը, վերջինս կհարեր Անտանտին [3]։

Համաձայով էնվերի խոսքերի անկեղծությանը, ակադեմիկոս Տարլեն գտնում է, որ դիպուկ էր ժամանակը (Գիրսը) ամբողջ ուժով յատկացնում Մոսկովին՝ պատասխանելու այդ առաջարկին, հասկանալով նրա ժայրահեղ կարևորությունը Ռուսաստանի համար։ Մոսկովն այդ հարցում ոչինչ չէր ուզում հասկանալ... Իրենց երկնած առաջարկի պատասխանը չտանալով, մեծ վեզիրն ու էնվերը, իհարկե, կորուստ կիրպով չրշվեցին դնդի մյուս կողմը...» [4]։

Տարլեն, ինչպես և վերը նշված պատմաբանները, այս հետևությանն են հանգում մասամբ այն պատճառով, որ նրանց արտասփրդ մեծ նշանակություն են տալիս Գիրսի ու Հալիմի քաղաքական գիմումներին Մոսկովին՝ ընդունելու էնվերի առաջարկը և անհապաղ գաղինք կնքելու Թուրքիայի հետ, քանի որ,— ինչպես

---

1 ЦГВИА, ф. 2000, оп. I, д. 3850, л. 98—104.

2 Նույն տեղում, թ. 12։

3 Покровский М. Н. Империалистическая война, стр. 160. L. Albertini, v. III, p. 511—517. Մ. Պոկրովսկին գիտում է, որ մեծ վեզիրը գրավել իր դաշտում զորքերը հրետանային ծանր բոմբարձիչներով հենց բոմբարձիչների ծանրության փոքրության պատճառով (տե՛ս նրա Борьба за Азию и Африку, М., 1923, стр. 67 և Революционная Турция, М., 1921, стр. 52—53)։ Այդ նույն տեսակետին է և Վ. Ա. Տոպչի-Օղլուն (տե՛ս նրա «История революции в Турции», М., 1923, стр. 88)։ Ա. Կալերը, ապատրաքելով Անգլիայի ու Ֆրանսիայի այն ժամանակվա քաղաքականությունը Թուրքիայի նկատմամբ, հայտարարում է, որ վեզիրը, զորահրամանների դեմ պատերազմի մեջ մտնելով Ռուսաստանի կողքով... (տե՛ս նրա Европа и новая Турция, М., 1925, стр. 10)։ Տես նաև I. A. K. Marriott, The Eastern Question. A historical Study in European Diplomacy, 4 ed. Oxford, 1951, p. 483.

4 Тарле Е. В. Соч., т. V, стр. 326.

պրում էին նրանք,— ամեր մերժումը անպայման և անվերապահ կերպով Թուրքիային կնետի մեր քշնամիների գիրկը [1]։ Ռուսական ներկայացուցիչները Սամսոնում թուրքական զորամասի մինիստրի հավատարմություններ էին ընդունում։

Մալինովսկի պատմական նոտային շատ հիշյ նկատում է, որ «պնդելով ընդունել էնվերի առաջարկը, Դիրոը և Լեոնտիը ոգաշինքսիմիների առանձնահատուկ իմաստ էին տալիս։ Այդ «գաշինքը» նրանք հասկանում էին յուրովի՝ որպես Թուրքիայի անկախության Ռուսաստանին» [2]։

Այդ մասին է վկայում 1914 թ. օգոստոսի 10-ի Դիրոի հեռագիրը, որտեղ գեներալը պնդում էր. «Ես խորապես համոզված եմ, որ վրա է հասել պատմական այն պահը, երբ մենք հնարավորություն ունենք Թուրքիային վերջնականապես անվտանգել մեզ և նրա միջոցով կասեցնել Բալկանյան թերակղզում ռուս քշնամական այն ուժերը, որոնք պատրաստվում են հանգիս գալու մեր դեմ» [3]։

Բնն քաղաքական կառավարությունը չէր համաձայնում էնվերի կողմ հավատարմություններին, նա այնուամենայնիվ Դիրոին առաջարկեց երկարաձգել բանակցությունները Թուրքերի հետ՝ միևնույն որ վերջնականապես պարզ կդառնա Թուղպերիայի դիրքը և գերմանաամերիկական բլոկի գեմ ուղղված բալկանյան երկրների դաշինք կստեղծվի։ Օգոստոսի 10-ին Մալովովը հեռագրում էր Դիրոին. «Մինչև Սոֆիայից պատասխան չստանանք, էնվերի հետ բանակցություններում հաշվի առնք ժամանակ չտեսնել անհրաժեշտություն» [4]։ Վերջին հաշվով, Պետրոգրադում պատրաստ էին ընդունել Ռուսաստանի հետ դաշինք կնքելու վերաբերյալ թուրքական կառավարության առաջարկները, միայն թե Թուրքիային նա պահել Գերմանիայի կողմում հանգիս գալուց [5]։ Այդ մասին է վկայում նաև Մալովովի հետևյալ արտահայտությունը. «Թուրքիայի անցումն Ավստրո-Հունգարիայի կողմը,— գրում է նա իր հիշողություններում,— Ռուսաստանին սպառնում էր առանձնապես վտանգավոր

---

1 МОЗМ, серия III, т. VI, ч. 1. № 49.

2 Нотович Ф. И., Дипломатическая борьба в годы первой мировой войны, М.—Л., 1947, т. I, стр. 284.

3 МОЗМ, серия III, т. VI, ч. 1, № 48.

4 Նույն տեղում, № 50.

5 Օգոստոսի 12-ին Մալովովը Դիրոին հանձնարարեց հաղորդել Բալֆուրին, որ ռուսական կառավարությունը Ծովակալության կայսերության չեզոքության վերաբերյալ պատրաստ է երաշխավորելու նրա անվտանգությունը և համաձայն է, որ նրան անցնեն գերմանական բոլոր կռանգնանները Փոքր Ասիայում. Օգոստոսի 18-ին Մալովովը համաձայնվում էր Թուրքիային գիմել հայերի կողմից գրավված նեղուցի կղզին (МОЗМ, серия III, т. VI, ч. 1, № 72. Տե՛ս նաև № 108)։

հետևանքներով, որովհետև, առաջինը, ինչպես ժամերի ասյն րացում էր մուտքը դնդի մեջ և մեր բանակի մի զորչի մասը պահելով թուրքական տաճանի վրա՝ այսպիսով խանգարելու նրան, մասնակցելու պատերազմին՝ գլխավոր ճակատում և երբորդ, փակելով մեզ մի ժամում, կարում էր մեզ դաշնակիցների հետ ուղիղ կապից և կաշկանդում արտաքին աշխարհի հետ մեր ունեցած անհետաձգելի հարաբերություններդ, հանգցնելով ժամային մեկուկ հյրի՝ հետագոր և ամեն տեսակետից անբավարար Երեանդնչակի նամահանգստի միջոցով [1]։

Ալ Թուրանյան խնդագիս երկյուղ էր կրում Անատոլուի հանդարտության խանգարմանը Թուրքիայի միանալուց, զա երևում է նաև Դիրոյի հետևյալ հաղորդումից. «...Մեր խնդիրը՝ Թուրքիայի նկատմամբ ներկայումս գործադրվող չանքերի մեջ, պետք է լինի մեր ճակատի ապահովումը ամեն տեսակի գնպքերից, այդ միտում նաև այն գնպքում, եթե երբորդ պետություն՝ Թուրքիայի միջամտությունը մեզ համար վտանգավոր դառնար։ Այդ վտանգն արտաքոյական չափեր կընդունի, եթե Թուրքիան հանգես զա Բուլղարիայի և տանկավին իրենց դիրքը յորչած բալկանյան պետություններին հետ մենակը [2]։

Ռարական կառավարությունը, տակտիկական նկատառումներից ելնելով, այդ չրջանում իրոք ձգտում էր համաձայնության գալ Թուրքիայի հետ։ Օգոստոսի 13-ին Պետրոգրադում Թուրքական գործերի հավատարմատար Ֆահրեդինին հայտարարվից հետևյալը. «Եթե Թուրքիան անկեղծորեն ձգտում է համաձայնության հասնել մեզ հետ, մենք պատրաստ ենք նրան քնզառաջ գնալու [3]։

Սակայն ռուս-Թուրքական այս բանակցություններից էլ ոչինչ չստացվեց, քանի որ երիտԹուրքերը զրանք սկսեցին միայն ժամանակ չահելու նպատակով։ Այդ բանը մատնանչում են հենց իրենք՝ Թուրք պատմարանները [4]։

Բերված փաստարկները խոսում են այն մասին, որ Թուրանյանը, տակտիկական նկատառումներով, չէր քանկանում Թուրքիային տեսնել կենտրոնական տերություններին խարտիրված մեջ։ Դրանով էր բացատրվում զարտնի կառավարության ձգտումը՝ հնվների հետ տարվող բանակցություններն ոգտագործել Թուրքիայի իրական չեզոքությանը հասնելու համար։ Սակայն զա ամենևին չէր նշանակում, թե զարտնի կառավարությունը հրաժարվում էր

---

1 Сазонов С. Д., Воспоминания, Берлин, 1928, стр. 277.

2 МОЭИ, серия III, т. VI, ч. 1, № 136.

3 «Царская Россия в мировой войне», т. I, Л., 1925, № 34.

4 Bk'e Ahmed Emin, p. 69.

Գատանդնապոլսի, Նեղուցների ու Արևմտահայաստանի նկատմամբ իր նվաճողական պլաններից։ Այդ միայն տակտիկական մանևր էր, որով ցարական արքունիքը ձգտում էր Թուրքիային ևս պահել Ռուսաստանի դեմ հանդես գալուց։ Ռուսաստանի համար, որը Գնդմանիայի դեմ պատերազմ էր մղում ռազմական գործողություններին եվրոպական թատերաբեմում, ձեռնտու չէր Կովկասում նոր ճակատ բացել, որը բնական է, նոր դժվարություններ կհարուցեր հիմնական՝ Արևմտյան ճակատում։ Ցարական կառավարության ձգտումը՝ էնվերի հետ բանակցություններ սկսելով Ռուսաստանի դեմ Թուրքիայի հանդես գալուն խոչընդոտելու նպատակով, պատերազմի սրընթացից չէր հանում Ռուսաստանի նվաճողական պլանները Թուրքիայի նկատմամբ։

Ինչ վերաբերում է Անգլիայի ու Ֆրանսիայի վերաբերմունքին՝ պատերազմում Թուրքիայի մասնակցության հարցին, ապա նրանք, Օսմանյան կայսրության տնտեսության մեջ ու ֆինանսներում ունեցած իրենց դիրքից կառչելով, չէին քանկանում բնգատուց գնալ ռազմական կառավարությանը, որը պահանջում էր Թուրքիայի երնակայական չեզոքության գնմաց գիջումներ անել։

Անգլիայի սրտացին գործերի մինիստր Գրեյը օգոստոսի երկրորդ կեսին Ռուսաստանի ու Ֆրանսիայի գեսպաններին հետ ունեցած զրույցի ժամանակ նրանց ասել էր, որ ինքը Մոսկվայում Անգլիայի դեսպան Մալետին չնպատրել է Թուրքիային հայտարարելու հետևյալը. «Թուրքական կառավարություն, անկասկած, գիտի, որ ռազմական գրություն, ինչպես որ այն գարգանում էր վերջին շարաթվա ընթացքում Բելգիայում ու Ֆրանսիայում, խոստանում է այն գրություններ, որին սպասում էր Գնրմանիան... բանի որ վերջին Բելգիայում հապաղեց ավելի երկար, քան հաշվի էր առել գնրմանական գլխավոր շտաբը, և նրա ջանքերը գրությունին նվաճելին... Բացի գրանից, Ռուսաստանն արձանգում կարող է կարճատև ժամանակում Գնրմանիային ստրատեգիական հարվածներ հասցնել... Համենայն գեպս, Ռուսաստանը, Անգլիան ու Ֆրանսիան պատրաստ են նրա չեզոքության գնմաց առաջարկել նրան տերիտորիայի լրիվ անվտանգություն ու երաշխավորում, բայց նրան Թուրքիան գաշինք կնքի Գնրմանիայի հետ և Գնրմանիան անհապաղություններ կրի, որոնք ներկայումս ավելի հավանական են թվում, քան երեք շարաթ առաջ, հետևանքները Թուրքիայի համար անսահման մեծ կլինեին»։

Այնուհետև Գրեյը ընդգծեց, որ ինքը գեմ է Թուրքիային տերիտորիալ որևէ փոխհատուցում, որնեսգ, նամենայն առաջարկություն։ Դա, նրա կարծիքով, հավանարար կհանգեցներ այն բանին,

որ Հունաստանը կարող էր առաջիկայ օրերս զորքեր ուղարկել Թրակիայի հարավային սահմանին,—հայտարարում էր այնուհետև Լոնդոնում ռուսական դեսպան Բենկենդորֆը,— որ Թուրքիայի հետ հարաբերությունները խզվելու դեպքում Անգլիան ի դեմս Հունաստանի կգտնի ուղղակի և հուսալի դաշնակից։ Տերիտորիալ առումներով, չհամոզվելով Թուրքիային, ժամհասկացան առաջ կրկին բալկանյան երկրներում... Ֆրանսիական դեսպանն ասաց, որ չիմքին բաժանում է Թրկի տեսակետը [1]։

Ֆրանսիական դեսպանի կարծիքը հաստատեց Ֆրանսիայի արտաքին գործերի մինիստր Պենլևեն։ Փարիզում ռուսական դեսպան Իզվոլսկու հետ ունեցած զրույցի ժամանակ Պենլևեն ուղղակի հայտարարեց, որ ինքը չի կարծում, թե բանակցությունները Թուրքիայի հետ կարող են որևէ բանի հանգեցնել, ուստի և ինքնատահասկանալի է գտնում առանց ժամանակ կորցնելու ապահովել բալկանյան բլոկի վերականգնումը՝ ուղղելով նրան Թուրքիայի դեմ։

«Պենլևեն գտնում է,— գրում էր ամերիկան Իզվոլսկին,— որ հարմավոր էր Բուլղարիային հնարավորություն տալ Հունաստանի օգնությամբ հավաքելու մինչև 6հոս-Միջիա գիծն ընկած հատվածը։ Դրա համար Հունաստանին կարելի է խոստանալ Էպիրը՝ բացի Վալոնայից [2]։

Փետրվարյան չէին համաձայնվում անգլիական ու ֆրանսիական դիվանագետների տեսակետներին։ Այդ պատճառով էլ Մարտենվը Բենկենդորֆի միջոցով մեկ անգամ ևս նրանք անգլիական դիվանագիտության ամենազգուշական ներկայացուցիչը՝ տերությունների համաձայնագիր կնքելու և այդ նպատակով Աթենքի վրա ճնշում գործադրելու, որովհետև Վենիզելոսի ու Ավերոֆի դեմ պատերազմի ահռելության պայմաններում, Հունաստանի անմասնության պատճառով, որը հենվում է անգլիացիների քաղաքականության վրա, մենք չենք կարողանա խուսափել Թուրքիայի ու Բուլղարիայի հետ բնդհարումից [3]։

Այսպիսով, Փետրվարի, Լոնդոնի ու Փարիզի միջև գոյություն ուներ ակնհայտ անհամաձայնություն՝ պատերազմին Թուրքիայի մասնակցության կամ չեզոքության պահպանելու համար նրան ոչնչեցնելուս հարցում։ Հունաստանը ձգտում էր հասնել այն բանին, որպեսզի Թուրքիան խնդրանք չեզոքության պահպանի, մինչդեռ Անգլիան ու Ֆրանսիան իրենց դիվանագիտական հնարավորություններով ու քաշքշուկով իրենցից վանում էին նրան։

---

1 ՄՕՀՀ, серия III, т. VI, ч. I, № 118.
2 Նույն տեղում, № 120.
3 Նույն տեղում, № 126.

քանի կոմիտեի այն փորձիչներին, որոնք կոչնչակից էին Թուրքիայի մասնակցությանը պատերազմին՝ Անտանտի տերությունների կողմում։

Մինչև հավարտվին դիվանագիտական հրկարատև բանակցությունները Ռուսաստանի, Անգլիայի ու Ֆրանսիայի միջև, Թուրքիայում վերջնականապես ամրապնդվից էնվեր փաշայի կողմից գլխավորվող գերմանասիրական խմբավորման դիրքը, որը վճռուց էր որոշել երկիրը ներգրավել պատերազմի մեջ՝ կենտրոնական տերությունների կողմում։ Բեև էնվերի կոչնչակիցները կառավարության մեջ փոքրամասնություն էին կազմում, պետական կառավարման հիմնական լծակները նրանց ձեռքում էին գտնվում։ Ռազմական մինիստրի հետ չհամաձայնվողները չէին կարող զիմադրել նրա հնչմանը։ «Ենդ նրա գիտությամբ, — վկայում է Քյազըմ Կարաբեքիրը,— գերմանական «Գյոթենն ե «Բրեսլաուս հածանավերը քաց քողնվեցին Դարդանելս [1]։ «Գրաճով,— գրում է այնուհետև Կարաբեքիրը,— մենք ձգտում էինք հասնել այն բանին, որ Մասմրուդում գտնվի մի նավատորմ, որը գերազանցի Ռուսաստանի սևծովյան նավատորմին [2]։

Սակայն ինչպե՞ս պատահեց, որ «Գյոթենն ու «Բրեսլաուն ոտքակոխ եղան այն պայմաններում, երբ ամբողջ Միջերկրական ծովը գտնվում էր Անգլիայի ու Ֆրանսիայի ռազմածովային ուժերի վերահսկողության տակ։ Արեմտաեվրոպական որոշ պատմաբաններ փորձում են Միջերկրական ծովում անգլիական ու ֆրանսիական ուժերի հրամանատարության վրայից վերցնել գերմանական ռազմանավերը Թուրքական չրեերը քաց քողնելու պատասխանատվությունը։ Այսպես, օրինակ, Կայզերը պնդում է, որ «Գյոթենն ու «Բրեսլաուն անգլիացիների կողմից Միջերկրական ծովից քաց քողնվեցին ականապուշարով [3]։

Անգլիական ռազմական պատմության հեղինակ գրում է, որ օգոստոսի 10-ին «Գյոթենը «Բրեսլաուն հածանավի ուղեկցությամբ, աննկատելի անցնելով Միջերկրական ամբ կտեղած բրիտանական նավատորմիկի կողքով, երևաց Դարդանելում [4]։ Նույնն է գրենում Մարիոտը [5]։

---

1 Kâzım Karabekir, s. 78. «Գյոթենն ե «Բրեսլաուն հավիրով Թուրքիա տեղափոխելն ժամ 450 գերմանական տղաներ ու գինվորներ (որպես ծովային հրամանատիներ)՝ ֆոնոբ-ադմիրալ Ռոսլերի գլխավորությամբ։ Liddell-Hart, стр. 122.

2 նույն տեղում, էջ 186։

3 *Kaiser*, стр. 11.

4 *Liddell-Hart*, стр. 121.

5 Marriott L. A., p. 438.

Փաստաթղթերը, ասվածն, համոզում են մեզ այն բանում, որ բրիտանական կառավարությունը գիտակցորյալ կերպով չորդևյանից գերմանական հաճախավերին մանելու նեղուցները։

Դրանը ուշադրի հայտարարեց Բենկենդորֆին, որ ինքը սկզբնապես այդ նավերը տանել Բուրգերի ձեռքում, քան թե գերմանացիների ձեռքում՝ Միջերկրական ծովում [1]։

Անգլիական առաջարկ պատմական Գուչերը բազմաթիվ փաստական նյութի վերլուծության հիման վրա համոզիչ կերպով ցույց է տալիս, որ անգլիական ռազմածովային ուժերը սկզբում հնարավորում էին պաշտպանել և պրեսլուս ռազմանավերին։ Բայց քանի որ բրիտանական ծովակալությունը նախքան Անգլիայի պատերազմի մեջ մտնելը որոշել էր հարձակումներ գործել գերմանական հաճախավերի վրա, վերջիններս կարողացան փրկվել խորտակումից և անվնասելի հնարավորություններ [2]։ Գուչերը բերում է հունական քաղաքների քարտուղարի այն կարծիքը, որ ենթե անգլիացիները ցանկանային, նրանք կարող էին խանգարել այդ երկու նավերին մանել Դարդանելը [3]։

Նույն կարծիքն են պաշտպանում այդ իրադարձության մյուս մասնակիցները՝ Քյոպրյուլ կարտերները [4] և Բուրքհայի այն ժամանակվա դեսպանը Բեռլինում՝ ծովային նախկին մինիստր Մահմուդ Մուխտար-փաշան։ Վերջինս 1914 թվականի հոկտեմբերի 17-ին հնարավոր էր համարում, որ, իր կարծիքով, բրիտանական կառավարությունն ուզում էր ամեն կերպ խանգարել Թուրքիային ցրվելու նեղուցները և այդ նպատակով անգլիական միջերկրածովյան էսկադրան գերմանական նավերին հնարավորություն տվից փրկվել և քաշվել Մարմարի ծովում [5]։

Այս բոլոր փաստերն ու վկայությունները խոսում են այն մասին, որ Անգլիայի կառավարող շրջաններն գիտակցում էին նեղուցները տանել ավելի շատ Թուրքիայի ձեռքում՝ նույնիսկ Գերմանիայի վերահսկողության տակ, քան Ռուսաստանի ձեռքում։

Երիտթուրքերի գերմանասիրական կլիկը հենվելով ու Թալեաթի գլխավորությամբ, ինչպես և Գերմանիայի ներկայացուցիչները Թուրքիայում, ձեռնամուխ լսկերում գործողության անցնող հանգամանքներն օգտագործելին, որպեսզի արագացնեն Ծոմանյան կայս-

---

[1] МОЭИ, серия III, т. VI, ч. I, № 76.

[2] Готзен В. В., Тайная дипломатия во время первой мировой войны, М., 1960, стр. 62—63.

[3] Նույն տեղում, էջ 65.

[4] Kâzım Karabekir, s. 77.

[5] Адамов Е. А., Константинополь и проливы, т. I, стр. XVI.

թյան մասնակցությունը պատերազմին՝ կենտրոնական տերությունների կողմում։

Գնահատում էին, որ Թուրքիայի հանգիստ գոյությունը գերմանա-թուրքական նավատորմի ու սամանյան բանակի հիմնական հարվածը կուղղվի Ռուսաստանի սևծովյան շրջանի ու Անդրկովկասի դեմ։ Ուստի և ցարական դիվանագետներն աշխատում էին հասնել այն բանին, որպեսզի սուլթանական կառավարությունը իսկապես չկռվի քաղաքականության վրա։ Ցարական կառավարությունը հրթիռակրական զինվածություններից պահանջում էր զգույշ ու զգոնություն անհապաղ դուրս բերել ռազմ թուրքական շրջիկից։ Ընդ որում Ռուսաստանը, ինչպես Լիման ֆոն Սանդերսի միսիայի առթիվ ծագած դիվանագիտական բնդհարման ժամանակ, մեծ հույսեր ուներ, որ իր այդ դիվանագիտական նյութը աջակցություն կստանա Անգլիայի ու Ֆրանսիայի կողմից։ Սակայն վերջիններս այս անգամ էլ թուրքական կառավարությանը զուտ ձևական հայտարարություններ անելուց դենը չգնացին, որոնք վրա հրթիռակրերը ոչ մի ուշադրություն չդարձրեցին։

Մահմուդի անգլիական ու ֆրանսիական գնապաններդը պահանջում էին գերմանական նավերի անձնակազմը փոխարինել թուրք նավաստիներով, մինչդեռ Ռուսաստանը պահանջում էր այդ նավերն իսկ հեռացնել թուրքական ջրերից։ Միջազգային իրավունքի համաձայն, պատերազմող տերության ռազմանավերն իրավունք չունեին չգոց երկար նավահանգստում մնալու ավելի քան 24 ժամ։ Այդ պատճառով էլ թուրքական կառավարությունը պատասխանեց, որ ինքը գնելու է այդ նավերը։ Միաժամանակ նա խոստացավ դրանց անձնակազմը փոխարինել թուրքականով։ Ի պատասխան Գերմանիայի քողոքին, մեծ վեզիրը հայտարարեց, որ իբր Թուրքիան գրանից որոշ ժամանակ առաջ ավելի էր իր համաձայնությունը՝ ձեռք բերելու զգույշները և զրհնդանակը, սակայն նա տակավին հո՞ւյս չուներ, որ այդ բանը իսկապես տեղի կունենա, որովհետև գտնում էր, որ հարկավ քե գերմանական նավերին հաջողվի հասնել մինչև Դարդանել[1]։

Բայնաքը, Գերմանիայի կողմում Թուրքիայի հանգիստ գոյությանն ամենամոլեռանդ չատագովը՝ էնվերից հետո, իր հույսերում տալիս է զգույշները զենման իրական պատճառներ։ Նա գրում է, որ ինքը արդարացատության մինիստր Հալիլ-բեյի հետ միասին գնաց Վանգենհայմի մոտ և պնդեց հեռացնել Գերմանիայի նավերը

---

1 *МОЗИ*, серия III, т. VI, ч. I, стр. 49. Այդ մասին տե՛ս նաև Մեհմեդ Ջեմալ Փաշա. Թուրքական հեղափոխության մասի հուշերը, էջ 19—21։

գնդյաս գաղափարը: Նա այդ մասին հայտնեց Վանգենհայմին. Ակներև էր, որ նավերի գնումը ձնակոի բնույթ էր կրելու [1].

Այդ մասին խոսակցության է նաև տարիամվերսատիս երրորդ անգամը՝ Քեմալ-փաշան, նշելով, որ պարտադրը, ինչ խոսք, ձնակոն էր: Կառավարությունը (գերմանական—Ե. Ս.) հավատում էր, որ կայզերը, առանց ռայխստագի համաձայնության, իրավունք չունի ոչ մի նավ վաճառելու, ուստի և պետությունս ու բրնձայատուն մեզ կտրող են խափանիք վաճառվել պատերազմից հետո միայն [2].

Անատոլի երկրների գերմանացիները, իհարկե, չհավատացին գերմանական նավերը գնելու վերաբերյալ Թուրքիայի հայտարարությանը: Իզմիրցին պատասխան 13-ին Փարիզից հեռագրում էր, որ տնավերի ֆինկաիվ գնումը, որին գերմեն Թուրքիան, ապացուցում է, բան երևույթին, Ռուսաստանի գեմ... ուղղված համաձայնագրի առկայությունը [3].

Ի դեպ, այդ փորձարկի կեզծ չինելը հենց այն ժամանակ հաստատեց Գերմանիայի արտաքին գործերի մինիստրության պետական քարտուղար Զագովը՝ Բնոլինում Հունաստանի գեսպանորդուն հայտարարելով հետևյալը. «Այդ վաճառքն իրականում երբեք տեղի չի ունեցել» [4].

Պրոտոսի 18-ին «Գյոբենին ու «Բրեսլաուին վրա Թուրքական դրոշակներ բարձրացվեցին: Համապատասխանվեցին՝ «Գյոբենը՝ «Ջավուզ սուլթան Սելիմ», «Բրեսլաուն՝ «Միդիլլի»: Գերմանական ոչ անձնակազմը՝ Թուրքական համազգեստ հագած, մնաց նավերի վրա: Նավաստիներն ու սպաները գլխներին ֆես դրեցին [5].

Ծովակալ Մուշնը նշանակվեց Թուրքական նավատորմի հրամանատար: Դրան հետևեց ծովակալ Լիմպուրգի գլխավորած անգլիական ծովային միսիայի սպաների հեռացումը Թուրքական ռազմանավերից: Ըստով անգլիական կառավարությունը ստիպված էր այդ միսիան նա կանչել Մալամբույից: Թուրքիայի ռազմա-ծովա-

---

1 Talât paşanın hatıraları, s 27.

2 *Джемаль-паша*, стр. 100.

3 МОЗИ, Серия III, т. VI, ч. I, № 90.

4 «Вторая оранжевая книга». Дипломатическая переписка России, предшествовавшая войне с Турцией. Дипломатич. архив, т. VI, П-д, 1915, док. № 27.

5 Այդ հանգամանքը մեզ վնգիրն չէր չգիտցնում. Ի պատասխան Ռուսաստանի չարտահայտվող բողոքների, նա փորձում էր հավատացնել Գերմանիային, որ «Գյոբենն ու «Բրեսլաուն գնվել են Թուրքիայի կողմից և որ դրանք գերմանական անձնակազմերը ֆուլորվելն Գերմանիա և վերադարձվելն Թուրքականավ. Տե՛ս МОЗИ, серия III, т. VI, ч .I, № 14.

յին ուժերն ամբողջովին անցան գերմանական հրամանատարության ձեռքը:

Օգոստոսի 12-ին Գիրսը հաղորդեց Մագոնովին, որ «Գյոբենն» և «Բրեսլաուն» ժամանումով և դրանց գնումը սխիստ ոչնորից յուրքերին և կարող է նրանց համատեղություն ներշնչել՝ դիմելու ամենավճռական քայլերին [1]:

Թուրքիան անմիջապես չմտավ պատերազմի մեջ, քանի Գերմանիան չտապացնում էր նրան՝ մատնանշելով գաշնակցային համաձայնագիրը: Դա բացատրվում էր նրանով, որ բալկանյան պետությունների դիրքը տակավին պարզ չէր:

«Մենք հարկավոր էր ապահովել Բուլղարիայի մասնակցությունը պատերազմին՝ մեզ հետ գաշինք կնքած,— վկայում է Քեմալ-փաշան [2]:

«Բրիտանացիները անմիջապես պատերազմի մեջ չմտան բալկանյան հարեւանների կոպտածության դիրքի պատճառով,— գրում է Ահմեդ Էմին Յալմանը [3]: Թուրքական դիվանագիտությունն այն ժամանակ փորձում էր կենտրոնական տերությունների կողմը ներքաշել Բուլղարիային ու Ռումինիային: Փորձեր արվեցին նաև Հունաստանին ներգրավվելու՝ Անատոլի գեմ ուղղված յոթս հրկրների բալկանյան լիգա ստեղծելու համար [4]:

Առաջարկի քաղաքագիտները բավականին ձգտեցուն էին որոշում հասկացնել այս վիրքին ուղղությամբ: Բուլղարիային իրենց կողմը գրավելու համար Թալեաթն ու Էնվերը ուշադրվեցին Սոֆիոյ: Թալեաթը գրում է, որ նրա նրանք ժամանեցին բուլղարական մայրաքաղաքը և համոզվեցին, որ Բաղդալովի կառավարությունը հակված է գաշինք կնքելու Թուրքիայի հետ, «Թուրքական փոստանոցությունում բանակցություններ սկսվեցին, և մենք ստորագրեցինք պայմանագիրը... Այսպիսով, հաստատվեց, որ Բուլղարիան պատրաստվում է մասնակցել պատերազմին» [5]:

Վազուց որոշած չինելով հանգիստ գալու գերմանա-ավստրիական խմբավորման կողմում և իրեն համար նոր գաշնակիցներ փնտրելով, Թուրքական կառավարությունը չարունակում էր բանակցությունները քարական դիվանագետների հետ, վերջիններիս միջոցով հավատացնելով Ռուսաստանի հետ գաշինք կնքելու Թուրքիայի պատրաստակամության մեջ: Մեծ վեզիրը չարու-

---

1 *МОЗМ*, серия III, т. VI, ч. 1, № 84.
2 *Дневник-книга*, стр. 105.
3 Ahmed Emin, p. 74.
4 Brigge Davenport, p. 454.
5 Talât paşanın hatıraları, s. 27.

նախում էր կիսամյակը կերպով հայտարարել Գերմին, քն իրր Բաչեմին ու նոյնը Սոֆյայում բանակցություններ են վարում՝ Բալկանյան կնոտրոնական տերությունների խմբավորման գեմ հանելու համար։

Երիտթուրքերը փորձում էին Անատոլի տերությունների ներկայացուցիչներին հավատացնել, որ իրր Բուրքիան չեզոքություն է պահպանում։ Միևնույն, քողարկվելով հենց այդ չեզոքությամբ, Բուրքիան տենդորեն նախապատրաստվում էր պատերազմի [1]։

Համընդհանուր զորահավաքի հայտարարությամբ, որի մասին վերը հիշատակվեց, և դրա հետ կապված ամբողջ երկրի վերածումը ռազմական ճամբարի, հանգեցրին քաղաքացիական իշխանությունների ենթարկմանը ռազմական իշխանություններին և էնվեր-փաշայի պլեսավորությամբ գերմանականների լիակատար գերազանցությանը։ Վերջինս նշանակվեց Բուրքիայի ռազմական ուժերի վիճակներաչիսվուսի պաշտոնում և փաստորեն իր ձեռքում անսահմանափակ իշխանություն կենտրոնացրեց։

Գերմանացիները չհապաղեցին Մատմբուլում առեղծված այդ նոր իրավիճակն օգտագործել Ռամանյան կայսրությունում իրենց տիրակալությունն է՛լ ավելի ամրապնդելու և Բուրքական բանակի հետ մեկտեղ նավատորմն էլ իրենց ձեռքը վերցնելու համար։ Գերմանիայից սկսեցին մեծ խմբերով գերմանական սպաներ ու զինվորներ, զենքով, զինամթերքով ու հանգերձանքով բեռնված գնացքներ ժամանել Բուրքիա։ Գերմանական մասնագետների գինվորությամբ ամրացվում էին նեղուցները։

Ինչպես հայտնի է, Գիրոը 1914 թվականի հոկտեմբերի սկզբին, Բուրքական կառավարության մեջ ամենի ու ամենի էր բորբոքում տպավորը ռազմատենչ կուսակցության և Ջավիդ-բեյի ու Նազիլ-բեյի գլխավորած չափավորների կուսակցության միջև, որոնք դեմ էին Բուրքիային նոր պատերազմին անմիջապես ներգրավվելուց։ Այդ չափավոր կուսակցությունը, ոչ առանց հիմքի, միևնույն ռազմական գործողություններին Քաստրաբեմում առեղծված բնդհանուր վիճակի պարզվելը Բուրքիայի համար գոյը վտանգավոր է համարում [2]։ Որը Մատնայի վրա գերմանական զորքերի կրած պարտության և ռուսական բանակի հարձակողական հետևանքով Գալիցիայի գծայի մասը գրավվեց, գերմանական գլխավոր հրամանատար Մոլտկեն, անպատճառի սկզբներից սկսած, նման ֆոն Մանգենսենը պահանջում էր, որ

---

1 Տե՛ս МОЗМ, серия III, т. VI, ч. 1, № 135, 363.

2 МОЗМ, серия III, т. VI, ч. 1, № 363.

Թուրքիան անհապաղ հանգես գա Գերմանիայի կողմից։ Այն ժամում և Մուհիդ էֆենդին չդադարեց[1]։

Դրանից հետո Վանգենհայմը, Լիման ֆոն Սանդերսն ու ծովակալ Միւլլեր սկսեցին ուժեղ ճնշում գործադրել Թուրքիայի կիսավարիների վրա։

Սեպտեմբերի 27-ին Թուրքական կառավարությունը փակեց նեղուցները։ Ռուսները չդադարեցին և ահաբեկեցին նավերին հասկացրին, որ անցում չկա։ Այս միջոցառումը նա վկայում էր, որ մոռանում է պատերազմին Թուրքիայի մասնակցության պահը։

Հոկտեմբերի 11-ին, գերմանական դեսպանությունում տեղի ունեցած խորհրդակցության ժամանակ, Վանգենհայմի միջև, մի կողմից, և Էնվերի, Թալեաթի ու Ջեմալի միջև՝ մյուս կողմից, կնքվեց համաձայնագիր, որով Թուրքիան պարտավորվում էր հանգես գալ Գերմանիայից 100 միլիոն մարկ գումարի[2] չափով պրոմական օգնություն[3] առանալուց անմիջապես հետո։

Հաջորդ օրը,— ինչպես գրում է Ջեմալ-փաշան,— մինիստրների խորհրդի նիստ կազմով կայացած նիստում, բոլոր ներկա գտնվողները, բացի Ջավիդ-բեյից, պնդում էին, որպեսզի Թուրքիան առանձապաղ միջամտի Համաշխարհային պատերազմին[4]։

Այդ բանը առանձնապես համառորեն պնդում էր ռազմական մինիստր Էնվեր-փաշան։ «Միասնության և առաջադիմության» կուսակցության նշանավոր գործիչներից մեկը՝ Մեհմեդ-զադե Ռիֆաթը, հիշյալ նիստում Էնվերի ունեցած ելույթի մասին իր հուշերում գրում է, որ Էնվերը, ապացուցելու համար, որ Թուրքիային անհրաժեշտ է մասնակցել պատերազմին Գերմանիայի կողմում, մատնանշում էր հետևյալը. «Գերմանիան համաձայն է, որպեսզի մենք գրավենք Եգիպտոսը, Կովկասը և նույնիսկ Պարսկաստանը... Այսպիսով, կասկած չկա, որ մենք կկարողանանք հանապարհ բացել դեպի Բուխարա և իրագործելու Թուրքերի միավորումը»[5]։

Հոկտեմբերի 26-ին Թուրքական կառավարությունը Գերմանիայից ստացավ վարկի մի մասը՝ ոսկով։ Դրանից հետո, Վանգենհայմը և Սամսոնում Ավստրո-Հունգարիայի դեսպան Պայս-

---

1 Лорей Г., Операции германо-турецких морских сил в 1914—1918 гг., М., 1937, стр. 67.

2 МОЭИ, серия III, т. VI, ч. I, стр. 413. 1., Davenport, p. 54. *Ջեմալ-փաշան չի նշում համաձայնագրի ստորագրման ժամը։ Տե՛ս Джемаль-паша, стр. 107.*

3 *Նույն տեղում, № 413, հավելված. 1։*

4 Джемаль-паша, стр. 107.

5 *Մեհմեդ-զադե Ռիֆաթ, էջ 18։*

վիլհելմին պահանջեցին, որ Թուրքիան անմիջապես հանդես գա Ռուսաստանի դեմ։ Մակսն Թայհաբն ու նույնը տատանվեցին։ Երբեմն ամսաթիվ գնդապետին հայտարարեցին, որ իրենք գերազանում են ոտքատակ մինչև գարուն, երբ Թուրքիան... կվերջացնի իր պատրաստությունները Պարսկաստանում, Կովկասում ու Եգիպտոսում։ Մակսն էնվերը հանգստացրեց Պալավիչինիին, հավատացնելով նրան, որ անհամբեր բնքը շտապ կանգնած է ռազմական նշույլի սպասին։ Նավատորմը մոտակա օրերին կսկսի Հրամանատարությունը...»[1]։ Այդ խոսքերն արտասանվեցին հոկտեմբերի 22-ին։ Հենց նույն օրը Մուշովը Թուրքիայի ռազմական մինիստրից գաղտնի հրամանագրով, որով ասված էր հետևյալը. «Թուրքական նավատորմը պետք է գերիշխող դիրքի Հասնի Սև ծովում։ Դուք ռուսական նավատորմը և Հարձակվե՛ք նրա վրա՝ առանց պատերազմ հայտարարելու, ուր էլ որ նրան հայտնաբերեք»[2]։

Այս բոլոր փաստերը խոսում են այն մասին, որ Մուշովի կողմից գլխավորվող Թուրքական նավատորմի ուժատպրում հարձակումը Բեսպրոչայի, Սևաստոպոլի, Օդեսայի, Նովորոսիյսկի և ռուսական այլ քաղաքների վրա ոչ միայն գերմանական հրամանատարության գործն էր, թեպետ փորձում են ներկայացնել երիտթուրքական կուսակցության որոշ գործիչներ և մի շարք թուրք պատմաբաններ[3], այլ այդ հանգամանքը քայլն արվեց ամիսանության և տապալիմության կուսակցության պարագլուխների համաձայնությամբ և ուղղակի մասնակցությամբ[4]։

Հոկտեմբերի 22-ին, սկսելով ռազմական գործողություններ Սև ծովում, Թուրքիան ամբողջ աշխարհին ցույց տվեց, որ ավելի քան երեք ամիս տևող չեզոքության քաղաքականությունը, որ նա պաշտպանում էր, միևնույն ժամանակ գաղտնի և փարիսեցիական էր։ Նույնիսկ ռուսական անձնվեր նավատեռներ Թուրքական նավատորմի կողմից ամբակոծելուց հետո երիտթուրքերը փորձում էին շարունակել քաղաքական նախկին գիծը, որն ամբողջովին հիմնված էր կեղծ հավատիացումների վրա։ Երիտթուրքական կառավարությունն անմիջապես հանդես եկավ մի հայտարարությամբ, որով ցինիկ կերպով Սև ծովում ռազմական գործողություններ

---

1 МОЗМ, серия III, т. VI, ч. I, № 414.

2 Ларей Г., стр. 68.

3 Talât paşanın hatıraları, s. 29.

4 Վերջերս նշում է, որ «Բեն Թայհաբն ու Էնվերը միասին էին այդ բանը, որովհետև Համոզված էին նրանում, որ ռուսական նավատորմի ջախջախումից հետո Ռուսաստանի ժողովուրդները կապստամբեն ցարական ռեժիմի դեմ»։ Տե՛ս Тогаев, стр. 85.

սկսելու մեկը քարկվում էր ռուսական նավատորմի վրա։ Միաժամանակ, Մոսկվայում դիվանագիտական շրջանները հայտնվեցին Ռուսաստանի հետ խզելու այդ միջոցը։ Մեծ վնաս մայիսի հայտին, որը պատերազմի վենց սկզբից ջարդիրեն բրեն ձեռքում էր չեզոքության կողմնակից, հայտնեց իր մեծ ցավակցությունը քուրքական նավատորմի հարձակման կապակցությամբ և չանեաց էր Դիվանին համոզել, թե իբր ասչ սենչ էր ուներ Բարձր Դռան հրամանին հակառակ [1]։

Գնահատելով Թուրքիայի դրծերի ժամանակավոր հավատարմատարը Մոսկվային հանձնեց քուրքական կառավարության հայտարարությունը, որտեղ ասվում էր, որ «Բարձր Դուռը... կվնասներ միջոցներ, որոնք կկարողանան կանխել նման փաստերի կրկնումը։ Մենք որոշել ենք կայսերական նավատորմին ոչնչացնել դուրս գալու մեր ժամը և հույս ունենք, որ ռուսական նավատորմն, իր հերթին, նույնպես չի լուռ մեր քրեությունը [2]։

Մոսկվայի կառավարության հերթին Մեծ ժամում ռազմական գործողություններ ծավալելու մեջ ռուսական նավատորմի հանգես բերած նախաձեռնության փաստը և հայտարարեց, որ Ռուսաստանը կարող է շարունակել բանակցությունները միայն այն դեպքում, եթե Թուրքիան համաձայնվի ընդունել Մոսկվայում Ռուսաստանի, Անգլիայի ու Ֆրանսիայի դեսպանների կողմից հունվարի 30-ին Բարձր Դռանը հանձնված վերջնագիրը, այն է՝ 24 ժամվա ընթացքում քուրքական ծառայությունից հեռացնել գերմանական ռազմական միսիան, ինչպես նաև գերմանական ծովային սպաներին ու նավատորմերին, որոնք ծառայության մեջ են սամանյան նավատորմում, և հրաժարվել գերմանական ռազմանավերին օրնէ ձևով սպասատարան կամ հանձնելուց տրամադրելուց [3]։

Նոր բանակցությունները, որ հրթռքերը փորձում էին ձևավորել, հերթական խաբեություն էին։ Թուրքական կառավարությունը չպատասխանեց Անտանտի տերությունների վերջնագրին։ Հոկտեմբերի 31-ին Գիրսը քոչեց Մոսկվայից։ Նոյեմբերի 1-ին նրա տրհնակով Մոսկվայից հեռացան Անգլիայի ու Ֆրանսիայի դեսպանները։ Նույն օրը, ինչպես պրում է Ա. Ենիկ էմինը, պատերազմի կողմնակիցների խումբը, որը բաղկացած էր մի քանի մինիստրներից և հրթռքական ազդեցիկ ներկայացուցիչներից, հավաքվեց նիստի, որտեղ ճառեր էին արտասանվում այն ժամի հնարավորությունների մասին, որ պատերազմը բնձեռում է Թուրքիային։

[1] МОВИ, серия III, т. VI, ч. I, стр. 434, Прим. 1.
[2] Նույն տեղում, № 448.
[3] Նույն տեղում, № 437.

Եդիպտոսը, Թունիսը, Ալժիրը, Տրիպոլին և մահմեդականներով բնակեցված Ռուսաստանի շրջանները պրավելու համար կառավարության երեք անդամներ, որոնք գեմ էին Թուրքիայի մասնակցությանը պատերազմին, հրաժարական ավելցին։ Նրանց մասին խոսում էին որպես դավաճանների [1]։

Ամանյան կայսրության ռազմական չախչախումից հետո Թուրք ժողովուրդը պահանջեց, որպեսզի Թուրքիային պատերազմում ներգրավվելու մեջ հանցավոր գործիչները պատժվեն։ Երիտ-Թուրքական կուսակցության մի քանի նախկին գնդապետներ դատի տրվեցին։ 1926 թվականի օգոստոսի 26-ին Անկարայի զինվորական ատյանի գլխավոր դատախազի տրտատանած ճառից երևում է, որ նա հատատրակությունից քաղցրել էր երիտթուրքական պատասխանների գավթոգական նպատակները, որով գնդապետները նրանք երկերը ներգրավել էին իմպերիալիստական պատերազմի մեջ։ Հիմնական մեղադրանքը դատախազը ներկայացրեց այլևս գործից չունեցող կայսերական Գերմանիայի գեմ, ոչ մի խոսք չասելով 1914—1918 թվականների պատերազմում Թուրքիայի կատարող շրջանների հնարավոր հանցավոր մոտգրություններ մասին։

«Ամբողջ Թուրք ազգը,— ասել էր դատախազը,— պատերազմի մեջ ներգրավվեց սխալորված փաստից հետևանքով, որն ստրկել էր գերմանական ռազմական կոչմից՝ կայզերի հրամանով։ Այդ կերպ ասած, պատմական մեծ կայսրություն խաղալիք գարձավ գերմանական այդ ռազմական մեքենայում, որի անունն իսկ հայտնի չէր Թուրք ժողովրդին» [2]։

Դատախազի բնութագրումով, «Թուրքական մինիստրներն ավելի շատ նմանվում էին կայզերի Հյուս. Ծառաներին, քան մինիստրների...» [3]։ Մոտալուտ դատավարության ժամանակ չպարզվեց այն հարցը, թե ինչո՞ւ և հանուն ինչի՞ երիտթուրքական առաջնորդները կայզերի «ծառաները» գարձան և Թուրքիան վերածեցին գերմանական իմպերիալիզմի ռազմական վասալի։ Եվ դա պատահական չէր, որովհետև անկասկած է, որ շատ բան երիտթուրքական կուսակցության արտաքին քաղաքից համապատասխանում էր նաև Հանրապետական Թուրքիայի արտաքին շրջանների ձգտումներին։

[1] Ahmed Emin, p. 78. Հրաժարական ավելցին փոսոի և Հնագրատան մինիստր Ռեֆեկ-Չեքենին, Հողագործության և առևտրի մինիստր Մուխթար-Չեքենը էլ-Բուրսայից, Հասարակական աշխատանքների մինիստր Ֆարուկ Սալիս Մահմուդ-փաշան։ Տե՛ս Ջեմալ-պաշա, стр. 110. Այդ մասին տե՛ս նաև Մեհմետ-գազի Բյոմ. էջ 34—37։

[2] Տե՛ս Ahmed Emin, p. 78.

[3] Նույն տեղում։

Այսպիսով, մենք տեսանք, որ Լիման ֆոն Սանդերսի գլխավորած գերմանական ռազմական միսիան Մառմարով ուղարկվեց երիտթուրքական կառավարության նախաձեռնությամբ, որը ձգտում էր հնարավորին շատ կարճ ժամկետում վերակառուցել ու վերազինել սամանյան բանակը։ Երիտթուրքերի այդ գլխավոր նպատակն էր կրկին քաոսային տարվա ընթացքում Թուրքիայի գինված ուժերում արմատացած գերմանական ազդեցությունը։

Կայսերական Գերմանիայի ամենազորության շնորհիվ երիտթուրքերի կողմից անցկացրած ռազմական բարեփոխումները նպատակ ունեին ապրեցնու նախապատրաստել արևելքում՝ ոչնչված հիմնականում Բուլղարստանի և, առաջին հերթին, Անդրկովկասի գեմ։ Մի քանանավոր մասնիգպատանեներով բնակեցված Անգլիայի ու Ֆրանսիայի գաղութային տիրապետությունները ևս թուրք պանիսլամիստները գիտում էին որպես իրենց նվաճողական քաղաքականության օբյեկտներ։ Թուրքիայի կառավարող շրջանների ագրեսիվ ձգտումները համապատասխանում էին գերմանական ռազմամոլների շահերին, որոնք հույս ունեին, որ թուրքական բանակի հանդես գալու շնորհիվ ռուսական ուժերի մի զգալի մասը գամված կմնա կովկասյան ճակատում և, դրանով իսկ, էապես կթեթևանա գերմանական բանակի վիճակը Արևմտյան ճակատում։ Վերջապես, անառարկելի գեմ մզվող պատերազմին Օսմանյան կայսրության մասնակցությունը, ինչպես հույս ունեին Բեռլինում, նպաստելու էր այն բանին, որպեսզի անգլիական ու ֆրանսիական գաղութների մահմեդական հոծ ազգաբնակչությունը ևս համակրեր կենտրոնական տերությունների քաղաքականությանը։

Գերմանական ռազմական միսիայի Թուրքիա ուղարկումը, որն իր ձեռքը վերցրեց թուրքական բանակի վերահսկողությունը և Մառմարայի ու Նեղուցների շրջանում գտնվող զորքերի հրամանատարությունը, Բուլղարստանի կողմից կարուկ քողոք առաջ բերեց և հանգեցրեց միջազգային սուր բախման։ Սակայն քարական կառավարությունը ստիպված էր նահանջել, գտնելով որ Բուլղարստանը տակավին պատրաստ չէ եվրոպական պատերազմին։ Այն գլխավոր հանգամանքը, որը կանխորոշեց քարիզմի այդ պիրոգնականությունը, դա ոչնչացության բացասական վերաբերմունքն էր Անգլիայի կողմից, որի շահերը Միջերկրական ծովում, մի շարք հարցերում, բախման մեջ էին Բուլղարստանի իշխող գաղափարգների շահերից։

Լիման ֆոն Սանդերսի միսիայի գործունեությունը պատերազմի նախօրյակին գերազանցապես նպաստակ ուներ նախապատրաս-

ակ ռազմական գործողություններըը կովկասյան ռազմա թատրոնում՝ Ռուսաստանի սահմանի մոտ հետապնդելին չափ մեծ քանակությամբ թուրքական զորքեր կենտրոնացնել և անդրկովկասում ու Մերձ Ասիայում լրտեսական ու դիվերսիոն աշխատանքն ուժեղացնել։

Թուրքական կառավարության ու Գերմանիայի միջև 1914 թվականի Օգոստոսի 2-ին կնքված ռազմական գաղտնի պայմանագիրը կասկած չէր թողնում, որ երիտթուրքերը հատատուն կերպով նպատակադրվել էին մասնակցելու համաշխարհային բռնմանը՝ Կենտրոնական Միության պետությունների կողմում, որ գերմանա-թուրքական գաղինքն ուղղված էր Ռուսաստանի դեմ և այն նախատեսում էր Գերմանիայի պատկցությունը թուրքերին՝ Անդրկովկասում նրանց ծրագրած տերիտորիալ ձեռքբերումներում։

Օգոստոսի սկզբներին Թուրքիայի հայտարարած չեզոքություն և նույն ժամանակ էնվերի նախաձեռնությամբ Ռուսաստանի հետ սկսված բանակցություններն, անշուշտ, միևչև վերջը խարեություն էին. դրանք անհրաժեշտ էին երիտթուրքական կառավարությանը բանակի զորահավաքն ավարտելու և նախապատրաստական այլ միջոցառումներ անցկացնելու համար։

«Դյուրինը և արհեստական ժամանակում Ստամբուլ և գերմանական հատանավերի ձեռքն գնումը թուրքական կառավարության կողմից, վերջնականապես կոնիտրոլից Օսմանյան կայսրության ապագա զիրքը համաշխարհային պատերազմում։ Գերմանա-թուրքական նավատորմի ուխտադրուժ հարձակումը Ռուսաստանի սեվծովյան նավահանգիստների վրա՝ 1914 թվականի հոկտեմբերի 29—30-ին, նշանակում էր, որ Թուրքիան մտնում է պատերազմի մեջ՝ գերմանա-ավստրիական խմբավորման կողմում։

ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՃԱԿԱՏԸ 1914—1917 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

Համաշխարհային պատերազմի մեջ մտնելով, Օսմանյան կայսրությունը, ինչպես և պատերազմող մյուս երկրները, հնազանդում էր իր սեփական նպատակները։ 1914—1918 թվականների պատերազմի պատմությանը նվիրված մի շարք աշխատություններում Թուրքիան ներկայացվում է որպես մի պետություն, որին գերմանական իմպերիալիստները կարծես թե բռնի կերպով էին ներքաշել պինված բախման մեջ։ Նման մեկնաբանությամբ միտված է այն անհերքելի փաստը, որ երիտթուրքական իշխող վերնախավն ուներ իր զավթողական ծրագրերը, որոնց իրագործման համար էլ նա ձգտում էր մասնակցելու համաշխարհային պատերազմին։

Վերը նշվեց, որ տակավին պատերազմը սկսվելուց առաջ, երիտթուրքական առաջնորդներն ու տեսաբաններն համատարած տարածում էին պանիսլամիզմի ու պանթուրքիզմի հետապնդումների գաղափարները, ջոչ տանելով նաև գրավել Օսմանյան կայսրության կողմից առաջնորդում գորքրած տիրապետություններն։ Այսպես, մեզնից նահապետ Նալբի-բեյը իր մարտագումբ ճառերից մեկում հիշեցնում էր երիտթուրքական բանակի գերի, նրա մարտական ձառայություններն ու երթևեկի փառքը մասին և գրոշներից, բանաստեղծներից, ուսուցիչներից ու թոյոր մտավորականներից պահանջում իրենց աշխատություններով, բանաստեղծություններով, իրենց մտավոր ոգը ազդեցությամբ արթնացնել ամեր ապագա սերունդների մեջ այն գաղափարը, որ սահմանի այն կողմում մնացել են մեր եղբայրները,

որոնք փրկության կարիք ունեն, մեռածներ են մեր հոգի առանձին կտորներ, որոնք ապաստություն են պահանջում[1]։

Երիտասարդական կլիկի եվանգելական ձգտումների մասին քրիստոնեական կուսակցության մեջ արդեն ժամանակ գոյություն Մեծյանգոպի Ինֆաքը գրում էր, որ կուսակցության պատասխանատու հարցումներից մեկի ժամանակ, որին մասնակցում էին Նավիրը, Թալեանը, Քեմալը, Մալիկ Հայիմը, Ջավիդը և ուրիշներ, բնութագրում էր պատերազմին գերմանական իմպերիալիզմի կողմում Օսմանյան կայսրության մասնակցության հարցը։ Հիշյալ խորհրդակցության ժամանակ, ինչպես նշում է Մեծյան-գոպի Ինֆաքը,—ենվերն ասել էր. «Ձգտող Գերմանիայի օգնությամբ մենք կկարողանանք ոչնչացնել ոչ միայն Մոսկովիան, այլև Կովկասը, Օքսպատը և «Միասնություն և առաջադիմություն» կուսակցության իշխանությունը կվերածենք աշխարհի ամենահզոր կայսրության[2]։ *Այդ խորհրդակցությունից անմիջապես հետո նրիտասարդական կոմիտեության կոչ արձակեց, որտեղ ասված էր հետևյալը. «Մեր մասնակցությունը Համաշխարհային պատերազմին արդարացվում է մեր ապագայի իդեալով։ Մեր ապագա իդեալը... առաջնորդում է մեզ դեպի մեր մոսկովյան քրնամու ոչնչացումը, որպեսզի դրա հետևանքով ստեղծվեն մեր կայսրության բնական սահմանները, որոնք իրենց կազմում կունենան և կմիավորեն մեր ասպատի բոլոր ճյուղավորումները*[3]։

Պատերազմի մեջ մտնելուց հետո, ապրիլյան այդ անգութ պրոպագանդան Թուրքիայում հակայական քարի ընդունեց։ Այլևս ոչնչով չկաշկանդվելով, երիտթուրքերը ջինիկատար էլում էին, որ ուզածական եվանգելների միջոցով նրանք կհասնեն Կովկասի, Մերձին Ասիայի, Պովոլժիեի, Ղրիմի, ինչպես նաև Հյուսիսային Աֆրիկայի, Աֆղանստանի, Հնդկաստանի ու Չինաստանի այն տերիտորիաների միացմանը Օսմանյան կայսրությանը, որոնք բնակեցված են խալամ դավանող ժողովուրդներով և, այդպիսով, կվերստանդեն Թուրանի վաղեմի սահմանները։ Եռվենիզմի ու պոլոպուտի այս քարոզը Թուրքիայում ուղեկցվում էր գնդի Ռուսաստանը ատելության բորբոքմամբ։ Թերթերի ու ամսագրերի էջերում առանձնապես մեծ ցանասիրություն էին հանդես բերում այդ ուղղությամբ պանթուրքիզմի ու պանիսլամիզմի գաղափարախոսները։ Այսպես, մեզ հայտնի Քեմքին Ալփը Թուրքերին կոչում էր անհապաղ ջրկել Թուրքական ժողովուրդները ռուսական ատրճությունից և Ռուսաս-

---

[1] ЦГВИА, ф. 2000с. оп. 1 д. 752, л. 343—345.

[2] *Մեծյան-գոպի Ինֆաք, էջ 18։*

[3] *Տե՛ս* Б. В. Готовъ, стр. 86.

ասնից ետ եվաճել ու Թուրքիային միացնել ժամհեգեմոնիայով բնակեցված հողերը։ Սեվր ռուսական բռնապետությունը ոչնչացրվ Ներմանիայի, Ավստրիայի ու Թուրքիայի փառապանծ բանակների ջոջմից.— Հայտարարում էր Քեմբն Ալիբը.— 30—40 միլիոն թուրքեր իրենց անկախությունը ձեռք կբերեին [1]։

Թուրքիայի այն ժամանակվա կառավարողները՝ սխրահոչակ ազրիումվիրատներ գլխավորությամբ, գտնում էին, որ հասել է ժամանակը իրագործելու Թուրանի ստեղծման իրենց գաղտնական պլաններըր։ Այդ բանը հնարավորում ստղծելի խոստովանել են հենց իրենք՝ ամիսաեությունն ու առաջադիմությունը կուսակցության գործիչները։ Դրանց միմին է պատկանում նաև սխրահռչակ Բյազըմ Կարաբեքիր-փաշան։ Վերջինս էնվերի մերձավորագույն գինակիցներից մեկն էր և նրա օրոք գինվորական բարձր պաշտոններ էր զբաղեցնում։ Հայտնի է, որ Բյազըմ Կարաբեքիրն էնվերի եվաճողական քաղաքականության հանդուն կենսագործողներից մեկն էր և նրա հետ մեկտեղ պատասխանատու՝ պատերազմում Թուրքիայի կրած պարտության համար։

Բյազըմ Կարաբեքիրը հրապարակ է հանում այն գաղտնիքները, որ իրեն վստահել էր էնվեր-փաշան [2], նպատակ ունենալով իր վրայից գցել Ծամանյան կուսակցության պարտության մեղքը։ Որո՞նք են, ասկայն, այն գաղտնիքները, որ Կարաբեքիրը որոշել էր հրապարակել 1914—1918 թվականների պատերազմում Ծամանյան կուսակցության չախչախումից շատ տարիներ անց։

Բյազըմ Կարաբեքիրը պատմում է այն մասին, թե ի՞նչ հետևյալ հաշիվներով էր գինվավորվում էնվերը, երբ նա 1914 թվականի աշնանը իրեն՝ Կարաբեքիրին նշանակեց այն դիվիզիայի հրամանատար, որը պետք է ներխուժեր Իրան։ Էնվերն ընդգծում էր, գրում է Կարաբեքիրը, որ այդ արշավանքի խնդիրը ոչ միայն «Պարսկաստանի ազատագրումն էր ռուսական ազդեցությունից», այլև հետագա ներթափանցումը Աֆղանստան և Թուրքեստան, որ իրեն՝ Կարաբեքիրին հանձնարարված էր տեղական ազգաբնակչության գինված պայքարի կոչել՝ ռուսական զորքերի դեմ։ Միաժամանակ էնվերը պատրաստվում էր մի այլ դիվիդիա Բավրիզի ուղղությամբ Դազստան՝ Կովկասի մահմեդական ժողովուրդներին ապստամբության մղելու և Թուրքական սահմանի մոտ կանգնած ռուսական զորքերին թիկունքից հարվածելու համար [3]։

---

1 Sir'e Toynbee, p. 35—36.

2 Kâzım Karabekir, K. II, s. 285.

3 Նույն տեղում, էջ 487, 491։

«Ես այդ արշավանքին մեծ նշանակություն եմ տալիս,— ասում էր Էնվերը։ Միայն դրա շնորհիվ մենք կկարողանանք շարժման մեջ դնել ողջ մահմեդական աշխարհն Ասիայում» [1]։

Քյազըմ Կարաբեքիրը գրում է, որ Էնվերը «ոչնչացրած էր մի մտքով, մի ձգտումով՝ առնչվել «Թուրանա» [2]։ Ըստ որում, նա պնդում է, թե իրը ինքը միշտ Էնվերին մատնանշել է Թուրքիայի համար այդ ուղիով բնաճանալու վտանգավորությունը։ «Ես նույնպես աշխատում էի... դրանում համոզել նաև նրանին գործերի մինիստր Թալեաթ-բեյին... Պատերազմի ժամանակ ես իմ պնդերին ապացուցում էի, որ պայքարը Թուրանի համար վտանգավոր է, սակայն իմ բոլոր ջանքերն ապարդյուն անցան» [3]։

«Իմ պայմառնական գիմումներին,— գրում է այնուհետև Քյազըմ Կարաբեքիրը,— պատասխանում էին, որ Հայրենիքի ապագայի համար ծայրահեղորեն անհրաժեշտ է, որպեսզի Թուրքիային միացվի Կովկասյան Ադրբեջանը՝ նախքանչի հետ միասին» [4]։

1914—1918 թվականների պատերազմի մի այլ մասնակից՝ գեներալ Բերքուքը, Թուրքական 15-րդ դիվիզիայի գեղի Կովկաս ձեռնարկած արշավանքին նվիրված իր գրքի առաջաբանում գրում է, որ երիտթուրքերի նվիրական իզձն էր գրավել Անդրկովկասը, Հյուսիսային Կովկասն ու Ղրիմը [5]։

Երիտթուրքական կլիկի նվաճողական այդ պլանների մասին պատերազմի սկզբից բացերաց գրում էր Թուրքական մամուլը։ Այսպես, շարադրելով Թուրքիայի նպատակները բռնկված համաշխարհային պատերազմում, «Քերքը մատնանշում էր, որ ամբողջ Մև ծովը պետք է անցնի Թուրքերի տիրապետության տակ, մերձափնյա տերություններն առնվեն Օսմանյան կայսրության բնամասնությունների տակ, իսկ Ղրիմը, Ադրբեջանն ու Կովկասը վերադարձվեն սուլթանի իշխանությանը։ Բացի դրանից, Քերքը գրում էր, որ պետք է վերականգնվի Թուրքական տիրապետությունը Եգիպտոսի նկատմամբ և Թուրքիային նա վերադարձվեն Տրիպոլին, Կիրենաիկան, Գադեֆանեցը և Կրետե կղզին [6]։ *Մի այլ*

---

[1] Kâzım Karabekir, k. II s. 449։ Հեղինակը Բոսսուսեի այլ չորսերի նկատմամբ Էնվերի գաղափարների մասին տե՛ս նաև Price Ph. A. History of the Turkey from Empire to Republic. London, New-York' 1956, p. 113. Toynbee. Turkey, p. 31.

[2] Նույն տեղում, էջ 888։

[3] Նույն տեղում, էջ 884։

[4] Նույն տեղում, էջ 888։

[5] Berkuk, Büyük harpte (334) Şimali Kafkasyadaki faaliyetlerimiz ve 15 firkanın harekâtı ve muharebeleri, İstanbul, 1934, s. 1—2.

[6] ՀԱՄՏ կոդ, թ. 300, գ. 88ա, թ. 89։

քերի՝ «Ծնի գյուղը» ապագրել էր Համանյան կայսրության քաղաքը, որի կազմի մեջ էր մտցված ամբողջ Անդրկովկասը [1]։

Ամբոցների կառավարության ձեռքում գտնվող Թուրքական մամուլի կուսմից անգնացվող ագրեսիայի այդ պրոպագանդայի վրա ուշադրություն է դարձրել հանգուցյալ ակադեմիկոս Գորչևսկին։ Գաճրատգմի առաջին ամիսներին տպագրված մի հոդվածում նա գնդի Ռուսաստան ագրեսիա կատարելու քարոզի բազմաթիվ օրինակներ էր բերում։

«Երիտթուրքական կուսակցության հռչակավոր առաջնորդը,— գրում էր Գորչևսկին Էնվերի մասին,— քանիանում է իր բոլոր փորձել հավատում։ Այդպիսով, նա վերջին օրերն է անցկացնում երիտթուրքերի դաշտափոխությունյան մեջ, որոնց համար հոգ կատ այսպես կոչված Թուրքական «Բրիգենատա էր [2]։

Երիտթուրքական կուսակցության գործիչների այդ պլանների մասին է վկայում նաև նրա նշանավոր գործիչներից մեկի՝ Նազիմ-բեյի միտքան, որը 1914 թվականի սեպտեմբերին կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի կողմից հատուկ ուղարկվել էր Վան՝ արևելյան վիլայեթներում Ռուսաստանի դեմ ապստամբություն կազմակերպելու նրանց հանգնել Թուրքիայի ռանքած բարյացակամ վերաբերմունքի նկատմամբ։

Հայկական տարբեր քաղաքական կուսակցություններն ու խմբերին ներկայացուցիչների հետ ունեցած բանակցությունների ժամանակ Նազիմ-բեյը չարտարեց երիտթուրքերի քաղաքական ծրագիրը, որը հանգում էր հետևյալին.

«Հզոր Գերմանիայի հետ դաշնակցած, երիտասարդ, վերածնված Թուրքիան կհորոտակի Ռուսաստանի ռազմական հզորությունը և նրան կշպրտի հավիտյան չեռնաշղթայի այն կողմը՝ դեպի Հյուսիս։ Նվաճելով Անդրկովկասը, Թուրքիան այն չի միացնի կայսրությանը, այլ կստանձնացնի, որպես երեք ֆիստանկոտ պետությունների մի ֆեդերացիա՝ հովանավորչի սուլթանի խնամակալության ներքո։ Հայաստանը կլինի այդ երեք պետություններից մեկը, որի կազմի մեջ կմտնի նաև «Թուրքահայաստանը։

Նման հեղձ խոստումներով երիտթուրքերը ձգտում էին հասնել հայերի մասնակցությանը Ռուսաստանի դեմ մղվող պատերազմին։ Երիտթուրքերը չանում էին հասնել այն բանին, որպեսզի հայերը Թուրքիայի սահմաններում կազմակերպեին իրենց կամավորական չոկատներ՝ թուրքական բանակին օժանդակելու հա-

---

1 ՀՍՍՀ ԿԳԱԿ, ֆ. 200, ց. 1հա, թ. 22։

2 «Русские ведомости», 21, XII. 1914, № 294.

մար, իսկ Անդրկովկասում՝ մահմեդական ունենային մահմեդական ազգաբնակչության համընդհանուր ապստամբության նախապատրաստման։ Հայերը մերժեցին նաչի-բեյի առաջարկները [1]։

Մեծ Բուրան առնչվելու պատանդական նպատակների իրականացմանն էր ներգրավված Թուրքական գլխավոր շտաբի կողմից մշակված պատերազմը վարելու ստրատեգիական պլանը, որի համաձայն Թուրքական բանակի գլխավոր ուժերը պետք է ուղևական գործերին հարված հասցնեին այն հաշվով, որ Անդրկովկասը արագ կիրոպով գրավվելը և, դրանով իսկ, ապահովվելը Թուրքական գործերի հետագա առաջխաղացումը մահմեդականներով բնակեցված Ռուսաստանի մյուս շրջաններում, ինչպես նաև նրան հարևան երկրներում։ Ելդ պատմ Թուրքական գործերն իրենց առաջխաղացման ընթացքում պետք է մահմեդական ժողովուրդների ապստամբություններ բարձրացնեին, որոնց վրա հրիռքուրքական ներքոնները մեծ հույսեր էին դրել։

Թուրքիայի մյուս կարևոր ճակատը առաջին համաշխարհային պատերազմում դա Պարսկաստան-միջինասիական ճակատն էր, որտեղից Թուրքական ուժերը ձգտում էին կտրել Մուսի շրջանները, ներխուժել Ղրիմ և ամբողջ Հյուսիսային Աֆրիկա՝ Օսմանյան կայսրության նախկին տիրապետությունները վերականգնելու համար։

Միջագետքի ու Պարսկաստանի ճակատները Թուրքական բանակի համար պաշտպանողական էին։

Թուրքիայի համար ռազմական գործողությունների կարևորության քաղաքական տեսակետից կովկասյան ճակատն էր։ Ինչպես երևում է մի փաստաթղթից, Թուրքական կովկասյան բանակի կոմպանիայի ստրատեգիական պլանը մշակվել էր պատերազմից շատ առաջ՝ Թուրքական ու գերմանական շտաբների կողմից, և Թուրքերը վաղուց էին նախապատրաստվում պատերազմին այդ ճակատում [2]։

Կարինում Ռուսաստանի գլխավոր հրամանատար Ադամովը արդեն 1914 թվականի մարտին հաղորդում էր ռազմական մեծ պատրաստություններ տեսնելու մասին՝ Ռուսաստանի սահմաններին մոտ, որտեղ շտապ կիրոպով գործեր էին կենտրոնացվում, կուտակվում էին զենք, զինամթերք, տրանսպորտի միջոցներ և միաժամանակ լրացվում պարենի ու կերի պաշարները։ Կարինի վիլայեթում գործադրված հատուկ նախապատրաստություն էր ժամկոչվել։ Թուրքական հրամանատարությունը պատրաստվում էր ուղևական սահմանի վրա

---

[1] «Оборона Кавказа», М. 1917, стр. 5—9.

[2] ЦГИА Груз. ССР, ф. 2с. оп. 1, д. 3529, л. 212.

կենտրոնացնել 300 հազար մարդ և այդ նպատակով նա ձեռնարկել էր ժողովրդական միլիցիայի կազմերի նախապատրաստման։

«Այսպիսով,— եզրակացնում էր Ադամովը,— Թուրքիան, անկասկած, նախապատրաստվում է... պատերազմի Ռուսաստանի դեմ...»։ Նրա ներքազրույցներ, ամսագիր ապացուցում ապացուցելիք ռազմական պատերազմի կապակցությամբ Թուրքիան, որպես Գերմանիայի դաշնակից, պարտավորվել էր կովկասյան սահմանի վրա դուրս բերել 300 հազարանոց բանակ՝ ռուսական ուժերի մի մասը իր վրա գրավելու և Անդրկովկաս ներխուժելու համար [1]։

Ռուսաստանի ու Իրանի սահմաններին վրա Թուրքական զորքերի կենտրոնացումը շարունակվում էր 1914 թվականի գարնան ու ամռան ամիսների ընթացքում [2]։ Հենց այդ համապատասխան պատերազմը բռնկվեց, Ռուսաստանի դեմ ուղղված Թուրքիայի ռազմական պատրաստությունները անհրաժեշտ բնույթ ընդունեցին։ Արդեն օգոստոսի սկզբին, Անդրկովկասին սահմանակից վիլայեթներում անցկացվեց պահեստային մասերի և նորակոչիկների զորահավաք։ Գերմանական սպանների գեկավարությամբ շտապ կարգով մոբիլիզացվում ու ամրացվում էին Կարինի բերդերը [3]։ Թուրքական իշխանությունները բանակի կարիքների համար տեղի հայ ազգաբնակչությունից անհիմն կերպով բռնագրավում էին պարենամթերքի պաշարները [4]։ Օգոստոս ամսվա ընթացքում ռուսական սահմանի վրա՝ կենտրոնացվեց մոտ 40 հազար թուրքական զինվոր [5]։

Արդեն հոկտեմբերի 10-ին Թուրքական գլխավոր շտաբի ավարտել էր զորահավաքի անցկացումը։ Թուրքիայի զինված ուժերը բաշխվացած էին չորս բանակներ։ 1-ին բանակի մեջ մտնում էին 4 կորպուս. 1-ին կորպուսը կանգնած էր Սամսոնում, 2-րդը՝ Ազրիանապոլսում, 3-րդը՝ Ոդոստոսում և 4-րդը՝ Հալեպում։ Երկրորդ բանակի մեջ մտնում էր 2 կորպուս՝ 4-րդ (Զմյուռնիա) և 5-րդ (Անկարա)։ Այդ կորպուսները պիտք է նեղուցները պաշտպանեին Եգիպտի կողմից։

3-րդ բանակը, որի շտաբը գտնվում էր Կարինում, ուներ երեք կորպուս. 9-րդ (Կարին), 10-րդ (Երզնկա) և 11-րդ (Վան)։ 4-րդ

---

1 ЦГИА Груз. ССР, ф. 85с, д. 620, л. 45—48.

2 ЦГВИА, ф. 2000с, оп. 1, д. 3827, л. 483; Տե՛ս նաև ЦГАВМФ, ф. 418, оп. 1, д. 4047.

3 ЦГИА Груз. ССР, ф. 3с, оп. 1, д. 3361, л. 74—76.

4 ЦГАВМФ, ф. 418, оп. 1, д. 4047, л. 84.

5 ЦГВИА, ф. 2000с, оп. 1, д. 3756, л. 94.

բանակը, որը կանգնած էր Սիրիայում, իր կազմում ուներ 3 հրաձգային և մեկ հեծելային, որոնցից՝ 8-րդ հրաձգայինը գտնվում էր Դամասկոսում, 12-րդը՝ Մոսուլում, 13-րդը՝ Բաղդադում, իսկ 16-րդ հեծելային՝ Ալեպում, ինչպես նաև 6-րդ հրաձգայինի մեկ մասնագ 82-րդ հեծելային, որը կանգնած էր Հեյազում[1]։ Բացի դրանից, Հեյազում էր տեղավորված նաև 21-րդ հեծելային։ 7-րդ հրաձգայինը կանգնած էր Եմենում[2]։

Հատուկ ուշադրություն էր դարձված Օսմանյան սահմանային շրջաններում զորքերի քվի ավելացմանը։ Այդ նպատակով 9,10 և 11-րդ հրաձգայիններից յուրաքանչյուրում հեծելային հրետանի փոխարեն հատկվեց երեք։ 3-րդ բանակում բնդամենը հաշվվում էր 81 դաշտային, 20 գնդացրային վաշտ, 18 մարտկոց՝ 232 տրապանիք հրացաններով և հեծելազորային 35 հարյուրյակ։ Թուրքական 3-րդ բանակի զինվորների ընդհանուր քիվը հասնում էր 130 հազարի։

Բացի ասացին պետ այս զորքերից, կազմավորվեցին քրդական չեթեր, որոնք հաշվում էին 15—20 հազար հեծյալներ՝ քրդական տարբեր աշիրեթներից (ցեղերից)։

3-րդ բանակի տեղաբաշխման շրջանում էին գտնվում նաև 95 պահեստային դաշտային հրետանային հարյուրյակներ՝ 15 հազարանոց ժանդարմերիայի ու 10 հազարի հասնող սահմանապահների հետ միասին։ Այդ դաշտային հրացանների ընդհանուր քիվը հասնում էր 90 հազար մարդու[3]։ Վերջապես, կովկասյան ճակատն ուժեղացնելու համար Թուրքիան իր զինվորական շտաբը Միջագետքից փոխադրեց Հնանակալե 2 դիվիզիա։ 1914 թվականի սկզբին անցկացված մասնակի զորահավաքը հաղորդում էր, որ «Թուրքական զորքերի քիվը հասնում է 300 հազարի»[4]։

Մնացած բանակների իրենց հերթին պետք էին 3-րդ բանակին։ Այսպես, 1-ին և 2-րդ բանակները միասին հաշվում էին 211 հազար մարդ, իսկ 4-րդը՝ 88 հազար, այսինքն՝ իրենց ընդհանուր քվով չէին գերազանցում 3-րդ բանակին։ Մինչև հոկտեմբերի սկզբները բանակ էր զորակոչված 1 միլիոն զինվոր[5]։

Եվրոպական պետությունների տեղեկությունների համաձայն, պատերազմի մեկ մասնիկ ժամանակ Թուրքիան իր բանակի շարքերում ուներ շուրջ 800 հազար զինվոր՝ հաշված 300 հազար մարդ

---

1 Pomiankowski, S., 91.
2 Allen and Muratoff, p. 237.
3 ЦГВИА, ф. 2000, оп. 1, д. 3860, л. 7—8.
4 ЦГАВМФ, ф. 418, оп. 1, д. 4048, л. 123.
5 МОЭИ, серия III, т. VI, ч. 1, № 363.

բանվորական գումարտակների շարքերում, որոնք կազմված էին զերազանցապես ոչ-մահմեդականներից։ Թուրքական զորքերը տեղաբաշխված էին հետևյալ կերպ. կովկասյան ճակատում՝ 300 հազար զինվոր, Պաղեստինի ճակատում՝ 200 հազար, սիրիական ճակատում՝ 100 հազար, Արևելյան Բուլղարիայում և Մակեդոնիայի շրջանում՝ 100 հազար, Փոքր Ասիայում՝ 50 հազար և Միջագետքի ճակատում՝ 50 հազար մարդ [1]։

Ամանյան բանակի ու նավատորմի արագ վերազինման, զորահավաքի գործին ժամանցելու և տեխնիկական հատուկ մասերն ուժեղացնելու նպատակով 1914 թվականի սեպտեմբեր-հոկտեմբեր ամիսների ընթացքում Գերմանիայից Թուրքիա փոխադրվեցին շուրջ 2 հազար գերմանական սպաներ, զինվորներ ու նավաստիներ։

Թուրքական բանակը հագեցվում էր գերմանական զենքով, որը մեծ չափերով գալիս էր Գերմանիայից։ Կայզերի կառավարությունն այդ նպատակի համար Թուրքիային հատուկ վարկ էր տրամադրել [2]։

Մակայն ստացված սպառազինությունը միանգամայն անբավարար էր բանակի շարքերը զորակոչված մոտ 1 միլիոն զինվորներին ապահովելու համար։ Նախ զգացվում էր նաև պարենամթերքի ու հանգիստանքի պաշարների բացակայություն։ Այդ առանձնապես նկատելի էր 3-րդ բանակի տեղաբաշխման շրջանում, որ ձմռանը, լեռնային կլիմայի պայմաններում, զինվորները նույնիսկ տաք հագուստ չունեին։

Թուրքական բանակի ամենաթույլ տեղը նրա հրամանատարական կազմն էր։ Ինչպես վկայում է հայտնի ռազմական պատմաբան և կովկասյան ռազմաճակատի գործողություններին մասնակից Կրասոնը, «Թուրքական բանակի քառորդամասի հրամանատարական կազմը 75 տոկոսով ասկյար գրագիռ էր, մնյին կազմը 40 տոկոսով բաղկացած էր ննջասպաներից, որոնք հատուկ զինվորական կրթություն չունեին։ Ավագ և բարձր հրամանատարական կազմի սպաները, ունենալով բնդհանուր զինվորական կրթություն, շատ

---

[1] ԼՂԲՍԱ, ֆ. 2000, օп. 1, д. 3801, л. 4. Այլ ավյալներով, թուրքական բանակը պատերազմի սկզբին բազկացած էր մեկ միլիոն զինվորից, ասկյար գրանցիր մեկ 600 հազար էին ննջասպաներով լավ կազմակերպված զորք (ԼՂԲՍԱ, ֆ. 2000'ե, օп. 1, д. 824, л. 192)։ Որոշ գնահատների կարծիքով, թուրքական բանակի բնդհանուր թիվը հասնում էր մեկ և կես միլիոն մարդու՝ ներառյալ 300 հազար պահեստի զորքերը, 200 հազար մարդ բանվորական գումարտակներում և 100 հազար անկանոն զորք, որը կազմված էր բնակչությունից = զրկերից (ԼՂԲՍԱ, ֆ. 2000'ե, օп. 1, д. 804, л. 360; նույն տեղում ֆ. 2000, օп. 1, д. 3885, л. 54)։

[2] ԼՂԲՍԱ, ֆ. 2000, օп. 1, д. 2003, л. 54—59.

թույլ էին նախապատրաստված ժամանակակից պատերազմում գործելու գնդավարելու, այն էլ՝ լեռնային պայմաններում [1]։

Ենվերի անցնելը ռազմական մինիստրի պաշտոնին (1914 թ. փետրվարին), հենց սկզբից նշանավորվեց գեներալների ու շտաբային սպաների զանգվածային վտարումով՝ սահմանվող տարիքին հասնելու պատրվակով։ Իրականում, սակայն, Ենվերին պարզապես հարկավոր էր ազատվել իրեն համար անհաճո սպաներից, որոնց ներկայությունը մինիստրությունում կամ բանակի բարձրաստիճան դրջաններում կարող էր վնասել նրա անձնական հեղինակությանը. Հենց այն ժամանակ էլ Ենվերը վերացրեց բարձրագույն ռազմական խորհուրդը, որով փաստորեն ռազմական մինիստրը գերի էր դնում ամեն անասակի վերահսկողությունից։

1914 թվականի առաջին ամիսների ընթացքում բանակից վտարվեցին մոտ 1500 գեներալներ ու սպաներ։ Ենվերը նրանց փոխարինում էր ոչ թե ռազմական գործում պատրաստություն ունեցող, այլ միայն երիտթուրքական կուսակցությանը նվիրված մարդկանցով։ Նույնպիսի գոտում երիտթուրքերի կողմից անցկացվեց նաև համատարած։ Այդ ձևով երիտթուրքական կլիկը ազատվում էր բանակում իրեն անհաճո տարրերից։ Երիտթուրքական կոմիտեի նախագահ Միդհաթ Շյուքրի կամիտեի նիստերից մեկում ուղղակի հայտարարեց. «Ռազմական մինիստրի պորտֆելն ընդունելու ժամանակ Ենվեր-փաշայի առաջին հոգսն էր բանակը մաքրել, այսինքն հեռացնել այն սպաներին, որոնք գրաղվում էին քաղաքականությամբ և որոնց հավիրվածությունը երիտթուրքական կուսակցությանը նա կարող էր կատարի տակ վիրցնել [2]։

Բանակի վերակազմությանն անցկացնելով, երիտթուրքական կոմիտեն գնահատվում էր նրկրի գինված ուժերը ամրոցրովին իր կամքին ենթարկելու նպատակով։ Դրան հասնելու համար Ենվերը և ծավալեց մինիստր Քեմալը, առանց նախապես մոռնելու, բանակից ու նավատորմից վտարում էին փորձված սպաներին, հատկապես բարձր հրամանատարական կազմից։ «Ինքնասպանության և առաջադիմության կուսակցության մեջ ընդունվել չցանկացող սպաների հետապնդումը,— նշում էր Քեռքերից մեկը,— կիրառվում էր նաև բանակի հրամանատարական կազմի բարձրաստիճան սպաների նկատմամբ։ Ընդունակ և ազգանվիրված գեներալներն արժանացվում էին կամ փոխադրվում ցածր պաշտոններին [3]։

Ռազմական նախարարում խոշոր ուժեր կենտրոնացնելով, թույլ

---

[1] Комбрег Н. Карсун, Сарыкамышская операция, 1937, стр. 11.

[2] ЦГАВМФ, ф. 418, оп. 1, д. 4288, л. 20—21.

[3] «Новое время», 5 (18) I, 1914, № 13584.

քական հրամանատարությունը հույս ուներ, որ Թուրքերի քվական փերակչությունը չնորհիվ հետադիմական գործերին ևս չպրանք նրանց գրաված դիրքերից և թուրքական բանակի համար ճանապարհ հարթել դեպի Անդրկովկասի խորքը։

Նախապատրաստվելով Անդրկովկաս ներխուժմանը, թուրքական հրամանատարությունը հույս ուներ ստանալու տեղի մահմեդական ազգաբնակչության օգնությունը, որը, նրա կարծիքով, մեծ ծավալություններ էր հարուցելու ռուսական զորքերին։ Մահմեդական երկրաթուրքերի այդ հաշիվները սխալ դուրս եկան։

Էնվերը՝ Անդրկովկասի դեմ արշավանք կազմակերպելու գլխավոր նախաձեռնողն ու ոգեշնչողը, գտնում էր, որ այդ չորսանից ռուսական զորքերի դուրս վռնդումը անհրաժեշտ նախապայման կհանդիսանա Իրանին հակառուսական քարոզչության կազմը գրավելու և Ռուսաստանի մահմեդական ազգաբնակչության լայն շարժման վերնյրի գործում։ Էնվերի կարծիքով, առանց Օսմանյան կայսրության սահմաններից դուրս գտնվող մահմեդականների այդ աջակցության, անհնարին կլիներ իրագործել թուրքերի ազգային իղձերը։ «Ուստի,— ասում էր թուրքական վիճակագրությունը,— պետք է փորձել Ռուսաստանին դուրս շպրտել Կովկասից 300—350-հազարանոց բանակը կարող է ուսանելին ճգմել այդ հանգամանքս։ Թուրքական հրամանատարությունը ենթադրում էր, որ ռուսական զորքերին Կովկասյան լեռնաշղթայից այն կողմ շպրտելով կարելի կլինի ամրացնել լեռնանցքերը և դրանք գտնվել անանցանելի մինչև 1915 թվականի գարնանը, երբ ուսանելը կկարողանան Էյուխսային Կովկասում կենտրոնացնել խոշոր ուժեր[1]։ Մանավանդ պատերազմի առաջին իսկ ամիսներին արկածախնդրական այդ ծրագրերը դեռ շպրտվելիքին կովկասյան ռազմաճակատում կռվող ռուսական զորքերի կողմից։

Ռուսական զորքերի հրամանատարությանը քաջ հայտնի էր Ռուսաստանին սահմանակից շրջաններում թուրքական խոշոր ուժերի կենտրոնացման մասին։ Ուստի նա համապատասխան միջոցներ ձեռնարկեց։ 1914 թվականի սեպտեմբերին կազմվեց կովկասյան բանակը՝ երկրամասի փոխարքա գեներալ Վորոնցով-Դաշկովի հրամանատարությամբ։ Այդ բանակի մեջ էին մտնում կովկասյան 1-ին կորպուսը, թուրքեստանյան 2-րդ կորպուսը, 20-րդ դիվիզիան, 2-րդ և 3-րդ կուբանյան բրիգադները, 2-րդ և 4-րդ կովկասյան կա-

---

1 ЦГВИА, ф. 2000, оп. 1, д. 3891, л. 14—22. Այնուամենայնիվ Թուրքիայի նախարարների կաբինետը պատերազմի նախօրյակին ռազմական գործողություններին մասնակցելու պատրաստ չեր։ Տե՛ս Allen and Muratoff, p. 222։

կախյալին գիվիզիաներից, կազակային 3 գունդ, ամբողջով 4 զոմատրատի և սահմանապահ 4 զումարտակ։ Նոյեմբերի սկզբին, կովկասյան բանակի ընդհանուր թիվը հասնում էր 153 զումարտակի, 175 հարյուրակի, 12 ինժեներական վաշտի, 350 գաշտային թնդանոթի և բերդային հրետանու 5 զումարտակի [1]։ Բացի դրանից, կովկասյան բանակին ազատություն էին քույլ տալիս հայկական և վրացական կամավորների չոկատներից։ Մալոնովի տվյալով, 1914 թվականի հոկտեմբերի վերջին կովկասում կար 200 հազար զինվոր [2]։

Ինչպես տեսանում ենք, թվական կազմով կովկասյան բանակը գերազանցում էր Թուրքականին, բայց դրա փոխարեն զիջանում էր հակառակորդին իր հրամանատարական կազմի պատրաստականությամբ՝ բոլոր զենքերում, զորքերի մարտական ուսուցումով, ինչպես և հրետանիով նրանց հագեցված լինելով, կապի միջոցներով և բժշկական սպասարկման ու մատակարարման լավ գրվածքով։

Ինչ վերաբերում է Թուրքիայի դեմ մղվող պատերազմում գործիքի հնարավոր պլաններին, որի մասին խոսվեց վերևում, ենթինք գրում էր, որ Ռուսաստանը կռվում է... Հայաստանի... և Կոստանդնուպոլսի համար [3]։

1915 թվականին Նիկոլայ II-ին ներկայացված զինավոր շտաբի գործողական զեկուցագրում՝ «Ռուսաստանի ամենանեղ 1914—1915 թթ. պատերազմից հետո ընդհատումներ Ռուսաստանի պահանջների վերաբերյալ Հաշտության կնքելու գիծքում)», ընդգծվում էր, որ «ինչպես Թուրքիայի դեմ վարած 11 պատերազմներին, նույնպես այն բանին, որ Թուրքերը հաստատեցին 1878 թվականին լիովին չարաչարվեցին, Ռուսաստանը չէ ստացել իր կենսական շահերի բավարարումը (ընդգծված է փաստաթղթում—Ե. Մ.)։ Նեղուցները մնացին Ռուսաստանի սեփականությունից դուրս, Կովկասի հետ սահմանը անապահով մնաց, Մեծ ժողը չվերածվեց ռուսական ներքին ժողի... Դրանք պատճառները մյուս սեփականների և, հատկապես, Անգլիայի ու Գերմանիայի մրցակցությունն էր, որոնք վախենում էին Ռուսաստանի տնտեսական ու քաղաքական ամենազորությունից։ Ուստի և այդ սեփականները խոչընդոտում էին Ռուսաստանի ելքը Մեծ ժողից և պահպանում Թուրքիայի գոյությունը [4]։

---

1 Генерал-майор Корсун Н. Г., Первая мировая война на Кавказском фронте, М., 1946, стр. 22.

2 Ж. Адамов, «Константинополь и проливы», т. I, док. № XVII.

3 Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հ. 33, էջ 188։

4 ЦГИАМ, ф. 543, оп 1, д. 751, л. 173—174.

Խոսելով ապագա Ռուսաստանի պլանների մասին Բալկանների մասին, գլխավոր շտաբն անհրաժեշտ էր գտնում այնպիսի դիրք գրավել, որ Բուլղարիայի, Սերբիայի, Ռումինիայի ու Հունաստանի ձեռնոց չիներ մոնրմանալու Ռուսաստանի հետ և, միաժամանակ, վտանգավոր՝ նրա քշնամիների կողմն անցնելը։

«Այդ դրությանը կարելի է հասնել միայն այն դեպքում,— ասվում էր զեկույցում,— եթե Ռուսաստանն իր տիրապետությունների մի մասով բնդը գտնա բալկանյան տերություն։ Կոստանդնուպոլսի ու նեղուցների, ինչպես և նրանց եվրոպական ու ասիական ափերին հարող տերիտորիաների գրավումն էլ հենց կվատցնի XX դարի Ռուսաստանի համար կարևոր այդ նպատակին։ Մարմարի ծովը կգառնա նեղերին ռուսական ծով...»[1]։

Այսպիսով, ակներև է, որ երբ Օսմանյան կայսրությունը դրգռում էր 1914—1918 թվականների պատերազմում հասնել Ռուսաստանի նկատմամբ իր նվաճողական պլանների իրագործմանը, ապա քաղաքական բնդնակցություններն էլ այդ պատերազմում իր տգրնիվ նպատակներն էր հետապնդում Թուրքիայի նկատմամբ։ Մանավանդ Ռուսաստանը շահագրգռված չէր այն բանում, որպեսզի Օսմանյան կայսրությունը հարի գերմանա-ավստրիական քմբավորմանը։ Ցարական կառավարությունն ամեն կերպ աշխատում էր Թուրքիային գրավել Անտանտի կողմը, իսկ այդպիսի փոփոխության ժամանակ՝ ամեն բնչ անել, որպեսզի Թուրքիան չեզոք մնար։ Ռուսաստանի նման դիրքը բացատրվում էր ռազմա-ստրատեգիական նկատառումներով։

Ռուսաստանին ձեռնտու չէր Արևելյան Եվրոպայում Գերմանիայի դեմ ուղղված իր հիմնական ուժերը մասնատել։ Օսմանյան կայսրության մասնակցությունը պատերազմին գերմանական խմբավորման կողմում Ռուսաստանին կստիպեր պատերազմ մղել միաժամանակ կովկասյան ճակատում, որը, ինչ խոսք, չէր կարող չանդրադառնալ նրա համար հիմնական ճակատի վրա։ Ահա թե ինչու ցարական բնդնակցությունը, կնայած Թուրքիայի նկատմամբ ունեցած իր նվաճողական պլանների ստվարությանը, սկզբում մոմենտին չէր ցանկանում պատերազմել նրա հետ։ Իսկ Օսմանյան կայսրությունը, որը վտգում էր պատրաստվում պատերազմի, նկնելով իր նվաճողական, պանթուրքական պլաններից, որոշել էր անպատճառ հարձակման անցնել կովկասյան ճակատում՝ ոգևորվելով այն բանից, որ ռուսական բանակի հիմնական ուժերը

---

1 ЦГИАМ, ф. 543, оп. 1, д. 751, л. 210—211.

դրագված էին ռազմական գործողությունների հիմնական թատերաբեմում [1]։

Թուրքական գլխավոր շտաբը սեպտեմբ. էր, որ ռուսական զորքերի հրամանատարությունը հիմնական ուշադրությունը դարձնում էր արևմտյան ճակատին՝ գիտակով այն որոշ ամենակարևոր Ռուսաստանի համար, քանի որ հենց այստեղ էր վճռվելու իր ամենավտանգավոր ու ամենաուժեղ հակառակորդի՝ կայսերական Գերմանիայի հետ մղվող գոռհմարտի ելքը։ Ուստի և այստեղ էին կենտրոնացված ռուսական բանակի հիմնական ուժերը, այդ թվում և կովկասյան ռազմական սկրույգի ամենաընտիր ենթարաշխված զորքերի գլխի մասը։ Դրանով է բացատրվում, որ զորքերի ընդհանուր թվով ռուսական կովկասյան բանակը շատ էր զիջում թուրքական ուժերին։

Ռուսական կովկասյան բանակի զորքերը բաժանված էին 5 խմբի։

Առաջին խումբը բաղկացած էր երեք յենուից՝ Սարիկամիշի, Օլթիի և Կաղզվանի։ Երկրորդ խումբը բաժանված էր Երևանյան, Մանուի և Ալաշկերտի յենատների։ Երրորդ խումբը, որը կազմված էր Բիթլի և Մուշի յենատներից և Մխիթարյանի (Բաղեշի) ամրոցի կայազորից, պետք է պաշտպաներ Վանա ծովափը, ամրոցը և, միաժամանակ, բանակի ձախ թևը։ Չորրորդ խումբը, որը բաղկացած էր երեք յենուից՝ սահմանամերձ (ռուս-իրանական սահմանի վրա), Ալաշկերտի և Ղազվինի (երկուսն էլ Իրանում), վիրահատում էր իրանական Ադրբեջանը և պաշտպանում Ենգեյ-Քեհյան խճուղին։ Հինգերորդ խումբն իրենից ներկայացնում էր բանակային մեկ՝ Բիթլիսի շրջանում։ Բացի դրանից, զորքերի մի մասն առանձնացված էր բանակի ընդհանուր պաշտպանության համար [2]։

Կովկասյան բանակի հրամանատարությունը իր զորքերն առանձին յենատներով գրել էր ճակատի 720 կիլոմետր տարածության վրա՝ Սև ծովից մինչև ռուս-թուրքական և իրանական սահմանի միմյանց, բավականաչափ ուժեր չկենտրոնացնելով գլխավոր Սարիկամիշի ուղղության վրա այն դեպքում, երբ երկրորդական նշանակություն ունեցող Երևանյան-ալրբեջանական ուղղության վրա նա ավելի շատ զորք էր կենտրոնացրել։

«Այն դեպքում, երբ թուրքերը հակառակորդների նկատմամբ ձա-

---

1 Գեներալ սկզբից ռուսական հրամանատարությունը կովկասյան պատերազմի հիմնական թատերաբեմ փոխադրեց բանակային 2 կորպուս և կազակային 2 դիվիզիա (ընդամենը 21 գումարտակ, 132½ հարյուրյակ և 35 մարտկոց)։ (Корсун Н. Г., Первая мировая война на Кавказском фронте, стр. 20).

2 Корсун Н. Г., Первая мировая война на Кавказском фронте, стр. 22.

բին-Քյոփրյու-քյոյ գոտում կատղագնել էին կենտրոնացնել իրենց ամենրի կեսից ավելին, ոտանելը ի վիճակի էին նրանց հանգցրելու իրենց մարտունակ զորքի միայն 33 տոկոսը։ Այսպիսով, թուրքական զորքերի ստրատեգիական կենտրոնացումն առաջին բանակներին նախապատրաստվելու տեսակետից արված էր ավելի նպատակասլաց կերպով, քան ոտանելը մոտ։ Դա անխուսափելիորեն պետք է անդրադառնար առաջին հանգիպման ելքի վրա [1]։

Նոյեմբերի 8-ին թուրքական զորքերը, գիմավորվելով ենվերփաշայի պլանով [2], անցան հարձակման և խոշոր ուժերով ներխուժեցին Բաքումի մարզը։ Այստիայի վրա թուրքական հրամանատարությունը պատերազմի հենց սկզբից բացառիկ ուշադրություն էր գարձնում։ Այնտեղ ուղարկված թուրքական լրտեսներն ու էմիսարները բանում էին ապրել վրացի-մահմեդականների կրոնական զգացմունքների վրա՝ նրանց մեջ Թուրքիայի նկատմամբ համակրանք առաջ բերելու նպատակով։ Նրանք բնակչությանը գենք էին բաժանում և փորձում էին նրան հրահրել գինված ելույթների՝ ռուսական զորքերի թիկունքում։

Հանդառնորդի գերակշռող ուժերի ճնշման տակ ռուսական զորքերը ստիպված էին նահանջել և թուրքերը նոյեմբերի սկզբին գրավեցին Արգվինն ու Արգանուլը։ Ռուսական զորքերը նահանջելիս գնդի Ալարիս-ձորակի գծով՝ Բաքումից ոչ հեռու։ Թուրքական զորքերի հետագա առաջխաղացման հետևանքով Ալարիսի վարչական շրջաններից, նրա ներքին և վերին հատվածները գրավվելուց մի քանի ամիս հետո հայտնվեցին թշնամու հետևում։ Ելնելով հարձակման, թուրքական զորքերը ձգտում էին կարճ ժամ գոնե գալ կովկասյան բանակի գլխավոր ուժերի թիկունքը՝ Մարիգամիշի շրջանում։

Միևնույն, ռուսական զորքերի Մարիգամիշի չափազանց, գիմադրությունը Բերիմանի հրամանատարությամբ, կորվելով իր հիմնական բազայից, ժամանակ Արևմտյան Հայաստանի տերիտորիան և հասավ մինչև Քյոփրյու-քյոյ (Կարինից 35 կմ. հեռավորության վրա)։ Նոյեմբերի 6-ին ռուսական զորքերը հանգիպեցին թուրքական 3-րդ բանակին՝ Հասան Իզեթ-փաշայի հրամանատարությամբ և համառ

---

1 Корсун Н. Г., Первая мировая война на Кавказском фронте, стр. 24.

2 Ենվերի պլանով, 3-րդ բանակի հիմնական ուժերը պետք է ձեռքին ունենան կովկասյան բանակի Մարիգամիշի խմբի ոչ թիվ և շրջանցող խոր գործողության միջոցով գոտու գալին նրա թիկունքը՝ կտրեին նահանջի հնարավորությունը։

մարտերից հետո նոյեմբերի 7-ին գրավեցին Չոփրյու-քյոյը։ Այդ կետը պաշտպանող թուրքական երկու դիվիզիաները փախուստի մատնվեցին[1]։

Չոփրյու-քյոյի գրավումը, որը կատարվեց Ինրխմանի նախաձեռնությամբ, չէր մտնում գովկասյան բանակի հրամանատարության պլանի մեջ, որովհետև ռուսական ուժերը նախապատրաստված չէին հետագա առաջխաղացման՝ կարիքի ստիպողությամբ։ Օգտվելով այն թանձր, որ Սարիղամիշի ջոկատը կարվել է իր բազայից, թուրքական հրամանատարությունը Չոփրյու-քյոյի շրջանում գնեարանացրեց 9-րդ և 11-րդ կորպուսների խոշոր ուժեր և ձգտում էր ռուսական զորքերի այդ թևը շրջանցելով, օղակել նրանց։ Վերջիններս, կռահելով հակառակորդի այդ մտադրությունը, նոյեմբերի, 16-ին թողնելին Չոփրյու-քյոյը և սկսելին նահանջել դեպի սահման։ Հետապնդելով Սարիղամիշի ջոկատին, թուրքական զորքերը փորձում էին մտնել նրա թիկունքը՝ հետագա նահանջի ճանապարհը կտրելու համար։

Ռուսական զորքերի կողմից Չոփրյու-քյոյի թողնելը հյուսիս-թուրքական շրջաններում ու մամուլում մեկնաբանվեց, որպես Ռուսաստանի դեմ մոտալուտ հաղթանակի նախադուշակ։ Այսպես, Սամսունում լույս տեսնող «Քաղքին» թերթը նոյեմբերի 27-ին իր էջերում գնահատական տվեցրեց հաղթողներին վերնագրով հոդվածում գրում էր. «Թուրքական պանծալի զորքերի հաղթանակը... ոչ միայն քաղաքացիս, այլև արվեստի բարեբաղդություն մի նմուշ է... Մենք գիտենք, որ տանելով խոշոր հաղթանակ՝ առաջին լուրջ հաղթանակը քառասուն տարի հետո, մեր խիզախ զորքերը դեն չգրաքին ռուսական բանակը և իրենց փայլուն հաջողությամբ արդեն նախորդ պարտությունների ամոթանքը։ Արարքը մեզ երջանկություն է պարգևել՝ այդ մեծ հաջողությունը տեսնելու համար և մենք հավատում ենք, որ կապրենք մինչև այն օրը, երբ Քշնամին վերջնականապես կոչնչացվի[2]։

Սակայն այդ գնահատությունը, ինչպես ցույց տվեցին հետագա իրադարձությունները, միանգամայն անհամապատասխան էր։

Հնվերին քիչում էր, որ մոտենալ է գովկասյան բանակն իր հիմնական բազայում՝ Սարիղամիշ-Կարսում, լրիվ ոչնչացնելու իր պլանի իրագործման ժամանակը, որից հետո Անդրկովկասի նվաճումը թուրքերի համար առանձին դժվարություն չէր ներկայացնի։ Այդ պատճառով էլ հնվերը 9-րդ, 10-րդ և 11-րդ կորպուսների հիմ-

---

1 Jolliyet O. Six mois de Guerre, août 1914—février 1915, Paris, p. 155.

2 ՍՊԱՎՄՓ, ֆ. 418, օп. 1, д. 424, л. 176.

նախի ուժերը կենտրոնացրեց Կուրին-Մարիցամիչ ուղղության վրա։ 3-րդ բանակի հրամանատար Էսատ Իզիթ-փաշան, սակայն, ավելի զգաստ էր գնահատում իր ուժերի մարտունակությունը։ Նա անհնարին էր համարում դժոխ ձմռան և ճանապարհների բացակայության, ինչպես նաև բանակի անպատրաստ լինելու և ձմռան հանգերձանքի ու պարենի պակասության պայմաններում ակնկալ այն խոշոր օպերացիան, որ մտադրվել էր իրականացնել Էնվեր-փաշան։ Այն ժամանակ վերջինս անմիջապես հրամանատարությունից հեռացրեց Էսատ Իզիթ-փաշային և նոյեմբերի վերջին գալով ռազմաճակատ, անձամբ գլխավորեց 3-րդ բանակը։ Բանակի շտաբի պետ նշանակվեց Լիման ֆոն Սանդերսի ռազմական միսիայի անդամ գեներալ-լեյտենանտ Բրոնսարտ ֆոն Շելլենդորֆը, իսկ ավիատիկ մասի պետ՝ նույն միսիայի անդամ մայոր Ֆելդմանը։

1914 թվականի դեկտեմբերի 22-ից մինչև 1915 թվականի հունվարի 18-ը թուրքական 3-րդ բանակի և կովկասյան բանակի միջև ընթանակվող Համառ մարտերը առաջին համաշխարհային պատերազմի պատմության մեջ հայտնի են որպես Սարիղամիշի օպերացիա, որը վճռական ազդեցություն ունեցավ ռազմական գործողությունների հետագա ընթացքի վրա՝ ռուս-թուրքական ճակատում։

Սարիղամիշի օպերացիային մասնակցող թուրքական բանակը հաշվում էր 90 հազար մարդ, մինչդեռ կովկասյան բանակի ուժերը 64 հազարից չէին գերազանցում [1]։ Հրամայի ապավ հարձակում սկսել Սարիղամիշի վրա, Էնվերն ամբողջ հույսը դրել էր թուրքական զորքերի թվական գերակշռության վրա։ Գերմանական գեներալները չառարկեցին այդ պլանի իրագործմանը. թեև Լիման ֆոն Սանդերսը Էնվերին հայտնեց իր կասկածը նրա ձեռնարկման հաջողության վերաբերյալ [2]։ Բայց գերմանացիների համար այնքան կարևոր չէր թուրքերի հաղթանակ տանելը Համաշխարհային պատերազմի այս երկրորդական ճակատում, որքան կարևոր էր թուրքական հարձակման փաստն ինքնին, որը, նրանց հաշվենկատով, պետք է ռուսներին ստիպեր Կովկաս տեղափոխել Արևմտյան ճակատում գտնվող իրենց ուժերի մի մասը։ Ուստի և Վանդենհայմը, և գերմանական գաղափարությունը չէին ատրկում թուրքական վիճակագրությունների պահպանական նվաճողական ձեռնարկումների դեմ [3]։

---

[1] Կարևոր գտնում է, որ այդ օպերացիայի ժամանակ թուրքերը գրեթե ձեռ և ձեռ անգամ գերազանցում էին հետևակում և ունեին որոշ գերազանցություն հրետանիում։ Տե՛ս H. Г. Корсун, Сарыкамышская операция, стр. 29.

[2] Liman von Sanders, S. 82.

[3] Pomiankowski, S. 98.

Այդ հարձակման հիմնական նպատակը, մինչև Բոնապարտ Ֆոն Հինդենբուրգի գալը կովկասյան ճակատ (որը 3-րդ բանակի շտաբի պետի պաշտոնն էր զբաղեցնում),— ինչպես գրում էր գերմանական ռազմագիտնական Գյուդեն,— զա անակնկալ հարձակման միջոցով Սարիգամիշի գրավումն էր։ Այնուհետև թուրքական զորքերը պետք է հարձակվեին ճակատից (Սարիգամիշի կողմից) և թիկունքից՝ Օլթիի ուղղությամբ առաջխոշտանգող զորքերի ուժերով։ Ընկերը հիշատակում էր, որ ռուսական զորքերը, առանց մարտ ընդունելու, նահանջեն։ «Այդ կարծիքը երևակայական էր,— գրում է Գյուդեն,— և, ինչպես ավելի ուշ պարզվեց, ռուսները չէին էլ մտածում այդպիսի նահանջի մասին։ Այնուհետև Գյուդեն նշում է, որ թուրքական 3-րդ բանակը ի վիճակի չէր հարգով անցկացնելու այնպիսի մարտական մի օպերացիա, որը մտադրվել էր իրագործել Ընվերը [1]։ Նկարագրվող իրադարձությունների անմիջական մասնակցի այս վկայությունը մի ավելորդ անգամ համոզում է մեզ, որ իր գավթողական պլաններով տրիփցած, ռազմական մինիստրը՝ Բուրքիայի այն ժամանակվա դիկտատորը, հաշվի չէր առնում իր սեփական զորքերի վիճակը և, որ գլխավորն է, թերագնահատում էր հակառակորդի ուժերը։

Հարձակման նախօրյակին Ընվերը շրջապատում էր հակառակորդին, հնարով ոգեշնչել սոված ու քրտահարված գինվորներին։ «Զինվորներ,— գրում էր Ընվերը նրանց ուղղված գիմումի մեջ,— ես ձեզ բոլորին այցելեցի։ Տեսա, որ դուք տառապում եք, իսկ ձեզ ուտելիս չինելիս չկան։ Մակայն մեր գիմաց կանգնած թշնամին վտանգում է մեզնից։ Եուսով դուք կսկսեք հարձակվել, կմտնեք Կովկաս։ Այնտեղ դուք կգտնեք ամեն տեսակի մթերքներ և հարստություն։ Մահմեդական ոչ մի ուժ ձեզ չի կարող վնասել հիմա»[2]։

Դեկտեմբերի 22-ին թուրքական զորքերը սկսեցին հարձակումը։ Մեր խնդիրը չէ հանգամանորեն նկարագրել Սարիգամիշի ամբողջ օպերացիան։ Նշենք միայն ամենագլխավորը։ Երկու կողմերն էլ համառորեն կռվում էին գաժան ձմռան և չտեսնված սաստիկ ցրտի պայմաններում։ 10-րդ կորպուսի զորքերը, որոնք մեծ չափով փոխարինում էին նրանց դեմ կանգնած Օլթիի ռուսական ջոկատին (հետևակը՝ ավելի քան վեց անգամ, հրետանին՝ երեք անգամ), ստոր էին չարժվում Օլթիի ուղղությամբ։ Օլթիի ջոկատի հրամանատար գեներալ Իսառովը, պաշտով շրջապատման վտանգը, նահան-

---

[1] Claus. Bayuk harpte Kafkas cephesindeki muharebeler, „Askeri mecmuanın Tarih kısmı". I. I. 1931, № 20, s. 40.

[2] Ср. Корсун Н. Г. Сарыкамышская операция, стр. 33.

չի հրաման ավելը։ Ջոկատը նահանջում էր. համառ դիմադրության ցույց տալով հանդուգն հետապնդին։ Ռուսական զորքերի պլանաչափ նահանջը ապահովվեց Օլքիի (մասնավորապես հայ ազգաբնակչության) ժամանակին էվակուացիան, ինչպես և գինամթերքի, հանդերձանքի, պարենի և քանկարժեք իրերի տեղափոխումը։ Թուրքական զորքերը գինամթերքի 23-ին մոտ Օլքիի ջոկատի շրջապատումը։

Ճանապարհն ազատելով իր ջոկատի նահանջը, Բաասիին հասկանում էր, որ այդ նահանջը մեծացնում է ռուսական զորքերի Մարիզամիչի խմբի առջ քնը՝ նրան կանգնեցնելով շրջապատման վտանգի առաջ։ Այդ մասին նա բազմիցս հաղորդել էր կովկասյան բանակի շտաբին։ Մանյան Մարիզամիչի խմբի հրամանատար գնդապետ Բերխմանը այդ բանին պատշաճ նշանակություն չէր տալիս[1]։ Ի վերջո Բերխմանը հեռացվեց զորքերի գինավարությունից և նրա տեղը նշանակվեց պլկովոլ Հրամանատարի ազնական գնդապետ Մըշչանկին։ Վերջինս վերախմբավորեց զորքերը, ուժեղացրեց պաշտպանական գծերը, և դրանով խափ քշնամուն հասհարված տալու հնարավորության տեղծեց։

Գնդամթերքի 25-ին ընկերը Ք-րդ կորպուսի զորքերին հրաման ավեց հարձակվել Մարիզամիչի վրա։

Զորքերն առաջ էին շարժվում լեռնային կաժանների՝ մինչև ծնկները քաղված ձյան մեջ։ Այդ ժամանակ ևսկա ուժանդակ ուժեր՝ հրկու հետևակային գնդեր։ Բացի դրանից, հրետանային կուսակցությունների կողմնակիցներից կազմակերպվեցին պարտիզանական ջոկատներ և ճակատային գծի մերով ոչնչացնեին ռուսական բանակի քիկունքը՝ կապի գծերը փչացնելու, Կարս-Մարիզամիչ հրկաթուղագիծը շարքից հանելու և ապատամբության բարձրացնելու համար[2]։

Նոր ժամանած գնդերը փոխադրվեցին Օլքիի ուղղության վրա և Բաասիինի ջոկատը հակառակորդի գերակշռող ուժերի ճնշման տակ ստիպված էր նահանջել գնդի Մերձնեկ։

Մինչդեռ, ընկերը ուժեղ բռունցք ստեղծեց՝ Մարիզամիչը գրավելու համար։ Զգալով սպառնացող վտանգը, Մըշչանկին ուժեղացրեց Մարիզամիչի պաշտպանությունը՝ նոր զորամասեր փոխադրելով այդ շրջանը։

Գնդամթերքի 26-ի երեկոյան, երբ սկսվեց Մարիզամիչի ևա-

---

[1] Allen und Muratoff, p. 255.

[2] Корсун Н., Сарыкамышская операция, стр. 58.

կառամատույց, ռուսական ուժերը հաշվում էին 7 ³/₄ դիվիզիայի, 7 հեծյուրմայի՝ 6 քնդանոթով։ Թուրքական զորքերը բաղկացած էին 18 դիվիզիաներից [1]։

Ենվերը համոզված էր, որ Մարիզամիշը պաշտպանող ռուսական զորքերը հրետանի չունեն, այդ պատճառով էլ հույս ուներ հեշտությամբ հաղթանակ տանել։ Մակայն երբ գնդամարների 28-ին 9-րդ կորպուսի զորքերը սկսեցին հարձակումը Մարիզամիշի վրա, նրանց դիմավորեցին հրետանային ուժեղ կրակով։ Դա Ենվերի համար միանգամայն անսպասելի էր։ Մեծ գժտնի գնով թուրքերը գնդամարների 26-ի գնաորին գրավեցին Մարիզամիշի մոտ գտնվող բարձունքը, սակայն քաղաք մտնել նրանց չհաջողվեց։ Տեսնելով իր զորքերի ծանր վիճակը, 9-րդ կորպուսի հրամանատար Իզեթ-փաշան որոշեց սպասել 28-րդ դիվիզիայի գալուն, որը մոտեցավ կորպուսի զորքերին գնդամարների 28-ին։

Հարձակման բնթացքում թուրքական զորքերը հսկայական կորուստներ էին կրում։

Մանրամասն նկարագրելով ռազմական գործողությունները, Ֆյուզին նշում է, որ մթերքների բացակայության պատճառով գինվորներն ուտում էին անձնամթերքի պաշարները։ Ցանցառելով ամենավա հագուստ, թուրքական գինվորները սառչում էին սառնամանիքից. ցուրտը հասնում էր 36 աստիճանի։ Շատ գինվորներ, այլևս անկարող լինելով գիմանալ ցրտին ու գրկանքներին, փախչում էին ճակատից։ Գաղափարների քիվը սրնգոր ավելանում էր։ Ֆյուզին գիշատում է, որ զորքերի մեջ լրիվ բացակայում էր հարձակողական թափը։ Նա գրում է, որ նրը ինքը փորձեց հարձակման տանել 17-րդ դիվիզիան, դիվիզիայի գինվորներից մեկը վիրավորեց նրան ձեռքից։ «Ավելի լավ չէր գինվորների տրամադրությունը 29-րդ դիվիզիայի գոտամասերում,— յարունակում է Ֆյուզին։ Քան այդ դիվիզիան գանվում էր Ենվերի անմիջական ազդեցության տակ, նա հրամայվում էր առաջ յարժվել։ Թուրքերի մոտ այլևս հույս չէր մնացել, քի իրենց հետագա հարձակումը կարող է հաջողություն ունենալ [2]։

Ի վերջո 9-րդ կորպուսի 25 հազար գինվորներից Մարիզամիշի վրա յարժվելու մեկ յարաթիվա բնթացքում (մինչև գնդամարների 28-ը) մնաց 10 հազար մարդ. գրկվի ոչ հրետանին ճանապարհին ցոքացրիվ էր եկել [3]։

---

[1] Корсун Н., Сарыкамышская операция, стр. 63.

[2] Ousc, s. 41—45.

[3] Allen and Muratoff, p. 267.

Մարիպոլի տակ տեղի ունեցած արյունահեղ ճակատամարտից հետո թուրքական զորքերի վիճակի մասին թուրքական 9-րդ կորպուսի հրամանատարը իր հուշերում գրում էր հետևյալը. «Մարդիկ քրտված, քնքիշ կոշիկներով, դեկտեմբերի 25-ին հասան մինչև անցնելով մեծ տարածություն, քրվիքին գիշերելու Մալոգոյի հարթավայրի շրջանում ուսական զորության հետ մարտի բռնվելուց հետո. զրանցից շատերը գիշերը քրտնահար եղան. Առանամանիքից տեղացած տեղատարների դեկտեմբերի 26-ի առավոտյան քույլ էին տալիս բացօթյանների գատավորություն՝ չորս շրջաններ կազմելով հանգած խարույկների շուրջը։ Նույն առավոտյան հայտնի դարձավ, որ ճանապարհին նա էլ մնացել է գիշերվա ընթացքում քրտնահար եղել 29-րդ հետևակային գիվիզիայի կեսից ավելին [1]։

Ընդամենը դեկտեմբերի 26-ի ճակատամարտում կրած մեծ կորուստներին և Մարիպոլի գրավման պլանի ձախողմանը, ենվերը տպատում էր 10-րդ կորպուսի զորամասերի մոտենալուն, որոնք գտնվում էին Օլքիի և Արզահանի ուղղությամբ։ Մինչդեռ այդ կորպուսը չարունակում էր հարձակում ծավալել։ Դեկտեմբերի 28-ին թուրքերը գրավեցին Արզահանը։ Իսամինի Օլքիի ջոկատը, որը խիստ թուլացել էր, նահանջեց Մերդենեկից։ Օլքիի շրջանում առնվազած գրավյունից ու Իսամինի անվճռականությունից անհանգստացած, Մշշյանկին ստիպված էր նրան փոխարինել Գարանով, որը կանգնեցրեց Օլքիի ջոկատի հետագա նահանջը և ամրապնդեց մի քանի ձևով առավ հակահարվածի տալու հակառակորդին, որը ձգտում էր առաջանալ դեպի Կարսի մարզի խորքերը։ Դեկտեմբերի 29-ին թուրքերի հարձակումը կասեցվեց, և Օլքիի ջոկատը Մերդենեկի շրջանում հակահարձակման անցավ։

Սակայն այդ ժամանակ Գարանն իր ջոկատով կանգնվեց Կարս. Ենգում քոչելով փոքրաքիվ մի առաջապահ՝ Իսամինի հրամանատարությամբ, Գարանը չարժվեց դեպի Կարս։ Գարանի ջոկատի փոխադրումը բացատրվում էր Մարիպոլի վրա թուրքական զորքերի նոր խոշոր հարձակումով, որին նրանք ձեռնարկելու դեկտեմբերի 29-ին։ Հակառակորդի այդ մտադրության մասին Մշշյանկին իմացած չեորհիվ այն բանի, որ դեկտեմբերի 27-ին գերի էր վերցվել թուրքական 29-րդ դիվիզիայի շտաբի պետը, որի մոտ գտնվեցին ենվերի հրամանները, որոնցում մանրամասնորեն նկարագրվում էր Մարիպոլի վրա հարձակվելու պլանը։ 9-րդ կորպուսի զորքերը պետք է գրավեին Մարիպոլի վրա, իսկ 10-րդ կորպուսն առաջա-

1 Տե՛ս Корсун Н. Г. Сарыкамышская операция, стр. 63.

չրանք էր ասացել կարել նրան Կարսից [1]։ Այդ տեղեկությունները Ալաշկերտի ավելին նախապատրաստվել հակառակորդի դիրքը նա մտել։ Մարիգամիչի պաշտպանությունն ուժգնացնելու նպատակով գնդաժների 29-ին այդ չրջանը փոխադրվեցին 21 դասակ, 20 հեծյալ հարյուրակ, 44 ինգանոի, 64 հասարակ զինվորներ [2]։ Հակառակորդի ուժերը քաղվածած էին 52 դասակից՝ ոչ-լրիվ կազմով։

Դեկտեմբերի 29-ին թուրքական զորքերը էնվերի անձնական հրամանատարությամբ նոր հարձակում սկսեցին։ Օրկյուղով բռնված Մրչյանցին պատրաստվում էր նահանջել՝ ուժերը պահպանելու համար։ Ամենակրիտիկական պահին նա չգիտ հակառակ և մեկնեց Քիֆլիս։ Մարիգամիչի պաշտպանության հրամանատար նշանակվեց գնդապետ Պրժեմսկին, որը, 1-ին կուրանյան պատասխանատվության գլուխն անցած, դեկտեմբերի 28-ին մոտեցավ Մարիգամիչին։ Պրժեմսկին ակտիվ գործողություններին կողմնակից էր։ Նրա գնդավարությամբ թուրքական զորքերի կատաղի հարձակումները նա մղվեցին։ Դեկտեմբերի 30-ի գիշերը էնվերը վերսկսեց հարձակումը։ Թուրքական զորքերին հաջողվեց ներխուժել Մարիգամիչ։ Սկսվեց սվինամարտը։ Թուրքերը հակառական կորուստներ էին տալիս։ 11-րդ կորպուսի 17-րդ դիվիզիան կորցրեց իր մարտունակությունը։ 28 և 29-րդ դիվիզիաներում մնացել էր ընդամենը 3 հազար մարդ։ Համառ մարտերից հետո նահանջողությունն անցավ ռուսական ձնաքը։ Հակառակորդը Մարիգամիչի բարձունքներից դուրս չորտվեց։ Ռուսական զորքերը հակահարձակման անցան և թուրքական 9-րդ կորպուսն իր շտաբի հետ միասին կտրվեցին նրա հիմնական ուժերից։ Կորպուսի անձնակազմի մոտ 60 տոկոսը զոհվել էր առանձնակներից։ 40 հազար զինվորներից բաղկացած այդ կորպուսն ամբողջովին ոչնչացվեց։ Նրա հրամանատար գնդապետ Իզմի-փաշան շտաբի հետ միասին գերի հանձնվեց [3]։ Միևնույն ժամանակ 10-րդ կորպուսի զորքերը, որոնք գործում էին Մարիգամիչից հյուսիս ընկած չրջանում, ռուսական զորքերի հարվածների տակ նահանջեցին գնդի լճանները։

Թուրքերի կորուստները այն աստիճան մեծ էին, որ Մարիգամիչի տակ նրանց չսխչսխումից հետո շատ գիվիզիաներից ու գնդերից գրեթե ոչինչ չէր մնացել։ «Մարիգամիչի ոգեկոչությունը—

---

[1] *Allen and Muratoff*, p. 388. Հետաքրքիր փաստ է, Մրչյանցին անհարկին էր համարում պաշտպանել Մարիգամիչը և կովկասյան բանակը փրկելու համար վիրավորանք համարեց։ Տե՛ս Корсун, Сарыкамышская операция, стр. 72—76.

[2] БСЭ, 2-е изд., т. 38, стр. 125.

[3] Price, p. 113.

գրել է թուրքական 29-րդ դիվիզիայի հրամանատար Արիֆ Բայրաքդար.— ավարտվեց 3-րդ բանակի 2 լեռնային հրետանային գնդերի լրիվ ոչնչացումով [1]։

1918 թվականին Մոսկվայում կայացած թուրքական ռազմաքաղաքական գործիչների հանդիպման ժամանակ սուլթան Մահմեդի ադյուտանտ Ջեվդեթ բեյը, խոսելով Սարիկամիշի ճակատամարտի մասին, պնդում էր, որ հայկական բանակի մի զգալի մասը գոհվեց ձյունից, քաղցից և հոգնածությունից։ Ըստ նրա տվյալների՝ 88-րդ գնդի սխալը ճակատագրի մասին կարող էին պատմել այն 160 հրազեն պինվորները, որոնք մտան Սարիկամիշ։ Թուրքական բանակի նման կրիտիկական պայմաններում ուսանողը սկսեցին իրենց հակահարձակումը։ Բնական է, որ գնդերն ու զինվորները խառնվեցին իրար, ոչ ոք չէր էլ մտածում պետերից առաջացող հրամանների կատարման մասին։ Նահանջի առաջին տևելու համար, հրամանատարները կարգադրում էին կրակել զինվորների վրա, մի խոսքով, առաջվնց ստրատեգի մի իրատեսություն...» [2]։

Բշնամուն հետապնդելու ընթացքում ռուսական զորքերը գերի վերցրին ավելի քան 5 հազար թուրքական զինվոր։ Նրանց մեջ բնակվ նաև 14 գեներալ և մեծ քանակությամբ պարեն [3]։

Կովկասյան բանակը շարունակում էր նեղել թուրքական զորքերին՝ Օլթիի ուղղությամբ։ 1915 թվականի հունվարի 3-ին Խասմինի զորքերը թուրքերին գուրս շպրտեցին Արդահանից՝ գերի վերցնելով 200 զինվոր։ Հաջորդ օրերը ծանր կորուստներ կրեց Խասմինը շարունակում էր հարձակումը Արդաուլ-Արդահանի գծի վրա, իսկ Կալտինի գլխավորած ջոկատը սկսեց հետապնդել թուրքերին Մեղրաձոր-Օլթիի ուղղությամբ։ Հունվարի 12-ին ռուսական զորքերը, արյունահեղ մարտերից հետո, թուրքերին շպրտեցին Օլթիից այն կողմը և, շարունակելով հետապնդել նրանց, հունվարի 15-ին մտցրեցին Ոնի-քյոյը։ 11-րդ կորպուսի շախշախված զորամասերը, 9-րդ կորպուսի մնացորդների հետ միասին, կովկասյան բանակի ոչ մեծ անհազթահարելի հեղման ուժ գուրս շպրտվեցին Ոլորոխի հովտից և փախուստի դիմեցին Տրապիզոնի ուղղությամբ։ Մանկալ Բաշռամի մարտը լրիվ չմաքրվեց թուրքական զորքերից։ Գերվարտմասնչի հատվածում՝ Արզվինից հարավ-արևմուտք, թուրքական զորքերի մնացորդները շարունակում էին պահել իրենց դիրքերը։

---

1 Arif Bayrın, Ilk dünya harbinde Kafkas cephesi 29 temmuz ve 3 alay sancağı (Hatıralar). İstanbul, 1946, s. 121.

2 Архив НМЛ при ЦК КПСС, ф. 17, оп. 1, д. 90, л. 10.

3 Jolliffet Gaston, p. 188. Короче говоря, взяли 2000 турецких пленных. См. Н. Г. Корсун, Сарыкамышская операция, стр. 143.

Մարիպամիչի ուղղությամբ հակառակ պահով 11-րդ և 10-րդ հրաձգասների միացած զորքերը համախմբելով, հնվինը վերջին ջանքերը գործադրեց Բարդիչի շրջանում (Մարիպամիչից հյուսիս-արևմուտք, հակահարձակման անցնելու համար։ Մակայն ռուսական հովհատյան բանակի զորամասերի ճնշման տակ թուրքական զորքերը ետ չպրտվեցին՝ մեծ կորուստներ կրելով։ Համոզվելով, որ Մարիպամիչի համար մղվող մարտը վերջնականապես տանուլ է տրված, հնվինը 3-րդ բանակի Քշվատ միացրվածները (մոտ 13 հազար մարդ) հանձնեց գնդապետ Հաֆիս Հաքքը-բեյին և ինքը, հապճեպ խուսափելով գերի ընկնելուց, գաղտագողի լքեց չախչախված զորքերին։

Հունվարի 11-ին ռուսական հովհատյան բանակի զորամասերը գրավեցին Բարդիչը և շարունակեցին հետապնդել չախչախված 10-րդ հրաձգասի միացրվածներին։ 11-րդ հրաձգասի զորքերը փորձում էին փաթաթել ռուսական զորքերի թուռն գրոհը։ Հունվարի 17-ից սկսած Կարակուրպանի շրջանում 3 որ անընդհատ համառ մարտեր էին մղվում, որոնք ավարտվեցին 11-րդ հրաձգասի չախչախումով և նրա անվանական փախուստով՝ Կարինի ուղղությամբ։

Մարիպամիչի և Կարակուրպանի ամեն տեղի ունեցած ճակատամարտերի մասնակից մի ոուս սպա պատմում է, որ կրած պարտությունից հետո թուրքերը ոչ մի նահանջում, այլ բառի բուն իմաստով փախչում էին՝ առանց շունչ առնելու, մի քանի օր, գնի նեռնելով ամեն ամենը, ինչ վիրցրել էին իրենց հետ և ինչ որ խանգարում էր փախուստին. զենք, հանդերձանք, զամամունք, հրետանի, սայլեր, ձիեր, զինապաշար և անցագրքերը, գաղտնի գեղատներ և այլն։ Նույնիսկ թևերն վիրավորված սպաները, այդ թվում բարձրաստիճան տասպաները, քոշված էին գաղտնում և մարտերի վայրում բախտի քմահաճույքին։ Աշխատելով փրկվել, թուրքերը ցրիվ ձկան լեռներում ու կիրճերում, ընտրելով գրա համար ամենանպաստ հանապարհները։ Նրանք մոլորում էին լեռները, ժայռերն ու լեռնաշղթաները, քոշնելով ալևանգ փոքրաթիվ վիրապահ զորքեր՝ հետապնդող ռուսական զորքերին քիչ-քիչ ժամանակավորապես կանգնեցնելու համար։ «Մեր զինվորները,— գրում է այնուհետև նույն սպան,— նրանց նոսիկ հասնելու, մարտը պարտադրելու և վերջնական հարված հասցնելու համար գործադրում էին բոլոր ջանքերը. նրանք կրնկակոխ հետևում էին թուրքերին՝ հնարավորություն չտալով նրանց ուշքի գալ, նրանց վրա սպանիչ կրակ տեղալով հրացաններից ու գնդացիրներից. հաճախ նրանց ավիներով ու ձեռնամարտի միջոցով գուրս էին շպրտում կիրճերից ու ձորերից, որտեղ նրանք պատսպարվում

էին։ Այդ մարտերում մեր զինվորների քաջագործած արիությունն ու քաջությունը գժվար է նկարագրել։ Բոլորը հերոսներ դարձան, իրենց անբիծ կերպով պրսևորելով»[1]։

Թուրքական զորքերի կողմից նահանջի ժամանակ քոչած հանդիսանքի ու զինապարների պաշարները վնասում էին այն մասին, որ ճանփա-փաչայի հարձակման ալեկոծ վտոյց էր մշակված[2]։

Մարիգամիչի տակ ռուսական զորքերի տարած հաղթանակը առաջին համաշխարհային պատերազմի պատմության մեջ մտավ որպես նրա ամենափայլուն էջերից մեկը։ Դաժան ձմռան պայմաններում հակառակորդի գերակշռող ուժերի ջախջախումը բացատրվում էր ոչ միայն կովկասյան բանակի բացառիկ առկունությամբ ու մարտական վարժվածությամբ։ Այստեղ գեր խաղաց նաև ռուսական բանակի քնդհանուր գերազանցությունը՝ հրամանատարական կազմի պատրաստվածությունը, մարտական տեխնիկային տիրապետելու և յուրային բարդ պայմաններում մանևրելու հմտությունը, կանոնավոր մատակարարման ապահովման և քիվունքի ծառայության լավ վիճակը։

Թուրքական զորքերի պարտությանը նպաստեց ձմռան պայմաններում ռազմական գործողություններին նրանց կատարյալ անպատրաստ լինելը, ինչպես նաև Արևմտյան Հայաստանում հանապարհների բացակայությունը։ Այն պնպղում, երբ անասնական երկաքուշները մինչև հոգար կիլոմետր չէին հասնում կովկասյան առճամանին, ռուսական զորքերը կարող էին ազատվել մինչև կարս ու Բաքում հանսց երկաքուղագծերով, որոնք Թուրքիայի սահմանից երկու-երեք օրվա հանապարհի հեռավորության վրա էին գտնվում։ Իսկ Թուրքական բանակը հանապարհների բացակայության պատճառով ժամանակին և անհրաժեշտ քանակությամբ պարեն, հագուստ ու զինամթերք չէր ստանում, մի հանգամանք, որը խիստ նվազեցնում էր նրա մարտունակությունը։

Մարիգամիչի հանգատամարտում Թուրքական զորքերի կրած պարտությանը ուժեղացրեց ապղնության հանգամանքը։ Կովկասյան հանգատում ռազմական գործողությունների հետագա ոգ թնթացքի վրա[3] հետագրյալներ ստեղծելով 1915 թվականին Արևմտահայաստանում ռուսական զորքերի հաջող հարձակման համար։ Բացի այդ, Մարիգամիչի հանգատամարտը Թուրքական հրամանատարությանը ստիպեց մյուս հանգատներից կովկասյան հանգատ փոխադրել զգալի

---

1 ՍՀՄԱ Груз. ССР, ф. 2, оп. 1, д. 3595, л. 24.

2 Նույն տեղում, ф. 3187, л. 28—31։

քանակությամբ զորքեր, որը հնչաձգրից անպիտանիների զորամասությունները միացվածքում և մոտի չրանքի գոտում։

Էնվերի արկածախնդրությունը քանի նատնց թուրք ժողովրդի վրա։ 3-րդ բանակի 90 հազար զինվորներից Սարիկամիշի տակ մղված մարտերում 78 հազար մարդ սպանվել, գրատհարվել, քաղցից ու հիվանդություններից մահացել կամ գերի էին ընկել։ Առաջրուլում խաղաղին սրգնլված էր խոսել կամ գրել այդ ազետի մասին [1]։

Գյուղի ավյալներով Էախատից փախել էին 12 հազար դասալիքներ [2]։ Մոտ 20 հազար համնմատարար քնքն վիրավորված զինվորներ մահացան այն պատճառով, որ բժշկական օգնությունը չրիվ բացակայում էր [3]։ Բուանների կորուստներն էին՝ 20 հազարից ավելի սպանված, վիրավոր ու հիվանդ և 8 հազարից ավելի գրատհարված [4]։

1914—1918 թվականների պատերազմի պատմությունը հնատոտողներից մեկի՝ անգլիական պատմագրան Ջոն Բաչչենի կարծիքով, Էնվերը ռանհաջողության կրեց իր անհատականության պատճառով։ Ջյան և մոտակայքի մեջ նրեք շաբաթ տևող համառ պայքարի ընթացքում գրվեց 50 հազարից ոչ պակաս զինվոր... Սարիկամիշի տակ տեղի ունեցած Էախատամարտից հետո Կովկասից Բուսաստանին սպառնացող վտանգը վերացավ [5]։

3-րդ կորպուսի չտարի պետ Շեյխֆ-բեյ թղթակցությունն իր հուշերում գրում է. «...Ահա այսպիսի գնով էր Էնվերը փորձում նվաճել Կարսի ու Արդահանի շրջանները, պրոպագանդել պանիսլամիզմը և իրականացնել պանթուրքիզմի իդեալները [6]։

Թուրքիայի պաշտոնական պատմության մեջ՝ «Քարիհումա Սարիկամիշի տակ թուրքական զորքերի կրած պարտության մեղքն ամբողջովին բարդվում է գերմանական հրամանատարության վրա։

---

1 Liman von Sanders, S. 84—85. Գրքի նայն ավյալներր՝ 80 հազար սպանված և 18 հազար փրկված (հրանցից 18 հազարը 11-րդ կորպուսից էին) բերում են Ալլեն և Մուրատոֆի կողմից։ Տե՛ս Allen and Muratoff, p. 284. Մեկյան-գագի ինֆանի ավյալներով, թուրքական բանակի կորուստները Սարիկամիշի տակ կազմում էին 78 հազար (տե՛ս Մեկյան-գագի Ինֆանի, էջ 144—145)։ Ժամանակակից թուրք պատմաբանները ևս խոստովանում են, որ Սարիկամիշի ռազմագործի ժամանակ 3-րդ բանակը գրեթե ամբողջովին ոչնչացվեց։ Տե՛ս Bayur Y. H. Türk inkilâbı tarihi, C. III, Kısım 3, Ankara, 1957, s. 1.

2 Cuzc. c. 46.

3 ЦГВИА, ф. 2000, оп. 1, д. 3862, л. 91.

4 Корсун Н. Г. Сарыкамышская операция, стр. 142.

5 Buchan John, History of the War, London, 1918, p. 156.

6 Տե՛ս Н. Г. Корсун, Сарыкамышская операция, стр. 127.

«Քրանցքի (Մունգի—Ե. Ս.) և Մարիգամիչի ապրիլյան հանդիպումները խոշոր նշանակություն ունեին, որ Թուլլ ևս ավելի զգոնացրեցին Գերմանացիներին՝ հետապնդելով իրենց անվտանգությունը։ Ինչպես այդ փրիպոմների, սամանյան բանակն ամենուրեք ապրիլյան մարտնչում էր Քշնամու դեմ [1]։

Այսպիսով, ժամանակակից Թուրք պատմագրությունը իր պաշտպանության տակ է վերցնում երիտթուրքական կլիկին, որն իր ավանտյուրիստական քաղաքականությամբ անհամար ազգաներ բերեց Թուրք ժողովրդին։

Ինչպե՞ս ընդունվեց Մարիգամիչի տակ Թուրքական զորքերի չախչախման լուրը Գերմանիայում։

Այդ կապակցությամբ Գոլցանկովսկին գրում էր. «Գերմանացիները որոշակի կերպով հաշվի էին առնում, որ կայսրության արևելքում Թուրքերի խոշոր հարձակողական գործողությունները, որոնք կոչված էին կյանքում կիրառելու էնվեր-փաշայի պանթուրանական ռազմական նպատակները, պետք է հանգցնեին Թուրքիայի ռազմական հզորության գոյի Թուլացմանը... Գերմանիայի համար դա ավելի քան առավելություն էր, քան թերություն։ Գերմանիայի կարևորագույն ռազմական նպատակներից մեկը դա Բուխարեստի պարտադրումն էր, իսկ դրա համար հարկավոր էր ոչ թե ուժեղ, այլ, ընդհակառակը, թույլ Թուրքիա։

Թուրքական պարտություններն ու կորուստները քոլ էին լրացնում գերմանական քաղաքականության չրագրին՝ որոշ չափով նույնիսկ օգտակար հանդիսանալով, որովհետև նրանք մեծացնում էին Թուրքիայի կախումը Գերմանիայից և հեշտացնում գերմանական ուժերի ներգրավումը Թուրքիա [2]։

Ճանկանալով հանգստացնել երիտթուրքերին և, միաժամանակ, հարթել այն անթաքնելիորեն ապավորությունը, որ առաջվում էր Գերմանիայի դաշնակցի կրած պարտություններից, գերմանական «Reichspost» թերթը 1915 թվականի հունվարի 28-ին գրում էր. «Թուրքական բանակի գործողություններն արդեն հասել են իրենց դիտավոր նպատակին՝ նրանք չեզոքացրին զգալի թվով ռուսական ուժեր և դյուրացրին կենսական տերությունների խնդիրը։ Դա Թուրքիայի համար ամենից ավելի կարևորն է, քանի որ նվաճած հանգամանքի հարցը կվճռվի ոչ թե այնտեղ, այլ գլխավոր՝ եվրոպական քաղաքականության [3]։ Կայսերական Գերմանիայի համար կարև-

---

[1] „Tarih", C. III, s. 30[a].

[2] Pomiankowski, S. 19.

[3] Տե՛ս ԼԳՀԱ Ի բաժ. ՍՍՀՄ, ֆ. 2 ե, ա. 3197, ա. 29.

վոր էր, որպեսզի թուրքերը չարտահայտեն կովկասյան ճակատում" դրանով իսկ չեզոքով ռուսական ուժերը Արևմտյան ճակատից կկարողանա արդյոք թուրքական բանակը հաստատուն մնալ այդ պայքարում. այս հարցը գերմանական իմպերիալիստների համար երկրորդական նշանակություն ուներ. Իսկ առայժմ բնորոշում կարող էին իրենց թուրք գաղտնակիցներին մխիթարել ոչինչ չարժեցող խոստումով՝ պատերազմի հաղթական ավարտից հետո նրանց հանձնել ողջ Կովկասը. Մակսեն, ինչպես մենք կտեսնենք ստորև, պատերազմի վերջին՝ 1918 թվականին, գերմանական հատավարությունը, առաջնորդվելով սեփական գաղութատիրական նպատակներով, դեմ էր Թուրքերի կողմից Կովկասի գրավմանը։

***

Ռուսաստանի դեմ պատերազմի հենց սկզբից թուրքական հրամանատարությունը նախատեսել էր Կովկաս ներխուժել ոչ մի-այլ հիմնական՝ Սարիղամիշ-Կարս ուղղությամբ, այլև Իրանական Ադրբեջանի կողմից. Մորատեղիական այրանի համառային, թուրքական զորքերը, ռազմական գործողություններ սկսելուն պես, պետք է գրավին Ուրմիայի գավառը և այնտեղ բազաներ ստեղծեին հետագա հարձակողական գործողությունների համար՝ Թավրիզ-Ջուլֆա-Նախջևան և Մուղղուզ-Մուղ-թուղզ ուղղություններով։ Թուրքական հրամանատարությունը համոզված էր, որ իրանական իշխանությունները և տնզական քուրդ ցեղերը ոգևորությամբ կընդունեն Ադրբեջանի բնակչության որոշ Վանից այնտեղ գտնվող ռուսական զորքերի դեմ[1]. Այդ պատճառով էլ թուրքական զավթիչները գանում էին, որ առանց հատուկ լուրջ գործադրելու կկարողանան իրագործել Իրանի տերիտորիայից Անդրկովկաս ներխուժելու իրենց պլանը։

Մակսեն այդ մտահղացումը չէր համապատասխանում թուրքական հրամանատարության տրամադրության տակ գտնվող իրական ուժերին։ Քանի որ զորքերի մեծ մասը հարձակման էր նետված Բաքումի մարզի և Սարիղամիշի վրա, դեպի Իրան արշավանքի համար թուրքերը չատ սննդան ուժեր կարողացան առանձնացնել։ Բացի դրանից, Հարավային Ադրբեջանի բնակչությունը, որն այնչան չատ էր ոտնձ թուրքական ներխուժումներից, Հատկապես 1905—1912 ԹԹ., լավ էր հիշում և չէր թաքցնում իր քենամտե-

---

[1] ЦГВИА, ф. 2000/с, оп. 1, д. 749, л. 354.

ըը թուրքական զավթիչների նկատմամբ։ Թուրքերին հաջողվեց փոքրաթիվ ուժերով գրավել Քավքիզը, Ուրմիան և Դիլմանը միայն չնչին թվով այն բանի, որ Սարիդամիշի սպանդանոցի ամենադժվարին պահին ռուսական զորքերի բոլոր ջոկատը Ջևանդուսով հրամանատարությամբ հյուսիսային Իրանից փոխադրվեց կովկասյան ճակատ [1]։

Այդ կապակցությամբ Մոսկվայում լույս տեսնող թերթերը գնդի լուրեր էին տարածում այն մասին, որ իրանական Ազրբեջանից ռուսական զորքերի դուրս բերումը իբր թե թուրքական բանակի հետ ունեցած բախումների ժամանակ նրանց կրած պարտությանց հետևանքն էր։

Թուրքերի մուտքն Ազրբեջան ուղեկցվում էր խաղաղ բնակիչների՝ հայերի, ասորիների, քրդերի կողոպուտով ու սպանություններով։

Թուրքական սպայական իշխանությունները զեղչահարում էին գյուղացիներին, բանվորներին, արհեստավորներին, առևտրականներին՝ չհնազանդվող ո՛չ կանանց, ո՛չ ծերերին, ո՛չ էլ մանուկներին։ Բնական է, որ թուրքական զավթիչների այդ գազանությունները համբերատար ասելություն ու զայրույթ էին առաջ բերում։

Թուրքական ներխուժողների ու գերմանական գործակալների իրենց կոչմն անցած 6 հազար իրանական ոստիկանների օգնությամբ 1914—1915 թվականների ձմռան ընթացքում ռուսական ու անգլիական հյուպատոսություններին դուրս մղեցին Խոյ-Սալմաստից, Թեբրիզից ու Համադանից։

Իրանական կառավարությունը պետք չափով կորցրել էր վերահսկողությունը երկրի նկատմամբ։ Ոչ միայն Իրանի հյուսիսային մասը, այլև ողջ հարավը, բացառությամբ Պարսից ծոցի ափամերձ շրջանի, փաստորեն գտնվում էր թուրքական զավթիչների ու գերմանական գործակալների գերիշխանության ներքո, որոնք իրենց ձեռքն էին վերցրել հազորդակցության բոլոր ճանապարհները ու հեռագրական գծերը։

---

1 Վրանգել-Պավլովին ուղղված նամակում Ջևանդուսը տեղեկում էր իրանական Ազրբեջանից ռուսական զորքերի դուրս բերելու մասին։ Զեկուցագրի մեջ ասվում էր այդ քայլի անհրաժեշտության հետևանքների՝ ռուսական ազգաբնակչության թուլացման իրանում (ԱԳՏՍՀԱ, ֆ. 2000/c, օп. 1, д. 749, л. 376)։ Հովկասյան բանակի հրամանատարը այդ միջոցառման անհրաժեշտությունը փաստարկում էր տարատեսակ ձևակերպումներով և Ազրբեջանի տակնուվրա թուրքերի գերակշռող ուժերի սպառնալիքից պաշտպանելու նպատակով իրանական Ազրբեջանում գտնվող ռուսական բոլոր զորամասերի դուրսբերմամբ (ԱԳՏՍՀԱ, ֆ 2000/c, օп. 1, д. 749, л. 420, 444)։

Թուրքական զորքերը պատրաստվում էին Անդրկովկաս ներխուժել Հարավային Ադրբեջանի տերիտորիայից։ Այդ ապառնալիքը կանխելու համար ֆովկտական բանակի հրամանատարությունը Մարիգամիշի տակ Թուրքերին չսիջեխնելուց հետո որոշել էր իրան փոխադրել իր տրամադրության տակ եղած ուժերի մի մասը։ 1915 թվականի գարնանը Թուրքական զորքերը չսիջեխվեցին ու գուրս չպրովեցին Թուրք-իրանական սահմանից այն կողմը։ Այդ գորժում ռուսական բանակին կահան սկնուիչյուն ցույց տվեց Հարավային Ադրբեջանի բնակչությունը (հայերը և ադրբեջանցիները)։ Մահմեդական Թուրքերը չարունակում էին գրավել Իրանի Հարավային շրջանները։ Այդ կապակցությամբ Մազոնովը 1915 թվականի գեկտեմբերին գեներալ Իրամանատարի շտաբի պետին խնդրեց ավելացնել Իրանում գտնվող զորքերի թիվը առնվե չափով, որպես անհրաժեշտ է այդ կողմից հնարավոր որևէ կարգի ճակատագրական պատահականություններից ապահովելու համար, չթուլացնելով հանգիստ մեր դրությունը Թուրքական ճակատում [1]։

Ինչոր Իրանը վերածվեց երկու հակամարտ իմպերիալիստական պետերի քատերասրահի։ 1915 թվականի հոկտեմբերին ռուսական գեներալ հրամանատարությունը գեներալ Բարատովի էքսպեդիցիոն զորամասը ենգլիզի վրայով փոխադրեց Իրանի Հարավային շրջանները։ Նա մղելով Թուրքերին, Բարատովի զորքերը գրավեցին Համադանը, Քերմանշահը, Քազինը, Կոմը և, հետապնդելով Քշնամուն, մոտեցան Իսպահանին։

1916 թվականի ապրիլին Կոստ-էլ-Ամարայում անգլիական զորքերի կրած պարտությունից հետևանքով, երբ 13 հազար անգլիացիներ անձնատուր եղան Թուրքերին, Անգլիայի դիրքերը Հարավային Իրանում նկատելիորեն քուլացան։ Միևչև մեծ չանքերի գնով անգլիացիներին հաջողվեց 1916 թվականի վերջին վերահաստատել իրենց նախկին վերահսկողությունը Իրանի Հարավային շրջանների վրա։

Այսպիսով, 1917 թվականի սկզբին Իրանի տերիտորիայի մեծ մասն ընկավ Անգլիայի ու Ռուսաստանի տիրապետության տակ։ Երկրի արևմտյան ընկած շրջանների միևչև մի աննշան մասը չարունակում էին իրենց ձեռքում պահել Թուրքական զորքերը։

---

1 ՄՕՀՒ, серия III, т. IX, № 580. Տակավին 1915 թվականի հոկտեմբերին Պրկյը դիմեց Մազոնովին Իրանում գտնվող ռուսական զորքերի քիվը ավելացնելու խնդրանքով, որը պետք է պլոտացներ անգլիական հրամանատարության կողմից Միջագետքում նախատեսվելիք հարձակման իրականացումը։ Տե՛ս ՄՕՀՒ, серия III, т.IX, № 70.

Նման գրությունն անփոփոխ մնաց մինչև Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ հեղափոխությունը։

ԳԼՈՒԽ ՏԱՍՆԵՐԿՐՈՐԴ

Իրենց նվաճողական ոլորտների իրականացնելու գործում երիտթուրքական գավիճները մեծ հույսեր էին կապում սուլթանի կողմից 1914 թվականի նոյեմբերի 11-ին հայտարարված սուրբգան պատերազմի՝ ջիհադի, հետ։ Գոմյանկովսկու կարծիքով սուրբգան պատերազմի նշանակությունը սուլթան-խալիֆի կոչը երիտթուրքերի գլխավոր միջոցն էր նրանց երևակայական պանիսլամական ու պանթուրքական ոգեշնչման նպատակներին հասնելու գործում[1]։

Տանտիրին նախքան Թուրքիայի պատերազմի մեջ մտնելը, Առաջարկում կազմվել, սակայ չնչությամբ քարոզվել էր հատուկ մի կոչ՝ այլ երկրների մահմեդական ազգաբնակչության չդրանում տարածելու համար, ուր ասվում էր, որ մահմեդականները պետք է անհապաղ սուրբգան պատերազմ հայտարարեն եռանդամանների՝ եվրոպական չինչ մահմեդական տիրապետությունները, այդ թվում և Կովկասը, ոգեշնչելու նպատակով։ Այդ կոչում, որը վերնագրված էր՝ «Սրբազան պատերազմը պարտադիր է», մասնավորապես ասված էր. «Թուրքահպատակ մահմեդական... Ներկայումս իրեն պետք է ազգին համարի։ Ամեն մի մահմեդական, որն ընդունակ է զենք կրելու, պետք է պատրաստ լինի մասնակցելու սրբազան պատերազմին։ Այնուհետև այդ կոչում մատնանշվում էր, որ հարկավոր է անպիտանիներից ազատագրել Ընդհատոնը, Եգիպտոսը, Մուսկոնը, Հոլանդացիներից՝ Ճավան, Ֆրանսիացիներից՝ Ալժիրը, Մարոկկոն և Թունիսը։ «Մեծ Բրիտը, մեծ Թուրքիստանը, Հինդուստան, Բուխարան, Կովկասը, Ղրիմը, Կազանը, Աստրախանը, կազակների հողերը տեսնել են ննջարկված մեր կրոնի գաճան թշնամիների կոպիտը... Ուստի և այդ երկրների իսկական մահմեդականները պետք է անհապաղ սրբազան պատերազմ հայտարարեն սուր անհավատների դեմ...»։ Կոչն ավարտվում էր Ղուրանից բերված մի քաղվածքով, որտեղ ասված էր հետևյալը. «Մղվանք նրանց, ովքեր մեզ տանջում են ոտքի տակ տալով մեր հայրենիքը, ապանք ամենուրեք, որտեղ նրանց կգտնենք, բռնենք գրանք, կանգնեցրեք, գերեվարվանք նրանց բոլոր ճանապարհների վրա»։

Անգլիայի, Ֆրանսիայի ու Ռուսաստանի դեմ սրբազան բոլոր

---

1 Pomiankowski, S. 96.

մահմեդականներին ազրատան պատերազմին կոչով այս քարոզիչը կազմվել էր ոչ առանց Թեոֆանիայի դրդման, որը գտնում էր, որ այդպիսի պատերազմի հայտնումը Անատոլի համար չուրջ գժվարություններ կառնդիր։ Մակայն այդ հաշիվները սխալ դուրս եկան։ Բնակչում ակնհայտորեն գերազնահատեցին մահմեդական աշխարհը վրա ապրելու—խայիֆի ունեցած ազդեցությունը [1]։ Տանվելին պատերազմից առաջ ազրատան պատերազմին կազմակերպման մեջ քարոզների անելու նպատակով, գիտական համապարհորդների անվան տակ Էյտանայլին Աֆրիկա և Փոքր Ասիայի տարբեր շրջաններն ուղարկվեցին գերմանական գործակալներ։ Նրանց խնդիրն էր կապեր հաստատել տեղի մահմեդական ազդարեներության հետ։ Այդ գործով էին զբաղվում նաև Լիման ֆոն Սանդերսի կոչվող գերմանական սպամական միսիայի անդամները՝ նրկրի գանազան նահանգները կատարած իրենց շրջագայությունների ժամանակ։

Թուրքիայի պատերազմի մեջ մտնելուց անմիջապես հետո Բնակչում աշխարհագնա Օպենհայմի գիտավարությամբ առնվեցին հանձնաժողով, որի խնդիրն էր մահմեդականների դրդել ապրատամարտության Անտանտի տերությունների դեմ։ Այդ նպատակն էին հետապնդում, որևնակ, տարբեր երկրներից Բնակչի եկած մահմեդականների համար կարգադրվող գատախոսությունները։ Գրանցում ասվում էր այն մասին, որ խալամ գավանող ժողովուրդների հանգատության կախված է այն բանից, թե գերմանա՞ն արդյոք նրանց ազատել պատերազմից՝ Անգլիայի, Ֆրանսիայի ու Ռուսաստանի դեմ տարատամարտելու համար, որպեսզի հանձնե քաղաքական անկախություն՝ գնալով հովանավորի ու խալիֆի գաշնակցին՝ գերմանական կայզերի տիրապետության։ Ընդհես նրվում էր մի փաստաթղթում, այն մահմեդականներին, որոնք համաձայնվում էին մասնակցություն ունենալ Անատոլի դեմ գինված ելույթներին, գերմանացիները տալիս են մեծ քանակությամբ զրամ, ասկու գնդեր են խոստանում՝ նրանց գավազրական աշխատանքի բարձրացող կատարման գնդում, նրանց հանգամանալից հրահանգներ են տալիս...»։

Այդ նպատակով 1914 թ. Բնակչի եկած Թուրքիայում բնակվող նախկին ռուսահպատակներ Աբդուլ-Ռաշիդ էֆենդի Իբրահիմովը և Ահմեդ-բեկ Ագաևը։ Նրանք գրազվում էին Ռուսաստանի մասին կանխակալ, հնդե լուրերի տարածմամբ՝ մահմեդականների մեջ նրա հանդեպ քշնամական գգացմունքներ առաջ բերելու նպատակով [2]։

---

1 Pomiankowski, S. 94—95.

2 ЦГИА Груз. ССР, ф. 2с, д. 3166, л. 25.

«Ընդհանուր պատերազմին նախապատրաստվելու ոգեորյամբ գործադրված ջանքերը, ասենք, ապարդյուն անցան։ Անոնցմե ոմանք գինված պայքարի հլնելու կոչերը, որոնցով Մոսմբուլի մոլեռանդները դիմում էին մահմեդականներին, չհանդուրժելով անհավատության կրկին Արևելքում։ Սուլթան-խալիֆի վերջը հիշատակված կոչին արձագանքները միայն մի քանի հազար ֆանատիկոսներ Տրիպոլիտանիայում ու Լիբիայում։ Ոչ վերջերում է Ասիայի ու Աֆրիկայի երկրների մահմեդական ազգաբնակչության, վերջին։ չրիվ անտարբերության հանդես բերեց նրա նկատմամբ։

Նկատվածովդ գեպքերի ժամանակակից ֆրանսիացի Շարլ Ռոանեին նշում էր, որ սրբազան պատերազմին մասնակցելու կոչը ոչ մի ներգործության չհանգավ և չհավեց մահմեդական աշխարհը [1]։ Նույն բանն էր արձանագրում ամերիկյան «The Atlantic Monthly» ամսագիրը, որտեղ նշվում էր հետևյալը. «Միավորված խալիֆի կոչից սարսված սրբազան պատերազմի գաղափարը խայտառակ կերպով ձախողվեց։ Այդպիսի պատերազմը մեծ հանդիսավորությամբ էր հռչակվել սուլթան-խալիֆի կոչից։ Սակայն մահմեդական աշխարհը չարձագանքեց այդ կոչին։ Արաբներն ու Հնդիկ մահմեդականները կռվում էին թուրքերի դեմ» [2]։

Նույնիսկ հրիմթուրքական կատաղությունն այդի ընկնող գործիչներից մեկը՝ Մեհմեդ-գազի Ինիաքը ստիպված էր խոստովանել, որ հայտարարված սրբազան պատերազմը ազդեցություն չունեցավ ոչ միայն աշխարհի մահմեդական ժողովուրդների վրա, այլև բուն Օսմանյան կայսրությունում [3]։

Ասացին համաշխարհային պատերազմի տարիներին հրիմթուրքերը մեծ ջանքեր էին գործադրում, որպեսզի ամենից առաջ իրենց կողմը քաշեն թուրքական սահմաններին մոտ գտնվող շրջանների մահմեդական ազգաբնակչությանը։ Այդ պատճառով էլ հովհատի ազգաբնակչությունը այն առաջնակարգ օբյեկտներից էր, որ գրավում էր հրիմթուրքական գեներալների ուշադրությունը։

Հովհատյան մահմեդականներին Օսմանյան կայսրության կողմը գրավելու համար, հրիմթուրքական գործակալները յայնորեն հիրատում էին գանազան կոչերի ու թռուցիկների տարածումը։ Փաստաթղթերից մեկում ասվում էր, որ «Ռուսաստանի հետ պատերազմը թուրքերի ընդհանուր, վաղեմի քանկություն է։ Որպեսզի

---

[1] Charles Francis. La guerre 1914—1915. Paris, 1915, p. 197—198.

[2] „The Atlantic Monthly", Oktober, 1923.

[3] Իզմեթ-գազի Ինիաք, էջ 114։

մահմեդականները կտրականապես պահանջում էին Բաքվի, Ախալքալաքի և Կովկասի ու նրա մահմեդական բնակիչների նախապատրաստել դիմված ապստամբության... Դրա համար անհրաժեշտ է բանավոր ու տպագիր պրոպագանդայի ճանապարհով մահմեդական ազգաբնակչությանը բացատրել, որ Գերմանիայի ու Թուրքիայի հաղթանակի դեպքում, ինչում կասկած չինել չի կարող, Կովկասը լիակատար ինքնավարություն կստանա... Անհրաժեշտ է հենց այժմ նախապատրաստել մահմեդականից չորսաններում բնակվող մահմեդականներին, նրանց մեջ ատելություն տալ բերել Ռուսաստանի նկատմամբ [1].

Թուրքական զորքերի ներխուժումը Բաքվում ու Կարսի նահանգները ուղեկցվում էր ահեղական ապստամբության մեծ կոչերի տարածմամբ, որոնցում առաջարկվում էր ապստամբության բարձրացնել և ռուսների դեմ սրբազան պատերազմ մղել [2]. *Առաջրուսում տպագրված այդպիսի կոչերից մեկում, որը գտնվել էր Բաքվում նահանգում, ասվում էր. «Մահմեդականներ, Կովկասյան լեռները մերն են, դա մեզ Հայոնի է, և ամբողջ աշխարհը գիտի և այդ լեռներում ներկայումս, դուք, Կովկասի մահմեդականներ, ամենից ավելի եք պատրաստվոր մյուս մահմեդականների օրինակով ապստամբել քրիստոս դեմ...»* [3].

Թուրքական սկուտարիի իշխանությունների կողմից Արդվինում հրապարակված թուրքիում ասվում էր հետևյալը. «Մեր քաջ զինվորները գնում են տիրանալ մեր հնադարյան կալվածքին՝ Կովկասին... Երիտասարդ Թուրքիայի սահմանադրությունը (խոսքը 1876 թվականի սահմանադրության մասին է, որը վերականգնվել էր 1908 թվականին՝ երիտթուրքական հեղափոխության ժամանակ— Ե. Ա.) որոշել է իր վազքի հաշրներին ազատագրել խարդախ բռնակալից՝ տուտական միապետություններ [4].

Թուրքական զորքերի մուտքը Բաքվի ու Կարսի մարզերը՝ 1914 թվականի վերջին, ուղեկցվում էր երիտթուրքերի կողմից լուռանեք ու դիվերսանտներ ուղարկելով Անդրկովկասի տարբեր շրջանները և այնտեղ մեծ ազգ առնչվող փորձակալական գանգի փորձառնությունների աշխատանքներով [5]. *Ռուսիկանական դեպարտամենտի 1915 թվականին վերաբերող տեղեկությունների համաձայն, «Միասնության և առաջադիմության կոմիտեն ամեն կերպ*

---

1 ЦГИА Груз. ССР, ф. 2 с, д. 3187, л. 7.

2 Նույն տեղում, թ. 118։ Տե՛ս նաև ф. 2017, թ. 2—7։

3 ЦГВИА, ф. 2000, оп. 1, д. 3862, л. 500.

4 ЦГИА Груз. ССР, ф. 2с, оп. 1, д. 3193, л. 187—188.

5 ЦГАОР Груз. ССР, ф. 3, д. 812, л. 93.

աշխատում էր Կովկասում տարածել պանթուրքական գաղափարներ[1]։

Պատերազմի տարիներին Բաքվում անվնգալ կերպով հրատարակվում էր թուրքերեն լեզվով «Բաշախբեր» թերթը, որը պանթուրքական ոգիտացնում էր տանում և մահմեդականներին կոչ անում ապստամբության բարձրացնել Ռուսաստանի դեմ։ Բաքվում էլ հենց թուրքական գործակալները հիմնել էին հատուկ կազմակերպություն[2]։ Բազմական գաղտնի տեղեկություններ հավաքելու նպատակով այդ կազմակերպության մասնաճյուղերը չրջապատում էին Անդրկովկասում։ Քնոք թերած տվյալները նրանք անմիջապես ուղարկում էին Թուրքիա։ Նույն այդ կազմակերպությունը թուրքական էմիսարների օգնությամբ չանում էր կովկասյան մահմեդականների մեջ տեղեկություն բորբոքել Ռուսաստանի դեմ, կնգի լուրեր էր տարածում Արևմտյան Եվրոպում տուսական բանակի պարտության մասին, պրոպագանդում էր Ռուսաստանի և Հատկապես Կովկասի բոլոր մահմեդականների ապստամբության անհրաժեշտությունը, որպեսի ճանապարհով ստեղծավոր կլիներ ազատության քույլ տալ Գերմանիային[3] հեռավոր արևելքին ու հովանավորելու։

Բացի նրանցից, Անդրկովկաս լրտեսներ ուղարկելով էին զբաղված նաև գերմանական ու ավստրիական հետախուզությունները, որոնք իրենց գործակալներին ապահովում էին չեզոք տերությունների, գլխավորապես ամերիկյան ու չվիցարական անձնագրերով[4]։

Ալեքսանդրապոլի կայազորի պետը 1915 թվականի հունվարի 18-ին հաղորդում էր, որ Կարսի մարզի Ախ-Բարթլի տեղամասում գործում է անչնգալ մի կոմիտե, որը զբաղված է թուրքական բանակի համար գինք, զրամ, տոք հագուստ ու պարեն հայթայթելով[5]։

Թուրքական տոանձին լրտեսներ ներթափանցում էին ռուսական բանակի քիվոնքը։ Այսպես, թուրքական ապա Քեմգինքը փորձում էր ծրհանում ու նրա շրջակայքում քնակվող մահմեդականներին գին-

---

1 ՍԳՒԱ Գրյա. ՍՍՐ, ֆ. 13/2c, on. 1, գ. 3171, ա. 88.

2 Այդ մասին մանրամասն հաղորդում էր Ռուսաստում լույս տեսնող հայկական տվերկին լույս թերթը 1914 թվականի հոկտեմբերի 17 (30)-ի համարում. Տվյալները թերթը վերցրել էր երիտթուրքական «Sabah» թերթից։

3 ԼՊԱՕՐ Ազ. ՍՍՐ, ֆ. 25, on. 2, գ. 1187, ա. 103.

4 ՍԳՒԱ Գրյա. ՍՍՐ, ֆ. 2c, գ. 3602, ա. 17.

ված նյութերի մեջ։ Նա պրակված էր նաև տեղական ժվյալներ հավաքելով [1]։

Միաժամանակ, Թուրքական գործակալները մզկիթներում ագիտացիա էին մղում՝ հօգուտ Թուրքիայի։ Այդ գործին նամանդան մասնակցություն ունեին տեղական խաները՝ Միրզա Հուսեյնը, Բյուլուկ-խանը, Ագա-խանը և Մուսա-խանը։

Կովկասյան բանակի շտաբում 1915 թվականի սկզբին ստացված տեղեկություններով «...նրանք ագիտացիա են տանում, կապ են պահպանում Թուրքերի հետ և տենդոր մահմեդականներին հրամայում են հաց և գարի գնել Թուրքերի համար, որոնք նրանց տանջով, ոչխար-վարդ գնող է տիրանան երկրամասին [2]։

Թուրքական հետախուզիչներին ու լրտեսներին հաջողվում էր իրենց համար գործակալներ հավաքագրել հիմնականում Անդրկովկասի մահմեդական ազգաբնակչության բնական ու խաշնական խավերից։ Ոմն վերարկուում է աշխատավոր մահմեդականներին, բազմաթիվ փաստաթղթերը անհերքելիորեն վկայում են այն մասին, որ հանդուգնական պրոպագանդան նրանք մեջ արմատներ չէր գտնում։ Ալյոշա, նրանի նահանգապետը 1915 թվականի հունվարի 4-ին հաղորդիչով Առաջ Քերթողյանի, Ալի-օղլու և Հյուսեյնի մեծության խոների լրտեսական աշխատանքի մասին՝ հօգուտ Թուրքիայի, ընդգծում էր. «Ընդհանուր առմամբ, մահմեդականները չարունակում են իրենց միանգամայն կոռեկտ պահել...» [3]։

Բլիֆեի նահանգային վարչության պետը 1915 թվականի մայիսին գեկուցում էր հետևյալը. «Պանիսլամիզմի գաղափարները ներգաղթյան նահանգի մահմեդականության չրջանում ոչ մի հաջողություն չունեն, քան որում նրանց ահռելի միամտությունը նույնիսկ մոտավոր գաղափար չունի պանիսլամիզմի մասին» [4]։

Մի այլ փաստաթղթում նշվում էր, որ Թուրքական կառավարությունը բոլոր չանքերը՝ կյանքում կիրառելու «իհադ»՝ մահմեդական աշխարհի ազատագրման պատերազմը Ռուսաստանի դեմ, ոգորվի անհաջողության են դրուած [5]։ Այդ մասին էր գրում նաև 1915 թվականի գարնանը Բիֆլիսում հրատարակվող «Կավկազ» թերթը [6]։

Մահմեդական երկրներում լինգորդված ռուսական հետախուզները հաղորդում էին, որ սրբազան պատերազմի թուրքական պրոպագանդան հաջողություն չունեցավ [7]։

---

1 ՀՍՍՀ Կենտրոնական պետական պատմական արխիվ, ֆ. 200, ց. 223, թ. 8.

2 ԼՂՊՀԱ Գրոզ. ՍՍՀ, ֆ. 2с, д. 3602, л. 180.

3 Նույն տեղում, д. 1, ч. 3713, թ. 1։

4 Նույն տեղում, ч. 3602, թ. 85։

5 Նույն տեղում, ч. 3187, թ. 1։

6 Տե՛ս «Кавказ», 30/IV 1915; № 97.

7 ԼՂՊՀԱ Գրոզ. ՍՍՀ, ֆ. 2с, д. 3166, л. 36.

Նույնիսկ Էնվեր-փաշան ստիպված էր ընդունել, որ իր կլիկի կողմից հայտարարված «սրբազան պատերազմը» ձախողում է կրել։ Այդ կապակցությամբ թուրքական զորքերին ուղղված իր կոչում նա հետևյալ լարտախիտ հայտարարությունն արեց. «Մեր հավատակիցներդ, որոնց օգնության վրա դուք իրավունք ունեիք հույս դնելու, մեծամասնությամբ անարժան գտնվեցին մահմեդական անվանը և մարդկության տեսքը կտրված է նրանց դլխին։ Մոսկվան դա չպետք է չմոռանան ձեզ, իմ քաջ զինվորներս։ Երբ նրանք մեր ձեռքում կլինեն, այնժամ կզդան մեր ատելությունը։ Կովկասի ու Վոլգայի, Ալժիրի, Թունիսի ու Մարոկկոյի մահմեդականները կրավում են ոչ միայն Գերմանիայի ու Ավստրիայի դեմ... Նրանք հավատարկվեցին մեր՝ իրենց հզորությունների դեմ հանդես գալու։ Ուստի և մահ նրանց, ոչ մի գթությունն ընչացքին, ոտնակոխ նրանց ամենուրեք, որովհետև նրանք մեր բոլոր թշնամիներից էլ վատն են»[1]։

Էնվերի մերկավորագույն գինակիցներից մեկը՝ Քյազըմ Կարաբեքիր-փաշան նշում էր. «Հենց սկզբից մեր կողմից սրբազան պատերազմի հայտարարումը, ապստամբությունը, որի վրա մենք հույս էինք դրել, չէր բոնկվում»[2]։

Անկասկած է, որ մահմեդական զանգվածները չհետևեցին թուրքական ագրեսորներին, որոնք ամեն կերպ փորձում էին խաղալ իսլամ դավանող ժողովուրդների կրոնական զգացմունքների վրա։ Դրանում թուրքական ներխուժողները շատ շատով համոզվեցին նրանց կողմից գրավված Բաքվում ու Կարսի մարզերի ազգաբնակչության վարվելակերպի հիման վրա։

Որոշ պատմաբաններ ժամբարհերթեն գերագնահատում են գերազանցորեն ռեզական ազգաբնակչության ունեցր խավերին պատկանող առանձին անձերի՝ թուրքական զորքերի կողմն անցնելու երևանգությունը։ Այսպես, Կորսունը, նկարագրելով թուրքերի ներխուժումն Ադրբեջան 1914 թվականի նոյեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին, գրում է, որ այն ուղեկցվում էր Բաքվում մարդի հարուստ մասի ոգևորական բնակչության համբերհանուր ապստամբությամբ...»[3]։ Մինչդեռ, արխիվային փաստաթղթերը հերքում են այդ պնդումը։ Բաքվում մարդի ռազմական նահանգապետը, օրինակ, հաղորդում էր, որ բնակչությունը «իր ճնշող մեծամասնությամբ չէր համակրում թուրքական ներխուժմանը... Նա ամեն կերպ աշխատում էր ապացուցել իր հավատարմությունը

---

[1] Տե՛ս ЦГИА Груз. ССР, ф. 2с, д. 3166, л. 18.

[2] Kâzım Karabekir, s. 490.

[3] Корсун Н. Г., Сарыкамышская операция, стр. 18.

կառավարությանը: Նույն հաղորդման մեջ նշվում էր, որ տեղի բնակիչների ամբողջ աջակցությանը հանդառնորդին արտահայտվում էր առանց այն բանում, որ նրանք հարձակվածի էին թուրքերին մատնակարելու պարեն ու անասնակեր [1]:

Տնգլական մարմնգանական ագրարնակչությունից թուրքական գավիթների կողմն էին անցնում բնիկները և թուրքական լրտեսների ու հիմնարների քարոզներով խաբված հետամնաց, մոլեռանդորեն տրամադրված տարրերը:

1914 թվականի վերջին ռուսական իշխանություններն գնում ապատամբներին Ալաբրայի մի խումբ բնիկներ թուրքանպատակ պրոպագանդիստներ, այդ թվում Մահմուդ-էֆենդի Կիրիքլի-ողլին և Հուսրի-էֆենդին հրոսակներ էին կազմում: Ալաբրա ներխուժած թուրքական զորքերին ագակցություն ցույց տալու համար: Նրանք բանում էին աղաբացիներին համոզել, որ «Թուրքիայի ու Ռուսաստանի միջև ծագած պատերազմը խլամի համար սրբազան է և ամեն մի մուսլ պետք է նետվում պատրաստ մեղ գյաուրների դեմ» [2]:

Թուրքական զորքերի կողմից Բաքուման մարդն սկսագաղնելու ընթացում նրանք վրացիներին չնչվով բազմաթիվ թուրքիկներ էին տարածում՝ ուղղված վրացի մահմեդականներին ու սրտրացիներին [3]:

Դրանցից մեկում, առաջին հաղորդություններով սրբեցած, թուրքական գավիթները գրում էին. «Մահմեդական գրոշը նորից ծածանվում է Կովկասյան լեռների գագաթին... Ձայնիր ձեզ իր ոգրությունն է հղում և հրավիրում մասնակցելու սրբազան պատերազմին... Դուք, կովկասյան մահմեդականներդ, պետք է ապատամբվեք ռուսների դեմ և նրանց հետ սրբազան պատերազմ սկսեք... այդժամ ռուսական զորքերի շարժման ուղին՝ Ռուսաստանի կենտրոնից: Դրա համար անհրաժեշտ է վնասել երկաթուղու գիծը, քանդել կամուրջները, հեռագիրն ու հեռախոսը: Քիքիներ կազմեք և նետվեցեք քշնամու վրա, գնդակոծությանն տակ պահեք նրան, ոչնչացրեք նրա պարեն և ագակցություն ցույց տվեք ձեզ օգնելու պատասխով Թուրքիայից ժամանող չեքիչիներին, կատարեք նրանց պահանջները և միավորվեք նրանց հետ, որովհետև նրանք ձեր ազատագրության համար իրենց արյունն են թափում և գոհաբերում իրենց կյանքը:

Հարյուր հազարանոց բանակն անցել է սահմանը և կռվի նետվել՝ ձեզ օգնելու համար: Նա կովկասը նորից կազատի գյաուրների

---

[1] ՀՀՊԱ Գրգ. ՍՍՀ, ֆ. 2c, ն. 3561, թ. 12—14.
[2] Նույն տեղում, թ. 27:
[3] Նույն տեղում, ֆ. 2128, թ. 148:

(անհավատների) ձեռքից, որից հետո Կովկասը նորից կվերածվի...

Հերոս Շամիլի զավակներ, գրոհենք բշնամուն և ոչնչացնենք նրան։ Ռուսներին հաղթելը ձեզնից է կախված։ Այս օրվանից մոտ ժամանվի մարգարեի գրոհը Կովկասի հողի վրա...»[1]։

Անկախ Կովկասի ժողովրդական զանգվածներից, որոնք լավ էին հիշում նիկիչերիների արյունռա բռնակալությունը, քաջ գիտակցում էին, որ Թուրքական զավթիչներից ոչինչ լի կարելի սպասել, բացի քաղաքականից ու վիրտուալից դեպի միջնադարյան բարբարոսություն։ Ուստի միանգամայն բնական էր, որ Թուրք ագրնավարների նման կոչերն ու խոստումները ազդեցություն չունեցան Կովկասի մահմեդական ազգաբնակչության լայն խավերի վրա։

Ելնելով համոզվելով, որ իրենց պրոպագանդան լիովին ձախողվել է, Թուրքական զավթիչները փոխում էին անցի ագդարնակչության հարկադրական միջոցների օգնությամբ։ «Թուրքական զորքերի կողմից Քեզի գյուղը գրավելուց հետո,— ասված է մի փաստաթղթում,— պետն իր մարդկանց ուղարկեց չբռնակա բոլոր գյուղերը՝ բնակչությանն առաջարկելու անձնատուր լինել. Թուրքական սուլթանին իրենց հպատակությունը հայտնել և ռուսստանի դեմ մղվող պատերազմում նրան օգնություն ցույց տալ, որի համար նրանք ազատագրության կստանան»[2]։

Իրենց պրոպագանդայի ազդեցության տակ բնակած գոգրությիվ մահմեդականներից Թուրքական գլխավորական իշխանությունները չեռնիկական (պատրիզանական) ջոկատներ էին կազմում։ Նրանց, ովքեր չէին վճռում չեռնիկ անդամագրվել, քշում էին գնդի ստիպով[3]։ Այսպես կոչված չեռնիկական ջոկատները բնակեցուցչ չէին գործում, այլ ուղարկվում էին առաջավոր դիրքեր, իսկ հաճախ օգտագործվում էին Թուրքերի կողմից գաշտապին ամրություններն կատարման աշխատանքներում։ Նրանց հրամանատարները Թուրքական սպաներ էին կամ տեղական բնակիչ։

Այդպիսի ջոկատները շատ չէին և, հասկանալի է, նրանք չէին կարող քիչ թե շատ էական դեր խաղալ կովկասյան ճակատի ռազմական գործողություններում։

Թուրքական մամլո սոցիալիստների կոնֆերանսում (որը անցի անցկացավ Մոսկվայում 1916 թ. հուլիսին) կարդացած զեկուցման ազդեցությունը Թուրքիայի կյանքի վրա վերնագրով իր զեկուցման մեջ Ջևդեթը նշում էր, որ Անդրկովկասում Թուրքական բա-

---

1 ՍՀՄԱ Գրա. ՍՍՀ, ֆ. 2c, ա. 3193, ա՝ 112—113.
2 Նույն տեղում, թ. 77.
3 ՍՀՄԱ Գրա. ՍՍՀ, ֆ. 2c, ա. 3197, ա. 38.

նակի հարձակման ժամանակ զրավված չրջաններդի ազգաբնակչությունը հրաժարվում էր միանալ նրան։ Տեղական բնակչության մի անհատ մասը միայն, այն էլ իր կամքին հակառակ, ստորադինվեց Թուրքերի կողմից։ Թուրքական ևվաճողները անխնա կերպով բռնագրավում էին այն անասունը, որ գտնում էին Հայոց գյուղերում։ Ամեն հրաժարվում էին հանձնա գալ ոուսական բանակի դեմ [1]։

Անդրկովկասից Թուրքական զորքերին վռնդելուց հետո քաղաքական իշխանությունները հատուկ հետաքննություն էին կատարում՝ պարզելու համար, թե Թուրքական սիստեմատիկ չրչոնում անդի մահմեդական ազգաբնակչությունը ինչպես է պահել իրեն։ Այդ նպատակով տեղերը ուղարկվեցին պատմական անձինք, որոնք բարենպատա եղրակացության հանգեցրին։

Այսպես, գնդապետ-լեյտենանտ Պոլյինը 1915 թվականի նոյեմբերի 17-ին հաղորդում էր, որ տարբեր բոլոր լեռնական-մահմեդականների, սյուրացիների բնակչության զավաճանություն չի նկել, միայն առանձին հանցավոր անձինք, որոնց թիվը չէր անցնում երկու հարյուրից, զավաճանել են [2]։

Այդ նույն կապակցությամբ Բաքվի մարդի ոստիկան հանգամանալ գնդապետ-մայոր Ռոմանովսկու գեկուցագրում ընդգծվում էր, որ ուղարկվածները ևվիրված են Թուրքերին, նրանց զավաճանները չեն, միայն առանձին անձինք ապաստանում են ազատության ոգնով ևվիրվածությունը [3]։

Ազարացիների անմեղսակցից չինելը ապացուցվեց նաև 1915 թվականի հոկտեմբերին Բաքվում կազմակերպված պատերազմի ժամանակ, երբ զատարանը զավաճանության մեջ մեղադրվողները չարացուցված համարեց [4]։

Կովկասյան ճակատում հրապարակված մի շարք փաստեր վկայում են այն մասին, որ 1914 թվականի վերջին Թուրքական զորքերի կողմից զրավված չրաններում բնակվող վրացի-մահմեդականները Թուրքերին պիտաչրություն էին ցույց տալիս և իրենց պաշտպանություն տալ վերցնում անդի հաչ ապստամբություններ։ Այսպես, Քիֆլիսի մամուլում նչվում էր, որ երբ տեղեմերին Թուրքական հրոսակները ներխուժեցին Իմերեթի և Գաչեթի... 18 գյուղերի բնակիչները՝ հիչված մարդերի վրացի մահմեդականները, ոչ միայն խանգարեցին Թուրքական ավազակների ներխուժումը իրենց

---

1 Архив ИМЛ при ЦК КПСС, ф. 17, оп. 1, д. 90, л. 10.

2 ЦГИА Груз. ССР, ф. 3г, оп. 1, д. 3193, л. 221—224.

3 Նույն տեղում, թ. 213—219.

4 «Кавказское слово», 15.X 1915, № 227.

գյուղերը, այլև քուրդ լուծքին, որ վնաս հասցրել նահանգի միակ հայկական՝ Փախկուր գյուղի բնակչությանը։ Պատանեյինքները և քուրքերի կողմից Կարսի ու Բաթումի գրավման մասին կիզչ լուրերը ոչնչի չհանգեցրին, և Իմներխնիի բնակչությանը հավատարիմ մնաց իր որոշմանը։ Իմներխնքինները հաճախ էին նա մղում Փախկուր գյուղի վրա քուրքերի ձեռնարկած հարձակումները... Իմներխնքինները հայտարարեցին, որ միայն իրենց ու իրենց երեխաների ու կանանց դիակների վրայով քուրքերը կարող են հասնել մինչև Փախկուր։

«Այսպիսով,— եզրափակում էր հոդվածի հեղինակը,— իմներխնքինները պաշտպանեցին հայերին ամբողջ չորս ամիս, մինչև որ ռուսական զորքերը չզրավեցին Եավչեքն ու Իմներխնը։ Փախկուր գյուղի հայ բնակչությունը փրկված էրս [1]։

Ինչպատճառներից մեկը, նկարագրելով քուրքական զորքերի գազանությունները Արդանուշում ու Արզվինում, նշում էր, որ այդ քուրքերի մեջ քիչ չէին այնպիսինները, որոնք իրենց կյանքը վտանգի ենթարկելով, պաշտպանում էին հայերին [2]։

Մենք նշեցինք, որ պատրաստվելով ներխուժել Անդրկովկաս, երիտքուրքերը մեծ հույսեր էին կապում այստեղ բնակվող քրդերի հետ։ Սակայն այդ հույսերն էլ չարդարացան։ Այսպես, Կարսի մարզի զինվորական նահանգապետը 1914 թվականի փետրվարին 3—4 հազարդում էր, որ Արզվինի օկրուգի քրդերը վոնդեցին քուրքական էմիսարներին և պատրաստ են դիմադրության ցույց տալ քուրքական զորքերին [3]։

Քուրքական զորքերի կողմից օկուպացիայի ենթարկված Անդրկովկասի շրջանները քաղաքական տեսակետից երեք ուղղություն էին ներկայացնում՝ հայերը, հույները, ասորիները։ Արզվին, Արդանուշ քաղաքները մերձակայքի շրջանների հետ միասին, և մինչև Ուրմիա ու Սոպղբուլաղ ընկած ամբողջ տարածությունը կոզուպավոր էին։ Հայկական, հունական և ասորական գյուղերի բոլոր տղամարդկանց քուրքերը սպանել էին, իսկ կանայք ու նորահաս աղջիկները գերեվարվել էին կամ անարգվել [4]։

Արդանուշի ու Արզվինի գրավման առաջին իսկ օրից քուրքական զորքերը հայերի գանգվածային բարդ կազմակերպչական Ջարդահանությամբ փրկված հայերին հալոցվենք փախչել [5]։

---

1 «Закавказская речь», 19.V.1915.
2 «Кавказское слово», 28.III.1915, № 69.
3 ЦГИА Груз. ССР, ф. 2с, д. 3561, л. 7—8.
4 «Кавказское слово», 3.III.1915, № 39.
5 «Русское слово», 7.II.1915, № 30.

Արդահանի սկզբից Բինգիլ ժամանած պետական դումայի նախկին անդամ Ջախաբ-բեկ Ալյասկին հաղորդում էր հետևյալը. «Արդահանի սկզբում ոչինչ փոխված չէ. բնակչության մեծամասնությունը սրի է քաշված... փուշ կարող եք չգտնել տաճկական գյուղեր և ոչ մի տեղ կենդանի արարածի չեք հանդիպի. միայն դիակներ, դիակներ ու դիակներ... Ովքեր կարողացան փախչել, այժմ գտնվում են Ախալքալաքում, Ջավախքում և Ախալցխայի սեզամասում, սակայն այստեղ շատ քչերը փրկվածին, մեծ մասամբ գրանք կանայք ու երեխաներ էին... բայց նրանք ոչ իմանալիք, քե ինչքան մարդ Ճանապարհին ջրատարվեց... ոդղակի սարսափելի է... սկզբում ոչ գյուղերը, որոնք պատերազմից առաջ շատ հարուստ էին, այժմ, ինչպես ժանտախտից հետո, բոլորովին գատարկվել են։ Մերիչամ, Խնչավան, Սևքերեկ, Ուր. Պանգիս, Ծլլանկի, Մազարա, Մարգարա, Կեմանկ, Դազագյուղ, Թավազ, Ենգիվան, Ջիկովա, Կիվգեգաման, Ալյարա և շատ ուրիշ գյուղերում բոլոր տղամարդիկ, սրի են քաշվել... անասուններդը քշվել են, տները՝ քար ու քանդ արվել»[1]։

Սակայն Թուրքական զորքերը Բաքուի ու Կարսի մարզերում այնքա՛ն չմնացին։ Մարդամիջի օպերացիայում Թուրքական 3-րդ բանակի գլխավոր ուժերի չսիրտխոսմը նպատակ ուղղ մարդերի արագ մոբիլիզացիա Թուրքական զավթիչների համար։ Թուրքերին Անդրկովկասի տարածքներից դուրս վռնդելու գործում մեծ դեր խաղաց երկրամասի ազգաբնակչության, այդ թվում կամավորների գրուժինաների (որոնք կովում էին ռուսական զորքերի հետ կողք-կողքի) կողմից կովկասյան բանակին ցույց տված անմիջական օգնությունը։

***

1918 թվականի սկզբին կովկասյան ճակատի ռազմական գործողություններն արդեն ընթանում էին Արևմտյան Հայաստանի տերիտորիայում։ Ռուսական կովկասյան բանակը առաջ էր շարժվում գեպի Անատոլիայի խորքը։

Ճակատին պատերազմի սկզբին, կովկասյան բանակի 4-րդ կորպուսի զորամասերը, որոնք գործում էին Երևանի ուղղությամբ, մտան Բայազետ ու Ալաշկերտի հովիտները։ Նրանք, այդպիսով, գեռք է ազատովին ռուսական զորքերի ձախ թևը, որը գործում էր գլխավոր՝ Կարս—Կարինի ուղղությամբ։ Մարդամիջի

---

1 «Кавказское слово», 31.XII 1914 ,1/13, 1.1915 ,№ 89.

տակ թուրքական զորքերի քանդախումբը ու Արևմտահայաստանում ռուսական բանակի հետզհետե հարձակումից հետո, 4-րդ կորպուսի զորամասերի գործողությունները ավելի աշխուժացան։ Ռուսական հրամանատարությունն ուժեղացրեց նրանց մեջ թե՛ Վանա լճի ու Մուրդ-սուի ուղղությամբ հետապնդողական առաջխաղացման ապահովելու համար։ Կովկասյան բանակի անբնիմիջ հարվածների տակ թուրքական զորքերն անկանոն ձևով նահանջում էին գեպի Մուշ և Բաղեշ, ճանապարհին թալանելով հայկական գյուղերը, սպանելով նրանց բնակիչներին։ Հետապնդելով հակառակորդին, ռուսական զորքերը 1915 թվականի փետրվար-մարտ ամիսներին գրավեցին Մանազկերտը, Բաշկալան, Ելատաքը, Ղոթուրը, Արճեշը, Վանը։

4-րդ կորպուսի զորամասերի դեմ խոշոր ուժեր կենտրոնացնելով (69 գումարտակ)՝ Աբդուլ-Քերիմ-փաշայի հրամանատարության ներքո, թուրքական հրամանատարությունը հակահարձակման կազմակերպություն արեց։ Թուրքական զորքերի թվական գերազանցության պատճառով 4-րդ կորպուսը ստիպված էր նահանջել դեպի Ալաշկերտի հովիտը։ Հուլիսի վերջին ժամանակ ուժեր ստանալով, 4-րդ կորպուսի զորամասերն իրենց հերթին անցան հակահարձակման և, թուրքերին ետ շպրտելով, նորից գրավեցին Վանա լճի ափը։ Ետռուվ Արևմտյան Հայաստանի ամբողջ հարավ-արևելյան մասը մաքրված էր թուրքական զորքերից։ Այժմ արդեն Կարս-Կարինի ուղղությամբ գործող զորքերի ձախ թևը, որտեղից նախապատրաստվում էր հարձակում Կարինի վրա, չիովին ապահովված էր։

Սկզբում այդ հարձակումը թույլ էին ձեռնարկել 1916 թվականի գարնանը։ Մանկան Գալլիպոլի թերակղզում գնաված հանկու սպերացիան, որը կազմակերպել էր Անգլիան, կատարելապես ձախողվեց և անգլիական հրամանատարությունը ստիպված էր զորքերը 1916 թվականի հունվարին վերադրեց Մայոնիկի ճակատը։ Այդ պատճառով էլ կովկասյան բանակի հրամանատարությունը որոշում ընդունեց Կարինի վրա ձեռնարկվելիք հարձակումն արագացնել։ Հարկավոր էր կանխել թուրքական 3-րդ բանակի զորամասերի ժամանումն Արևելյան Անատոլիա՝ Գալլիպոլիի թերակղզուց։

Այն ժամում ռուսական հավատարմի գերակշռությունը հետագում էր ժամային ճանապարհով նոր ուժերի անընդհատմամբ կովկասյան ճակատ։ 1916 թվականի հունվարի 11-ին կովկասյան բանակը հարձակման անցավ ամբողջ ճակատով։ Ռուսական զորքերը հարձակվում էին երեք ուղղությամբ. Օլթիի՝ թուրքական 11-րդ կորպուսի ձախ թևը շրջանցելու նպատակով, Կարս—Կարինի և Ալաշկերտի։ Ալաշկերտի ուղղությամբ առաջխաղացող զորքերի

վրա խնդիր էր դրված վանա լճի շրջանում գործող հակառակորդի ուժերը կարճ կարճնը պաշտպանող զորամասերից։

Կարս—Կարինի ուղղությամբ գործող ռազ ինի զորամասերի հանկարծակի հարվածով թուրքական ուժերը չկարողացան դնգի Քոլիմ չիձը։ Միևնույն ժամանակ Ալաշկերտի ուղղությամբ հարձակվող զորքերը թուրքերին ստիպեցին նահանջել դեպի Մուշ (վանա լճից դեպի արևմուտք)։

Կենտրոնական ուղղության վրա ռուսական զորքերը հունվարի 16-ին հասան մինչև Քյոփրյու-քյոյ։ Այստեղ, համառ կռիվներից հետո, յոթերորդ թուրքական երեք դիվիզիաներ, որոնց մնացորդները փախան դեպի Կարին։

Կովկասյան բանակի այդ հարձակման հետևանքով թուրքական 11-րդ կորպուսը մեծ կորուստներ կրեց։ Հատկապես շատ էր սպանվածների ու վիրավորների քիվը։ 4 հազար թուրքական դիմորեները դեռ վերցվելիս։ Նահանջի ճանապարհին թուրքական զորքերը թողնելն իրենց հրետանու, դիմադրության մեծ մասը։ Քյոփրյու-քյոյի ազատ կրած պարտությունից հետո թուրքական ուժերն այլևս չկարողացան լուրջ դիմադրություն ցույց տալ դեպի Կարին տանող ռուսական զորքերին։ Կովկասյան բանակի անընդհատ հարձակումը թուրքական հրամանատարության մեջ ժամանակ, ու՛չ էլ հնարավորություն էր տալիս ի մի հավաքելու անհրաժեշտ ուժերը ժամանակ չթողնելու ու անոտանելու ընկած զորքերին։ Միևնույն ժամանակ ռուսական նավատորմը Սև ծովում՝ Տրապիզոնի մոտ, ոչնչացրեց հակառակորդի 163 առագաստանավով, բեռնված ռազմական հանգերձանքով ու պարենով[1]։

Ռուսական զորքերը Կարինի վրա հարձակվում էին կենտրոնացված՝ հյուսիսից, արևելքից ու հարավից։ Կարինի ամրոցը պաշտպանող 100 հազար թուրքը չկարողացան այն իրենց ձեռքում պահել՝ զինանյութերն ու պարենի բազմաքանակ պաշարը[2]։ Ընդ որում չարժվելով խոր ձյան միջով, 40 աստիճան սառնամանիքի պայմաններում, ռուսական զորքերը կռվով վերցնում էին մի ամրոցը մյուսի ետևից։

Ընդարյա գրավից հետո երեք փետրվարի 16-ին ներխուժեցին Կարին և գրավեցին բերդը։ Գերի հանձնվեցին 235 սպա և 12866 զինվոր։ Բացի ամար ռուսների ձեռքն անցան 323 հրանոթ և հսկայական քանակությամբ զինամթերք ու պարեն։ Կարինի ամրոցը ազատագրելի ժամանակամիջոցում՝ հունվարի 11-ից մինչ-

---

1 Buchan, p. 88.

2 Նույն տեղում։

չև փետրվարի 17-ը, թուրքերը կորցրին միայն սպանվածներով 60 հազար մարդ։ Այդ օպերացիայի ժամանակ ռուսները կորցրին, սպանված ու վիրավոր 18735 զինվոր և 400 սպա։ Ընդամենը հովհաննյան բանակը կորցրեց իր կազմի 10 տոկոսը, իսկ թուրքական 3-րդ բանակը՝ 66 տոկոսը [1]։

Կարինի գրավումը ռազմավարական մեծ նշանակություն ուներ։ Լեռնային հովտի կենտրոնում գնված Կարինի բերդը ամբողջ Արևմտահայաստանին տիրանալու բանալին էր։ Բացի դրանից, Կարինի հովիտը կենտրոնական դիրք էր գրավում Անդրկովկասից դեպի կենտրոնական Անատոլիան տանող ամենակարճ և ամենահարմար ռազմաքաղաքական ճիշտ վրա։ Մեկ ծովի ափից, Անատոլիայից, Սիրիայից ու Միջագետքից եկող բոլոր հիմնական ուղիները խաչաձևվում էին Կարինի հովտում, որին տիրելով հնարավոր էր դառնում վերահսկել այդ բոլոր ուղիների հանգուցակետը։ Ռուսական բանակի գլխավոր շտաբի պետությամբ Կարինի բերդը միակ կետն է ամբողջ ասիական Թուրքիայում, որը միաժամանակ պաշտպանում է և՛ Անատոլիան, և՛ Սիրիան, և կարգավորում ստրատեգիական շարժումը դեպի Միջագետք։ Ընդհատ մինչև Բասֆորը այդպիսի մի ուրիշ կետ այլևս գոյություն չուներ [2]։

Կարինի անկումն քան էության նշանակում էր, որ Թուրքիան կորցնում է Արևմտյան Հայաստանը, իսկ կենտրոնական Անատոլիան՝ սպառնալիքի տակ կընկնում։ Ռազմի և թուրքական կառավարությունն ամեն կերպ աշխատում էր բնակչությունից թաքցնել Կարինի գրավումը ռուսական զորքերի կողմից։ Թևրիերին արգելված էր որևէ բան գրել այդ մասին։ Մակայն Հանգամից ուշարկված զինվորների նամակներից Թուրքիայում շատով իմացան Կարինի անկման մասին։ Այդ լուրն ամենուրեք մեծ խռովություն բերեց։ Ինակչությանը հանգստացնելու համար երիտթուրքերը փորձում էին նսեմացնել այդ կորուստի նշանակությունը։ Կառավարական մամուլը պնդում էր, որ թուրքական զորքերը նահանջել են ռազմավարական նկատառումներով և ամեն նպատակավոր դիրքերը գրավելու համար։

Թևրիերը փորձում էին ոհատատություն, քն իրը բանակը պահպանել է իր բոլոր ուժերը, որովհետև ռուսական ու թուրքական

---

1 Сообщает Н. Корсун, Эрзерумская операция, М., 1938, стр. 126; նույնի, Первая мировая война на Кавказском фронте, стр. 84—85, տե՛ս նաև Buchan, p. 96.

2 ЦГВИА, ф. 2000, оп. 1, д. 3885, л. 21.

գորքերի մեկն ալ մի խոշոր ճակատամարտ տնգի չի ունենան... Թուրքերն անհրաժեշտ չեղան Կարինը պաշտպանելու [1]։

Սակայն այդ կետի հայատարբությունները չէին կարող ալ ավելի խորն լինել։ 1915 թվականի փետրվարին Մոսկվայում հանդիսատեսական խոշոր քննություն տեղի ունեցավ, որը ցրվեց ոստիկանության կողմից, իսկ նրա մասնակիցներից չատերը ձերբակալվեցին [2]։ Լիովին Ռուսաստանի գինվորական գործակալն իր զեկուցագրից մեզում էր, որ գժգոհությունը երիտթուրքական ուժերից գնալով ամում է։ «Երիտթուրքական կառավարության ու գերմանացիների հանդեպ թշնամական վերաբերմունք, անկասկած, կա և այն ավելի ու ավելի է ուժգնանում,— հաղորդում էր նա Պետրոգրադ։ Այդի գրանից, իրենք՝ երիտթուրքերն ու գերմանացիները փոխադարձաբար մեզադրում են իրար, ում վրա է ընկնում Կարինի անկման մեղքը... Թուրքերը,— ասվում էր այնուհետև,— մեզադրում են գերմանացիներին՝ այդ նրանք այնքան վատ ամրացրին բերդը, որ նա չատ արագ գրավվեց, իսկ գերմանացիները ասում են, որ նրան այնտեղ իրենց վրա գրվեր գլխավոր հրամանատարությունը (ինչի համար Թուրքերը չհամաձայնվեցին), Կարինը մինչև այժմ էլ կմնար Թուրքիայի ձեռքում» [3]։

Կարինի առած կրած պարտությունը և Կարինի բերդի անկումը, որը Թուրքական բանակի հիմնական բազան էր կովկասյան ճակատում, Թուրքական հրամանատարությանը ստիպեցին միջոցներ, միջոցներ և նեղությունների գնում գտնվող ուժերի մի մասը փոխադրել այդ շրջանը։ [4] Թուրքական մասնակցությունը պատերազմին կենսաբանական տեսակետից և Թուրքիայի կողմից 1915 թվականի հոկտեմբերին և Գալլիպոլիի թերակղզում անգլիական գնացող հանկյուն ատրճատիչի ձախողումը [5] ազատում էր

---

[1] АВПР, ф. «Посольский архив», д. 4656, л. 10.

[2] Տե՛ս „Daily Telegraph", 25. II 1916.

[3] ЦГВИА, ф. 2000/с, оп. 1, д. 824, л. 367—368.

[4] Նույն տեղում, թ. 348։

[5] Ռուսական բանակի հաղորդումներով կովկասյան և արևելյան ճակատներում անհանգստության մասը բերին Անգլիայում ու Ֆրանսիայում, որտեղ երկյուղ էին կրում այն բանից, որ ռուսները կարող են մասնակի հետապնդողության ու նեղությունների՝ միաժամանակ Գետաստիայից ու Բալկաններից։ Գրանով պետք է բացատրել Գալլիպոլի թերակղզում Անգլիայի ու Ֆրանսիայի կողմից ձեռնարկված հարձակումը, որը նպատակ ուներ գրավել Գարդանելը, Մարմարան ու Բոսֆորը՝ նախքան Ռուսաստանը կնայներ գրանք անհրաժեշտ ենթարկել։ 1916 թվականի գարնան ու ամռան ամիսների չնչացյալում Գալլիպոլի թերակղզում ու Գարդանելի շրջանում արչատնիկ մարտեր էին մղվում, որանց հետևանքով անգլո-ֆրանսիական զորքերը կորցրին 205 հազար մարդ, իսկ Թուրքական զորքերը՝ 218 հազար։

Գարդանելի ափերին մղվող մաման ու արչատնիկ մարտերի արձրին Անգլիա-

արևելյան Բրակիայում ու նեղուցների գոտում տեղաբաշխված թուրքական 2-րդ բանակի ուժերը, որոնք 1916 թվականի գարնանն ու ամռանը փոխադրվելիքին Մուշի ու Բաղեշի շրջանը։ 1916 թվականի փետրվար—հունիս ամիսներին ընթացքում կովկասյան ճակատ ուղարկվեց բնագրմինը 250 հազար մարդ և մեծ քանակությամբ ինգանութներ ու մարտական պահեստան տեխնիկա [1]։

Թուրքական ուժերը կովկասյան ճակատում համալրվելուց հետո հաշվում էին 262 գումարտակ, 72 էսկադրոն և քրդական ջոկատներ, որոնք բնագրվում էին շուրջ 10 հազար մարդ։

Ռուսական կովկասյան բանակի մեջ էին մտնում 183 գումարտակ, 42 գրոհինա, 6 կամավորական գրոհինա և հեծելազորային 175 հարյուրակ։ Ընդամենը 207 հազար ոչխն և 22 հազար սուր [2]։

Ամառանով զորքերի կենտրոնացումը, թուրքական բանակը 1916 թվականի հունիսի 22-ին հարձակման անցավ։ Նրան հարձակվեց Հնդկել հակառակ կովկասյան բանակի ոչ քնում (Տրապիզոնի ուղղությամբ)։ Բայց չուտով՝ հուլիսի 2-ին, թուրքերի շարժումը կասեցվեց և ռուսական բանակն իր ձախ թևում, թուրքահայկան 2-րդ կորպուսի ուժերով, անցավ հակահարձակման։ Հուլիսի 16-ին ռուսական զորքերը մտան Բայբուրթ։ Մեծ կռուներ կրկին, թուրքերը ամրացված էին նահանգին, նախաձեռնությունն այժմ անցավ կովկասյան բանակի կողմը։ Հարձակվելով ամբողջ ճակատով, նրա զորամասերը մտնելում էին Երզնկային։ Այդ առաջխաղացումը մեծ օգնություն ցույց տվեց Պրիմորյին չնկատած իր հարձակումն սկսելով Բաթումի մարզից մեծ ծովի ափի երկայնքով, Բիզի քաղաքի մոտ դեսանտ հանած ռուսական նավատորմի զորեսն աջակցությամբ ընորհիվ, ապրիլի 18-ին գրավեց Տրապիզոնը՝ մի շատ կարևոր նավահանգիստ մեծ ծովի ափին, որն ապատորժվեց ծովային կորպ ճանապարհով զորքեր անգափոխելու կով-

---

չի. Երանելի ու Ռուսաստանի գիվանագիտական մեջն ասր պատրաստ էր գնում այն հարցի շուրջ, թե գաղնիկներից որ մեկը է ավելի գոտեռ թուրքական նեղուցների ու Մատմարայի։ 1915 թվականի սկիզբ Արևելյան ճակատում ռուսական զորքերի, իսկ Գալլիպոլի թերակղզում անգլո-ֆրանսիական զորքերի կրած պարտությունից հետո, երբ Լիբրիներու 1915 թվականի վերջում — 1916 թվականի հունվարին հանձնեցին թերակղզուց և էվակուացվելիքին Սալոնիկ, ռազմական ղեկավարները վերջով և գաղնիկներիները կորցնել թե, ամենագոտեռ, քանի որ այժմ նրանցից և ոչ մեկը ռազմական նշան չէր ներկայացնում Մատմարայի ու նեղուցների։ Թուրքական նեղուցների ու մայրաքաղաքի հետագա ճակատագիրը կախված էր պատերազմի ելքից։

[1] ЦГВИА, ф. 2000, оп. 1, д. 3885, л. 83 об; ф. 2000/с, оп. 1, д. 824, л. 328—329.

[2] Նույն տեղում, ф. 2000, д. 26, ф. 2001, д. 248.

կասյան բանակը և գիմամիճնը մատակարարելու նրան։ Գրիմոբիճի չոկատի առաջխազացումը հարավ-արևմտյան ուղղությամբ Քուրթան 3-րդ բանակին խանգարեց նա մղելու կովկասյան բանակի ոչ մեկ զորը նրանցի վրա։

Համբինացված հարվածներով կովկասյան 5-րդ և Քուրթանական 2-րդ կորպուսի զորամասերը հուլիսի 25-ին գրավեցին Նրպենան։ Քուրթական 3-րդ բանակը վճռական ժամ պատասխան կրեց։ 17 հազարից ավելի մարդ գերի ընկավ։ Նրպենայի գրավումը ռուսական զորքերի կողմից նշանավորում էր ամբողջ Արևմտահայաստանի կորուստը։ Երկրորդով ռուսական զորքերի հետագա առաջխազացումից դեպի Երզնկայի և Անգորայի ուղղությամբ, Քուրթական հրամանատարությունը լարեց բոլոր ուժերը՝ կասեցնելու կովկասյան բանակի հետագա առաջխազացումը։ Այդ նպատակով Քուրթական բոլոր ռեզերվները հավաքվեցին Արևելյան Անատոլիայում։ Բավական է նշել, որ Օսմանյան կայսրության բոլոր զինված ուժերի 54 տոկոսը 1916 թվականին գործում էր կովկասյան ճակատում, որը Քուրթական բանակի համար առաջվա պես շարունակում էր մնալ որպես համաշխարհային պատերազմի հիմնական ճակատ։

Գերմանա-Քուրթական հրամանատարությունը չկարողացավ կազմակերպել 3-րդ և 2-րդ բանակների միաժամանակյա հարձակումը։ 2-րդ բանակը հարձակման անցավ շատ մեծ ուշացումով՝ օգոստոսի 3-ին, երբ 3-րդ բանակն արդեն չարեչարվել էր Երզնկայի ապերազմում։ Այդ հանգամանքը զգալիորեն օգնեց կովկասյան 1-ին և 4-րդ կորպուսների զորքերին՝ նա մղելու հակառակորդի 2-րդ բանակի հարձակումը, որը նպատակ ուներ կովկասյան բանակի ձախ թևի վրա զորհելով ճեղքել ռուսական ճակատը հյուսիս-արևմտյան ուղղությամբ և շրջանցելով կարինը հարավ-արևելքից գալ կովկասյան բանակի թիկունքը։ Ճամաո կռիվները, որ ծավալվել էին այդ օրերին Երզնկա գոգամերի մեջն, հանգեց վճռական էին սկիճամարտով։ Այդ կռիվները չարունակվեցին 29 օր։ Քուրթական զորքերը չկարողացան ընդգիմադրել և նահանջեցին։ 1916 թվականի ամռան կռիվների ընթացքում Քուրթական 2-րդ և 3-րդ բանակները կորցրին 60 հազար մարդ, իսկ կովկասյան բանակը՝ 21 հազար։

Կովկասյան բանակի զորամասերի հանգհարձակումը Քուրթական 2-րդ և 3-րդ բանակների արյունաքամ եղած զորքերին ստիպեց նոր նահանջի համար լուծել։

Այսպիսով, 1915 թվականի նոյեմբեր-դեկտեմբերին և ամբողջ 1916 թվականի ընթացքում ռեզի ունեցած մարտերի հետևանքով

կովկասյան բանակը կատարեց իր հիմնական առաջադրանքը՝ Անդրկովկասի ապահովումը թուրքական զորքերի ներխուժումից և Արևմտահայաստանի ազատումը [1]։

Թուրքական հրամանատարության հետագա ծրագրերը՝ ռուսական զորքերին դուրս մղելու Արևմտահայաստանում նրանց գրաված դիրքերից, ձախողվեցին։

Ծրագրատուն ու քայքայիչ պատերազմը զգալիորեն թուլացրեց ինչպես թուրքական զորքերի, այնպես էլ ռուսական կովկասյան բանակի մարտունակությունը։ Չնայած այդ բանին, կատարվող երկաթուղային կռիվը, ինչպես և քարտեզի կատարվելիքը, ոչնչի առջև կանգ չէին առնում իրենց ռազմական նպատակների իրականացմանը հասնելու համար։

Պատերազմի չորրորդ տարում տնտեսական անկումն ու քայքայումը Թուրքաստանում այն մտահոգիչ խորության, որ ռուսական զորքերը բոլոր ճակատներում մեծ դրվանքներ էին կրում։ Արևմտյան ճակատում ռուսական զորքերի կրած պարտությունները նպաստում էին հեղափոխական շարժումների ուժեղացմանը, որոնք ի վիճակի հանգցրին փետրվարյան բուրժուա-դեմոկրատական հեղափոխության ու ինքնակալության տապալմանը։ Ցարիզմի անկումից հետո իշխանության գլուխ անցած բուրժուա-կալվածատիրական ժամանակավոր կառավարությունը, ժողովրդական զանգվածների քանդության հանատան, հաշտարարից, որ ինքը հմտարիմ է մնում գաղնակիցներին և շարունակեց իմպերիալիստական պատերազմը։ 1917 թ. հոկտեմբեր Արևմտյան ճակատում կերևնոկոս ձեռնարկած հարձակումը կատարյալ ձախողում կրեց։

Միջազգային անգլիացիների ագրեսիվ գործողություններին աջակցելու նպատակով կովկասյան բանակի հրամանատարությունը հարձակման անցավ Բաբադաղի էքսպեդիցիոն կորպուսը։ Այդ կորպուսի զորքերը, հաղթելով մարտերից հետո, փետրվարի վերջին—մարտի սկզբին գրավեցին Ջամամցանը, Քեմանչահը, Բիջարը, իսկ մարտի 23-ին՝ Սպահանը։ Անգլիական զորքերը, շարժվելով Բաղդադի ուղղությամբ, փետրվարի 23-ին գրավեցին Կուտ-էլ-Ամարան։ 20 հազար թուրքական զինվորներ ու սպաներ գերի հանձնվեցին անգլիացիներին։ Կուտ-էլ-Ամարայի տակ կրած պարտությունից հետո թուրքական զորքերը փախուստի դիմեցին։ Մարտի 11-ին անգլիացիները մտան Բաղդադ։ 1917 թվականի ապրիլի 8-ին անգլիական զորքերը հանդիպեցին գնդերով Բաբադաղի գրամատների հետ Կրզել-Բաբաթում [2]։

---

[1] Корсун Н. Первая мировая война на Кавказском фронте, стр. 71.
[2] Адамов Е. А. Раздел Азиатской Турции, стр. 83.

Մեքենաների ճանապարհին անցյալների տարած հաղթանակները, ինչպես և Պաշնասինի ու Միրիալի արագ պրավումը նրանց կոզմից 1916 թվականի աշնանը բացատրվում էր պլեխանովյան նրանով, որ նախապատրաստվելով Անդրկովկասի նվաճմանը (ինչպես նշվեց վերևում), թուրքական հրամանատարությունը շարունակում էր խոշոր ուժեր պահել Արևմտյան Հայաստանում։

Ռուսական կովկասյան բանակը 1917 թվականի կեսերից արդեն ի վիճակի չէր հարձակում զարգացնել։ Պատերազմի մի քանի տարիների ընթացքում կովկասյան բանակի զինվորները հսկայական զրկանքներ ու զոհարություններ էին կրել։ Կովկասյան ճակատի թիկունքի աշխատանքը կազմալուծվել էր։ Ամենուրեք խլրտում էր ինքնահոսը, քաոթիկվածությունը, զորահրամանատարների անպատասխանատվությունը։ Զորքերի մատակարարումը սպառազինությամբ չափից դուրս վատ հիմքերի վրա էր դրված։ Բանակին պակասում էին ոչ միայն բարդ տեսակների սպառազինություն, այլ նույնիսկ հրացաններ։ Ճակատի պահեստային գնդերը միայն 33 տոկոսով էին զինված անհրաժեշտ զենքով [1]։ Զաքսազանց վատ վիճակում էր նաև ճակատը պարենով մատակարարելու գործը։

1917 թվականի հունիսին Անդրանիկյան կայազորի պետը իր զորամասերից մեկից ստացավ հետևյալ բովանդակությամբ հեռագիրը. «Բրիգադային կոմիտեն առաջարկում է ձեռք առնել վճռական միջոցներ... որպեսզի չիրրոխլյան բոլոր զինվորները քաղցից չմահանան [2]։ Կարինում գտնվող զինվորները գրում էին. «Կովկասյան ճակատը և, մասնավորապես, մենք, մոռացված ենք աստծո և մարդկանց կողմից։ Հաց, պարզապես, հազուստ չկա։ Մարդին տառապողին ամբողջ օն չինում։ Մեզ առաջ են քշում, զրկելով ամենաանհրաժեշտ բաներից [3]։

Կովկասյան ճակատի զինվորները տրտունջից անցնում էին ակտիվ բողոքի։ Աճում էր դասալքությունը, շատ հաճախ նրանք չքում էին զինքերը։ Կովկասյան բանակի զորամասերից մեկի զինվորական պատգամավորների սովետի նախագահ էսեր Անիսիմովը 1917 թվականի մարտին ժամանակավոր կառավարության կոմիսարին խնդրում էր ձեռք առնել արտակարգ միջոցներ [4] դասալքության դեմ պայքարելու համար [5]։ Անդրկովկասի քաղաքներում ու գյուղերում մեծ քանակով դասալիքներ էին թաքնվել։ Տեղական իշխանու-

---

1 ՍՊԳԱՕՐ Գրուզ. ՍՍՀ, ֆ. 1, օп. 5, д. 430, л. 41.
2 ՍՊԳԱՕՐ Գրուզ. ՍՍՀ, ֆ. 1, օп. 5, д. 6, л. 211.
3 Նույն տեղում, թ. 41։
4 Նույն տեղում, ֆ. 41, д. 169, л. 1.

քյուններից զեկուցագրերից մեկում ասված էր, որ նրանք լեփ-լեցուն է գաղափարներով [1]։

Ալ վերաբերում է Թուրքական բանակին, ապա վերջինս նրբությամբ տիրապետում ու ֆինանսական քայքայվածության ու ռազմաճակատներում կրած պարտությունների հետևանքով 1917 թվականին մեծ դժվարություններ էր կրում։ Բանակը կազմալուծվում էր։ Գաղտաթղթի գեմ տարերային բողոքն իր արտահայտությունն էր գտնում զանգվածային գաղթության ու զինվորական ծառայությունից ուղղակի խուսափելու մեջ։

Զանգվածային գաղթությունը Թուրքական բանակում գոյություն ուներ տակավին 1914 թվականի ամռանն ու աշնանը՝ նրա գործադրման չդյանում։ Այսպես, Ազամովը նշումներից հաղորդում էր, որ Արևելյան Անատոլիայի վիլայեթներում 1914 թվականի հոկտեմբերի վերջին հայտնվում էր մոտ 50 հազար գաղթական։ Այդ կապակցությամբ զեներալական ռազմական հրամանատարությունն պետությամբ ռազմա-գաղտային գաղտարաններին հրաման էր տրված, այդ չարիքի առաջն առնելու նպատակով, գաղթ տրված բոլոր փախստականների նկատմամբ մահվան գատավճիռ կայացնել [2]։

Գաղտաթղթի տարիներին, գաղթյալ զինվորական հրամանատարների նախաձեռնությամբ, Թուրքիայում գաղան միջոցներ էին ձեռք առնվում գաղտալքության գեմ պայքարելու համար։ Իգնատիև՝ Ռուսաստանի զինվորական գործակալը Տրապիզոնում, 1915 թվականի նոյեմբերին տեղեկացնում էր, որ սիրտքական ազգությունների համաձայն, Թուրքական գաղտաղիների քիվը Փոքր Ասիայում մեծ է... Թուրքիայում կարգադրություն է տրված, որով գաղտաղիներին 27 որ ժամանակ է տրվում՝ մեկնամորտքի հրամանատարությանը ներկայանալու համար։ Այդ ժամկետը լրանալուց հետո ամուսնացած գաղտաղիները կհամարվեն գաղանված իրենց կանանցից։ Բոլոր գաղտաղիների գույքը կբռնագրավվի։ Այդ միջոցառումն անց է կացված գեներական սպաների ցուցումով [3]։

Գաղտալքության գեպքերն առանձնապես շատ էին գորքերի ամգաշտպանի ժամանակ։ Մի զեկուցագրից երևում է, որ առանձին գորամասեր ճանապարհին կորցնում էին իրենց կազմի 1/10 մասը [4]։ Թուրքական շատ գորամասեր, մինչև կհասնեին իրենց նշանակման

---

1 ՄՀՄ-ի Հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 28, գ. 317, թ. 14—15։
2 ЦГВИА, ф. 2000, оп. 1, д. 3860, л. 608.
3 Նույն տեղում, գ. 8758, թ. 3։
4 Նույն տեղում, գ. 8881, թ. 188—188։

վայրը, խիստ նվազում էին։ Այսպես, Ուրֆայի գունդը 1916 թվականի սկզբին սկսեց իր կրքը 1500 մարդուց բաղկացած, իսկ մարտական հաշվքից ընդամենը 400 հոգուս։ Դիարբեքիրից գուրս եկած գումարտակի կազմում կար 900 զինվոր, այնինչ Կարին հասնելու պահին մնացել էին ընդամենը 240 հոգի[1]։ Երբեմն գասալքում էին ամբողջ դրամատներ։ Այսպես, 1916 թվականի գարնանը ուժեղ գալարումից հետո Ալվարիկ քաղաքի կայազորին մշտապես բաղկից ստորագրել զինվորները փախել էին լեռները։ Նրանց հետևից ուղարկվել էր մի ջոկատ՝ գերմանական սպաների հրամանատարությամբ[2]։

1916 թվականի նոյեմբերին Թուրքիայից ստացված մի նամակում ասվում էր, որ գասալքությունը թուրքական բանակի շարքերում տարածված է ոչ միայն զինվորների, այլև սպաների մեջ՝ բնդհուպ մինչև գումարտակների ու գնդերի հրամանատարները[3]։

Նոսելով թուրքական 3-րդ բանակի թվական կազմի կրճատման մասին, Պոմյանկովսկին նշում էր, որ այդ բանը բացատրվում էր գլխավորապես զինվորների զանգվածային գասալքությամբ։ 1916 թվականի ամռանը այդ բանակի թիկունքում գտնվում էին 50 հազարից ավելի գասալիքներ[4]։ 1917 թվականի գարնանը Թուրքիայում հաշվում էին 100 հազարից ալ պակաս գասալիքներ, որոնց մեծ մասը բանակների թիկունքում մարդկորությամբ էր զբաղված[5]։

Թուրքական բանակի վրա գերմանական զինվորականների գաստիրած անսահմանափակ վերահսկողությունը, գերմանական սպաների արտոնյալ վիճակը, նրանց հոգին ու գոռոզ վարքը, այս բոլորը ուժեղ գժգոհություն էին առաջ բերում թուրքական սպայական կազմի մեջ, վիրավորում էին նրանց ազգային զգացմունքները։ Թուրքական սպաները բողոքում էին այն բանի գեմ, որ գերմանական հրամանատարները բարձր ոռճիկ էին ստանում, այն գեպքում, երբ թուրք սպաների ցածր ոռճիկը մշտապես ուշացնում էին։ Այդ մասին խոսվել էր 1915 թվականի նոեմբերին կայացած Ռամադանի կայազորի թուրք սպաների գաշտնի ժողովում, որին ներկա գտնվողները տեղում բռնվեցին ատիճանության կազմից և պատժվեցին[6]։

---

[1] АВПР, ф. «Политархив», д. 4665, л. 2.
[2] Նույն տեղում, ф. 4658, л. 23.
[3] ЦГИА Груз. ССР, ф. 2с, оп. 1, д. 4670, л. 22.
[4] Pomiankowski, S. 225.
[5] АВПР, ф. «Политархив», д. 3891, л. 460.
[6] ЦГИА Груз. ССР, ф. 2, оп. 1, д. 3599, л. 97.

Թուրք սպանների բողոքը գերմանացիների ներման մասին բանակցելու համար Հաճախ ավելի ուշ բնույթ էր ընդունում, երբեմն գործը հասնում էր մինչև ոստիկանական ընդհարումների։ Այսպես, «Թանը» 1916 թվականի հունվարի 20-ին հաղորդում էր գերմանական ու թուրքական սպանների միջև մատաղության ժամի ունեցած բնդհարման մասին, որի ժամանակ երկու կողմերից էլ շատերը վիրավորվել էին [1]։ Ընդլայնական «Ծնունդի տեղեկագիրը» 1916 թվականի հունվարի 24-ին գրում էր, որ Մոսամրուլում հայտնաբերվել էր թուրք սպանների գաղտագրություն։ Դավադիրները նպատակադրվել էին գողանալ բոլոր գերմանական հրամանատարներին։ Այդ գաղտագրությունը մանանձիների մեծ մասը մահապատժի ենթարկվեց [2]։

Մոսամրուլից ուղարկված փեթուգագրերից մեկում հաղորդվում էր կովկասյան հանգամանքների մասին, որը ընկնելիս սպանվել էին 40 հոգի, իսկ շատերը՝ վիրավորվել։ Նույն տեղում նշվում էր, որ «հրամանատարական կազմի բարձրաստիճան թուրք սպաները պատրաստ պատրվակով ձգտում են ազատվել գերմանացիների հետ հանդիպումից՝ նրանց ուղարկելով այլ գործառնության [3]։

Այդ շրջանում Թուրքիայից սառցվող տեղեկությունները վկայում էին այն մասին, որ պատերազմի ձգձգվելուն զուգընթաց գնալով ամրանում էր գերտերությունը բանակում երիտթուրքական կուսակցության տիրապետությունից ու երկրում գերմանական գիտվորականների տեր ու տնօրինությունից [4]։ Այդ գերտերությունը հանգեց իր արտահայտությունն էր գտնում այն բանում, որ թուրք գինվորների ոտքերի հրաժարվում էին ենթարկվել իրենց գերմանացի հրամանատարներին և սրտնեղի գատաստան էին տանում վերջիններիս հետ։ Այդ մասին էր հաճախակի հաղորդում, մասնավորապես, Բնտեհամ Պատասատանի գինվորական գործակալ գնդապետ Գալվիցը [5]։

Մի փաստաթղթում, որը վերաբերում է 1915 թվականի հունիսի 30-ին, հաղորդվում էր այն մասին, որ երբոր անհաղորդություններում թուրքական զորքերը մեղադրում են գերմանացիներին... գինվորների ու գերմանական սպաների միջև հաճախ բախումներ են տեղի ունենում։ Մի տեղում 10 թուրքեր ուղղակի լքեցին գիրքերը, որի համար նրանք բոլորը գնդակահարվեցին գերմանացիների կողմից։ Նման դեպք, թուրքական սպան ու նրա գինվորները տեղ-

---

1 AVPR, ф. «Посольство», «Осведомительный отдел», д. 237, л. 51.
2 Նույն տեղում, թ. 49.
3 ЦГИА Груз. ССР, ф. 2с, оп. 1, д. 3509, л. 157.
4 Նույն տեղում, ф. 2187, թ. 87։
5 ЦГВИА, ф. 2000, оп. 2, д. 3891, л. 314, 540.

նետեզը ապահեզին այդ գերմանացիներին... Չաթալջայի գիրքը-րում „որտեղ զորքերի Հրամանատարն էր Մանգերս Կիման-փաշան, գինվորները խռովություն բարձրացրին [1]։

1916 թվականի մայիսին վերաբերյալ գեկուցագրերից ձեզում ստվում էր, որ «Թուրքական բանակի ապաստության շրջանում ավելի ու ավելի է ուժգնանում դժգոհությունը գերմանական սպաներից, որոնք և իրականում հանդիսանում են բանակի տերերը։ Վերջերս եղել են գեպքեր, երբ բարձրաստիճան Հրամանատարները Հրամայել են ձերբակալել գերմանացիների կարգապրությունները [2]։

Ռուսաստանի գինվորական գործակալը Հունաստանում 1915 թվականի սեպտեմբերի 26-ին հաղորդում էր. «Գերմանացիների հանգեպ զժգոհությունը զորքերում համընդհանուր է. կարգապահությունը պահպանվում է բացառապես ամենադաժան միջոցների շնորհիվ, բայց, այնուամենայնիվ, չենում են խռովության գեպքեր. ինչպես այդ եղավ օրերս 5-րդ բանակի երեք գնդերում. բանակին հանգստացնելու համար այնտեղ եղավ գարձուռանդը։ Այդ ժամանակ մահվան գատապարտվեց ավելի քան 70 սպա։ Նման անկարգություններ տեղի ունեցան նաև 4-րդ կորպուսի գնդերում» [3]։

Երբեմն զորք էր բարձր Հրամանատարական կազմին պատկանող գերմանացիների սպանություններ։ 1916 թվականի մարտի 29-ի գեկուցագրում հաղորդվում էր Հնոսկայայի. «Մարտի 12-ին, ամրացված դիրքերը շրջելու ժամանակ սպանվեց Մվազի խմբի Հրամանատար գեն Մյուլլերը և նրան ուղեկցող գերազանց Մուղթենը։ Սպանությունը կատարվել էր թուրքական երկու սպաների կողմից՝ 25 քառբատիճան գինվորականների համաձայնությամբ» [4]։

Այդ գեպքի կապակցությամբ ռուսական գինվորական գործակալը Հունաստանում գրում էր. «Ձեզնից այդ սպանությունը բացեց 2-րդ, 3-րդ և 4-րդ կորպուսների սպաների գավաճրությունը։ 132 մարդ ձերբակալվեց, գրանցից 57-ը կախվեցին։ Մայիսի 1-ից սկսած գավաճրիները իրը սպանել են գերմանական 38 սպա, որոնցից 6-ը Կովկասում, 4-ը՝ Մակրոքաղաքում» [5]։

1916 թվականի մարտին Բուրսայի կայազորի զորքերի մեջ բռնկվեց ապստամբություն, որը նույնպես ուղղված էր գերմանա-

---

1 ЦГИА Груз. ССР, ф. 2с, оп. 1, д. 3389, л. 9об.

2 Տե՛ս А. Д. Новичев, Экономика Турции в период мировой войны, М.—Л., 1935, стр. 122.

3 Նույն տեղում, էջ 126։

4 Նույն տեղում։

5 Նույն տեղում։

կան սպանդի գեմ [1]։ Ամենի մեծ քարի ապստամբություն սկսվեց Ջմյուռնիայում, ուր գինվորները անասելի գրկանքներ էին կրում և առևտրականք էին լցված գեպի գերմանացիները [2]։

Երկրի ազնատալի վիճակը, որը վեր էր ամեն գերմանական քաղիքականության մի գաղտնի, ճանապարհում կրած պարտությունները և բանակի սրտագ քայքայումը՝ այս բոլորը չէր մատնում երկրագործական կլիմայեն։ Երկրագործները չարունակում էին հուսալ թրքաց, որ գերմանական գենքն ի վերջո հաղթանակ կտանի Եվրոպայում և որ կայսերական Գերմանիայի օգնությամբ հնարավոր կլինի հասնել խրենց գավթողական նպատակների իրականացմանը։ Ուստի և, արհամարհելով երկրի ազգային չարհերը, երկրագործական գնկավարները ամեն կերպ աչխատում էին խանգարել Թուրքիայի դուրս գալուն պատերազմից և նույնիսկ փորձում էին աչխատացնել նրա ռազմական ջանքերը։

---

1 ՀԱԻՐ, ֆ. «Посольская», д. 4686, л. 30.

2 Նույն տեղում։

ՊՂՈՒՆՁ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ

ՀԱՅՏԻ ՆԻՒԹԱԿԱՆ ՈՋՆՉԱՑՄԱՆ ԾՐԱԳՐԻ ԻՐԱԳՈՐԾՈՒՄԸ ՆՐԻՏՔՈՒՐՔԻՑ ԿՈՂՄԻՑ 1915—1916 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

Վերը խոսվեց այն մասին, որ նրիտքուրքական զինվարները պատրաստ էին ամեն մի հանցագործության՝ հազարհարեւս համար այն բոլոր խոչընդոտները, որոնք խանգարում էին Անդրկովկասի նվաճմամբ նրանց գավթողական պլանների իրագործմանը։ Նրանց կարծիքով, այդ նպատակին հասնելու համապարհին կանգնած գլխավոր արգելքը հայ ժողովուրդն էր։

Ինչպես բազմիցս հայտարարել են նրիտքուրքական կուսակցության գործիչները, մահմեդական աշխարհի մեջ ամեն համ իրմանց հայերը խանգարում էին Օսմանյան կայսրության հետ Անդրկովկասի ու Թուրաստանի այլ շրջանների մահմեդական ազգաբնակչության ամիավորմանը։

Այսպես, նրիտքուրքերի օրգանը հանդիսացող «Իկդամ» թերթը տակավին 1914 թվականի փետրվարին առաջարկում էր բոլոր հայերին Արևելյան Անատոլիայից աքսորել Միջագետք, իսկ նրանց տեղը մահմեդականներ բերել [1]։

Ըստ նրիտքուրքերի պարագլուխների, «Հայաստանը խանգարում էր մահմեդականների միասնության ու քուրքական միության առաջմանը՝ քուրքական ոստան Կովկասի, Պարսկաստանի ու Կենտրոնական Ասիայի նրան ազգակից բնակչության հետ միավորելու ճանապարհով» [2]։

Բաքուի կանֆերանսում (որի մասին կիոսվի առաջ) Օսման-

---

1 ЦГВИА, ф. 2000, оп. 1, д. 38, л. 83.

2 Poidebard A. La lutte pour la route des Indes. Notes de voyage de Paris à Tiflis par Bagdad. Paris, 1923, p. 229.

յան կայսրության ներկայացուցիչ Վեհիբ-փաշան, 1918 թվականի մայիսին, Հայաստանի անբխտորյան սահմանափակելու իր պահանջը հիմնավորելիս, դիմեց հայկական պատվիրակությանը հետևյալ խոսքերով. «Դուք տեսնում եք, որ ճակատագիրը մղում է Թուրքիային արեմուտքից դեպի արևելք։ Մենք հեռացանք Բալկաններից..., բայց մենք պետք է տարածվենք դեպի արևելք։ Այնտեղ է մեր արյունը, մեր կրոնը, մեր լեզուն։ Դա տարերային հակում է։ Մեր նպատակները բացվում են, Դաղստանում, Թուրքեստանում ու Ադրբեջանում։ Մենք պետք է հանապարհ հարթենք դեպի մեր նպատակները, և դուք, հայերդ, մի կանգնեք մեր ճանապարհին [1]։

Հայկական քարտերի կազմակերպիչներից մեկը՝ դոկտոր Բահաեդին Շաքիրը, նույն կոնֆերանսում հայտարարել է. «Հայերը մեր պանիսլամական ու պանթուրքական արշավանքի գաղափարների ճանապարհին են կանգնել, և մենք անխուսափելիորեն բախվում ենք նրանց հետ։ Դա բարեր է, դուրս է մեր անձնական զգացմունքներից ու սիմպաթիաներից։ Մենք ստիպված ենք մեր ճանապարհին տարերայնորեն ոչնչացնել այն ամենը, ինչ որ արգելք է հանդիսանում մեր արշավանքի ազգային իդեալների ի կատար ածելու համար [2]։

«Ընդհանուրքների պատկերացումը հայերի մասին, որպես մի տարրի, որը Թուրքերին խանգարում է իրականացնել Թուրք-Թաթարների հետ միախառնվելու իրենց նրագները (Թաթարների տակ հասկացվում էին ազրբեջանցիները—Ն. Ա.),— հաղորդում էր պատերազմի ժամանակ կովկասյան բանակի շտաբի սպաներից մեկը.— նպաստում էր այն բանին, որ Թուրքիայի սահմանադրական կառավարությունների և ոչ մեկը չէր վերացնում հայերին ոչնչացնելու լոզունգը։ Նույն այդ լոզունգն էր և Գերմանիան, որն ամբողջովին պրպում է Թուրքերին դեպի այդ քայլը, որովհետև նրան ձեռնտու է Թուրանական հարթավայրում ունենալ Թուրք-Թաթարական մեծ պատնեշը [3]։ Ավելի ուշ, այդ մասին գրել է նաև ան-

---

[1] Տե՛ս «Заря Востока», 24.11 1925, № 612.

Թալեաթ-փաշայի սպանիչ՝ Սողոմոն Թեհլիրյանի դատավարության ժամանակ, որ տեղի ունեցավ Բեռլինում՝ 1921 թվականի հունիսին, նկատելու հայտարարել, որ պանթուրքական ու պանիսլամական կուսակցության առաջնորդը պատճառ է եղել Թուրքիայի ֆոլիոների և, առաջին հերթին, Էնվեր-փաշայի։ Տե՛ս Դատավարության Թալեաթ-փաշայի Գերագույն դիվանում, Վիեննա, 1921, էջ 87։

[2] «Заря Востока», 24. II 1925, № 809. Այս բոլշևիկյան հայտարարությունն արվել էին Թուրքական պատվիրակության կազմից կազմակերպված հանդիպման ժամանակ։ Երևութերկրը, որոնք այդ չրջանում իրենց գործ էին տալիս արդեն հրաչքյան տերության մեջ, ասում էին իրենց քաղաքականության նպատակների ու մեթոդների մասին։

[3] ЦГВИА, ф. 2000, оп. 1, д. 3851, л. 11.

չիսկան նվաճողների կողմից Մամուրեւում 1920—1922 թվականներին յուր անհնազ ոնյու արիներս քնրքը, որոնց Հայաստանի մասին գեռեզմած հոդվածներից մեկում նշվում էր հետևյալը.

«Այդ երկիրը գտնվում է հենց այն ճանապարհի վրա, որը տանում է դեպի Կովկաս և Կենտրոնական Ասիա, ուր ձգտում էին երիտթուրքերը. Ահա այս հանգամանքն ավելի, քան քշնամանքի պատճառը, այն բանի պատճառը դարձավ, որ մեծ պատերազմի չրջանում թուրքերը ձգտում էին ոչնչացնել հայ ժողովրդին [1].

Երիտթուրքերի հաշիվներով, Արեմտահայաստանի ու Կիլիկիայի հայ ազգաբնակչության ոչնչացումը ոչ միայն պետք է ապահովեր Անդրկովկասի նվաճումը նրանց կողմից, այլև վերացնելու էր այն հարմար պատրվակը, որն օգտագործում էին Անտանտի տերությունները՝ Թուրքիայի ներքին գործերին միջամտելու համար։

Մկրտունքորեն երիտթուրքական կլիկը տակավին համաշխարհային պատերազմից առաջ որոշել էր ոչնչացնել Թուրքիայում բնակվող բոլոր հայերին [2]. Այժմ օգտվելով ռազմական իրադրություններից, երիտթուրքերը ձեռնարկեցին հայկական հարցի «լուծմանը», որը, Քեմալ-փաշայի խոսքերով, «երկրի ներքին կյանքի կարևորագույն հարցն էր» [3].

Հենց որ Օսմանյան կայսրությունը պատերազմի մեջ մտավ, երիտթուրքական կոմիտեն ձեռնամուխ եղավ երկրի հայ ազգաբնակչության ոչնչացման պլանի մանրամասն մշակմանը։

---

1 Տե՛ս ԼՈՍՏ կոռը, ֆ. 339, գ. 341 բ, թ. 681։

2 1916 թվականի գարնանը տեղական իշխանություններին հղած թաքնափոշության գաղտնի գրկությամբ ասված էր. «Քանի հայկական ապրող ոչնչացումը արդեն ի ավելի վաղ, տանյն հանգամանքները թույլ չտվին կատարելու այդ արդյունք գործը» (Տե՛ս The Memoirs of Näim Bey. Turkish Official Documents relating to the Deportations and Massacres of Armenians. London, 1920, p. 7). Նայիմ-բեյը պատրաստ հայերի Հայկի կոմիտեի գլխավոր քարտուղարն էր. նրա ձեռքով էին անցնում երիտթուրքական կառավարության պաշտոնական հրամանները և կարգադրությունները՝ հայերին տեղահանելու և ոչնչացնելու մասին. նրա հայերում հրապարակվել են թուրքական կառավարության ու երիտթուրքական «Միության ու առաջադիմության» կոմիտեի խոհական փաստաթղթերը, որոնք վերաբերում են հայերի տեղերի կոտորածներին ու նրանց ոչնչացմանը. երիտթուրքական կառավարության համապատասխան գերատեսչությունների ստված էր. «Վաղ թե ուշ հարց կլինի անցկացնել բոլոր թուրքահպատակների չորք ամանիպատիս. Մանրն պետք է պարզ լինի, որ այդ բանին երբեք հարմար չի լինի տանել համազգան ճանապարհով և հարց կլինի գնդեր ուղարկելու» (Տե՛ս Lepsius, Bericht über die Lage des armenischen Volkes in der Türkei. Potsdam. 1916, S. 220).

3 «Записки Джемаль-паши», стр. 80.

Այն մշակվել ու հաստատվել էր Հայերի ջարդի կազմակերպիչ Թալեաթ-փաշայի գիտվանի խորհրդակցության ժամանակ։

Այդ խորհրդակցության ընթացքի և ընդունած որոշումների մասին մանրամասն գրում է իր հուշերում խորհրդակցության մասնակից Մեհմեդ-զադե Ռիֆաթը։ Նրա վկայությամբ, խորհրդակցության ժամանակ, հիմնական զեկուցողը հրիսթոսքական կոմիտեի անդամ գոլատը նազըմն էր։ «Մինչև 1908-ի մեր Ազատագրի և այլ վայրերու մեջ կատարել ամենին նման ոճրագործությունները պետք գոհանանք... օգտատի տեղ վնասը անպայման է»— ընդհատեց հայատարերը նազըմը։ «Մեր ժողովին մեջ քանիցս խոսած եմ և դարձյալ կկրկնեմ. մեզ այս մարքրագործումը ընդհանուր և վերջնական լուծումը ըլլա, օգտատի տեղ վնասը անպայման է, պետք է, որ հայ տարրը արմատախիլ ըլլա, մեր հոգին վրա անհատ մը անգամ չմնա, հայ անունը մոռացվի։ Դիմա պատերազմի մեջ ենք, ասկե հարմար առիթ չի գտնվիլ, մեծ պետությանց միջամտությունը և քնքնելու լուրերի ձայնը նկատելի խոչ չի կրնա ըլլալ, ըլլա նույնիսկ, խնդիրը կատարված իրողություն մը կգտնան և կփակվի։ Այս անգամվան գործողությունը բնաջնջումի գործողություն մը պետք ըլլա, հայության մեկ անհատ մը իսկ չմնալու պայմանով բնաջնջումը հարկ է»[1]։

Կոմիտեի մի այլ անդամ՝ Բոյա Հասան Թեհմին իր հուշերում ասաց. «...Մեկ անհատ մը իսկ չմնալու պայմանով բնաջնջումը արդեանական է... ասացվածին համաձայն, մեր, երեխա, կին անկարող նկատի չառնվիր և բոլորը կրնաջնջվին։ Ես բնաջնջումի դեմ էի և մը կնորհիմ. դիմա պատերազմի մեջ ենք, հայերու զենք վերցնելու կարող երիտասարդները պատերազմի առաջին գիծը կղրկենք, հան՝ դիմացեն ռուսներուն, իսկ ետևեն՝ մեր կոմիտեն մասնավոր կերպով գրկված ուժերուն կրակի մեջ կառնենք և կրնաջնջենք. իրենց տունը մնացող տկար ու ծերերը, կին ու երեխաներն ալ կհրամայենք և մեր հավատացյալները կմաքրեն, ինքներնին կկոչոտեն... այս ենք հարմար կտեսնվիս»[2]։

Ամփոփելով բոլոր նյութերը, Ջավիդը իր նյութում ասում է, որ Հայերին իսպառ բնաջնջելու անհրաժեշտությունը բխում է կառավարության ազգային քաղաքականությունից. «Հայերու մեկ անհատ իսկ չմնալու պայմանով բնաջնջումը մեր ազգային քաղաքականության առաջնահերթ արշավ ու սոցիալական պետք մըն է,

---

1 Մեհմեդ-զադե Ռիֆաթ. նշվ. աշխ., էջ 159—160։

2 Նույն տեղում, էջ 184—185։

նույնպես այդ քաղաքին տեսակցական իշխանությունը հիմնելու համար կարևոր է...»:

Մենվյան-զադեն այնուհետև հիշում է, որ այդ գաղտնի նիստի վերջում «Քաղնամքի հրամանին վրա քվեները հավաքվեցան և գտնավորվեցան։ Արդյունքը՝ մեկ անհատ մը իսկ չմնալու պայմանով հայերուն բնաջնջման մասին միաձայնություն գոյացած բլլալը հաստցվեցավ»[1]:

«Այս որոշման գործադրությունը,— գրում է Մենվյան-զադեն,— ՔՊՔԻհաք վի Քնրաքի կուսակցությունը հանձնարարել էր ոճրագործներից ու մարդասպաններից բաղկացած մասնավոր մի կազմակերպության, իսկ նրա գնկավարությունը՝ տնայակ գործադիր հանձնախումբ անվան տակ՝ գոկտոր Նազըմին, գոկտոր Բնհանդին Շաքիրին և կրթական նախարար Եուքրիին»[2]:

Ընկավարվելով այդ որոշմամբ, երիտթուրքական կառավարությունը 1915 թվականի ապրիլի 15-ին տեղական իշխանություններին հայերի ոչնչացման մասին հրահանգ ուղարկեց։ Այն ստորագրված էր ներքին գործերի մինիստր Թալեաթի, ռազմական մինիստր Էնվերի և երիտթուրքական կոմիտեի քարտուղար գոկտոր Նազըմի կողմից։

Հիշյալ հրահանգում ասվում էր, որ կառավարությունն ու ամիսանությունն և առաջադիմության կուսակցության կենտրոնական կոմիտեն, որևէ տեղ և որևէ ձևով հայկական հարցի առաջ քաշումը կանխելու համար և օգտվելով պատերազմի բնձեռած հնարավորությունից, որոշել են վերջնականապես վերացնել այն՝ ոչնչացնելով այդ խորթ տարրը՝ հայերին, մեր կողմից տրված գաղտնի հրահանգի համաձայն նրանց ոչջոջելով Աբդուլ Համիդի տանապատնեջը»։

«Հայերուն իրենց բնակավայրերեն հանելով,— ասվում էր այնուհետև հրահանգում,— թուրքին չի կարենալ ապստամբել և երկրին խաղաղությունը չի կարենալ խանգարել։ Համար ուրիշ վայրեր գրկվելը քաղաքային և գինվորական իշխանությանց կողմեն տեսնված ստիպողական պետքին համաձայն իրը կանխամիջոց կառավարության կողմեն որոշված բլլալուն, այս որոշումին չուսափելի գործադրության շատ մեծ պետք կա. իրականության մեջ իր գոյությունը պաշտպանելու համար պատերազմի դաշտերուն վրա իր հազարավոր զավակները զոհող և այս պահուն առանց զեղի և կրոնի խտրության իր բոլոր հպատակներին իր հայրենիքին հանգեպ

---

1 Մենվյան-զադեն Ոքֆոթ, նշվ. աշխ., էջ 185—186։

2 Նույն տեղում, էջ 188։

ամեն ժամանակի ամենի ազատությունն ակնկալող կառավարության մը պիտը ներսեն զրազեցնող և՝ երեսկեն գործելու աշխատանքուն հանգեպ այս որոշման հանդիպը և մինչեւ ժամանակ գործադրության մեջ չի թերանալը շատ բանական և օրինական իրավունքն է, քան այնմ հարկ եղածին չափով կերպով գործադրությունը կը հրահանգվի» [1]։

Երիտթուրքական կառավարությունն իր բարբարոսական ծրագրի իրականացումը սկսեց 1914 թվականի աշնանը թուրքական բանակ զորակոչված հայերի ոչնչացումով [2]։ *Հայ գինվորները գինաթափ արվելեն ետքեն 1914—1915 թվականների ձմռանը կազմվեցան բանվորական գումարտակներ, որոնք ագատորեն էին ճանապարհների կառուցման և քաղաքային աշխատանքներում։ 1915 թվականի սկզբին հաշվվում էին չորս 120 այդպիսի գումարտակներ, որոնք բաժանված էին գրուժինաներեն։ Անոնցեն յուրաքանչյուրում կար 300—500 մարդ, որոնք աշխատում էին սահմանների ամրոցների պաշտպանության։*

«Թուրքական կանոնավոր գնդերը,—գրում է Ֆիլտնը,—որոնք առանձնացված էին հայկական հեղափոխությունը ճնշելու համար, անապահովորեն հարձակվում էին այդ գրուժինաների վրա, որոնք խաղաղ աշխատում էին բրիչներով, լինգերով ու բահերով և մինչ նրանք ուշքի կգային՝ գնդակոծում էին բոլորին։ Եթե որևէ մեկը փորձում էր դիմել փախուստի, նրան հետապնդում էին հեծյալ թուրքերը և սրախողխող անում կամ գնդակահարում էին» [3]։ *Այդ եղանակով 1915 թվականի գարնանը սպանվեցին մոտ 6 հազար հայ գինվորներ, որոնք աշխատում էին Կարին-Երզնկա, Գիարբեքիր-Ուրֆա և Գիարբեքիր-Խարբերդ ճանապարհների շինարարության վրա* [4]։

Հայ գինվորներին ոչնչացնելուց հետո երիտթուրքերը հաշվհարդար տեսան հայ ակտիվորեն գործիչների հետ, այդ թվում մեչինի պատգամավորների ու հայ մտավորականության խոշորագույն

---

1 Միվրան-գոգն Պիֆաք, էջ 187—188.

2 Բանակ էին կանչված 20-ից մինչև 45 տարեկան բոլոր հայ տղամարդիկ։ Նույնն այդ բանին, թուրքական իշխանություններն ցրտահարում էին հայ գինվորների բնաջնջելուց զանձել գինվորական հարկը՝ նրանց մոտ եղած մինչև պարտքերի ½-ի չափով, քանի որում այդ հարկը շատ կարճ ժամանակում ընթացքում գանձվում էր մի քանի անգամ։ Դրա հետևանքով հայ ազգաբնակչությունը ստոպորոտված էր ողջ ու մահվան։

3 Гиббонс Герберт Адэмс. Последние побоища в Армении. Факты и ответственность, Пер. с англ. П., 1916, стр. 12—13.

4 «Документы и материалы», л. 236.

հերկայացուցիչների հետ, որոնց բոլորի ձայնը թուրքական գործունյունների դեմ կարող էր հնչել տարմանից այն կողմը։

Միայն Կոստանդնուպոլսում ապրիլի 24-ի՝ լույս 25-ի գիշերը տարիքանությունը ձերբակալեց 235 անվանի Հայ մտավորականների, իսկ հետոյ մի քանի օրվա ընթացքում՝ ևս մի քանի հարյուր մարդ։ Նրանց բոլորը՝ չորս 600 հոգի, գաղտնաբար տանվեցին տեղերի ճանապարհին՝ իրենց նշանակված վայրը՝ Անգորա, Կռնյա և Դիարբեքիր չհասած։ Ճանապարհի վհատության, միայն 3 հոգու հետ ոչնչից փրկվել մահից [1]։ Նույն ճակատագրին արժանացավ Հայ մտավորականությունը երկրի այլ քաղաքներում։

Այդ տրյունաթ չարագործությունների կազմակերպիչ Թալեաթ-փաշան, փորձելով արդարացնել իրեն, իր հուշերում պնդում է, որ Մամուրեթում ձերբակալված Հայերը իրը թե ինքնապաշտպանվելիս են տարիքանների կողմից, որոնք պետք է նրանց հասցնեին Անգորա՝ ռազմա-դաշտային գաղտարանին հանձնելու համար [2]։ Մինչդեռ, գերմանական դեսպանության հարցումին Թալեաթի տված պատասխանից պարզորոշ երևում է, որ Հայ գործիչները ոչնչացվելիք են թուրքական կառավարության ոչ-պակի հրամանի համաձայն։ Հիշյալ պատասխանում Թալեաթը գրում էր, որ տեղահանվող հարմար է (ի նկատի ունի պատերազմը—Ե. Ա.) մարդաբնակչից բոլոր կասկածելի անձանց հեռացնելու համար [3]։

Ակնհայտ է, որ քաղաքներից սկսածելիք անձանց արտաքսումը պարզապես մի քող էր, որը պետք է հնշտացներ Հայ ժողովրդի սխոնավոր ներկայացուցիչների նկատմամբ երիտթուրքերի թշնամական գազանային հաշվեհարդարը։

Մեկյան-գազեթն ուղղակի գրում է, որ երիտթուրքական կառավարությունը Մամուրեթից և այլ քաղաքներից հեռացնելով Հայ գործիչներին, ճանապարհին նրանց բոլորին սպանում էր [4]։

Մամուրեթի գոհված Հայ գործիչների թվում էր սկսնավոր գրող, հրապարակախոս, իրավաբան ու հասարակական գործիչ Գրիգոր Զոհրապը [5]։

Արտասահման ազգային-ազատագրական չարժման գործիչներից

---

[1] Lepsius J. Deutschland und Armenien 1914—1918. Sammlung diplomatischer Aktenstücke. Potsdam, 1919, S. XX.

[2] Talât Paşanın hatıraları, s. 74

[3] Lepsius J., S. XIX—XX.

[4] Մեկյան-գազեթ. Գրիգ. տես., էջ 148.

[5] Զոհրապի կյանքի ու ստեղծագործության մասին տե՛ս Գրիգոր Զոհրապ, կյանքը և ստեղծագործությունը, Երևան, 1957.

մենք՝ չեյնը Տաֆթ-էլ-Ղուանին իր հուշերում Զոհրապի մասին գրած է հետևյալը. «Ամերոջ աշխարհը գիտի այն մասին, թե ով էր Կոստանդնուպոլսի հայ պատգամավորը, որի անունը տարիներ շարունակ հռչակումից հետո փառաբանում ու ոգեշնչում էին։ Նա փայլում էր որպես հռետոր, իր գիտելիքներով ու իմաստությամբ։ Նա բարձր կրթության տեր մարդ էր, իրավունքի հարցերի գիտակ և ոչնչի առաջ կանգ չէր առնում, երբ խոսքը գնում էր ազգային շահերի պաշտպանության մասին»[1]։

Հայ ազգանվեր հրապարակախոս Երվանդ Օտյանը մանրամասն նկարագրում է Զոհրապի ապանության «Ջազբեկի չարագործությունը,— գրում է Օտյանը,— կատարվեց Ուրֆայից մի քանի ժամվա հեռավորության վրա։ Քուրդ պաշտոնյաների խումբը, ենվերի ազգական Խալիլ-բեյի գլխավորությամբ (որը հետագայում Բազդադի բանակի գլխավոր հրամանատար նշանակվեց), հարձակվեց կառքի վրա և գազանաբար ապանեց Գրիգոր Զոհրապին»[2]։

Քուրք չարագործների գոհը դարձան նաև մեծաքանակ բանաստեղծներ Վարուժանը, Սիամանթոն և շատ ուրիշ անվանի գործիչներ[3]։ Հանճարեղ Կոմիտասը, պատահարար փրկվելով մահից և ահռելիորեն գտնելով հայ ժողովրդի մեծագույն ազգ ողբերգության, ընդմիշտ կորցրեց բանականությունը։

Արևմտահայ ժողովրդի ամենաառաջավոր ու լուսավորված գործիչների ոչնչացմամբ քուրք իշխանությունները իրենց համար գյուղացիներին հայերի բնաջնջման հրեշավոր ծրագրի իրագործումը։

Երիտթուրքական կոմիտեի վերոհիշյալ որոշման հիման վրա 1915 թվականի ապրիլի սկզբին Արևմտահայաստանի ու Կիլիկիայի վիլայեթներում հայերին զինաթափելու վերաբերյալ հրամաններ ուղարկվեցին, որն ուղեկցվում էր ամեն տեսակի ժպրտահնարքներով, արյունալի բնհարստամներով ու գանգվածային ձերբակալություններով։ Զգալով վերահաս բռնությունների վտանգը, հայերի մի մասը գենքը ձեռքին փախավ անտառներն ու լեռները։

Այդ հրահանգը կիրառելուց մի քանի շաբաթ անց Մոտամբուլից հրամանը ստացվեց[4] հայերին աքսորել Միջագետք այն տեղերից, որտեղ գտնվում են ռուսական զորքերի ստորաբաժանումները

---

1 Տաֆթ-էլ Ղուանին, Քաղաքը հայաստանի մեջ (Ակնարկների վիպերեք), Թարգմանեց Ֆրանսերենից Գր. Գամսարյան, Թավրիզ, 1950, էջ 8—10։

2 «Հայոց պրոտես», 27.IV 1919.

3 Մանրամասն տե՛ս Քուրքահայ ազիոր։ Գամսարյան փաստաթղթեր, Գ. էջմիածին, 1918, էջ 8—38։

տակս, քանի որ պրիտանական ազգաբնակչությունը համակրում է Ռուսաստանից եկող զորքերին։

Թալեաթ-փաշան իր հուշերում Հայերի ազատման մասին գրում է, որ այդ ազատը պարզապես ներքաղաքական ռազմական միջոցառում էր [1]։ Իսկ պատերազմի տարիներին նա գերմանական գեներալների աչխատակիցներից մեկին քննիչորեն հայտարարել էր, որ «կառավարությունն ազատում է համաշխարհային պատերազմի իրադրությունից վերջնականապես ազատվելու իր ներքին թշնամիներից՝ քրիստոնյաներից (ասուլին հերքին ի նկատի ուներ Հայերին—Ն. Ա.), չմոռանալով տատրկյա տերությունների դիվանագիտական միջամտությունը» [2]։

Այս խոստովանությունը լրիվ մերկացնում է հրեաթուրքական կուսակցության վերնախավի ու կառավարության հանցավոր սրտբքը՝ հրկիզի Հայ ազգաբնակչության գանգվածային բնաջնջումը։ Հրեաթուրքական «նոյական միտս անդամների՝ Էնվերի [3] ու Ջեմալ-փաշայի [4] անհիմն պնդումները, իբրև թե, ոչ ոքի չեն կարող մոլորության մեջ գցել։

Հայերի դեմ ուղղված գաժան հնարքները արդարացնելու նպատակով, Ջեմալ-փաշայի նախաձեռնությամբ, սկսեց տարածվել մինչև վերջը ճիշտ այն վերսիան, թե իբր «Հայերն ապստամբություններ էին սարքում, որոնք կկազմալուծեին մեր հովկասյան բանակի թիկունքը, որն իր հերթին, կարող էր հանգեցնել նրա լրիվ ոչնչացմանը» [5]։

Անգլիական պատմաբանի տեղեկությամբ 1916 թվականին իր հրատարակած փաստաթղթերի մասին [6] թազմաթիվ փաստեր է բերում, որոնք անառարկելիորեն վկայում են այն մասին, որ Հայերի ազատն ու ջարդերը հրեաթուրքերի կողմից սկզբնավորվեցին այն վիլայեթներում, որոնք գտնվում էին ռազմական գործողությունների գոտուց հարյուրավոր կիլոմետր հեռավորության վրա և որոնց խոսք անգամ չէր կարող լինել Հայերի որևէ ապըս-

---

[1] Talât Paşanın hatıraları, s. 75.

[2] Lepsius J., S. XXVI.

[3] 1915 թվականի օգոստոսի 10-ին Էնվերը նոտիսների հարաբերել էր «Օսմանիսմանավարության չեմ կրում այն անվան համար, ինչ կոսորվում է հերթի նկատմամբ»։ Տե՛ս Lepsius, S. XXVI.

[4] Джемаль-паша, стр. 235.

[5] Նույն տեղում, էջ 236.

[6] The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire. Documents presented to Viscount Grey of Falodon Secretary of State for Foreign Affairs by Viscount Bryce. With a preface by Viscount Bryce. No 31 (1916). London.

ամբոխյան մասին։ Նույն բանն է հաստատում Մանջեյտյանը գրելով հետևյալը. «Հնահատակ թուրքական կեղծ հաղորդումներին, ո՛չ մի հայկական հեղափոխության կամ ապստամբության չի հիշի»[1]։

Հայերի ոչնչումը նախ սկսվեց Կիլիկիայից 1915 թվականի ապրիլի 8-ին, այսինքն՝ նախքան Վանի հայերի հայտնի ինքնապաշտպանությունը, որը հետագայում վկայակոչում էին նրիաթուրքական գաղիմների, փորձելով արդարացնել իրենց գազրկի չարագործությունները։

Թուրքական կառավարությունն այն ժամանակ մի այլ կեղծիք էլ հորինեց, այն է, որ իբր գոյություն ուներ հայերի համընդհանուր գավադրություն, որի նպատակն էր ապստամբություն բարձրացնել հենց այն պահին, երբ Օսմանյան բոլոր զինված ուժերը գեներալացված կլինեին կայսրության սահմանների վրա։

Հայերի զինաթափումն ու ոչնչումը,— փարիսեցիորեն պնդում էին նրիաթուրքերը,— կանխեցին այդ վտանգը։ Կառավարական շրջաններում համառորեն լուրեր էին տարածում, թե իբր անմիջապես ռուսական հեղափոխություն կբռնկվի, հենց որ գաշնակիցները սկսեն գնալ Հանդ Կիլիկիայում ու Դարդանելում։

«Պետք է ասել,— արդարացիորեն նկատում է Բրայսը,— որ Կիլիկիայում ոչ մի նման բան չի եղել, իսկ Դարդանելում գնալու խնդիրը, սակայն դրան այդպես էլ չհետևեց ոհեղափոխությունը։ Թաքնված, գժվար է պատկերացնել, թե ինչ կարող էին անել հայերը, երբ բոլոր զորամարդիկ զորվում էին բանակում»[2]։

Թուրքական կառավարությունը բացի հայերի ոչնչի մասին վիճարկյալ հրահանգից, վիլայեթների իշխանություններին հղեց Թալեաթի առաջարկությամբ մի գաղտնի կարգադրություն՝ Արևմտահայաստանի ու Կիլիկիայի հայ ազգաբնակչության ոչնչացման մասին՝ հաշվի չառնելով ո՛չ սեռը, ո՛չ էլ տարիքը։ Ակնհայտ ասված էր, որ «կառավարությունն իր վրա է վերցնում ամբողջ պատասխանատվությունը և հրամայում է չխնայել անգամ սրտոտի երեխաներին։ Նույն հրահանգում խստորեն նախազգուշացվում էր ոչնչացման իշխանություններին, որ նրանք քույլ չտան հայերին պաշտպանելու. «Որոշ անգիտակից մարդիկ չեն հասկանում կառավարության բարեր քաղաքականությունը, որը պնդում է այդ միջոցառումների անցկացման վրա... Ուրիշ տեղերում կիրառված անաղարտ միջոցների՝ խաղության, չարագործականության, ճանապարհի

---

[1] Mandelstam, p. 242.

[2] Viscount Bryce, p. 627—629.

գործուքյունների փոխարեն կարելի է ապահով կերպով կիրառել ուղղակի միջոցները։

Այն պաշտոնյաներին, որոնք նշանակված են այդ գործին, ասենք, որ նրանք կարող են իրագործել մեր խնդրի նպատակը, առանց վախենալու որևէ պատասխանատվությունից։ Բայց համենայն դեպս ամեն տարի քվոտան հաշվետվություններ ներկայացնել մեր գործունեության մասին [1]։ «Քվոտան հաշվետվություն» ասել թույլատրը հասկանում էր սպանված կամ աքսորված հայերի քանակական մի վերադարձյալ տյուրաքանչյուր վիլայեթից ստացվող տեղեկություններ։

Թալեաթն ինքը անձամբ տեղական իշխանություններին հրահրում էր հայերի նկատմամբ ամենադաժան միջոցներ ձեռնարկել։ Այդ մասին մեզ կերպով վկայում է հետևյալ շրջաբերականը, որը թուրքական ներքին գործերի մինիստրը ուղարկել էր վալիի (նահանգապետի—Ե. Ս.) անունով. «Մենք լուրեր ենք ստանում այն մասին, որ առանձին պաշտոնյաներ զինվորական գատարանին են հանձնված հայանի ժողովրդի (այսինքն՝ հայերի—Ե. Ս.) նկատմամբ գաժանություն գործադրելու մեղադրանքով։ Թեև դա նույնիսկ մի հատարակ ենթադրություն լինի, այն չպիտք է թույլատի մեզ պաշտոնյաների հոսանքը։ Այդ պատճառով էլ կարգադրում եմ թույլ չտալ, որ նման հետաքննություններ կատարվեն [2]։

Մի այլ հրահանգում նշվում էր, որ տեղի ունեցած գործերի «հայտնի մարդկանց կողմից ներկայացվող բողոքների վրա անձնական բնույթի տարբեր հարցերի չտալ, ապա ոչ միայն նրանք դեպի անապատ աքսորվեր կենդանի, այլև հիմք կստեղծվի մի շարք այնպիսի գործողությունների, որոնք ապագայում կարող են քաղաքական փոխարինություններ հարուցել։ Անհրաժեշտ է համապատասխան կարգադրություններ անել պաշտոնյաներին [3]։

Հենց այդ ժամանակ էլ կառավարության կողմից թույլատրվեց, որ կառավարական բարձրաստիճան պաշտոնյաների անունով փոստով ու հեռագրով ստացվող բողոքները ոչնչացվեն, բայց տեղ չհասցվեին [4]։

Այդպիսի միջոցներով հրեշավոր կառավարությունը ձգտում էր որ առաջ և առանց գրի միջամտության ավելացած

---

[1] The Memoirs of Naim Bey. Turkish Official Documents relating to the Deportations and Massacres of Armenians, p. 16.

[2] Նույն տեղում, էջ 17։

[3] Նույն տեղում, էջ 18։

[4] Նույն տեղում։

Հայաստանն ու Կիլիկիան լրիվ մաքրել իրենց հիմնական բնակիչներից՝ հայերից։

Այդ յարանվանք պլանը նախապատրաստվել էր ու վարպետ ժանրամատն մշակվել։ Հայերի ազատն ու ջանգվածային քարեր միևնույն ճգանափով և միաժամանակ իրականացվելին կայսրության ամենի քան 50 վայրերում։ Տեղական իշխանությունները միաժարուն ճշտությամբ էին կատարում Բալեանի բոլոր կարգադրություններ[1]։ Այսպես, 1915 թվականի ապրիլ-մայիս ամիսներին տեղահան արվելին Կիլիկիայի հայերը, հունիս-հուլիսին՝ Արևմտյան Հայաստանի (Կարին, Տրապիզոն, Վան, Բաղեշ, Խարբերդ, Սեբաստ), օգոստոս-սեպտեմբերին՝ Անկարայի, Աղտիազարի, Բուրսայի, Քնդել-Մուսայի, Ուրֆայի և Այնթափի հայերը։ Ազգանապատներից հայերն ազատվելին հեռատեսներին, հեռաբրիչից՝ նահեմբերին։ Ամենից շատը նշում է, որ Խրկրի տեղաբաշխումները հայ ազգաբնակչությունից ունեց 1915 թվականի ապրիլի 8-ից մինչև նոյեմբերի 6-ը[2]։

Տեղական իշխանություններն առաջին հերթին հաշվի էին առնում տղամարդկանց նկատմամբ։ Սովորաբար, 15-ից մինչև 70 տարեկան բոլոր հայ տղամարդիկ կանչվում էին մի տեղում և ավելուհան քշվում քաղաքից դուրս և գերադահարվում էին ժանդարմների կողմից։

Անգլիայի համապետների պատասում 1915 թվականի հոկտեմբերի 6-ին տրատասանած իր ճառում լորդ Բրայսը պատմեց Տրապիզոնի հայերի ջանգվածային ոչնչացման մասին, «հետատեսությունից,— ասաց նա,— հրաման էր տասցվել սպանել Տրապիզոնի բոլոր հայերին։ Եսա մահմեդականներ փորձում էին փրկել իրենց հարևան հայերին՝ թաքցնելով նրանց իրենց տներում։ Մահալի թուրքական իշխանություններն անգութ էին։ Բոլոր հայերին, նրանց, ովքեր պատասպարվել էին իրենց մահմեդական հարևանների մոտ և մեզգանձերին, հավաքելին մի տեղ և, քշելով քաղաքի փողոցներով, դուրս բերելին ոտ, ուր նրանց նահատներին նավերը, տարան բաց ծովը և այնտեղ ջուրը նետեցին։ Քաղաքի գրեթե ամբողջ հայ բնակչությունը (6-ից 10 հազար մարդ)... ոչնչացվեցա[3]։

Տրապիզոնի հայերի ոչնչացման ճակատագրի մասին հաղորդում էր նաև Սամսոնում Իտալիայի փոխհան Գառոնին։ Նա

---

[1] Toynbee Arnold J., Armenian Atrocities. The Murder of a Nation, London—New-York, 1915, p. 29.

[2] Mandelstam, p. 283—284. Տե՛ս J. Lepsius, S. XXV.

[3] Տե՛ս Toynbee, p. 10—11.

ևս հաստատում էր, որ հայերին ձերբակալելու հրամանը տրվել էր կառավարության եւ սմխանության և առաջադիմության կոմիտեի կողմից։ Մահմեդական ազգաբնակչությունը փորձում էր ընդհանուր դրան, ապաստարան տալով հայերին։ Սակայն ամեն ինչ իզուր էր։ Բացի նույնպես Տրապիզոնում գտնվող չեզոք տերությունների հյուպատոսների բոզոքը, որոնք փորձում էին փրկել գոնե կանանց ու երեխաներին։ Գաղտնի վկայությամբ, Տրապիզոնի յուրը 14 հազար հայերից փրկվեց ոչ ավելի, քան 100 մարդ [1]։

1915 թվականի մայիսի սկզբին սկսվեց հայերի աքսորը անատոլիական վիլայեթներից ու հիմնականում գնաց Միջագետքի ըրջանները՝ Բազրագի երկաթուղուց հարավ։ «Մայիսից մինչև հոկտեմբեր,— գրում է Գիբոնսը,— Օսմանյան կառավարությունը սիստեմատիկորեն վերաբերվում էր կյանքում մի պլան, որն ավելի դժոխային էր, քան ամենաստրափնչի չարագը։ Ամբողջ Փոքր Ասիայով մեկ հրամաններ էին ուղարկվում հայ ազգաբնակչությանը Միջագետք աքսորվելու մասին։ Հրամանները միանգամայն որոշակի էին ու շատ մանրամասը։ Ոչ մի գյուղ, անգամ աննշան, չէր մոռացվել։ Ամենափոքրը բարձրաձայն կարդում էին հայերին արված կարգադրությունը՝ այսինչ ժամին պատրաստ լինել ճանապարհվելու՝ անհայտ ուղղությամբ։ Բացառություն չէր արվում ո՛չ հիվանդների, ո՛չ ծերերի, ո՛չ էլ հղի կանանց համար։ «Ճանապարհ ընկնելու համար,— գրում է այնուհետև Գիբոնսը,— տրվում էր երկու օրից մինչև 6 ժամ ժամանակ։ Արգելվում էր իրենց հետ վերցնել որևէ բան, անգլին կենդանիներ, և նույնիսկ անձնական հագուստ [2]։

Հայերին աքսորելուց հետո, նրանց տների ու ամբողջ ունեցվածքը բռնագրավվում էին ու բաժանվում մահմեդականներին։ Հարուստ հայերին հաճախ քաշքշտրվում էր բարձր վճարով տալյակ կամ մի վարձել, որոնք սակայն խլվում էին նրանցից՝ քաղաքից կամ գյուղից դուրս գալուց անմիջապես հետո, այնպես որ, ինչպես ազգականներին, նույնպես և հարևաններին մնում էր միայն այն, ինչ նրանք կարող էին իրենց հետ վերցնել։ Բուրք ազգաբնակչությանն արգելված էր հայերին մթերքներ վաճառել կամ նրանցից իրեր գնել, ուստի և տեղահանված հայերն ի վիճակի չէին իրենց ապահովել ճանապարհի համար անհրաժեշտ պաշարներով։

Առաջին միջոցառումն այն եղավ, որ ազգամարտիկաց բաժանցին կանանցից, խակ քնատների անդամներին՝ իրարից։

Աքսորից առաջ ամենափղձկալի կանանց ու աղջիկներին բռնի

---

1 Տե՛ս ЦГИА Груз. ССР, ф. 2с, д. 3590, л. 178.

2 Гиббонс Герберт-Адамс, стр. 13—14.

կերպով առանձնացնում էին մեծահարուստ քուրքերի հարկմներն ազատելու համար։ Կանանց, աղջիկների ու երիտասարդների հետ դաժանությունները քչվում էին քուրք ժանդարմների ու ոստիկանների կողմից Անատոլիայի լեռնանցքերով, կիպիչ սրնի ճառագայթների տակ [1]։

Հայաբնակ հայկր ճանապարհին մահանում էին սովից, ծարավից, ուժասպառությունից։ Նրանց, ովքեր այլևս անկարող էին առաջ շարժվել, անմիջապես սվինահար էին անում կամ գնդակահարում։ Ճանապարհի որոշ բաժիններում՝ Քեմախ-Բոգազի մոտ՝ Եփրատի ափին և Երզնկայի ու Խարբերդի միջև ընկած տարածության վրա գտնվածային գնդակահարություններ տեղի ունեցան։ Այն ճանապարհը, որով անցնում էին տեղահանված հայերը, ներառնց համար գործնապ մահվան ճանապարհ։ Ականատեսների շատերը, ինչպես և այդ դեպքերի մասին գրած հեղինակները, իրավացիորեն նշում էին, որ այդ սպառը, քան էությանն, Թուրքիայի հայ ազգաբնակչության քաղաքկված ոչնչացումն էր։

«Տեղահանումը,— ասվում է փաստաթղթերից մեկում,— ոչնչ մի պատրվակ և, միաժամանակ, մի նոր մեքոդ էր թուրքական կառավարության ձեռքին, որը վազուց էր մշակել հայերի բնաջնջման ծրագիրը։ Բացահայտ կոտորածի ու չարդերի փոխարեն, այժմ հայերին ոչնչացնում են սպառի ճանապարհով» [2]։

Նույնիսկ էրզրումցիները՝ Գերմանիայի կաթոլիկական կենտրոնի կուսակցության առաջնորդը, որը հաճախ էր հանդես գալիս հրեա-թուրքական կլիկի պաշտպանությամբ, այս անգամ անկարող եղավ հերքել եղած հրեշավոր փաստերը։ Երիտթուրքական գնդապետներին ուղղված իր գրության մեջ (1916 թ. փետրվարին) նա գրում էր. «Երկրի խորքից, սպրումյամբ ոչ հայ ականատեսներից ստացվող հաշվետվություններն այն աստիճան սարսափելի են, որ դրանք հնարավոր չէ արտահայտել թղթի վրա։ Կարելի էր ենթադրել, որ սպառն ավելի մեղմ պատմիչ միջոց է, քան տպատությունները իրականում, սակայն, մենք մյուսից շատ քիչ է տարբերվում։ Այն դեպքում, երբ համընդհանուր չարչի ժամանակ ամանց հարցվում է փախչել, թաքնվել կամ փրկվել լեռներում, տեղահանման պայմաններում կյանքը պահպանելու հույսը չորսպանց անելու է։ Մարդկանց քշում են նշանակման վայրերը չարաչարանքով ու ամիս-

---

[1] «Документы и материалы», л. 333—337 (Թուրքահայության չվերադարձման «Պահլևան լուրեր թերթից, 16.9. 1918)։ Տե՛ս նաև Charles Woods. The Cradle of the War. Boston, 1918, p. 71.

[2] ЦГИА Груз. ССР, ф. 2с., д. 3599, л. 154.

ներով, ինչպես անասուններին... Ծեծկերը մահանում են գանգվածներով՝ սովից ու համաճարակից։ Որը նրանք ողջ են հասնում, այնտեղ էլ նրանց չեն թողնում մնալ, քշում են մի տեղից մյուսը, հանգիստ չտալով։ Վերջում էրզրումցիները Թալեաթին ու Էնվերին հնարյալ խորհուրդն էր տալիս. «Թուրքական կառավարության շահերը պահանջում են, որ այդին պատերազմի ժամանակ մեռնեն մի քանի միլիոնականներ, որոնք կարող են հանդուրժելու ներգործության ունենալ՝ Անատոլուի մամուլի կողմից ներկայացվող մեղադրանքների առթիվ...» [1]։

Ինչպես տեսանում ենք, էրզրումցիներին քիչ էր մտահոգում Հայերի ճակատագիրը։ Ամենից առաջ նա ձգտում էր հասնել այն քաղին, որպեսզի երիտթուրքերն ազատվեն Անատոլուի մեղադրանքներից։

Հետաքրքիր, որը հանդես էր գալիս նկարագրվող գեպքերի ականատեսի գերում, Թեյլերյանի գատի ժամանակ համոզիչ կերպով քաղց ապեց, որ Հայերի ազատելի վերաբերյալ Թալեաթի հեռագրում ուղղակի պարզաբանվում էր, որ տաքսորը նշանակում է ոչնչացում։ Ականատեսին հատավ Հայերի միայն 10 տոկոսը,— բնդգծում էր Հետաքրքիրը։ Մնացածները ազատվեցին կամ մահացան սովից ու անասելի տանջանքներից [2]։

Այս բոլոր գաստերը համոզիչ կերպով վկայում են այն մասին, որ Հայերի գանգվածային տեսաքաղումը Արեմտյան Հայաստանից, Կիլիկիայից ու Օսմանյան կայսրության այլ շրջաններից ամենևին էլ չէր բխում ռազմական անհրաժեշտությունից ու անվտանգության պահանջից, ինչպես պնդում էին հետագայում Թալեաթը, Էնվերն ու Ջեմալը՝ իրենց սեփական անձը արդարացնելու նպատակով, այլ, պարզապես, Հայերի ֆիզիկական բնաջնջման նպատակներից մեկն էր։

Անանատականերն ամրողջ աշխարհին պատմելին Թուրքական իշխանությունների կողմից ազատված Հայերի նկատմամբ գործադրված անմարդկային՝ հրեշավոր չարագործություններ մասին։ Կոմպոզիտոր Ռոմանոս Մելիքյանը, որն այդ ժամին էր Արեմտյան Հայաստան՝ Հայերի տված գործատանների քիմը պարզելու համար, հաղորդում էր, «Մուրադ-չայ գետի հովտում, ինչպես նաև Վանա լճի ու Խոյատ-չայ գետի ափերին և Արտքսի վերնահատակում ես տեսա Հայերի անհամար քանակություններ գիակներ, գերազանցապես կանանց ու երեխաների, որոնց լուրն ափ էր չպրտել։ Նրանց

---

1 Эрцберger М., Германия и Антанта, М.—П., 1923, стр. 83.
2 Դատավարության Թալեաթ-փաշայի, էջ 80։

կենդանի նետում էին ջուրը քուրքական ազգայրնների. նրի բոլորին Կարինի վիլայեթից քշում էին Միջագետք։

Ջանգվածային ջարդի պատմությունը և Համիդական 1915 թվականի մայիսից մինչև Հոլիան ընկած ժամանակամիջոցում Հայերի կրած կորուստները ուսումնասիրող անձանց հաշվումներով, միայն Բաշկչի ու Կարինի վիլայեթի մի մասում քուրքերը սրի էին քաշել 186 հազար հայերի[1]։ Նրա ասելական ջարդերը գրավիչ Կարինը, քաղաքին մոտ նրանց հայտնաբերելին 12 մեծ փոսեր, որոնք լցված էին ողջ-ողջ քաղված հայերի դիակներով։ Իսկ Մուշում, շատ տների մեջ ասա պինվոլնները գտան երեխաների հարյուրավոր դիակներ։ Եփրատի ափերը չեփ-չեղան էին հայերի դիակներով[2]։

Գերմանական միսիոներների պաշտոնական օրգանը հանդիսացող «Allgemeine Missionszeitschrift» քերթում գետնդված հոդվածում պատմվում էր այն մասին, որ աքսորավայրի հանապարհին շատ հայ կանանց կապում էին երեխաների հետ և Եփրատի բարձրադիր ափից նետում գետը։ Սկզբ երեխաները, որոնք ի վիճակի չէին քամահանալափ արագ քայլելու, անդնատեղը սպանվում էին։ Որոշ հազար կանանց տարան անապատի խորքը և այնտեղ գետահարեցին։ Վերջապես 50 ասորիկանների ջուրը 600 կանանց ու երեխաների հարկադրեցին նավ նստել Տիգրիս գետի վրա, հետո նրանց բոլորին ջուրը նետեցին...»[3]։

Անգլիական քերթերից մեկում 1915 թվականի նոյեմբերի 27-ին տպագրված իր հոդվածում Բրայսը, բերելով բազմաթիվ փաստաթղթեր, նշում էր հետևյալը. «Ծուրաքանչյուր նոր փաստ, յուրաքանչյուր նոր վկայություն ավելի են մեծացնում սարսափը» հաստատելով անհավատալի իրողություններ։ Այդ չարագործությունները ֆանատիզմի արդյունք չեն։ Մինչև քանը հաստատում են իրար հետ կապ չունեցող տարբեր աղբյուրներ։ Այնուհետև նա գրում էր, որ իր տրամադրության տակ եղած տեղեկությունների համաձայն, սկսած 1915 թվականի օգոստոսի 1-ից հետո էին ժամանել շուրջ 20 հազար հայեր, որոնք բոլորն էլ աքսորվածներին անապատ ուղեկցարկին երեխաներին խլում էին մայրերից և ջարդում անում նրանց՝ քարերին խփելով կամ կենդանի գետում ենթարկելով։ Իսկ այն տեղը, ուր քշել-հավաքել էին հայերին, վերջիններս ամեն օր հազարներով մնանում էին քաղցից.

---

1 ՀՍԱՀ ՎԳԱՄ, ֆ. 3000, ց. 65, թ. 138.

2 ՄԱՄ-ի Հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 65, ց. 1152, թ. 190—192.

3 АВПР, ф. «Политархив», д. 4526, л. 108

վարակիչ հիվանդություններից։ Իսկ նրանք, ում հաջողվում էր փրկվել, ամբողջ աշխատում էին ժանտարմներին։ «Առանց ոչ մի պատճառի խոցելով,— նշում էր Բրայսը,— մինչև օգոստոսի 14-ը սպանվեցին 200 հայերից ավելի հայեր [1]։

Կովկասյան բանակի շտաբին կից գտնվող ամագ քահանա Ինգլուլյանցը հղել էր Երզնկայում՝ ռուսական զորքերի կողմից քաղաքը գրավելուց հետո։ Ականատեսների պատմածների հիման վրա նա գրում էր, որ Երզնկայի հայ բնակիչներին մայիսի 28-ին տեղահան արտաքսել էին Քեմախ (քաղաքից 30 կմ. դեպի հարավ-արևմուտք)։ Ճանապարհին, Քեմախու ձորում, հայերին սպանում էին ու թողում վազորոք պատրաստված փոսերում կամ ուղղակի նեռում Քեմախի կամուրջից [2]։

Քեմախի ձորում հայերի զանգվածային սպանության մասին հաղորդում էր նաև կարինում գերմանական հյուպատոս Ռիխտերը. նշելով, որ հունիսի 10-ից մինչև 14-ը 66-րդ հետևակայինի զրահապի կողմից այդ ձորում գնդակահարվել են 20-ից 25 հազար տեղահանված հայեր՝ գերազանցապես կանայք ու երեխաներ։ Այդ հանցագործությունը կատարվել էր Երզնկայից մի քանի ժամվա ճանապարհի հեռավորության վրա։ Երզնկայում գտնվող 3-րդ կորպուսի հրամանատարությունը ոչ միայն տեղյակ էր այդ դեպքի մասին, այլև ինքն էր թույլատրել, որ կանոնավոր զորքերը մասնակցության ունենային քաղաքի հայ ազգաբնակչության ոչնչացման գործին [3]։

«Մինչև հունիսի վերջը,— գրում էր Լեպսիուսը,— կարող էր այն տպավորությունը ստեղծվել, որ այդ միջոցառումները կատարվանափակվեն տարատեսակ տեսակետից վտանգ ներկայացնող չբաններով (Կիլիկիա, Կարին), սակա հունիսի վերջին կատարություն իր վրայից վերցնական նեռնք քողը։ Այդ նույն ժամանակ Արևելյան Անատոլիայի բոլոր վիլայեթներում, ինչպես նաև ներքին գավառներում, որոնք պատերազմի թատերաբեմից հարյուրավոր կիլոմետր հեռավորության վրա էին գտնվում, սկսվեց հայերի զանգվածային տեղահանություն, որն ուղեկցվում էր նրանց ունեցած ամբողջ գույքի բռնագրավումով, տգեղ սպանությամբ ու երիտասարդ կանանց առևանգումով։

«Այժմ այլևս ոչ մի կասկած չկար,— եզրակացնում էր Լեպսիուսը,— որ խոսքը ոչ թե կայսրության անվտանգության նպա-

---

1 ЦГИА Груз. ССР, ф. 2с, д. 3193, л. 101.

2 ЦГИАМ, ф. 13159, оп. 1, д. 50, л. 11—13.

3 Lepsius, S. XXIV.

ասկին ուղղված ռազմական միջոցառումների, այլ հայ ժողովրդի ոչնչացման մասին էր[1]։

Կարինի վիլայեթի ամբողջ հայ ազգաբնակչությունը խմբերի էր բաժանվել և հանդուգնության տակ ուղարկվել հեռավոր ճանապարհ՝ գեպի անապատավայրը։

«Ճշդց գժբախտ մարդիկ,— ասված է մի փաստաթղթում,— հանձնված էին ասիկանների, որոնք պետք է նրանցից ազատվեին՝ ինչ գնով էլ լիներ այդ։ Հենց որ տեղահանվածները դուրս եկան իրենց վիլայեթի սահմաններից, ոստիկանները առանձնացրին կանանց, տարան մոտը և գեղափողերին։ Կնոջանի մեջտեղ կանանց ու երեխաներին ուղարկեցին Տեր-Զոր և Մոսուլ։ Ճանապարհին գինվորները կողոպտում էին նրանց, վաճառում, սպանում հրացանի գոթով»[2]։

Օգրատի շրջան ուշացած մեծ քանակությամբ գիակներ էին տանում, որ գրանք տեղ-տեղ կուտակվելով ամբողջական էին առաջացնում՝ խանգարելով գետի ազատ ընթացքին։ 1915 թվականի Հունիսի 10-ին Դիարբեքիրի գերմանական հյուպատոս Հոլցապֆելը հաղորդում էր, որ մի քանի օր անընդհատ Եփրատ գետով յոզում էին մարդկանց գիակներ ու մարմինների առանձին կտորներ[3]։

Ահա ինչ էր գրում ազատված հայերի մասին Տարգեղդի ամերիկյան հյուպատոսը 1915 թվականի Հուլիսի 11-ին. «Ճանապարհ ամենաառաջին օրերին Տարգեղդ հկան Կարինի ու Երզնկայի շրջաններից անգահանված հայերի առաջին խմբերը՝ քնդոտիների մեջ, սովամահ, հիվանդ վիճակում։ Նրանք ճանապարհին էին ծգել շատ երկու ամիս՝ գրկվելով առանց ուտելիքի ու շրի։ Նրանց, ինչպես անասունների, խոտ էին տվել։ Վերջիններս այն աստիճան սովտած էին ծգել, որ ագահությամբ նետվեցին այդ կերի վրա։ Մահացած շատերին (ոչանները) նրանց ընկերն ճահճի հատվածներում տեղն ու տեղը գետին փոսերով մի քանի հոգուտ»[4]։

Կարինի վիլայեթից Մոսուլ ազատված 20 հազար հայերից տեղ հասան ընդամենը 4—5 հազ. հոգի, կանայք ու երեխաներ, որոնք քոփտատում էին փողոցներում՝ հաց մուրալով։ Մարդ ընկնելուն պես կարգի է գիանչ։ Քե ինչպես քաղաքի բոլոր փողոցների ու

---

[1] Lepsius, S. XXIV.

[2] La voix d'Armenie, № 7, 1918, p. 216.

[3] Lepsius J., S. XXII.

[4] Анри Барби. В стране ужаса Мученица Армения. Тифлис, 1919, стр. 42.

Հրապարակներ, ուր խմբվել էին տարբեր տեղերից եկած շուրջ 30 հազար տղերք հյուծված, տանջված կանայք ու երեխաներ՝ ծածկված քնքուշներով։ Շուտով գինվորները նրանց քշեցին ավելի հեռու՝ անապատային շրջաններ, ուր նրանց մեռնում էին քաղցից ու հիվանդություններից։ Կարինի վիլայեթի ամբողջ հայ ազգաբնակչությու... ց կեսդան էր մնացել ընդամենը 2 հազար մարդ[1]։

Գառնիսպիճից առաջ Կարինում բնակվող 18 հազար հայերից ոստանական տղերքի քաղաք մնելու ժամանակ կենդանի էին մնացել 120 հոգի, գերազանցապես կանայք ու երեխաներ։ Կարինի վիլայեթի մեկ մասով գյուղերում և ոչ մի հայ չէր մնացել։

Ինչպես Կարինի, այնպես էլ մյուս վիլայեթների հայերի ողջ ունեցվածքը աճուրդով վաճառքի էր հանված, իսկ ստացված գումարը՝ հանձնված գանձատան։ Հայերի տները, տնտեսությունն ու հոգը տեզական իշխանությունները բաժանեցին Վանից, Մանազկերտից ու Բոլբունից տեղափոխված քուրդերին։

Եթե Կարինի հայերն աքսորվեցին ու ոչնչացվեցին դեպի Մասուլ տանող ճանապարհին, ապա Բաղեշի, Մուշի, Սգերդի ու Տիարբեքիրի վիլայեթներում բնակվող հայերը կառավարության հատուկ հրամանի համաձայն սրի քաշվեցին տեղում։

Այդ չարագործությունն իրագործվում էր Վանից եկած մահմեդական վերաբնակիչների օգնությամբ, որոնց մեջ երիտքուրքերն առանձին էին սերմանել դեպի հայերը և կոչ էին անում ոչնչացնել նրանց՝ ամբողջ ունեցվածքին տիրանալու նպատակով։ Անհատների խոսքերով պետավարությունն ամբողջ մի բանակ էր առեղծել, որը կազմված էր ամենադաժան մարդասպաններից... Սրանց հանձնարարել էին բոլոր ճանապարհների վրա՝ հայերի փախուստը խանգարելու համար։ Նրանց պիտի էին և հանձնարարել քայլանելու բոլոր քրիստոնյաներին։

Թուրքական իշխանությունները հայերի արյունոտ չարչ կազմակերպելի նաև Բաղեշում։ Հունիսին քուրքական գորքերն անապատներին շրջապատեցին քաղաքը։ Հայերին արգելեցին դուրս գալ իրենց թաղամասերից։ Ամեն տեսակ զենքը,—գրում է ականատեսներից մեկը։ Քաղաքի ամբողջ հայաբնակ մասը պատերազմի վիճակում։ Սպանելով բոլոր ազամարդկանց, թուրքերն հրապարակ գուրս բերին կանանց ու երեխաներին ու քշեցին

---

1 La voix d'Armenie, 1918, № 7, p, 217. Այդ մասին մանրամասն տե՛ս Bryce, p. 222—237; Lepsius, S. XII—XIII.

նրանց մղերը ճանապարհին նրանց բոլորին կոտորեցին ու թալանեցին փոսերում [1]։

Թուրքական մի ոպայի պատմածից երևում է, որ Բազեշի հայերի մեծ մասը ոչնչացվեց քաղաքի ամրոցից դուրս։ Դիակները նետված էին քարե վիհերների կողմից վազորոք փորված փոսերը։ Բազեշի վիլայեթի իշխանությունները հայերին քշում էին ժողովով լցված կալերը, դաները ժողովատեղում և հրկիզում։ Հայերը խեղդվում էին ծխի մեջ ու անդում մահանում։ Մնացյալ մեծ մասը զոհվում էր գնդակից, դաշույններից։ Ժանդարմները մի ուրիշ մեթոդ էլ էին կիրառում։ Նրանք պարանների վրա կապում էին կանանց ու երեխաներին իրար հետ ու մեծ բարբարոսությամբ գլորում անդունդը [2]։

Սղերդ քաղաքում թուրքերը խնայեցին 100 հայ արհեստավորների, նրանց հարկադրելով աշխատել թուրքական բանակի համար։ Բազեշում անզգական իշխանությունները մահից ազատեցին 15 հայ հացթուխների ու նրանց ընտանիքի անդամներին՝ սահմանելով, սակայն, մահմեդականություն ընդունել։ Մի քանի հարյուր հայեր քաղվածքին լծուեցրած [3]։

Բազեշը գրաված ռուսական զորքերի ու հայ կամավորների առջև ատրատփնի մի տեսարան բացվեց։ Վիլայեթի գյուղերում ու բուն Բազեշում հայտնաբերվեցին մարդկային քաղմաթիվ կմախքներ ու ոսկորներ։ Բոլոր ջրհորները, որտեղ անզգական բնակիչները ամբողջապես պահում էին իրենց մթերքի պաշարները, լցված էին մարդկանց ոսկորներով։ Բազեշի չուրջ 18 հազար հայ բնակիչներից կենդանի էին մնացել մահմեդական կրոնը ընդունած մոտ 300—400 կանայք ու երեխաներ։

Նույն հաստատերին ստժանացան նաև Մուշի վիլայեթի հայերը։ Պատերազմի հենց սկզբին անզգական իշխանությունները հայ ազգաբնակչությունից խլեցին քոթենի բոլոր պաշարները ու 30 հազար ոչխար, որից հետո հայերին ստիպեցին իրենց ամբ ունեցվածքը հասցնել մինչև թուրքական զորքերի անցարաչխման վայրը։ Թվ քանի որ բոլոր աշխատունակ տղամարդիկ զորակոչված էին կամ քաղվում էին չինություն, թեռները ստիպված էին կրել ծերերը, կանայք ու երեխաները՝ քրտի ու տառապանքի պայմաններում։ «Նրանցից ոչ ոք ևս չվերադարձավ,— հաղորդվում է «Кавказское слово» թերթում [4]։

---

[1] ՍՊՀԱ Գրզ. ՍՍՀ, ֆ. 2ը, գ. 3599, գ. 185.
[2] „La voix d' Armenie", 1918, № 7, p. 271.
[3] ՍՊՀԱ Գրզ. ՍՍՀ, ֆ. 2ը, գ. 3665, գ. 8.
[4] «Кавказское слово», 28.II 1915, № 48.

Մուշում բնակվում էին 25 հազար հայեր, որոնք կազմում էին քաղաքի բնակչության մեծամասնությունը։

Մուշի վիլայեթում 300 հայկական գյուղ կար, յուրաքանչյուրում միջին հաշվով 500 բնակիչ։ Երբ ռուսական զորքերը հայ կամավորների հետ միասին մտան Մուշ, այնտեղ ոչ մի հայ չէր մնացել։

Մուշի հայերի ոչնչացման պատմությունը համառոտակի հետևյալն է։ 1915 թվականի հուլիսի սկզբին Վասպուրական ուղարկվեց 20 հազար զինվոր, հրետանու հետ միասին։ Երթևեկությունը քաղաքը, որտեղ հուլիսի 11-ին սկսեցին զինազերծել քաղաքի հայկական թաղամասերը, որոնց այնուհետև լրիվ կազատվեցին զինվորների կողմից։ Հայերի տները հրկիզում էին։ Կենդանի մնացածներին քշեցին Ուրֆա։

Հայկական 20 գյուղերի բնակիչներին՝ շուրջ 5 հազար մարդ, հավաքեցին Մուրը կարապետ եկեղեցում և այնտեղ բոլորին սպանեցին։ Մուշի վիլայեթից 4 հազար հայեր փախան լեռները և սկսեցին համառ դիմադրություն ցույց տալ թուրքական զորքերին[1]։

Մամուր-ուլ-Ազիզ վիլայեթում հայերի նկատմամբ ձեռնարկված սրչության անպրեսիաները սկսվեցին 1915 թվականի հունիսի լույս 23-ի գիշերը։ Նախ ոչնչացվեց և այնուհետև ոչնչացվեց նույն հանգամանքին սրժանացան Սբվասի վիլայեթում բնակվող հայերը, որ նրանց թիվը հասնում էր 160 հազարի։ Միայն երկու շաբաթվա ընթացքում հիշյալ վիլայեթում սպանվեցին շուրջ 5 հազար հայեր, իսկ նրանց գույքը բռնագրավվեց։ Սբվասում ապրող 25 հազար հայերից կենդանի մնացին 125 բնակիչ, բացառած բացառապես ծերերից ու երեխաներից։

Ականատեսները պատմում էին Դիարբեքիրի հայերի հրեշավոր բնաջնջման մասին։ Հայերին ոչ-ոչ նետում էին ջրհորները կամ փոսերը և հողածածկ անում։ Շատերին խեղդեցին Տիգրիս գետում։

Հայերին ոչնչացնելուց հետո նրանց ողջ ունեցվածքը՝ կահույքը, ոսկեղենները, խանութներում ու կրպակներում գտնված բոլոր ապրանքները կուտակվում էին եկեղեցիներում կամ ուրիշ խոշոր շենքերում։ Իշխանություններն ապրանքների իրացման հատուկ կոմիսիաներ էին ստեղծել, որոնք վաճառքի էին հանում հայերի ունեցվածքը։ Ստացված ամբողջ գումարը մտնում էր պետական գանձարանը։ Հայերին պատկանող կանխիկ դրամն ու թանկարժեք իրերը հավաքվում էին ժանդարմերիայի պետի կամ վալիի մոտ և այնուհետև ուղարկվում Ստամբուլ[2]։

---

1 Մուշի դեպքերի մասին մանրամասն տե՛ս Bryce, p. 88—92.

2 The Memoirs of Naim Bey, p. 49.

Թուրքական իշխանությունները արգելում էին ոչ միայն Արևելյան Անատոլիայում ու Արևմտահայաստանում, այլև Փոքր Ասիայի արևմտյան վիլայեթներում ու Բուլղարիայում քրիստոնյա հայերի նկատմամբ։ Այսպես, Անգորայում տարեկան 500 հայ աղջիկներին հնազանդեցնում էին մահոմեդականության, ձորում, նրանց վրա հարձակվելիքին գործում էին ժանդարմները և բոլորին կողոպտելուց հազարավոր հայ կանայք, երեխաների հետ միասին, Բուլղարիայից ու Արևմտյան Անատոլիայից աքսորվելիքին վոնյա, ուր նրանք միայն անապատատեղ, բայց երկնքի տակ, ամեն օր հոգսերով մահանում էին սովից ու համաճարակից [1]։

Թուրքական իշխանությունների համար գլխավորն այնքան բարդ էր հայերի ոչնչացման իրենց չարանենգ պլանն իրագործելու կիլիկիայում։ Օրիոմբուրքերն ամենից ավելի վախենում էին Զեյթունում (Պահանջի վիլայեթ) բնակվող հայերից, որոնք գործը տանող իրենց համառ պայքարի շնորհիվ կարողացել էին կիսանկախ վիճակում մնալ՝ հարկահանությունն ևս մեծով թուրքական գորքերի հարձակումները [2]։

Թուրքական իշխանությունները գիտեին, որ զեյթունցիներին ընկճելն այնքան էլ հեշտ գործ չէ, ուստի և որոշեցին գիմել խորամանկության։ Նրանք բանակցությունների մեջ մտան Կիլիկիայի կաթողիկոս Սահակի հետ և վերջինս համոզեցին առաջարկել զեյթունցիներին գենքը հանձնել։ Դրա գիմաց իշխանությունները խոստացան նրանց ներողամիտ վերաբերվել։ Սահակը համաձայնվեց դրա հետ՝ հույս ունենալով այդ ճանապարհով փրկել իր հայրենակիցներին։ Զեյթունցիները ենթարկվեցին կաթողիկոսի խորհրդին, սակայն գենքը հանձնելուց անմիջապես հետո թուրքական իշխանությունները բոլոր զեյթունցիներին աքսորեցին։ Աքսորված հայերի հոգսերի վրա նրանք բնակեցրին Մարաշի գավառի հայ մահմեդականներին (մահմեդական գաղթականներին) [3]։

Կիլիկիայից Միջագետքի անապատները աքսորված հայերի բնակավայր քիչ հագիվ էր մոտ 27 հազար մարդ [4]։

Հայերին գլխովին չոչնչացրին միայն երկու քաղաքներից՝ Մառաշից ու Զեյթունից։ Դա բացատրվում էր նրանով, որ այդ քաղաքներում էին գտնվում չեզոք տերությունների բազմաթիվ

---

1 The Memoirs of Naim Bey, p. 45.

2 Այդ մասին մանրամասն տե՛ս Մ. Գ. Եփրեմյան, Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը թուրքական բռնապետության դեմ 1850—1918 թթ., Երևան, 1961։

3 Bryce, p. 468—469.

4 Նույն տեղում, էջ 472։

ներկայացուցիչները. Արևմտահայաստանի, Կիլիկիայի և այլ տեղերի հայերին ոչնչացնելու իրենց ծրագիրը մինչև վերջ իրականացնելու համար երիտթուրքերը ձգտում էին համաշխարհային հասարակական կարծիքից թաքցնել իրենց չարագործությունները, որոնցից կանխեին ստանալիք պետությունների միջամտությունը։

Զանգվածային ջարդերից ու սպառից բացի, հայերին մեկտեղից վերացնելու մեթոդներից մեկն էլ նրանց բռնի քրքրումն էր։ Շատ չլսելեներում հայերը, իրենց կյանքը փրկելու համար, ընդունում էին մահմեդական դավանանքը։ Սրվատում, ապա հայերին, որոնք համաձայնվում էին մահմեդականություն ընդունել, առաջարկվում էր երիտթուրքերին հանձնել իշխանություններին, իսկ իրենք՝ մնալով նշանակված չլսելեներում, ծառայություն հայ սպամարդկանց համատարած լինելուն իշխանությունները չհամաձայնվեցին, իսկ կանանցից պահանջեցին, որ իրենց դավանանքին անցնելու արարողությանը նախ պանվի որևէ մահմեդական, որը պատրաստ կլինի ամուսնության մեջ մտնելու դավանափոխ հնոց հետ։ Հայ կանանցից շատերը, սակայն, գերադասում էին վերջ տալ իրենց կյանքին՝ նեռվելով ծիրանի ջրերը։

Մեծավճար՝ Մամուռն, Քերասոնն և այլ քաղաքների հայերը, որոնք իշխանությունների ենթման ասպ մահմեդականություն էին ընդունել, ազատվեցին երկրի խորքը, քան թուրքական իշխանությունները խոստացել էին այդ բանը չանել [1]։

Մամուռում գերմանական փոխ-հյուպատոս Կիլգոֆը 1915 թվականի հունիսի 4-ին հաղորդում էր. «Վիճակավարական մարմինները մոլեռանդ թուրքերին ու քրդերին ուղարկում էին բոլոր հայկական տները՝ մահմեդական կրոն ընդունելու օգտին պրոպագանդա մղելու նպատակով՝ ամենատանը հնոհանգիստով սպառնալով նրանց, ովքեր հավատարիմ կմնային իրենց կրոնին [2]։

Բազմում ապրող 18 հազար հայերից իսլամի դավանանքին անցնելով՝ փրկվեցին 300—400 կանայք ու երեխաներ։

Առաքյալի հայ պատրիարք Զավեն Եղյանը 1916 թվականի հունվարին հաղորդում էր, որ հայկական շատ բնակիչներ իրենց կյանքը փրկելու համար ստիպված էին դավանափոխ լինել։ Այդ ձևով մահմեդականություն ընդունեցին 1000 բնակիչ՝ Կեսարիայից, 800 բնակիչ՝ Սեբաստիայի շրջանի և 1000 բնակիչ՝ Տարսոնի հայերից։ Բանակ զորակոչված հայերի բնակիչները ոչնչացվում էին մահմեդական գյուղերը, ուր նրանց բռնի ուժով տան-

---

[1] «Документы и материалы», л. 236—237.

[2] Lepsius, S. XXXV.

պում էին հրաժարվել իրենց կրոնից։ Բանակում գոնվող հազարավոր հայեր,— գրում էր սյունհետ Ջավեն Ծղյանը,— ամեհվան սպառնալիքի տակ ստիպված են մահմեդականություն ընդունել։ Ջինվորներին ու սպաներին կրոնափոխ անելու նպատակով, հատուկ կարգադրություններ են իջեցվել նույնիսկ բանակային կորպուսներին [1]։

Մյուդենաց աքսորվելու ճանապարհին տասնյակ հազարավոր հիմնատարած հայուհիներ վանառվիցին թուրքական հարեմներին։ Մնացածներից խլված հազարավոր հայ մանուկներ ուղարկվեցին այսպես կոչված կառավարական որբանոցները, ուր նրանք դաստիարակվում էին մահմեդական ոգով, թուրք երեխաների հետ միասին։

Դժվար է ճշգրիտ կերպով որոշել այն հայերի քիվը, որոնց պատերազմի տարիներին բռնի կերպով պարտադրվեցին մահմեդական դավանանք ընդունել։ Ազբյուրները տարբեր տվյալներ են հաղորդում։ Մակայն մեր տրամադրության տակ եղած նյութերը համադրելով, կարելի է ասել, որ այն ժամանակ մահմեդական կրոնն ընդունողների մոտ 200 հազար հայեր, գերազանցապես կանայք ու երեխաներ [2]։

Հնչտ չէ որոշել նաև քարգերի ու աքսորի հետևանքով զոհված հայերի ստույգ քիվը։ Բնդհանուր տարբեր ազբյուրներից և հեղինակներից Թուրքիայում հայերի ընդհանուր քիվն վերաբերող մի շարք տվյալներ։ Կ. Պոլսի հայկական պատրիարքարանի տեղեկատվական տվյալներով Թուրքիայում կար 2 միլիոն 800 հազար հայ ազգաբնակչություն, որից Արևմտյան Հայաստանում՝ 1 միլիոն 630 հազար [3]։ ՍՍՀՄ արտաքին գործերի միհիստրության տրամադրության տակ պահպանված հնչտերի ընդհանուր քիվը աշխարհում 1914 թվականին ազգաբնակում եղած է, որ Օսմանյան կայսրությունում հայերի քիվը կազմում է 2 միլիոն 26 հազար, որից Արևմտյան Հայաստանում՝ 1 միլիոն 403 հազար [4]։ Հայոնի պատմության Մորգանի տվյալներով հայերի քիվը Օսմանյան կայսրությունում պատերազմի նախորյակին կազմում էր 2 միլիոն 380 հազար [5]։

Թրանսիական հայտնի ժուռնալիստ Մորիս Պեռնեն իր «Թուր-

---

1 «Документы и материалы», с. 244.

2 Այդ քիվը մեզ է թերում և նահանջը Տե՛ս F. Nansen, I' Arménie et le Proche Orient, Paris, 1928, p. 225.

3 Population arménienne de la Turquie avant la guerre. Statistiques établies par le Patriarcat arménien à Constantinople. Paris, 1920, p. 9.

4 Տե՛ս АВП СССР, ф. 132, оп. 2, п. 101, д. 3, л. 35—48.

5 Jacques de Morgan, Histoire du peuple arménien, Paris, 1919, p. 297

քանի հարցը խորտակով գրում նշում է, որ հայերի բնիհանուր թիվը Օսմանյան կայսրությունում հասնում էր 2 միլիոն 500 հազարի [1], Իրանահայ հայտնի իրավագետ Ռշտուն-Թևկելնի տվյալներով՝ 2 միլիոն 400 հազարի [2], ռուսական աշխարհագրական ընկերության կովկասյան բաժանմունքի տվյալների համաձայն՝ 2 միլիոն 300 հազարի [3]։

Այսպիսով, բերված տվյալները քույլ են տալիս, որ առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին Օսմանյան կայսրությունում հայերի թիվը կազմել է մոտ 2 միլիոն 500 հազար։

Ինչպես մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմը տեղի ունեցած հայկական շարժերին ու արտագաղթերին, հայերը կազմում էին Արևմտյան Հայաստանի ազգաբնակչության հարաբերական մեծամասնությունը, որը երևում է հետևյալ տվյալներից. 1912 թվականին նրանք վեց վիլայեթներում կազմում էին բնակչության 38,8%, մինչդեռ թուրքերը՝ 25,4%-ը, քրդերը՝ 23,8%-ը, հույները, ասորիները, լեռնցիները, լազերը, պարսիկները և այլք՝ 11,8%-ը [4]։

Ինչպես հայերի բնիհանուր թվի մասին գոյություն ունեն տարբեր տվյալներ, այնպես էլ 1915—1916 թվականներին զանգվածային շարժերի ու սպանդի հետևանքով նահատակ եղած հայերի վերաբերյալ տվյալները տարբեր են։ Այսպես, քան Լեպսիուսի տվյալների, պատերազմի տարիներին զոհվել է մոտ մեկ միլիոն մարդ, քանի որ այդ ժամանակ Թուրքիայի տարածքը հայ ազգաբնակչությունից կենդանի էր մնացել ընդամենը 300 հազար մարդ։ Դրանցից 200 հազար հոգի մնում էին Թուրքիայում, մոտ 200 հազար հոգի, գերազանցապես կանայք ու երեխաներ, բռնի կերպով մահմեդականացվելուց էին ընդունել, 250 հազար մարդ փախել էր Անդրկովկաս և 200 հազար հոգի ապաստանում էին Միջագետքի ու

---

1 Maurice Pernot. La question Turque. Paris, 1913, p. 207.

2 М. Г. Ролэн-Жекмен. Армения, армяне и трактаты. Пер. с франц. Ст-е «Положение армян в Турции до вмешательства держав в 1895 году». М., 1896, стр. 6.

3 Ст-е «Известия Кавказского отдела императорского русского географического общества», Тифлис, 1914, т. 22, вып. 2, стр. 125. 1914 թվականին 4,47 մլն. հոգուց հայերի բնիհանուր թիվը 2 մլն. 38 հազար մարդ (43,4%) բնակվում էր Օսմանյան կայսրության սահմաններում, 2 մլն. 54 հազար (45,3%)՝ ռուսական կայսրությունում և 330 հազար մարդ (6,7%)՝ այլ երկրներում։ Ստ-ե Հայկական ՍՍՀ Պետա. երևան—Մոսկվա, 1921, էջ 58։

4 «Современник», XI, 1914, № 194, стр. 188.

Սիրիայի համալիմպերատորության համաքաղաքներում [1]։

Այդ տեղեկություններին համաձայն, երիտթուրքերը ոչնչացրել Ամասիայի գավառությունում բնակվող հայ ազգաբնակչության մոտ 55 տոկոսը [2]։ Անգլիական «Morning Poste» թերթը 1916 թվականի ապրիլի 10-ի համարում հենվելով չեզոք տերությունների դիվանագիտների հաղորդումների վրա, նշում էր, որ թուրքական իշխանությունների կողմից ոչնչացվել են մեկ միլիոնից ավելի հայեր [3]։

Անգլիական «Գատուրա գրքի» հաշվումների համաձայն, 600 հազար հայերի հաղորդվել էր փոխել արտաստանման, 600 հազարը ոչնչացվել էին և 600 հազար հոգի՝ մեռցել իրենց տեղերում։ Մնացյալ շատ հայեր գոհվել են ազատության, այդ պատճառով էլ անհնարին է ճշգրիտ որոշել բոլոր գոհերի քիվը [4]։

Վերջերս ԱՄՆ-ում հրատարակված հայտնի պատմաբան-միջազգայնագետ Ջորջ Լենչովսկու գրքում նշվում է, որ «1915—16 թթ. տեղահանվեցին մոտ 2 միլիոն հայեր, որոնցից 600 հազարը ոչնչացվեցին [5]։

«Անվիճելի ու պարզ է այն փաստը,— հայտարարեց գերմանական փաստաթղթերից մեկը,— որ մի քանի ամսվա ընթացքում 1 միլիոն 800 հազար հայերից 1 միլիոն 400 հազարը ոչնչացվեցին և նրանցից 1 միլիոնը սպանվեցավ [6]։

Հիմնվելով գերմանական հյուպատոսների տվյալների վրա, որոնք Մամուրեթ գերմանական գեներալ-կապիտանության տարբեր տեղերում էին հաղորդում հայերի ջարդի ու աքսորի մասին, Մանդելշտամը գրում է, որ սպանվել են 1 միլիոն հայեր։ Սպանվածների և քաղցից ու հիվանդություններից մահացածների կեսը կանայք ու երեխաներ էին [7]։

Ամենից ավելի ամբողջական պատկերացում գոհերի ընդհանուր քիվ մասին տալիս են այն տվյալները, որոնք բերվում էին Վիլհելմ II-ի կառավարության ուղղված հայկական տարբեր կոմիտեների զեկուցագրերում և էլուսեռյանի հրատարակած 248 հազար հայեր, որոնք

---

[1] Lepsius J., S. LXV.

[2] «Документы и материалы», с. 246.

[3] АВПР, ф. «Политархив», д. 4657, л. 71. Այս քիվը բերում է նաև Լեոն. Ֆեո՝ «Պատմություն», էջ 333)։

[4] Mandelstam, p. 284.

[5] Lenzowski George, The Middle East in the World Affairs, New-York, 1953, p. 48-49.

[6] Տե՛ս Գաստավորության Բալկան-փաստ., էջ 166.

[7] Mandelstam, p. 438.

չից միայն 4 հազար հոգու էր հաշտվվել փրկվել, մնացածներն ոչնչացվել էին ու ոչնչվել։ Արեմտյան Հայաստանում հայ ազգաբնակչությունը կազմում էր 1 միլիոն 58 հազար մարդ, որից 340 հազարը փրկվեցին, իսկ 718 հազարն ոչնչվել ու ոչնչվել էին։ Արեմտյան Անատոլիայի 327 հազար հայ ազգաբնակչությունից 310 հազարը ոչնչվեցին կամ ոչնչվեցին։ Մամբրեի 194 հազար հայերից 30 հազար մարդ ազատազրման փախավ։ Թուրքիայի տերիտորիայից ու էյուալեթներից Թուրքական իշխանությունների կողմից ոչնչացվեցին ու ոչնչացվեցին 1 398 350 հայ[1]։

Ի մի բերելով հայտ բոլոր տվյալները, կարելի է վստահորեն ասել, որ 1915—1916 թվականների ընթացքում երիտթուրքական կառավարության կողմից ձնհնարկված հայացնել գործողությունների հետևանքով մեկնեկես միլիոն հայեր արտաքսվեցին այն տերիտորիաներից, որտեղ նրանք բնակվում էին դարերից ի վեր։ Նրանցից 1 միլիոնից ավելի մարդ ոչնչվեց կամ մահացավ սովից ու համաճարակից Միջագետքի ճանապարհին ու բուն աքսորավայրում։ Տարագրության մեջ գտնվող տասնվաթիվ հայերը, որոնց հաշտվվել էր կենդանի մնալ, բնակություն հաստատեցին Սիրիայում, Միջագետքում, Եգիպտոսում. մասամբ էլ գաղթեցին եվրոպական երկրները, ԱՄՆ և Հարավային Ամերիկա։ Այդպիսի արյունոտ, գազանային եղանակով երիտթուրքերը ոչնչեցրին հայկական հարցը։ Մաքրելով Արեմտյան Հայաստանն ու Կիլիկիան հայ ազգաբնակչությունից, երիտթուրքական կառավարող շրջանները ավերացրին այն տնտեսական, որը, նրանց կարծիքով, խանգարում էր պանթուրքական ձգտումների և, մասնավորապես, Անդրկովկասի նկատմամբ իրենց գաղթողական պլանների իրականացմանը։

---

1 ՍՄԿԿ կենտկոմին առընթեր մարքսիզմ-լենինիզմի ինստիտուտի հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 33, գ. 1183, թ. 170—193։ Հայկական ՍՍՀ Ազգայի ավյալների, երիտթուրքական կառավարության գաղտնիների կողմից սպանված հայերի քիվը անցնում էր մեկ միլիոնից (էջ 58)։ Հայկական բարդերի ահեղյական կոմմունիստները ամեն կերպ ոչխատում են նվազեցնել գոհերի քիվը։ Այսպես, Մելյան-գապի Թիֆլիսը իր հաշվում նում է, որ Ռամանյան կառավարության սրենքյան վիլայեթներից սպասել է մեկուկես միլիոն հայերի, որոնցից, ասկան, 600 հազար հոգի են սպանվել կամ մահացել քաղցից ու հիվանդություններից Միջագետքի սպասի ճանապարհին։ Տե՛ս Մելյան-գապի Թիֆլիս, էջ 218։

Փաստաթղթերը վկայում են այն մասին, որ քուրք ժողովուրդը ոչ միայն անմասնակից էր երիտթուրքական կլիկի կողմից անցկացվող հայերի ոչնչացման քաղաքականությանը, այլև փորձում էր հակազդել դրան և օգնություն ցույց տալ հայերին։

Ջավեն պատմիրզը, մանրամասն խոսելով հայկական կառույցների հետ կապված իրադարձությունների մասին, գալիս է այն եզրակացության, որ ոչ թե հասարակ ժողովուրդն է հարձակում գործել խաղաղ բնակչության վրա, այլ ինքը, կառավարությունը, որն իր ձրագիրը անց էր կացնում զինվորների, ոստիկանների, ժանդարմերիայի ու ավազակախմբերի օգնությամբ։ Հրամանը տրված էր կենտրոնից, և նրա իրագործումն ամենուրեք անողոք էր[1]։

Մի փաստաթղթում մատնանշվում էր, որ «ընդհատ կառավարության կողմից հայերի հանդեպ նման վերաբերմունքին, քուրք ազգաբնակչությունը նրանց նկատմամբ քշնամանք չի տածում։ Եթե ինքը կառավարությունը քրիստոնյաների ջարդեր չկազմակերպի, ապա հիմք չկա այդ բանը ազատել բնակչության կողմից»[2]։

Ֆիրոնսը, որը ուշնորությունն էր կատարում Թուրքիայի տարբեր շրջաններում, այդ կապակցությամբ գրում էր հետևյալը. «անձնական հարաբերությունները քուրքերի և հայերի միջև բոլորովին էլ վատ չէին։ Թուրքերն ի բնե մոլեռանդ ժողովուրդ չեն։ Թուրքերի կողմից հայերի նկատմամբ կիրառվող հալածանքներն ու ջարդերը ոչ մի կերպ չի կարելի գլուխ (ինչպես այդ սխալ կերպով անում էր եվրոպացիների ու ամերիկացիների մեծ մասը) որպես հետևանք այդ երկու ժողովուրդների գարավոր քշնամանքի՝ կրոնական հողի վրա։ Այդ գազանությունները ոչ մի կերպ չի կարելի բացատրել նաև այն բանով, որ իբր հայերը վաչկատուններ էին, որոնք անողոքաբար շահագործում էին պարզամիտ քուրքերին։ Վերջին բացատրության վրա հատկապես պնդում էին այն անձինք, որոնք ոտքում էին ինչ գնով էլ չինի արդարացնել կատարվածի չարագործությունները։ Ջէ՞ որ հայտնի է,—շարունակում էր Ֆիրոնսը,— որ ջարդերը տեղի էին ունենում ոչ միայն խոշոր կենտրոններում, ուր խնայած ապրում էին մեծ քվով ունևոր հայեր, այլև միակերպ ու գարմանալիորեն պլանավորված կարգով կազմա-

---

1 «Документы и материалы», л. 241.

2 ЦГИА Груз. ССР, ф. 2с, д. 3187, л. 162—163.

ֆերոպչում էին նաև այնպիսի գյուղերում, որտեղ հայերը և տգետ էին, և աղքատ [1]։

Ֆերոնի այս վկայությունը խոսում է այն մասին, որ քուրդական կառավարությունը որոշել էր իսպառ բնաջնջել բոլոր հայերին՝ անկախ նրանց դասակարգային պատկանելությունից։

Առանձին տեղերում քուրդ ազգայնակչությունը փորձում էր խանգարել իրենց հետ կոզբ-կոզբի բնակվող հարևան հայերի տեղահանմանը։ Այսպես, օրինակ, 1915 թվականի հուլիսին, երբ Մամրեշից հրաման ստացվեց հայերին միջազգային մասին, հարևանում բնակվող քուրդերը փորձերին խանգարել դրա իրագործմանը [2]։

1915 թվականի հոկտեմբերի 6-ին անգլիական պառլամենտի նիստում պրոֆեսոր Թոյնբին հայտնեց, որ երբ Տրապիզոնի քուրդերը իմացան հայերին ոչնչացնելու վերաբերյալ կառավարության կողմից տրված հրամանի մասին, մահմեդական ազգայնակչության մեծամասնությունը պատրաստ էր փրկել հարևան-հայերին՝ թաքցնելով նրանց իրենց տներում։ Սակայն կառավարական գործակալները շատ անողոք էին. նրանք փնտրում-գտնում էին հայերին, տանում քաղաքից դուրս և այնտեղ սպանում կամ խեղդում ծովում [3]։ Քուրդերից մի քանիսը նույնիսկ կենդանի մնալու համար իրենց կոչել են իշխանությունների դեմ՝ չնայած փախած հայերի հետ մնալուն։ Նրանց բոլորը արժանացան նույն ճակատագրին, ինչ-որ հայերը՝ սպանվելուն։

Ներկայացվող իրազեկությունների ամենաուշագրավ մանրամասնությունը, որը երկար տարիներ պահել է Թուրքիայում, արտագրի կնոջով նշում է, որ այն, ինչ որ կատարվեց հայերի հետ 1915—1916 թվականներին, տեղի ունեցավ փոքրաթիվ մի խմբի կամքով, և ոչ թե ամբողջ քուրդ ժողովրդի համաձայնությամբ։ Շատ հայեր,— գրում է նա,— փրկվեցին իրենց հարևան-քուրդերի շնորհիվ, որոնք նրանց թաքցնում էին իրենց տներում ոսոխականական ուժեղ հետապնդման պայմաններում, վտանգի ենթարկելով իրենց կյանքը [4]։

Պետք է նշել, որ ոչ բոլոր քուրդ պաշտոնյաներն էին մասնակցություն ունենում այն անմարդկային գործողություններին, որ

---

1 Гиббонс Герберт-Адамс, стр. 23.
2 ЦГИА Груз. ССР, ф. 2с, оп. 1, д. 3599, л. 137.
3 Toynbee, p. 40—41.
4 Lynn Scipio. My thirty years in Turkey, New Hampshire, 1935, p. 113.

նրանցից պահանջում էին երիտթուրքական գնդավարներից։ Վերը խոսվից կառավարության այն կարգադրության մասին, որով հատուկ նշված էր, որ պաշտոնական կամ մասնավոր այն անձինք, որոնք կփորձեն պաշտպանել կամ ապաստանել որևէ հայի, կդիտվեն որպես ոճրագործների ու կրոնի քշնամիներ և դրան համապատասխան կպատժվեին [1]։

Ջնայած այդ նախազգուշացմանը, թուրքական պաշտոնյաներից շատերը հրաժարվում էին գահճի դեր կատարել։ Ջավեն պատրիարքը նշում էր, որ հայկական յարդ կազմակերպչու մասին թուրք վաչիի հրամանը չկատարելու համար երեք կայմակամ զնդանահարվել էին [2]։

Թուրքական իշխանությունների կատարած չարագործությունների ամենասոսկալիներից մեկը գրում էր, որ երբ Դիարբեքիրում հրապարակվեց հայերին ոչնչացնելու վերաբերյալ հրամանը, երեք կայմակամ հնազանդելին վաչիին, որ իրենց խիղճը թույլ չի տալիս հանցագործության դիմելու և, նրանք գերադասում են հրաժարական տալ։ Նրանց հրաժարականը ընդունվեց, սակայն երեք պաշտոնյաներն էլ գազանի կերպով սպանվեցին [3]։

Հայկի նահանգապետը՝ Քեչյալ-բեյը Թալեաթից սոսկալով հայերին ոչնչացնելու հրամանը, հեռագրեց Ստամբուլ հետևյալը. «Ես այս նահանգի նահանգապետն եմ և չեմ ցանկանում նրա գահճի գառնալ։ Քեչյալ-բեյն անմիջապես պաշտոնազրկվեց. նրա տեղը նշանակվեց Բեքիր Սամի-բեյը [4]։

Մեզ արդեն ծանոթ Նազիմ-բեյն իր հաշիվում ընդգծում է, որ Տեր-Զորի (Հայկի վիլայեթ) նոր նահանգապետն ամեն ինչ անում էր, որպեսզի մի փոքր մնդմացնի ոչնչորված հայերի տառապանքները։ Կենտրոնական իշխանությունների հրամանների հակառակ, նա հայերին չքշեց ավելի հեռու՝ դեպի անապատների խորքը, այլ նրանց տեղ «ապաստան» վթաններ խփելու համար և հնարավորություն ստեղծեց գրագրվելու արհեստներով ու առևտրով։ Հայերը բացեցին դերձակատներ ու կոշկակարական արհեստանոցներ, նպարավաճառոանոցներ ու կահույքգործի խանութներ, կառուցեցին մի քանի փուռեր։ Ոչնչորված հայերի մեջ մեծ քվով բարբառագիտներ ու չինարարներ կային։ Նրանց օգնությամբ Տեր-Զորում

---

1 Տե՛ս Մեհյան-գործ Ռիքաբ, էջ 187—188։

2 «Документы и материалы», с. 242.

3 Նույն տեղում, թ. 228։ Այդ մասին տե՛ս նաև Հնգամյակ մեջ, «Տաճկահայոց Թալեաթյան», էջ 81—82։

4 The Memoirs of Naim Bey, p. 8.

մեծ հիմանգամանց կատուցվից։ Բայց հենց որ Սամսոնում տեղեկացան այն մասին, որ նահանգապետը հայերի հետ շատ մեղմ է վարվել, վերջինս անհապաղ հեռացվեց պաշտոնից։ Նրա տեղը նշանակվեց դահճապետներից մեկը՝ Վանի նախկին նահանգապետ Ջեվդեթ-բեյը [1]։ Մոտ 200 հազար հայեր, որոնք տարբեր տեղերից հավաքվել էին Տեր-Զորում, մաս-մաս ուղարկվեցին Մոսուլ, ուր նրանք բոլորը ոչնչացան սարսափելի պետականների պետականներից, քաղցից ու հիվանդություններից։

Ազատյի վայրին, գալով Թել-ուլ-Աին և տեղեկանալով, որ այնտեղ մոտ 50 հազար հայ է հավաքվել, հրամայեց բոլորին ոչնչացնել։ Տեղացի տեղի կոմսական Յուսուֆ Զիյա-բեյը հրաժարվեց կատարել նրա կարգադրությունը, որի համար շուտով հեռացվեց պաշտոնից։ Նրա տեղը նշանակված նոր կոմսականը՝ Քերիմ-բեյը մարտի 17-ին սկսեց արտաքսել Թել-ուլ-Աինում բնակություն հաստատած հայերին։ Ճանապարհին, Խուրջիր գետի ափին ու Եափքի մոտերքում, նրանց բոլորը սրի քաշվեցին [2]։

Տեղեկանալով, որ արտորված հայերի մի մասը կանգ է առել Հալեպում, Քալեաքը հրամայում է քաղաքը մտցրել ոչխարների, և հայերին քշում են դեպի անապատների խորքը։ Ճանապարհին ուղեկցող պահակախումբը, դեկավարվելով հատուկ հրամանով, արտորյալներին չէր տալիս ո՛չ ուտելիքներ, ո՛չ էլ խմելու ջուր՝ ձգտելով այդ եղանակով հնարավորին չափ նվազեցնել նրանց քիվը։ Մանյան երիտթուրքական դեկավարները գոհ էին այն բանից, որ հայերի ոչնչացումը, նրանց կարծիքով, չափազանց դանդաղ էր կատարվում։ «Մահացածների վերաբերյալ մեկշաբաթյա ամփոփագիրը,— նշվում էր Սամսոնից ստացված մի գրության մեջ,— որը մեզ հաղորդվել է վերջին մի քանի օրվա ընթացքում, անբավարար է... Ոչ մի մարդ պատասխանատվության չի ենթարկվի արտորված հայերի նկատմամբ գաժան վերաբերմունքի համար» [3]։

Որը ներքին գործերի մինիստրությանը լուրեր էին հասնում, որ ոչ գեմ ոչ մի վայրում առանձին հայեր կենդանի են մնացել, գեմ չեն արտորվել Միջագետքի անապատները, դրան անմիջապես հետևում էր Քալեաքի հրամանը՝ մնացած հայերի հետ հաշվեհարդար տեսնելու մասին։ Այսպես, Հալեպի նահանգապետը Քալեաքից ստացել էր հետևյալ բովանդակությամբ հեռագիրը. «Ընդառաջ

---

1 The Memoirs of Naim Bey, p. 20—21.
2 Նույն տեղում, էջ 24—27.
3 Նույն տեղում, էջ 28։

այն բանին, որ ամենից առաջ անհրաժեշտ է ոչնչացնել Հայ հոգեվարականությանը. մենք տեղեկություններ ենք հասել, որ առաջին հոգևոր անձինք ուղարկվել են այնպիսի կասկածելի վայրեր, ինչպես Սիբիրան ու Երուսաղեմը: Նման դիպուկներն աննկարագրելի զանգատություններ են: Ամբողջը նրանց համար պետք է նշանակի մինչև ոչնչացում: Ես խորհուրդ եմ տալիս գործել դրան համապատասխան [1]:

***

Շատ գեղեցիկ են եղել, երբ ցարդերի այդ սարսափելի օրերին հայկական ընտանիքները փրկություն են գտել իրենց հարևան քրդերի մոտ՝ առանալով վերջիններիս պաշտպանությունը: Այսպես, մի փաստաթղթում ասված է, որ քրդական Բոշքի և Միքրագի գյուղերում հաստատված հայ ընտանիքները ցարդերից ու կողոպուտից փրկվել են քրդերի շնորհիվ, որոնք որ ու դիշեր պաշտպանում էին նրանց քուրքերից [2]: Նկարագրելով հայերի ողբերգական վիճակը, քերքերից մեկը նույնպես մատնանշում էր, որ առաջին ամիսներում քրդերն իրենց մոտ թաքցնում էին հայերին [3]:

Այդ ահռելիության վառ ապացույցներից մեկը քրդերի մոտ պատսպարվող հայերի նամակն է՝ ուղղված ռուսական զորքերի հրամանատարին: 1916 թվականի ապրիլի 12-ի թվակիր այդ նամակում ասված էր հետևյալը.

«Մենք, ներքոստորագրյալներս, խուսափելով ցարդերից ու ոչոչ այլևլից վտանգից, ահա 11 ամիս է, ինչ գտնվում ենք սարերում՝ քրդական աշիրեթների մոտ, ուր, գրկել մերկ ու քաղցած, ապրում ենք սարսափելի աղքատության մեջ: Մեր կենդանի մնալու համար մենք պարտական ենք այդ քրդերին, որոնք մեզ փրկելու համար արհամարհում էին բոլոր վտանգները: Իսկապես, երբ քուրքական կառավարությունը իմացավ մեր փախուստի մասին, նա քրդական ցեղապետերին մոտ պաշտոնյաներ ու զափթիներ (ոստիկաններ) ուղարկեց՝ նրանց իր կողմը թեքելու և այդ ճանապարհով մեզ քուրքերին հանձնելու: Ցեղապետերը հրաժարվեցին դրանից: Այն ժամանակ նրանց մոտ ուղարկվեցին մոլլաներ ու շեյխեր, որոնք հիմնվելով գուրանի վրա, նույնպես մեր պաշտպաններին խորհուրդ էին տալիս սպանել մեզ, սակայն նրանց հաջողություն չունեցան»

---

1 The Memoirs of Naim Bey, p. 42.
2 ЦГИА Груз. ССР, ф. 2с, д. 3190, л. 80.
3 «Дрошак», 13.7.1918.

«Դրանից հետո,— ասվում էր այնուհետև նամակում,— Քուրքական իշխանությունները զորքեր ուղարկեցին քրդերի դեմ, բայց քրդերը հայերի հետ միասին նա մղեցին Քուրքերին։ Քուրքական զորքերի կողմից շրջապատված հայերն ու քրդերը կտրվեցին հարևան շրջաններից։ Ոչնչ պաշարները ապառվել էին։ Քրդերն իրենց հայվին կերակրում էին հայերին՝ վաճառելով իրենց ամբողջ գույքը և ի վերջո ընկնելով նույնպիսի ապերասի վիճակի մեջ, ինչ-որ հայերը։ Մարտափետի մի առ սկսվեց։ Հայերը խնդրում են, որպեսզի Բազեջը գրաված ռուսական զորքերը իրենց օգնության հասնեն։ Նամակի վերջում բերվում էր քրդերի կողմից փրկված հայ ընտանիքների ցուցակը։ Այսպես, քրդերը փրկել էին 60 ընտանիք Գարբյու գյուղից, 50 ընտանիք՝ Մեծենգ գյուղից, 55՝ Ջերգո գյուղից, 30՝ Արդեր գյուղից, 100-ից ավելի ընտանիքներ՝ Խրարբ, Քրդում ու Ջուման գյուղերից և 45 ընտանիք՝ Գուզգյոզ գյուղից։ Բացի դրանից, Հաքո գյուղի մոտ 400 ընտանիքներ ապաստան գտան քրդական Աղի բնակավայրում [1]։

Առանձնապես զգալի էր Գերսիմի քրդերի կողմից ցույց տրված օգնությունը, որոնք վաղուց ի վեր հայերի բարեկամներն էին համարվում։ 1915—1916 թվականների ամրոնոտ իրադարձությունների ժամանակ նրանք հազարավոր հայերի կյանքը փրկեցին։ Գերսիմի քրդերն իրենք ատում էին Քուրքական սիրապետությունը և Երզնկայի վրա ռուսական բանակի հարձակման ժամանակ գենքը ձեռին դուրս եկան Քուրքական զորքերի դեմ և իրենց պարտիզանական անընդմեջ գործողություններով խանգարում էին Քուրքական բանակին, քանդում ճանապարհները, կազմակերպում թիկունքի աշխատանքը և չորսփնջի հարվածներ հասցնում Քուրքերին։ Ապրատամը գերսիմցիները կապ հաստատեցին ռուսական բանակի ու հայկական կամավորական ջոկատների հետ։ Քրդական գնդերից մեկի հրամանատար գերսիմցի Մուստաֆա Վենանը Երզնկայի ռազմական շրջանի զորքերի ժամանակ իր զորամասի հետ միասին անցավ ռուսական զորքերի կողմը։ Անդրադառնալով հայերին ու ռուսական բանակին Գերսիմի քրդերի ցույց տրված օգնությանը, գնդապետ Նուրի Գերսիմին գրում էր, որ Երզնկայի շրջանի քրդական գյուղերը պատերազմի ժամանակ խզել էին իրենց բոլոր կապերը Քուրքերի հետ։ Երզնկայի շրջանի ռուսական զորամասերի հրամանատար Լյախովի համաձայնությամբ քրդական մարզերում՝ Եփրատից գնդի տրնկը ու հարավ ընկած տերիտորիայի վրա, ինչպես և Գերսիմում, քրդական ինքնավարության օրգաններ էին ստեղծ-

---

1 Անդրե Բարբե, стр. 54—57.

չէր։ Նորի Դերսիմցիի ասելով, Դերսիմը փաստորեն քաքափել էր Թուրքական լուծը և ինքնուրույնություն ձեռք բերել[1]։ Այնուհետև Դերսիմին նշում է, որ երիտթուրքական կառավարությունը քրդական գնդերի՝ «համիդիեներին» սպանությամբ, որոնք գերազանցապես կազմված էին հարեավոյին Քրգստանի խարված քրդերից, հնազանդության արյան մեջ խնդգծելն դերսիմցիների ապստամբությանը[2]։

Քրդական հնձնչագորը՝ «համիդիեներըն», երիտթուրքական կառավարության կողմից սպառազինված էին հայերի դեմ։ Այդ բանը նրանց հայտնվեց շնորհիվ նռանգան նեոպով տարվող հակահայկական ագիտացիայի, որը քրդական գործառնաբնում անց էր կացվում կառավարության գործակալների կողմից։ Երիտթուրքերը նկատ չունեին էին տարածում այն մասին, որ իբր հայերը Թուրքաստանի հնազանդ համակրելիները են հնդկ, որի համակրան ուսանները պատրաստվում էին սպանել հայերին՝ նվաճելու Արևմտյան Հայաստանն ու Քրգստանը։ Ընդ որում, երիտթուրքերը փորձում էին «համրանել քրդերին, որ հայերը նրանց կոչնչացնեն[3]։

Քրդերին հայերի դեմ գրգռելը երիտթուրքական գաղիճների, ինչպես և նրանց նախորդի՝ սրյունոս սուլթան Աբդուլ-Համիդի համար հայկական հարցը գյուղերում սերված մեթոդներից էր։ Սակայն երիտթուրքերի կողմից քրդերի նկատմամբ անընդհատ անցկացվող ասիմիլյացիայի քաղաքականությունը հանդիպում էր վճռական դիմադրության։ Զգալով իրենց ազատասեր քրդաշխատ վտանգը, քրդերն իրենց մեծամասնությամբ քշնամաբար էին տրամադրված երիտթուրքերի նկատմամբ, ուստի և չէին պատրաստում Թուրքիայի հայ ազգաբնակչության դեմ ձեռնարկված գաղանի անգրեսիանները։

❦

Հայերից չատերը երիտթուրքական գաղիճների ձեռքից ազատվելին արտ ժողովրդի չայն զանգվածների ցույց տրված օգնության շնորհիվ։

Աբաբների ազգային-ազատագրական շարժման գործիչներից մեկը գրում էր. «Դիտարքերը կատարած ուղևորության ժամանակ իմ ճանապարհն անցնում էր արաբական քնդերի միջով, որոնց մոտ

---

1 Dr. Nuri Dersimi, Kürdistan Tarihinde Dersim, Halep, 1952, s. 13.
2 Նույն տեղում, էջ 114։
3 Arshak Safrastian, p. 75.

ևս հանգիստում էի շատ հայ ազատարարների ու կանանց։ Նրանք հայերի հետ շատ լավ էին վարվում՝ չնայած կառավարության այն հրամանին, որ նրանց ազատելը բնաոջջիչ մի պատասխանատվություն էր։ Ես չեմ նկատել և ոչ մի փորձ, որ արարները սպանած լինեին հայերին կամ բռնաբարած նրանց կանանց։ Հնդհակառակը, ես լսել եմ, որ լաստառների վրա գտնվող արարները իրենց կյանքը մեծ վտանգի ենթարկելով, ջրից հանում էին խեղդվող հայ կանանց և... խնամում նրանց այնքան ժամանակ, մինչև վերջիններս վերականգնում էին իրենց ուժերը[1]։ Փարիզում լույս տեսնող «l'Arménie» թերթը 1917 թվականին հաղորդում էր, որ հայ գաղթականները Միջագետքի անապատներում քափառական կյանք են վարում և արաբների մոտ պաշտպանություն են գտնում թուրքական իշխանություններից։

Միջագետքի հայերին արաբ ազգաբնակչության կողմից ցույց տրված աղակցության մասին պատմում են նաև հենց իրենք՝ այն հայերը, որոնց հաջողվել էր փրկվել մահից։ 1922 թվականին Փարիզում հրատարակված «1915, Ակնա և Վերաժնունդ»[2] խորագիրը կրող իրենց հիշողություններում այդ հայերը, նկարագրելով ապստամբ Ջանպարհին իրենց կրած անմարդկային տառապանքների ու զրկանքները, երախտագիտությամբ են նշում իրենց հանդեպ արարների ցուցաբերած բարեկամական վերաբերմունքը։ Արաբները ապաստան ավելցին ժնոջներից զրկված բազմաթիվ հայ մանուկներին։

Հայերի նկատմամբ երիտթուրքական իշխանությունների դրժած բոնությունները զայրույթ ու բողոք առաջ բերին արաբ ժողովրդի ամենատարբեր խավերում։ Պատահաբար կենդանի մնացած հայերից մեկը բերում է հետևյալ բնորոշ փաստը. Քուրդ զանգվածները 70 հայ մանուկների լաստանավ նստեցրին և առանց դեմը վարդի բաց թողնելն Եփրատի ջրերը՝ ջրվեժի մոտ։ Լաստանավը չուռ եկավ, և բոլոր երեխաները խեղդվեցին։ Անգթական այդ մանուկների կործանմանն ականատես արաբները դիմեցին Հայոցի քուրդական իշխանություններին՝ պահանջելով պատժել գահիճներին։ Արաբների զայրույթը այն աստիճան խորն էր, որ քուրդական իշխանությունները ստիպված էին կախաղան հանել

---

1 «Документы и материалы», д. 300.

2 «1915. Ակնա և Վերաժնունդ». Փարիզ, 1922։ Երկրորդ հատորը, որը լույս տեսավ 1925 թ. «Ակը Ջոր» խորագրի տակ, նույնպես գրվել է հայ գաղթականների կողմից, որոնք ներկայումս էլ ապրում են Ակը-Ջորում և Միջագետքի այլ շրջաններում։

յաստանյաց ազնիվ տարիքին[1]։ Լինում էին դեպքեր, երբ արաբները հարձակվում էին հայերին ուղևորող տարիքների վրա, ապատում քաղքից հյուծված կանանց ու երեխաներին ու քաղքենում նրանց իրենց տներում[2]։ Բազմաթիվ ականատեսներ նշում են, որ արաբներն անձնագոհաբար պաշտպանում էին աքսորված հայերին, նրանց ապատան տալիս, կերակրում, կաշառում հայերին փնտրող ժանդարմներին։ Վառանդի ձնհարկներով սեփական կյանքը, արաբները գիշերով հայերին տեղափոխում էին ապահով վայրեր։ Արաբները հայերին աշխատանք էին տալիս, որպեսզի նրանք կարողանան կերակրել իրենց ընտանիքները։ Հալեպում, Դամասկոսում, Բազդադում և այլ քաղաքներում հայերը, տեղի արաբ ազգաբնակչության շնորհիվ, բացում էին արհեստանոցներ, մանր կրպակներ, տեղավորվում զանազան աշխատանքի։ Այդ եղանակով աքսորված հայերի մի մասին հաջողվեց կենդանի մնալ՝ չնայած թուրքական իշխանությունների կողմից կիրառվող բռնություններին ու հալածանքներին։

«Ոչ չլիներ արաբ ազնիվ ժողովրդի մարդասիրությունը, Սիրիայի ու Միջագետքի հայերի մեծ մասը գոյություն չէր ունենա[3],— գրում է իր նամակում 1915 թվականի ապրիլի առաջին կիսամյակից մեկը՝ Ա. Քորոսյանը։

Թուրքական իշխանությունները չկարողացան լրիվ ոչնչացնել աքսորված հայերին նաև այն պատճառով, որ թուրքական բռնակալական լծի դեմ արաբ ժողովրդի մղած երկարամյա համառ պայքարի հետևանքով արաբական մի շարք նահանգներ փաստորեն անկախություն էին ձեռք բերել։ Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին Թուրքիան իր տիրիշխանությունը պահպանում էր միայն Արևմտյան Արաբիայում (Հեջազ և Ասիր)։ Արաբական թերակղզու մնացած մասում Օսմանյան կայսրության տիրապետությունը զուտ ձևական բնույթ ուներ[4]։ Իսկ Օսմանյան կայսրության պատերազմի մեջ մտնելուց շատ չանցած արաբները գենքի դիմեցին՝ երիտթուրքական ասիմիլյատորների լուծը վերջնականապես թոթափելու համար։

---

1 «1915. Ակնա և վերածնունդ», էջ 58—60։

2 Նույն տեղում, էջ 72։

3 Տէր-Ներ. Հեղինակ՝ Ազգասէր վերապրողներ։ Փարիզ, 1955, էջ 28։

4 Лазарев М. С., Политика Англии в центральной и юго-западной Аравии в годы первой мировой войны. «Краткие сообщения Института востоковедения АН СССР, XXXV. Международные отношения и колониальная политика», М., 1959, стр. 19.

Երիտթուրքերին հաջողվեց հայերին կոտորել և վիրացնել հայկական հարցը մասամբ էլ եվրոպական տերությունների գրաված դիրքի պատճառով։ Կայսերական Գերմանիան՝ Թուրքիայի դաշնակիցը, պատերազմում չահագրգռված էր, որպեսզի Արևմտահայաստանի բուն ազգաբնակչությունը՝ հայերը, քշվեն իրենց հայրենիքից, քանի որ, գերմանական գաղութարարների կարծիքով դա կարող էր նպաստել Միջնադարյան ոչնչյուում իրենց նվաճողական նպատակների իրագործմանը։

Վիլհելմ II-ը Արևմտյան Հայաստանը համարում էր կարևոր հենակետ՝ Գերմանիայի գաղութային էքսպանսիայի հանապարհին։ Նա իր դիվանագետներին ասում էր. «Հին ժողովուրդը շատ կենսունակ ժողովուրդ է և կանգնած լինելով Արևելքի մեր պատմական ուղիների վրա, հատուկ ուշադրություն է պահանջում մեր դիվանագիտությունից»[1]։

Գերմանական իմպերիալիստները երկյուղ էին կրում, որ պատերազմի ժամանակ Հայկական ազատագրական շարժումը կարող է օգտագործվել Անտանտի կողմից Թուրքիայի դեմ պայքարում, մի հանգամանք, որը կարող էր հանգեցնել Գերմանիայի դաշնակցի ռազմական ջանքերի թուլացմանը։ Բացի դրանից, Հայերին Միջագետք, Բազդադի երկաթուղու տրասայի չրջանն ազատելը նա համապատասխանում էր Գերմանիայի շահերին, քանի որ երկաթուղու շինարարությունը ավարտելու համար նա ձեռք կբերեր էժան բանվորական ուժ։

Միևնույն ժամանակ, գերմանական ժողովրդի մեջ Թուրքիայի՝ որպես Արևելքում Գերմանիայի դաշնակցի, հեղինակությունը պահպանելու համար, կայսերի կառավարությունն ամեն կերպ աշխատում էր քաղցնել Թուրքիայի հայ ազգաբնակչության ոչնչացումն ու տեղահանումը։ Մասամբայի գերմանական գնդապետությունը չգտաբեն ժիտում էր հայերի զանգվածային բնաջնջման փաստերը, Հայտարարելով, որ Օսմանյան կայսրության մեջ իբր տեղ գտած գաղանություններըմաքուր երևակայության արդյունք են[2]։

Պատերազմից հետո Լեպսիուսը գրեց, որ պատերազմի տարիներին արդիլված էր գերմանական մամուլում նյութեր գետեղել կամ որևէ ձևով հիշատակել Թուրքիայում հայերի նկատմամբ գործադրված բռնությունների մասին։ 1915—1916 թվականներին

---

1 Լեպսիուս Կոչ, էջ. 300, ծ. 88ա, էջ. 14։

2 Տե՛ս Toynbee, p. 111.

գանվելով Մոսամբուլում, Լեպսիուսին, շնորհիվ իր անձնական կապերի, հաջողվեց հավաքել բազմաթիվ նյութեր, որոնք բնութագրում էին քուրդական իշխանությունների կողմից անցկացվող հայաջինջ քաղաքականությունը։ Այդ նյութերի հիման վրա նա 1916 թվականին լույս ընծայեց իր հայտնի աշխատությունը հայ ժողովրդի վիճակի մասին Թուրքիայում[1] գիրքը։ Գերմանական գրաքննությունը, սակայն, չթույլատրեց նրան այդ հաշվետվությունը տարածել գրախանութների միջոցով։ Այդ պատճառով էլ,— գրում է Լեպսիուսը,— մես միայն կարողացա իմ հաշվետվությունը բաժանել վատահելի անձանց[2]։

Ջևայած դաժան գրաքննությանը, Լեպսիուսների կողմից հայ ազգաբնակչության ոչնչացման մասին լուրերը ներթափանցեցին նաև Գերմանիա։ Մի խումբ գերմանական առաջադեմ գործիչներ հանդես եկան կոչով, որով պիտում էին կայսերական կառավարությանը[3] վերջինիս առաջարկելով ներգործել Լեպսիուսների գեկավարների վրա՝ հայերի գազանային ոչնչացումը վերջ գնելու նպատակով։ Հիշյալ կոչը բոնագրավվեց գերմանական իշխանությունների կողմից[4]։

1916 թվականի Հունվարի 11-ին Թուրքական գազանությունների մասին հարցումով ուղիղատագում հանդես եկավ Կարլ Լիբկնեխտը։ Նա հանգանքնել ավեց, որ գրանց պատասխանատվությունը բնկնում է նաև կայզերի կառավարության վրա, քանի որ ամբողջ աշխարհին հայտնի է, որ գերմանական սպանները ու գեներալները ամեն ու անորինության են անում Թուրքիայում[5]։ Մակայն Գերմանիայի սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցության ձախ թևի առաջնորդի բողոքը չէր կարող փոխել կուսակցության ամբ և քաղաքական գեկավարության բնորհանուր դիրքը, որն ինչպես այս հարցում, այնպես էլ պատերազմի վերաբերյալ բոլոր հարցերում, պաշտպանում էր իր երկրի իմպերիալիստներին։

Արևմտահայերի գազանային ոչնչացման լուրը ֆաշիստական ագրեսիայի տարիներին ամբողջ աշխարհով մեկ՝ ամենուրեք առաջ բերելով բուռն գայրույթ և կարուկ բողոքներ նույնիսկ հայ ժողովրդի դարհիճներից մեկը՝ Քեմալ-փաշան հետագայում ստիպված էր խոստովանել, որ «հայ գաղթականների նկատմամբ 1915

---

1 Lepsius J. Bericht über die Lage des armenischen Volkes in der Türkei, Potsdam, 1916.

2 Lepsius, Deutschland und Armenien... S. V.

3 «Армянский вестник», 1916, № 1, стр. 5.

4 Verhandlungen des Reichstags. XIII Legislaturperiode. Bd. 306, Berlin, 1916, S. 512—513, տե՛ս նաև Spartakusbriefe. Berlin, 1958, S. 97.

քվանքին կատարված հանգստությունը միանգամայն արգասրացի կերպով վարնուրանք առաջ բերեց ամրողջ աշխարհում [1]։

Գերմանիայի պաշտոնական շրջաններն այլևս անկարող էին թաքցնել կամ հերքել հայերի դեմ թուրքական իշխանությունների գործադրված բռնությունները։ Ուստի նրանք փոխանցին իրենց ամբաստանի և այժմ փորձեցին նվազեցնել այդ չարագործությունների մասշտաբները։ Գերմանական մամուլը, հակառակ իրականության, պնդում էր, որ Օսմանյան կայսրության արևելյան վիլայեթներում ապստամբել են միայն խռովարարները, որոնք բռնվել են հանցանքի վայրում՝ զրկունից կարմրած ձեռքերով, կամ էլ մերկացվել թուրքական կառավարության հանդեպ դավաճանության մեջ. ինչ վերաբերում է կանանց ու երեխաներին, նրանց ոչ ոք ձեռք չի տվել...» [2]։

Շատ հրկրներում, առաջին հերթին Ամերիկայի հրկրներում, Գերմանիային հրապարակայնորեն մեղադրում էին հրիա-թուրքական գաղտնությունները խորհրդակցու և դրանց իրականացման անմիջական մասնակցության մեջ [3]։ Հիմնվելով ականատեսների ցուցմունքների վրա, Գիրենը գրում էր, որ Վանում, օրինակ, գերմանական սպան անձամբ գնդակահարում էր հայկական խաղաղ բնակավայրերի, գյուղերի վրա տեղացող թուրքական հրետանու կրակը, իսկ գերմանական հյուպատոսները Թուրքիայում ամեն կերպ պաշտպանում էին հայերի դեմ ուղղված հնդրեհանները [4]։ «Temps» թերթը 1917 թվականի դեկտեմբերի 17-ին հաղորդում էր, որ գերմանացիները ոչ միայն հրահրում էին թուրքերին հայերի դեմ, այլև անմիջական մասնակցություն ունեցան այդ չարագործություններում։ Ջեյմսոնում գերմանական հյուպատոսը հայերին համոզեց գենքը հանձնել, որից հետո ժանդարմները սրի քաշեցին անզեն հայերին [5]։ Նույնանման փաստեր է բերում նաև Բրայսը։ Հալեպում հայերի ոչնչացումը իրականացվում

---

1 «Записки Джемаль-паши», стр. 236.

2 Տե՛ս Гиббонс Герберт-Адамс, стр. 13.

3 Անտանտի երկրներում այն ժամանակ բարերացված պրոպագանդիստական կամպանիան հետևություն ունեցավ և գերմանացին բարոյա-քաղաքական զգալի վնաս հասցրեց։ Այդ բանն բնորոշում էին նաև գերմանական նախկին պատգամավորները Թուրքիայում։ Այսպես, Վանգենհայմը 1915 թ. օգոստոսի 12-ին հաստատում էր Բեռնամոլդին, որ «Հետաքրքրական կարելի այդին այն համոզմունքին է, որ գերմանիան մասնակցություն է ունեցել հայկական չարագործություններում։ Տե՛ս Lepsius, S. 126.

4 Гиббонс, Герберт Адамс, стр. 27.

5 АВПР, ф. «Политархив», д. 237, л. 31.

էր գերմանական հյուպատոսի ներկայությամբ։ Գերմանացիները նպատակին հայերի ջարդին նաև Դորի-Յայում [1]։

Գերմանական գեսպան Վանգենհայմը մեծ վեպիր Մաիդ Էսլիմին հասցեագրված 1915 թվականի հուլիսի 4-ի հաշվետվում իր հավանությունն էր հայտնում Արևելյան Անատոլիայից հայերին արտաքսելու միջոցառումներին, որոնք «ինչպիսին են ռազմական նկատառումներով և օրինական պաշտպանության մի միջոց են» [2]։

Բնական է, որ հավանություն տալով այդ գործողություններին, գերմանական դիվանագիտը հետապնդում էր որևէ ձևով հանգիստ գալ հայերի պաշտպանությամբ։ Երբ Թուրքիայում ամերիկյան գեսպան Մորգենթաուն դիմեց նրան, խնդրելով օգտագործել իրենց հյուպատոսների վրա իր ունեցած հսկայական ազդեցությունը՝ հայկական չարդերին վերջ դնելու համար, Վանգենհայմը երկչոտաբար պատասխանեց, որ «Գերմանիան չի կարող միջամտել Թուրքիայի ներքին գործերին» [3]։

Նույնպիսի աչալրջություն էին ցույց տալիս նրիաթուրքական գործիչների հայ ժողովրդի բնաջնջման գործում Գերմանիայի շատ ուրիշ պաշտոնական ներկայացուցիչներ։ Մասնավորապես գերմանական ժողային կլորդ Ռումմանը, որը Վիլհելմ II-ի սիրեկյալներից էր, բացահայտորեն արդարացնում էր հայկական կոտորածները, ասելով, որ «Թուրքերը միանգամայն ճիշտ են վարվում հայերի հետ» [4]։ Իսկ Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներում Գերմանիայի գեսպան Բերնդորֆը հայտարարեց, որ այն, ինչ տեղի է ունենում Թուրքիայում, պետք է դիտել որպես «հայկական ապստամբությունը ճնշելու միանգամայն օրինական գործողություն» [5]։

Գերմանիայի բուժողական մամուլը ևս անմիջապես գործողության մեջ առավ Թուրքիայում իրեն նախապատրաստվող հայկական ապստամբության վերաբերյալ Օսմանյան կառավարության կողմից տարածվող մինչև վերջը ստահոդ վերսիան։ Գերմանիայի կառավարող շրջանների գլխավոր օրգաններից մեկը հանդիսացող «Deutsche Tageszeitung» թերթը հրապարակեց հետագիմական հայտնի հրապարակախոս կոմս Ռեվենտլովի հոդվածը, որտեղ վերջինս գրում էր, որ հայերի գանգվածային տեղահանումը «անհրաժեշտ քայլ է ու Թուրքիայի տեսական գործը։ Մոտ 1 միլիոն ապան-

---

1 Bryce, p. 26.
2 Lepsius, S. XXVIII.
3 Toynbee, p. III, տե՛ս նաև Mandelstam, p. 301.
4 Տարաե Ե. Ե., Соч., т. V, стр. 402.
5 Գաբոսե, стр. 27.

ված հայերը նրա կոչմից անտարբերությունն անվանվեցին տապալումներ ու տարբերություններ [1]։

Մյուս ազգերի թերթերը՝ «Frankfurter Zeitung»-ը զայրույթով պատասխանում էր երիտթուրքական գործիչների արտերներ խորացնող հակաթուրքական ելույթները անգլիական պատմաբանում։ «Ինչ կանեին անգլիացիները ու ֆրանսիացիները,— գրում էր թերթը,— եթե նրանց մեջ ապրող որևէ մի ժողովուրդ լրտեսություն աներ հօգուտ իրենց քշնամու։ Այնուհանդ թերթը ճգնում էր ապացուցել, որ գերմանացիները պատրաստվում են հոացող ու խռովարար Անատոլիայի ազգային ոգին և այդ ճանապարհով պաշտպանում անվտանգությունը [2]։

Գերմանիայի իմպերիալիստական շրջանների մոնոպոլ Երիտթրքին նամանակ առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիների հրատարակած իր սիրելի նվիրյալը. «Հայկական հարցը գա Թուրքիայի ներքաղաքական գործն է։ Քրիստոնեությունը խոչընդոտ է հանդիսանում Օսմանյան կայսրության համար։ Հայկական հարցը Թուրքիայի համար կենաց և մահու հարց էր։ Նվ այսուհանդ. «Քրիստոնեական Գերմանիան կարող է միայն խղճալ հայերին, սրիչ այլևս։ Նա չի կարող հայերի համար հանդես գալ իր դաշնակցի դեմ։ Իր իսկ շահերից ելնելով, Գերմանիան չպետք է քայլեր Թուրքիային։

Համաշխարհային պատերազմում Գերմանիայի կրած պարտություններից հետո թուրքական գործիչները ամեն կերպ ջանում էին հատուցել Օսմանյան կայսրության հայ ազգաբնակչության զանգվածային բնաջնջման գործում Գերմանիայի անմեղսականչ լինելը։ Այսպես, էրգրերգերն իր հուշերում պնդում է, որ իբր Գերմանիան ամեն ինչ արեց 1915—1916 թվականների հայկական ջարդերը կանխելու համար, սակայն թուրքական կառավարությունը չունկնդրեց նրա խորհուրդներին։ «Գերմանական կայսրությունը,— գրում է էրգերգերը,— պատասխանատվություն չի կրում Հայաստանի տխուր իրադարձությունների համար [3]։

Մինչդեռ, հնարավոր համաշխարհային պատերազմից հետո վերահրատարակից մեր կոչմից հիշատակված «Հայկական հայ ժողովրդի վիճակի մասին Թուրքիայում» գիրքը, լրացնելով այն Թուրքիայի գերմանական դեսպանության ու հյուպատոսների

---

1 ЦГИА Груз. ССР, ф. 2с, оп. 1, д. 3198, л. 89.
2 Նույն տեղում, թ. 108։
3 Эрцберер, стр. 84.

կազմած զեկուցագրերի նոր նյութերով, որոնք առաջնահում անմատչելի էին նրա համար։ Նշված գրքում հեղինակը մեղադրում էր կայզերի կառավարությանը Թուրքիայի հայ ազգաբնակչության ճակատագրի հանդեպ ցուցաբերած անտարբեր վերաբերմունքի համար [1]։

Հայկական հարցում Գերմանիայի գրաված դիրքն արդարացնելու նպատակն էին հետապնդում նաև Քայնաք-փաշայի սպանության մեջ մեղադրվող Սազոմոն Քոչունյանի դատավարության ժամանակ հանդես եկած մի քանի վկաների ելույթները։ Հիշյալ դատավարության ժամանակ, որը տեղի ունեցավ Բեռլինում 1921 թվականի հունիսին, լիման ֆոն Սանդերսը պնդում էր, որ երիտթուրքերը մեղավոր չեն հայկական ջարդերում։ Ներկայան Անատոլիայից հայերին գլխովին ոչնչացնու վերաբերյալ թուրքական կառավարության 1915 թվականի մայիսի 20-ի հրամանը,— հայտարարեց Սանդերսը,— պիտակորված էր ռազմական ու քաղաքական անհրաժեշտությամբ, սակայն այդ հրամանի կատարումը չատ վատ մարդկանց ձեռքն ընկավ։

Նա ի նկատի ուներ թուրքական ժանդարմերիան, որը, նրա խոսքերով ասած, բազկացած էր ոճրագործներից ու քուրդ ավազակներից։ Ջանալով ճշտաստանալ հայ ժողովրդի դահիճ Քայնաք-փաշայի անմեղսակից լինելը, Սանդերսը փորձում էր հավատացնել, որ նա Քայնաքի ստորագրությամբ հայերի ջարդերին ու աքսորին վերաբերող և ոչ մի հրաման չի տեսել։ Նույն այդ գատավարության ժամանակ լիման ֆոն Սանդերսը հպծում էր ապացուցել, որ գերմանական կառավարությունը և Թուրքիայում նրա դիվանագիտական ու ռազմական ներկայացուցիչները ճնշված չափով ամեն ինչ անում էին, հայերի վիճակը թեթևացնելու համար [2]։

Գերմանական որոշ պատմաբաններ ևս այն չքմեղանում բացահայտորեն արդարացնում էին հայերի զանգվածային ջարդերը։ Ալբերտ, Վալտեր Լիսաուն Թուրքահայերի ապրած մեծ ողբերգության մեղքը բարդում էր հայերի վրա, հանուն կեղծով նրանց մեղադրելով քուրդ գյուղացիության տանջիչը չահագործման մեջ և գրաևում հենք տեսնելով Թուրքիայի գյուղատնտեսության անկման գլխավոր պատճառը։ Հայերի նկատմամբ գործադրված հրեշավոր գազանություններն ևս բացատրում էր իբրև մի էությամբ՝ ֆանատիզմով ու ճնշողական գազափարով՝ ոգու պետք է տարածեր քո հավատը հրով ու սրով [3]։

---

[1] Lepsius J., S. V.

[2] Տե՛ս Գերմանական Քայնաք-փաշայի, էջ 88—100։

[3] Лепсиус Вальтер, стр. 11.

Իսկ ինչպե՞ս վերաբերվեցին հայերի հանդեպ թուրքական կառավարողների ձեռնարկված վայրագություններին Անատոլուի տերությունները:

Նրբ ամբողջ աշխարհով մեկ տարածվեց Օսմանյան կայսրությունում կազմակերպված հայերի հրեշավոր ջարդի լուրը, Անգլիայի, Ֆրանսիայի ու Ռուսաստանի կառավարությունները, որոնց բանակներում կռվում էին 200 հազարից ավելի հայեր, 1915 թվականի մայիսի 11-ին հրապարակայնորեն հայտարարեցին Բարձր Դռանը, որ բոլոր այդ հանցագործությունների պատասխանատվությունը իրենք վերապրում են թուրքական կառավարության բոլոր անդամներին, ինչպես նաև տեղական իշխանությունների այն ներկայացուցիչներին, որոնք մեղավոր են հայերի զանգվածային ջարդերում [1]:

Թուրքական կառավարությունն իրեն հատուկ ցինիզմությամբ 1915 թվականի հունիսի 3-ի իր պատասխան նոտայում անպատկառորեն հերքում էր հայերի ոչնչացման փաստերը և պնդում, որ հայերը հավասարների չեն ենթարկվել: Իսկ եթե տեղ են գտել առանձին չարաշահություններ, ապա նրանք բխեցրված են եղել այն բանով, որ հայկական ազգաբնակչությունը, հրահրվելով Ռուսաստանի, Անգլիայի ու Ֆրանսիայի կողմից, պատրաստվում էր ապստամբության, և կառավարությունը ստիպված էր վճռական միջոցներ ձեռք առնել այն կանխելու համար: Այդ պատճառով էլ ձերբակալվածների հայկական չարժման գործակալների հետ:

Հայերի նկատմամբ կիրառված դաժան հնարքներն արդարացնելու նպատակով թուրքական կառավարությունը նոր ուժ հարձակվեց այն մասին, որ հայկական անկարգությունները ընդհանուր ժամանակ գտնվել են հեղափոխական գրոշակներ, ռումբեր, ռուսական գենք ու փաստաթղթեր, որոնք իբր ապացուցում էին, որ չարժումը խրախուսվում էր Բինգիսում, Փարիզում ու Լոնդոնում գտնվող կոմիտեների, ինչպես նաև Անատոլի երկրների կառավարությունների կողմից: Վերջում սուլթանական կառավարությունն ընդգծում էր, որ ամբողջ բոլորի համար պատասխանատու են գաղթական կառավարությունները, որոնք խրախուսել են հայերի հեղափոխական չարժումները [2]: Բացի դրանից, իր կողմից քիամիլ

---

1 Տե՛ս ՄՕՅՄ, серия III, т. VII, ч. 2, стр. 400, док. 724, стр. 488, док. 797, стр. 490, док. 799.

2 ЦГВИА, ф. 2000/с, оп. 1, д. 3877, л. 94. Թուրքական նոտայի լրիվ տեքստը տե՛ս Մելքոն-գասթ Տիգրան, էջ 204—211:

փաստաթղթերից թուրքական կառավարությունը 1918 թ. մասնավորապես հրատարակեց մի ժողովածու՝ ուշադրական կոմիտեների նպատակների ու ապստամբական շարժումը ամեմանապրության հռչակումից առաջ և հետո [1], որտեղ այն պնդումն էր անցկացվում, թե իբր ռուսական տարրը Թուրքիայում ինչպես ամեմանապրությունից առաջ, այնպես էլ հետո տարատեսակ վիճակում էր գտնվում։ Հայերը, ասվում էր այնուհետև այդ շինծու փաստաթղթում, ազնարդացանում գնահատել սուլթանի բարյացակամ վերաբերմունքը իրենց նկատմամբ և Թուրքիայի համար ամենադժվար րին պահին ակտիվ խոչընդոտներ ու դժվարություններ հարուցել Թուրքիայի ներքին ու արտաքին դրությանը։ Նման կեղծ մեղադրանքներով էին արդարացվում հայերի դեմ թուրքական իշխանությունների ձեռնարկած գաժան միջոցառումները։

Անտանտի ըզքի բոլոր երկրները, իհարկե, ի վիճակի չէին կանգնեցնելու երիտթուրքական գահիճներին, կամ որևէ չափով սահմանափակելու նրանց հանցավոր գործունեությունը Թուրքիայի հայ ազգաբնակչության ոչնչացման ուղղությամբ։ Անհետանք մնացին նաև Մասամբությամ ԱՄՆ-ի այն ժամանակվա գեսպան Մորգենթաուի՝ հայերին պաշտպանելու նպատակով միջամտելու փորձերը։ Ի պատասխան նրա բողոքների, Թալեաթը անվրդով կերպով հայտարարել էր. «Մենք մեղադրում են այն բանում, որ մենք ստրկատիրություն չենք գնում անվնաս ու մեղավոր հայերի միջև. դա բացարձակապես անհնարին էր, որովհետև այսօրվա անմեղները կարող են վաղը մեղավոր գտնվել։ Երիտթուրքական կուսակցության առաջնորդի այդ հայտարարության ոգիով ողջ ոսմանյան ազանավոր պատմության, հանգուցյալ ակադեմիկոս Ն. Ադոնցն արդարացի կերպով հետևյալ դիտողությունն է արել. «Որ հայ ժողովուրդն ամբողջովին կոչնչացվի, գրանում Թալեաթ-փաշան չորիվ համոզված էր, և նրա մեղքը չէ, որ այնուամենայնիվ մի քանի հարյուր հազար հայեր պատահականորեն կենդանի են մնացել աշխարհում։ «Ցարժե այդպես վիճել,— ասել էր մի ատիճով Թալեաթ-փաշան ամերիկյան դեսպանին։ Մենք արդեն վերացրել ենք հայերի երեք քառորդին։ Նրանք այլևս չեն հանդիպի ո՛չ Բաղեշում, ո՛չ Վանում, ո՛չ էլ Կարինում» [2]։

Թալեաթի ջնջիչի ու հրեշավոր չկռիության մասին է վկայում նրա դիմումը Մորգենթաուին հետևյալ խնդրանքով. «Ես ես-

---

1 „Ermeni komitelerinin ihtilâliyesi ilâni meşrutiyetten evvel ve sonra". Istanbul, 1331 (1916).

2 Տե՛ս E. R. Turan, t. V, էջ. 402.

«ապահովություն մատուցել և ներգործել ամերիկյան ապահովագրական ընկերությունների վրա, որոնց նրա գոհերից շատերը ապահովագրել էին իրենց կյանքը. քանի որ գրքի բոլոր հայերը արդեն մեռել են՝ չկողնկրով ժառանգներ, հետևաբար, նրանց հաբատարությունը պետք է առանձնա թուրքական կառավարությունը, նրն պետք է օգտվի այդ գումարներից» [1]:

Ինչպես այս բոլորին, պատերազմից հետո ամերիկյան մամուլի որոշ օրգաններ փորձում էին արդարացնել հայերի նկատմամբ իրականացրած չարագործությունները: Այսպես, «The Atlantic Monthly» հանդեսը գնահատել էր Հոդվածի, որտեղ, մասնավորապես, գրված էր հետևյալը. «Որքան էլ ատրոցիչի ու դաժան չինեն հայերի, հույների և մյուս ազգագրիների գանգվածային սրատաքումները Թուրքիայից, որոնք տեղի են ունեցել նախկինում, անօգուտ կլիներ մեղադրել, որ նման անգործությունն ու բռնություններ հիմք են ունեցել: Օսմանյան կայսրության կոչվելից XVI—XVII դարերում եվրոպական Հոդերը հիշյալ Հոդվածի հեղինակը համարում էր ի սկզբանե թուրքական տերիտորիաներ:

«Ենորհիվ թուրքերի հանդուրժողության, հայերին թույլատրված էր գործով ապրել Թուրքիայում՝ Ո՛չ թուրքական պետականության, ո՛չ էլ մահմեդական կրոնը չկարողացան նրանց ասիմիլյացիայի ենթարկել... Թող ինչ-որ կամենում են ասեն այն եղեռնագործների մասին, որոնց դիմում էին թուրքերը այդ ժողովուրդներից տարածվելու համար (ի նկատի ունեին հայերին ու հույներին— Ն. Ա.), անհամեմատելիորեն փաստ է, որ ո՛չ մի տերապետող ազգ վերջին հաշվով չի հանդուրժի, որպեսզի իր հողի վրա ապրող իրեն նորթ ժողովուրդները... ընդդիմադրեն ասիմիլյացիային...»:

Ամերոք աշխարհի առաջադեմ հասարակայնությունը առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին անարդանքի արժանի էր գտնում երիտթուրքական մարդասպաններին և իրենց կառավարություններից պահանջում վճռական քայլերի դիմել՝ թուրքահայերին պաշտպանելու համար:

«Քաղաքակիրթ աշխարհը,— գրում էր անգլիական հայտնի բարեսիրական պատմական Թոյնբին,— չի կարող թույլատրել, որպեսզի այդ հանցագործությունները չպատնեշվեին» [2]:

Ռուսաստանի, եվրոպական ու ամերիկյան երկրների պարբերական մամուլում հաճախ հոդվածներ ու հաղորդումներ էին գե-

---

1 Տե՛ս E. B. Tapze, t. V, стр. 402.

2 Toynbee Arnold, Nationality and the War. London, 1915.

անցվում արևմտահայերի վիճակի մասին։ Դրանցում յայնորեն լուսաբանվում էին թուրքական իշխանությունների չարագործությունները։ Բոլորի բազմամարդ ցույցերում նկատի էին ունենում ականավոր հասարակական ու պետական գործիչներ, որոնք գայթակղված դատապարտում էին Թուրքիայի կառավարողներին ու նրանց գերմանական գործակիցներին, որոնք արյան մեջ խեղդեցին ամբողջ Արևմտահայաստանը։

Տակավին 1914 թվականին, Թուրքիայի ու Ռուսաստանի միջև ռազմական գործողությունները սկսվելուց հետո, նոյեմբերի 3-ին, Մոսկվայում կայացավ բազմազգային «Общество мира» կազմակերպության բնիկ ժողովը, որտեղ հյուր ունեցած հանդուրները մասնակցում էին Թուրքիայի հայ ազգաբնակչության սպառնացող մեծ վտանգի մասին։ Ժողովն իր բնդունած որոշման մեջ Անատոլի երկրների կառավարություններին կոչ էր անում միջոցներ ձեռնարկել Թուրքիայում բնակվող հայերի անվտանգությունն ապահովելու համար։ Որոշման մեջ ընդգծվում էր Ռուսաստանի առանձնահատուկ դերը, որ նա պետք է իրենից ներկայացուցիչների միջոցով, ապահովելու ազգաբնակչության ճակատագիրը հայկական վիլայեթներում, որ խաղալ ժամանակներում ևս պատերազմական հայերի յարդին էին կազմակերպվում։

Այդ որոշումն ուղարկվեց Ռուսաստանի արտաքին գործերի մինիստրին և Բնեռի խաղաղության միջազգային բյուրոյին[1]։

Ուշ առաջանում հասարակայնություն իր արտին մոտ բնություն հայ ժողովրդի մեծագույն ոգեկրթությունը։ Ուշ մասավորականության ականավոր ներկայացուցիչները՝ Մ. Գորկին, Վ. Բրյուսովը, Ռու. Վնանչովսկին, Ն. Մատը, Ի. Բունինը և շատ ուրիշներ իրենց բողոքի ձայնը բարձրացրին Թուրքիայում հայերի նկատմամբ գործադրվող անլուր գազանությունների դեմ։ Իրենց բազմաթիվ ղատախոսություններում, հոդվածներում և հրապարակային ելույթներում նրանք ուշ հասարակության լայն շրջաններին ծանոթացնում էին հայ ժողովրդի հնագույն ու հարուստ մշակույթին, նրա փառավոր պատմությանը։

1915 թվականի վերջին և 1916 թվականի սկզբին հայ ժողովրդի անշահախնդիր բարեկամ Վալերի Բրյուսովը հովկասում, իսկ այնուհետև Մոսկվայում ու Պետրոգրադում կարդաց մի շարք դասախոսություններ Հայաստանի պատմության ու նրա պոեզիայի մասին։ Պատմության վերաբերյալ նրա դասախոսությունները վե-

---

1 «Армянский вестник», 1916, стр. 2.

ռամկավար ձեով հրատարակվեցին 1918 թվականին «Летопись исторических судеб армянского народа» գրքում։ Հիշյալ գրքում ռուս պատմագրը բանաստեղծն ու փիլիսոփան համոզիչ կերպով ցույց էր տալիս, որ հայ ժողովրդի ճակատագիրը սերտորեն կապված է ռուս մեծ ժողովրդի ճակատագրի հետ։ Վ. Բրյուսովի խմբագրությամբ ու նրա առաջաբանով 1916 թվականին լույս տեսավ «Поэзия Армении» տպավորիչ ժողովածուն։

Նույն, 1916 թվականին, Մոսկվայի Գորկու նախաձեռնությամբ լույս տեսավ «Сборник армянской литературы» գիրքը։ Բացի գրականից, ռուս հասարակությանը լայն խավերին հայ ժողովրդի մշակույթին ու պատմությանը, նրա հասարակական-քաղաքական ու ազգային կյանքին, կարիքներին ու պահանջներին ծանոթացնելու նպատակով 1916 թվականին սկսեցին լույս տեսնել ռուսերեն լեզվով երկու հանդես՝ «Армянский вестник» Մոսկվայում և «Армения и Армяне» Օդեսայում։ Հիշյալ պարբերականներում գործոն մասնակցություն ունեին Մաքսիմ Գորկին, Վալերի Բրյուսովը, Ի. Բունինը, ակադեմիկոս Ա. Վեսելովսկին, Ծան. Վեսելովսկին, պրոֆեսոր Ն. Մառը, պրոֆեսոր Մ. Կովալևսկին, պրոֆեսոր Ա. Կրիմսկին, Ֆ. Սալոգուբը և ուրիշներ։ Հայ հասարակական ու մշակութային գործիչներից այդ ամսագրերում հանդես էին գալիս Մարիետա Շահինյանը, Ա. Կ. Քիվիլգիմը, Մ. Կարա-Մուրզան, պրոֆեսոր Լեոն, Հովհաննես Թումանյանը, Ալ. Երիվանդազյանը։

Ռուս գրականության ու գիտության խոշորագույն ներկայացուցիչների ելույթները հայերի պաշտպանությամբ քննավորում էին հայ ժողովրդին, նրա մեջ հավատ ներշնչում իր լավագույն ապագայի նկատմամբ։ Միևնույն ժամանակ Ռուսաստանի առաջավոր գործիչների հումքու ձայնը հնչում էր որպես հզոր մի բողոք ընդդեմ ներքաղաքական բարդագարների հալածիչ, բարբարոսական քաղաքականության, որպես հայ ժողովրդին ոչնչության հասնելու մի կոչ՝ ուղված ամբողջ մարդկության։

Ռուսաստանի մի շարք խոշոր քաղաքներում և, հատկապես, Պետերբուրգում, ստեղծվեցին Արևմտահայաստանից փախած գաղթականների (որոնց թիվը 200 հազար մարդուց ավելի էր) օգնության ցույց տալու կոմիտեներ։ Ռուս և մյուս ժողովուրդների ներքաղաքական օգնության շնորհիվ հայ գաղթականները փրկվեցին քաղցից մահանալու վտանգից։

Հայ ժողովրդի պաշտպանությամբ ակտիվորեն հանդես եկավ նաև Ֆրանսիայի ու Անգլիայի հասարակայնությունը։ 1916 թվականի ապրիլի 9-ին Մորոնի համալսարանի մեծ դահլիճում հրավիրված նիստ, որին ներկա էր ավելի քան 3 հազար մարդ։ Նիստը

զինվորում էր Ֆրանսիայի պատգամավորների պալատի նախագահ Փոլ Դեշանելը։ Հայ ժողովրդի՝ Ռուսաստանի մշակույթի կրողի, պաշտպանության համար հանդես եկան լուսավորության մինիստր Պենլըվեն և գրող Անատոլ Ֆրանսը։ Նրանք անտրտունջ ոյունին գամնքին հրիաքուրքական գահինենրին և կայսերական Գերմանիային, որը նույնպես լրիվ պատասխանատվություն էր կրում հայ ժողովրդի ոչնչացման համար [1]։

Հայ ժողովրդի տխուր ճակատագրի նկատմամբ հանդես եկած այդ մեծագույն կարեկցանքի ու համակրանքի պայմաններում 1916 թվականի մայիսին Փարիզում կազմակերպվեց «Ֆրանսիա-Հայաստան կոմիտեն, որի կազմի մեջ մտան գիտնականներ ու քաղաքական գործիչներ՝ Ֆրանսիական ակադեմիայի անդամ էայեն Լամին, Ֆրանսիայի բնաիիստուի անդամներ Ռաֆայել Ժորժ Լևիին և Էլլումբերգը, ականավոր լեզվաբան Մեյեն, լուսավորության մինիստր Բուրժուան։ Կոմիտեի գլխավոր քարտուղար ընտրվեց Ժեննի Ճավանը — «Revue France-Etrangère» ամսագրի գիրկավորը [2]։

Հենց այդ ժամանակ էլ տարբեր երկրների հասարակական կազմակերպությունները հատուկ քաղցիկներ էին տարածում, որոնք կոչ էին անում ժողովուրդներին օգնության հասնել հայերին՝ երիտթուրքական գահիճների գոհերին։ Այդպիսի կոչերից մեկում ասված էր, որ հայերի բնաջնջումը Թուրքիայում կատարվում է կառավարության հրամանով և որշակի պլանով, որ սույնի Արգուլհամիդի սկսած գործն այժմ շարունակվում է ավելի անխնա ու չարաճճի միջոցների օգնությամբ։ 250 հազար հայերի, որոնք մեծ չատ որը երիտասարդ կային, հարդվեց փախչել Ռուսաստան։ Նրանց ապաստանելու հիմնական ծանրությունն ընկած էր կովկասահայերի վրա։ Նչելով, որ գաղթականների դրությունը խիստ ծանր է, հիշյալ փաստաթղթում կոչ էր արվում օգնության ձեռք տալ հայ գաղթականներին, որոնք «փրկվել են մեքոփին ոչնչացումից» [3]։ Այդ կոչը ստորագրել էին Անատոլ Ֆրանսը, Վինսար Բերարը, Հերմինիոն Ռյուիսոնը, Գուստավ Էրվեն, պրոֆեսոր Մեյեն և Ֆրանսիական հասարակայնության մի չարք այլ հայտնի ներկայացուցիչներ։

Անգլիական պատգամնոի նիստերում հաճախ ելույթներ էր ունենում Բրայս, հրապարակիով Արեմտահայաստանում թուր-

---

1 «Архив в войне», 1916, № 6, стр. 89.
2 Նույն տեղում։
3 ЦГИА Груз. ССР, ф. 2, д. 3196, л. 102.

քական գազանությունները մերկացնող բազմաթիվ փաստաթղթեր։ 1915 թվականի նոյեմբերի 16-ին համալիքների պալատի անդամ Ա. Ոսիյսմոզը կառավարությունից պահանջեց միջոցներ ձեռնարկել հայ գազթականներին պետության կողմից տուրք տալու համար։ Այդ պահանջը պաշտպանեց Իտալիայի ազգային կուսակցության առաջնորդ Ջ. Նոլիտին [1]։

1915 թվականի նոյեմբերին Լոնդոնում, քաղաքապետի նախագահությամբ, տեղի ունեցավ բազմամարդ միտինգ, որտեղ որոշում ընդունվեց հայ գազթականների օգտին հանգանակության անցկացնել։ Միտինգում ելույթ ունեցան Բրայսը, արքեպիսկոպոս Բյոնը, պատմաբան Ջ. Նոլիտին [2]։ Հայ ժողովրդի պատմությունը, հայ դրականությունն ու արվեստն ուսումնասիրելու նպատակով ստեղծված 1913 թվականին Լոնդոնում առանձին էմալկական միության պետությամբ անդրկովկասյան հատուկ հանձնաժողովը կազմակերպեց անցյալ-հայկական կարմիր-խաչ և արեմտահայ գազթականների օգնության ֆոնդ։ Էմալկական միության նախագահ Էմիլիա Փոլինգտոնը 1915 թվականին մի գրքույկ հրատարակեց, որտեղ նա, բազմակողմ տրիամբուրքերի կողմից Արեմտյան Հայաստանում կատարվող գազանությունների դեմ, կոչ էր անում Անգլիային միջամտելու նրա հայրը՝ Ջոն Փոլինգտոնը, որը «Ինչպե՞ս կլուսե քեզ խմբագիրն էր, անգլիական մամուլում հանգես էր գալիս հայերին պետության քուրգ տալու կոչերով։

1916 թվականին Լոնդոնում, Բրայսի առաջաբանով, լույս տեսավ հայ դրականության կյանիկների մի մեծ ժողովածու։ Այդ գրքի վաճառքից ստացված ամբողջ գումարը հանձնվեց հայ գազթականների օգնության ֆոնդին [3]։

Այդ ժամանակ էլ Հնդկաստում լույս տեսավ պետպատվերով մի մեծ հատոր, որն իրենից ներկայացնում էր մեծ կոչից մեջ բերված Բրայսի հավաքած ու պատմականին ներկայացրած փաստաթղթերի ժողովածուն։

Այդ փաստաթղթերը մանրամասն ներկայացնում էին Օսմանյան կայսրության հայ ազգաբնակչության նկատմամբ թուրքական իշխանությունների գործադրած գարհուրելի բռնություններն ու չարագործությունները։

Պետք է նշել, որ Անատոլի երկրների կառավարությունները ներարկությունների պատահական գործողություն ու նրա բազմաթիվ

---

1 ЦГИА Груз. ССР, ф. 2, д. 3198, л. 9.

2 Նույն տեղում, թ. 88։

3 «Армяне и война», 1916, № 6, стр. 89.

քոչոքներն ազատագրվեցին, որպես պրոպագանդայի միջոց՝ ընդդեմ Թուրքիայի ու Գերմանիայի, մեծ կանգուն էր, ուժեղ ու հաղթական Գերմանիան, հայկական ամրոցափեներըը նրա հակառակորդների հարվածոր էին՝ նրան վարկաբեկելու, նրան բարոյապես ստորացնելու, նրան բարբարոսության կոզմնակից և հովանավոր ցույց տալու, քան իրենց՝ նահատակ ազգերի պաշտպան և ազատարար հայտարարելու համար։ Բայց հենց որ Գերմանիան չարդվեց և՝ ոչնչա ոչ ոքի երկյուղ ներշնչել չէր կարող՝ խոսուն մոռացվեց հայն էլ, իր տառապանքն ու սրբյունն էլ[1]։

Գ

Հայ ժողովուրդն իր երկարամյա գոռոզ փորձով համոզվեց, որ եվրոպական տերություններից որևէ իրական պաշտպանություն նրա հույսերն իզուր են, ուստի և քուրքական իշխանությունների դրած գաժան հալածանքների որերին նա ամենից առաջ հույսը դնում էր ինքն իր վրա։ Ընդհատ այն բանին, որ քուրքական կառավարությունը նախորոք փորձում էր զինաթափ անել խաղաղ հայ բնակչությանը, մի չարք վիլայեթներում հայերը հերոսական դիմադրություն ցույց տվին ժանդարմներին ու քուրքական կանոնավոր զորքերին։

«Զինյալ քուրքական կառավարության կեղծ հազորդումներին,— գրում էր Մանդելշտամը,— ոչ մի հայկական հեղափոխական կամ ապստամբություն չի եղել։ Հայերը զենք վերցրին միայն այն ժամանակ, երբ նրանց ոչնչանում էր ցարդրա[2], ինչպես այդ բանը սոիպված էր խոստովանել Մեծ Վեզիր Ռիֆաաթը, մատնանշելով, որ ամենուրեք կազմակերպվող հայկական չարդերը հայերին ստիպեցին առանձին անգերում ձեռնել ապստամբության՝ ինքնապաշտպանության նպատակով[3]։

Ճակատին նախքան հայերին զինաթափելը, վերջիններիս մի մասը, պատրվակ, որ քուրքերը պատրաստվում են իրենց որի քաշել, զենքը ձեռքներին փախան լեռները ու անապատները, որտեղից հարձակումներ էին գործում քուրք չարդարարների վրա, ապաստան իրենց մայրերին, քույրերին ու նշանածներին։

Բայորին հայտնի է Վանի հայ ազգաբնակչության հերոսական

---

1 Ե ս ե ն ի ն, նշվ. աշխ. էջ 347։

2 Mandelstam, p. 242.

3 Ա ն վ ե ր - պ ա շ ա Ի ր ք ա մ, էջ 147։

պայքարը թուրքական զորքերի դեմ։ Վանի ինքնապաշտպանության-ը, բացի քաղաքի Հայ բնակիչներից, մասնակցում էին նաև մոտ 17 հազար գյուղացիներ, որոնք, փրկվելով ջարդից, ապաստան էին գտել Վանում։ Թուրքական իշխանությունները վաղուց էին պատրաստվում սկսելու Վանի նահանգում ապրող Հայերին, որոնց թիվը հասնում էր 350 հազար մարդու, դրանցից 22 հազարը՝ Վանում։ Տակավին 1913 թվականի փետրվարին Վանի նահանգապետ՝ Քեմալի-փաշան (Ենվեր-փաշայի փեսան), որը միաժամանակ իրանական սահմանի երկայնքով տեղադրված թուրքական զորքերի գլխավոր հրամանատարն էր, վիրտուոզությով Իրան կատարած արշավանքից, ժողովներից մեկում Հայատյաց էր. «Հայերի ու ասորիների հետ մենք հաշիվ տեսանք Ադրբեջանում (խոսքը Իրանական Ադրբեջանի մասին է—Ե. Ա.), Վանի Հայերի հետ պետք է նույն ձևով վարվենք»[1]։

Այդ նպատակով նա կարիներ լրացուցիչ զորքեր տեղափոխեց։

Ապրիլի վեցերին Արճեշում, Շատախում, Հայոց-Ձորի շրջանի գյուղերում և Վանի վիլայեթի այլ հայաբնակ վայրերում թուրքական զորքերն ու ժանդարմերիան ձեռնամուխ եղան զանգվածային կոտորածների։

Վանի ինքնապաշտպանության մասնակից Մկրտիչյանը, պատմելով տեղի ունեցած դեպքերի մասին, մեջ էր բերում մի Հայ ծերունու խոսքերը. «Քիչ Վանա չիմը քանաք գառնար, իսկ Աբազների հավիտ՝ քուռի, որի վրա սկսին գրի առնել ամեն ինչ, ապա շրանք բավական չէին լինի մեր ամբողջ վիշտը նկարագրելու համար»[2]։

Վանի նահանգի Հայկական շատ գյուղերի բնակիչներ համառ դիմադրություն էին ցույց տալիս թուրք բարբարոսներին։ Կենդանի մնացած գյուղացիները կռիվներ մղելով նահանջեցին Վան և քաղաքի բնակիչների հետ միասին սկսեցին ճոռնդուն կերպով նախապատրաստվել ինքնապաշտպանության։ Ապրիլի 20-ին թուրքական զորքերը հարձակվեցին քաղաքի վրա, սակայն Հայերի պինդված կռնասանները նա մղեցին նրանց գրոհը։ Հետո մարտեր սկսվեցին թուրքերի փոքրաշխոյժ ուժերի և քաղաքի վրա պինդված պաշտպանների միջև[3]։ Այդ կռիվները շարունակվեցին մինչև մայիսի 17-ը։ Հայերը ռազմամթերք չունեին, նրանք լրիվ մեկուսացված էին արտաքին աշխարհից և ոչ մի օգնություն չէին ստանում։

---

1 Տե՛ս «Документы и материалы», стр. 178.

2 «ակ. 200 ֆոնդ. պետական պատմական արխիվ, ֆ. 200, գ. 85, թ. 28—37.

3 Տե՛ս «Армяне и война», 1916, № 3—3, стр. 40—41.

Բոլոր կազմակերպվածության, հետևմատության ու համաձայնության շնորհիվ Վանի պաշտպանները կարողացան կազմակերպել թուրքական հրոսակների հարձակումից քաղաքի պաշտպանության համար անհրաժեշտ ամեն տեսակի պետրաստումը։

Այսպես, հրացաններից հավաքելու ու նորոգելու համար իր ձեռնարկած վարպետ նպատակ գենքի արհեստանոց ստեղծեց։ Մի այլ արհեստանոցում չաուշների վարպետ Պողոսի գնդապետությամբ հրացանի սպուտնիկներ էին պատրաստվում։ Պարկումի պատրաստման ու փամփուշտի ձուլման արհեստանոցում աշխատում էին 70 հոգի։ Ձատուկ արհեստանոցում պատրաստում էին ձեռքի նռնակներ և ձուլում փոքր թնդանոթներ։ Այսպես էլ ձուլվեց պղնձե երեք հրանոթ։ Ապստամբները ստեղծեցին նաև անձուկ վառոդի պատրաստման արհեստանոց [1]։

Պաշտպանական կառույցներ ստեղծելու նպատակով քարերով վարպետների ու հողափորների հատուկ խումբ ստեղծվեց, բացի-քած մոտ հազար մարդուց։ Բժիշկ Փանոսյանի գնդապետությամբ կազմակերպվեց բժշկա-սանիտարական ջոկատ։ Մանկամատական բաժինը տեղավորում էր պարենի պահեստները, հատարանական փոքոնը, հագուստի ու կոշիկների արհեստանոցները։

Ով, վերջապես, Վանի պաշտպանները հիմնական բյուրո, որն արձանագրում էր դեպքերը, կազմում և տարածում ամենօրյա հաղորդագրություններ։ Քաղաքի պաշտպանության գործը գնդապետության համար ստեղծվել էր շատ, որի մեջ գործում մասնակցություն ունեին նկարիչ Փանոս Թերլեմեզյանը, Գրիգոր Բուլղուրջյանն և Արմենակ Օգարյանը [2], Քաղաքի հայկական քաղամասը՝ Այգեստանը, շատրի կողմից բաժանված էր առանձին շրջանների՝ հրամանատարների գլխավորությամբ։

Պաշտպանության շատրը կազմակերպեց հրաձգային դումարտակներ, բնժշկական ջոկատ, ատրիճանական ջոկատ՝ քաղաքի ներսում կարգ ու կանոնին հետևելու համար, վիրակապության կայան և հիվանդանոց։

Քաղաքի պաշտպանների մեջ իշխում էր խստագույն կարգապահություն ու կազմակերպվածություն. առանց դրա նրանք չէին կարողանա ամբողջ մեկ ամիս համառ դիմադրություն ցույց տալ հակառակորդին։ Քաղաքի պաշտպանության շատրում օրական էր պահվում, որտեղ գրի էին առնվում օրվա իրադարձությունները։ Այդ օրագրի մեջ գրանցվում էին նաև Վանը պաշտպանող գնդա-

---

1 «Оборона Вана», М., 1917, стр. 26—27.

2 Նույն տեղում։

ամենքին ուղղված հրամաններդ, որոնցից մեկում ասված էր հետևյալը. «Ձեռքով արգելվում է մոնել տները և քայլանով գրավվելու Մեզամորները մահվան դատապարտվելու Մի այլ հրամանում նշված էր. «Ջոկատներում խստիվ արգելվում է ոգելից խմիչքների պատգործումը... Որտեղ որ գտնվեն այդպիսի խմիչքներ, դրանք պետք է անհապաղ ոչնչացվեն պատրոնի մատակարարման կոմիսարիատ [1]։

Հայկական քաղամասերի մուտքի մոտ գանգատ ամբոխյուններ էին առնգվել, իսկ քաղաքի ծայրամասերը չդրպտոված էին խրամատներով։

Կատաղի կռիվների ժամանակ մարտիկներին ոգևորելու համար գորդյանական եկեղեցիները մարտնիներ և հայկական ժողովրդական երգեր էր նվագում։ Թուրքական գորքերի հրամանատար Ջևդեթ-փաշան, չդիմանալով այլևս, մի անգամ նույնիսկ բացականչել էր. «Ներանք ինձ կգժվացնեն իրենց երաժշտությամբ [2]։

Անհանգստանում էր, որ Վանի բոլոր բնակիչները համակված էին մի գաղափարով՝ լավ է մեռնել, քան թե անձնատուր լինել թուրք գահիճներին։ Նրանք, ովքեր զենք ունեին, գնում էին կռվելու թշնամու դեմ, իսկ մնացածները վերցնելով բահեր, քլունգներ ու չիներ, ամրություններ էին փառուցում։ Մարտերին հաճախ մասնակցում էին տղոյիկներ, անչափահաս պատանիներ։ Կանայք խնամում էին հիվանդներին ու վիրավորներին, պահում երեխաներին, կերակուր պատրաստում և մարտիկներին համար հագուստ կարում։

Վանի պաշտպանությունը տևեց շուրջ մեկ ամիս։ Թշնամու բոլոր գրոհները նա մղեցին համառ կերպով մատակարող հայերի կողմից։ Քնայած քաղաքի համարյա չդաստրող հրետանային գնդակոծմանը (Վանի վրա արձակվեց մոտ 10 հազար արկ), թուրքերին չհաջողվեց ընկճել նրա պաշտպանների ոգին։ Թուրքական հրետանու կողմից քանդված ամրություններդ գիշերները վերստին վերականգնվում էին։ Ռազմական գործողություններդ արտասովոր լարում էին բնույթ ընդունելին։ Կարևոր դիրքերը հաճախ ձեռքից-ձեռք էին անցնում։ Թուրքերի կրակը չէր դադարում և ոչ մի րոպեով, սակայն հայերի դիմադրությունը կոտրել նրանց այդպես էլ չհաջողվեց։

Հետաքրքիր մերանքներ էին կատարում պատանիները։ Նրանք, որինակ, ուշադրություն դարձրեցին այն բանի վրա, որ թուր-

---

1 ՍՊՄԱ Գրոզ. ՍՍՌ, ֆ. 2 c, д. 3156, л. 103.

2 Տե՛ս Ասքո Եարեն, стр. 75.

քերի կոչմից նեստորականների մի մասը չի պայքարում և, բաժանվելով փոքրաքիվ խմբերի, սկսեցին չպայքարած նեստորականները հավատքի բացի դրանից, ապստների յուրաքանչյուր խումբ իր անկամասում հետևում էր բնկնող տրիներին և փնտրեն հասնող քնչած տրիներին անմիջապես նրանց վրա էին հասնում և մի ակնթարթում անչատելով պատրույգը, լիցքավորում և իրենց ամբոխը հանդիսավոր կերպով տանում գնդի պարհասը [1]։

Ուրբանոս պորքերի համար օրհասական պահին ժամանեց գերմանական մի ջոկ և իր վրա վերցրեց հրամանատարությունը։ Նա բոլոր քնդանոքները հավաքեց մի բարձունքի վրա՝ իր գնդերի հարձակումը հրետանային կրակով պաշտպանելու համար։ Վանի վրա այս վերջին գրոհը ձեռնարկվեց մութ գիշերին։ Հրետանային կրակի պաշտպանության ներքո գնդերները սողալով առաջ չարժվեցին, իսկ հետո արշավաց կերպով գրոհի նետվեցին։ Մահմեդական քաղաքի պաշտպաններն իրենց անգում էին. նրանք քշնամուն ետ չպրտեցին։ Թուրքերն շուտով կերպով նահանջեցին՝ կոփի վայրում քաղմաքիվ գնդերը թողնելով։ «Ես այդպիսի գիմադրություն չէի սպասում»,— խոստովանեց գերմանական սպան, որը և չուտով հետացավ Վանից [2]։

Մայիսի 16-ին թուրքերը վերջին անգամ գնդակոծեցին քաղաքը։ Հաջորդ գիշերը թուրքական զորքերը հանկարծակի սկսեցին խուճապահար նահանջել։ Մայիսի 19-ին ռուսական կովկասյան բանակի զորամասերը հայ կամավորների հետ միասին մտան Վան՝ քնդուքյամբ գիմավորվելով քաղաքի հերոսական պաշտպանների կողմից։ Ռուսական զորքերը քաղաք մտան հենց այնպես ժամանակ, երբ քաղաքի պաշտպանների հաքի ու ռազմամքերքի բոլոր պաշարները ապառվել էին։

Ձյոպիով, Վանի քնակչության հերոսական քնքնապաշտպանության չնորհիվ, նրան հաջողվեց փրկվել կատարածից։ Վանի հայերի ապստամբությունը նպաստեց իրավացիորեն համարում է պնդնապաշտպանության քայլ։

Թուրքական կառավարությունը պնդեր,— նշում է նպատակը,— որ այդ ապստամբությունը հրահրվել էր վայրի՝ Քնվդնքերի կողմից և ոչ մի առնչություն չուներ ռուս-թուրքական ռազմական գործողությունների հետ [3]։

Վանում սրած կերպով կյանքն իր հունի մեջ էր մտնում։ Մա-

---

[1] «Обзоры Ванск», стр. 32.

[2] Аверя Барбе, стр. 75—76.

[3] Lepsius J., S. XV.

Կարն այդ կանոնավոր բնակացքը երկար չշարունակվեց։ Ենական կռիվների հետևանքով ռուսական զորքերի ռազմական պաշարները սպառվել էին։ Որկյուզնով թուրքերի նոր հարձակումից ու շրջապատման վտանգից, կովկասյան բանակի զորամասերը սահիպված եղան 1915 թվականի հուլիսի 2-ին թողնել Վանը։

Վանի անեղափակի լքումը ռուսական զորքերի կողմից քաղաքի բնակչության զվարթին կացության մեջ գրեց։ Բոլոր հայերը սահիպված էին անմիջապես թողնել քաղաքը։ Սկսվեց խուճապ։ Փոխադրական միջոցները չէին բավարարում, ուստի և բնակիչների հոծ զանգվածները սահիպված էին մեծ մասամբ ոտքով չարժվել դեպի Էրզուրում՝ ռուսական սահմանը։ Քաղաքում հրդեհներ սկսվեցին։ Հետևելով քաղաքից, հայերը հրկիզում էին տները ու գույքը։

Թուրքերի կողմից Արճեշը գրավելուց հետո, Վանից դեպի Էրզուրում տանող ճանապարհը կտրվեց և գաղթականների մի մասը սահիպված էր շարժվել դեպի Արճեշ՝ Իրանական Ազրբեջան։ Նրանց մեծ մասին, այնուամենայնիվ, հաջողվեց չհանձին կամանների հետ անցնել Անդրկովկաս։

Վանից մինչև ռուսական սահմանները ընկած ճանապարհին գոնվեց մոտ 40 հազար մարդ։ Առանձին տեղերում, դիակների կուտակումը ճանապարհներին արգելափակում էր շարժումը։

Կարսի, Իգդիրի ու Ջուլֆայի վրայով Անդրկովկաս փախան Վանի վիլայեթի 210 հազար հայեր։ Այդ թվի 55 տոկոսը կազմում էին կանայք, 35 տոկոսը՝ երեխաները։ Տղամարդիկ ընդամենը 10 տոկոսն էին կազմում, որից 5 տոկոսը ծերուկներ էին [1]։

Ռուսական զորքերի նոր քաշվելուց հետո թուրքերը Քևզևքֆարայի գլխավորությամբ մոտ Վան, բայց մի քանի որ հետո կովկասյան բանակը նորից հարձակման անցնելով, թուրքերին վռնդեց Վանից ու վերստին տիրացավ քաղաքին։ Վանում գտնվելու այդ կարճատև ժամանակամիջոցը արյունոտրեց Քևզևքֆարայի ոստիկանին այն մի քանի հարյուր հայ երեխաներին ու կանանց որի քաշելու համար, որոնք չէին հասցրել հեռանալ քաղաքից։ Նա սրբեց կանգուն մնացած տները և քաղաքը հիմնովին կողոպտեց։ Վան մտած ռուսական զորքերը հայտնաբերեցին թուրքական գազանությունների մասին հետքեր։ Փողոցներում թափված էին կանանց ու երեխաների դիակներ։ Ամբ Բերկրիից մինչև Ջանիկ ընկած ճանապարհին սփռված էին հայ գաղթականների հազարավոր դիակներ [2]։

---

1 Анри Барбе, стр. 101—102.

2 «Кавказское слово», 2. IX. 1915, № 198.

Այնուամենայնիվ, իրենց հերոսական ինքնապաշտպանության շնորհիվ, վանի վիլայեթի հայ ազգաբնակչության մի զգալի մասին հաջողվեց փրկվել և հանգրվան գտնել Ռուսաստանում ու Իրանական Ադրբեջանում։

Քուրդական զորքերին համառ դիմադրություն ցույց տվեցին նաև Հարնան՝ Մուշի վիլայեթի հայերը։ Այստեղ քուրդական զորքերը հայկական բնակավայրերի վրա իրենց հարձակումները սկսեցին հուլիսին։

Հայերը, թեև նախապատրաստվել էին ինքնապաշտպանության, ի վիճակի չեղան երկարատև դիմադրություն ցույց տալ քրդնամոլ գերակշռող ուժերին։ Առանձին դեպքերում գինված հայերը մի քանի օր համառ կերպով դիմադրում էին մինչև վերջին փամփուշտը՝ նա մղելով քուրդական ցեղապետերի գրոհները։ Գիշերն ապաստանները ճեղքելին քուրդերի շղթան և բնակիչների մի մասի հետ նահանջելին դեպի Մասնա սարերը, ուր, ամրանալով բնական լեռան վրա, շարունակելին իրենց պայքարը քուրդ ցորդաբարների դեմ [1]։

Հայկական գյուղերի բնակչության դիմադրությունը կոտրելով, քուրդական զորքերն ասպիճանաբար մոտենում էին Մուշ քաղաքին։ Նրանք Մուշի և Մասունի մինչև ընկած բոլոր հաղորդակցության ճանապարհները կտրեցին։ Մուշի հայ բնակչությունը համառ դիմադրության ցույց տվեց քուրդական զորքերին։ Պատսպարվելով եկեղեցիներում և քարե տներում, քաղաքի հայերը չորս օր՝ հուլիսի 11-ից մինչև 14-ը մարտնչում էին քուրդերի դեմ, ոմանք, ինչպես նկարագրում է Բրայսը, քուրդական բնգանոցները, որոնք գնդավարվում էին գերմանական սպաների կողմից, խարխլեցին հայերի դիրքերը։ Հայ մարտիկները պաշտպանվում էին մինչև վերջին շունչը։ Մուշի վիլայեթի 58 հազար հայերից փրկվեցին միայն 8 հազար հոգի, որոնք փախան Մասուն և այնտեղ, լեռներում, շարունակում էին իրենց հերոսական պայքարը [2]։

Մասունում, Մուշից դեպի հարավ-արևմուտք ընկած այդ փոքր լեռնային մարզում, ապրում էին շուրջ 30 հազար հայեր։ Անառիկ լեռների գաճան պայմաններն ավելի էին ամրապնդել սնասունցիների ազատասեր ոգին։ Տեղեկանալով, որ Արևմտահայաստանի մյուս շրջաններում ապրող իրենց հզոյրները զոհվել են, սասունցիները իմ մի համահիմքվելին և երդվելին դիմակայել մինչև վերջին ուժերը։ Մի քանի ամսվա ընթացքում մոտ 30 հազարանոց

---

1 ՊԳՄԱ Գրչ. ССР, ф. 2 с, д. 3599, л. 181.

2 Տե՛ս Bryce, p. 82.

թուրքական բռնակը ապարդյուն փորձում էր ներխուժել Մասուն, որի ամբողջ հայ ազգաբնակչությունը, այդ թվում նաև կանայք ու երեխաները, քաջաբար մարտնչում էր քշնամու դեմ։ Զենք չունեցողները պաշտպանվում էին բահերով, քարերով, ինչով որ պատահեր։ Համոզվելով, որ ուղղակի գրոհներն իրենց նպատակին չեն հասնում, թուրքական հրամանատարությունը որոշեց պաշարել Մասունը և կտրելով նրան արտաքին աշխարհից, սովահար անելով վերցնել այդ անառիկ մարդը։ Թուրքական հրետանին անդադար փոթորկում էր սասունցիների դիրքերը։ Պաշտպաններն ուժասպառ էին եղել։ Ամեն որ տասնյակ մարդիկ մահանում էին քաղցից։ Երբ թուրքական զորքերը սկսեցին իրենց վերջին գրոհը, սասունցիները փամփուշտ այլևս չունեին, վառոդի պաշարներն ևս սպառվել էին։ Ըստ էության թուրքական հրոսակները ներխուժեցին ոչ թե սասունցիների համբարը, այլ հսկայական մի գերեզմանոց։ Վենգանի հնացած սակավաթիվ հայերը որի քաշվեցին։ «Երիտասարդ կանայք,—ասված է փաստաթղթերից մեկում,—թուրքերի ձեռքը չընկնելու համար նետվում էին բարձրաբերձ ժայռերից՝ իրենց հետ անդունդը տանելով կրծքի երեխաներին»[1]։ Ահա այսպիսի ողբերգական վախճան ունեցավ սասունցիների հերոսական դիմադրությունը։

Վերը ասվեց այն մասին, որ Զեյթունի ապստամբ հայ ազգաբնակչությունը հիշեցնելու կամոզիկոս Մահակի հորդորումներին ունկնդրելով, ինչպես նաև ներքին անհամաձայնություններն պատճառով, հավատաց թուրքական իշխանությունների կեղծ խոստումներին և դիմադրությունը դադրեցրեց։ Բայց երիտասարդության մեծ մասը փախավ լեռները, ուր նա միացավ թուրքական բանակից մինչ այդ դասալքված և այնտեղ թաքնված հայերի հետ։ Ռազմամատակարարին զենքով զինված, նրանք հարձակումներ էին գործում թուրքական զորքերի վրա։ Զեյթուրի ամերիկյան հիվանդանոցի դիրեկտորի վկայությամբ, հայ ապստամբները հաճախ լեռներից գալիս էին իջնում՝ Զեյթունից քշված հայերի քարավաններն ապահովելու նրանց անգամ նրանց կարոտացել էին հայդուկյան հասնել։ Զինված պայքարը Զեյթունում շարունակվում էր դադար նրանց ամիսներ Մայիսի վերջին թուրքական զորքերը ամբողջովին գրավեցին Զեյթունը՝ ոչնչացնելով անգում մնացած բոլոր հայերին։

Հայ ժողովրդի անհավասար հերոսական պայքարի ամենանշանակալից ու ամենափառահեղ էջը հայերի ինքնապաշտպանությունն էր Մուսա լեռան վրա (Անտակյի վիլայեթ), որին և նվիրված է

---

[1] ЦГИА Груз. ССР, ф. 2 с, д. 3198, л. 101.

ամսաթիվական հայտնի դրոշ Յրանք Վերֆելի «Մուսա լեռան քառասուն օրը» նշանավոր վեպը [1]։

Այդ հերոսամարտի համառոտ պատմությունը հետևյալն է։

1915 թվականի հուլիսի 13-ին, թուրքական իշխանությունները Անթիոքի նահանգապետի մեքենատեչքում գտնվող հայկական վեց գյուղերի բնակիչներին հրամայեցին վաճառել իրենց ամբողջ ունեցվածքը և պատրաստվել հանապարհ ընկնելու դեպի աքսորավայրը՝ Միջագետք։ Ի պատասխան դրան, հայերը որոշեցին դիմադրել մինչև արյան վերջին կաթիլը։ Մոտ 5 հազար հոգի՝ տղամարդիկ, կանայք ու երեխաներ իրենց պատհանող անասուններուն հետ բարձրացան նահանգից վեր գնացող անտառի ու ժայռոտ Մուսա լեռը։ Զրամարտիկներից շատ քչերը միայն զենք ունեին։ Ընդամենը երեսուց մոտ կար 130 հին հրացան , 200 որսորդական հրացան, 50 ատրճանակ և 300 դաշույն։

Մուսա լեռան գագաթին տեղադրին արագությամբ լավ ամրացված մի ճամբար հիմնվեց։ Երամատներ փորվեցին, հանապարհներն ու արահետները փակվեցին, լեռան մատույցները շրջապատվեցին փշալարերով։ Ահռելի ժայռաբեկորներից բարիկադներ կանգնեցվեցին։ Մուսալեռցիները պաշտպանության կոմիտե ընտրեցին։

Հուլիսի 21-ին թուրքական զորքերը, որոնք իրենց շարքերում հաշվում էին մոտ 7 հազար զինվոր, սկսեցին հարձակումը Մուսա լեռան վրա։ Վաղ առավոտից մինչև ուշ գիշեր թուրքերը ամեն կողմից գրոհում էին լեռան բարձունքը՝ փորձելով հնգել հայերի պաշտպանությունը և մտնել նրանց ճամբարը։ Հաճախ գործը հասնում էր ձեռնամարտերի։ Հայերի հիմնական զենքը հնդկական ժայռաբեկորներն էին, որ նրանք բարձունքից նետում էին թուրքական զինվորների վրա։

Այդ անօրինակ պաշտպանության մասնակիցներից մեկը պատմում է հետևյալ դեպքի մասին. Թուրքական հրոսակն իր կրակով մեծ վնասներ էր պատճառում հայերին։ Պաշտպանական կոմիտեն որոշեց լռեցնել նրան։ Եվ ահա լավագույն հրաձիգներից մեկը ճարպկորեն ընդհատակ մոտեցավ թուրքական գիրքերին և գիտուն կրակոցներով սպանեց չորս հրետանավորների՝ գնդի վերջնովի մարտիկը հրամանատարին։ Այդ խիզախ մարտիկը թուրքական քնդապետը չորրորդ գուրս թերեց [2]։

Մի առավոտ, թուրքական զորքերը սկսեցին հարձակվել դեպի

---

1 Werfel Franz, Die vierzig Tage des Musa Dagh, Berlin, 1936.
2 Տե՛ս Անդր Բարծ, էջ. 84.

Մուսա լեռան գաղթից ամենաչնչին լուրերով միաժամանակ։ Պաշտպանության կոմիտեն ամենայն ջանքերով միաժամանակ էր իր ուժերը քրիստոնյաների վրա։ Թուրքերն սպանվելիս պրանից և իրենց հիմնական հարվածը կենտրոնացրին պլեսավոր անցման ուղղությամբ։ Պաշտպաններն այլևս չէաղջրին իրենց ուժերը մասնատել և կենտրոնացնել թուրքական զորքերի հիմնական հարվածի դեմ. թուրքերն արդեն առաջ էին շարժվել և գրավել մի շարք կարևոր բարձունքներ։ Թուրքերն այնքան էին հավատացած իրենց հաղթանակում, որ նրանց որոշիչին պիչերն անգլացնել անհատում, իսկ յուրաքանչյուրն պիտ անցնել լեռան պաշտպաններից իրենց բաժանող ձորի միջով և վերջ տալ բոլորին։

Թուրքերի այդ վրիպումը փրկեց մուսալեռցիներին։ Գիշերը նրանք շրջապատեցին թուրքական զորքերին և, կրակ բացելով, ամեն կողմից գրոհի նետվեցին։ Այդ անսպասելի հարձակումից հանկարծակիի եկած թուրքերը խուճապահար փախուստի դիմեցին։ Լուսադեմին ամբողջ անտառը մաքրված էր թուրքական գիներից։ Որպես ավար հայերի ձեռքն ընկան թուրքերի կողմից թողնված զենքն ու ռազմամթերքը։ Թուրքերը սպանվեցին 200 սպանված [1]։

Այդ պարտությունից հետո թուրքական հրամանատարությունը զենքի կոչեց շրջակա թուրքական գյուղերի բոլոր տղամարդկանց։ Թուրքական զորքերի ընդհանուր թիվն աճեց մինչև 20 հազար մարդու։ Մուսա լեռը քառօրյա շրջապատվեց խիտ օղակով։ Թուրքերը փորձեցին այն սովահարությամբ վերցնել։ Պարերի պաշարները վերջանալու վրա էին։

Մուսա լեռան պաշտպանների դրությունն արհատական էր դառնում։ Միակ էր փրկության մնակ ուղին՝ միջերկրական ծովով։ Այդ մասում ափի գործոնը չինելու և մոտակայքում նավահանգստի բացակայության պատճառով թուրքերը չէին կարող Մուսա լեռը շրջափակել ծովից։

Պաշտպանության կոմիտեն կազմեց մի նամակ՝ երեք օրինակով և ամեն գրանը երեք յուղարկերի, որոնք պետք է հանդիպեն անցնող նավերին և մոտեցող նավ նկատելուն պես լողալով հասնեին և նամակը հանձնեին նավապետին։ Այդ նամակում Մուսա լեռան պաշտպանները խնդրում էին փրկել իրենց բնակիչներին, իսկ իրենք զենք ու պարեն ստալ՝ հակահարձակման դեմ պայքարը շարունակելու համար։

Առաջին երեքն անցնում էին, իսկ հորիզոնի վրա և ոչ մի նավ

---

1 Տե՛ս Անդրե Բարբո, стр. 64.

չէր երևում։ Այդ ժամանակամիջոցում կանայք մի հսկայական սպիտակ դրոշակ պատրաստեցին, որի վրա անգլերեն չեզվով գրված էր. «Քրիստոնյաներն ազատ են ապրում, փրկեցեք մեզ։ Նրանց կարծեցին նաև մի դրոշակ՝ կարմիր խաչը միջտեղում։ Դրոշակները ամրացրեցին երկու բարձր ծառերի կատարներին։

Մուսա լեռան պաշտպանության 33-րդ օրը ափին մոտ երևաց մի նավ, դա Ֆրանսիական «Guiher» ռազմանավն էր։ Մի քանի կարճ մուսալեռցիներ լողալով հասան նավին և հայերի խնդրանքը հաղորդեցին նավապետին։ Վերջինս այդ մասին տեղեկացրեց Եգիպտոսի հրամանատարին։ Շուտով ափին մոտեցավ Ֆրանսիական ժամանա գ'Արկո շոգենավը՝ մի քանի ռազմանավերի ուղեկցությամբ։ Կենցաղի մեջտեղ հայերը նետվեցին գեպի ափը։ Սակի կոմիտեի կրակի պաշտպանության տակ Մուսա լեռան բոլոր պաշտպաններին իրենց բնտանիքների հետ միասին (ընդամենը 4 հազար 58 մարդ) հաջողվեց շոգենավ փոխադրել։ Սեպտեմբերի 14-ին նրանք հասան Պորտ-Սաիդ, ուր և մշտական բնակություն հաստատեցին [1]։

Այսպես, չհնարավորվելով միջազգային աջակցության վերաբերյալ թուրքական կառավարության հրամանին, ուր նրանց սանջակից մահ էր սպասում, Մուսա լեռան հայերը փրկվեցին՝ շնորհիվ իրենց խիզախության ու տոկունության։

Հայկական ազգաբնակչությունը թուրք բռնակալներին պինված դիմադրության էր ցույց տալիս նաև Անատոլիայի այլ շրջաններում։

Այսպես, Շապին-Կարահիսարում 4 հազար հայեր հրամայվեցին զենքը հանձնել իշխանություններին և տեղահանվել Միջագետք։ 1915 թվականի հունիսի 12-ից մինչև հուլիսի 3-ը նրանք համառ մարտեր էին մղում թուրքական 10-րդ կորպուսի զորամասերի դեմ։ Ապստամբներին հաջողվեց գրավել քաղաքի միջնաբերդը, որտեղ նրանք 12 օրվա ընթացքում նաև էին մղում քշնամու հարձակումները։ Թուրքական հրամանատարությունը ստիպված էր Երզնկայից ու Սվազից ժամանակ ուժեր փոխադրել, որից հետո թուրքական զորքերը շրջապատեցին քաղաքը և սկսեցին քնդանոցներից անդադար գնդակոծել միջնաբերդը։ Շապին-Կարահիսարի պաշտպանները գիշերվա խավարում փորձ արեցին ճեղքել թուրքական շղթան, սակայն այդ բանը նրանց չհաջողվեց և բոլոր ապստամբները զոհվեցին [2]։

---

[1] Bryce, p. 512—520, Toynbee, p. 22, Lepsius, S. XI.

[2] Ouse, Beyek harpie Kafkas cephesindeki muharebeler. Bir „Askeri Mecmuanın Tarih kismı". Sayı 20. Istanbul, 1931, s. 64—65.

Պահա հերոսական չէր և հայերի պայքարը Ուրֆա քաղաքում, ուր նրանք նույնպես մերժեցին թուրքական իշխանությունների պահանջը՝ զենքը հանձնել և թողնել իրենց հայրենի բնակատեղիները։ Ուրֆայի դեմ հատուկ զորամասեր բերվեցին Հալեպից, Ադրիանուպոլսի ռեզերվից անցամներից մեկի՝ Քեմալ-փաշայի հրամանով, որն այդ ժամանակ Սիրիայում գտնվող թուրքական զորքերի հրամանատարն էր, Ուրֆան քաղաքացի սրվեց հրետանային կրակով։ Քաղաքի ամբողջ հայ ազգաբնակչությունը սրի քաշվեց։

Այսպիսով, կարելի է հետևյալ եզրակացությունը անել. այն վայրերում, ուր հայերը զենքի էին դիմում՝ իրենց կյանքը փրկելու համար, նրանք զգալիորեն ավելի քիչ տուժեցին, քան այն դեպքում, երբ նրանք հնազանդվելով իրենց ճակատագրին, անտրտունջ կատարում էին թուրքական պաշտոնյանների կարգադրությունները։

Արևմտահայաստանի տարբեր վիլայեթներում և հիշեցինք հայերի իրարից անկախ ինքնապաշտպանության վերը բերված փաստերը, որոնք թուրքական կառավարությունն իր ժամանակին որակեց որպես Անատոլի գործակալների կողմից հրահրված համընդհանուր մի ապստամբություն, վկայում են այն մասին, որ Թուրքիայի հայ ազգաբնակչությունը երբեք էլ համաձայնված ընդհանուր գործողություններ ու ապստամբության պլան չի ունեցել, թեև թուրքական պաշտոնական շրջաններն առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին և թուրք ռազմական գործիչներն ու պատմաբանները՝ մեր օրերում էլ հակառակը, զուր փորձեր անելով երիտթուրքական կառավարիչների վրայից վերցնելու հայերի զանգվածային կոտորածների և իրենց հայրենիքից արտաքսելու պատասխանատվությունը։

գեում է ծայրլընք,— «Ինքնավարություն և առաջադիմություն կոմսակցությունն արդարացնող մի փաստաթուղթ էր [1]։

Ծայրլընք գովերգում է Թալեաթի քնդարանությունը, որի իրական նպատակն էր չարամիտ կնճիթի միջոցով արդարացնել հրեաբույրական կոմսակցության ու նրա կառավարության գործունեությունը։ Իրեն հատուկ ցինիկությամբ Թալեաթը խնդայությամբ է հայկական հարցում հրեաբույրական կառավարության վարած խաղաքաղաքականությունը, որին նա իր հուշերում առանձին բաժին է հատկացրել։ Եվ դա միանգամայն բացատրելի է. չնայելով այդ տարիներին ներքին գործերի մինիստրը, նա ավելի, քան հրեաբույրական պարագլուխներից որևէ մեկը, մեղսակից էր հայերի արյունոտ չարագործում։ Վերը արդեն նշվեց, որ Թալեաթը հայերի զանգվածային ջարդերի պլանի հեղինակն էր և անեծքը սաորագրում էր բոլոր այն հրամաններից, որոնք տեղական իշխանություններին պարտադրում էին այդ սոսկալիքները կյանքում իրագործելու։

Իր հուշերում Թալեաթը վերստին կրկնում է հայերի ապստամբության վերաբերյալ հորինված մինչև վերջը ստահոդ վերսիան։ Նա գրում է. «Ձենք որ սկսվեց պատերազմը, Մուշի, Բալուի ու Վանի վիլայեթներում հայերի ապստամբություններ բռնկվեցին և անմոռնալար պետք է, որ նրա ղեկավոր ջոկերը հայերին առնչական անելուս օրենք նախապատրաստեց, ինչը տեղից դրա գեմ գործ հնարավ [2]։

Հիմնական խնդիրը, որն իր առջև դրել էր Թալեաթը, ձեռնարկելով իր հուշերը գրելուն, դա նրա ձգտումն էր ապացուցելու, որ «Ինքնավարության և առաջադիմության կոմսակցության գործիչների վերաբերյալ թուրքական պատասխանի ընդունած որոշումները սխալ էին, որովհետև, նրա կարծիքով, «մի շարք անձինք (Թալեաթն առաջին հերթին և նկատի ուներ իրեն, Էնվերին ու Ջեմալին—Ն. Ա.) անարգարացի պատասխանատվել են, քանի որոնց անձնազոհությունը հաստատող ակնհայտ ապացույցներ կային [3]։

Նույն նպատակով էր գրել իր հուշերը նաև Ջեմալ-փաշան [4], որը նույնպես ձեռնամուխ է հայկական հարցի ամբողջ պատմությունը։ Ջանալով արդարացնել թուրքական կառավարության գո-

---

1 Talât Paşanın hatıraları, s. I

2 Նույն տեղում, էջ III։

3 Նույն տեղում, էջ VII։ Համաշխարհային պատերազմում Թուրքիայի կրած պարտությունից հետո Սատդրալի գատարանը հրեաթուրքական կոմսակցության պարագլուխներին հետևյալ կարգով մեղավոր էր գատապարտել՝ տրված պատերազմի հանգամանքների

4 Джемаль-паша, Записки 1913—1919 гг., Тифлис, 1923.

զանային չարագործություններից, Քեմալ-փաշան Հայերի ամբողջ բոլոր գերեսիությունների մեղքը բարդում է Ռուսաստանի վրա[1]։ Հայկական կարգերը նա բացատրում է հենց Հայերի վարքով։ Նրա խոսքերով, Հայերը «Ճնշում էին ապստամբություններ, որոնց հիմնական էին մեր կովկասյան բանակի քիմքունքը, մի բան, որ կարող էր հանգեցնել նրա կատարյալ ոչնչացմանը»[2]։

Երիտթուրքական կառավարության գնահատմամբ գործիչներից մեկը՝ Մեհմեդ-Ջավիդ Բեյը, իր հուշերում մեզ թերևս մեծ քանակությամբ փաստական նյութեր, վեր է հանում ամբողջ ճշմարտությունը Հայկական կարգերում, ճգտելով ցույց տալ, որ ինքն անմեղ մասնակցություն չի ունեցել Հայերի բնաջնջման վերաբերյալ երիտթուրքական կոմիտեի ու կառավարության ընդունած որոշումներին[3]։

Վերը հիշված նախկին-թյուն իր հուշերում թերում է երիտթուրքական կոմիտեի ու կառավարության բազմաթիվ որոշումներ ու հրամաններ, որոնց ջերմեռանդ մեծամասնությունը ստորագրվել կամ անմիջականորեն առնչվում են ներքին գործերի մինիստր Թալեաթի հետ։

Մեհմեդ-Ջավիդ Բեյը, Նախիմ-թեյը, Բրայթը, Լեպսիուսը, Մանդելշտամը և մյուսների հուշերից թերված փաստաթղթերը, ինչպես և արխիվային հարուստ նյութերը համոզիչ կերպով մերկացնում են երիտթուրքական ստրիամվիրապետ պետությունների անանձնությունը։

Փաստերի նենգափոխման մեջ մասնակցից քուրք պատմաբաններն ևս չեն մնում Թալեաթից ու Քեմալից։ Այդ տեսակետից բնորոշ են պրոֆեսոր Շուկրիի տայֆասությունները, ինչպես նաև Ֆուատ Ուլուսոյ, Ռուսուհի Հիքմեթի Բայուրը, Մաղրի Մաքսուդի Արսայը, Քեմալի Բոյիլըօղլուն, Ահմեդ Էմին Յալմանը և ուրիշներ։ Նրանք բոլորը կոչվից գուրս են գալիս, «հետաքրքրում համար, որ ոչ-մահմեդական բոլոր ժողովուրդները, այդ թվում և Հայերը, Օսմանյան կայսրությունում միշտ էլ ապրել են լավագույն պայմաններում և ոչնչով ամեն կարգի քաղաքական իրավունքներից, ուստի և նրանց հարկ չկար պայքարելու իրենց ազատագրման համար։ Արհամարհելով պատմական Հայոնի փաստերը, որոնք անհերքելիորեն վկայում են քուրքական սուլթանների վարած սիստեմատիկական վայրագ քաղաքականության մասին,

---

[1] Джемаль-паша, Записки 1913—1919 гг., Тифлис, 1923, стр. 192.
[2] Նույն տեղում, էջ 226.
[3] Ես՝ Մեհմեդ-Ջավիդ Բեյը, էջ 117։

Քուրդ բուժուական պատմաբանները պնդում են, որ Քուրդիզը երբեք ամբողջ մի ազգի նկատմամբ բռնություն չեն գործադրել, որ Քուրդական կառավարողների երեսը երեք չեն պատրաստել Օսմանյան կայսրության տիրապետության տակ բնակած ժողովուրդների[1]։

Էսատ Ուրասն, որ նախ, անդրադառնալով 1915—1916 թվականների դեպքերին, առանց ամաչելու գրում է, որ Քուրդերի կողմից 600—800 հազար կամ նույնիսկ մեկ միլիոն հայեր ոչնչացնելու մասին եղած տեղեկությունները ընդհանուր ոչինչ չունեն իրականության հետ։ Ընդհակառակը,— պնդում է պատմության սույն կեղծարարը,— հայերի կողմից սպանված մահմեդականների թիվն ավելի մեծ է[2]։ Հեղինակը փաստարկելու կերպով հերքում է հայ ազգաբնակչության ոչնչացման վերաբերյալ Քուրդական կառավարության կողմից նախապես մշակված ծրագրի առկայությունը։

Հիմնվելով Բայուրը, Ահմեդ Էմին Յալմանը և Քուրդ մյուս հեղինակները խուսափում են որևէ ձևով հիշատակել անգամ վերը բերված փաստաթղթերը, որոնք անհերքելիորեն վկայում են այն մասին, որ հերթապահական կլիկը մինչև վերջը հանցավոր է հայերի զանգվածային բարդերում։ Դրա փոխարեն նրանք հաճախ են գիմում տուրքանական կառավարության ու հերթապահական հուսալքության գնահատականների կողմից 1915—1916 թվականներին տարբած փաստաթղթերին։ Մասնավորապես, նրանք վկայակոչում են Բալհաթի պատասխանատու անձանց տեղյակների նամակին՝ հայկական կոտորածների վերաբերյալ։ Հիշյալ պատասխանում Քուրդական կառավարությունը բավականին անշնորհք ձևով փորձում էր համաշխարհային հասարակական կարծիքից թաքցնել հայ ժողովրդի այդ մեծագույն ողբերգությունը։

Էսատ Ուրասն ու Հիմնվելով Բայուրը չեն քաղաքավում իրենց գժգոհությունը Թուրքիայի պրեմիեր-մինիստր Դամատ Ֆերիդ-փաշայի հրապարակից, որը 1919 թվականի հոկտեմբերի 19-ի իր ճառում հերքել էր Քուրդերի նախկին կառավարությանը մեղադրել հայկական ջարդերը կազմակերպելու մեջ և դրանք որակել որպես բարբարոսական գործողություններ[3]։

«Պատերազմի տարիներին,— ասել էր իր ճառում Դամատ Ֆերիդ-փաշան,— ամբողջ քաղաքակիրթ աշխարհը ցնցվեց իբր թուր-

---

[1] Sadri Maksudi Arsal, İkinci Türk Tarih kongresi, s. 1067, 1074, 1092.

[2] Esat Uras, s. 617.

[3] Նույն տեղում, էջ 665։

քերի կողմից կատարված հանցագործությունների մասին տեղեկություններից։ Ես հետս եմ այն բանից, որպեսզի չզարմ նեսեմ այն այցարքների վրա, որոնք ոչ մարդկությանը սոխպերին ցնցվել սարսափից։ Առաջին հերթ չափով եմ ես հակված քննարկելու այդ մեծ դրամայի մասնակիցների մեղավորության չափը։ Ես իմ առջև այլ նպատակ եմ դնում, փաստերը ձեզ բերել տալ, որպեսզի դուք ինքներդ կարողանաք պատասխանատվություն այդ սարսափելի հանցագործությունների համար...»

«Վեց է, ասկայն, մեռել ամեն մի տուն,— ասել էր այնուհետև Դամադ Ֆերիդը,— կատարվածը բացատրելու ռասայական կոնֆլիկտով կամ կրոնական ֆանատիզմի պոռթկումով [1]։

Հիմնվելով Բայուրը գալիս է հանգման Դամադ Ֆերիդ-փաշայի այդ հայտարարության ապիկ։ Նա գրում է, որ Թուրքական կառավարության դիվանագիտը իր հիմարության պատճառով Փարիզի հաշտության կոնֆերանսում գրազմաթիվ սխալներ է թույլ տվել։ Մասնավ, Հունիսի 17-ի նիստում խոսելով հայերի տեղահանման մասին, նա, Բայուրի ասելով, անհրաժեշտ չհամարեց հիշատակել այն մասին, որ պատերազմի ժամանակ հայերը փորձում էին նպաստավորության բարերացնել և գրանով վտանգի տակ գնել մեր բանակի թիկունքը, որ նրանք սկսեցին հանցագործություններ կատարելու։ Բայուրը զարմ է նաև այն բանից, որ Դամադ Ֆերիդ-փաշան ոչնչ տեղահանությունը արակել էր որպես Օսմանյան կառավարության վարքենի համաչափանություն [2]։

Իր մի ուրիշ աշխատության մեջ, հետևանքը որպես պատճառ ներկայացնելով, Հիմնվելով Բայուրը գրում է, որ երիտթուրքերի կողմից կիրառված պատժիչ միջոցառումները քննադրվում էին հայերի ապստամբությամբ վանում, Բաղեշում ու Ջաստախում [3]։ Այնուհետև նա նշում է, որ «մեր ժամանակվա քշնամիների պնդումները հայերին պաշտպանելու համ սպանելու մասին կեղծիք են։ Իրականում հայերի համընդհանուր ապստամբության է բռնկվել թուրքական բանակի ամենակրիտիկական պահին [4]։ Այնուամենայնիվ, Բայուրը խոստովանում է, որ «հայկական ապստամբության հետևան

---

[1] Տե՛ս Ллойд Джордж. Правда о мирных договорах, т. 2, М., 1957, стр. 200—202. Նույն միտքը կրկնում է նաև Ջեմալ Բայար։ Տե՛ս East Uran, s. 668.

[2] Bayur Yusuf Hikmet, Türk inkılâbı tarihi, c. III, kısım 3. Ankara, 1957, s. 3.

[3] Bayur Yusuf Hikmet, Türkiye Devletinin dış siyasası, Istanbul, 1938, s. 37.

[4] Նույն տեղում, էջ 4։

ձեր սպառմունքյան շատ սխուր էջերից էր։ Մակայն նա իր ընթերցողներին միեիարում է նրանով, որ այդ իրադարձություններն այնպիսի լայն չափեր չընդունեցին, ինչպիսին այդ եղել է հրեական ազգաբնակչության նկատմամբ՝ հիտլերականների կողմից սիոնիզմի ենթարկված եվրոպական երկրներում։ Երիտթուրքերի կողմից ձեռք առնված միջոցառումները Հիմնական Բայուրը բնութագրում է որպես հարկադրված քայլեր, որոնց նրանք ստիպված էին դիմել պետությունը փրկելու համար [1]։ Այդ պատճառով էլ նա զգուշանում է նրանց վրա, ովքեր սուլթանական կառավարության կողմից հայերի տեղահանումը 1914—1918 թվականների պատերազմի ժամանակ բռնության ակտ են համարում [2]։

«Թուրքական հեղափոխության պատմությունը» գրքում Բայուրը հենվում է Էսադ Ուրասի առաջող պնդումների վրա, այն է՝ թե իբր երիտթուրքական կառավարությունը հանցանք չունի հայկական ջարդերում։ Նա գրում է, որ թուրքական կառավարությունը վճռորոշ իմանալով Անտանտի երկրների օգնությամբ նախապատրաստվող հայերի ապստամբության մասին, որոշեց նրանց տեղահանել մոտ գտնվող շրջաններից հեռացնել և այդ նպատակով նրանց տեղափոխեց Միջագետք։ Սակայն ապարդյուն հին տանպատասխանատու պաշտոնյաների, ոստիկանների ու քրդական հրոսակների գործողությունների հետևանքով մեծ մասը աքսորված հայերի մոտ հնար գտնվեցավ։ Բայուրն ու Էսադ Ուրասն համոզմամբ, երիտթուրքական կառավարությունը մեղավոր չէ որ այդ հայերը գտնվեցին [3]։

Թուրք մյուս պատմաբանը՝ Քեմալիզմը Բրյուքլրոզյան նույնպես ննջագոհում է պատմական փաստերը։ Ամերիկյան պատմաբան Ֆիշերի «Մերձավոր արևելքի պատմությունը» [4] գրքի մասին գրած իր գրախոսականում նա մինչև վերջը պաշտպանում է հեղինակի այն քայլը կարծիքը, որ իբր Վանի ու Կարինի վիլայեթներում բնակվող հայերը 1915 թվականին զենքի դիմեցին հատկապես ռուսական զորքերին օգնելու համար։ Վանում, հորինում են Ֆիշերն ու Բրյուքլրոզյան, հայկական կառավարություն կազմվեց և այդ հանգամանքը թուրքական հրամանատարությանը հարկադրեց Արևելյան Անատոլիայի հայկական ազգաբնակչությանը տեղահանել և ուղարկել Միջագետք [5]։

---

1 Bayur Yusuf Hikmet, Turkiye Devletinin dış siyasası s. 6.
2 Նույն տեղում, էջ 64։
3 Նույն տեղում, էջ 7—8։
4 Fisher S. N. The Middle East. A History, New-York, 1959.
5 Belleten (Türk Tarih Kurumu), cilt XXIV, sayı 94, Ankara, 1960, s. 326—327.

Իսկ Ահմեդ Էմին Յալմանը, փորձելով հերքել Մանգիլլոտայի այն համոզիչ պնդումը, որ Հայերի մոտում անգամ չի եղել ապըստամբության թարմրացնել Թուրքական կառավարության դեմ և որ նրանք գենքի դիմեցին միայն այն ժամանակ, երբ նրանց անխուսափելի մահ էր սպառնում, գրում է հետևյալը. «Հայերի վարքագիծը լիովին արդարացնում էր նրանց ոչնչացումը[1]։ Սակայն իր գրքի մի այլ տեղում նա ակամայից խոստովանում է հայկական հարցում երիտթուրքերի հետապնդած իսկական նպատակների մասին։ «Հայերին արդարացնելը,— գրում է նա,— նշանակում էր հայկական ժողովրդավարության վերացումը Թուրքիայում։ Ինքնիշխան լրիվ բնաջնջման կոմիտեականները մտածում էին, որ հայկական խիտ ազգաբնակչությունը արևելյան շրջաններում վտանգ է ներկայացնում Թուրքիայի բուն գոյությանը, ուստի և հարկավոր է վերացնել այդ վտանգը... Մենք գիտենք,— ասում էին նրանք,— որ... մեր նկատմամբ ատելության առաջ կբերենք և մեզ պրանք կհարուցենք մեր հասցեին։ Բայց մենք հույս ենք տածում, որ հետագա ազգագրությամբ, աշխատանքով, կջանանք մեր անձնական դիտարկությունները, որոնք արդեն հանուն մեր ազգային գործի յատկերս[2]։

Ժամանակակից Թուրք գործիչները՝ էնսար Ոյատը, Հիքմեթ Բայուրը, Ահմեդ Էմինը և մյուսները երիտթուրքական գաղափարների չարագործությունները արդարացրին շատ ավելի վաղ, քան վերջիններս ենթագրում էին։

❦

Այսպիսով, բերված փաստերն անհերքելիորեն ապացուցում են, որ Արևմտյան Հայաստանի հայերի բնաջնջման պլանը իթթիհատականների կողմից մշակված է եղել նախքան առաջին համաշխարհային պատերազմը և անմիջականորեն կապված էր Կովկասի, Պովոլժիեի, Ղրիմի, Միջին Ասիայի և Թուրքալեզու ժողովուրդներով բնակեցված ռուսական կայսրության այլ շրջանների նկատմամբ ունեցած նրանց պանթուրքական նվաճողական ձգտումների հետ։

Օսմանյան կայսրության պատերազմի մեջ մտնելու առաջին ամիսներին կովկասյան ճակատում թուրքական բանակի կրած պարտությունը երիտթուրքերի կառավարությունը օգտագործեց

---

1 Ernin Ahmed, p. 215.

2 Նույն տեղում, էջ 182։

սահմանամերձ շրջաններից տարբերից մարդիկ։ Քոչի տակ սկսեց իրագործել Արևմտյան Հայաստանի, Կիլիկիայի և Սամանչյան կայսրությանը այլ վայրերի հայությանը պահպանելու ազգերի ու ֆիզիկական բնաջնջման ենթարկելու իր նախկին պլանը։

Հայերի ազգերը իրենց բուն հայրենիքից՝ Արևմտյան Հայաստանից, Կիլիկիայից և այլ հայաբնակ վայրերից դեպի Միջագետքի հեռավոր ավազուտ անապատները, ոչ այլ ինչ էր, քան Սամանչյան կայսրության ողջ հայության ֆիզիկական բնաջնջման քաղաքականության իրագործում։

Իթթիհատական ջարդարարների կողմից այդ հրեշային ու վայրագ պլանի իրագործման արդյունքը եղավ այն, որ Արևմտյան Հայաստանն ու Կիլիկիան բոլորովին զատարկվեցին հայությունից։ Նահատակվածների քիվը մեկ միլիոնից ավելի էր։ Քուրդ բարբարոսներին հաջողվեց իրենց հայացնել քաղաքականությունը իրագործել Թուրքիայի գաղնակից կայսրության Գերմանիայի հովանավորությամբ։

Անասանի պետությունները, որոնց բանակներում մարտնչում էին 200 հազարից ավելի հայեր՝ հանուն Արևմտյան Հայաստանը թուրքական բռնակալությունից ազատագրելու, բացի թուրքական կառավարությանը ուղղված բողոքի նոտաներից, ոչ մի վճռական քայլի չդիմեցին քարգելը կանխելու համար։ Անասանի կառավարությունների այդ վերաբերմունքը դեպի հայ ժողովրդի ոչնչացությունը, ավելորդ անգամ ապացուցեց, որ նրանց երբեք էլ չեն եղել հայերի շահերի պաշտպանները, ինչպես իրենց ձևացնում էին ամեն անգամ, երբ հարկավոր էր քուրքական կառավարության վրա ճնշում գործադրել՝ Թուրքիայի նկատմամբ իրենց պլանների իրագործելու համար։

ԳԼՈՒԽ VI

ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅԱՆ ՆԵՐՔԻՆ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ

Արևմտյան Հայաստանից ու Օսմանյան կայսրության այլ շրջաններից Հայկական ազգաբնակչության վտարումը և նրա ամայացնելու քաղաքականությունը կործանարար կնքեցին վիճակի վրա։ Թուրքիան զրկվեց աշխատասեր ու տաղանդավոր Հայ ժողովրդից, որը կարևոր գեր էր խաղում նրա տնտեսական ու մշակութային կյանքում։ Ընդամեն քուրք բռնակալների տգիտորեն դաժան ընդմանը, Հայերը Թուրքիայում զարգացրին արդյունաբերությունը, առևտուրը, հոգագործությունն ու մշակույթը։ Կայսրության այնպիսի քաղաքներում, ինչպիսիք էին Ստամբուլը, Զմյուռնիան, Կարինը, Վանը և այլն, արդյունաբերությունն ու առևտրական ձեռնարկությունները գիմնականում Հայերի ձեռքում էին։ Հայերը հայտնի էին որպես արհեստագործներ, մետաքսի ու գործվածքի մշակման վարպետներ։ Թուրքական գորքերը, որոնցով հիանում էր ողջ Եվրոպան, գրեթե ամբողջությամբ Հայերի ձեռքի արտադրանքն էին հանդիսանում։

Նույնպիսի առաջատար գեր, ինչ որ տնտեսության մեջ, Հայերը խաղում էին նաև քուրքերի մշակութային կյանքում։ Եվրոժիշտները, երգիչները ու գերասանները Թուրքիայում մեծ մասամբ Հայեր էին։ Կոստանդնուպոլսի ճարտարապետական գեղեցկությունները գերազանցապես Հայ տաղանդավոր մարդկանց գործերն են։ Մուսլիմանների Հայտնի մզկիթը ճարտարապետ Սինանի ստեղծագործությունն է, որը Հայկական ծագում ուներ։ Հայ ճարտարա-

պետներ Բալյաններըը կառուցել են Բեյլերբեյի, Ջըրդաքապի ու Դոլմաբահչեի պալատները, հայերի ձեռքով է բարեկարգվել Ջըլդըզ-Քյոշք պալատը[1]։ Կոստանդնուպոլսում, Զմյուռնիայում և այլ քաղաքներում գրեթե բոլոր ապարանքները, որտեղ ապագրվում էին թուրքերեն լեզվով գրքեր և պարբերականներ, նույնպես պատկանում էին հայերին։

Հայերը թերթեր, ամսագրեր ու գրքեր էին հրատարակում նաև հայատառ թուրքերենով և այդ պրոկանուիյանը կարդացվում էր ոչ միայն այն հայերի կողմից, որոնք չէին սիրաշահում իրենց մայրենի լեզվին (իսկ այդպիսիների թիվը քիչ չէր), այլև շատ թուրքերի կողմից, որոնց համար հայկական այբուբենը յուրացնելն ավելի հեշտ ավելի գյուրին էր, քան արաբականը։

Առանձնապես մեծ էր հայերի դերը արևելյան վիլայեթներում, ուր նրանք մեծ մասամբ զբաղվում էին հողագործությամբ և հայտնի էին որպես հմուտ խաղողագործներ ու մեղվաբույծներ։

Արտադրության բնագավառը, առևտուրն ու ֆինանսները հայկական վիլայեթներում գրեթե ամբողջությամբ գտնվում էին հայերի ձեռքում։ Այսպես, Սվազի (Սեբաստիա) վիլայեթում, որտեղ հայերը կազմում էին բնակչության 35%-ը, 9800 արհեստավորներից ու մանր առևտրականներից 6800-ը հայեր էին. 153 արդյունաբերական ձեռնարկություններից 130-ը պատկանում էին հայերին. 168 խոշոր ներմուծող-վաճառականներից 141-ը հայեր էին, արտահանող 150-ից 125-ը[2] նույնպես հայեր. 37 դրամատներից 32-ը հայեր էին[3]։

Հայկական բոլոր վիլայեթներում բժիշկների 60 տոկոսը և վաճառականների 58 տոկոսը հայեր էին։

Արևելյան շրջաններում, չեռնոզյոմնաբերության մեջ զբաղված բանվորների երեք քառորդը ազգությամբ հայեր էին[4]։

Անգամ այս ոչ-լրիվ տվյալները ցույց են տալիս, որ հայ ազգաբնակչության բնակչության ու աշխատը չէին կարող չհանգեցնել խոր հեռանքների Թուրքիայի և, հատկապես, նրա արևելյան վիլայեթների տնտեսական ու մշակութային կյանքում։ Հայտնի է, որ հայկական վիլայեթները, չարդի հետևանքով զրկվելով իրենց հիմնական ազգաբնակչությունից, անցած կես դարի ընթացքում իրենց

---

[1] Ահրա Եարօն, стр. 119.

[2] Թվական տվյալները քաղված են Ա. Քիլիքեզի հոդվածից, տե՛ս А. Джемалеов, Будущее Турецкой Армении, «Армянский сборник», М., 1916, стр. 163.

[3] Firuz Kazemzadeh, The Struggle for Transcaucasia, p. 8.

պարզաբանման մեջ ոչ միայն առաջնությաց ոչ մի քայլ չարենքին, այլ. ընդհակառակը, նկատելի կերպով նա մնացին՝ առաջին համաշխարհային պատերազմին նախորդող ժամանակաշրջանի համեմատությամբ։

Պատերազմի տարիներին գործ փոփոխություններ կրեց նաև մարքսական գաղափարների տարածման ձևերը։

Երկարատև ու ծանր պատերազմը քայքայեց Օսմանյան կայսրության արտադրական ներհանգների անխախտությունը։ Զգալիորեն պատերազմական իրադրությունից, հրիաթուրքական քաղաքացիական ու զինվորական իշխանությունները քայլեսում էին արտաքին աշխարհի՝ նրանից չնչին կերպով բռնապանձելով անդի վերջին պայմանները, իսկ բռնակի կարիքների համար՝ բռնող անհատների։ Ինչպես հաստատվում է Զեմալ-փաշան, միայն մեկ ամսվա ընթացքում Մուհի առաջին արշավախմբի համար արտաքնից խլվեց 14 հազար ուղտ [1]։ Ինչպիսի ամենաաշխատասեր մարդն բռնակ գործակիցը, բռնող անհատները բռնագրավման ենթարկելու հնարանքով գաղտնի անձնական էին մեռնում։ Մշակման համար պետական հողերի միայն 50 տոկոսն էր օգտագործվում։

Թուրքական զինվորական իշխանությունները արտաքին աշխարհից չափից դուրս բարձր հարկեր էին գանձում։

Հումքի ու բանվորական ուժի պահանջով արդյունաբերական ձեռնարկություններն ու բազմաթիվ արհեստանոցները փակվում էին։ Քչին լիրան արժեզրկվում էր։ Կայունորեն տարածված էր սպեկուլյացիան։ Ապրանքների գներն անընդհատ աճում էին։

Այս բոլորը խիստ բացասաբար անդրադարձավ արտաքին աշխատավոր զանգվածների վիճակի վրա. հազարավոր մարդիկ մահանում էին քաղցից ու համաճարակից։ Բավական է նշել, որ պատերազմի տարիներին Միջիայի ու Լիբանանի աշխատանակցությունը եվրոպից 40 տոկոսով [2]։

Երիաթուրքական իշխանությունների կողմից յայն չափերով կիրառվող հողագուռն ու քայլանը և արտաքնան վիլայեթներում

---

1 Ջեմալ-փաշա, стр. 123.

2 Այդ մասին տե՛ս «Великий Октябрь и народы Востока», М., 1957, стр. 370.

Նրանց կողմից անցկացվող չովինիստական քաղաքականությունը սրտաբ ժողովրդի մեջ առաջ բերին անզուսպ զայրույթի բուռն վերքիչների դեմ։

Օգտվելով պատերազմից, երիտթուրքական կառավարողները ամեն ինչ անում էին սրտերին ազգային-ազատագրական շարժումը ճնշելու համար, սակայն սրտաբ ժողովուրդն ավելի համառ կերպով սկսեց պայքարել թուրքական տիրապետությունը վերջնականապես քանդելու համար։

Պատերազմի տարիներին սրտաբ ժողովրդի ազգային-ազատագրական շարժումը, որն ընդգրկել էր Մամախյան կայսրության տրապեզան բոլոր նահանգները, նոր, ավելի հուժկու թափ առավ։

Ընկեր-փաշյան խոստովանում է, որ Քեմալ-փաշայի նշանակումը Սիրիայում տեղաբաշխված թուրքական 4-րդ բանակի հրամանատարի պաշտոնում հիմնականում բացատրվում էր նրանով, որ սրտաբ հեղափոխականների ծավալած գործունեությունը սրտահարդ չարված վիճակ էր ստեղծել այդ շրջանում։ 1914 թվականի գեկտեմբերին գալով Սիրիա և տեղում ծանոթանալով սրտաբական միլայիքներում ստեղծված իրադրության հետ, Քեմալ-փաշան ստիպված էր խոստովանել, որ սրտաբական մարդկերը վատագի նման ամեն րոպե կարող են պայթել կայծից[1] և մեզ ձեռք չտանվեն ամենանախնական միջոցներ[1]։

Իր անասելամանափակ իշխանությունը հաստատելով Սիրիայում, Լիբանանում ու Պաղեստինում, Քեմալը վերացրեց գլխավոր խորհուրդները և քաղաքացիական գատարանները։ Դպրոցներում ու վարչական հիմնարկներում արգելվում էր սրտերեն լեզուն ազատորեն։ Արտաբական բոլոր ընդգիմադիր քերթերն արգելվեցին։

«Քաղաքական կյանք Սիրիայում այլևս գոյություն չունի։ Քեմալ-փաշյան բնաջնջողական իշխանություն է հաստատվել[2],— գրում էր ռուս դիտորդը 1916 թվականի սկզբներին։ Քեմալի հրամանով ձերբակալում և հոշոտ առանց գատ ու գատաստանի կախում էին սրտաբ մտավորականության ամենահեղ ներկայացուցիչների և ազգային-ազատագրական շարժման գործիչների։ Բնակում ռուսական գեսպանորդ Վ. Ռ. Բախերխատը 1916 թվականի Հունիսի 2(15)-ի հեռագրում հաղորդում էր սրտացին գործերի մինիստրությանը, որ վերջին շրջանում սիրիացիների նկատմամբ կիրառվող մահապատիժներն ու սպանդը չեն գադարում և դրանք անխտասփ-

---

1 Ջեմալ-փաշա, стр. 117.

2 Տե՛ս Լազարև М. С., стр. 74—75.

չիրենն հոգումներ առած կրնային արտաքսման ամբողջ աշխարհում և կոմիտասցիներ ատելությունը հրեաների նկատմամբ։ «Ուշադրության արժանի է նաև այն, որ գլխավոր դերն այդ հետապնդումներում պատկանում է Քեմալ-փաշային,— ավելացնում էր նա վկայում [1]։ Միայն մի օրվա ընթացքում՝ 1916 թվականի մայիսի 6-ին, Դամասկոսում ու Բեյրութում կախվեցին 22 հայտնի գործիչներ։ Դամասկոսում կախվածների թվում էին մեջլսի պատգամավորներ Ռիզկի-բեյ Շամլյանը, Արթին-Շամիդ ալ-Ջոհրային, Դամասկոսի երեսի գործիչներ Շեֆիք-բեյ ալ-Մուայեդը, Հալեպի հանուր Շուկրի-բեյ Ասալին, բանաստեղծներ Արթուր Վահան ալ-Մըլլեր, Ռեֆրք Մեյլումը և այլն։ Իսկ Բեյրութում մահապատժի ենթարկվեցին բանաստեղծ Օմար Համդը, Մուհամեդ ալ-Շանքին, «Ալ-Մուֆիթ» թերթի հրատարակիչ Արթուր-Շամիդ ալ-Արսանին, «Նաթիա ալ-Արաբ» թերթի հրատարակիչ Էմիր Ազիզը, Հալեպի հրապարակախոս Ահմեդ Քադրիին, փիլիսոփա Էմին Լութֆին և ուրիշներ։

Բացի հիշված անձերից, ինչպես նշում է Մեվլան-զադե Ռիֆաթը, բիչ չէր նաև Օսմանյան կայսրության տարբեր շրջաններում կախված կամ ժամուկ գնդակահարվածների ընդհանուր թիվը։ Միայն Սիրիայում, մինչև 1916 թվականի ամառը, կահիրեի «Մուքթամեդ» թերթի տվյալներով, մահվան էին դատապարտվել 810 մարդ՝ նրանց ամբողջ գույքի բռնագրավումով [2]։

Թուրքական իշխանություններն, արդեն ունենալով Արևմտյան Հայաստանից հայ ազգաբնակչության տեղահանության փորձը, արտաքսման նահանգներում ևս սկսեցին կիրառել զանգվածային ազատի քաղաքականություն, բնիկ արաբներին հետացնելով իրենց բնակավայրերից՝ գնալ Տեր-Զորի անապատային շրջաններ։ 1916 թվականի սկզբներին Բեյրութից ու լեռնային Լիբանանից հիշյալ վայրերն ուղարկվեցին 4 հազարից ավելի արտաքսվածներ, իսկ Դամասկոսից և Սիրիայի այլ քաղաքներից՝ շուրջ 5 հազար բնակիչ։ Նույն տարվա գարնանը միայն Բեյրութից արտաքսվեց 400 բնակիչ։ Արաբյալների շարժական ամբողջ գույքը կողոպտվեց ենթարկվեց, իսկ նրանց պատկանող հողերը բռնագրավվեցին թուրքական իշխանությունների կողմից։ Մի տեղեկության տարբերակի համաձայն, այդ ռեպրեսիաները տարածվում էին շրջիկ ուշնյաց-

---

1 Տե՛ս «Раздел Азиатской Турции», № 338.

2 Տե՛ս Лазарев М. С., стр. 88. Տե՛ս նաև Зекяй Ю. Ювейн. Жертвы Армении (исторические обзор-исследование). Фрагменты докторской дис. Стамбул, Турция, 1965, էջ 47։

նել երկրի բնիկներին»[1]։ Իր գաղափարների մասին Քեմալը հետագայում ցինիկորեն գրում էր հետևյալը. «Անհնազանդ տարրերը, որոնք իրենց ուժը գիտակցել էին տալիս ազգային Համառոտում իմ կոչից հետաոգված ոգիով չհամաձայնվելու բացահայտորեն զենքի դիմելու»[2]։

Լիրանացի պատմաբան Քեչելն, խոսելով արտրսական վիլայեթներում գործադրված բռնությունների մասին, գրում է. «...Քեմալականությունն չի լինի ասել, որ Քեմալ-փաշայի կառավարման ընդհան այն արարքը գործողներից մեկն էր, որը արտ մահմեդական ազգաբնակչությանը ոգևորելու վճռականություն հանգես բերել և ձեռնամուխ լինել հիմնավորապես խզել բոլոր կապերը Թուրքական կայսրության հետ։ 1916 թվականի մայիսի 8-ի մահապատիժներից հետո արտրսական ներքին ոգին ուժեր հավաքեց և գործուն դարձավ։ Արաբական քաղաքական անկախություն ու արտրսական ազգային ինքնուրույնություն չոչնչելի իրականություն և բացարձակ անհրաժեշտություն դարձան...»[3]։

Արաբ մտավորականության, ինչպես և ժողովրդական ու ազգային գործիչների նկատմամբ Թուրքական իշխանությունների կատարած չարագործությունները համընդհանուր զայրույթ առաջ բերին արտրսական բոլոր վիլայեթներում։ Բնն գունդվածային բռնություններ, մահապատժի ու աքսորի համապարտով Թուրքական իշխանությունները հաջողվեց կանխել Սիրիայում, Լիբանանում, Պաղեստինում և Իրաքում նախապատրաստված համընդհանուր ապստամբությունը, այնուհանդերձ, արաբները անցան պարտիզանական պատերազմին, որը հատկապես մեծ թափ ստացավ Հնգաղում ծագած ապստամբությունից հետո[4]։

Թուրքական իշխանությունները և, մասնավորապես, արտրսական նահանգների զինվորական Քեմալ-փաշան, վարույց պիտին Հնգաղում հաստատվող ապստամբության մասին։ Այդ կապակցությամբ ինքը՝ Քեմալ-փաշան նշում է, որ նա հարտում էր հետևյալ ամեն բան անել հարկադրելու համար Հնգաղի կառավարիչ չնչին Հուսնին Հրաժարվել արաբների ապստամբության քարոզչությունից։ Սակայն այդ ուղղությամբ Քեմալի գործադրած բոլոր ջանքերն ապարդյուն անցան, քանի որ նա ի վերջո կանգնեցվեց ապըս-

---

1 Տե՛ս Լազարև Մ. Ս. էջ 47։

2 Քեմալ-նամա, стр. 153.

3 N. Z. Zeine, Arab-Turkish relations and the Emergence of Arab Nationalism, Beirut, 1958, p. 103—104. Տե՛ս Մ. Ս. Лазарев, стр. 91—92 Արտահանում.

4 Ա կ ի ֆ ո ւ - գ ո գ ս Թ ր ք ա ց, էջ 348—351։

համրության փաստի առաջ[1]։ *Ազատամարտ տարիների առաջնորդ Մեքքայի կառավարիչ Հուսեյնը իրեն հռչակեց արաբական բոլոր նահանգների թագավոր։*

Դիմելով արաբներին, նա կոչ էր անում ապաստամբել Իթթիհադի, Թալեաթի ու Ջեմալ բռնապետության դեմ։ Հիշյալ կոչում ընդգծվում էին արաբական ազգային-ազատագրական շարժման գործիչների նկատմամբ թուրքական իշխանությունների կողմից գործադրված բոլոր բռնություններն։ Կոչն ավարտվում էր հետևյալ խոսքերով. «Այն ամենից, որ մենք ենթարկեցինք, մեր բոլոր դիմումներն ուղղված էին արաբների ազատագրմանը։ Մենք մեր ուժերից վախված ամեն ինչ արեցինք այդ նպատակին հասնելու համար։ Հետևյալ պրա մենք բարեկամական հարաբերությունների մեջ մտանք ամենահզոր ու ամենազորեղ արաբների հետ։ Այդ ուղղությամբ մեր հանգեցրած համաձայնության ապացույցն է նաև այն, որ մենք առարկան արշավախումբ պատրաստեցինք և ուղարկեցինք նրան թուրքերի հրահրանքով ենթարկելու վրա հարձակված ենթարկելու գործերի դեմ կռվելու համար[2]։

Անգլիան ու Իրանները արաբների ապստամբությունն ազատագրելին քարոզ-գործնական ուժերի դեմ՝ միջազգային ու սիրիական-պատմական հանգամանքում։

Անգլիան տակավին 1914 թվականի նոյեմբերից, այսինքն՝ թուրքա-ավստրիական խմբակցության կողմում Օսմանյան կայսրության պատերազմի մեջ մտնելու պահից, բանակցություններ էր վարել Հեջազի կառավարչի հետ, նպատակ ունենալով վերջինիս գինել թուրքական տիրապետության տապալումը։ Ըստ որում Անգլիան Հուսեյնին առաջարկում էր օգնություն և նրա ապագա անկախության երաշխիքներ[3]։

Մեծ Բրիտանիայի ու Մեքքայի շերիֆ Հուսեյն բեն-Ալիի միջև տեղի ունեցած երկարատև բանակցություններից հետո 1915 թվականի հոկտեմբերին կնքվեց գաղտնի համաձայնագիր, որով ապագա անկախ արաբական պետությունը պետք է տարածվեր հարավում մինչև Ինդիական օվկիանոսը, հյուսիսում՝ մինչև Այնթաուրմահ-Ուրֆա-Մարդին գիծը, արևմուտքում՝ մինչև Միջերկրական ու Կարմիր ծովերը և արևելքում՝ մինչև Պարսից ծոցը։

Ինչպես ցույց տվեցին հետագա իրադարձությունները, անգլիական գաղտնապահները ամենևին էլ մտադիր չէին պատերազմի

---

1 *Տե՛ս* Джемаль-паша, стр. 134—135.

2 *Տե՛ս նույն տեղում, էջ 182—184։*

3 Готлиб В. В., стр. 72.

հաղթական ավարտից հետո արտրնների անկախության պարգևել։ Այդ մասին են վկայում նաև Անգլիայի ու Թրանսիայի, իսկ այնուհետև Ռուսաստանի միջև տեղի ունեցած գաղտնի բանակցությունները՝ Օսմանյան կայսրության և, մասնավորապես, նրա արտրնական տերիտորիաների հետագա բաժանման մասին։ Բանակցությունները սկսվեցին 1915 թվականի գեկտեմբերին՝ Լոնդոնում։ Անգլիայի ներկայացուցիչն էր մերձավոր արևելյան հարցերի գծով էքսպերտ Մայքլ Սայքսը, Թրանսիայինը՝ Բեյրութի նախկին գլխավոր հյուպատոս Ժորժ Պիկոն։ Բանակցությունները վերաբերվեցին այն խոր հակասություններին, որոնք առկա էին Անգլիայի ու Թրանսիայի միջև արտրական տերիտորիաների բաժանման հարցում։ Երկար ատկարկություններից հետո 1916 թվականի փետրվարին Անգլիայի ու Թրանսիայի միջև կնքվեց համաձայնագիր, որով գաղնակիցների կողմից պատերազմը շահելու գեպքում Հարավային Միջագետքում (Բաղդադի հետ միասին) հաստատվելու էր անգլիական տիրապետություն։ Ներքին Միջագետքն ընկնում էր անգլիական ազդեցության գոտու մեջ, Արևմտյան Սիրիան, Լիբանանը, Կիլիկիան, Այնթաբը, Ուրֆան, Մարդինը, Դիարբեքիրը և Հազրոյի մարզը հանձնվում էին Թրանսիային։ Արևելյան Սիրիան ու Մոսուլի վիլայեթը կազմելու էին Թրանսիայի ազդեցության գոտուն, իսկ Պաղեստինը հանձնվում էր գաղնակիցների համատեղ կառավարմանը [1]։

1916 թվականի փետրվարին ռուսական կովկասյան բանակը արագ թափով առաջ շարժվելով, մոտեցավ Միջագետքի ու Սիրիայի սահմաններին։ Երկյուղ կրելով այն բանից, որ ռուսական զորքերը հեշտությամբ կարող են ներխուժել արաբական երկրները, Անգլիան ու Թրանսիան որոշեցին այդ երկրների բաժանման մասին բնդունած իրենց որոշումները համաձայնեցնել Ռուսաստանի հետ։ 1916 թվականի գարնանը վերը հիշատակված Սայքսը և Պիկոն Պետրոգրադում բանակցություններ մեկ մասն գաղտնական կառավարության ներկայացուցիչների հետ։ Տևական բանակցությունների արդյունքը եղավ այն, որ ցարական կառավարությունը, ստանալով Անգլիայի ու Թրանսիայի ներկայացուցիչների համաձայնությունը՝ պատերազմի հաղթական ավարտից հետո ձեռք բերել ամբողջ Արևմըս-

---

1 Սայքս-Պիկոյի համաձայնագրի մասին մանրամասն խոսում է Ռուսաստանի արտաքին գործերի մինիստր Սազոնովին ուղղված անգլիական ու ֆրանսիական գեսպանությունների հուշագրում։ Տե՛ս «Красный Архивъ», Том XXV.

յան Հայաստանը, իր ստորագրությունը դրեց Սայքս-Պիկոյի պայմանագրի տակ[1]։

1917 թվականի սկզբներից անգլո-ֆրանս-ռուսական պայմանագրին միացավ և Իտալիան, որը Թուրքիայի դեմ պատերազմի մեջ էր մտել Անտանտի պետությունների կազմում։ Նախքան այդ պայմանագրին միանալը, բանակցությունների ժամանակ Իտալիան պահանջում էր, որ պատերազմի հաղթական ավարտից հետո իրեն անցնի փոքրասիական Թերակղզու ամբողջ հարավային մասը՝ Կիլիկիայի Ադանա և Մերսին քաղաքներով։ Բայց քանի որ Կիլիկիան անցնելու էր Ֆրանսիային, ապա Իտալիային՝ պատերազմին Անտանտի կողմում մասնակցելու համար որպես հատուցում տրվեց Անատոլիայի հարավ-արևմտյան մասը. Զմյուռնիան, Այդին, Կոնյա և Ադալիա քաղաքներով։

Նշված պայմանագիրը կնքվեց սրտի ժողովրդից գաղտնի. այն լրիվ չհրապարակվեց Հայաստանում Անգլիայի ու Միքքայի կատավարիչ Հասելլի միջև մինչ այդ ստորագրված համաձայնագրի պայմանները։ Դա, ասկայն, անգլիական գաղութարարներին չխանգարեց հանդես գալու սրտի ժողովրդի շահերի պաշտպաններին գերում՝ նրանց պայքարը գերմանա-թուրքական ուժերի դեմ օգտագործելու նպատակով։ Այդ ուղղությամբ լայն գործունեություն ծավալեցին անգլիական հետախուզական Լոուրենսը, Վիլսոնը և ուրիշներ։ Նրանք բնակիչներից կամավորական չոփաններ էին կազմում և անձամբ գնահատում մարտերը։ Թուրքական բանակի դեմ սրտերական անկանոն գործողությունների ծավալած ռազմական գործողություններին աջակցություն էր ցույց տալիս տեղի սրտեր ազգաբնակչությունը։

Հնչակում ծագած ապստամբությունը լայն արձագանք գտավ նրա սահմաններից դուրս՝ Սիրիայում, Լիբանանում, Իրաքում, Եգիպտոսում և սրտերական այլ երկրներում։ Ամենուրեք ուժգին ոգևորություն էր տիրում Հնչակի ապստամբներին նյութական օգնություն ցույց տալու և կամավորական չոփաններ ուղարկելու օգտին։ Հնչակը գործել էր սրտերների ազգային-ազատագրական պայքարի գրոշը։ Նույնով այդ ապստամբության մասին, գերմանական գեներալ Նոյլիեն-Հաալը նշում էր, որ ապստամբության լուրը տարածվեց սրտական Թերակղզու սահմաններից շատ հետո՝ հուզումներ առաջ բերելով Սիրիայի սրտր ազգաբնակչության շրջանում, ինչպես նաև Սիրիական անապատի բնակիչների մեջ։ Այդ ապստամբությունը, որը կրոնական գունավորում էր ստացել,

---

1 Տե՛ս «Раздел Азиатской Турции», протоколы особого совещания и записка морского и военного министра — XCII, XCVII, XCVIII, XCIX.

վերջնականապես ապացուցեց, որ այսպես կոչված «արդարացի պատերազմը» չդադարեց հակամարտության միջոցով ամբողջ աշխարհի մասին մեզական բնակչության անգլիացիների դեմ գործ բերելու քարոզչության փորձը. ընդհանուր առմամբ վերցրած, սկսած 1915 թվականի պայքարը Հնդկաստանում, Իրանում, Միջին Ասիայում, Ղազախստանում և Կիրանանում, որն Անգլիայի ու Ցարական կողմից ոգեշնչվում էր այդ երկրներից Թուրքիային վռնդելու և իրենց տիրապետությունը հաստատելու համար, թուրքական իշխանություններին առավել մեծ չափով զբաղեց արաբների դեմ։ Հավատարիմ մարդկանց թուրքերը կային, համակիրներ գտնելու ճամբարներ ուղարկում, խաղալ բնակչության զանգվածային շարժը կազմակերպում։ Պատերազմի-սկսման ճակատում անգլիական զորքերի առաջխաղացման կապակցությամբ Քեմալ-փաշան ԱՄՆ-ի ու Իսպանիայի հյուպատոսներին հայտարարել էր, որ «եթե գաշնակիցները առաջ շարժվեն, եթե սիրիացիներն իրեն գայթակղեն, ապա ինքը ամբողջ երկիրը կրակի կտա, որի կքաշի բոլոր բնակիչներին և երկիրը մոխրի կվերածի»[1]։

Մանավանդ Քեմալի վարչապետությունների ի վիճակի չէին կանգնեցնել արաբներին, որոնք պայքարում էին իրենց համար այնքան սառնի թուրքական լծի դեմ։ Երիտթուրքական կառավարողներին չդադնց նաև այն, որ նրանք հաճախակի լրացուցիչ զորքեր էին ուղարկում արաբական երկրները, որովհետև արաբները պարբերաբար պատերազմ էին մղում և թուրքական զորամասերի վրա հանկարծակի հարձակումներով չորս պարտություններ էին մատնում նրանց։

Պատերազմի տարիներին արաբ ժողովրդի մղած պայքարը էական դեր խաղաց թուրք-գերմանական զորքերին Միջագետքի ու Սիրիա-պաղեստինյան ճակատներում վերջնականապես չեզոքացնելու և չորս կողմ գալ թուրքական տիրապետությունից ազատական երկրներն ազատագրելու գործում։

***

Պատերազմի տարիներին Սամսոնյան կազմակերպության էվոլյուցիայի հիմքը՝ գլխավորն, հիմնովին քայքայվել էր։ Թուրքական բանակ էր զորակոչված մոտ 3 միլիոն մարդ, այսինքն

---

1 Фалькенгайн Э., Верховное командование 1914—1918 гг. и его важнейших решениях, М., 1923, стр. 237.

2 ЦГВИАЛ, ф. 2000, д. 3891, л. 310. Из'я М. С. Лазарев, стр. 178—179

չորակոչի ենթական տարիքի գրեթե բոլոր տղամարդիկ[1]։ Ինտում Օտտոմանի գնդապետը Մանիզալեսում 1916 թվականի մայիսին հաղորդում էր, որ Փոքր Ասիայի գյուղերում աշխատունակ տղամարդ գրեթե չի մնացել՝ բացի սակավաթիվ հարուստ գյուղացիներից, որոնք բանակից ազատվելու համար փրկագին են ավելի։ Բազմաթիվ, ուր հարուստներն ավելի շատ էին, մեծ էր նաև ազատված տղամարդկանց թիվը[2]։

Ինակլության արտադրող մասին բանակ զորակոչելու հետևանքով գյուղատնտեսությունը զրկվեց բանվորական ձեռքերից։ Բանակի կարիքների համար գյուղացիներից բռնագրավում էին ձիերը և գրեթե ամբողջությամբ՝ խոշոր եղջերավոր անասուններ։ Թուրքական պաշտոնական տվյալների համաձայն, պատերազմի վերջին Անատոլիայում ձիերի թիվը հաշվվում էր 300 հազար՝ պատերազմի նախօրյակին եղած 2 միլիոնի համեմատությամբ, կովերինը՝ 2 մլն. 6—7 մլն փոխարեն, գոմեշներ ու եղներ 1913 թվականին կային 1,7 մլն. գլուխ, իսկ 1919 թվականին զրանցից մնացել էր ընդամենը 378 հազար գլուխ։ Նույն տարիներին ջորիների թիվը 145 հազարից նվազել էր մինչև 85 հազար, էշերինը՝ 13 մլն. 727 հազարից մինչև 825 հազար, ուղտերինը՝ 314 հազարից մինչև 95 հազար[3]։ Այժ ու այնպես, գառների հետ միասին, 1913 թվականին կար 18.722 հազար գլուխ, իսկ 1919 թվականին՝ 11.300 հազար։ Եթե 1913 թվականին անդորրական այծեր Թուրքիայում հաշվվում էին 1 մլն. 29 հազար գլուխ, իսկ սովորական այծեր 14,428 հազար, ապա 1919 թվականին բոլորը միասին կազմում էր ընդամենը 2065 հազար գլուխ[4]։

Այսպիսով, պատերազմի վերջին Թուրքիայի գյուղատնտեսությունը զրկվել էր բանող ուժից, որի հետևանքով գյուղացիների կալվածքի մեծ մասը մնում էր անմշակ։ Եթե պատերազմից առաջ Թուրքիայում մշակվում էր 60 հազար գեհյում հող, պատերազմի վերջին մշակվող ընդհատարածություններն կրճատվելին ավելի քան 2 անգամ՝ մինչև 25 հազար գեհյումի չափով[5]։ Որոշ վիլայեթներում (Ուրֆա, Դիարբեքիր, Հալեպ) նախկինում մշակվող ընդհատարածությունների միայն 15 տոկոսն էր օգտագործվում[6]։

---

1 ЦГВИАЛ, ф. 2000, д. 3891, л. 310. Из'я М. С. Лазарев, стр. 179—179
2 Emin Ahmed, p. 252.
3 Նույն տեղում.
4 Means Eliot Grinnell, Modern Turkey. New-York, 1924. p. 285.
5 ЦГВИА, ф. 2000, оп. 1, д. 3891, л. 350.
6 АВПР, ф. «Политархив», д. 4656, л. 33.

նրա վերցնելը առանձին տեխնիկական ղեկտուրաների, ապա հետևյալ պատկերը կստացվի. բամբակի գաշտերը 1918 թվականին կազմում էին 1913 թվականի բոլոր ցանքատարածությունների միայն 8 տոկոսը[1]։ Նախատեսվող տարածությունը, ինչպես և ձեռնարկի բերքը կրճատվել էին ավելի քան 2/3-ով[2]։ Նույնիսկ գերմանացի հեղինակներից մեկը՝ Մյուլմանը, որն ամեն կերպ աշխատում է գունազարդել Թուրքիայի տնտեսական վիճակը առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին, ստիպված էր խոստովանել, որ ցանքատարածությունների կրճատման ու բերքատվության անկման հետևանքով բնակչությունը մշտապես սովի էր մատնված[3]։

Ազնտալի այդ կացությունից դուրս գալու նպատակով Թուրքական կառավարությունը 1916 թվականին պարտադիր գյուղատնտեսական պարհակ մտցրեց, որի հիման վրա գյուղական ապրանքակյությունը՝ 16-ից մինչև 60 տարեկան, պարտավոր էր հոդը մշակել։ Այդ պարհակից խուսափողների համար սահմանված էր տուգանք և նույնիսկ ազատազրկություն՝ մինչև երեք տարի ժամանակով։ Բացի դրանից, գաշտային աշխատանքների համար գյուղատնտեսական հատուկ գումարտակներ էին կազմակերպվել։ Թուրքական գյուղերն էին ուղարկվում Գերմանիայից ու Ավստրո-Հունգարիայից ստացված գյուղատնտեսական մեքենաներ։ Միջոցներ էին ձեռք առնվում առանձին կուլտուրաների և, հատկապես, բամբակի արտադրանքն ավելացնելու համար։ Այդ նպատակով Գերմանիայից մասնագետ գյուղատնտեսներ էին հրավիրվել։ Կառավարությունը գյուղատնտեսական բանկի միջոցով սկսեց փոխառություններ բաց թողնել՝ գյուղատնտեսությունը վերակազմելու համար։

Այդ միջոցառումներից ամենից առաջ պետք գյուղական վերնախավը։ Զինվորական ծառայությունից ազատելով, խոշոր հողատերերն ու կուլակները իրենց ձեռքը գցեցին պատերազմի գնացած գյուղացիների հողատարածքների։ Հողի ամենալավերը նրանք վարձով տալիս էին հողազուրկ գյուղացիներին՝ նրանց գործնական ֆերմաներում։ Բացի դրանից, գյուղական հարուստները մեծ գումարներ էին տալիս բանակին անկազմիկներ ու անասնակեր մատակարարելուց։

---

1 Emin Ahmed, p. 117.

2 Istatistik yıllığı, 1931—1932, cilt 5, s. 157.

3 Möhlmann C. Das Deutsche-Türkische Waffenbündnis im Weltkriege. Leipzig, 1940, S. 187.

Հոգից զրկված և հարկերի ահռելի ծանրության տակ տնկող թուրք գյուղացիությունը առաջանում էր ֆեոդալա-վաշխառուական ծանր շահագործումից։ «Ժողովուրդը,— ասված էր մի փաստաթղթում,— տանջահար և լինում ամեն մի նոր ռազմական հարկերի բեռան տակ. բնակչությունը վերջնականապես քայքայվել է մշտական հարկադիր բանակագնումներից»[1]։ «Թուրքական գյուղացուց,— ասված էր Թուրքիայում առաջված հազորդումներից մեկում,— խլում են վերջին ձին, ցորեն, էշը, ուշտը, սայլը՝ բանակի կարիքների համար։ Դրա հետևանքով գյուղացիները զրկված են ոչ միայն քաղաքների, այլև հարևան գյուղերի հետ հաղորդակցության պահպանելու հնարավորությունից... Բանով անասունի բանագրավումն այնպիսի չափեր է ընդունել, որ ամբողջ մարզերում գյուղացիները ստիպված են հող վարել՝ մարդկանց լծելով»[2]։

Կառավարությունը գյուղական բնակչությունից բանագանձել էր ցորենի, գարու, բրնձի, ապի, չաքարի ու թեյի վերջին պաշարները։ Իշխանությունները գյուղացիներից տարել էին նույնիսկ սերմացուն։ Բոլոր այդ մթերքները ուղարկվում էին Գերմանիա և Ավստրո-Հունգարիա։ Թե ինչպիսի ահռելի չափեր էին ընդունում բանագանձումները Թուրքիայում այդ տարիներին, երևում է Մոլլա-Մուհյիման գյուղի (որն ուներ 200 տուն) բնակիչների ներկայացրած ցուցակից։ Տանվածին գործահավաքի չրջանում իշխանությունները գյուղից տարել էին հետևյալը. 24 սայլ՝ եզների հետ միասին և տաճանին էլի 30 եզներ, 24 ձի, 4 հազար փութ ցորեն, 2,5 հազար փութ գարի, 15 հազար փութ չոր խոտ, 110 փութ գուլպա, 23 փութ յուղ, 2 հազար գլուխ ոչխար և 200 կով։ Թուրքիայի պատերազմի մեջ մտնելուց հետո հիշյալ գյուղի բնակիչներից, ինչպես և այլ գյուղերից, բանագանձվեցին մթերքի եզած բոլոր պաշարները և բանող անասունը[3]։

Նույնիսկ երիտթուրքական առաձին գործիչներ հետագայում ստիպված էին խոստովանել, որ գյուղացիների մոտ մնացած բերքը վերցվում էր չնչին գնով՝ իբր բանակի կարիքների համար, և գյուղացին ինքը պարտավոր էր այդ բերքը տեղափոխել ռազմական պահեստները, իսկ փոխի գիմաց նա առանում էր մի տոմսիկանք, որը ոչ մի բանի համար պետքական չէր[4]։

---

1 ՍՀՊՀԱ Գրչ. ՍՍՀ, ֆ. 2c., д. 3187, л. 73.

2 «Кавказское слово», 5. XI.1915, № 28.

3 «Каспий», 25. X 1914, № 239. Այդ բանագանձումների մասին մանրամասն տե՛ս H. Арсеньев, Очерки современной Турции. «Новый Восток», 1922, № 2, стр 153.

4 Տե՛ս Ֆ ա վ ի ա ն - ղ ա զ ի Փ ա փ ա յ, էջ 288։

1918 թվականի հունիսին, Բուրգասյան ժամը ազգայնականների կոնֆերանսում կարդացած իր զեկուցման մեջ՝ «Պատերազմի ազդեցությունը Թուրքիայի տնտեսական կյանքի վրա», ընդգծել էր, որ տասնմեկ կարիքների պատրվակի տակ կառավարությունը բռնագրավից ազատել անհրաժեշտությունը բոլոր անգամներին՝ գաղթի ու մահվան պատասխանատվությամբ ինչ-որ կանանց ու երեխաներին [1]։

Միխայիլ Վասիլևիչ Ֆրունզեն, որը 1921 թվականի նոյեմբերի վերջից մինչև 1922 թվականի հունվարը գտնվելով Թուրքիայում, ինչով նրա չափ շրջաններում, գրում էր, որ ամենուրեք ակնհայտ էր պարտության տնտեսական ծանրագույն փլուզումն ու ամայացումը։ Երկարատև պատերազմն իր ամբողջ ծանրությամբ ընկնում է Թուրք ազգաբնակչության ուսերին... գյուղերում համարյա ոչ մի տղամարդ չի մնացել, նրանք բոլորը գտնվում են ճակատում կամ սպանվել են։ Ագիտատոռ են թերթը, կանայք կամ անչափահասները. նյութական միջոցները սպառվել են, բանող անասուն չկա, չկան փոխադրական միջոցներ։ Ամայի հողատարածությունները կազմում են 50 տոկոսից ավելին [2]։ Իր օրագրի մի այլ տեղում Ֆրունզեն նշում է հետևյալը. «Պատերազմից բոլորը հոգնել են և անկարծ քաշքշվել...» [3]։

Մոլի ու հակատանկատարական պայմանների հետևանքով Օսմանյան կայսրությունում մոլեգնում էին վարակիչ հիվանդությունները։ Պատերազմի տարիներին ողջից ու համաճարակից Փոքր Ասիայում մահացել էր շուրջ 2,5 մլն. մարդ։ Վարակիչ հիվանդություններն առանձնապես տարածված էին արևելյան վիլայեթներում։ Դա բացատրվում էր նրանց հետամնացությամբ, որն ավելի էր խորանում այդ տերիտորիայի ավերումով՝ ռազմական գործողությունների ծավալման հետևանքով։ Արևելյան վիլայեթների բնակչության 72 տոկոսը հիվանդացել էր բծախտով, 14 տոկոսը տառապում էր խրտնիկական գոչէրոցքով, իսկ տասնմեկ հոգուց մեկը հիվանդ էր սիֆիլիսով [4]։

Թուրքիայից ստացած հաղորդումներից մեկում ասվում էր, որ Կարինում յուրաքանչյուր օր բծախտից մահանում է 100—150

---

1 Центральный партийный архив ИМЛ при ЦК КПСС, ф. 17, оп. 1, д. 90, л. 37.

2 Фрунзе М. В. Соч., т. I, М., 1929, стр. 358.

3 Նույն տեղում, էջ 359։ Թուրքիայի ֆինանսատնտեսական վրա պատերազմի ունեցած կործանարար ազդեցության մասին տե՛ս А. Д. Новичев. Экономика Турции в период мировой войны, Л.—М., 1935, стр. 16—34.

4 Emin Ahmed, p. 81.

մարդ, իսկ Հիվանդանոցում վիրավորներից մահանում են՝ չստանալով անհրաժեշտ բժշկական օգնություն [1]։

Թուրքիայի մարզկային կոոպտաներից պատերազմում հսկայական էին։ Պատերազմի տարիներին բանակ էր զորակոչվել 2 մլն. 150 հազար մարդ, որից 550 հազարը զոհվեցին կռվի դաշտում, 191 հազար հոգի վիրավորվել էին և 450 հազար մարդ՝ գերի ընկել։ Դա կազմում էր բանակի կանչվածների 62,84 տոկոսը [2]։

Մեզ ավելի հետաքրքիր են Թուրքական ավյալները, որոնց համաձայն Օսմանյան կայսրությունը պատերազմի չորս տարիների ընթացքում կորցրել էր 3,5 մլն. մարդ։ Դրանցից 1 միլիոնը մահացել է վերքերից ու հիվանդություններից, 500 հազարը՝ սպանվել պատերազմի դաշտում և մոտ 900 հազարը՝ վիրավորվել [3]։

Այդ տարիներին էական փոփոխություններ տեղի ունեցան նաև Թուրքիայի արդյունաբերության մեջ, պատերազմը նրան մեծ վնաս հասցրեց։ Ամենից ավելի տուժեցին այն ճյուղերը, որոնք կապված էին արտահանման հետ՝ թեյախոտի, բրդի, մետաքսի ոլոմի մշակման։ Այսպես, բրդի մանվածքի արտադրանքը կրճատվեց 5 անգամ, մետաքսահոսքինը՝ 3 անգամ։

Թուրքիայի տնտեսական ամբ ոստանան նավատորմի կոչվող բեռնատար նավերի հետևանքով խանգարվեց քարածխի արտահանումը Զոնգուլդակի քարածխային ավազանից, որը հանգեցրեց այն բանին, որ տծխի հանույքը կրճատվեց ավելի քան 4 անգամ՝ 627 հազար տոննայից (1913 թ.) մինչև 186 հազար տոննայի (1918 թ.) [4]։

Մանկան այդ տարիներին էլ կազմակերպվեցին արդյունաբերության նոր ճյուղեր, որոնք սպասարկում էին հակառին։ Նոր ձեռնարկություններ կառուցվում էին ոչ թե Մառմարայում, Ջմյուռնիայում և նավահանգստային մյուս քաղաքներում, որոնք գտնվում էին Անտանտի զորքերի հարվածների տակ, այլ ինտերնական Անատոլիայում։ Ըստ Թուրքական արտադրական ձեռնարկությունների ամեն հաստատում էր նաև այն, որ պատերազմի տարիներին եվրոպական երկրներից ապրանքների ներմուծումը Թուրքիա գրեթե դադարել էր։ Օգտվելով պատերազմական իրադրությունից, կառավարությունը մաքսային տուրքերը բարձրացրեց ներմուծվող ապ-

---

1 ЦГВИА, ф. 3000, оп. 1, д. 3662, л. 219.

2 «Мировая война в цифрах», М.—Л., 1934, стр. 22.

3 Emin Ahmed, p. 255.

4 Turkiye Cumhuriyet Merkez Bankasi, aç Aylik Bulten, № 67—68, Ankara, 1948, s. 139. Այդ մասին տե՛ս նաև Istatistik yilligi, 1931—1932, c. 5, s. 233.

բանքների գնի 20 տոկոսի չափով և հայտարարեց, որ կապիտուլյացիաների ուժիմը վերացվում է [1]։ Այս միջոցառումներով մեծ հարված էր հասցվում անգլո-ֆրանսիական կապիտալի դիրքերին Օսմանյան կայսրությունում։

Պատերազմի տարիներին նկատելի փոփոխություններ տեղի ունեցան նաև Թուրքիայի արտաքին առևտրի մեջ։ Այդ մասին պատկերացում են տալիս հետևյալ տվյալները [2].

Տարիներ	Ներմուծումը ոսկի լիրայով	Արտահանումը ոսկի լիրայով
1913	41.749.000	21.436.000
1914	22.327.000	11.467.000
1916	2.210.000	3.405.000
1917	15.077.000	13.970.000
1918	21.275.000	24.939.000

Ինչպես երևում է բերված թվերից, պատերազմի նախորյակին ներմուծումը գերազանցում էր արտահանմանը գրեթե կրկնակի չափով, որը բացատրվում էր առաջին պարագային մեծ հոսքով Օսմանյան կայսրություն։ Դրա հետևանքով էլ հենց սպասին տրնտեսությանը չէր կարող արագ քայլով զարգանալ։ Թուրքիայի արտաքին առևտրական բալանսն այն ժամանակ պասիվ էր, մի բան, որ խիստ բացասաբար էր անդրադառնում երկրի ֆինանսական դրության վրա։ Պատերազմի տարիներին Օսմանյան կայսրության արտաքին առևտրական կապերը պետությունների մեծ մասի հետ խզվելու և մոբիլիզացիայի խիստ բարձրացման կապակցությամբ արտահանումը սկսեց գերակշռել ներմուծմանը։ Ինչպես արտաքին, այնպես էլ ներքին առևտուրը անցավ Անատոլիայի արագ քայլով աճող սպասին բուրժուազիայի, ինչպես և Հոջաների ձեռքը, որոնք ռազմական մատակարարումների սպեկուլյացիայի միջոցով խոշոր հարստություն դիզեցին։

Մամոլրայի հրապարակախոսներից մեկը գրում էր, որ առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին ծաղկեցին և առաջադիմություն կատարեցին միայն առևտրական աշ-

---

1 Կապիտուլյացիաների ուժիմը չեղյալ էր համարվել սպասին 1914 թվականի հոկտեմբերի 1-ին Տե՛ս ՄՕՅՀ, серия III, т. VI, ч. I, стр. 234 (прим. 4—5).

2 Sureyya Şevket, Cihan iktisadiyatında Turkiye, Ankara, 1931 s. 92.

պիսի քաղաքականություն, որը նպատակ ուներ Թուրքական ազդային բուրժուազիային փրկելու գիրք ապահովել երկրի ներսում և աչապիսով վերջ տալ Հունական ու Հայկական բուրժուազիայի տիրապետությանը [1]։ Նման քաղաքականության հետևանքով պատերազմի տարիներին Անատոլիայում առաջ եկան մի շարք արդյունաբերական ու առևտրական ձեռնարկություններ, որոնք նոր մաքսային սուրքերով ու ռազմական իրադրությամբ պաշտպանված էին ատաթերկրյա մրցակցությունից։ Հենց այդ ժամանակ էլ սրտագրեն ամենց ու ամբողջով Թուրքական ազգային առևտրական բուրժուազիան, որը հսկայական շահույթներ ստացավ ռազմական մատակարարումների հանապարհով։

Այդ բանին մեծապես նպաստում էին կառավարության կողմից սահմանված զանազան մոնոպոլիաները։ Այսպես, օրինակ, պատերազմի տարիներին հիմնվեց մոնոպոլ մի ընկերություն, որը պետք է միներ հացահատիկային մշրատգործին։ Մատմրուլի մատակարարումը ապահովվելու էր Ռումինիայից ստացվող ապրանքներով [2]։ Բացի դրանից, գերմանացիները Մատմրուլում ստեղծել էին կոոպերատիվ ընկերություն, որն իրենց ստացին անհրաժեշտության որոշ առարկաներ էր մատակարարում։ Ինչպես Մատմրուլի մատակարարման Թուրքական ընկերությունը, այնպես էլ գերմանական կոոպերատիվ ընկերությունը մատակարարում էին միայն պաշտոնյաներին ու գերմանացիներին։ Մշրատգործի մնացած բոլոր բնակիչները պետք է բավարարվեին սովարաժնով։

Մատմրուլի բնակիչների հոժ զանազանները վաղ առավոտից հերթի էին կանգնած փռերի մոտ՝ իրենց ուռ ու գժվարամաս րլիքը առանալու համար։ Ամբ հոգույ բազկացած բնտանիքն արական առանում էր բնգամենը մեկ կիլոգրամ հաց։ Մշրատգործի գյուղական շրջաններից եկած հսկայական քվով կանայք ու երեխաներ, միներին քարտեր չտանելու պատճառով, ոգորմություն էին անում։

Մատմրուլում ստեղծվեցին նաև այլ մոնոպոլիաներ՝ տնքատիլ, գործվածքեղենի, առևտրի, ծխախոտի և նրա արտահանման, ազգային բնկերություն և այլն։ Հիշյալ մոնոպոլիաների գործոն մասնակիցներն էին ամիսաներությունն ու առաջադիմություն կուսակցության գնկավարները՝ Քալեաք-փաշան, Ջեմալ-փաշան, Քավիթ-բեյը, Կարա-Քեմալը, Հյուսեին Քարզդ-բեյը, Իսմայիլ Հաքքըն և

---

[1] Архив Груз. филиала ИМЛ при ЦК КПСС, ф. 13, оп. 1, д. 19, л. 11—20.

[2] Möhlmann C., S. 187.

ուրիշներ, որոնք որպես խոշոր բաժնետերեր, հակայական շահույթներ էին ստանում։

Նոսկով Թուրքիայում մենաշնորհային ընկերությունների ըստեղծման և նրանցում արիստոկրատական գործիչների և, առաջին հերթին, կառավարության անդամների, նրանց ազգականների ու բարեկամների խոշոր գերի մասին, Պոմյանկովսկին մեջ է բերում հետևյալ խոսքերը, որն ասվել է պրոյեկտի ժամանակ, սակայն կարմրելու, ասաց ինձ. առևտրից ստացված շահույթը մենք չենք ցանկանում թողնել վաճառականներին, ինքներս ենք ստանում [1]։

Հարստանալու իրենց ծրագիրը իրագործելու մեջ մենաշնորհները անցնում էին ամեն մի սահման։ Այսպես, օրինակ, 1916 թվականի պարենային ապրանքների մենաշնորհը ընդամենը գինը միանգամից բարձրացրեց 300 տոկոսով։ Պատերազմի տարիներին պարենային ապրանքների գները աճեցին հետևյալ չափերով. հացինը՝ 37 անգամ, տուրքինը՝ 70 անգամ, բրնձինը՝ 30 անգամ, մակարոնինը՝ 22 անգամ, կարտոֆիլինը՝ 27 անգամ, լոբունը՝ 21 անգամ, նավթինը՝ 107 անգամ [2]։ 1917 թվականի վերջին կյանքը, 1914 թվականի համեմատությամբ, թանկացել էր 20 անգամ [3]։ Գների հակայական աճի և, միաժամանակ, առաջին անհրաժեշտության ապրանքների խիստ անբավարար լինելու հետևանքով, քաղցի ու համաճարակի հոգի վրա քաշելիորեն գգալի չափով շատացան մահացության դեպքերը։

Թեև իշխանությունները պյուպաններից խլում էին գործնի բոլոր պաշարները, սակայն տրանսպորտը չէր ապահովում հացի փոխադրումը քաղաքները և դրա կարիքը զգացող պյուպական շրջաններ։ Երկրի ամենից ավելի հարուստ ու կուլտուրապես զարգացած շրջանների բնակչությունը արդեն 1915—1916 թվականներից հաց չէր ստանում և սովի էր դատապարտված։ Ակնհատեսի վկայությամբ, առաջին անհրաժեշտության ապրանքների գները այն աստիճան բարձրացան, որ բնակչության չքավորագույն զանգվածները ընդհանրապես ի վիճակի չէին որևէ բան ձեռք բերելու [4]։

Ինչ վերաբերում է քաղաքային բնակչության փոքրաթիվ անվոր վերնախավին ու ռմբահարության և առաջադիմության կոմիտեի հետ սերտ կապերի մեջ գտնվող անձանց, ապա նրանք, օգտվելով պատերազմական իրադրությունից, անզուսպ սպեկուլյացիա-

---

1 Pomiankowski, S. 180.
2 Emin Ahmed, p. 147—148.
3 ЦГВИА, ф. 2000, оп. 1, д. 3809, л. 1—6.
4 Pomiankowski, S. 179—180.

լի Եանապարհով հարուստների էին դիզում ժողովրդական զանգվածների ազնատչի վիճակի հաշվին։

Երկրի խորքում բնված չրջաններում սկսեցին առաջ գալ արդյունաբերական ու առևտրական ձեռնարկություններ, որոնք փոսարինում էին պատերազմի տարիներին փակված առաջնակարգ ենթախանների։ Հիմնյալ ձեռնարկություններդ գրազված էին ազնիվի տարեկանների արտադրությամբ ու վաճառահանմամբ, որոնց ներմուծման արտահանմանից գազարկված էր։ Այսպիսով, ի հակիչիս Ամասիայի բուրժուազիայի, որն ունեանում էր գիրազանցական սպեկուլյատիվ գործառնություններ միջոցով, սկսեց ամեն ու իր դիրքերն ամրապնդել անասուրիական բուրժուազիան, որը սերտորեն կապված էր հերքին շուկայի հետ և շահագրգռված էր հերքին ազգային առևտրի ու արդյունաբերության զարգացմամբ։

Պատմյա պատերազմն ազնիվի ազդեցություն ունեցավ Ամասիայի կայսրության ֆինանսական վիճակի վրա։ Վերը նշվեց, որ պատերազմի մեջ ներգրավվելու ժամանակ Թուրքիայի պետական պարտքը հասել էր ահռելի մի թվի՝ 145,5 մլն. թուրքական ոսկի լիրայի։ Հետագա չորս տարիների ընթացքում Թուրքիայի արտաքին ու ներքին պարտքն ավելացավ 465,7 մլն. լիրայով [1]։

«Երբ պատերազմը հայտարարվեց,— ասել էր իր ճառում Թուրքիայի ֆինանսների մինիստր Ջավիդ-բեյը,— մեր ֆինանսական դրությունը չատ ծանր էր... Այդ ժամանակ մեր ոսկեդական ծախսերը հավասար էին ամասական կես միլիոն լիրայիս։ Հետագայում,— Ջավիդ-բեյի ասելով,— այդ ծախսերն ամասական ահռելի մինչև 3 միլիոն ոսկե լիրայի [2]։ 1918 թվականի վերջին պատերազմի կարիքների համար ծախսված ընդհանուր գումարը հասավ ահռելի թվի՝ 5 միլիարդ ոսկե լիրայի [3]։

Պատերազմը վերջից հետ կապված տարրեր կարգի դժվարություններ Ամասիայի կայսրության նման անտնտեսական թույլ զարգացած երկրին անխուսափելիորեն լրիվ կախման մեջ էին դնում նրա դաշնակիցներից։ Վերը նշվեց, որ տանգվին համաշխարհային պատերազմի առաջին օրերին Գերմանիան Թուրքիային 5 մլն. թուրքական ոսկե լիրայի չափով վարկ տրամադրեց՝ զորահավաքի

---

1 Այս. Миллер А. Ф., Очерки новейшей истории Турции, М.—Л., 1948, стр. 70.

2 ЦГВИА, ф. 2000, оп. 1, д. 3891, л. 356—358.

3 Шамсутдинов А. М., Октябрьская революция и национально-освободительное движение в Турции (1919—1922), сб. «Великий Октябрь и народы Востока», М., 1957, стр. 388.

ապահովելու համար 1915 թվականի գարնանը Թուրքիան Գերմանիայից ստացավ երկրորդ վարկը՝ 3552 հազար թուրքական ոսկի լիրա դումարի չափով, որը Ավստրո-Հունգարիայի կողմից տրամադրված 2109 հազար լիրայի հետ միասին օգտագործվեց նույն թվականին 3670 հազար լիրա արժողությամբ ըստ պողնված թուրքական վարկատոմսերի առաջին մերման երաշխավորելու նպատակով։ Հետագա տարիներին ըստ պողնվեց ևս վեց մերում՝ 139 մլն. լիրա ընդհանուր գումարով։

Թուրքիայի ու Գերմանիայի միջև տեղի ունեցած համաձայնությամբ վերջինս երաշխավորում էր պատերազմից հետո պաշտպանել թուրքական ֆրթի լիրան այն չափով, ինչ որ գերմանական ֆրթադրամները։ Այդ նպատակով Գերմանիան պարտավորվեց յուրացանկյուր տարի Թուրքիային հատկացնել 3,5 մլն. լիրա ոսկով՝ համապատասխան քանակությամբ ֆրթի լիրա չրջանառությունից հանելու համար։ Սակայն ոչ Գերմանիայի խոստումը՝ պատերազմից հետո ֆրթադրամները փոխարինել ոսկով և ոչ էլ երիտթուրքական կառավարության պարտավորությունը՝ Գերմանիայի օգնությամբ պահպանել ֆրթադրամի կուրսը, վճռահություն առաջ չբերին բանկերության մեջ, և թուրքական ֆրթի լիրայի արժեքն արագորեն սկսում էր ընկնել։ Այդ բանը հաստատեց ինքը՝ ֆինանսների մինիստր Ջավիդ-բեյը, խոստովանելով, որ ֆրթի վայրաստաչի գինը նվազել է 200—300 տոկոսով, իսկ որոշ դեպքերում՝ նույնիսկ 400 տոկոսով։

Ջավիդ-բեյի հաշվումների համաձայն, թուրքական ամբողջ պարտքը Գերմանիային պատերազմի ժամանակ հավասար էր 253,6 մլն. լիրայի։ Այդ գումարի կեսից ավելին Թուրքիան ստացել էր ոչ թե ոսկով, այլ ապառաքինությամբ և տարբեր բեռնքի ապրանքների մատակարարումների ձևով[1]։ 1918 թվականի մարտի 9-ին մեկլիսի նիստում արտասանած իր ճառում Ջավիդ-բեյը նշեց, որ պատերազմի տարիներին Թուրքիան իր պաշտպանիքներից ստացել է փոխառություններ 200 մլն. ֆունտ ընդհանուր գումարով (դրանից Ավստրո-Հունգարիային բաժին էր ընկնում ընդամենը 45 մլն. ֆունտ)։ Այդ ամբողջ գումարից 585 մլն. ֆունտ ծախսվել էր բուն Գերմանիայում՝ զենքի և ռազմական այլ տեսքի գնման վրա[2]։

Այսպիսով, փոխառումների ընդհանուր գումարի 2/3-ը մնացել էր պարտապանների ձեռքում և այն ծառայում էր գերմանական ռազմական մոնոպոլիաների հարստացմանը։

---

1 ЦГВИА, ф. 2000, оп. 1, д. 3891, л. 356—358.

2 Жирный С., К вопросу об определении стоимости мировой войны для Турции. «Новый Восток», № 3, 1923, стр. 472.

Պատերազմի ընթացքում Թուրքիան գնալով ավելի մեծ կախման մեջ էր ընկնում կայսերական Գերմանիայից։ Թուրքական բոլոր միներալուրջ հումքերում նստած էին գերմանական խորհրդատուներն ու մասնագետները, որոնք և փաստորեն գեկավարում էին նրանց։ Բանակում ու նավատորմում հրամանատարական կարևոր պաշտոնները գտնվում էին գերմանական սպաների ձեռքին՝ Լիման ֆոն Սանդերսի և ֆոն դեր Գոլցի գլխավորությամբ։ Պատերազմի վերջին Թուրքիայում էին գտնվում 500 գերմանական սպաներ և 18 հազար գինվորներ [1]։

«Գերմանիան այս տոպին,— գրում էր Վ. Ի. Լենինը 1917 թվականի հունվարին,— Թուրքիային վերածել է իր թե՛ ֆինանսական, թե՛ ռազմական վասալիս [2]։

Պատերազմի ամբողջ ծանրությունը, նրա բերած զրկանքներն ու հոգսերը ամենից առաջ բաժին էին ընկնում աշխատավոր զանգվածներին։ Պատերազմի հետևանքով կրած տառապանքներն ու սգիտենները մեր ժողովրդի մեջ զայրույթ ու բողոք էին առաջ բերում երիտթուրքական կլիկի քաղաքականության ու գերմանական գինվորականության ենթման դեմ, որոնք երկիրն ավերման հասցրին և անհամար զոհերի պատճառ դարձան։

1916 թվականի մարտի 1-ին Թուրքիայից ստացված հաղորդումներից մեկում նշվում էր, որ երիտթուրքերը գնալով կորցնում են իրենց ողջ տակի հողը, որ նրանց դեմ բարձրանում է ժողովրդական զասման ահեղ այիքը։ «Ամորգրագում (Ամասիայում— Ն. Ա.) կառավարության դեմ ապստամբից քույլ տեղ ունեցավ։ Ժողովուրդը կարուկ ձևով պատասխանում էր երիտթուրքերին ու կառավարությանը, գտնելով, որ նրանք երկիրը գեպի վերջնական կործանում են տանում։ Ակնհայտ զգացվում էր, որ Օսմանյան կայսրության մեջ ծավալվող իրադարձությունները լուրջ անհանգստություն են պատճառել Բերլինի կառավարող շրջաններին։ «Գերմանացիները իրենց կոպիտ հետապնդող ամեն բնչ անում են Թուրքիայում իշխանությունը գրավելու համար՝ հույս ունենալով այդ ձևով վերջ գնել այն լուրջ գամպանիային, որ ներկայումս ծավալվել է երիտթուրքերի դեմ» [3]։

1916 թվականի մարտի 31-ին Բուխարեստից ստացված նա-

---

1 Larcher M. La guerre turque dans la guerre mondiale. Paris, 1926 p. 613.

2 Լենին, երկեր, հ. 23, էջ 225։

3 АВПР, ф. «Политархив», д. 4656, л. 25.

ձանում պատմվում էր մատենադպրում մոլեգնող սովի մասին։ Եվ մի օր տասնյակ մարդիկ ժամանում են ուժասպառությունից։ Ներքին, կանանց ու երեխաների քաոս հազարանոց ամբոխը Բարթր Դասի վենքի առաջ վիթխարի մի քույլ գումարնք՝ պահանջելով հաց տալ քնակչությանը։ Կանչվեցին զորքեր, որոնք միջամտեցին ամբոխի մեջ՝ արտերկով կանանց ու երեխաներին։ Ամբոխի միջից գոռում էին «Ուզո՞ւմ են գավաճանները՝ Էնվերն ու Թալեաթը [1]։

Մի գանգատ, որն այդ տարիներին Թուրքիայում էր բնակվում, 1916 թվականին վկայում էր, որ տպատերազմի նկատմամբ նախկինում եղած անտարբեր վերաբերմունքն ամբողջովին անհետացել է։ Համբումները բանակում և մոավորականների շրջանում հեղափոխական քնույթ են կրում և գալիս են լոկ երկաթյա անհրի շնորհիվ։ Մայրաքաղաքում կատարյալ քաոս է տիրում։ Ջանգվածային ձերբակալություններն ու մահապատիժները սովորական երևույթ են։ Կենսամիջոցների անհավասարակշռությունը անչափ քանդեցել են։ Ցուներ պատերազմերը տոտալիտարն սովի են մատնվել, ժամանակ առ ժամանակ բռնկվող խոովությունները ընկչում են զենքի ուժով։ Ջերզերզ-Քյոլքի առջև հաց պահանջող կանանց մի քանի քույլ ակռի ունեցավ [2]։

Ականատեսներից մեկը, որն այցելել էր երկրի մի շարք շրջաններ, 1916 թվականի փետրվարին գրում էր, որ Օսմանյան կայսրության ամբողջ տարածության վրա՝ սկսած մայրաքաղաքից և վերջացրած ամենահեռավոր ծայրամասերով, բնակչությունը հուզված է։ Դժգոհությունը երիտթուրքական ռեժիմից արդեն ավելի է ուժեղանում։ Նույ տրտունչն արտաբերն փոխարինվում է բացահայտ գայրույթով։ Բնակչությունը ծայրահեղորեն հոգնել է պատերազմից և այլևս չի հավատում նրա բարեհաջող վախճանին։ Այդ հոգի վրա արդեն բազմիցս խոշոր անկարգություններ են եղել, որոնք ընկչել են զենքի ուժով։ Առանձնապես մեծ քաղ ստացան այն հուզումները, որոնք առաջ եկան հարկերի անկումից հետո։ Դրանցում մասնակցում էին տասնյակ հազարավոր մարդիկ [3]։ 1917 թվականի հունվարի 14-ի թվակիր մի հաղորդման մեջ նշվում էր, որ քուրք ժողովրդի մեջ գոյություն ունի ոչատ ուժեղ դժգոհություն կամիանի («Միասնություն և առաջադիմություն գաղտնիքության գնդավոր երդման.—Խ. Ա.) և երկիրն ու ժողովրդին չարաշահող ներկա սիստեմի դեմ [4]։

---

1 АВПР, ф. «Политархив», д. 4656, л. 96.
2 ЦГИА Груз. ССР, ф. 2с, оп. 1, д. 3599, л. 195
3 АВПР, ф. «Политархив», д. 4656, л. 24.
4 ЦГВИА, ф. 3000, оп. 1, д. 3891, л. 314

Երկրով մեկ և զորամասերում տարածվում էին թուրքիկներ, որոնք ուղղված էին երիտթուրքերի ու գերմանացիների դեմ։ Նրանցում բնակչությանը կոչ էր արվում հանգիստ զալ էնվերին, Թալեաթի կլիկի ու գերմանացիների դեմ։ Այդպիսի թուրքիկներից մեկում ասված էր. «Էնվերն ու Թալեաթը Թուրքիան վերածեցին Գերմանիայի վասալ մի պետության, որը (Գերմանիան) նրանից անընդհատ ու մեծագին ձևով վճարին հյութերն է քամում»[1]։

Անատոլիայի տարբեր շրջաններում հանախակի երևույթ էին դառնում ժողովրդական զանգվածների զինված ելույթները[2]։ Ապրանսորների հիմնական մասը կազմում էին զաղտնի զինվորները, վերջիններիս կողմից ստեղծված պարտիզանական չոկատների մեջ ընդգրկվում էին նաև հարյուրապետ գյուղացիներ։

1915 թվականին սպառամարտիկն բռնկվեց Այդընի վիլայեթում։ Նույն տարում անցի ունեցան գյուղացիների խոշոր ելույթներ Անատոլիայի հյուսիսային ու հարավային շրջաններում։ Պատերազմը ձգձգվելուն զուգընթաց գառացությունը բանակի շարքերից գնալով աճում էր, իսկ պարտիզանական չարժումը, որն ուղղված էր աշխատավոր գյուղացիությանը անխնա կեղեքող կալվածատերերի ու տեղական իշխանությունների դեմ, ավելի ու ավելի լայն թափ էր առանում։

Երիտթուրքական վերնախավի կողմից տարվող քաղաքականության անանկությունն ակնհայտ էր գառնում նաև երկրի շահագործող գառակուրծների շատ ներկայացուցիչների համար։ Գառավարնական շրջաններում, բանակի սպայության մեջ և նույնիսկ ուլեմանի ամենամերձավոր պաշտոնյանների մոտ աճում էր զժգոհությունը երիտթուրքական ռեժիմից, և առաջին հերթին, էնվերից, որին համարում էին մեզավոր Օսմանյան կայսրության ապիտաքի վիճակի, նրա գլխին քափված ամեն տեսակի գերախտությունների համար։ Այդ կապակցությամբ Օսմանյուում պատերազմի տարիներին կազմակերպվելին մի շարք գավադրություններ, որոնք նպատակ ունեին վերնախավային հեղաշրջման ճանապարհով իշխանությունից հեռացնել երիտթուրքական կլիկին և գրանով թուրքիայի համար հնարավորություն ստեղծել պատերազմից գուրս գալու համար։

1916 թվականին տեղի ունեցած այդպիսի գավադրություններից մեկը, որին մասնակցում էին քուրդ և արաբ սպաները, ինչպես նաև թուրքական մեզչիի մի շարք անդամներ, գլխավորեց Թուսուֆ

---

1 АВПР, ф. «Политархив», д. 4662, л. 100.

2 Ahmed Bedevi Kuran, s. 375—376.

Իգդիրը։ Վերջինս սույնաների խնդրից հետո կապերը գերմանացիների հետ և վերջ գնով էնվերի, Թալեաթի ու Ջեմալի կործանարար քաղաքականությանը։ Մանյան դավադրությունը բացվեց գերմանական լրտեսների կողմից և շատ արագ լիկվիդացվեց։ Ցուսուի Իգդիրը զոհվեց խորհրդավոր հանգամանքներում [1]։ Վերնախավի ընդդիմադրությունը, որը կտրված էր ժողովրդական զանգվածներից և այդ պատճառով անհաջողություն էր կրում ամեն ոտքաղ, երբ փորձում էր անցնել ակտիվ գործողությունների, երիտթուրքական պարագլուխների համար մեծ վտանգ չէր ներկայացնում։ Լրտեսական լայն ցանցի և արագ ու դաժան միջոցների օգնությամբ երիտթուրքական եռյակը առանց լուրջ ջանքերի, նրանց սազմնավորման շրջանում խափանեց այդպիսի շարժումները։

Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ հեղափոխության ազդեցության տակ Թուրքական բանակի քաղաքացին ավելի լայն չափեր ընդունեց, իսկ պարտիզանական շարժումը Թուրքիայում նոր թափ առավ։ Հոկտեմբերի ազատարար գաղափարները, սովետական ժողովրդի խորապես հակաիմպերիալիստական ներխուժողների ու սպիտակգվարդիական հակահեղափոխության ոգեշնչում էին Թուրքիայի աշխատավոր զանգվածներին պայքարելու իրենց ներքին ու արտաքին թշնամիների դեմ։ 1917 թվականի վերջին և 1918 թվականի սկզբին երկրում առանձնահատուկ ուժով ծավալ առավ գյուղացիական զանգվածների շարժումը, որն այնպիսի չափեր ընդունեց, որ գա խանգարում էր գործակոչի անցկացմանը [2]։ Գյուղացիների ելույթները վաղ արտահայտված գաղափարական բնույթ էին կրում։

«Մահմեդական գյուղացությունը որոշակիորեն պնդում է Թուրքիայի կառավարության դեմ,— գրում էր Մոսամբուլում լույս տեսնող «Ամբարձ» թերթը 1917 թվականի նոյեմբերի 12-ին։ Մեզ համար բոլորովին անհասկանալի է, թե որտե՞ղից են գալիս բոլշևիկյան այդ գաղափարները, ո՞վ է աշխատավոր զանգվածների մեջ տանում այդ վնասակար ոգիտացին, ինչո՞ւ է դաշնակիցներին անվստահություն հայտնելու դրոշի տակ մղվող պրոպագանդան ուղղված Թուրքական կառավարության դեմ»։

Պանթուրքական և հնաոճիմական դրոշ Հայիդի էդիպը, որն առնչությամբ էր լքված հասարակ ժողովրդի նկատմամբ, հետագրքրքիր խոստովանություն է անում, «Ջեմյուռնիայի լեռներում,—

---

1 АВПР, ф. «Посольство», д. 4656, л. 27.

2 Larcher M., p. 126.

գրում է նա,— հրատարակիչը (այդպես է նա անվանում պատրիարքական գրասենյակը — Ն. Ս.) մշտական բախման մեջ էին սահմանյան գառավարության հետ... գոլոպատում էին հարուստ վաճառականներին, ոստանում գառավարական պաշտոնյաներին ու սահմանապահներին, սակայն համակրում խնդիր գյուղացիներին [1]։

Անատոլիայի հյուսիսում գործում էին Մարք-էֆեի պլխավորած ապստամբների գրասենյակը։ Ականատեսի պատմելով, Մարք-էֆեն հարուստներից խլում էր նրանց ամբողջ գրամը, հինը, բանող անասուններդ, հացահատիկը և այդ բոլորը բաժանում չքավորներին։ Նա գյուղացիական զանգվածների մեջ մեծ հեղինակություն ուներ [2]։

Նայն համբավ էր ձեռք բերել պատրիարքական այն խոշոր գրասեր, որին պլխավորում էր բանակից դասալքած Թեմիրլրի Մեհմետ-էֆեն։ Այդ գրասեր գործում էր Ալդընի, Ոգեմիշի, Դենիզլիի, Իզմիրի և Կարա-Մյուրսելի շրջաններում [3]։ Թեմիրլրիի գրասեի գործունեությունների Արեմտյան Անատոլիայում այնպիսի չափեր էին ընդունել, որ ժամանակակիցներից ոմանք գրանք համեմատում էին Քեմալի գինվածությամբ միջին գարերում ծավալված հակաֆեոդալական խոշոր շարժման հետ [4]։

Պատրիարքական գրասենյակն իրենց վերահսկողության տակ էին վերցրել Բուրսայի գրկիճ ամբողջ շրջանը և ակտիվ գործունեություններ էին գինում Իզմիր-Բանդըրմա երկաթուղագծի երկայնքով [5]։

Պատրիարքական շարժման մեծ քաշի մասին էր վկայում նաև այն փաստը, որ կառավարությունը նրա գեմ պայքարելու համար խոշոր գինվորական միավորումներ էր գուրս բերել։

1918 թվականի հոկտեմբերի 1-ին «Պրավդա» թերթը հաղորդում էր, որ «Թուրքիայի ասիական գավառներում խռովություններ են սկզի ունենում, գրությունն այնտեղ սարսափելի է։ Կռվելու համար նախատեսված երկու գիվիզիա ուղարկվել է Փոքր Ասիա՝ այդ խռովությունները ճնշելու համար, բայց կասկածում են, թե կկարողանա՞ն արդյոք հաղիվ սկսվել այդ վիթխարի ապստամբության հետևանքները։

---

1 Halide Edib, Turkey faces West, London, 1930, p. 156.

2 Resat Ebnis, Kilicimi sallayorum (Sarı-elə şu dağlara yaşlantır), Istan'ul, 1930, s. 70.

3 Ibrahim Alaettin Gövsa, Türk Meşhurları Ansiklopedisi, 1946, s. 100.

4 Der Neue Orient, Berlin, № 10, 1918, s. 488.

5 Emin Ahmed, p. 262.

Հեղափոխական իշխանությունների մեջ ներդրավվեցին նաև քաղաքի աշխատավորությունն ու մտավորականները, որոնք չափազանցված լինելով Ռուսաստանի հեղափոխական իրադարձություններին, իրենց անկեղծ համակրանքն էին արտահայտում գնդի Սովետական Ռուսաստանն ու նրա վարած քաղաքականությունը։

Բուրք գիվանագետներից մեկը նշում էր, որ «Ռուսաստանում կատարված հեղաշրջումից հետո, Բուրք ուսանողները գնում էին բոլշևիկների յոթանգների ներքո, պահանջում խաղաղություն, հաց և համբնդհանուր զինաթափում»։

1918 թվականին Մոսկվայում սկսեցին լույս տեսնել հեղափոխական բնույթի «Ջիհնվորական լրավորություն», «Բոլշևիկ ամասագրեր», իսկ Այդրնում՝ «Ջիհվիչի» (պրոլետարի) ամասագիրը։ Հիշյալ ամասագրերը Բուրք ժողովրդին կոչ էին անում պայքարել հանուն նոր կյանքի, դաշինք կնքել բոլշևիկների հետ [1]։

Կոմինտերնի I կոնգրեսում արտասանած իր ճառում Մուսա Ջաֆար Մուրհին նշում էր, որ «Հոկտեմբերյան հեղափոխությունից հետո, երբ Մոսկվայի համալսարանում քննարկվում էր այն հարցը, թե ո՞ւմ պետք է շնորհել Նոբելյան մրցանակ, թուրքական երիտասարդությունը, չնայած Բուրք պրոֆեսորների ճնշմանը, այն շնորհեց Լենինին... Հարգելի մեծ ուսուցիչ Լենինը իր գաղափարներով, ձգտումներով ու գործողություններով իրենից ներկայացնում է հեղափոխական մի ամբողջ աշխարհ, և Բուրք երիտասարդությունն այդ ընտրությամբ ապացուցեց, որ ինքը կապված է Լենինի այդ աշխարհի հետ» [2]։

Երիտթուրքական կլիկը մահացու հրկիզող հրկիզով Օսմանյան կայսրության մեջ Հոկտեմբերյան հեղափոխության գաղափարների տարածումից, դաժան ռեպրեսիաների միջոցով փորձում էր խանգարել սովետական ժողովրդի հաղթական պայքարն ավելորդ յուրների ներթափանցումը Բուրքիա։ Սակայն ոչ մի տեսակի միջոցառումներ չէին կարող խոչընդոտել հեղափոխական գաղափարների տարածմանը։ Նրանք ներծծեցին նաև Բուրք աշխատավորների լայն զանգվածների համակրանքը։ Ահա ինչ է գրում այդ առիթով հայտնի Բուրք բանաստեղծ Նազիմ Հիքմեթը. «Անատոլիայի ամեն մի փոքր քաղաք, ամեն մի աննշան գյուղ լցված էր ռուսական հոկտեմբերի մասին լուրերով» [3]։

---

1 Хейфец А. Н., Великий Октябрь и угнетенные народы Востока, М., 1939, стр. 60.

2 «Известия», 6.III.1919.

3 «Известия», 5. VII. 1951.

Հոկտեմբերյան հեղափոխության գաղափարները համակեցին նաև Մոլխոտական Ռուսաստանում գտնվող Թուրք նախկին ռազմագերիներին։ Այդ բանը քաջատեղ կերպով երևաց 1918 թվականին՝ Թուրքական մեծ սոցիալիստների կոնֆերանսում, որին ներկա էին գինվորական չինիչ հոգած բանվորների, գյուղացիների ու մասվորականների կողմից ընտրված պատգամավորները։

Կոնֆերանսը բացեց Մուստաֆա Սուբհին։ Իր ճառում նա ներկայացրեց, որ կոնֆերանս են ժամանել 417 Թուրք սոցիալիստ պատվիրակներ Ռուսաստանի այն տեղերից, ուր հավաքված են Թուրք ռազմագերիները։ Ներկա կոնֆերանսի նպատակն է,— ասաց այնուհետև Սուբհին,— սոցիալիստական խմբերի կազմակերպման և Թուրք սոցիալիստների միջև սերտ կապեր ստեղծելու համապարհով Թուրք պրոլետարիատին նեղգրավել բնաերնացիոնալ շարժման մեջ...

Այս կոնֆերանսին մասնակցում են ոչ միայն հեղափոխականմասվորականները, ինչպես դա նախկինում էր, այլև հեղված գաղափարների՝ գյուղացիների ու բանվորների ներկայացուցիչները։ Ահա թե ինչու կարելի է ասել, որ հեղափոխական ոգին Թուրքիայում թափանցել է հասարակության ստորին խավերը [1]։

Բոլշևիկյան կուսակցության կենտրոնական կոմիտեին ուղղված Թուրք սոցիալիստ-կոմունիստների կուսակցության կենտկոմի 1918 թվականի օգոստոսի 17-ի գիմումի մեջ ասվում էր. «Հեղափոխությամբ ավարտելով իր աշխատանքը, կոնֆերանսը որոշակիորեն կանգնեց Մարքսի պատգամների իրականում կյանքում կիրառելու հողի վրա՝ խզելով գրանով իսկ հարաբերությունները սոցիալիստ համաձայնողականների հետ» [2]։

Կոնֆերանսում ստեղծվեց Թուրքական կոմունիստական կազմակերպությունների կենտրոնական բյուրո (ՔԿԿԿԲ) Մուստաֆա Սուբհիի գլխավորությամբ։ Կենտրոնական բյուրոն հրատարակում էր սեփի գլուխյա (անուր աշխարհ) թերթը, որը մեծ գեր խաղաց Հոկտեմբերյան հեղափոխության գաղափարները մահմեդական ժողովուրդների մեջ տարածելու գործում։

«Նա,— ասվում էր հիշյալ թերթի մասին ազրբեջանական կոմունիստների ամսագրում,— ծնված չինելով... ռուսական մեծ հեղափոխությամբ, գնում է կարմիր բանակի հետից, ամբողջ արևելքով մեկ տարածելով... Մոլխոտական Ռուսաստանի ազատարար

---

1 Архив ИМЛ при ЦК КПСС, ф. 17, оп. 1, д. 90, л. 5.

2 Նույն տեղում, թ. 31։

գաղափարներըդ [1]։ Թուրքական կոմունիստական կազմակերպությունների կենտրոնական բյուրոն ու «Ննջի դրոշակ» քերթը համախոհում էին Թուրք Նախկին ռազմագերիներին. Թուրքիա էին ուղարկում մեծ քանակությամբ քաղաքական գրականություն, և բացատրական աշխատանք տանում Թուրքական նավերի վրա գտնվող նավաստիների շրջանում։ Իր հուշերից մեկում Մուստաֆա Սուրհին պատմեց այն մասին, որ «Թուրքիայից Օդեսա ժամանած երկու բնկերներ Հայոցում են, քն ինչպիսի մեծ հայրենասիրություն ունի այնտեղ մեր գրականությունը և որ բոլշևիզմի ազդեցությունը գնալով աճում է։ Սամսոնի, Տրապիզոնի ու Կարինի շրջաններում բնակչության ու զորքի մեջ հեղափոխական կոմունիստական բջիջներ էին կազմակերպվում։ Այդ բնկերների միջոցով ստացված տեղեկությունները հաստատվում են հնոգրաֆական վերջին հայտնագործություններով՝ կատավարության դեմ Յ-րդ բանակի ապստամբության մասին Անատոլիայում [2]։

Թուրք սոցիալիստ-կոմունիստների կողմից տարածվող բրոշյուրներում ու քերթիկներում մերկացվում էր երիտթուրքական վիրնախավի ներաճողական քաղաքականությունն Անգլիայի նկատմամբ, ժողովրդական զանգվածներին կոչ էր արվում վերջ տալ երիտթուրքերի հանցավոր ռեժիմին։

«...Մենք,— ասում էր Սուրհին,— որոշել էինք դուրս գալ այն հասանքի դեմ, մարդկանց այն խմբի դեմ, որոնք համախմբվել էին թուրքական իմպերիալիզմի շուրջը։ Որը Թուրք գեներալները մատրվել էին Թուրքական բանակն ուղարկել Կասպից ծովի ափերն ու Թուրքեստանը գրավելու, Թուրք հեղափոխականները համաձայնեցին բարձրացրին իրենց դրոշը և հանգես եկան Թուրք գեներալների ավանտյուրիստական ձգտումների դեմ [3]։

Ինչպես Թուրք ժողովրդի, այնպես էլ Արևելքի բոլոր կեղեքված ժամանակակից ժողովուրդների համար հանգրանական նշանակություն ունեցավ Սովետական Ռուսաստանի կատավարության 1917 թվականի դեկտեմբերի 3-ի դիմումը «Ռուսաստանի և Արևելքի աշխատավոր բոլոր մուսուլմաններին»։ Դատապարտելով այդ փաստաթղթում ՌՍՖՍՌ կատավարությունը հայտարարում էր. «...Ոչ թե Ռուսաստանից ու նրա հեղափոխական կատավարությունից է ձեզ սպասում ստրկացում, այլ եվրոպական իմպերիալիզմի գիշատիչներից, նրան-

---

1 «Коммунист», Баку, орган ЦК и БК АКП(б), 29, VII. 1920, № 48.

2 «Жизнь национальностей», 5. X. 1919, № 38 (45).

3 «Первый конгресс Коммунистического Интернационала», Протоколы, М., 1933, стр. 244.

ցից, որոնք ներկայումս պատերազմ են մղում ձեր երկրների բռնակալների համար...

Ժամանակ մի կորցնեք և ձեր ուժերից ոչնչ ձեր հոգների գարշելի եվաճոզներին: Ելեք մի ակնթ նրանց քալանչու ձեր Հայրենիքի սրանները: Դուք ինքներդ պետք է գտնեք ձեր երկրի տերերը:

Դուք ինքներդ պետք է ձեր կյանքը կառուցեք ձեր քաղաքների մեջ... ձեր ճակատագիրը ձեր ոճխական ձեռքերում է[1]:

Ինչպես հիշյալ դիմումը, այնպես էլ Հաշտության մասին դեկրետը, որով սովետական կառավարությունն առաջարկում էր Հաշտություն ինքել՝ առանց անեքսիաների ու կոնտրիբուցիաների, Թուրքական կառավարության համար Հնարավորություն էին ստեղծում դուրս գալ պատերազմից և, այդպիսով, երկիրը փրկել ապամոնական ապետից, որի ուրվականն արդեն 1917 թվականին կախվել էր Օսմանյան կայսրության վրա:

Մանգալ սուլթանական Թուրքիայի հետադիմական կառավարողները, իրենց գավթողական ձգտումներով ապրված, չարունակում էին արհամարհել երկրի ազգային շահերը և չանում էին հնարավոր բոլոր միջոցներով ձգձգել Հանցավոր պատերազմը: Դեռ ավելին, երիտթուրքական գնդավար չրջաններդ Հույս ունեին Թուրանական ժողովուրդների խավարության Համար, իմպերիալիստական ապանդին ամենաարագ կերպով վերջ գնելու ամուր վճռակամությունն օգտագործել իրենց Հանցավոր նպատակների Համար և, հենվելով կայսերական Գերմանիայի վրա, երիտասարդ սովետական Հանրապետությանը պարտադրել քալանչիական Հաշտություն՝ նրանից Հափշտակելով Օսմանյան կայսրությանը սահմանակից Անդրկովկասի չրջանները:

---

1 «Документы внешней политики СССР», т. I, М., 1957, № 18.

ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐ

ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅԱՆ ԱՊՐԵՍՈՒՄԸ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՈՒՄ 1918 ԹՎԱԿԱՆԻՆ

Ինչպիսի՞ն էր իրադրությունն Անդրկովկասում և ֆովկասյան Հանատում Թուրքական ներխուժման նախօրյակին։

Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ հեղափոխության հաղթանակից հետո վրացական մենշևիկների, դաշնակների և մուսավաթականների հակահեղափոխական կուսակցությունները Սովետական Ռուսաստանից Անդրկովկասը անջատելու և նրկրամասում հեղափոխական շարժումները ճնշելու նպատակով 1917 թվականի նոյեմբերի 15 (28)-ին ստեղծեցին իրենց կառավարությունը, ապագա կոչված Անդրկովկասյան կոմիսարիատը՝ մենշևիկ Ն. Ժորդանիայի գլխավորությամբ։ Այդ կառավարությունը ստեղծվեց Բիֆլիսում՝ Անգլիայի, Ֆրանսիայի ու ԱՄՆ-ի հյուպատոսների գործուն մասնակցությամբ։ Ամեն-ի հյուպատոս Սմիթը Անդրկովկասի հակահեղափոխական մարմինների կազմավորումից առաջ հեռագրում էր պետական քարտուղար Լանսինգին. «Ես նոյեմբերի 24-ին ներկա կլինեմ Անդրկովկասյան կառավարության կազմակերպիչ հարցի շուրջ հրավիրվող խորհրդակցությանը։ Այդ կառավարությունը կմիանա Հարավային Ֆեդերացիային[1] և կմնայ

1 Հարավ-Արևելյան Ֆեդերացիան կամ Հարավ-Արևելյան միությունը ստեղծվել էր 1917 թվականի նոյեմբերին Դոնի, Կուբանի ու Թերեքի հակահեղափոխական կազմակերպությունների[1] սովետական իշխանության դեմ պայքարելու նպատակով։ Նրա կազմակերպման մեջ գլխավոր մասնակցություն ունեցավ վերը հիշատակված Սմիթը, որը Դոնի, Կուբանի, Աստրախանի և Ուրալի կազակական զորքերի չեղոքների հետ կնքեց մի համաձայնագիր, որով նրանցից էր ԱՄՆ-ի սպակցությունը կազակական պետության ստեղծման գործում։

վիճակագրը կամ սնոտիապաշտ հայտնություն։ Անհրաժեշտ է նրան ֆինանսական օգնություն ցույց տալ... Այդ հարցը մեզ համար չատ կարևոր է» [1]։

Անդրկովկասյան կոմիսարիատի իշխանությունը հաստատվելուց անմիջապես հետո սկսվեցին բանվոր գաղափարի հեղափոխական գործունեության հետապնդումները ու ազգամիջյան բռնկումները։ 1917 թվականի նոյեմբերին անդրկովկասյան գնացանցության սահմանից ազգային խորհուրդներ, որոնց գերակայությունն ամրապնդվելն անցավ բուրժուա-ազնվականական մասակարգանության ու հետադիմական գիծ որդեգրելու ճանապարհը։ Անդրկովկասյան բոլշևիկների գերակայությունը մեծ Հոկտեմբերյան սոցիալիստական հեղափոխության հաղթանակի շնորհիվ էր։ «Անդրկովկասի ներսում՝ ըստ ազգությունների սահմանազատվելու քաղաքականությունը, ազգային տերիտորիաների վերաբերյալ վեճերը, ազգային գնդերի ստեղծումը և դրանով իսկ մինչ այդ հզորության կովկասյան բանակի բնաջնջման մեջ նպաստակություն մտցնելը,— այս բոլորը, փոխանակ բոլոր ազգությունների գեմոկրատիայի միավորման՝ հանուն ռևոլյուցիայի և սոցիալիզմի բնդհանուր մեծ գաղափարների, ստեղծեց ազգային մենաստանման, քլնամանքի մթնոլորտ, և որ է պատրաստել Անդրկովկասում ապրնի անխուսափելի ազգային պատերազմների համար» [2]։

Հանգես գալով այդ դիրքերն Բաքվում, սկանավոր բոլշևիկ Նարիման Նորիմանովը նշում էր, որ բանվորա-գյուղացիական հեղափոխության հաղթանակից հետո Կովկասի ունևոր գաղափարները իրենց համար վտանգ զգալով որոշեցին անկասելի Թուրանականը։ Նրանք օգնեցուցչեցնում և ստեղծեցին իրենց սեփ կառավարությունը՝ Անդրկովկասյան կոմիսարիատը։ «Մեր կովկասյան գնդի սոցիալիստներն ու սոցիալ-նացիոնալիստները,— ասում էր այնուհետև Նարիմանովը,— գենք գտնելով բնակչի, գյուղատնտեսների ու գործիսալիստների ձեռքում, գնացին նրանց հետևից։ Ով Ան-

---

1 „Papers relating to the foreign relations of the U.S. 1918, Russia", Washington, 1932, vol. II, p. 392. Նկարագրի ու ԱՄՆ-ի պաշտոնական հարաբերությունների մասին տե՛ս Е. А. Тохарженский, Из истории иностранной интервенции и гражданской войны в Азербайджане, Баку, 1957; Д. Е. Енукидзе, Крах империалистической интервенции в Закавказье, Тбилиси, 1954; Г. Галоян, Борьба за Советскую власть в Армении, Москва, 1957; Е. К. Саркисян, Англо-американская интервенция в Закавказье в 1918—1920 гг и борьба народов Закавказья за свое освобождение. «Известия» АН Арм. ССР, № 3, 1953, стр. 35—48 и др.

2 Տե՛ս Ե ս ա յ ա ն, Երկեր, հ. II, Հայպետհրատ, Երևան, 1958, էջ 197։

դբրիովկասյան կոմիսարիատի ողջ քաղաքականությունն արդեն հող է նախապատրաստել ազգային երեսպատակության համար մեծ մասշտաբով[1]։

Կոմիսարիատի երեսփոխանական հեռանկարով Անդրկովկասի անառնությունը կատարյալ քայքայման էր հասցվել։ Պատերազմից հետո նրա նիրհումով Հյուսիսային Կովկասից, բնականաբար երկաթուղային կապը Բաքվի ու Բիլիսիի միջև ամբողջ Անդրկովկասում, պլուպացիական գանգվածները, այլևս չհավատալով իրենց հոգ տանող կոմիսարիատի հնչուն խոստումներին, ապստամբում էին և առանձին տեղերում յուրովի լուծում հոգային հարցը։ Հանգստական ժողով ընդունելին մահմեդական պլուպացիների երեսփոխանները Բիլիսիայի նահանգում, ուր ապստամբները կոտորեցին կալվածատերերին և նրանց հողերը իրար միջև բաժանեցին։

Պլուպացիական խոշոր ապստամբություններ տեղի ունեցան նաև Վրաստանում ու Հայաստանում։ Ամենուրեք պլուպացիները ինքնագլուխ էին տնօրեն իշխանների ու կալվածատերերի եկամտաբեր։ Կոմիսարիատի իշխանությունների հեռագրեները ի վիճակի չէին կասեցնելու պլուպացիական գանգվածների պոռթկոր հոգի համար։

Ջնայած հայտնի հանգամանքների ու հետապնդումների մեծությանը, Անդրկովկասի բոլշևիկները համառ աշխատանք էին տանում գյուղացիների ու բանվորների շրջանում։ Նրանք համախմբում էին աշխատավորներին՝ տեղի հակահեղափոխական ուժերին հակադրված տալու համար։

1917 թվականի վերջին և 1918 թվականի սկզբին տեղի ունեցան ժողովրդական գանգվածների մի շարք երեսփոխանների ու տագնապային խորհուրդների ընտրություններ։ Բոլշևիկների նախաձեռնությամբ գումարվում էին բանվորների, գյուղացիների ու զինվորների ընդհանուր ժողովներ, որոնցում ընդունվում էին Անդրկովկասյան կոմիսարիատի քաղաքականության դատապարտող որոշումներ։ Շատ տեղերում ժողովների մասնակիցները պահանջում էին իշխանությունը հանձնել սովետներին։

1917 թվականի հոկտեմբերի 27-ին Ալեքսանդրապոլի բոլշևիկների կոմիտեն գումարվեց աշխատավորների ու Զ-րդ հետևակային դիվիզիայի ընդհանուր ժողով, որտեղ հանդես եկան բոլշևիկյան գործիչներ Բ. Վարդիրյանյանը և Գ. Ալիխանեանը։ Նրանով Հոկտեմբերյան հեղափոխության մեծագույն նշանակությունը, նրանք ժողովրդական գանգվածներին կոչ էին անում պայքարել սովետական

---

1 «Известия Закавказского Сейма», 26. I. 1918, № 20.

իշխանության համար։ Նոյեմբերի 10-ին տեղի ունեցավ Անդրկովկասյան պրոլետարի աշխատավորների ու զինվորների Հինգհազարանոց ցույցը, որտեղ բնդունվեց որոշում՝ դատապարտել անդրկովկասյան հակահեղափոխականությանը և աջակցություն ցույց տալ Բուռնատանում հավաքական սովետական իշխանությանը։ 1918 թվականի հունվարին Քութայիսում, Ճիաթուրայում ու Սպյուռքում կայացած գանգվածային ցույցերի ժամանակ բոլշևիկյան որոշումներ բնդունվեցին [1]։

1918 թվականի հունվարի 9-ին Հայոց պատի բոլշևիկյան ժողովը բնդունեց որոշում, որտեղ ասված էր, որ նա համաչում է Բուռնատանի ժողովրդական կոմիսարների սովետի իշխանությունը և բոլոր հնարավոր միջոցներով հնարատի Լոկոմոբիլյան հեղափոխության յոթունկերը կյանքում իրականացնելու գործին։ Հիշյալ որոշման մեջ բնդգծվում էր, որ համամասնական ու հանհեղափոխական կուսակցությունների բլոկը՝ հանձին Անդրկովկասյան կոմիսարիատի, ի վիճակի չէ հոգուս չքավոր գյուղացիության ու բանվոր դասակարգի լուծելու գյուղացիական ու ազգային հարցերը [2]։

Անդրկովկասի բանվորական ու գյուղացիական զանգվածներր հրան էին գարձնում համամասնական կուսակցություններից և անցնում բոլշևիկների կողմը։ 1917 թվականի գեկտեմբերի 12-ին (1918 թ. հունվարի 1-ին) Քութայիսում կայացած բանվորական ու զինվորական գեպուտատների սովետների երկրամասային երկրորդ համագումարին մասնակցող Անդրկովկասի ու Հյուսիսային Կովկասի արդյունաբերական կենտրոնների պատվիրակները, անվտանգության հայտնելով Անդրկովկասյան կոմիսարիատի հնարավոր հանցագործ մենշևիկներին, էսեռներին ու ազգայնական մյուս կուսակցություններին, յոթերին համագումարը և հրավիրեցին Արևելյան Անդրկովկասի ու Հյուսիսային Կովկասի սովետների արտակարգ համագումար։ Այդ համագումարի բոլոր պատգամավորները միահամուռ կերպով դատապարտեցին բնչպես Անդրկովկասյան կոմիսարիատի, այնպես էլ Քութայիսի ու Բուռնատանի նահանգների պաշտպանողական սովետների քաղաքականությունը։ Համագումարը հանեց Բուռնատանի ժողովրդական կոմիսարների սովետի իշխանությունը։ Կովկասյան բոլշևիկյան պրոլետարական սովետները, Բաքվի, Գրոզնու, Նիկոպոլիսոպարի, Նովոռոսիյսկի և այլն,—

---

[1] «История гражданской войны в СССР», т. 3. М., 1958, стр. 66.
[2] «Кавказский рабочий», 21. 1. 1918, № 15.

գրում էր «Պրավդան»,— քննարկում են բոլշևիկների գրոշի ներքո և չեն ճանաչում Անդրկովկասյան կոմիսարիատը [1]։

Միևնույն, Անդրկովկասի հակահեղափոխական ուժերը ընդհանուր բոլոր միջոցները գործադրելով հեղափոխական Ռուսաստանից անջատելու համար։ Այդ նպատակը հետապնդող առաջին արտաքին քաղաքական ակտը դա Անդրկովկասյան կոմիսարիատի ու կովկասյան ռազմաճակատի հակահեղափոխական հրամանատարության կողմից 1917 թվականի դեկտեմբերի 3-ին (16) Երզնկայում Թուրքերի հետ անպատրաստ հաշտության կնքումն էր [2]։ Դրանով իսկ Անդրկովկասյան կոմիսարիատը չէր ճանաչում Սովետական Ռուսաստանի և կենտրոնական տերությունների միջև 1917 թվականի դեկտեմբերի 2-ին (15-ին) Բրեստ-Լիտովսկում կնքված զինադադարը, որի պայմաններն ստորագրում էին նաև կովկասյան ռազմաճակատի վրա։

Թուրքական բանակի գերագույն հրամանատարությունը համաձայնվեց կնքել Երզնկայի զինադադարը բացառապես Անդրկովկասի նկատմամբ իր զավթողական պլաններն իրականացնելու համար։ Թուրք ներկայացուցիչն անհամեմատ ավելի հեշտ էր իրենց նպատակները իրականացնել Անդրկովկասը Սովետական Ռուսաստանից անջատված լինելու պայմաններում։ Անդրկովկասյան կոմիսարիատը, հանդես գալով ինքնուրույն պետության անունից, դրանով իսկ օժանդակում էր Թուրք զավթիչներին, որոնք ագռավորեն այդ նախադեպը՝ կովկասյան հակահեղափոխական իշխանությունների ներկայացուցիչների հետ իրենց ունեցած հետագա բանակցություններում ժամանակ։ Այսպես, ինչը-փաշան, դիմելով Անդրկովկասյան կոմիսարիատին հաշտության պայմանագիր կնքելու շուրջ բանակցություններ վարելու առաջարկով, հիմնվում էր կովկասյան հրամանատարության կողմից առանձնացված հանձնաժողովի նախագահ գեներալ Վիշինսկու հայտարարության վրա, որ վերջինս արել էր Երզնկայի զինադադարը կնքելու ժամանակ, այն է՝ կովկասյան բանակը բանակցությունների մեջ է մտնում «կովկասյան անկախ կառավարության անունից»։

Երզնկայի զինադադարի համաձայն, ռազմական գործողությունները դադարեցվում էին կովկասյան ռազմաճակատի բոլոր հատվածներում. առնչվում էր գեմարկացիոն գիծ, որն անցնում էր կովկասյան բանակի առաջավոր գծի ու թուրքական զորքերի միջև

---

1 «Правда», б. 11. (231). 1918, № 17.

2 Զինադադարի մասին համաձայնագրի լրիվ տեքստը տե՛ս «Документы внешней политики СССР», т. I, М., 1957, д. № 30.

Այդ գեներալների գլխի սրինական էր համարվում մինչև վերջնական հաշտության կնքելը։ Ընդ որում վերապահություն էր արվում, որ գեներալների գծի խախտումը կողմերից որևէ մեկի կողմից, կարող է հանգեցնել միայն ռազմական գործողությունների սկսվելուց 14 որ առաջ արված նախազգուշացումից հետո միայն [1]։

Երկնային գինազորերի համաձայն, Արևմտյան Հայաստանը բռնակցված էր մեզ կովկասյան բանակի կողմից սկսազգված ցուցում։

Սովետական կառավարության դիրքը Արևմտահայաստանի նկատմամբ, որտեղից նա պատրաստվում էր ուժը թերել իր գործերը՝ վերջնական հաշտության կնքելուց հետո, երևում է ՌՍՖՍՀ ժողովրդական կոմիսարների սովետի կողմից 1917 թվականի դեկտեմբերի 29-ին (1918 թ. հունվարի 11-ին) ընդունված «Թուրքահայաստանին մասին դեկրետից, որտեղ ասված էր, որ սովետական կառավարությունը ոչնչացնում է Ռուսաստանի կողմից սկսազգված «Թուրքահայաստանին հայերի ազատ ինքնորոշման՝ ընդհուպ մինչև անկախ պետության ստեղծելու իրավունքը։ Հիշյալ դեկրետի իրականացնելու նպատակով Ռուսաստանի ժողկոմսովետը անհրաժեշտ էր համարում գորքերի դուրս քերումը «Թուրքահայաստանի սահմաններից և դրա փոխարեն հայկական ժողովրդական միլիցիայի ստեղծումը՝ տեղի ազգաբնակչության անձնական ու գույքային անվտանգությունն ապահովելու համար։ Բացի դրանից, ժողկոմսովետը պահանջում էր, որ Կարսի մարզի հայերին, ինչպես և պատերազմի տարիներին թուրքական իշխանությունների կողմից գեպի Արևելք խորը քշված հայ ազգաբնակչությանը վերադառնալ «Թուրքահայաստան։ Վերջապես այդ դեկրետը նախատեսում էր «Թուրքահայաստանում ժամանակավոր ժողովրդական կառավարության ստեղծումը՝ գեմոկրատական հիմունքներով ընտրված հայ ժողովրդի պատգամավորների խորհրդի ձևով։

Ռուսաստանի ժողկոմսովետը կովկասյան գորքերի սրատակարգ հրամանատար Ստեփան Շահումյանին հանձնարարեց ամեն կերպ ոչնչացնել գաղթական հայերի և պատերազմի տարիներին բռնի կերպով քշված հայերի վերադարձը «Թուրքահայաստան։

Այդ դեկրետով ռուսական գորքերի էվակուացիան «Թուրքահայաստանից պետք է կատարվեր միայն Ստեփան Շահումյանի կող-

---

[1] «Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии», Тифлис, 1919, стр. 19.

մից կազմված խորհրդաժողովի քաղաքից հետո[1]։ «Թուրքա-Հայաստանին» մասին դեկրետի միջոցով սովետական կառավարությունը ձգտում էր կանխել այդ տերիտորիայի գրավումը թուրքական զավթիչների կողմից։ Սակայն այդ դեկրետի իրականացումը խանգարեց անդրկովկասյան կոմիսարիատի գաղափարական, անպատասխանատվական քաղաքականությունը և նրան ենթարկված կովկասյան բանակի հանձնակատարությունը։

Հայտարարելով բանակի զորացման մասին և դեկրետ տալ նրան միայն ազգային զորամասերը, Անդրկովկասյան կոմիսարիատը փաստորեն ձեռնամուխ եղավ թուրքա-կովկասյան ռազմաճակատի վերացմանը։ Դրանով իսկ անդրկովկասյան հանձնակատարները ուժերը ձգտում էին հնարավորին չափ կարճ ժամկետում ազատվել հեղափոխականորեն տրամադրված բանակից՝ թոյլտվին հաշվի չառնելով նախքան վերջնական հաշտության կնքելը ռազմաճակատը պահելու անհրաժեշտությունը։

«Բանակը, որն ավելի ու ավելի էր ուժգնացնում բանվորա-գյուղացիական հեղափոխության չորսդնները,— ասվում էր Հայաստանի կոմպարտիայի կենտկոմի զեկուցման մեջ,— մահացու վտանգ էր ներկայացնում Անդրկովկասի տերապետող կոալիցիայի համար»[2]։

Հոկտեմբերյան հեղափոխության առաջին իսկ օրերից կովկասյան բանակի զինվորները ճանաչեցին սովետական իշխանությունը, և Անդրկովկասը Ռուսաստանից անջատելն գեմ դուրս եկան։

Ալսպես, 1917 թվականի նոյեմբերի 23-ին Ալեքսանդրապոլի գայազորի զինվորները 39-րդ հետևակային զինվորների հետ միասին, շուրջ 5000 մարդ, հավաքվելով զորոցի, միաձայն ընդունեցին հետևյալ որոշումը. «Մեր խղճահարությունը, որը մեզ կալսն խաղաղություն, հող և ազատություն է երաշխավորում, զոհ սովետների իշխանությունն է և գեմ նոր բանվորա-գյուղացիական կառավարության։ Այդ իշխանությունը ստրատեգի ենթարկելու գեմ ոտքի ենք ամեն մի գնով, ում կողմից էլ դա լինի, կռանդի մեր վճռական հակահարվածին։ Ռուսգի մասնակիցների իրենց հայրենիքում անարգանքի սլսունի գեմ ենք Անդրկովկասյան կոմիսարիատին, որը ձգտում էր քայքայել ճակատը և այն անջատել հեղափոխական բանվորա-գյուղացիական իշխանությունից։ Որոշման մեջ ընգգծվում էր, որ Կովկասում չի կարող ստեղծվել այլ իշխանություն, բացի սովետական իշխանությունից»[3]։

---

[1] «Документы внешней политики СССР», т. 1, М., 1957, д. № 43.

[2] ЦГАОР, ф. 1318 (Наркомпрос), д. 37, л. 25.

[3] «Кавказский рабочий», 30. XI. 1917, № 212.

Նոյեմբերի 25-ին Մարիամպոլում կայացած Բլիզավետպոլի գնդի 156-րդ վաշտի ընդհանուր ժողովը իր որոշման մեջ ճանաչում էր որպես օրինական, ազգությամբ և աշխատավոր ժողովրդի շահերին համապատասխանող[1] բանվորա-գյուղացիական կառավարությունը։ Ժողովը պահանջում էր անհապաղ վերջնական հաշտության երկրամասային ամենի հանձնաժողովական գործակալներ։ Ջինվորները միահամուռ կերպով հայտարարեցին. «Ցանք ճանաչում Անդրկովկասյան կոմիսարիատ կոչված Անդրկովկասի ժամանակավոր անջատ կառավարությունը»[2]։

Մարիամպոլի կայազորի զինվորները 1917 թվականի դեկտեմբերի 1-ի ժողովում որոշում ընդունեցին մինչև վերջը աջակցություն ցույց տալ Ռուսաստանի սովետական իշխանությանը, որը կանգնած է հեղեղված բանվորների ու գյուղացիների շահերի պաշտպանության դիրքերում, կոչ էին անում ապագայի անդրկովկասյան հանձնաժողովական իշխանությունները և երկրամասում հաստատել սովետական կարգեր[3]։

Կովկասյան բանակի հրամանատար գեներալ Օդիշելիձեն ապրիլամայիսի դյուժովոր հրամանատար Պրժևալսկուն հաղորդում էր, որ կովկասյան 4-րդ և 5-րդ կորպուսների, ինչպես և Տրապիզոնի ամրացված շրջանի զինվորները բոլշևիկյան տրամադրություններով են համակված։ Հեղափոխական խմորումներ առաջ եկան նաև 4-րդ Թուրքեստանյան կորպուսի զորամասերում[4]։ Իր զեկուցագրում կովկասյան ռազմաճակատի հարիների հատվածի հրամանատար գեներալ Լեոնը նշում էր, որ «զորքերում գերակշռում են բոլշևիկները»[5]։ Կովկասյան բանակի զինվորները, որոնք զենքազրկում էին բոլշևիկների կողմից, գնալով ավելի վճռականորեն էին հանդես գալիս հակահեղափոխական անդրկովկասյան կոմիսարիատի դեմ։ Նման տրամադրություններն իրենց արտահայտությունը գտան նաև 1917 թվականի գեկտեմբերին Քիֆլիսում գումարված կովկասյան բանակի երկրորդ համագումարում։ Բոլշևիկներն աչքի ընկնող ներկայացված էին ամենամեծ ֆրակցիայով, որը հաշվում էր 160 պատգամավոր։ Մենշևիկյան, գաշնակցական ու աջ-էսէռական պատգամավորները, Լեոնի գլխավորությամբ, բոլոր միջոցները գործադրեցին բոլշևիկներին նոին պլան մղելու հա-

---

1 «Кавказский рабочий», 30. XI, 1917, № 212.

2 Նույն տեղում, 21 դեկտեմբերի 1917, № 225.

3 «История гражданской войны», т. III, стр. 59.

4 «Материалы секретариата газетной редакции «Истории гражданской войны», ф. 2, д. 11, л. 37.

մաքուր ամենայն այս բոլոր անվայել միջոցներից,— գրում էր Մա. Ճահուկյանը,— որոնց միջոց էլ գիմում են մեռնող պատրիարքը, պաշտպանողական-համաձայնողական բլոկին չփրկելին ամենայն ինչ։ Համագումարը այնուամենայնիվ անցավ բոլշևիկների հափշտակչի նշանաբանով... Ընտրվեցին նույնպես բոլշևիկների թեկնածուները ռազմաճակատի քուրդ-հայկական հարցի... մասին[1]։ Համագումարն արտահայտվեց Ռուսաստանի սովետական իշխանությունը ճանաչելու և ժողովրդական կոմիսարների սովետի բոլոր դեկրետները իրագործացնելու օգտին։ Համագումարում բնորվեց նոր Որկրային սովետ, որպես միջամատնություն պատկանում էր բոլշևիկներին և մեծ ճնշումներին[2] բոլշևիկ Գ. Կորպանովի գլխավորությամբ։

Կովկասյան ռազմաճակատի զինվորական դանդվածների վրա բոլշևիկների ազդեցության ուժեղացումը, որն ակնհայտ դարձավ հիշյալ համագումարում, մեծ երկյուղ պատճառեց Անդրկովկասյան կոմիսարիատին ու բանակի հրամանատարությանը։ Կովկասյան բանակի հեղափոխականորեն տրամադրված զինվորների ջոջերից իրենց իշխանությանը սպառնացող վտանգից խուսափելու միակ ելքը անդրկովկասյան հակահեղափոխական ուժերը տեսնում էին բանակն արագ զորացրելու մեջ։ Կովկասյան ռազմաճակատի գլխավոր հրամանատար գեներալ Պրժևալսկին ջանասիրում անհամբերի հարցերում առիթված թեշրատհեղորեն գժվարին վիճակին պատրվակով տակավին 1917 թվականի գեկտեմբերի 1-ին հրաման տվեց՝ զորացրել հինգ տարիներ տարիների զորացման ենթակա զինվորներին[3]։ Այդ միանակի զորացրումը մեծ չափով կազմալուծեց կովկասյան բանակը։ Ուրիշ տարիքի զինվորները նույնպես ձգտում էին ժամ առաջ լքել ճակատը և տուն վերադառնալ։ Բուրժուական ու համաձայնողական հուսախաբությունների ջոջ մեջ գլխավորվող Անդրկովկասյան կոմիսարիատն ու ազգային խորհուրդները արհամարհան այլ պահին ի տուրքս պատերազմից հյուծված զինվորական դանդվածներին կոչ էին անում քոզնել ամեն ինչ և վերադառնալ տուն՝ ազգային զորամասեր կազմելու համար։ Այդ ժամանակ բնական չատ զինվորներ, որոնք ամենում էին վերադառնալ տուն և անցնել խաղաղ աշխատանքի։ Դրա հետևանքով սկսվեց զինվորների զանգվածային փախուստը ռազմաճակատից, որը հանգեցրեց բանակի քայքայմանը։ Զորքերի մեջ երկպառակություն առաջ եկավ, որը երբեմն բացահայտ բնույթ էր ընդու-

---

1 Մ. Ճ ա հ ու կ յ ա ն, Երկեր, հ. 2, էջ 46—47։

2 ЦГАОР Груз. ССР, ф. 41, д. 45, л. 78.

նամ։ Զինվորներն ինքնապաշտպանության կերպով բռնանում էին իրար մեջ տղամարդու փոխարեն։ Այս բոլորն ուղեկցվում էր ռուսական զինվորների մեկուսացմամբ։ Անդրկովկասյան կոմիսարիատի կողմից անցկացվող բանակի տարհանման գործառնական կարգը ճորտանալու հնարավորություն չէր տալիս։

Ընդհատելով կովկասյան բանակի հրամանատարության և Անդրկովկասյան կոմիսարիատի գործողությունները, Մա. Ճահոտկինը գրում էր. «Ծննդյան Պրոնալդու հրամանը, որը գրված է Անդրկովկասյան կոմիսարիատի քեզապրանքով, նացիոնալիստական պատրաստությունների քեզապրանքով, ոչ միայն մեկնաբանում է հանկարծ սրտացավ քեզմոմ տոքն, այլև անհնարին անարխիա է առաջացնում ճակատի հետևում։

Ռուսական միանգամյան զորքի ցրումը և տեղացին կորցնելու առաջնայնությունը հարվածում է ոչ միայն ռուսական հեղափոխությանը, այլև քղքիանալի վրա է գնում կովկասյան ժողովուրդների ազատության հանգ [1]։

Կովկասյան բանակի հեղափոխական հերթապահ սովետը բանակի քայքայման ու ճակատի մերկացման դեմ դուրս եկավ։ 1917 թվականի դեկտեմբերի 28-ին կովկասյան բանակի բոլոր զինվորներին և զինվորական բոլոր սովետներին ու կոմիտեներին ուղղված իր կոչում նա գրում էր. «Ջորքերի կամայական լուծումով, լորացրումով ու զենքերի տեղափոխումով նրանք (մենշևիկները, այդ հանձնվողները, դաշնակները, մուսավաթականները— Ե. Ս.) լիակատար անկազմակերպվածություն մտցրին բանակի շարքերում [2]։

Ճակատից սկսեցին նա գանգել ուկրաինացիներին, լեհերին, հայերին, վրացիներին՝ տեղացին զենքը կազմավորելու համար։ Բոլոր ռուս զինվորներին առաջարկվեց տուն վերադառնալ։ Այն զինվորները, որոնք չէին ցանկանում ենթարկվել հակահեղափոխական հրամանատարության և Անդրկովկասյան կոմիսարիատի հրամաններին, բռնի ուժով զինաթափվում էին։ Այդ ձևով զինաթափվեցին Քիֆլիսի ռազմական դպրոցի ունկնդիրները, իսկ դաշնակցության կողմից գրավվեց Ալեքսանդրապոլի հրետանային պահեստը։ Անհապաղ փոխվեց արվեցին նաև զինաթափելու ղեկավարները։ Ղարաքիլիսայի մարտկոցները և Կարսի հրետանին։ Ենգիոնայիզմը կովկասում և ճակատի մերկացումը հոգվածում Մա. Ճահոտկինը անարդանքի չափին էր գամում վրացական մենշևիկներին, դաշնակներին, ազգեցչանական մուսավաթականներին՝ Անդրկովկասը Մովետական

---

1 «Кавказский рабочий», 24. XII. 1917, № 110.

2 Նույն տեղում, 8 հունվարի 1918, № 8։

մաս. «Մահակյան այս բոլոր անվանի միջոցները,— գրում էր Մա. Ճահոմյանը,— որոնք միշտ էլ գիմում են մեռնող պարտիաները, պաշտպանողական-համաձայնողական բլոկին չփրկեցին ձախողումից. Համագումարը ավելամեծամասնիվ անցավ բոլշևիկների հաղթանակի նշանարանով... Ընդունվեցին նույնպես բոլշևիկների բանաձևերը ռազմաճակատի քույթ-հայկական հարցի... մասին[1]. Համագումարն արտահայտվեց Թուրաստանի սովետական իշխանությունը ճանաչելու և մոզովբդական կոմիսարների սովետի բոլոր գիկրետները իրականացնելու օգտին։ Համագումարում բնորվեց նոր Ռուբրային սովետ, որտեղ մենամասնությունը պատկանում էր բոլշևիկներին և ձախ էսեռներին՝ բոլշևիկ Գ. Կորգանովի գլխավորությամբ։

Կովկասյան ռազմաճակատի զինվորական գանգվածների վրա բոլշևիկների ազդեցության ուժեղացումը, որն ակներև դարձավ հիշյալ համագումարում, մեծ երկյուղ պատճառեց Անդրկովկասյան կոմիսարիատին ու բանակի հրամանատարությանը։ Կովկասյան բանակի հեղափոխականորեն տրամադրված զինվորների կողմից իրենց իշխանությանը սպառնացող վտանգից խուսափելու միակ ելքը անդրկովկասյան հակահեղափոխական ուժերը տեսնում էին բանակն արագ զորացրելու մեջ։ Կովկասյան ռազմաճակատի գլխավոր հրամանատար գեներալ Պրժևալսկին սեպտեմբերի հարցերում առնչվում ժողբահեղորեն գժվարին վիճակին պատրվակով տակավին 1917 թվականի գեկտեմբերի 1-ին հրաման տվեց՝ զորացրել հինգ տարեր տարիների զորացման ենթակա զինվորներին[2]։ Այդ մասնակի զորացրումը մեծ չափով կապահովեր կովկասյան բանակը։ Ուրիշ տարիքի զինվորները նույնպես ձգտում էին ժամ առաջ լքել ճակատը և տուն վերադառնալ։ Բուրժուական ու համաձայնողական կուսակցությունների կողմից գլխավորվող Անդրկովկասյան կոմիսարիատն ու ազգային խորհուրդները օրհասական այդ պահին ի տարվա պատերազմից հյուծված զինվորական գանգվածներին կոչ էին անում քաղել ամեն ինչ և վերադառնալ տուն՝ ազգային զորամասեր կազմելու համար։ Այդ ժամանակ բնակության չատ զինվորներ, որոնք անելիս էին վերադառնալ տուն և անցնել խաղաղ աշխատանքի։ Դրա հետևանքով սկսվեց զինվորների գանգվածային փախուստը ռազմաճակատից, որը հանգեցրեց բանակի քայքայմանը։ Զորքերի մեջ երևույթ առաջ եկավ, որը երբեմն բացահայտ քշնամանքի բնույթ էր ընդու-

---

1 Մ. Ճահոմյան, Երկեր, հ. Ա, էջ 48—49։

2 ЦГАОР Груз. ССР, ф. 41, д. 45, л. 79.

նամ։ Զինվորների ինքնապաշտպանության կերպով բաժանում էին իրար մեջ ազգամիջյան գույքը։ Այս բոլորն ուշնկվում էր ռուսական զինվորների մեկուսացմամբ։ Անգրկովկասյան կոմիսարիատի կողմից անցկացվող բանակի ազգայնացմանն դավաճանական կուրս կոր-ուսանոտար հետևանքներ ունեցավ։

Բնութագրելով կովկասյան բանակի հրամանատարության և անդրկովկասյան կոմիսարիատի գործողությունները, Մա. Ճահումյանը գրում էր. «Զենքերով Պրժևալսկու հրամանը, որը գրված է անդրկովկասյան կոմիսարիատի քնչագրանքով, նացիոնալիստական-հայատարատուների քնչագրանքով, ոչ միայն մեկնաբանում է հանկարծ արտագրի քշնամու առջև, այլև անհնարին անարխիա է առնգվում բերդի ներսում։

Ռուսական միասնական զորքի գրումը և ազգային կորպուսների ստեղծումը հարվածում է ոչ միայն ռուսական հեղափոխությանը, այլև քղխախտի վրա է գնում կովկասյան ժողովուրդների բարեկամության հարց [1]։

Կովկասյան բանակի հեղափոխական բերքային սովետը բանակի քայքայման ու ճակատի մերկացման դեմ դուրս եկավ։ 1917 թվականի դեկտեմբերի 28-ին կովկասյան բանակի բոլոր զինվորներին և զինվորական բոլոր սովետներին ու կոմիտեներին ուղղված իր կոչում նա գրում էր. «Զորքերի կամայական լուծարումով, տրաքրոսումով ու զենքերի ազգայնացումով նրանք (մենշևիկները, այդ հանները, պաշնակները, մուսավաթականները— Ե. Ս.) չհակատար անկազմակերպվածության մեջ բանակի քայքայման [2]։

Ճակատից սկսեցին նա կանչել ուկրաինացիներին, չեհերին, հայերին, վրացիներին՝ ազգային զեղեր կազմավորելու համար։ Բոլոր ռուս զինվորներին աստիճարկվից տուն վերադառնալ։ Այն զինվորները, որոնք չէին ցանկանում հեռարկվել հակահեղափոխական հրամանատարության և անդրկովկասյան կոմիսարիատի հրամաններին, բռնի ուժով զինաթափվում էին։ Այդ ձևով զինաթափվեցին Քեքչիի սպասների գորոցի ունկնդիրները, իսկ պաշնակների կողմից գրավվեց Ալեքսանդրապոլի հրետանային պահեստը։ Ներսից փոքր սրվերին նաև զինաթափելու Ղարաքիլիսայի մարտկոցները և Կարսի հրետանին։ Անացիոնալիզմը կովկասում և ճակատի մերկացումը հոգվածում Մա. Ճահումյանը անարգանքի գրանին էր գամում վրացական մենշևիկներին, պաշնակներին, ազրբեջանական մուսավաթականներին՝ անդրկովկասը մովեսական

---

1 «Кавказский рабочий», 24. XII. 1917, № 110.

2 Նույն տեղում, 8 հունվարի 1918, № 2։

Թուրաստանից անջատելու նրանց քաղաքականության, անդրկովկասյան ժողովուրդներին ըստ ոտանէին ազգությունների բաժանելու և ազգային զորամասեր կազմելու համար։

«Կովկասյան նացիոնալիզմի ամենացավոտ հետևանքը ռազմաճակատի կազմալուծումն է,— գրում էր Մա. Շահումյանը 1917 թվականի գեկտեմբերին։— Բնական է, որ քանի գեռ հաշտություն չի կնքվել, զորքերը պետք է պաշտպանեն ռազմաճակատը, սակայն կովկասյան նացիոնալիստների ատելության մթնոլորտում կա՞ն արդյոք ուժեր, որոնք կարողանային ռուս զորամասերին իրենց դիրքերում պահել[1]։

Մանկան Շահումյանը կոնկրետորեն գրում էր, որ «Բուրջուազիայի ստեղծած կովկասյան բանակի հետևակը կարող էր ոչնչացման հետևանքներ ունենալ հայ ազգաբնակչության համար։ Ուստի նա գինվորներին կոչ էր անում մնալ իրենց դիրքերում և ճակատը պահել մինչև վերջնական հաշտության կնքելը։ «...մեր բանակը,— գրում էր Շահումյանը,— չպետք է ենթարկվի նացիոնալիստների պրովոկացիային։ Մեր գիտակից ընկեր գինվորները պետք է բացատրեն զորքերին, որ ժողովրդական մասսաները, որ գյուղացիական չքավորությունը, որին նրանք տեսնում են իրենց շուրջը, մեզ չունեն Անդրկովկասյան կոմիսարիատի պատրոգուհների գավառական մեջ։ Գյուղացիները՝ հայերը, քրդերը, մուսուլմանները, որոնք ապրում են այդ երկրում, և նրանք, որոնք կՀանգիպեն մեր քաշվող զորամասերի անցման ճանապարհին, նույնպիսի եղբայրական վերաբերմունքի են արժանի մեր կողմից, ինչպես և ռուս գյուղացիները, մեր հայերը, մեր կանայք ու քույրերը։ Մենք մերկացնելու ենք կովկասյան պաշտպանողականների նացիոնալիստական ու կոնտրռևոլյուցիոն քաղաքականությունը, մենք նրանց նյավակելու ենք այն արշավարշանքով, որին նրանք արժանի են, բայց չպետք է քույլ տալ, որ նրանց փոխարեն տուժեն ժողովրդական մասսաները այնտեղ—գրավված վայրերում, և այստեղ՝ Անդրկովկասում[2]։

Անդրկովկասի բոլշևիկները արտահայտել բոլոր միջոցները ձեռնարկում էին, որպեսզի կովկասյան բանակի գինվորներին համոզեին չլքել ճակատը։ Բոլշևիկյան կոչերից մեկում ընդգծվում էր, որ անհրաժեշտ է պահպանել չքաված բանակը մինչև սահմանական խնդանությունների վերջնական ամրապնդումը։ Ազգային զորամասերի կազմակերպումն այդ կոչում գնահատվում էր որպես դավա-

---

1 Մա. Շահումյան, Երկեր, հ. 3, էջ 34։

2 Նույն տեղում, էջ 38—39։

Հանուիչյան, որովհետև նրանք Հակառևոլյուցիայի ձեռքում գենք էին դառնալու՝ ապագային ինչ-որ բերքերու համար։ Հիշյալ կոչում պահանջվում էր սևրա կապեր Հատատակ կովկասյան բանակի և Պետրոգրադի ռևվնուսկան կառավարության միջև [1]։

Կորցանովի կոմիտեի կազմված կովկասյան բանակի ռազմանվոլյուցիոն կոմիտեն զորքերին բացատրում էր, որ չպետք է ենթարկվել ճակատը լքելու վերաբերյալ դավաճանական հրամաններին։ Ռազմաճակատում քաղաքական աշխատանք ծավալելու նպատակով կազմակերպվեցին ռազմա-ռևվոլյուցիոն կոմիտեներ. Արևելա-պարսկական չորսներինը՝ Ենգիջե քաղաքում, Ուրմիայինը՝ Ջուլֆայում, Վանինը՝ Շահ-Թախթի կայարանում, Կարին-Երզնկայի չորսներինը՝ Սարիղամիշում, Տրապիզոնի չորսներինը՝ Տրապիզոնում։

«Պետք զորամասերը և խոշոր ռազմական միավորումները, ինչպես և կայազորները,— ասվում էր կովկասյան բանակի ռազմա-ռևվոլյուցիոն կոմիտեի 1917 թվականի գեկտեմբերի 28-ի հրամանում,— հիմնում են համապատասխան անուններ կրող ռազմանվոլյուցիոն կոմիտեներ։ Ռազմա-ռևվոլյուցիոն կոմիտեներին է Հանձնարարվում վարել ամբողջ բնակչի քաղաքականությունը զորամասերում և ռազմական միավորումներում։

Կովկասյան բանակի ռազմա-ռևվոլյուցիոն բարեփոխչի օրգանն է Հանդիսանում Հեղափոխական հրամատատարին ռևվհոք, նրա կատարողական օրգանը՝ կովկասյան բանակի ռազմանվոլյուցիոն կոմիտեն [2]։

Ինչպես բոլշևիկների կողմից ընդունված բոլոր նոտեզան միջոցառումներին, նրանց չհաջողվեց կանխել ռազմաճակատի քայքայումը, որի ամբողջ մեղքն ընկնում էր Անդրկովկասյան կոմիսարիատի ու Հակահեղափոխական Հրամանատարության վրա։

Վրացական մենշևիկների պարագլուխներից մեկը՝ Ռամիշվիլին, իր Հուշերում նշում էր, որ 1918 թվականի մարտի 1-ին լինելու պետք էր, որ իրը ճակատի մերկացման մեջ մեղավոր են բոլշևիկները [3]։

Համառուսաստանյան կենտրոնական 1918 թվականի փետրվարի 23-ին կարգադրած իր զինվորման մեջ նշելով բանակի ծանր դրության, նշում էր Հետևյալը. «...Բուր-

---

1 «Кавказский рабочий», 30. XI. 1917, № 212.

2 Архив Азерб. филиала ИМЛ при ЦК КПСС, ф. 276, оп. 3, д. 61, л. 18.

3 «Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии», № 45.

ժուռկան ժամուկի և նրան օգնող կամ ավիատոկան իշխանությանք քշնամի պատերազմների մեջ վրա բարդացած այն պրպարտությունները, քե մենք, բոլշևիկներս, իբրև քե քայքայում ենք զորքը,— անհեթեթություն ենս [1]։ Իբրև ապացույց, ենենք մեջ է բերում զորքերի մեջ տարածված բոլշևիկյան կոչը, որտեղ ասվում էր. «Ոչ մի բուռա, մենք գեպի այդ չենք կոչում, մենք հրավիրում ենք ձեզ գեպի կազմակերպված քաղաքական գործողություններ. ձգտեք՛ք. դրան կարելի է, ավելի կազմակերպված պահել ձեզ [2]։

«Այն ամենը, ինչ որ հնարավոր էր անել,— ասում էր պլեխանովեան ենենը,— այդ լաված, անչափ հոգնած բանակը պահելու համար, այն ամենը, ինչ որ հնարավոր էր անել նրան ավելի աժին դարձնելու համար, արվեցա [3]։

Մերկացնելով հակահեղափոխական կուսակցությունների ու Անգրկովկասյան կոմիսարիատի գավառանական վարքագիծը, Մա. Շահումյանը գրում էր. «Դուք գրավել եք այնպիսի գիրք, որը ձեզ կխորտակի. գա անխուսափելիորեն կշանգնի ռազմաճակատը բացելուն. Բանակը,— ասում էինք մենք,— ձեր նացիոնալիստական քաղաքականության զոհը՛ տարերայնորեն, անկազմակերպ կերպով կհորդի ռազմաճակատից և կորրի ու կհեղեղի ձեզ։ Ձեր այդ բոլորը արդարացավ [4]։

Որը զորքերի զանգվածային հեռացումը ճակատից իրականության դարձավ, հակահեղափոխական կուսակցությունները ու Անգրկովկասյան կոմիսարիատը սկանցին կեղծ լուրեր տարածել, թե իբր բոլշևիկներս իրենց ագիտացիայով ռուսական զորքերին գրգռում են տեղական ազգաբնակչության դեմ, իսկ գինվորների կոպիտ ճակատի լքումը բոլշևիկների քայքայիչ գործունեության հետևանքն է։ «Թանակին գրգռում և ռազմաճակատից չարժում են ոչ թե մեր ագիտացիանը,— պատասխանում էր գրպարտիչներին Մա. Շահումյանը,— ոչ թե մեր խոսքերը ձեր նացիոնալիզմի մասին, այլ ձեր նացիոնալիստական գործերը [5]։ Ընութագրելով Անգրկովկասյան կոմիսարիատի գործունեությունը, նա ընդգծում էր. «Այդ քաղաքականությունը և այդ գավառանական վիրաբերմունքը նպաստեցին ռազմաճակատի մերկացմանը, ռուսաստանյան ռեպուբլիկայի՝ ռազմաճակատում գտնվող մերկիալիստական հարատևության կորստանին և ի՛լ ավելի ծանր կացության առիթներին հավկատա-

---

1 Լ ե ն ի ն, Երկեր, հ. 27, էջ 58—59։
2 Նույն տեղում, էջ 58։
3 Նույն տեղում։
4 Մ ա. Շ ա հ ու մ յ ա ն, Երկեր, հ. II, էջ 84։
5 Նույն տեղում, էջ 86։

«Ջինվորի չինել հագած, զինված, անչյուզքային նվիրված կնա մեկին առա գյուղացիներ, որոնք կարող էին անգնահատելի ծառայություններ մատուցել կովկասյան գյուղացիությանն ու պրոլետարիատին կոնտրռևոլյուցիոն տարրերի դեմ նրանց մղած պայքարում, Հայաստանասիրներին ավելորդ չենք համարում, որոնք աշխատում էին որքան կարելի է շուտ հեռացնել կովկասից [1]։

Նույնիսկ հայկական բուրժուական առանձին քերթեր, նշելով Հոկտեմբերյան ապստամբության հետևանքները Անդրկովկասի համար, ստիպված էին խոստովանել, որ ստեղծված դրության պատասխանատվությունը ընկնում է Անդրկովկասյան կոմիսարիատի վրա։ Ըստ նրանց, հայ լիբերալների հին օրգաններից մեկը՝ «Մշակ» թերթը 1917 թվականի դեկտեմբերի 17-ի առաջնորդողում, որը վերնագրված էր «Զգուշանք և ոչ թե հուսահատվիլ», գրում էր. «Ժամանակավորապես, Անդրկովկասում գոյություն չունի հնդիանակավոր, գործուն, հաստատուն, երկրի համակ իր պատասխանատվությունը գիտակցող իշխանություն։ Կա միայն նրա սաղմը։ Այդ իշխանությունը, որը միակամության քաղաքականություն է վարում, ընդունակ չէ հասկանալու մոմենտի կարիքները և դրազվելու երկրի տնտեսական վերափոխման հարցերով։ Ճակատի միրկացման մեջ ոչ փոքր չափով պատասխանատու է նաև Անդրկովկասյան կոմիսարիատը։

Անդրկովկասյան կոմիսարիատի ու կովկասյան բանակի հրամանատարության հանցավոր գործողությունները հանգեցրին այն բանին, որ զորամասերի քայքայումն ու բարոյալքումը շարունակվում էին ավելի արագ տեմպերով։ «Միևյն տովետական իշխանությունը,— նշում էր տարրերականական բոլշևիկների օրգան «Ռաբոչին քերթը,— կարող է փոփոխել կովկասյան ռազմաճակատի միրկացումը, որը չգի չափեր է ընդունել Անդրկովկասյան կոմիսարիատի հանգեպ կովկասյան բանակի անվստահության հետևանքով [2]։

Ճակատը լցող զորքերի փոխարեն Անդրկովկասյան կոմիսարիատը խոստանում էր ազգային զորամասեր գուրս բերել։ Սակայն նրանց կազմակերպումը չափազանց դանդաղ էր ընթանում։ Դա բացատրվում էր անդրկովկասյան իշխանությունների հակահեղափոխական քաղաքականությամբ, որը մեծ դժգոհություն էր առաջ բերել երկրամասի ժողովրդական լայն զանգվածների մեջ։

Ահա թե ինչ էր ասվում այդ կապակցությամբ զինվորական փորձառականների սովետի գործադիր կոմիտեի անդամի նամակում.

---

1 Տե՛ս Ստալին, Երկեր, հ. 3, էջ 188։

2 «Бакинский рабочий», 30. XII. 1917, № 116.

սրն ուղղված էր ազգությունների ժողովրդական կոմիսարիատին, սմկնանցին տանջել ազգային զորամասեր. բանակ գնացողների քիվը քիչ էր, ուստի և սկսվեց հարկադիր զորահավաքը։ Ժամանակին չներկայացող մարդկանց ձերբակալում էին և ուղարկում համապատասխան ազգային զորամասերը [1]։

Հրամանատարները հանձնեն էին հաղորդում այն մասին, որ գինվորները հրաժարվում են մտնել ազգային զորամասերի մեջ։ Այսպես, 4-րդ կորպուսի հրամանատարը 1917 թվականի դեկտեմբերի 25-ին կովկասյան ռազմաճակատի շտաբին հեռագրում էր հետևյալը. «Զինվորը, բոլշևիկների ազդեցության տակ, հրաժարվում են գնալ հայկական առանձնամասերը։ Հրամանատարական կադրն ի վիճակի չէ պայքարելու դրա դեմ, և հեղինակությամբ չի օգտվում։ Նկատելի է բացորոշ արհամարհական վերաբերմունք գնդի սպաների նը [2]։

Համազգանի կայազորի գինվորները 1917 թվականի դեկտեմբերի 5-ին կայացած ցույցի ժամանակ միաձայն որոշեցին չմտնել նոր կազմակերպվող ազգային զորամասերի մեջ։

«Մենք, վրացիներս, հայերս, ասորս և ինքնիշխիններս» Համազգանի կայազորի գինվորներս,— ասվում էր բնորոշված որոշման մեջ,— երեք հարյուր հոգով հավաքվելով ցույցի և քննարկելով ազգային գնդեր ստեղծելու վերաբերյալ գեներալ Պրժևալսկու հեռագիրը, միաձայն որոշեցինք բոլորովին ազգային գնդեր կազմակերպելու և մարդկանց բռնի ազգությունների բաժանելու դեմ։ Մենք ցանկանում ենք միասին լինել ռուսների հետ, ինչպես դա ասացվեր էր, ուստի և չենք ենթարկվում գեներալ Պրժևալսկու հրամանին, և չենք ճանաչում բուրժուական անդրկովկասյան կոմիսարիատը, որը մեզ բաժանում է ազգամ ինաստասիրեք։ Մենք ճանաչում ենք միայն ժողովրդական կոմիսարների ավելան և բանվորական, գինվորական ու գյուղացիական ռազմանների իշխանությունը...

Ներում ենք բոլոր վրացի, հայ, ինքնիշխի, որ բնակչության միանալ մեր կոչին [3]։

Մերկացնելով ճակատը և քաշքշելով բանակը, Անդրկովկասյան կոմիսարիատը միաժամանակ ձգտում էր գինաթափել հեռացող գինվորներին, որպեսզի այդ ճանապարհով կարողանա գինել

---

1 ԱՊԱՀՈՐ, ֆ. 1318, ց. 40, ա. 50.

2 Մեկ հետևակային կնք Մ.-ի հայկական ֆրլիսայի ազիթով, ֆ. 32, ց. 870, թ. 1։

3 «Кавказский рабочий», 21. I. 1918, № 15.

նպատակով ապստամբ զորամասերը: Կովկասյան բանակի ռազմահեղափոխական կոմիտեն այն զորամասերին, որոնք մնում էին փոքրաքանակ Կուրանի ու Քերբելի մարզերը՝ Հյուսիսային Կովկասում հակահեղափոխական ուժերի դեմ պայքարելու համար, կոչ էր անում չհանձնել զենքը և ռազմամթերքը: Հետանալով ռազմաճակատից, ռուսական զորքերը իրենց հետ տանում էին մարտական զենքեր, որի կարիքն այնքան զգում էր երիտասարդ Սովետական Ռուսաստանը, որն անհամատար պայքար էր մղում ներքին ռեակցիոներների ու արտաքին ինտերվենցիայի դեմ: Կովկասյան բանակի հրամանատար զեներալ Ողիլվիենն հետագրում էր Գրժեբինսկուն, որ բանակում սկսիթոզի նոր ևս է հրման ձեռք՝ բոլոր ոչ կարգային զորամասերն ու կոմատները միահամուռ կերպով զենք են պահանջում: Դա հիմնավորվում է այն բանով, որ Անդրկովկասյան կառավարությունն անցավել է Ռուսաստանից և քանի որ զենքը ռուսական է, ուստի այն պետք է փոխադրել Ռուսաստան [1]:

Բոլշևիկների տրամադրված զինվորներին զենքը ձեռքին Սովետական Ռուսաստան վերադառնալու հնարավորություն տրվելու և այդ զենքով նոր կազմակերպված ապստամբական զորամասերը զինելու նպատակով, Անդրկովկասի կոմիսարիատը փաստորեն որոշում էր ընդունել՝ հանձնարարել Գյանջայի մուսուլմանական ապստամբական կոմիտեին զինաթափ անել Քուրքական ռազմաճակատից վերադարձող ռուսական զինվորական էշելոնները: Համաձայն այդ որոշման, և վրացական մենշևիկների պատրաստության նոյ Ժորդանիայի փաստերի քաղաքացիական Գյանջայի մուսուլմանական ապստամբական կոմիտեն, որն ամբողջովին բոլշևիկյան էր բնկերից ու խանձրից, բաղկացած էր ընդամենը մոտ 10 հազար մարդկանցից, զինեց նրանց և փութ հանեց կուտակված ռուսական զինվորների էշելոնների դեմ՝ Շամխոր, Դալլար, Խալմաս, Ազատաֆա կայարաններում:

Մուսավաթական հորդաներին (գնդավարներն էին Ազրան բեկ Սաֆիքյուրդինսկին, գնդապետ Հասան բեկ Ռուստամբեկովը) ագնուքյան հատավ Անդրկովկասի կոմիսարիատի կողմից ուղարկված զրահապատ գնացքը՝ Ախնազարովայի գլխավորությամբ: 1920 թվականի հունվարի 9-ին նրանք անսպասելիորեն հրկիզուղու ուղղությամբ հարձակվելին ռուսական զորքերի էշելոնների վրա և զանազան զինատեսակներից Շամխոր կայարանում վագոններում կատած հազարավոր զինվորներին: Հրկաքուղագիծը ծածկվել էր զինվորների դիակներով: Էշելոնների ամբողջ զինամթերքը և զենքը

---

1 ЦГАОР Груз. ССР, ф. 9, д. 9, л. 363.

մուսավաթական հոդվածները խիստ քննադատելը կրկնվեցին Քիչիլիս. Դյանցա տանող երկաթուղագծի այն հատվածներում, որտեղ կատարվել էին ոստիկան պահակների էշելները և չարտանվեցին մինչև հունվարի 12-ը։

«Մեծագույն սերպորտիվություն է կատարվել առա քանակ գնա[1],— գրել է այդ օրերին Մա. Շահումյանը։

Անդրկովկասի կոմիսարիատը և ազգայնական կուսակցությունները Շամխորի արշավանքի գնդքերով լրիվ մերկացրին իրենց։ Մա. Շահումյանը իր «Հիշողություններ» գրքում ընդգծում է, որ «Բլիզավետպոլի գնդքերի մեղավորների քվում նախ և առաջ պետք է անվանվի... նոյ Ներկուսանիլ մոդգանիան։ Որկրային կենտրոնի պրեզիդիումը նրա նախագահությամբ որոշեց՝ պահպանել անել մեկնող էշելները ու նրանց հաշվին պահել ազգային գնդքը։ Նրա ստորագրությամբ է հեռագիր ուղարկվել Բլիզավետպոլի ու մուսուլմանական ազգային կոմիտեին Շամխորի մոտ կատարված էշելոնների պահպանի անելու մասին։ Նա, նոյ մոդգանիան գնդիպագրանքներ էր ուղարկում Քիչիլիսից՝ էշելոնները պահպանի անելու նույն հանձնարարությամբ[2]։ «Մեզ մեղադրանքը, որ մենք նեռում ենք մոդգանիայի երեսին,— շարունակում է Շահումյանը,— ստորագրում է մենշևիկների ամբողջ պարտիայի, Որկրային կենտրոնի, Անդրկովկասյան կոմիսարիատի վրա, ուր պատկաներ Ջիանկելին ու Գելեզնովին՝ անդամ և բացահայտ բոլոր կազմած մուսուլման թեկնդրի ու խանների հետ, ամեն քնչ անում են, որպեսզի կործանեն ռևոլյուցիան[3]։

Վրացական մենշևիկների, մուսավաթականների ու դաշնակցականների կողմից անցկացվող հակահեղափոխական գործունեության գլխավոր նպատակը էր լցնում երիտասարդական չովինիստների շրջապատին և Անդրկովկասը գնում քաղաքացիական պատերազմի ճանապարհով։

ԳԼՈՒԽ ՀԻԳԵՐՈՐԴ

Օսմանյան կայսրության կատաղարար շրջաններում որոշելի կովկասյան ռազմաճակատում և ամբողջ Անդրկովկասում տեղի ունեցած իրադարձությունների՝ քուրքերի կողմից 1914—15 թվականների ձմռանը ձեռնարկված արշավանքը վերաբերում է

1 Մա. Շահումյան, Ընտիր երկեր, Երևան, 1948 թ., էջ 648։
2 Նույն տեղում, էջ 838։
3 Նույն տեղում, էջ 841։

Անդրկովկասում 1915 թվականի թուրքական հետիոթնջային ժանտախտներից մեկը՝ գեղապես Բերքուրը, նշում է, որ այդ տարվանքի նպատակն էր գրավել ողջ Կովկասը, Իրանը և Միջին Ասիան։ Բացի դրանից, նրա վկայությամբ, Անդրկովկաս բանհատվող ներխուժման գնդերում երիտթուրքական գնդավարները հույս ունեին խուսափել ժողովրդական ցասման պոռթկումից նրկրի ներսում, ինչպես և վերականգնել իրենց կորցրած հեղինակությունը, օգնելով բանակին ու ժողովրդին։ Նա գրում է. «Շամամաչխարհային պատերազմի ժամանակ մենք յայնածավալ ու արժեքավոր սովետական կորցրեցինք։ Ինչպես այդ կորուստների, այնպես էլ հոգնածության ու անտարբերության հետևանքով բոլորին համակել էր անհոգություն ու հուսահատություն։ Նման դրություն այն ստեղծան գոտանգամոր ու ազեռազի էր, որ դա կարող էր հանգեցնել մեր ուժերի կատարյալ քայքայմանն ու կորստանման։ Կովկասյան արշավանքը մասնակիորեն քննեցնում էր այդ իրավիճակը։ Բանակը նորից ոգևորություն ապրեց։ Բոլորի մոտ երևացին իրենց ազգային իղձերն իրականացնելու հույսեր [1]։

Բոլշևիկների հանգեպ ատելած կույր ատելություն և Թուրանում սոցիալիստական հեղափոխության հաղթություններից ներամոմոր ունեցած վախը երիտթուրքական վերնախավին նույնպես մղում էին գնալ հանգամոր ավանտյուրան Անդրկովկասում [2]։

Սառամարյի կատաստրոֆան չրյաններում հայտարարում էին, որ այն ժամանակ, երբ ԱՄՆ-ը, Անգլիան ու Ֆրանսիան նպատակադրվել էին տիրանալ սովետական Հեռավոր Արևելքին ու Միրիրին, Թուրքերին առաջին հերթին հետաքրքրում է Թուրանական մահմեդական ազգաբնակչությունը [3]։ Անդրկովկասում թուրքական ագրեսիայի ոգեշնչող էնվեր փաշան պատճենում էր, որ «Թուրքիան Ասիայում կիսատա այն դերը, ինչ որ Գերմանիան Եվրոպայում» [4]։

Այդ նպատակին հասնելու համար էնվեր փաշան սակավին 1917 թվականի գնդեմբերին պատերազմի նոր պլան կազմեց, որը նախատեսում էր թուրքական բանակի հիմնական ուժերը կենտրոնացնել կովկասյան ռազմաճակատում։

Քանի որ զորահավաքի համար անհրաժեշտ մարդկային ռեսուրսներն արդեն սպառվել էին, Անդրկովկասում իրենց էքսպանսիան շարունակելու միակ հնարավորությունն այն էր, որ թուրքերը

---

1 Miralay Berkuk, s. 35.

2 Նա՛ նույն տեղում, էջ 38։

3 Lepsius J. Der Todestag des armenischen Volkes. Potsdam, 1919. S. 312.

4 „Cebil-ul-rejad", № 383, s. 247.

Երկաթգնին մնացած հակառակորդը և այնտեղ գտնվող մարտական զորքերը տեղափոխելն Կովկասյան ռազմաճակատ։

Կովկասյան հակառակորդի զորքերի կենտրոնացման հետևանքով Սիրիայի, Պաղեստինի և Իրաքի սահմանյան բանակներն այլևս անկարող էին լուրջ դիմադրություն ցույց տալ անգլիացիների ուժերին։ Ելնելով ծով Մանգերթի տվյալների համաձայն, անգլիական հետևակային զորամասերը քվոսան տեղադրվում էին թուրքականին 3—4 անգամ, իսկ հեծելազորում՝ 10 անգամ։ Նույնպիսի հարաբերակցություն գոյություն ուներ և հրետանիում։

Ներառելով Բրեստ-Լիտովսկի գինադադարների պայմանները, թուրքական հրամանատարը 1918 թվականի փետրվարի կեսերին հարձակման անցավ Կովկասյան ամբողջ հակառակով։ Այդ ուղղությամբ գործողությունն արդյունքներ համար թուրքական գերազույն հրամանատարությունը վճռորոշում էր մահմեդական ազգաբնակչության նկատմամբ հաղթի գործադրած մասնավոր դրդումներին։

Թուրքական զորքերի հրամանատար Վեհիպ-փաշան Կովկասյան բանակի հրամանատար Օդիշելիձեին 1918 թվականի փետրվարի 5-ին ուղղած հեռագրում հայտարարեց, որ «Հայկական բնակչությունները թուրքական զորքերին ամեն կերպ անցնել դիմադրության փոխ՝ անգի սահմանյան մահմեդականներին փրկելու ու պաշտպանելու, կարգ ու կանոնն ու հանգստությունը վերահաստատելու նպատակով։ Այդ գործողությունները բնորոշ ոչինչ չունեին քրիստոնյան գործողությունների հետ՝ ուստիև զորքերի դեմ»[1]։

Երիտթուրքական կառավարողներին հատուկ կեղծավորությամբ Վեհիպ-փաշան հեռագրում էր ռուսական բանակի հրամանատարին. «Բարեկամաբար և արանց հավատացնում եմ Ձեզ, որ Երկնային ժամանակավոր պայմանագիրը պահպանում է իր ուժը՝ բացի դիմադրության դեպի վերաբերող պարագրաֆից, որը ռուսական զորքերի հետևանքով հետո ինքնին կորցնում է իր նշանակությունը։ Այդ օպերացիան կատարվում է միայն անհրաժեշտությունից և մարդասիրության ու քաղաքակրթության պարտքի զգացումից ելնելով»[2]։

Կովկասյան ռազմաճակատի զորքերի գլխավոր հրամանատար գեներալ Լեռնիցկուն[3] անմիջապես հերքեց Վեհիպ-փաշայի կեղծ

1 ՀՍՍՀ ԿԳԱԳ, ֆ. 200, ց. 19, թ. 5—6։

2 «Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии», № 32.

3 1918 թվականի հունվարի 5-ին Լեռնիցկուն այդ պաշտոնում փոխարինեց գեներալ Պրժևալսկին։

փաստաթղթերը «Հայկական բանակային վերաբերյալ և հայատարածք նրան, որ կովկասյան բանակի՝ ըստ ազգային հատկանիշի վերակազմությունից հետո բոլոր զորամասերը, որ ազգությանն էլ նրանք պատկանելիս լինեն, պետք է դիտել որպես ռուսաստանյան հանրապետության չիրրով զինվորական ստորաբաժանումներ[1]։ Դրանով իսկ Անդրկովկասին թուրքական հրամանատարությանը հասկացնել էր տալիս, որ չնայած ռուսական զորքերի հետ քաշվելուն, թուրքերը ճակատում մնացած հայկական ու վրացական զորամասերը պետք է դիտեն որպես ռուսական զորքեր։ Ուստի և թուրքական հարձակումը նա գնահատում էր որպես Բրջնկայի գինադադարի բազմակողմ խախտում։ Սակայն Անդրկովկասի նախագլուխ ամբը չհասցրեց թուրքական զորքերի հարձակումը, որոնք փետրվարի 12-ին անցան գեմարկացիոն գիծը։

Հարձակման նախօրյակին թուրքերի ուժերը բաղկացած էին 1914—17 թվականներին ռուսների կողմից չոխրոխված 3-րդ և 3-րդ բանակների մնացորդներից։ 3-րդ բանակը կանգնած էր Երզնկայից գնալ արևմուտք՝ Տիրբոլուի և Քեմախի միջև։ Ինչպես այն բանին, որ թուրքական զորքերի վիճակն այդ ժամանակ մյուս ճակատներում բաւոցիորեն հետաքրքրական էր, թուրքական հրամանատարությունը անդրկովկասի նկատմամբ իր գաղթողական պլաններն իրականացնելու նպատակով չարունակում էր ուժեղացնել 3-րդ բանակը։ Վերջինիս միացվեցին 2-րդ բանակի մնացորդները՝ 5-րդ և 21-րդ դիվիզիաները, որոնք միավորվել էին 4-րդ կորպուսի մեջ. այս վերջինը կանգնած էր Պիտրոնքիրից գնալի հյուսիս-արևելք։ Պետք է նշել, որ այդ ճակատում գրեթե մեկ տարի առաջ գործերի հետևանքով թուրքական զորքերը կարողացան մի փոքր սթափվել նախկինում իրենց հասցված պարտություններից։

Ընդամենը թուրքական հրամանատարությունը գուրս բերեց հինգ դիվիզիա, շուրջ քրդերի գինված ջոկատները, որոնք գործում էին հայկական զորամասերի թիկունքում։ Թուրքական զորքերի գեմ կանգնած էին հայկական ու վրացական ազգային զորամասերը, որոնք փոխարինել էին ճակատը թողած ռուսական զորքերին։

Տանգին 1917 թվականի մայիսին հայ բուժուսպիայի պատգուխները ձեռնամուխ եղան ազգային զորամասերի ստեղծմանը։ Այդ նպատակով գնարգրած ուղարկվեցին հատուկ ներկայացուցիչներ, որոնք պետք է հետևեին կառավարությունից խնդրանքին,

---

1 «Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии», № 33.

որ նա հայ զինվորներին ևս կանչեր ուրիշ ճակատներից՝ կովկասյան ռազմաճակատ ուղարկելու համար։ Վեց ամսվա ընթացքում կովկասում հավաքվեց հավաքագրել 32 հազար զինվոր, որոնք միացան նաև կամավորներին։ Այս զորքերից կազմավորվեց Հայկական կորպուսը, կովկասյան զինվածքի նախկին հրամանատար, ռուսական բանակի գեներալ Քոսմա Նազարբեկյանի (Նազարբեկովի) գլխավորությամբ։ Կորպուսի կոմիսար նշանակվեց պաշնաքցական կուսակցության գործավարներից մեկը՝ Դրո Կանայանը։ Հայկական կորպուսը բաղկացած էր երեք դիվիզիաներից. առաջին դիվիզիայի հրամանատարն էր գեներալ Արեշյանը։ Այդ դիվիզիան բաղկացած էր 4 գնդից և 1 հրետանային բրիգադայից, որն իր մեջ ընդգրկում էր վեց մարտկոց։ Երկրորդ դիվիզիայի հրամանատարն էր գեներալ Սիլիկյանը (Սիլիկով)։ Այդ դիվիզիան առաջինից ավելի ուժեղ էր, քանի որ նրա տրամադրության տակ էր գրված հնձելատորային բրիգադան՝ երկու գնդից բաղկացած, յուրաքանչյուրում 400 մարդ։ Արևմտահայերից կազմավորված երրորդ դիվիզիայի հրամանատարն էր ժողովրդական հերոս գեներալ Անդրանիկը։ Այդ դիվիզիայի մեջ էին մտնում Երզնկայի, Խնուսի, Վանի և Ջնջիսեանի գնդերը։ Բացի դրանից, Հոթում, Եուշիում, Ախալքալաքում ու Ղափանում կային 3-ական զումարտակից բաղկացած տեղական զորամասեր, իսկ Նուխիում, Ախալցխայում ու Բորչալուում՝ 1-ական զումարտակ։

Հայկական կորպուսի հետ միասին քուրդական զորքերի ցեմ կռվում էին երեք հարյուր ռուս սպաներ, որոնք կազմել էին առանձին զումարտակ։

1917 թվականի գեկտեմբերին կազմավորված վրացական ազգային զորամասերը իրենց շարքերում հաշվում էին 10 հազար մարդ և տեղաբաշխված էին Քութայիսի, Ախալցխայի ու Բաքուում գտնվելիս։ Վրացական զորքերի հրամանատարն էր գեներալ Գաբաևը։

Ինչպես հայկական, այնպես էլ վրացական զորամասերի կազմը շատ քիչ էր պատրաստված։ Եվ այդ զորքերը կոչված էին գնալու քուրդական մեծաքիվ բանակի հարձակումը դուրս 200 կմ. երկարությամբ ճակատում՝ սկսած անձավյան ափից (Տրապիզոնի շրջանում), ամբողջ Արևմտյան Հայաստանով մինչև քուրդ-պարսկական սահմանը։

Մուսավաթական ադրբեջանի զինվածքանը, որն ավելի առաջ էր առնվել ռուսական հրամանատարության կողմից, տեղափոխվեց Ադրբեջան և փոխանակ օգնելու հայկական ու վրացական զորամասերին՝ ևս մղելու քուրդական բանակի հարձակումը, նա, ադրբե-

չանական ազգային միաս զորամասերի հետ միանալ, պատրաստվում էր ոչակցություն ցույց տալ թուրք զավթիչներին։

Թուրքական հարձակման հնգօրյակը նպատակում էր հայկական և վրացական զորամասերի միջև համատեղնքված գործողությունների կատարյալ բացակայությունը։ Ազգային բանակներից յուրաքանչյուրը թուրքերին դիմադրություն էր ցույց տալիս իր տերիտորիայի վրա, այդ պատճառով էլ թուրքերը չատ արագ մոտեցան Երզնկային։ Նախքան Երզնկայի անկումը, գեներալ Ոզիչկինձեն զորքերին հրամայեց թուրքերի գերակշռող ուժերի հարձակման գնալում նահանջել՝ առանց նրանց հետ մարտի բռնվելու։

Հարձակվող թուրքերի դեմ կանգնած էր հիմնականում Հայերից բազմացած գնդապետ Մորելի Երզնկայի չոկատը, որն իր քվական կազմով զգալիորեն զիջում էր թուրքերի առաջին գովկասյան գորպուսին (5-րդ և 36-րդ դիվիզիաները), որը չարժվում էր Երզնկայի ուղղությամբ՝ ձյազրի հարթավայրը-փայլայի հրամանատարությամբ։ Մորելի չոկատը գաման առնամանքի պայմանների մասին հետ նահանջում է գնալ Երզնկա, ճանապարհին կորցնելով իր անձնակազմի գրեթե կեսը։ Նահանջող հայկական չոկատների վրա քիկունքից հարձակվում էին քրդերի չոկատները՝ մեծ կորուստներ պատճառելով նրանց։ Թուրքական հրամանատարությանը հայտնվել էր Դերսիմի քրդերի հետամնաց մասին կաշառել և գրգռել հայերի դեմ։ Դրամական խոստումներով գայթակղված քրդերից թուրքական հրամանատարությունը կազմել էր միլիցիա, որը թուրքական զորքերին օգնեց գրավելու Երզնկան ու Կաբինը [1]։

Թուրքական զորքերը Երզնկա մտան 1918 քվականի փետրվարի 13-ին։ Հայկական չոկատները նահանջելին գնալ կարին։ Նրանց քիկունքում գործող քրդական չոկատների կողմից կամուրջները քանդելու պատճառով հայկական զորքերը ստիպված էին քողնել ծանրոց գումակը, հեռաչին հրանոթները և գնդացիրները։ Նահանջող զորքի ստղնից գնում էին հայ գաղթականները, որոնցից շատերը ուժով քրտի հետևանքով ճանապարհին մնալում էին։

Թուրքական զորքերի արագ առաջխաղացումը հետաձգում էր գեներալ Ոզիչկինձեի դավաճանություն պատճառով։ Վերջինս թուրքական հետախուզի միջոցով վերին-փայլային ուղարկել էր գաղտնի նամակ, որտեղ նրան հաղորդել էր տալիս, որ ռուսական զորքերը շուտով կլքեն ռազմաճակատը [2], մի բան, որին նա

---

1 Nuri Dersimi, s. 117.

2 ՀՍՍՌ ԿԳԱԻ, ֆ. 200, ց. 99, գ. 42—44.

ինքը՝ Օդիշելիձեն ամեն կերպ նպաստում էր։ Գեներալ Օդիշելիձեն այդ նույն ժամանակ քրեք ղորուչիկ ժամկոչյանի լեռնային մարտկոցը, որը կազմ-պատրաստ էր Քուրքերի դեմ հանդես գալու համար, խոչ մյուս լեռնային մարտկոցի կազմին հրամայեց նահանջել Մարիզամիշի չղջանը։ Նա հայկական զորամասերին կարգադրեց Բրզնկայից ու Կարինից նահանջելու ժամանակ ջոչնչացնել պաթենամքերքի պաշարները, չպայթեցնել պահեստները, այլ այդ բոլորը պահպանել և հանձնել Քուրքերին՝ Կարինում մնալու քանի[քյուն հայտնած մարդի կոմիտաս Գյաուրի միջոցով, որը... այն կպահի իրեն մոտ և հաշտության կնքելուց անմիջապես հետո կվերադարձնի Ռուսաստանին [1]։ Գավաճանական այս կարգադրության հետևանքով Քուրքական հրամանատարության ձեռքն ընկավ հայկական ամենը ներկայացնող ռազմամքերք ու պարեն։

Երզնկայի գրավումից հետո Քուրքերի առաջին կովկասյան կորպուսի զորամասերը, հետապնդելով նահանջող հայկական զորքերին, փետրվարի 26-ին գրավեցին Մամախաթունը, որն ընկած էր Երզնկայի ու Կարինի միջև։ Միաժամանակ հարձակման անցավ երկրորդ Քուրքական կովկասյան կորպուսը՝ Ենվերի-փաշայի հրամանատարությամբ։ Նա շարժվում էր գյումուշհանե—Բայբուրթ—Տրապիզոնի ուղղությամբ, ուր գործում էին վրացական ազգային գորամասերը։ Փետրվարի 17-ին Քուրքերը գրավեցին Տրապիզոնը։ Այդ նույն ժամանակ Վան-Բայազետ ուղղությամբ իր հարձակումն էր ծավալում 4-րդ կովկասյան կորպուսը՝ Ալի Իհսան-փաշայի հրամանատարությամբ [2]։

Քուրքական զորքերի առաջխազացումը գնալ Արևմտահայաստանի խորքը իրենց հաշտության պայմանագրի կնքելու կողմնակից ձեացնող Քուրք դիվանագետներին չէր խանգարում մատի վրա խաղացնելու Անդրկովկասյան կոմիսարիատին՝ հաշտության բանակցությունների ժամանակ վերջինիս իրենց պայմանները թելադրելու համար։ Հայտնի է, որ 1918 թվականի Հոկտեմբերի 14-ին կովկասյան բանակի հրամանատար գեներալ Օդիշելիձեին ուղղված նամակում Վեհիպ-փաշան հաղորդում էր, որ Ենվերը կցանկանար իմանալ, թե ի՞նչ ճանապարհով հնարավոր կլինի վերադարձնել

---

1 ՀՍՍՌ ԿԳՄԱ, ֆ. 200, ց. 88, թ. 42—44։

2 Քուրքական զորքերի հարձակումը և նրանց առաջխազացման փուլերը նկարագրում է Քյազիմ Կարաբեքիր-փաշան Կարինի ամրերկրյան ռազմական ժողովի զեկուցագրում։ Տե՛ս "Birinci Kafkas kolordusunun 334 senesindeki harekâtı ve mevkufatı hakkında general Harbord riyasetindeki Amerika Heyetine takdim edilen rapor sureti", Erzurum, 1335 (1919), s. 1—2.

հարաբերությունները կովկասյան անկախ կառավարության հետ և ինչպես՝ առաջարկներ կանի վերջին երկու երկրների միջև խաղաղ հարաբերությունները վերականգնելու նպատակով [1]։ Թուրքական հրամանատարությունը գերազանցում էր գործ ունենալ նրբքին հարևանությունների բոլշևիկ անդրկովկասյան քույլ իշխանությունների, քան թե ամրացած ու հավքանական սովետական պետության հետ։

Էնվերի առաջարկությունը քննարկվեց Անդրկովկասյան կոմիսարիատի նիստերում։ Զգալով իր անօգնականությունը թուրքական ներխուժման սպառնալիքի հանդեպ, Անդրկովկասյան կոմիսարիատը չտեսավ էր քույլ տալ, թե իբր ինքը սերտորեն կապված է ռուսական կայսրության նախկին այն շրջանների (Ադրբեջան, Հյուսիսային Կովկաս և այլն) հետ, որոնք տեղական հետագիմական ուժերի ժամանակավոր հավքանակի շնորհիվ նույնպես անջատվել էին Սովետական Ռուսաստանից։ Հունվարի 28-ին Անդրկովկասյան կոմիսարիատը պատասխանեց Վեհիպ-փաշային, որ ինքը պատրաստ է սկսելու հաշտության բանակցություններ՝ երկու կողմերի միջև վերջնական հաշտության կնքելու համար։ Սակայն նա անհրաժեշտ է գտնում իր գործողությունները համաձայնեցնել Ռուսաստանում գոյություն ունեցող այլ կառավարությունների հարևների հետ, որոնք, ինչպես և Անդրկովկասի կառավարությունը, չեն ընդունված են խաղաղության հաստատելու մեջ [2]։

Միաժամանակ Անդրկովկասյան կոմիսարիատի նախագահ Ե. Գ. Գեգեչկորին հեռագրեր ուղարկեց Ադրբեջանի կենտրոնական ուղղի նախագահին և Հարավ-Արևելյան միության նախագահին, որոնցում նա տեղեկացնում էր վերջիններիս Էնվեր փաշայի առաջարկության մասին։ Գեգեչկորին խնդրում էր նրանց չտալ գերազանց Քիչիա ուղարկել իրենց ներկայացուցիչներին՝ փետրվարի 14-ին նշանակված կոնֆերանսում հաշտության բանակցություններ սկսելու վերաբերյալ թուրքական հրամանատարության առաջարկները քննարկելու համար։ Ադրբեջանական ուղղից պատասխան չստացվեց, իսկ Հարավ-Արևելյան միությունից միայն Վրաստանի կառավարությունը պատասխան ուղարկեց, որտեղ ասվում էր, որ նախատեսվող կոնֆերանսի հրավիրման ժամկետը իրեն հարմար չէ [3]։ Ուստի և կոմիսարիատի փետրվարի 14-ի նիստում թուրքերի հետ

---

1 «Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии», № 15.

2 Նույն տեղում, №№ 23, 24, 25։

3 Նույն տեղում, № 27։

հաշտության բանակցությունների մեջ մտնելու հարցը քննարկվում էր առանց Ռուսյի և Հարավ-Արևելյան միության ներկայացուցիչների մասնակցության։ Այդ նիստում որոշվեց վեհիպ-փաշային հաղորդել, որ Անդրկովկասյան կառավարությունը պատրաստ է սկսելու հաշտության վերաբերյալ բանակցությունները, քանի որում հաշտության հիմնական դիրքորոշումներն ու պայմանները կմշակվեն Անդրկովկասյան սեյմի կողմից, որպես ամբողջ Անդրկովկասի ներկայացուցչական որգանի, որը կհավաքվի Քիֆլիսում փետրվարի 23-ին [1]։

Անդրկովկասյան կոմիսարիատի նախաձեռնությամբ փետրվարի 23-ին Քիֆլիսում հրավիրվեց Անդրկովկասյան սեյմ, որտեղ բացի սովետական կառավարության կողմից ցրված Հիմնադիր ժողովի Անդրկովկասի պատվիրակներից, ներկա էին Անդրկովկասյան կոմիսարիատի անդամները և վրացական մենշևիկների, դաշնակների, մուսավաթականների և հակահեղափոխական այլ կազմակերպությունների ու խմբերի ներկայացուցիչները։ Սեյմը հրավիրելով, Անդրկովկասի անանկացած կոմիսարիատը ձգտում էր այդ ճանապարհով փրկել վրացական ազնվականների, հայ բուրժուազիայի և ազգրեչականական խաների ու բեկերի խարխուլ իշխանությունը։

«Անդրկովկասյան սեյմի հրավիրման շուրջը» հոդվածում Մա. Ճահոմյանը գրում էր.

«Կոմիսարիատի անժողովրդականությունը, ժողովրդի լայն խավերի կողմից նրա հանդեպ տածած ատելությունն սեյմի սրտին անկասկած է և ամեն խորամանկ պր. ժորդանիան, Գեգեչկորին և Ո՛—ն միևնույն պաշտպանողականների համար սովորական միջոցի՝ ժողովրդական զանգվածների նոր հիմարացմանը՝ իրենց խզճուկ գոյությունը երկարաձգելու համար։ Այդ պարոնները գիտեն, որ մանր բուրժուական զանգվածները տակավին որոշ պատրանքներ են տածում Հիմնադիր ժողովի ու նրա անցամների նկատմամբ։ Հենց այդ պատրանքներն են կազմում այն հողը, որի վրա այժմ քանկանում են հենվել պարոնայք պաշտպանողականները՝ բեկերի ու ազալարների հետ գալինք կազմած [2]։ Սեյմի բացման որը ՕՄՊՐՊ կովկասյան երկրային կոմիտեն Անդրկովկասի աշխատավորությանը ուղղած իր կոչում Անդրկովկասյան սեյմը բնութագրեց որպես մենշևիկների, դաշնակների, մուսավաթականների և ազգայնական այլ կուսակցությունների հակահեղափոխական բլոկի արդյունք, որը ոչնչով չի տարբերվում Անդրկովկասյան կոմիսարիատից։

1 «Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии», № 37.

2 Шаумян С. Г., Избранные произведения, т. 2, стр. 172.

Հիշյալ կոչում մասնավորապես ասվում էր. «Մեկմեն իրենից ներ-կայացնում է մի նոր կենդիք, ժողովրդի մի նոր խարհուիյուն, մահմեդական բնկերի ու խանների, վրացական իշխաններէ և Հայ բուրժուազիայի քանկուիյունը բավարարող և անկյուցնան Անդրկովկասում ընդհու մի նոր միջոց [1]։

Իր գոյության առաջին իսկ օրից սկսվը Հարնափում գործեց Անդրկովկասի Հեղափոխական կազմակերպուիյունների վրա։ Հակառևոլյուցիայի պինված ուժերը կրակ բացելին Ալեքսանդրյան այգում հավաքված Բիֆլիսի բանվորների վրա, որոնք իրենց բողոքի ձայնն էին բարձրացրել Անդրկովկասը Թուրքիայից անջատելու քաղաքականուիյան դեմ։

Սա. Ճահումյանը նշում է, որ Հեղափոխական Թուրքիայից Անդրկովկասի անջատումը օհարկավոր է միայն խաների ու բնկերին։ Այդ անջատումը առաջին վնռական քայլն է դեպի Թուրքիային ենթարկվելը, որը և այժմ շարժվում է առաջ, դեպի Կովկաս [2]։ Հակահեղափոխական սկսվը, որը չէր ճանաչվել ժողովրդական կանգվածների կողմից և նրանց աջակցուիյունը չէր առանում, ապստամբական գուտակցուիյունների հրկպատակուիյուններից քուրջացած, ի վիճակի չէր լուրջ դիմադրուիյուն կազմակերպելու հարնակվող Թուրքական զորքերի դեմ։ Ուստի և սկսվը հենց առաջին ենթառում Թուրքիայի հետ հաշտուիյուն կնքելու մասին որոշում ընդունեց, մի բան, որին Թուրքական նվաճողները ամեն կերպ ձգտում էին հասնել սկսած Երզնկայի պինափակարի կնքման պահից՝ քեն նրանց պատվիրակները Բեռլինի ու Ավստրո-Հունգարիայի ներկայացուցիչների հետ մնկտեղ 1917 թվականի դեկտեմբերի 15-ից Բրեստ-Լիտովսկում հաշտուիյան բանակցուիյուններ էին վարում սովետական կառավարուիյան հետ։

Հանդիպման վայր առաջարկվեց Տրապիզոնը։ Այդ քաղաքի ընտրուիյունը բացատրվում էր նրանով, որ Տրապիզոնն այն ժամանակ գտնվում էր վրացական զորքերի ձեռքում և սկսվի պատասխանները կարծում էին, որ Թուրքերի հետ բանակցուիյուններ սկսելով կազմակերպված չեն լինի։ Սկսվի որոշումը վնհնդ-փաստային հաղորդվեց Զակինինի միջոցով։ Սկսվի պատվիրակուիյունը Տրապիզոն պետք է մնկներ մարտի 3-ին։ Սկսվի կողմից նրան տրված հրահանգների համաձայն, պատվիրակուիյունը պետք է ձգտեր վնբանկանել միևն պատերազմի հաշտարարուիյամբ Թուրքիայի և Թուրքիայի միջև գոյուիյուն ունեցած պետական սահմաններէ, ինչ-

---

1 Արխիվ Գրոմ. ֆոնդ. ИМЛ при ЦК КПСС, ф. 33, д. 220.

2 Ա ա. Ե ա Ե ս ի ա ն, Ընտիր երկեր, Երևան, 1948, էջ 558.

պես և Հաանիր Արևելյան Անատոլիայի և, մասնավորապես, «Թուրքահայաստանի ինքնորոշման» թուրքական պետականության չդրանակցման։

Մինչդեռ Տրապիզոնի կոնֆերանսի բացման պահին ամերիկյան ռազմական ու քաղաքական իրավիրությունը ոազմաճակատում ու Անդրկովկասում բացահայտորեն թուրք գաղթիչների օգտին էր։ Թուրքական զորքերն առանց կանգ առնելու շարունակում էին հարձակումն ամբողջ ճակատով։ Նրանց առաջխաղացմանը զուգընթաց աճում էր թուրք ավազակների ախորժակը և թուրքական ներկայացուցիչները կոնֆերանսում մեկը մյուսի հետևից նոր պահանջներ էին առաջ քաշում։ Անդրկովկասյան Հանրապետության ռազմական տվարությունը, հրետանային զենքերն ու զրահատեղը սեղմում, մուսավաթական կուսակցության պարագլուխների գավաճանությունը, որոնք թուրքական գործակալության դեր էին խաղում, այս բոլորը հենց սկզբից կանխորոշում էր սեղմի պատվիրակության փորձերի ձախողումը՝ բանակցությունների ժամանակ հասնելու իրենց կողմից առաջադրված հաշտության պայմանների իրագործմանը։

Սեղմի պատվիրակության Տրապիզոն մեկնելու օրը Բրեստ-Լիտովսկից առաջվա Ռուսաստանի արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսարի տեղակալ Լ. Կարախանի ստորագրությամբ, որը կոմիսարիատին տեղյակ էր պահում այն մասին, որ նախքան հաշտության պայմանագրի առարկայացումը ռազմական գործողությունները դադարեցնելու տվիտանական առաջարկի մերժումը գերմանացիների կողմից ՌՍՖՍՀ կառավարությանը հարկադրում է համաձայնվելու նոր պայմանների հետ. «Մենք որոշել ենք,— հաղորդում էր Կարախանը,— ստորագրել պայմանագիրը... փետրվարի 21(8)-ի պայմանների ամենալուրջ փոփոխություններից հետո ան-

---

1 Խոսքը գերմանական նոր վերջնագրի մասին է, որն անհամեմատ ավելի ծանր պայմաններ էր առաջադրում, քան տվիտանական կառավարությանը փետրվարի 21(8)-ին ներկայացված պայմանները։ Բրեստ-Լիտովսկի կոնֆերանսի նիստերից մեկում՝ 1918 թվականի մարտի 3-ին տվիտանական Հաշտության պատվիրակության կողմից հրապարակված գեկույցագրում՝ հղում Թուրքիայի Անդրկովկասի տերիտորիայի ոչնչով չպատճառված անչառման կապակցությամբ, ասված էր. «Հակառակ, բացահայտորեն խոսելով հենց իրեն՝ գերմանական կառավարության կողմից ձևակերպված փետրվարի 21(8)-ի վերջնագրի պայմանների և Հաշտի չհամեմատ Արդահանի, Կարսի ու Բաթումի մարզերի ազգաբնակչության իսկական կամքի հետ, Գերմանիան Թուրքիայի օգտին խոսում է այդ մարզերը, որոնք երբեք եվրոպական չեն եղել թուրքական զորքերի կողմից»։ Տե՛ս «Документы внешней политики СССР», т. I, стр. № 77. Բրեստ-Լիտովսկի կոնֆերանսի ժամանակ թուրքական պատվիրակությունը, ինչպես նշում է Մարքոսը, քանիսանով էր առանձ ավելին, քան 1877—78 թվականների պատերազմից

գամ՝ ինքնորոշման ձևի տակ Աջարիանի, Կարսի և Բաթումի մարզերը Թուրքիայից խլելու պայմանով [1]։

Անդրկովկասյան սեյմի նախագահ Ա. Ջնջիհեն անմիջապես հրապարակայնորեն բողոքարկեց Բրեստի հաշտության պայմանները։ Նա հայտարարեց, որ «Անդրկովկասին ու նրա ամեմաններին վերաբերող ամեն մի պայմանագիր, որը կնքված կլինի առանց իրենց անդրկովկասյան կառավարության համաձայնության, համաձայնվի գրված միջազգային նշանակություն ու պարտադիր ուժից, քանի որ Անդրկովկասը երբեք չի ճանաչել բոլշևիկյան իշխանությունն ու ժողովրդական կոմիսարների տված–ությունները [2] (ընդգծումները մերն են— Ն. Ս.)։

Սեյմի մարտի 11-ի նիստում որոշում ընդունվեց, որ Անդրկովկասը գոյություն է որպես միանգամայն ինքնուրույն քաղաքական միավոր և մերժում է Բրեստի պայմանագիրը։ Այսպիսով, Անդրկովկասի ձևական ինքնուրույնությունը պաշտպանելու համար երկրամասի հակահեղափոխական կուսակցությունների գնգավաները, բոլորովին արհամարհելով ժողովրդական զանգվածների շահերը, կանգնեցին բախտախնդիր քաղաքականության ուղու վրա, որը չուր էր տնում Քուրդ գավթիչների շրջազգին։ Անդրկովկասյան սեյմի կոչից այն ժամանակ բռնած դիրք միայն հեշտացնում էր Անդրկովկասում հեռուրվելիքա կազմակերպելու քուրքական հրամանատարության խնդիրը։ Ինչպես հետագայում խոստովանում էր սեյմի պատվիրակության անդամներից մեկը՝ Խատիսովը, Կարսիանի հեռագիրը ստանալուց հետո, «մենք տատանվում էինք՝ մեկնել, թե ոչ, սակայն մենք վերջը ի վերջո գրացինք, որ մեր ուղևորությունն անհրաժեշտ է, քանի դյուի էինք ընկնում, որ Եարկավոր է հարցի պրատուրյանը ևանեվիլ» [3] (ընդգծումը մերն է— Ն. Ս.)։

Բրեստի հաշտության պայմանագիրը գնգելուց հետո Տրապիզոնի բանակցությունները կարող էին ձեռնամուխ լինել միայն քուրք ագրեսորներին, քանի որ սեյմի պատվիրակությունը ո՛չ իրավական և ո՛չ էլ ռեալ ուժ ուներ՝ քուրքերին ստիպելու ընդունել հաշտության պայմանագրի քաղաքացի պայմանները։ Ինչպես տեսանք, այդ բանը հասկանում էին նույնիսկ պատվիրակության անդամները՝ հատկապես Տրապիզոն մեկնելիս։

հետո հաստատված սահմաններն էին։ Դրանով էր բացատրվում քուրքական զորքերի հարձակումը գնգի Անդրկովկասի խորքը։ Տե՛ս J. A. Marriot, p. 486.

1 «Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии», № 47.

2 Նույն տեղում, № 51։

3 «Заря Востока», 1. II. 1926, № 79.

Անդրկովկասյան կառավարության նախագահ Գեգեչկորին ուղղակի հայտարարեց. «Մենք Թուրքիային պատերազմ հայտարարելու բուռն-Լիտովսկի խաղաղության պայմանագիրը ձախողելու համար [1]։ Անդրկովկասյան հանրապետությունն ամենից առաջ ձգտում էր իշխանությունն իր ձեռքում պահել՝ քնկուզ նրբորամասը Օսմանյան կայսրության տիրապետության տակ ընկնելու գնով։ «Մենշևիկ Ա. Ջիբիձեի խոսքերի համաձայն, —գրում էր այն ժամանակ «Պրավդան»,— ավելի լավ է Թուրքիայի, քան սովետների իշխանությունը [2]։ Խոսքով Անդրկովկասը Թուրքիայից անջատելու հեռանկարների մասին, «Ջորջա Բասիխ քնրքը խոստովանում էր, որ Անդրկովկասը կանգնած է նրբընտրանքի առջև. բոլշևիկների տիրապետության կամ Թուրքական ներխուժման։ Սկզբը առանց տատանվելու գերադասեց երկրորդը [3]։

Սկզբի հայտության պատվիրակությունը բաղկացած էր քառասուն հոգուց։ Այն գլխավորում էր Ա. Ի. Ջիբենկիլին։ Դաշնակցական կուսակցության պատվիրակների խումբը գլխավորող Ա. Խատիսովը նշում էր, որ հայտության պատվիրակության նման մեծաքանակ կազմը վատ ներգով վկայում էր նրա ներսում տարբեր կուսակցությունների ներկայացուցիչների միջև գոյության ունեցող սուր հակասությունների առկայության մասին։ Նման գրությունը Թուրքերի հետ նրա վարած բանակցությունների ժամանակ բացատրում էր սկզբի պատվիրակության դիրքերը և, ինչ խոսք, այն տարաձայնվեց Թուրքերի կողմից՝ իրենց օգտին։ «Երբ մենք հասանք Տրապիզոն,— գրում էր Խատիսովը,— Թուրքական քնրքերը չափազանց սրամտում էին. «Ձեր ժամանակն է ռազմական ջնջատ, ապա այն ամենավաքով է, իսկ մեր գա հայտության պատվիրակությունն է՝ չափազանց մեծ էր [4]։

Թուրքական պատվիրակության կազմում կային յոթ հոգի։ Նրա նախագահն էր Հուսեին Բաուֆ-բեյը՝ ծովային գնդապետ-ամենի չատրի պետը։ Մարտի 14-ին բացվով «Հայտության կոնֆերանսը, Հուսեին Բաուֆ-բեյը ճոռոմ խոսքերով ողջագուրում էր Օսմանյան կայսրության հատուկ մինիան Անդրկովկասում։ «Թուրքիայի պատերազմները Ռուսաստանի գեմ 200 տարվա ընթացքում,— հայտարարեց նա,— պաշտպանական բնույթ էին կրում մեր երկրների համար։ Մեր ընդհանուր ճակատագրերը ավելի ու

---

1 «Демократическое правительство Грузии и английское командование», Тифлис, 1928, стр. 85.

2 «Правда», 28. 6. 1918, № 130.

3 ЦГАОР, ф. 1318, оп. 1, д. 619, л. 32.

4 «Заря Востока», 5. XI. 1925, № 795.

ավելի էին կապվում իրար։ Այդ բնդհանուր փառաշնչ պատմության բնթացքում Թուրքիան գերախտարար չէր կարող կատարել իր պատմական պարտքը՝ Անդրկովկասին պետության ցույց տալու փորձով, այնուամենայնիվ, մեր կողմից ապրած դարաշրջանը ապացուցեց... մեր ենթատարրերի միավորման անհրաժեշտությունը։ Մենք գրանում ենք, որ մեզ բաժանող խոշընդոտի խորտակումը արտակարգ կարևորություն ունենալ մի երևույթ է, որվընտան այն կապերը, որոնք կապում են մեզ, միայն պատմական ու աշխարհագրական հարաբերություններ չեն, այլ, ավելի շուտ, ազգակցականներ [1]։

Այսպիսով, խնդրությունը իրական պատմություն, Հունաին Ռաուֆ-բեյը փորձում էր ապացուցել անցյալում անդրկովկասյան ու Օսմանյան կայսրության ժողովուրդների ենթատարրերի պատմական բնդհանրությունը։ Անդրկովկասի ոմիավորումը Թուրքիայի հետ, որի մասին խոսում էր նա, կարող էր նշանակել միայն Թուրք ազիմիլյատորների կողմից անդրկովկասյան ժողովուրդների կլանում։

Ավելի ուշ, Հունաին Ռաուֆ-բեյը Տրապիզոնի կոնֆերանսում ունեցած իր ելույթներից մեկում հայտարարեց. «Ռուսաստանի քաղաքական սահմանները պետք է նա տարվեն Կովկասյան լեռնաշղթայից այն կողմը, և Ռուսաստանն այլևս չի կարող որևէ պահանջ ներկայացնել Անդրկովկասի նկատմամբ... Ներկայումս հնարավոր է Հարցի լուծման երկու ելանակ. կամ Թուրքիան կգրավի Անդրկովկասը բնդհուպ մինչև Սև ու Կասպից ծովերի ափերը, կամ Թուրքիայի խնամակալության ներքո կկազմավորվեն բուֆերային տիպի անդրկովկասյան պետություններ [2]։

Թուրքական զորքերի Հարավ առաջխազացումը գլխապտույտ առաջ բերեց Օսմանյան կայսրության կառավարողների մոտ։ Տրապիզոնի կոնֆերանսի վերջին նիստում Ռաուֆ-բեյը բարձրացավ Հայտարարեց. «Մենք ցանկանում ենք, որ Թուրքիան Արևելքի գլուխն անցնի [3]։

Ամբողջ կոնֆերանսի ընթացքում Թուրքերը, տեսնելով անդրկովկասյան պատվիրակությունի կատարյալ անօգնականությունը, նրանց թելադրում էին իրենց պայմանները։ Մեկի պատվիրակները խղճուկ մի խոզաչից զարման Ռաուֆ-բեյի ձեռքում։ Անդրկովկասյան պատվիրակության գրությունն ավելի էր վատթարանում այն պատճառով, որ նրա Տրապիզոն ժամանելու պահին քաղաքն

---

1 Նույն տեղում, գ. 218, թ. 37։
2 Նույն տեղում, գ. 22, թ. 121։
3 ԼՂՀՊ ԿԳԳԱ, ֆ. 200, գ. 7, թ. 182—184։

որդեն գրավված էր Թուրքական զորքերի կողմից։ Անգրկովկասյան պատվիրակության նիստում (մարտի 21-ին) Խատիսովը, որն իրեն զգում էր որպես Թուրքերի փերի, հայտարարեց, որ Տրապիզոնում հետագա բանակցությունները շարունակելու համար անհրաժեշտ պայմաններ են ստեղծվել։ Դաշնակցական այդ խզվուն գինվորը, համեմատելով իրեն Բիսմարկի հետ, ասում էր. «Ոչ ես, ոչ իմ նախորդ Բիսմարկը երբեք այդպես չեն վարվել. ինչպե՞ս ես կարող եմ որևէ բանակցություններ վարել, երբ ես այսօրվա նիստի մի որպես մի տիկնիկ, որին ուրիշ են խաղացնում և... որը լրիվ կտրված է աշխարհից... Ես գտնում եմ, որ նման պայմաններում այլևս անհնարին է շարունակել բանակցությունները և անհրաժեշտ է գուցե գալ այդ դժոխային պայմաններից»[1]։ Իսկ Ջիհանգիրին անգրկովկասյան պատվիրակության համար ստեղծված գրությունը բնութագրում էր որպես բանտի պայմաններ[2]։

Կռնֆերանսի ասպրին իսկ նիստում Ռաուֆ-բեյը հասկացնել տվեց, որ Թուրքական կառավարությունը Անգրկովկասը չի ճանաչում որպես ինքնուրույն պետություն և սեյմի պատվիրակներին առաջարկեց հայտարարություն անել, թե ո՞րն է անգրկովկասյան հանրապետության քաղաքական ու վարչական ձևի էությունը։

Իր պատասխանում անգրկովկասյան պատվիրակությունը նշեց, որ ներառյալում կատարված բոլշևիկյան հեղաշրջումից հետո Անգրկովկասում ստեղծվել է նոր ինքնուրույն կառավարություն, և Անգրկովկասը փաստորեն իրենից ներկայացնում է մի պետություն, որն արդեն մտել է միջազգային հարաբերությունների ասպարեզ, քանի որ այն իր ղոզոքն է հայտնել Բրեստի պայմանագրի դեմ, որը կնքված է եղել առանց նրա գիտության, թեև անգրկովկասյան կառավարությունը առնվազն չի հայտարարել իր անկախության մասին և նոտիֆիկացիա չի ներկայացրել տերություններին։

Թուրքական պատվիրակությունը հայտարարեց, որ ինքը չի կարող Անգրկովկասը ճանաչել որպես ինքնուրույն պետություն, սակայն և այնպես մեկ է համարում Բրեստ-Լիտովսկի հաշտության պայմանները՝ այն մասում, որը վերաբերում է Կովկասին։ Ընդ որում, Ռաուֆ-բեյը ընդգծեց, որ տևական բանակցությունների մեջ մտնելը չի հետապնդում որևէ այլ նպատակ, քան տնտեսական ու առևտրական հարաբերությունների հիմքի նախապատրաստումը և դրանց փոխհնական ու տեխնիկական մանրամասների մշակումը, որոնք դուրս են մնացել Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի պարտա-

---

1 ՀՍՍՀ ԿԳԱԱ, ֆ. 200, ց. 32, թ. 85—87։

2 Նույն տեղում, թ. 100—101։

վորությունից։ Թուրքական պատվիրակությունը ցանկության հայտնեց, որպեսզի Անդրկովկասը հայտարարի իր անկախության ու կառավարման ձևի մասին՝ մինչև որ սկսված բանակցություններ կավարտվեին [1]։

Այսպիսով, թուրքերը մի կողմից պահանջում էին անհապաղ իրագործել Բրեստի հաշտության՝ Բաքվի, Կարսի ու Արդահանի մարզերին վերաբերող պայմանները, որոնց Հանգամանքը պետք է կանխորոշվեր հանրաքվեի միջոցով։ Այս դեպքում նրանք Անդրկովկասը դիտում էին որպես Մովետական Ռուսաստանի բաղկացուցիչ մաս։ Մյուս կողմից՝ թուրքերը պահանջում էին Անդրկովկասյան անկախ հայտարարել, որպեսզի կարողանային իրենց համար հող նախապատրաստել Բրեստի հաշտության պայմանների կոպիտ խախտման և Անդրկովկասի նկատմամբ իրենց գաղթողական պլանների իրականացնելու համար։ Այդպիսին էր թուրքական դիվանագիտության երկդիմի ու խորամանկ տակտիկան Տրապիզոնի կոնֆերանսում։

Ինչ վերաբերում է Թուրքիայի հետ հաշտության համաձայնագիր կնքելու պայմաններին, որոնք սկզբի կողմից առաջադրված էին որպես հիմք Տրապիզոնի բանակցություններ համար, թուրքերը դրանց մասին լսել անգամ չէին ուզում։ Նրանք հենց սկզբից մերժեցին սկզբի պատվիրակության կողմից առաջադրված «Արևելյան Անատոլիայի (հասկացվում էր առաջին հերթին ինքնավարության չնորհում Արևմտյան Հայաստանին— Ե. Ս.) ինքնորոշման մասին» կետը, գնահատելով այն որպես միջամտություն Օսմանյան կայսրության ներքին գործերին։

«Հայաստանի ինքնորոշման հարցը,— հայտարարեց Հուսեին Բասրի-բեյը,— պետք է հանվի, որովհետև Թուրքիան չի կարող հանդուրժել նրա քննարկումը Անդրկովկասի պատվիրակության հետ տարվող բանակցությունների ժամանակ։ Սկզբի պատվիրակները անմիջապես վրդովեցին և Արևելյան Անատոլիայի ինքնորոշման հարցը հանվեց կոնֆերանսի օրակարգից։ Դրանից հետո սկզբի պատվիրակները փորձ արեցին այն փոխարինելու հայ գաղթականներին հայրենիք վերադարձնելու քաղաքականության հարցով, սակայն այդ հարցը ևս մերժվեց Թուրքական պատվիրակության կողմից։

Այսպիսով, անդրկովկասյան պատվիրակության կողմից ներկայացված համաձայնագրի պայմանները թուրքերը մերժեցին։

Մինչդեռ, Տրապիզոնի կոնֆերանսում խոր տարաձայնություններ առաջ եկան անդրկովկասյան պատվիրակության անդամների

---

1 ՀՍՍՀ ԿԳԱԿ, ֆ. 200, ց. 7, թ. 178—181։

մինչև պատվիրակության կողմից հրավիրված խորհրդակցություն-ների ընթացքում, որոնք երբեմն շարունակվում էին վաղ առավոտից մինչև ուշ երեկո. տաք վեճեր էին գնում Անդրկովկասի ազգությունների ցարական կյանքի ներկայացուցիչները փորձում էին թուրքերի առջև առաջադրել պահանջները բավարարել իրենց հարևանների հաշվին: Այսպես, օրինակ, վրացական մենշևիկները համաձայնվում էին Թուրքիային զիջել Կարվինի ու Կարսի նահանգները, որոնք հիմնականում բնակեցված էին հայերով: Դաշնակներն իրենց կողմից պահանջում էին Թուրքիային տալ Արդվինի, Օլթիի ու Բաքումի մարզերը, որոնց ամենի շատ ազատացիներ ու վրացիներ կային: Իսկ մուսավաթականները, երիթուրքերի այդ հավատարիմ ծառաները, պնդում էին, որ անհրաժեշտ է բավարարել թուրքական պատվիրակության ներկայացրած բոլոր պահանջները:

Մուսավաթական պատվիրակները բացահայտորեն աջակցում էին թուրք գավթիչներին: Այսպես, Խան-Մամիկովը հարձակվում էր պատվիրակության այն անդամների վրա, որոնք գտնում էին, որ թուրքական զորքերի առաջխաղացումը նպատակ ունի գրավել ոչ Անդրկովկասը: Նա հայտարարեց. «Թուրքական զորքերի առաջխաղացումը և նրանց կողմից վիճելի մարզերի գրավումը պետք է դիտել ոչ թե որպես գրանք նվաճում, այլ կարգ ու կանոնի վերականգնում... Հնազանդ ռուսական զորքերին փոխարինող կովկասյան ազգային զորամասերը թուրքերի կողմից դիտվում են որպես չնվիրվածներ (պարտիզաններ), քանի որ Անդրկովկասը տակավին կազմում է Ռուսաստանի մի մասը»[1]: Մուսավաթականները փաստորեն երիթուրքերի գործակալներն էին հանդիսանում և նրանք ամեն կերպ նպաստում էին թուրքական զորքերի առաջխաղացմանը:

Մուսավաթական Ադրբեջանի առաջին ազգային ժողովի նախագահ Մամեդով էլին Ռասուլ-զադեն «Ադրբեջանական հանրապետության խորհրդերը կրով իր գրքում ուշադրի հչում էր, որ Թուրքիան աշխարհի մահմեդականության կենտրոնն է, թուրքալեզու բոլոր ժողովուրդների հույսն ու ապավենը: Խոսելով Ծրագրերի կոնֆերանսում մուսավաթական պատվիրակների խնդիրների մասին, նա չեչտում է, որ նրանց ցուցում էր տրված թուրքական պատվիրակության անդամների հետ ունենալ իրենց գրույցների ժամանակ բացատրել վերջիններին, թե ինչպիսի դժվարություններ է հանդիպել Ադրբեջանը և որ նա Թուրքիայի աջակցության կա-

---

1 ՀՍՍՀ ԿԳԱԱ, ֆ. 200, ց. 7, թ. 143—141:

բիքն ունի՝ այդ դժվարությունները հաղթահարելու համար։ «Բոլորը հույս էին դրել Թուրքիայի վրա։ Միակ ուժը, որն ի վիճակի էր փրկելու ազգը այդ ծանր դրությունից՝ դա Թուրքիան է։ Այդ հզոր ազգը կգա և մեզ կփրկի քշնամու ձեռքից։ Այնուհանդերձ Ռասուլ-պաշան մեծ զգուշությամբ նշում էր, որ Թուրքիան անկրկնելի իրենց հզորության՝ մուսուլմանականների ձայնին և նրանց օգնության հետևանքով ընթացքում ամբողջ Եզրոպան, բացի Թուրքիե նահանգից (ուր հաստատված էր Թուրքի հոմոնային իշխանությունը— Ե. Ա.), լրիվ վերականգնվեց կարգ ու կանոնը [1]։

Անգլիական պատվիրակության նախագահ Ա. Ի. Չեմբեռլենին մարտի 21-ի նիստում ընդունելով հաշտության վերաբերյալ իրենց առաջ քաշած պայմանների կատարյալ ճանաչումը, հայտարարեց, որ «գոյություն չունի միասնություն ո՛չ Անգրիովկասում, ո՛չ էլ անդուռում։ Ես կրկնում եմ, որ մեր քաղաքականը միասնության բացակայության մեջ է։ Մեր պատվիրակությունը կոչնկոիվ կարծիք չունեցավ [2]։ Նույն բանն էր խոստովանում նաև Նասիմովը. «Մենք կործանում է ոչ թե Թուրքերի ուժը, այլ ներքին համերաշխության ու համախմբվածության բացակայությունը [3]։

Այդ բոլորը քաջ հայտնի էր Հուսեին Ռաուֆ-բեյին։ Թուրքական կողմը մեծ հաջողությամբ օգտագործեց այդ հանգամանքը բանակցությունների ժամանակ։ Նա ամեն կերպ ձգձգում էր բանակցությունները, որովհետև ժամանակն աշխատում էր Թուրքերի օգտին։ Շարունակելով քննարկել հաշտության իրենց պայմանները, Թուրքերը նախատոք գիտեին, որ սեյմի պատվիրակները ոչինչ ի վիճակի չեն հակադրելու իրենց։ Ամենազգեստավոր փաստարկը Թուրքերի մոտ՝ ուժն էր։ Տրապիզոնի բանակցությունների ժամանակ նրանք չարունակում էին իրենց հարձակումը ամբողջ ճակատով։ «Բոլոր դեպքերում,— վկայում էր Նասիմովը,— Թուրքերի վարքագիծը միևնույնն էր՝ միաժամանակ և՛ բանակցություններ վարել, և՛ պատերազմ մղել՝ ամբողջովին իրենց կամքը պարտադրելու համար [4]։

Տաճովին Տրապիզոնի կոնֆերանսի բացման նախօրյակին, Հոկտեմբերի 22-ին՝ Բրյանկա—Կարին ուղղությամբ առաջին կովկասյան կորպուսի զորամասերը մոտեցան Կարինին։ Մարտի 12-ի գի-

---

1 ՄԱՀ-ի հայկական ֆինոսի արխիվ, ֆ. 11, գ. 39, թ. 181—182։
2 ՀՍՍՀ ԿԳԱԱ, ֆ. 200, գ. 7, թ. 86—87։
3 Նույն տեղում, թ. 118—126։
4 «Заря Востока», 5. XI. 1925, № 706.

չեզը թուրքական զորքերը դրոհով վերցրին քաղաքը։ Հայկական զորամասերը ևս մղվելին հակառակորդի գերազանցող ուժերի հզոր հարձակմանը, և թուրքերը մտան հրդեհի բոցերով բռնկված քաղաքը, որտեղ նրանց ձեռքն ընկան մեծ քանակությամբ ռազմամթերք։

Կարինի գրավումից հետո թուրքական առաջին կովկասյան կորպուսը առաջ էր շարժվում Սարիղամիշի ուղղությամբ։ Մարտի 17-ին հիշյալ կորպուսի զորամասերը գրավելին Ծղտիրլու-քյոյը և Թարթումը, որոնք ընկած էին Կարինից դեպի արևելք և հյուսիս-արևելք, և հասան սահմանին։ Հայկական զորամասերը ապրիլի 5—6-ին թողնելին Սարիղամիշը և նահանջելին դեպի նովոսելիմ՝ այնտեղ ամրանալու և թուրքական զորքերի առաջխաղացումը դեպի Կարս կասեցնելու համար։ Թուրքական 37-րդ դիվիզիան Տրապիզոնը գրավելուց հետո շարունակում էր առաջ շարժվել մեծ ծովի ափի երկայնքով դեպի Բաթում։ 4-րդ կովկասյան կորպուսը 12-րդ դիվիզիայի հետ միասին հարձակվում էր Մանապկերտի ուղղությամբ։ 5-րդ դիվիզիան ապրիլի 7-ին գրավեց Վանը և նույնպես մոտեցավ սահմանին, իսկ ապրիլի 8-ին թուրքական զորքերը, անցնելով սահմանը, մտան Օլթի [1]։

Անդրկովկասյան կառավարությունն ու սեյմը, շարունակելով իրենց հակահեղափոխական քաղաքականությունը, չէին կարող հենվել այնքատավոր զանգվածների վրա՝ թուրք ներխուժողներին հակահարված տալու համար։ Ավելին, հույսը դնելով Տրապիզոնի հաջողության բանակցություններ հաջողության վրա, Անդրկովկասյան սեյմը իր հրամաններով չոկ նպաստում էր վրացական ու հայկական զորամասերի կազմալուծմանն ու բարոյալքմանը։

Այնինչ, թուրքական հրամանատարությունը, կազմակերպելով իր զորքերի արշավը Հարձակումը, նպատակադրվել էր սեյմի պատվիրակությանը կանգնեցնել կատարված փաստի առջև՝ գրավելով Անդրկովկասի մի շարք մարզերը։ Վերջապես, ապրիլի 6-ին թուրքական կոմը անդրկովկասյան պատվիրակությանը ներկայացրեց վերջնագիր՝ պահանջելով 48 ժամվա ընթացքում ճանաչել իրենց կազմից առաջ քաշված հաշտության պայմանները, այսինքն՝ Թուրքիային զիջել Բաթումի, Կարսի ու Արդահանի մարզերը։

Ապրիլի 8-ին տեղի ունեցավ կոմիսարիատի ու սեյմի բոլոր ֆրակցիաների ներկայացուցիչների համատեղ նիստ, որտեղ քննարկվում էր թուրքական վերջնագրին ներկայացվելիք պատասխանի նախագիծը։ Որոշվեց Թուրքիային զիջել Օլթիի ամբողջ շրջանը,

---

1 Allen and Muratoff, p. 4 4.

Արդահանի մարզի հարավային մասը, Կարսի մարզի հարավարևմտյան շրջաններն և Ախալքալաքի մարզի արևմտյան մասը։ Քաջի գրանից, պատրաստակամություն էր հայտնվում Քուրքերի հետ համաձայնագիր կնքել հայկական հարցի վերաբերյալ՝ Քուրքական պատվիրակության համար բնդունելի պայմաններով[1]։ Այդ պատասխանը, որն քոռ Լուիյան նշանակում էր սեյմի չրիվ, անվերապահ ճոպիտուլյացիան Քուրք ներաձնների առյն, նույն օրը ուղարկվեց Բաուի-բեյին։

Այդ ժամանակամիջոցում Քուրքական զորքերն արդեն հասցրել էին գրավել Արդահանը և Բաթումից 8 կմ. հեռավորության վրա էին գտնվում։ Իսկ հիմնական ուղղության վրա առաջին կովկասյան կորպուսի զորամասերը մոտենում էին Կարսին։

Քուրքերից պատասխան չստանալով, Ջիննկինն ապրիլի 6-ին հեռագրեց Բինգիա՝ Բրնսի պայմանագիրը ճանաչելու անհրաժեշտության մասին։ Նա համոզված էր, որ Քուրքական կառավարությունը չի բնդունի այն պայմանները, որոնք հենց նոր սեյմը բնդունել էր։ Նա գիտեր, որ Քուրքական զորքերն արդեն գրավել են այն տերիտորիանները, որոնք անդրկովկասյան կառավարությունը համաձայնվել էր դիտել Քուրքիային։ Իր հեռագրի պատասխանը չստանալով, Ջիննկինն, ոգևորվելով իր արտակարգ լիազորություններից, ապրիլի 10-ին պատասխանեց Քուրքական վեզիրատին (որի մասին արդեն անցել էր), որ անդրկովկասյան պատվիրակությունը պետություն է Բրնսո-Լիտովսկի պայմանագիրը և պատրաստ է նրա հիման վրա շարունակել հետաքրքրություններ[2]։

Ապրիլի 13-ին Բաուի-բեյը հաղորդեց Ջիննկինին, որ Քուրքական կառավարությունը տեղեկանալով այն մասին, որ անդրկովկասյան պատվիրակությունը ճանաչում է Բրնսոի պայմանագիրը, անհրաժեշտ է համարում իր դաշնակիցների մասնակցությունը բանակցություններին և Անդրկովկասի կոմիից իր անկախության հայտարարումը[3]։

Դա նշանակում էր, որ գրավելով Արդահանի, Կարսի ու Բաթումի մարզերը՝ ի խախտումն Բրնսոի հաշտության պայմանների, որոնք նախատեսում էին հիշյալ շրջաններում հանրաքվեի անցկացումը՝ նրանց ապագա պետական պատկանելիության հարցը որո-

---

1 ՀՍՀՍ Կ-ԳԱԿ, ֆ. 200, ց. 1, թ. 178—181։

2 «Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии», № 77.

3 Նույն տեղում, № 81։

չնչու համար, թուրքերն արդեն ձգտում էին, որպեսզի Անդրկովկասը հոչակի իր անկախությունը՝ հետագայում նրա նվաճումը դյուրացնելու նպատակով։

Բնական հաշտությունը Բանաչինու հարցը քննարկվեց սկզբի նիստում ապրիլի 13-ին։ Երկար վիճաբանություններից ու դատարկ ճառերից հետո (վրացական մենշևիկների պարտադրությամբ Մերիքելու հայտարարության ոգով՝ «Մենք կկարողանանք մեր սահմաններից այն կողմ նետել քչամոն և նրանից ազատագրել մեր հոգիները»), որոշվեց հետևյալը. «Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ Անդրկովկասի սահմանների վերաբերյալ Թուրքիայի ու Անդրկովկասի միջև հաշտության համաձայնություն չի կայացվել, անդրկովկասյան պատվիրակությանը առաջարկվում է անհապաղ մեկնել Բաքու»[1]։

Այնինչ, թուրքական զորքերը, շարունակելով իրենց հարձակումը, արդեն մոտեցել էին Բաքվին։ Ապրիլի 12-ին վճռիչ-փայտան Բաքվի պարսպին վիրչևագիր նիրկայացրեց՝ մինչև ապրիլի 13-ի ժամը 4-ը քաղաքը հանձնելու մասին։ Նշված ժամկետում պատասխան չստանալով, ապրիլի 14-ին Թուրքական 37-րդ դիվիզիայի զորամասերը հարձակում գործեցին Բաքվի վրա։ Ամրոցի պարետ գնդապետ Գեղամովը, ստանձ մարտ բնդունելու, որոշեց հանձնել քաղաքը, քանի նա իր տրամադրության տակ ուներ 10 հազար զինվոր և 100 թնդանոթ։ Անկասկած է, որ նրան չլիներ Գեղամովի դավաճանությունը, Բաքուն կարելի էր պահել՝ առավել ևս որ անձամբ նահատակեց նրան առաջարկեց իր ազնությունը։ Թուրքերին կամովին դեռ հանձնվելին Գեղամովը և վրացական առաջին դիվիզիայի հրամանատար գնդապետ Արմենիչաձեն՝ իրենց շտաբներով։ Բաքուն գրավելուց հետո թուրքական զորքերը գրավելին Աբշերոնի թերակղզին և շարունակելին իրենց հարձակումը Բաքվի ու Բիբեյթի ուղղություններով։

Թուրքական գավթիչներին հանձնարարված առյուծ գործը կազմակերպելու փոխարեն, ժողովրդական դանդվածների կամքին հակառակ և թուրքական գավթիչների պահանջով, ապրիլի 22-ին Անդրկովկասը հռչակվեց ֆեդերատիվ անկախ հանրապետություն։

Բնականաբար Անդրկովկասի անջատման հարցը սկզբում քննելու ժամանակ առաջին պատգամավորները, կանխատեսելով այդ քայլի կործանարար հետևանքները, այդ որոշման դեմ դուրս եկան։ Այսպես, հանո Բումանովը ուղղակի հայտարարեց. «Պետք է անկեղծորեն խոստովանել, որ Անդրկովկասի անկախությունը փաստա-

---

1 «Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии», № 83.

փաթը գալիս է Թուրք իմպերիալիստներից... այդ հարցը Անդրկովկասի կենաց ու մահվան հարցն էր։ Ինչո՞ւ գուք չեք դիմում հանրապետի պետությանը։ Համոզվա՞ծ եք արդյոք գուք, որ նրա այդ հարցը վճռվեր ազատ քվեարկության ճանապարհով, ժողովուրդը չէր ասի՝ ուժեմ ցանկանում այն անկախությունը, որը գալիս է Թուրքական սուլթանի մահակի տակից... անկախություն, որը հռչակված է տյուրքի պառլամենտում, ինչպիսին ներկայումս գոյություն ունի Անդրկովկասում, գա նշանակում է անցում գնալ Թուրքիայի կողմից լրիվ ստրկացմանը։ Անդրկովկասը չափազանց թույլ տնտեսական ուժեր ունի, որպեսզի կարողանար ներկայումս իր սեփական կոմունդուրան ունենալ։ Անդրկովկասն անկախ հռչակելը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ կոմունդուրան գնալ Թուրքիան և այդ փաստը գուք ոչ օրից չեք կարողանա քաքցնել [1]։

Այս համոզիչ ինքնամերկացումը բացահայտում է սեյմի դավաճանության հրեշավոր բնույթը։ Սակայն սեյմի մեհեմականությունը հավատարիմ մնաց իր հանգուցային քաղաքականությանը։ Մենշևիկյան Թուրաստանի հանցնց տաճած առնչությունը և վախը Անդրկովկասում գնալով սեղմ հնգափոխական շարժումից նրան մղում էին գնալ դավաճանության՝ երկրամասի հանձնումը Թուրք ներխուժողների կողոպտմանը։

Մենշևիկյան կառավարությունը կարուն բողոք հայտնեց անդրկովկասյան հակառևոլյուցիայի այդ ապօրինի քայլի դեմ։ Մոսկվայում Թուրքիայի դիվանագիտական ներկայացուցչի և Մոսմբուլում Մենշևիկյան Թուրաստանի ներկայացուցչի բացակայության պատճառով ՌՍՖՍՀ արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսարիատը Մոսկվայում գերմանական դեսպան Միրբախին ուղղած 1918 թվականի մայիսի 15-ի նոտայում իր բողոքը հայտնեց Անդրկովկասը Թուրաստանից անջատելու դեմ։ Հիշյալ փաստաթղթում նշվում էր, որ «Անդրկովկասի ցանա վայրերում ապստամբ կոչված Անդրկովկասյան կառավարության իշխանությունը բոլորովին չի ճանաչվում և ընդհանրապես ամբողջ Անդրկովկասում նրա դեմ են արտահայտվում ժողովրդական լայն զանգվածները։ Ի հաստատումն այդ բանի, նոտային բերվում էին մի շարք կոնկրետ տվյալներ. «Բաքվի և Թուքայիքի նահանգներում բնակչությունը բազմիցս բողոք է հայտնել Թուրաստանից անջատվելու դեմ։ Մուխտումում, Փաքիում, Թուքայիքում, Գորիում, Քիքլիսում, Դուշքում և վրացական այլ քաղաքներում ու ավաններում կայացած

---

1 «Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии», № 93.

հակառակ քայլերում բնութագրում են պրոյեկտներ, որոնք պատրաստում են անկախ՝ ապորինի կերպով իշխանությունն իր ձեռքը վերցնելու համար և պահանջում են հանրաքվե անցկացնել։ Այդ պրոյեկտներում ընգծվում է, որ անկախ անցամներից Համառուսաստանյան գործոցը ժողովի մեջ էին բնորոշում հեղափոխության նվաճումները ամրապնդելու համար և որ նրանք չունեին և չէին կարող ունենալ որևէ լիազորություններ Թուսաստանից անջատվելու հարցի վճռման մեջ։ Հայկական գյուղերն ու քաղաքները ավելի մեծ համառությամբ են պահանջում հանրաքվե անցկացնել՝ պնդելով այն բանի վրա, որպեսզի իրենց պատվիրակները հեռանան անկախ... Բաքուն անկախ անցամների խմբին հայտարարեց ոչ բուրժուական, նույն ոգով արտահայտվեցին Լենքորանը, Ալյաբը, Դերբենտը, Պետրովսկը, Հաշիկարտյը, Քյուրդամիրը և ընդհանրապես ամբողջ Արևելյան Անդրկովկասը՝ բնդհուպ մինչև Ղզիղավհապոլ[1]։

Անդրկովկասի տանկախությանը հռչակման մասին նոր հասարակարության նախագահ Ջիհանգիրին շտապ կերպով հեռագրեց Վեհիպ-փաշային. «Անդրկովկասն արդեն հայտարարվել է անկախ ֆեդերատիվ Հանրապետություն, որի մասին հաղորդում է անդրկովկասյան կառավարության նաև այն պայմանը, որի մասին ասվում է օսմանյան պատվիրակության 1918 թվականի ապրիլի 13-ի դեկլարացիայում» (ընդգծումը մերն է— Ե. Ս.)։

Այդ նույն հեռագրում Ջիհանգիրին հաղորդում էր, որ կառավարությունը հավանություն է տալիս անդրկովկասյան հայտարարության պատվիրակության ապրիլի 10-ի դեկլարացիային՝ Բաքուն հայտարարությունը ճանաչելու վերաբերյալ և առաջարկում է վերսկսել հաշտության բանակցությունները՝ Բուրքիայի հետ ամենատրամադիկան հաշտության կնքելու համար[2]։

Մենշևիկ անդրկովկասյան հանգհեղափոխության պատասխանները նիստեր էին գումարում և քուրդ գավթիչներին ձեռնտու որոշումներ ընդունում, վերջիններս անգործության չէին մատնված։ Նրանք չարունակում էին իրենց ինտերվենցիան գնալ Անդրկովկասի խորքը։ Կարսի ուղղությամբ Թուրքական զորքերը Բյուրմի Կարապերքեր-փաշայի հրամանատարությամբ հարձակողական հայկական զորամասերի համառ դիմադրության, որոնք մի քանի անգամ ետ էին մղել Թուրքերի զորենները, մոտենում էին Անդրկովկասի գլխավորին՝ Կարսին։ Կարսի բերդը չավ էր ամրացված։ Այն

---

1 «Документы внешней политики СССР», т. I, № 179.

2 «Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии», № 102.

պաշտպանում էին Հայկական կորպուսի 6 հազար մարտիկները. Քեև Թուրքական ուժերը կրկնակի չափով գերազանցում էին Կարսի կայազորի զորքերին [1], վերջինս ի վիճակի էր մեկ ամիս պաշտպանել ամրոցը [2]։

Հայկի առնելով այդ գժվարությունները և հենվելով սեյմի կոչից Բրեստի պայմանագրիը ճանաչելու վրա, Թուրքական հրամանատարությունը անգրկովկասյան կառավարությունից անհեմն կերպով պահանջեց առանց մարտի հանձնել նաև ամրոցը Կարսի մարզը։ Ի պատասխան Վ.Հիպ-փաշայի այդ վերջնագրին, Ջեննկինի Հայկական կորպուսի հրամանատարությանը կարգադրեց գիմադրություն ցույց չտալ և Կարսի էվակուացիայի պայմանների շուրջ Թուրքական հրամանատարության հետ բանակցություններ մեկ մանել։ Ջեննկինին ազդրում էր Վ.Հիպ-փաշային մեկ ամիս ժամանակ հատկացնել Կարսից զորքերը դուրս բերելու, քրիստոնեական բնակչությունը էվակուացնելու և ռազմական գույքն ու նյութական այլ արժեքները քաղաքից փոխադրելու համար [3]։ Մակայն Թուրքական հրամանատարությունը ջանքանում էր Կարսը գրավել այնպես ևդած բոլոր հարստություններն և ռազմական գույքի հետ միասին։ Ապրիլի 25-ին Քյազիմ Կարաբեքիր-փաշայի զորքերը Կարսի մատույցներից հրկու կիլոմետր հեռավորության վրա էին գտնվում։

Անգրկովկասյան կառավարության կապիտուլյանտական այդ կարգադրությունը կազմալուծեց Կարսի պաշտպանների շարքերը։ Ապրիլի 25-ին քաղաքն առանց կռվի հանձնվեց Թուրքերին։ Կարսի մարզային կոմիտեի Ջամանը հրկու որ հետո քաղաքը թողնելու հանգամանքների մասին հետագրում էր հետևյալը. «Մեր բոլորիս համար անսպասելի և չափազանց կարճ ժամկետում Կարսի ամրոցի հանձումը՝ Բրեստից առաջված կարգադրության համաձայն, հանգեցրեց այն բանին, որ Անդրկովկասի այդ պատվարը պաշտպանելու համար լավ նախապատրաստված ռազմարնակչությունը տեղված էր բառացիորեն ամեն ինչ թողնել և ապրիլի 25-ի երեկոյան ժամը 5-ին լքել Կարսը։ Քաղաքը բռնկված էր հրդեհի բոցերով, այրվում էին լավագույն շենքերը։ Բնակչության նահանջի տեսարանը անկարագրելի է» [4]։

---

1 Кадишев А. Б., Интервенция и гражданская война в Закавказье, М., 1960, стр. 53.

2 «Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии», № 123.

3 Նույն տեղում։

4 Նույն տեղում։

Բնական է, որ Անդրկովկասի կառավարության կողմից Կարսի հանձնումը Թուրքերին առաջ բերեց ժողովրդական զանգվածների բուռն դժգոհությունը։ Իր հուշերում Խատիսովը խոստովանում էր, որ Կարսի հանձնումը ամենց զինակցություն առաջ բերեց։ ժողովրդի մեջ առաջ եկած հուզմունքը չեզոքացնելու համար,—գրում է նա,— մենք որոշեցինք հետաքննություն անցկացնել, իմանալու համար, թե ինչքան ժամանակ Կարսը կարող էր պաշտպանվել, եթե չլիներ հանձնվելու վերաբերյալ հրամանը։ Ինքնարդարացման նպատակով գավաճաններդ որոշ էքսպերտ հրավիրեցին կովկասյան բանակի շտաբի պետ գեներալ Լեոնտովիչին։ Վերջինս պնդում էր, թե իբր Կարսի պրոլյանը ապրիլի 24-ին անհուսալի էր, նրա ժամերը հաշվված էին։ Բայց որ հետաքրքրությանը չարունակում էր հուզել Կարսի անկման հարցը,— հայտնում է այնուհետև Խատիսովը,— կառավարությունը 1918 թվականի մայիսի 5-ին մանրամասն և փաստական մի հաղորդում հրապարակեց, որտեղ ներկայացվում էին բոլոր այն հանգամանքները, որոնք Կարսի հանձնման պատճառ էին հանդիսացել [1]։

Այդ հաղորդման մեջ, որը կազմվել էր կառավարության ընկավար Ջիհանգիրի կողմից, բացի ընդհանուր ֆրազներից, չի բերված և ո՛չ մի կոնկրետ փաստարկ, որը կարողանար արդարացնել Բաքուն ու Կարսը առանց կռվի Թուրքերին հանձնելը։ Այսպես, օրինակ, Բաքուի կապիտուլյացիայի վերաբերյալ ասվում է, որ մարտի 13-ին Տրապիզոնում անդրկովկասյան պատվիրակության նախագահ Ջիհանգիրին տեր-Մինասյանը հեռագրել է Բաքուի՝ նրբին գործերի մինիստրին այն մասին, որ Բաքուի մուսուլմանների կամավոր էվակուացիան թնդ անհրաժեշտ է համարում մի շարք նկատառումներից ելնելով [2], որոնք այդպես էլ անհայտ մնացին։ Նման ընդհանուր ֆրազներով Ջիհանգիրին փորձում էր արդարացնել Կարսի հանձնումը Թուրքերին։

Կարսը Թողնելուց հետո հայկական պրոմատները նահանգային պետի ևնթարանդրապետ Ճանապարհին, գնացած Թուրքերի հետ ապրիլի 25-ին հնթվում գինադադարին, նրանք տեսադիտեցին հանձնվելիքին հանգամանորեն հարցաքննելու, որը նրանց հաջողվեց ևս մեկ։

Կարսի ու շրջակայքի ամբողջ քրիստոնեական ազգաբնակչությունը (188 հազար մարդ), որը հիմնականում բաղկացած էր հա-

---

1 «Заря Востока», 15. XI. 1925, № 265.

2 «Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии», № 144.

յերիցք, վախենալով նոր յարձակ, զորքերի հետ միասին քաշվեցան։

Թուրք ներաճողների նպատակադրումը ժամանակին հիշատակել է ականավոր բոլշևիկ Մարգիս Կասյանը իր «Ո՞ւր է նյարդս գրքույկում, նշելով, որ տասնհնգամյա զինվորական իմպերիալիզմը ձգտում էր ամբողջապես կլանել Հայաստանը հայ ազգան ծովի վրա[1]։ Դրա ապացույցն էր թուրք զավթիչների հետագա առաջխաղացումը Հայաստանի և Անդրկովկասի խորքերը։

Ելնելանկնդով իրենց զավթողական քաղաքականությունը, թուրքերը ոչ միայն խախտեցին Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի 4-րդ հոդվածի պայմաններըր և գրավեցին Կարսի, Արդահանի, Արդվինի ու Բաթումի շրջաններըր, այլև գրավեցին ուրիշ մարզեր։ Թուրքական զավթիչների կողմից այդ մարզերի գրավումը ուղեկցվում էր Հայ ազգաբնակչության նկատմամբ նոր գազանային չարագործություններով և ազգային նրկպատակություն յորրոգելով։ Այդ պայմաններում, թուրքական իշխանությունների հանդուրժողության տակ, կազմակերպված հանրաքվեն կոպիտ խեղկատակություն վերածվեց։

Մոսկուայի Խորհուրդը, որն այն ժամանակ զբաղված էր մղում ատաղձկրյա ինտերվենտների ու ներքին սպիտակգվարդիականության դեմ, ի վիճակի չէր գինված աջակցություն ցույց տալ Անդրկովկասի ժողովրդական զանգվածներին՝ թուրք ներաճողների հարձակումը հետ մղելու համար։ Մոսկուայի Խորհրդի կենտրոնական հաստանգների և Անդրկովկասի միջև բնական անդրադրիան այն ժամանակ գտնվում էր սպիտակգվարդիականների հսկողության տակ։ Մակայն սովետական կառավարությունը բազմիցս իր բողոքն է հայտնել թուրք զավթիչների կողմից հայ ժողովրդի նկատմամբ գործադրված գազանություններին, ինչպես նաև Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի՝ Անդրկովկասին վերաբերող հոդվածների խախտելու առթիվ։

1918 թվականի սեպտեմբերի 20-ին սովետական կառավարության նստաշրջանում մերկացվում էին թուրքական ներխուժողների խարդախ մեթոդները, որոնք ձգտում էին ցույց տալ, թե իբր Կարսը, Արդահանն ու Բաթումը միացվել են Թուրքիային՝ տեղի ազգաբնակչության ազատ կամքի արտահայտման հնարանքով։ Սովետական կառավարության նստաշրջանում ընդգծվում էր, որ «Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի 4-րդ հոդվածը նախնելում ռուսական

---

1 Ս. Ա ա կ յ ա ն (Ս. Կասյան), Ո՞ւր է նյարդս, Երևան, 1919, էջ 18.

անդորրության կոչվի մեջ մտնող Կարսի, Արդահանի ու Բաթումի մարզերի ազգաբնակչությանը իրավունք էր վերապահում նոր կարգ հաստատել իր հարևան պետություններին և հատկապես Թուրքիայի հետ համաձայնեցված։

Նշված մարզերի ճակատագիրը, նրանց միջազգային իրավական դրությունը պետք է որոշվեր այդ մարզերի ազգաբնակչության ազատ ինքնորոշման ճանապարհով։ Մինչդեռ, պայմանագիրը կնքելուց անմիջապես հետո, այդ մարզերը գրավվեցին Թուրքական ռազմական ուժերի կողմից և նրանց նկատմամբ կիրառվեց ռազմական okupացիայի ռեժիմ, որն ուղեկցվում էր խաղաղ ազգաբնակչության անխուսափելի կոզոպտումով ու բռնություններով։ Միանամանակ Թուրքական ագմինիստրացիա մտցնելու հետ մեկտեղ կատարվեց 19 տարեկանից բարձր տղամարդկանց հարկադիր հավաք։

Ազգաբնակչությունը, որի կամքի ազատ արտահայտմամբ միայն պետք է հաստատվեր նոր կարգը, նախապես տեռորի էր ենթարկվել և գրվել տվիպիսի պայմանների մեջ, որ նրանց մարզերի բնակչությանը տրված իրավունքը վեր էր ածվում բացահայտ ծաղրի նրանց նկատմամբ։ Ընտրության նախորյակին անվանի քաղաքացիները, որոնց ազդեցությունը կարող էր չլինել ոչ հօգուտ Թուրքիայի, արտաքսվում էին քաղաքից, ձերբակալվում, խոշտանգվում՝ նույնիսկ գնդակահարվում։ Քվեարկությունը տեղի էր ունենում Թուրքական իշխանությունների բացահայտ վերահսկողության ներքո... Նման պայմաններում քվեարկության արդյունքները չէին կարող չկանխորոշվել։

Ռուսաստանից խլված մարզերի ազգաբնակչության նկատմամբ գործադրված բռնությունը համաձայնով պայմանագրի 4-րդ հոդվածի էական խախտում, սովետական կառավարությունը նույնով հայտարարում է, որ նա չի կարող համաձայնվել Կարսի, Արդահանի, Բաթումի մարզերի ազգաբնակչության այսպես կոչված կամքի արտահայտության հետևանքների հետ և գտնում է, որ այդ ազգաբնակչության իրավունքը՝ իրենց մարզերում նոր կարգ հաստատելու, չի սպառվել և նշված մարզերի նոր իրավիճակի հարցը բաց է մնում [1]։

Իր պատասխան նոտայում Թուրքական կառավարությունը ամեն կերպ աշխատում էր տարբերացնել իր գործողությունները։ ՌՍՖՍՀ կառավարությունը 1918 թվականի հոկտեմբերի 10-ի նոտայում նորից մատնանշում էր, որ Թուրքիան Կարսի, Արդահանի

---

1 «Документы внешней политики СССР», т. I, № 346.

ու Բաքուի մարզիկը պրավել է ապօրինի կերպով ի խախտումն Բրեստի հաշտության պայմանագրի 4-րդ հոդվածի։

Ձիշտ փաստաթղթում ասված էր. «Մեկն հարցը, թե սովետական կառավարությունը արդյոք բոլոր մանրամասնություններով իրազեկ է Բրեստի պայմանագրի որոշումը Կարսի, Բաքուի ու Արդահանի մարզերը թուրքական իշխանություններին հանձնելու մասին, զբրաղված է ամեն մի խնամոտից թեկուզ այն պատճառով, որ թուրքական սպայական ուժերը, հաշվի չնստելով պայմանագրային պարտավորությունների հետ, ժամկետից շուտ և ոտնահարելով իշխանությունների հետ համաձայնության չնչին, սկսեցին ներխուժել Կարսի, Բաքուի և Արդահանի մարզերը, որտեղ նրանք գաղանաբար սկսեցին հաշվեհարդար տեսնել տեղական ազգաբնակչության հետ»[1]։

Թուրքական զորքերը ոչ միայն տեսերի էին ենթարկել Կարսի, Արդահանի ու Բաքուի չրջանների ազգաբնակչության հիմնական մասին, այլև սկսելով մերջներս ձեռնարկեցին տեղի մահմեդական ազգաբնակչության այն խավի դեմ, որը հանդրգվեի նախորյակին պատրաստվում էր Թուրքիային միանալու դեմ զինաբերել։ Սովետական կառավարության նոտայում այդ մասին ասվում էր հետևյալը. «Տեղական մահմեդական ազգաբնակչության ներկայացուցիչները դիմել են ռուսական կառավարությանը չորք հիմնավորված և բազմաթիվ փաստական նյութով խարխլված բողոքներով՝ ժողովրդական կամքի արտահայտման այն անթույլատրելի խեղաթյուրման առթիվ, որն իրենից ներկայացնում էր այդ մարզերի զինված ազգաբնակչության ստորև կոչված քվեարկությունը՝ իրենց ապագա հանգստավայրի հարցով»[2]։

Այս փաստաթղթերն ու նյութերը անհերքելիորեն վկայում են այն մասին, որ Կարսի, Արդահանի և Բաքուի տերիտորիաները 1918 թվականին փաստորեն գրավվեցին ուղղակի անեքսիայի հետևանքով, որը Թուրքիայի կողմից Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրով ստանձնած պարտավորությունների կոպիտ խախտում էր նշանակում։

Բնական է, որ սովետական կառավարությունը հենց այն ժամանակ էլ հայտարարեց, որ նա չի ճանաչում Թուրք գավթիչների կողմից Կարսի, Արդահանի ու Բաքուի մարզերում անցկացրած հանրաքվեի արդյունքները և դրանց միացումը Թուրքիային անօրինական է համարում։

---

1 «Документы внешней политики СССР», т. I, № 353.

2 Նույն տեղում։

Այսպիսով, շնայած անդրկովկասյան սեյմի և նրա գոռավարության կենտ պնդումներին, որ իբր «Մովսեսներք Թուրքերին դիմելին կարող, Այդպահան ու Բաքուեր, բոլշևիկներն անվճռական է, որ անդրկովկասյան հակահեղափոխական կառավարությունն ինքը այդ մարդերը առանց որևէ դիմադրության հանձնեց Թուրքիային։

Փ ո ղ

Ներքին պայքարով ու երկպառակությունների զբաղված անդրկովկասյան կառավարությունը, որը հենարան չուներ երկրի ներսում, ի վիճակի չէր դիմադրության կազմակերպել գնդի Անդրկովկասի խորքը առաջխաղացող Թուրք զավթիչներին։ Ուստի, Թուրքիայի հետ յուրաքանչյուր հաշտության պայմանագիր ինքնին նպատակով, ևս որոշեց վերսկսել Երզնկայում ընդհատված բանակցությունները։ Այդ բանակցությունները վերսկսվեցին Բաքուում՝ 1918 թվականի մայիսի 11-ին։ Թուրքական պատվիրակությունը գլխավորում էր արտաքին գործոց նախկին նախարար Հալիլ-բեյը։ Անդրկովկասյան պատվիրակությունը գլխավորում էր այսպես կոչված Անդրկովկասյան Ֆեդերացիայի կառավարության նախագահ Չխենկելին։ Թուրքերի համար անսպասելի կերպով կոնֆերանս ժամանեց և գերմանական պատվիրակությունը գեներալ Ֆոն Լոսովի գլխավորությամբ՝ Անդրկովկասում գտնվող Գերմանիայի քաղաքացիների պատճառաբանությամբ։ Կոնֆերանսի աշխատանքներին մասնակցում էին նաև Թուրքական նավաստիների գործադրությունը հանդիսացող Հյուսիսային Կովկասի հակահեղափոխական ուժերի ներկայացուցիչները, որոնք ձգտում էին Հյուսիսային Կովկասը միացնել Օսմանյան կայսրությանը։ ՈՒՅՈՒ արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսարիատի մայիսի 15-ի վերը հիշատակված նոտայում նշվում էր, որ առանց Մովսեսական Ռուսաստանի ներկայացուցիչների Բաքուում կոնֆերանսը իրավասու չի վճռելու անբիծորեն հարցերը, քանի որ այսպես կոչված Անդրկովկասյան կառավարությունը, որը հայտարարել է Անդրկովկասը Ռուսաստանից անջատելու մասին, չի ճանաչվել ժողովրդական կոմիսարների սովետի կողմից։ «Ինդեպով Բաքուում ընթացող բանակցություններին ռուսական կառավարության պատվիրակների մասնակցության վերա,— ասվում էր այնուհետև նոտայում,— ժողովրդական կոմիսարիատը ընդգծում է, որ դրանով ամենևին էլ չի նախատեսվում ռուսական կառավարության կողմից այսպես

կոչված Անդրկովկասյան կառավարության ճանաչումը, պնդ ավելին՝ առանց նրա մասնակցության կնքված պայմանագիրը նա իրեն համար պարտադիր չի գտնի ճանաչելու [1]։ Այս նոտային պատասխան չհետևեց։ Թուրքիայի կառավարողները շարունակում էին իրենց պայմաններից բխեցնել անդրկովկասյան հանգուցալուծման պարագրության ոգուն՝ խոչ, որ առանց դիմադրության Անդրկովկասի ժողովուրդներին դնում էր Բուրք ներխուժողների հայտնվելի առաջ։

Բաքվում կոնֆերանսի առաջին իսկ նիստում անդրկովկասյան պատվիրակության նախագահը հայտարարեց, որ սկզբով բանակցություններդ պետք է դիտել որպես Բրեստ-Լիտովսկի բանակցությունների շարունակություն, և որ դրանց հիմքում՝ սամանյան պատվիրակության մարտի 21-ի դեկլարացիայի և անդրկովկասյան պատվիրակության ապրիլի 10-ի պատասխանի համաձայն, պետք է դրվի Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը։ Բայց հարցը տնտեսականը և ամենամշտական ձևով միջոց անդրկովկասյան պատվիրակության կողմից առաջարկված բանակցությունները վտանգ հիմքը։ Նա հայտարարեց, որ սամանյան կառավարությունը այլևս չի կարող դեկավարվել Բրեստ-Լիտովսկի հաշտության պայմաններով, քանի որ Անդրկովկասն արդեն ինքնուրույն պետություն է, որը ճանաչվել է Բուրքիայի կողմից՝ մարտի 27-ին, ուստի և Բրեստ-Լիտովսկի պայմանները չեն կարող տարածվել նրա վրա։ Բուրքական պատվիրակությունը ընդգծում էր, որ Բրեստի կոնֆերանսից հետո շատ բան է փոխվել և Բուրքական կառավարությունն այլևս չի կարող առնմանափակվել տերիտորիալ այն ձեռքբերումներով, որոնք նախատեսված էին Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրով։

Այդ ժամանակաշրջանում Բուրքական զորքերը հեղափոխական դրամկով Բաքվում ու Կասպի մարզերը, 1918 թվականի մարտին ներխուժեցին Բիլիսի ու Երևանի նահանգները։ Այդ հարձակումը ոգեշնչում էր Էնվերին՝ կրկնելու 1914 թվականի ձախողված իր արշավանքը, որը նպատակ ուներ Օսմանյան կայսրությանը միացնել ամբողջ Կովկասը և Իրանական Ադրբեջանը, ներթափանցել Անդրկասպյան երկրամասը և այնուհետև Աֆղանստան, Հարավային Իրան և Հյուսիսային Հնդկաստան՝ այդ երկրների մահմեդական ազգաբնակչությանը անգլիացիների դեմ ապստամբության կոչելու համար։

Բաքվում կոնֆերանսի բնթացքում ամենից ավելի ցայտուն

---

[1] «Документы внешней политики СССР», т. I, № 170.

ներքով պրոտոկոլներին Թուրքիայի կառավարող վերնախավի նվաճողական ձգտումները։ Բաքուի բոլշևիկյան ժամանակ թուրքական հրամանատարությունը չարունակում էր իրականացնել ենվերի վերը հիշատակված պլանը, որի որոշ իրագործման համար թուրքական պատվիրակությունը մայիսի 14-ին վերջնագիր ներկայացրեց՝ պահանջելով թուրքական զորքերի հրամանատարությանը տրամադրել Անդրանիկրապոլ—Երևան—Ջուլֆա երկաթուղագիծը։ Այդ չկատարելը ահիմնավորմամբ էր իրանում անգլիացիների գործողություններին հակազդելու նպատակով վիճակ ստեղծելու առնհրամեցություամբ։ Միևնույն իրականում դա նշանակում էր ամբողջ Հայաստանը հանձնել թուրքական նվաճողների հոշոտմանը։

Անդրկովկասյան պատվիրակությունը բազմով պատասխանեց այդ պահանջին։ Բայց նա, իհարկե, չէր կարող կասեցնել թուրքական հորդաների առաջխաղացումը, որոնք հարձակման անցան Անդրանիկրապոլի վրա՝ Բաքվի վերջնագիրը ներկայացնելուց անմիջապես հետո։ Մայիսի 15-ի առավոտյան թուրքական զորքերը Անդրանիկրապոլի շրջանում անսպասելիորեն հարձակում գործեցին հայկական կորպուսի վրա։

Հայկական կորպուսի հրամանատար գեներալ Նազարբեկովը թուրքերի կողմից Անդրանիկրապոլի գրավման մասին իր հաղորդման մեջ մատնանշում էր, որ թուրքական զորքերը ամենաանամոթ կերպով խախտեցին զինադադարը և, առանց որևէ նախազգուշացման հարձակման անցնելով, մայիսի 15-ին գրավեցին Անդրանիկրապոլը։ Թուրքերի ոտնատակում հարձակումը կատարեցին հայկական զորամասերի շարքերը և նրանք սկզբին անկանոն ձևով նահանջել՝ հանգուցորդին թողնելով մարտական ոչ մի նշանակություն և պարենի բոլոր պաշարները։ Անդրանիկրապոլի կռվատեղ մեջ մրցող զինվորներից չատերը փախան Քիշլիա [1]։

Անդրանիկրապոլի կռվատեղ հրամանատարի հաշվետվության համաձայն, քաղաքը հանձնելուց հետո, զինվորների զանգվածային դասալքության հետևանքով ճակատում զորքեր գրեթե չէին մնացել։ 1-ին, 4-րդ, 7-րդ և 8-րդ հրաձգային գնդերը լրիվ էին իրենց դիրքերը։ Դրանցից յուրաքանչյուրում հաշվվում էին ընդամենը 20—40 հոգի։ Հրաձգային 3-րդ և 5-րդ ամբողջ գնդերում մոտ ընդամենը 100 զինվոր [2]։ Մուսավատի և էմիրխանի դավաճանների ոտնձգությունը թուրքերի կողմից Անդրանիկրապոլը գրավելուց հետո չատ կարճով էվակուացվում էր։

1 ԼՂՄԻ կոմս, ֆ. 200, ց. 18, թ. 19—20։

2 Նույն տեղում, թ. 44—48։

Ալեքսանդրապոլի անկումից հետո, երբ Հայկական զորքերը նա քաշվեցին Արփաչայից ու երկաթուղագծից այս կողմը, Հայկական հետևակի զորքերը հնարավոր ուշադրություն չէին դարձնում Ղարաքիլիսայի ու Կռնանի նապարդնվի բնակչության վրա։ Հայկական զորամասերի վիճակը չափազանց ծանր էր։ Առնակում իշխում էր կատարյալ անկազմակերպվածություն։ Այդ սրամագրության տակ գրված հրամանը ամենանպատակահարմար էր,— հաղորդում էր նապարդնվը,— ներկայացած զորքերի ապահովման և ամեն առնական պարենով։ Էվակուացիան ժամանակին կազմակերպելու անհնարինության, զորամասերի կատարման և Կարսում ու Ալեքսանդրապոլում շարժական կազմի անբավարար լինելու, ինչպես և այդ երեք հիմնական քաղաքում Հայկական պաշարները գրավելու հնարավորով, հրամանատարության տակ մնացած մարտական, իրային, պարենային ու ֆուրաժային պաշարները բոլորովին անձեռնմխելի էին։ Մեր զորքերը գրեթե հասել էին նախապես նաշանված ժայրահիզ կետերին, հարկ է ընդունել, որ մեր դրությունը, առանց երեք օրով ոգնության, անելանելի է, պատերազմի հնարավոր շարունակումը քաղաքի հետ անհնարին է դառնում [1]։

Այս բոլորը քաջ հայտնի էր Քուրքական զավթիչներին, որոնք մարտի 26-ին Բաքվում գտնվող անգլիական հանրապետության պատվիրակության նոր վերջնագիր ներկայացրեցին։ Ինչպես և նախընթաց, Քուրքական հրամանատարությունը պատրվակ գտավ իր ագրեսիվ նոր գործողությունները արդարացնելու համար։ Այդ նա ջանքանում էր գրավել Ալեքսանդրապոլը և մինչև Քուրքիա գնացող ամբողջ երկաթուղին, նա որպես պատրվակ մատնանշում էր գնդի Իրան՝ անգլիացիների գնդ զորքեր փոխադրելու անհրաժեշտությունը։ Բայց հենց որ Քուրքերը հասան այդ նպատակին, ոչ մի Քուրք գինվոր չուղարկվեց Իրան։ Գրավելով Հայաստանի անբնաղրիայի մեծ մասը, Քուրքերն այժմ ձգտում էին նվաճել ոչ միայն Անդրկովկասը և Հյուսիսային Կովկասը։ Հնարավոր բնակրվելիքների համար որպես պատրվակ նրանք այժմ հորինեցին հնդիակ այն մասին, թե «Հայերը հազարավոր Քուրքեր ու մահմեդականներ Բաքվում ու նրա շրջակայքում կրում են անխիղճ ավազակների» այրողիս կոչված հեղափոխականների այրողնոս յաւերը [2]։ Իրենց հավատացիքներին օգնելու համար Քուր-

---

1 ՀՍՍՌ ԿԳԱՄ, ֆ. 200, գ. 12, թ. 21—22։ Ամբողջ Հայաստանի գավթման Քուրք ագրեսորների կողմից խանգարելին մասին տե՛ս Բաքու-Ալեքսանդրի և Ղարաքիլիսայի համանդովրական հեռագրատոմարները, որոնց մասին գիտողի տողեր

2 Նույն տեղում, գ. 11, թ. 22։

քանի վիրչնագրում ասուց էր քաշվում Անդրկովկասի երկաթուղային այդ գծերը Թուրքական զորքերի տրամադրության տակ դնելու պահանջը և Օսմանյան կայսրության ու անդրկովկասյան հանրապետության միջև բնական սահմանի նոր սխեմաներ առաջադրելը։

«Սահմանների ուղղման տակ ենթադրվում էր Օսմանյան կայսրությանը անհապաղ միացնել Նախիջևանի գավառը՝ Ներսոյան Օրդուբադը, Շարուր-Դարալագյազի գավառի կեսը, Սուրմալուի ամբողջ գավառը, Էջմիածնի գավառը, Երևանի գավառի կեսը, Ալեքսանդրապոլի գավառի մեծ մասը՝ Ալեքսանդրապոլ քաղաքով և Ախալքալաքի ողջ նահանգը։ Այս վիրչնագրին պատասխանելու համար Թուրքական պատվիրակությունը Բաքումում 72 ժամ ժամանակ ուզեց՝ սկսած մայիսի 28-ի երեկոյան ժամը 8-ից։

Թուրքական նոր վիրչնագիրը մահացու հարված էր Անդրկովկասյան սեյմին։ Այսուհետ ամբ պայքար բորբոքվեց վիրչնագրին պատասխան տալու հարցում։ Մուսավաթականները գտնում էին, որ պետք է այն անհապաղ ընդունել, գաղնակցները լրիվ մերժում էին Թուրքական պահանջները, իսկ վրացական մենշևիկները ձգտում էին Թուրքիայի հետ խրենց համար ձեռնտու հաշտության պայմանների հասնել հայկական տերիտորիաների հաշվին։ Այդ տարաձայնությունները երկար ձգան Բաքումի կոնֆերանսի հենց սկզբում։ Տակավին Թուրքերի կողմից նոր վիրչնագիր ներկայացնելուց առաջ սեյմի պատվիրակության տարբեր ֆրակցիաները իրարից գաղտնի անպարտա բանակցություններ էին վարում նպատակի հետ։

Սեյմի արտաքին ու ներքին քաղաքականության սնանկության հետևանքով վիրչինս ստիպված էր մայիսի 26-ին ընդունել որոշում, որով ասված էր հետևյալը. «Քանի որ պատերազմի ու խաղաղության հարցում անդրկովկասյան անկախ հանրապետությունը առնչվում ժողովուրդների (այսինքն՝ սեյմում ներկայացված ֆրակցությունների— Ե. Ս.) միջև ի հայտ եկան տրամատական տարաձայնություններ, որոնք հետևանքով անհնարին է դառնում Անդրկովկասի անունից հանդես եկող մեկ հեղինակավոր իշխանության գոյությունը, սեյմը հատատում է Անդրկովկասի մասնատման փաստը և իր լիազորությունները ցած է դնում [1]։

---

1 «Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии», № 162. Վրացական պատմչն խորհուրդը մայիսի 26-ին Վրաստանը հրավիրեց ռուսական հանրապետության։ Մայիսի 28-ին Բիթլիսում կռնվող Հայկական ինքնուրույն պատմչն խորհուրդը Հայաստանը հայտնեց հայկական հան-

Օգոստոսի Անդրկովկասի անկառավարից և առանձին հանրապետություններին հասցված զարուց, թուրքական զորքերը շարունակում էին իրենց հարձակումը Լոռիաստանի ու Վրաստանի սահմանագծում։

Վրացական մենշևիկները Վրաստանի անկատ հանրապետություն հռչակելուն չեն այն պատճառով, որպեսզի կարողանան թուրքերի հետ անպատատ բանակցություններ սկսել։ Այդ կապակցությամբ նոյ ժողովանիան զինվորեն հայտարարեց, որ մեզի հայերը խնդրվում են, սակայ վրացիները պարտավոր չեն նրանց հետ միասին խնդրվել... Վրաստանը սակայ չէ թուրքերի սիրապետության տակ գոնվել, իսկ հայերը բնաջնջել են պրան, և եթե մահմեդականները անկատվում են Անդրկովկասից, Վրաստանը կգնա նրանց հետից [1]։

Այս արատահայտությունը խիստ բնորոշ է. նա վկայում է այն մասին, որ Անդրկովկասի ազգայնական կուսակցություններն՝ մենշևիկների, դաշնակների ու մուսավաթականների միջև ա՛լ մի համերաշխություն ու միասնություն չկար։ Նրանցից յուրաքանչյուրը ձգտում էր փրկվել իր հարևանի հաշվին։ Վրացական մենշևիկները հույս ունեին թուրքական զավթիչներից ազատվել՝ ամբողջ Լոռիաստանը նրանց հանձնելու միջոցով։

Ա ս. Ե ա հ ո վ յ ա ն ը բանվորների, գիւղերների և նավաստիների Բաքվի սովետի և Բաքվի գավառի մուսուլմանական պրոլետարական գնդաստանների համագումարի միացյալ հանդիսավոր նիստում 1918 թվականի մայիսի 29-ին արտասանած իր ճառում անդրադարձ արեին գամենց վրացական մենշևիկներին՝ նրանց գաղտնական վարքագծի համար.

«Վրաստանի անկախության հայտարարումը վկայում է մենշևիկների նոր սերտոդեության մասին։ Դա անկյուցին նյք չէ առնվում գրությունից։ Դա գաղտնական մի նոր փորձ է հանգնել Վրաստանի հարևան հայ ժողովրդի,— անդրադարձրեց, անամոթ գաղտնություն։ Նրանք ծանր վիճակ ստեղծեցին Անդրկովկասում ու այժմ չգիտեն իրենց ձեռքերը [2]։

Թուրքական եղեռնագործներն ամենևին էլ մոտիկ չէին տալարարվել միայն Լոռիաստանի գրավումով, որի վրա հույս էին գրել վրացական մենշևիկները։ Ենվերը գտնում էր, որ նրան առանց դժվա-

---

բարեկամության և տնտեսական կապակցության հաստատության մասին։ Մայիսի 27-ին մուսավաթականները Անդրկովկասին առաջարկեցին հանդիպաժողով, որի կազմակերպությունը հանձնարարվեց Գյանջայում (Ելիզավետպոլ)։

1 ՀԱՀԱ կոդ, ֆ. 200, ց. 28, գ. 101։

2 Ա ս. Ե ա հ ո վ յ ա ն, երկեր, հ. 2, էջ 221։

թուրքիան կհայտնվի հափշտակիչ ոչ նվիկաթը, այդ թվում և Վրաստանը։ Ինչպես Չխենկելու (որն այդժամ անկախ պատվիրակության նախագահը չէր, այլ գլխավորում էր Վրաստանի ժողովրդական կառավարության պատվիրակությունը) հայտարարությունը այն մասին, որ մայիսի 26-ի վերջնագիրը հնարավոր չէ կիրառել այդ նորաստեղծ կառավարության նկատմամբ, հայտնի է։ Հայտնի է նաև Համաձայնվից վերջնագրի ժամկետը երկարաձգել միայն 24 ժամով։ Հայտնի է Չխենկելու միջև տեղի ունեցած երկարատև զրույցներից հետո ժողովրդական կառավարության նախագահ Ն. Ռամիշվիլին մայիսի 31-ի երեկոյան հայտարարեց, որ Վրաստանն ընդունում է թուրքական վերջնագիրը։

1918 թվականի հունիսի 4-ին Բաթումում երկու կողմերի միջև կնքվեց պայմանագիր հաշտության ու բարեկամության մասին։ Այդ պայմանագրի համաձայն, ժողովրդական կառավարությունը ճանաչում էր հայկ-բիչի կողմից մայիսի 26-ին ներկայացված վերջնագրի մեջ նշված սահմանները՝ Անդրկովկասի ու Օսմանյան կայսրության միջև։ Դա նշանակում էր, որ Բուստոսանի ու Քուրքիայի միջև հաստատվում է այն պետական սահմանը, որը գոյություն ուներ մինչև 1829 թվականի Ադրիանապոլսի հաշտության պայմանագիրը։ Այսպիսով, բացի Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը խափանելով զավթած տերիտորիաներից, վրացական ժողովրդական կառավարությունը ետ դարձրեց Ախալքալաքի ու Ախալցխայի գավառները՝ բացի Ախուրի, Արտաշատի ու Ջնգարի շրջաններից։

Այդ նույն օրը՝ հունիսի 4-ին Օսմանյան կայսրության ու ժողովրդական Վրաստանի միջև կնքված լրացուցիչ պայմանագրով վերջինս պետք է անհապաղ ձեռնարկեր իր զորքերի մեծ մասի զորացրմանը։ Նույնիսկ այն սահմանափակ զինված ուժերը, որոնք Վրաստանին թույլ էր տրվում պահել, վերջինս պետք է զինամթերային խայտառակներից միջև բացեիբաց քան թուրքական հրամանատարության հսկողության ներքո։ Ընդ որում, Վրաստանի սահմանների պաշտպանությունը թուրքական հրամանատարությունն իր վրա էր վերցնում։ Վրաստանի կառավարությունը համաձայնվում էր այն բանի հետ, որպեսզի թուրքական բանակը ամեն կարգի ռազմական փոխադրամիջոց ու զորքերի անցափոխումներ կատարի Վրաստանի երկաթուղագծերով։ Այդ փոխադրումները պայմանավորված էին զբաղեցրած կայաններում թույլատրվում էր թուրքական զորքերի ներկայությունը։

Այդ նույն չորացուցիչ պայմանագրի հիման վրա վրացական կառավարությունը պարտավորվում էր ոչոչացնել վիճակում պահել ճանապարհները, չարժական ու անչարժ կազմը, արագ կերպով նորոգել բոլոր վնասվածքները, որոնք կարող էին առաջ գալ պատահական ձևով կամ կանխամտածմամբ [1]։

Այս սորկացուցիչ համաձայնագրերը ստորագրելով, վրացական մենշևիկները փաստորեն երկիրը գնում էին քաղաքական ու տնտեսական լրիվ կախվածության մեջ Օսմանյան կայսրությունից և վերածում այն երկաթուղային գավթիչների պլացդարմի։ Բացի դրանից և այնուհետ տվչատական իշխանությունը վերացնելու համար։ Պետք է նշել, որ այդ բանին բացահայտորեն ձգտում էին հենց իրենք՝ վրացական մենշևիկները։

Թուրքական վերջնագիրը բնորոշվեց նաև նորանգամ գաղնակցական կառավարության կողմից։ Թուրքական գավթիչները Հայաստանի վրա փաթաթեցին նոր, առավել ծանր պայմաններ։ Նոյնի 4-ին Բաքվում թուրքական ու գաղնակցական կառավարության պատվիրակությունների միջև կնքված «Հայաստանի և բռնկումության պայմանագրի համաձայն, բացի Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի խախտումից հետո գավթած մարզերից, Թուրքիան իլում էր իր օգտին նաև այն տերիտորիաները, որոնք պայմանագրը կնքելու ժամանակ գրավված էին թուրքական զորքերի կողմից։

Օրհանի նահանգից Թուրքիային անցան Մուրմալուի ողջ գավառը, Ալիքսանդրապոլի և Էջմիածնի գավառների մեծ մասը և Օրհանի ու Շարուր-Դարալագյազի գավառների փոքր մասը։ Վենկախա Հայաստանի տերիտորիան կազմելու էր 9000 քառ. կմ. տարածություն՝ ընդարձակ ու ամայի շրջաններում (նոր Բայազետի շրջանը՝ բացառությամբ Բասարգեչարի Հարավ-արևելյան մասի, Օրհանի, Էջմիածնի ու Ալիքսանդրապոլի շրջանների մի մասը)։ Այդ տերիտորիայի վրա բնակվում էին 330 հազար հայ, 80 հազար մահմեդականներ (դրանցից՝ 5000 քրդեր), 5000 եզդիներ և 6000 այլազգիներ, բնակչությունը՝ 321 հազար մարդ։ Այսպիսով, հայկական ազգաբնակչությունը այդ փոքրիկ տանկախ Հայաստանում կազմում էր ընդհանուր ազգ հայ ազգաբնակչության բնակչության $^1/_8$ մասը [2]։ Ընդ որում, այդ տերիտորիայի վրա հավաքվել էին գաղթականները, որոնց քիվը գերազանցում էր տեղի ազգաբնակչությանը։ Նրանք չունեին ապաստարան, ոչ էլ գոյության որևէ միջոց և

---

[1] «Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии», № 176.

[2] ՄԱԻ-ի հայկական ֆեդերալ արխիվ, ֆ. 88, գ. 1227, թ. 14։

սովամահության եզրին էին գտնվում։ Արեմտյան Հայաստանից Անդրկովկաս փոխած գաղթականների ընդհանուր թիվը կազմում էր 300 հազար մարդ։

Այսպիսով, Թուրքական զավթիչները Անդրկովկասից պոկեցին 38 հազար քառ. կմ տարածություն՝ մեկ միլիոն 250 հազար ազգաբնակչությամբ։ Դրանից Վրաստանը կորցնում էր 10 հազար քառ. կմ. տերիտորիա՝ 350 հազար ազգաբնակչությամբ, Հայաստանը՝ 28 հազար քառ. կմ.՝ 900 հազար ազգաբնակչությամբ։ 38 հազար քառ. կմ. տարածությունից 12 հազար 421 քառ. կմ. կազմող տերիտորիան՝ 655 հազար ազգաբնակչությամբ Օսմանյան կայսրությանն էր անցնում Բաքվի պարմանագրով։ Ընդամենը նրբաքուրքը Անդրկովկասից հափշտակեցին նրա տերիտորիայի 20,6 տոկոսը և ազգաբնակչության 18,5 տոկոսը [1]։

Սակայն այդքանն էլ չբավարարեց թուրք զավթիչներին։ Ինչպես վերը նշվեց, նրանք ձգտում էին նվաճել ողջ Անդրկովկասը և Հյուսիսային Կովկասը։ Այն բանից հետո, երբ թուրքերին հաջողվեց Բաքվում վրացական մենշևիկներին ու դաշնակներին պարտադրել վերը հիշատակված ստրկացուցիչ համաձայնագրերը և դրանց հիման վրա Անդրկովկասի գլխավոր նրբաքուղեծերը իրենց ձեռքն առնել, թուրքական նվաճողները գտնում էին, որ ողջ նրբրամասի գրավումը այդքան հեշտ իրականացվելիք մի խնդիր է դառնում։ Ուստի և թուրքական զորքերը շարունակում էին շարժվել դեպի Անդրկովկասի խորքը՝ երկու ուղղություններով՝ Ալեքսանդրապոլ—Ղարաքիլիսա—Քիքիխ և Ղարաքիլիսա—Դիլիջան—Ագստաֆա—Բաքու։

***

Անդրկովկասի նկատմամբ նրբաքուրքերի նվաճողական պլանները չէին համընկնում նրանց գաղնակիցների՝ գերմանական իմպերիալիստների մտադրություններին հետ։ Վերջիններս իրենց էին ձգտում իրենց տիրապետությունը հաստատել Վրաստանում ու Ադրբեջանում, իրենց ձեռքը գցելով, այդպիսով, վրացական մանգանն ու պղինձը և Բաքվի նավթը, որի կարիքն այնքան սուր կերպով զգում էր Գերմանիայի ռազմական արդյունաբերությունը։

---

1 Զապրոев Д. С., К вопросу истории северо-восточных вилайетов Турции. Тбилиси, 1947, стр. 70—71.

Հենց պրահովի էր կազմակում Բիզիայում գերմանական ներկայացուցիչ գեներալ Լիման ֆոն Սանդերսի հիմնական խնդիրներից մեկը [1]։

Թաղամյա պատերազմի հնռանքով գերմանական վերնամիաչի ուժեղ քայքայման ու գերմանական ազդեցության նվազման պայմաններում Բեռլինում որոշվեց կարևոր նշանակություն էին տալիս Անդրկովկասի հումքային ռեսուրսների օգտագործման խնդրին։ Հենց այդ պատճառով էլ ոչ միայն Կովկասը նվաճելու, երկաթուղային պարապցությունների ձգտումը ամենևին էլ հետաու չէր նրանց գերմանական դաշնակիցներին։ Դրանով էր բացատրվում Գերմանիայի ու Թուրքիայի միջև Անդրկովկասի նկատմամբ տարբերվող քաղաքականության հարցում ծագած դիվանագիտական այն սուր պայքարը, որը բռնկվեց Հատկապես Բաքվի կոնֆերանսում։

Բաքվի կոնֆերանսում գերմանական ներկայացուցիչ Լոսովի ներկայությունը, Թուրքիայի ու անդրկովկասյան կառավարության միջև բնաքաղող բանակցությունների իրր որպես միջնորդ հանդես գալու նպատակով, բացատրվում էր հենց նրանով, որ Գերմանիան ցանկանում էր Թուրքիային խանգարել իրագործելու Անդրկովկասի նկատմամբ ձգտվող պլաններըւ Որ այդ հանգամանքը, իրոք, հետևում էր վերոհիշյալ տարաձայնությունների, անմիջապես նշեց նոյ Ժորդանիան. «Գերմանական պատվիրակության ժամանումը Բաքու,— ասաց նա 1918 թվականի մայիսի 25-ի իր ելույթում մեջ,— Թուրքերի համար ամենևին էլ անակնկալ էր, որոնք Անդրկովկասի հետ բանակցություններ գիտում էին որպես իրենց մասնավոր գործը [2]։

Բաքվի կոնֆերանսում գերմանական պատվիրակության ձգտում էր Թուրքերի անհիմնորեն հավակնությունները սահմանափակել Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի Անդրկովկասին վերաբերող հոդվածներով։ Թուրքական բանակի գլխավոր շտաբի պետ Ենվեր փաշան մայիսի 15-ին ուղարկած իր հեռագրում

---

1 Կրև ֆոն Կրեսենցտեյնը մինչև 1918 թվականի վերջը Պոլսում գտնվող բանակի հրամանատարն էր։ Մյուրմանի բնագրությամբ, նա Ռամանյան կայսրության ժ տարվա ազդեցության ժամանակում դարձի ազդեցիկ գերմանացիները. Հանդես բերել նաև զինվածագիտական անհամեմատ կարողություններ (Mehlmann C., Das Deutsche-turkische Waffenbundnis im Weltkriege, Leipzig. 1940, S. 147). Ուշագիր ընթերցողը կրև ֆոն Կրեսենցտեյնին ուղարկեց Բիզիա, որպեց նա հանդես գործունեության ժամանակ գերմանական ագենտության Անդրկովկասում ուժեղացնելու ուղղությամբ։

2 «Борьба» 26. V. 1918 г.

Լուդենդորֆը նրան առաջարկում էր ջենկինս-փաշային անհապաղ կնքով ևս պահել այն պահանջներից, որոնք Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրով սահմանված տերիտորիաներից այն կողմն են անցնում [1]։

Գերմանացիները պարզորոշ կերպով քանկանում էին իրենց ազդեցության տակ պահել Անդրկովկասի այն տերիտորիաները, որոնք տակավին նվաճված չէին թուրքերի կողմից։ Մահաչի թուրքական պատվիրակությունը, զեկավարվելով ջենկինս-փաշայի ցուցումներով, Բաքումի կոնֆերանսում չնրտանգում էր պնդել ողջ Անդրկովկասը թուրքական զորքերի կողմից օկուպացիայի ենթարկելու պահանջի վրա [2]։ Բայց Անդրկովկասի նկատմամբ ունեցած տնտեսական զավթողական ձգտումներից, գերմանական բանակի գլխավոր Շտաբապետարանի բացասական վերաբերմունքը հովհատաբ նվաճելու ենվերի պլանի նկատմամբ բացատրվում էր սովետական կառավարության կարուկ բողոքներով։ Վերջը մեջ բերվեց 1918 թվականի մայիսի 15-ի ՌՍՖՍՀ Արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսարիատի նոտան։ Ենկատած է, որ մայիսի 15-ին Ռևելին տրված հրահանգը զգալի չափով քննադրված էր սովետական կառավարության դիվանագիտական այդ նյութով։

Բայց դրանից, թուրքական խոշոր ուժերի ներխուժումն Անդրկովկաս նկատելիորեն թուլացնում էր գերմանա-թուրքական զորքերի դիրքերը այլ ճակատներում։ Միջագետքում, Սիրիայում ու Իրանում, ուր անգլիացիների ու ամրաց ամրապատվերների ճնշումը գնալով ուժգնանում էր։ Մայիսի 20-ին Լյուդենդորֆը նորից հեռագրեց Ռևելին. «Ես կրկնում եմ իմ պահանջը՝ այն է, որ թուրքերը իրենց ուշադրությունը դարձնեն Պարսկաստանի ու Միջագետքի վրա [3], Մահաչի ներխուժումները բացահայտ անհնազանդություն էին հանդես բերում։ Ամրոզովին կլանված լինելով իրենց ժնեժապետական, զավթողական պլաններով, նրանք ուշադրություն չէին դարձնում Բեռլինից հետզ ստացվող հրահանգների վրա։ Բաքումի կոնֆերանսում Գերմանիայի ներկայացուցիչ Լոսովը հայտարարում էր Լյուդենդորֆին, որ «թուրքերը հատկապես ձգտում են դեպի Բաքվի ու Վլադիկավկազի կողմը, քանի անում են նվաճել ողջ Կովկասը [4]։ Հետագայում Լյուդենդորֆը իր հիշողություններում, ոչ առանց դառնության, գրում էր հետևյալը. «Ենվեր-փաշան ու թուրքական կառավարությունը ա-

---

[1] Mühlmann C., S. 198.

[2] Մ. Շահումյան, երկեր, հ. 3, էջ 221։

[3] Mühlmann C., S. 198.

[4] Նույն տեղում, էջ 199.

վեի չատ մտածում նրանց հովկատում իրենց պոլիտիկական նպատակների իրագործման համար օգտագործելու մասին։ Այդ պատճառով մենք անհամարժեք հակասություն մեր վերաբերմունքը այն նպատակների հետ, որոնք հետապնդում էին թուրքերը...»[1] (ընդգծումը մերն է — Ն. Ա.)։

Մարտի 25-ին Լյուդենդորֆը ստիպված էր հորից դիմել Ֆոն Մեհմին, կոչ անելով նրան իր ազդեցությունն օգտագործել, որպեսզի Թուրքիան գաղտնիքի իր հետագա ռազմական գործողություններն Անդրկովկասում ևս հետևեն, հիշատակելով Ռումինիայի արեմտյան թուրքական 6-րդ դիվիզիայի և Միջագետքում թուրքական 6-րդ բանակի պարտության մասին. Լյուդենդորֆը նախազգուշացնում էր, որ եթե թուրքական կառավարությունը իր քաղաքական ու տեխնիկական ձգտումներից ելնելով հապաղի պաշտպանելու իր սեփական տերիտորիան և ամեն համար զինվորություններ հատուցի Կովկասում, որտեղից մենք կարող էինք հանգիստ զոլ անցյալների դեմ, ապա նա չպետք է հուսա, որ մենք կարող ենք մեր հաշվին հետագայում նրան վերադարձնել իր սեփական տերիտորիան»[2]։

Այդ պահանջների էնվեր-փաշան պատասխանում էր կեղծ բացատրություններով, որ իբր թուրքական զորքերի առաջխաղացումն Անդրկովկասում անհրաժեշտ է բոլշևիկյան ագենտների տարածման վտանգը կանխելու, ինչպես նաև երկրամասի մահմեդական ժողովուրդների ներսում հակահեղափոխական ուժերին վերջ դնելու համար, մի բան, որին Թուրքիան չի կարող անտարբեր նայել[3]։ Ըստ որում թուրքական վիճակագրական գերմանա-թուրքական հարաբերությունների սրման ամբողջ մեղքը բարդում էր գերմանական բանակի գլխավոր հրամանատարության վրա։

Ցափազանց կարուկ ու սպառնալից տոնով Լյուդենդորֆը գրում էր Էնվեր-փաշային հետևյալը. «Քեմ քանկանում ձեզնից թաքցնել իմ զարմանքը այն կապակցությամբ, որ իբր գերմանական հրամանատարությունն է գործել հովկասում մահմեդական տարածքային պահանջների պատճառը։ Թուրքիան իրեն ինքնուրույն ձևով է պահում՝ ուշադրություն չդարձնելով գաչնակիցների և Բրեստում կնքված պայմանագրի այն հոդվածների վրա, որոնք վերաբերում են Անդրկովկասին։ Գերմանիան արդեն մատնանշել է նման գործողությունների հետևանքները... և եթե Թուրքիան չհարգի Բրեստի պայմա-

---

[1] Людендорф, Мои воспоминания о войне 1914—1918 гг. т. 2, М., 1924, стр. 187—188.

[2] Mehlmann C., S. 198—199.

[3] Նույն տեղում, էջ 199։

նպատակ գծված սահմաններից. Գերմանիան իրեն կվնասարհի հնազանդ գործոցությունների ապստամբությունը։ Գերմանիան չի ճանաչում Թուրքիայի ու անդրկովկասյան պետությունների միջև կնքված այն պայմանագրերը, որոնք ստորագրվել են՝ չբացառելով Գերմանիային, Ավստրիային ու Բուլղարիային [1]։

Ելնելով ոչ մի գիջողականության հանգես չբերելը, ուսմի և Լյուդենդորֆը Բաքվում կոնֆերանսից ետ կանչեց գերմանական ներկայացուցիչներին։ Բնոյինում ոչ միայն չէին ուզում ճանաչել երիտթուրքական կառավարության կողմից Հայաստանին ու Վրաստանին պարտադրված համաձայնագրերը, այլև վրացական ժողովներին ու գաղնականներին ամեն կերպ դրդում էին հրաժարվել դրանք վավերացնելուց։ Բաքվում կոնֆերանսում հայկական հատուկ պատվիրակության նախագահ Համո Օհանջանյանը, որը Բեռլին էր ուղարկվել գերմանական կառավարության հետ բանակցություններ վարելու նպատակով, այնտեղից հաղորդում էր Երևան հետևյալը. «Գերմանիան արդեն պայմանագիր է կնքել Թուրքիային, որ նա Բաքվի պայմանագիրը չեղյալ է համարում, հետևապես ո՛չ մի խոսք չի կարող լինել նրա վավերացման մասին (Հայաստանի կողմից— Ե. Ա.)» [2]։

Ոչ Լյուդենդորֆի հետապնդերը, ոչ էլ՝ առնչվող պրուքյան լրտեսությունը հիշեցնող գիմումները թուրքական հրամանատարության կողմից, ի վիճակի չէին խանգարելու Թուրքերին՝ նվաճելու ողջ Անդրկովկասը։ Հինգերորդը սպիտված էր միջամտելու այդ կոնֆլիկտին։ Հունիսի 8-ին ուղարկված հեռագրում նա ենվերից կատեգորիկ կերպով պահանջում էր դադարեցնել Անդրկովկասի այն տերիտորիաները, որոնք թուրքական զորքերը գրավել էին ի խախտումն Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի և միջազգային ու Հյուսիսային Պարսկաստան փոխադրել Անդրկովկասում գտնվող թուրքական բոլոր ուժերը [3]։

Սակայն այս պահանջն էլ մերժվեց Մոսկվայի կառավարող շրջանների կողմից։ «Առաջին անգամ,— գրում է Մյուլմանը,— գերմանա-թուրքական քառամյա հզորության ընթացքում հարաբերությունների խզման վտանգ առաջացավ՝ կովկասում տարվելիք քաղաքականության հարցերում առկա հակասությունների պատճառով։ Կովկասում գտնվող գերմանական ու թուրքական զորքերը իրար նկատմամբ քշնամաբար էին տրամադրված։ Ըզան փոխա-

---

1 Mehlmann C. S. 200.

2 ՀԱՀՊ կոդ, թ. 200, ց. 1, գ. 16, թ. 39—45.

3 Mehlmann C., S. 201—202.

դարձ հրամայելու գնգրեր, գերմանական պահակները գերի վերցվածներին քարկոծել են։ Դրանք բացատրում էին այն պատճառով, որ պատերազմի հետևանքով մեկուսացած լինելով, որը բացատրվում էր պատերազմի մյուս ճակատներում առկայված լարված իրադրությամբ [1]։

Հունիսի վերջին Բրոդի բանակի գլխավոր հրամանատար Վեհբր-փաշան եւս կանչվեց և նրա տեղը նշանակվեց Էսատ-փաշան, որը գնդապետ Լիման ֆոն Սանդերսի հրամանատարության ներքո կռվել էր Դարդանելի թերակղզում և անդրադարձել այնտեղ գերմանական սպաների հետ։ Սակայն այս միջոցառումները դաշնակիցների միջև պատահական վատնդը չվերացվեց, այլ միայն որոշ ժամանակով հետաձգվեց։ Գերմանացիները, ինչպես և նախկինում, ձգտում էին իրենց ձեռքը գցել Անդրկովկասի նավթային հարստություններըւ Իսկ թուրքերը բացահայտորեն այդ էին գրել իրենց վրա, քանի նրանք խոսքով հաշտարարում էին, որ հրաժարվել են այդ քաղաքի նկատմամբ ունեցած հավակնություններից [2]։

Թուրքական հրամանատարությունը, հենվելով կովկասում հնարավորացված իր ուժերի հանգչական քվանտի գերակշռության վրա՝ գերմանական փոքրաքիվ զորքերի նկատմամբ (առ 1918 թվականի սեպտեմբերի 20-ը Վրաստանում հաշվվում էին ընդամենը 214 գերմանական սպաներ ու 5050 զինվորներ) [3], չարունակում էր զարգացնել իր հարձակումը Գյանջա—Բաքու ուղղությամբ։ Գերմանացիները քան հնարավորին ձգտում էին ամեն ոչ ուղղակի խոչընդոտել, սպաս տալ ժամանակավորապես կասեցնել թուրքերի առաջխաղացումը դեպի Բաքու։

Թուրքական ռազմական պատմաբանները հետագայում բազմիցս մեղադրել են գերմանացիներին այն բանի համար, որ նրանք 1918 թվականին, թուրքերի Անդրկովկաս ներխուժման ժամանակաշրջանում, վերջիններիս խոչընդոտներ են հարուցել։ Այսպես, այդ ինտրիգների մասնակից գնդապետ Ռյուշտյուն իր աշխատության մեջ մանրամասն նկարագրելով թուրքական 5-րդ դիվիզիայի հարձակումը Բաքվի վրա, մատնանշում է հետևյալը.

«Գերմանացիները մեր դաշնակիցներ չէին իրենց կովկասյան բազաքականության մեջ։ Նրանք կովկասյան գործերում ամեն բանի համար հատուկ դժվարություններ էին առեղծում և մեր դեմ գրգռում կովկասի ժողովուրդներին՝ վրացիների դեմ սկսավորությամբ։

---

1 Mühlmann C., S. 205.

2 Նույն տեղում։

3 Նույն տեղում, էջ 210։

«Գերմանիան,— գրում էր այնուհետև Իլյուշոյուն,— չէր քանկանում սամաններին ձեռքում տեսնել Կովկասի ամենաբերր ու նավթով հարուստ քաղաքը՝ Բաքուն [1]։ Նա ընդգծում էր, որ «Գերմանիան խնդրում էր Կովկասում ինքնուրույն՝ Թուրքիայից անկախ քաղաքականություն վարող ինքնուրույնություն նա հանձներ իր հավատարիմ գաղնակիցների՝ սամաններին համար վճռին ասպիսանի անհապաղ ու ժամր ժամանակ։ Նա խանգարում էր սամանյան զորամասերի, ռազմական հանգերձանքի, առանձին սպաների և այլ անձնավորությունների անցնելը Բաքու—Բիքյիա—Գյանջա երկաթուղագծով։ Արշավանքը դեպի Բաքու որոշ ժամանակով հետաձգվեց գերմանացիների անհապարդ ազատության պատճառով [2]։

Ջունենալով բավարար ուժեր Բաքվի գրավման գործում Թուրքերից առաջ անցնելու համար, գերմանական գլխավոր հրամանատարությունը նոր ընդման գիմեց։ Օգոստոսի 4-ին Լյուդենդորֆը հեռագրում էր Էնվեր-փաշային, որ եթե նա անմիջապես չդադարեցնի Թուրքական զորքերի հարձակումը Բաքվի վրա և նրանք նախկին գիրքերին չվերադառնան, ապա գերմանական հրամանատարությունը ստիպված կլինի կասեցնել նրանց ռազմական ներկայացուցիչներին նա կանչի Թուրքական բանակի գլխավոր հրամանատարությունից։ «Ես,— շարունակում էր Լյուդենդորֆը,— չեմ հանդուրժի, որպեսզի Թուրքական պատասխանատու անձանց բացահայտորեն ոտնատակրում վարքագծի պատճառով Բուսաստանի հետ նոր պատերազմի վտանգ առաջ գար [3]։

Գերմանական ռազմամոլները խնդրում էին գրում արտգործն ամրապնդվող երիտասարդ սովետական Հանրապետության հետ բանակցու վտանգից, որը, ինչպես ասում էին, վճռականորեն թողնում գերմանական իմպերիալիզմի կրասեր պարտնյորների՝ Թուրքական նվաճողների կողմից Անդրկովկասում ձեռնարկված ինտերվենցիայի գեմ։ Մասին, երբ 1918 թվականի Հոկտեմբերյան Հեղափոխության հաղթանակից անցան և Համաշխարհային պատերազմի գլխավոր ռազմաճակատում Գերմանիայի համար արհասական վիճակ առաջացավ, գերմանական գլխավոր հրամանատարությունը որոշեց լուրջ կոնֆլիկտ չի Թուրքական պաշնակցի հետ։

---

1 Mirzəy Rəsul, Böyük harbdə Bakı yollarında Qafqaz piyada firqəsi. Bk'= „Askəri məcmuənin tarix kəsmi", İstanbul, il 34, sayı 34, s 221.

2 Նույն տեղում, էջ 61։

3 Mühlmann C., S. 207.

Որը Հյուսիսային Պարսկաստանից ժամանած անպիտան տարրը, ագահելով Հանձների, մենշևիկների ու գաշնակցների գործունեությունից, սկսաստոի Վ-ին պրավիցին Բաքուն, փերմանական հրամանատարությունն անմիջապես փոխեց իր տակտիկան։ Հյուսիսային հրամանով կրնա ֆոն Կրեսենշտեյնի տրամադրության տակ Ուկրոինայից մեծ թվով կռվնա փոխադրվեց մեկ հեծելազորային և մեկ հետևակային բրիգադա։ Մնպտեմբերի կեսերին այդ տարրերը մեծ մասը ժամանեց Վրաստան[1]։ Ընդամենը՝ Բիքիսում մինչ այդ գտնվող 5 հազարանոց բոլտատի հետ միասին այդ ժամանակ Վրաստանում կային շուրջ 15 հազար գերմանական զինվորներ[2]։

Սեպտեմբերի 15-ին Հյուսենդորֆը կրնա ֆոն Կրեսենշտեյնին արձակեց հետևյալ հրամանը. «Անհրաժեշտ է գրոհ նախապատրաստել Բաքվի դեմ և գնդուցել պատրաստ լինելու մասին... Թուրքական զորքերի գամ Ադրբեջանի զորքերի մասնակցություն պետք է լինի միայն այն չափով, ինչ չափով որ դա անհրաժեշտ է հաջողության ապահովելու համար[3]։

Մինչ գերմանացիները զորքեր էին այդ պատրաստություններով, թուրքական զորքերը, արշավամարշով իրենց գաշնակցի պահանջները, շարունակում էին հարձակումը։ Սեպտեմբերի 15-ին թուրքերը մոտ Բաքու և գերմանական զինված հրամանատարությունն, այդպիսով, կանգնեցվեց կատարված փաստի առաջ։ Բաքվի գրավմամբ թուրքերի կռվից, որի մասին կիսոսվի ստորև, ձանր հարված էր Գերմանիայի հետապնդած շահերին Անդրկովկասում։ Ամիսներին Բաքվի նավթին տիրանալու վերջին հույսերը։ Միլյուկովը հաստատում է, որ 1918 թվականի աշնանը տնկատելի դարձավ թուրքական հրամանատարության նպատակ բոլշևիկյան վերաբերմունքը կռվնաում գտնվող իրենց գերմանական գաշնակիցների նկատմամբ։ Նույն-փաշան (Բաքուն ազատագրած թուրքական զորքերի հրամանատարը—Ե. Ա.) միջոցը գնահատել ֆոն Կրեսի, ստացավ՝ ուղիղ ռազմական չինարարության գործին Բաքվում։ Թուրքերը,— բացատրում էր Միլյուկովը,— բոլորովին հարմար չէին նայում գերմանական պլանների հետ Բաքվում[4]։

Անդրկովկասում Թուրքիայի ու Գերմանիայի միջև ահա խոր

---

1 Mahlmann C., S. 210.
2 «История гражданской войны в СССР», т. 3, М., 1958, стр. 238.
3 Mahlmann C., S. 210.
4 Նույն տեղում։
5 Նույն տեղում։

հանապարհների մասին գաշնակցական կառավարության նախագահությունը 1918 թվականի սեպտեմբերին Մոսկվայից հեռագրում էր նրան հետևյալը. «Գերմանիայի ու Թուրքիայի ռազմնական ներկայացուցիչները խոչընդոտում են և իրարից ժամանվում նրանք. կամ Բուլղարստանի արտաքին գործերով, գաշնակիցներ, բայց և միևնույն ժամանակ մրցակիցներ են [1]։

Գերմանա-թուրքական պայքարն Անդրկովկասում տիրապետության հաստատելու համար՝ իր ժամանակին չայն արձագանք գտավ բնչպես թուրքական, այնպես էլ գերմանական մամուլում։ Թուրքական մամուլը իր գոհունակությունն էր հայտնում Անդրկովկասում Գերմանիայի վարած քաղաքականությունից։ Այսպես, Մոսկվայում լույս տեսնող «Վաքթը» թերթը գրում էր. «Մեր գլխավոր նպատակը Անդրկովկասի տարածքների պահպանումն է, Բուստանի ու մեր միջև այնպիսի սահման պատնեշի առնվազն, որը կարողանար կատարել բուֆերի դեր՝ ի դեմս հորատեզի անդրկովկասյան անկախ պետությունների։ Եթե մեր գաշնակից Գերմանիան չուզի իր կոշիկից քուլլ տրված սխալը, ապա այն ժամանակ Թուրքիան ամենազոր պետության վերաբերյալ նրա ամեն հրաշիքները դատարկ խոսքեր կմնան [2]։ Ավելի ուշ, այդ նույն թերթը հաստատում էր, որ «Գերմանիան, քան երեւույթին, մտադիր է մի հարվածով խորտակել այն վատահությունը, որ նրա կոշիկից առիթվել էր հրկար տարիների ընթացքում [3]։

Երիթթուրքերի օրգանը հանդիսացող «Իքդամ» թերթը 1918 թվականի սեպտեմբերի 11-ին գրում էր. «Թուրքիան, որը ժամը զանազան հարաբերություններ է կատարել հանուն ընդհանուր գործի, իրավունք ունի պահանջելու՝ այս անգամ գաշնակիցների շահերը հաշվի չառնելով, պաշտպանել իր սեփական շահերը Կովկասում։

«Ամառնա թերթը մեր խաղաղ քաղաքականությունը Կովկասում վերնագիրը կրող հոդվածում կշտամբում էր գաշնակիցներին այն բանի համար, որ նրանք խոչընդոտներ էին հարուցում Թուրքերին՝ Կովկասի նկատմամբ նրանց պլաններն իրագործելու գործում։ Հոդվածի հեղինակը նշում էր. «Չարդ չկա, որ Թուրքիան տարվի իր գաշնակիցների մոլորություններով։ Նա պետք է ամեն հնարավոր բան անի Կովկասը պրավելու համար...» [4]։

«Պրավդա» թերթն այն ժամանակ մատնանշում էր, որ Կով-

---

1 Архив Грузинского филиала ИМЛ при ЦК КПСС, ф. 2, д. 358, л. 15.
2 Տե՛ս Газ. «Грузинская республика», 18. X. 1918 г.
3 ЦГВИА, ф. 300, оп. 535, д. 288—287.
4 Տե՛ս «Кавказское слово», 12. X. 1918 г., № 194.

ֆաում գերմանական ու թուրքական քաղաքականության մեջ առկա տարաձայնությունները ժամանակ առ ժամանակ ապարդյուն են, քանի որ ամեն անգամ են Կովկասի վերաբերյալ ընդհանուր առանձին համաձայնագրերը [1]։

Հայ լիբերալ բուրժուազիայի ձայնափողը հանդիսացող «Մշակ» ևս գրում էր, որ «Թուրքերի ու գերմանացիների միջև հարաբերությունները բարեկամական չեն։ Գերմանացիներն արհամարհական վերաբերմունք ունեն դեպի Թուրքիը, իսկ թուրքերը գրոհում են, որ գերմանացիները խանգարում են իրենց հարստությունների և նավթի պատճառով իրենց թույլ չեն տալիս գրավել Բաքուն [2]։

Գերմանական «նյութ պարզելու գանձես քայլ»-ը ևս գրում էր, որ Թուրքիան ձգտում է իր տիրապետությունը տարածել Սև ծովի հյուսիս-արևելյան շրջանների վրա՝ բնդհուպ մինչև Կասպից ծովը։ «Նա այնքան ուժեր փոխադրեց Միրիայից ու Միջագետքից,— նշում էր «Մշակը»,— նույն շրջանն ուղարկվելքին նոր Բուսաստանի հետ կնքված հաշտության հետո ազատ մնացած զորամասերը... Թուրքիան պետք է փորձի իր քաղաքականությունը։ Ցի՞ մասնում նա արդյոք, որ մենք մեզ վրա կվերցնենք Միրիան ու Միջագետքը նա նվաճելու բնոր, որպեսզի նրան հնարավորություն տանք շարունակել իր նվաճումները այլ ուղղություններում [3]։

«Նոյնի «Տագնապալուն» գրում էր հետևյալը. «Մենք ոչ գերմանիայում հավանություն չի տալիս Թուրքերի առաջխաղացմանը Կովկասում [4]։

«Ռուսական առաքելության» գերմանա-թուրքական հարաբերությունների կապակցությամբ գրում էր. «Մեզ մենք, որպես Թուրքիայի պաշտպաններ, միշտ գտել ենք Օսմանյան կայսրության մասնատմանը, մենք այդ բանն արեցինք բազդատի երկաթուղու հարցում մեր չհավատարմությունից հետևով։ Թուրքական պետական գործիչները պետք է իմանան, որ Թուրքիայի համար ամենավտանգավոր ճակատները Պարսկաստանի ու Միջագետքի ճակատներն են և որ անհրաժեշտ է նորից նա նվաճել Տրիպոլին, Եգիպտոսը և Բասրայի նավահանգիստը։ Մակայն Թուրքիան իր հայացքն ուղղել է Կովկասի ու Սև ծովի կողմը, նա այժմ, անդրկովկասյան հանրապետությունների հոգերը գրավելուց հետո, ներկայացնում է

---

1 «Правда», 7. VIII. 1918 г., № 167.

2 «Мшак», 21.9.1918, № 191.

3 Sic! «Кавказское слово», 12. X. 1918 г., № 194.

4 ЦГАОР, ф. 1318, д. 619, л. 30.

նոր պահանջներ՝ Ղրիմի, Քավքազի և Ուրմիա լճի շրջանի նկատմամբ... Գերմանիան մտադիր չէ պաշտպանելու բոլոր այն քանկությունները, որոնք կարող են առաջ գալ մեր պաշնակիցների մեջ...»[1]։

Վերը բերված փաստերը ցույց են տալիս, որ 1918 թվականի ամռանն ու աշնանը գերմանական իմպերիալիստների ու երիտթուրքական պարագլուխների միջև առկա էին սուր տարաձայնություններ Անդրկովկասին տիրապետելու համար մղվող պայքարի, ինչպես նաև Միջին Արևելքի ռազմանավթատեղերում պատերազմը վարելու հարցերում։ Ուստի և միանգամայն անհիմն են սովետական առաքելի պատմաբանների պնդումները այն մասին, որ Բաքվի գրավմամբ թուրքական զորքերի կողմից ստեղծ ունեցավ գերմանական իմպերիալիզմի հանձնարարությամբ, իսկ էնվեր-փաշան ու Նուրի-փաշան լոկ գերմանական իմպերիալիզմի գործակատարներն էին[2]։

***

Անդրկովկասի կառավարության հակահեղափոխական գործունեության հետևանքով Անդրկովկասի մի մասն ընկավ Թուրքիայի տիրապետության տակ։ Նրանք գերազանցքին Անդրկովկասը հանձնել գերմանա-թուրքական ներխուժողների հոգեմտանք, միայն թե կարողանան ընդլայնել աշխատավոր զանգվածների հարաճուն հեղափոխական պայքարը, անջատել նրանց Սովետական Ռուսաստանից, որը բազմից իր միջնորդությունն էր առաջարկել, մասնավորապես Տրապիզոնի ու Բաթումի բանակցությունների ժամանակ։ Մյուսում մուսավաթականների պարագլուխներից Ռասուլզադեն իր մի ճառում բացեիբաց ասում էր. «Մենք միայն մենք՝ ազգայնական թուրքերս մոտ, այլև Անդրկովկասի ամբողջ տերիտորիայում տիրող

---

1 Տե՛ս «Кавказское слово», 12. IX. 1918, № 194.

2 Тахарчевский Е. А., Бакинские большевики—организаторы борьбы против германо-турецких интервентов в Азербайджане в 1918 г. Труды Азербайджанского филиала ИМЛ при ЦК КПСС, вып. VI, Баку, 1947, стр. 181. Այդ նույն տեսակետն են պաշտպանում այլ հեղինակներ։ Տե՛ս А. М. Эльчибеков, «Великая Октябрьская революция и победа Советской власти в Армении», Ереван, 1957, стр. 77 և Н. Н. Колесникова, «Из истории борьбы за Советскую власть в Баку», Баку, 1958, стр. 4. Ընդգծ. նույն հեղ. տեսակետն իր պարտավորության է տալիս «История гражданской войны в СССР» դրում։ Տե՛ս հ. 3, էջ 227։

ամեմայն անկեղծությունը (ի նկատի ունի հեղափոխական շարժումները— Ն. Ս.) չի կարող հիշվել մեր սեփական ուժերով. դրությունն էլ ավելի է սասանանում, քանի որ Արևելքից հարձակում են գործում բոլշևիկները՝ մեր գործակից քշնամիների հետ գաղտնակցած՝ ավերածությունն ու վնասչական ոչնչացում թերնով ծուրք ժողովրդին։ Իրերի նման դրության, մեր այդպիսի անպաշտպանության ժամանակ մենք ուրիշ ելք չունենք, քան դիմելու սուրբ միջամտության։ Տվյալ դեպքում մենք կարող ենք ուրախ լինել հանգամանքների այն երջանիկ զուգադիպության համար, որ այսանգ ևիզ սրատաքին ուժը՝ Թուրքիան, մեզ բարեկամ ու եղբայրական ուժ է[1]։

Դրանով էր հենց բացատրվում անդրկովկասյան կոռավարության զավեշտական ու կոպիտ ըլլեհատական քաղաքականությունը Բաքվի կոնֆերանսում և Թուրքական զավթիչներին ամեն կարգի հնարավորություններ ընձեռումը՝ դեպի Բաքու չարժվելու և այնտեղ սովետական իշխանություն սասպելու համար։

Հեղափոխական չարժման պատմության Անդրկովկասում Բաքու քաղաքն էր, որտեղ սասկվին 1917 թվականի հոկտեմբերի 31-ին (նոյեմբերի 13-ին) սովետական իշխանություն էր հռչակվել։ Մահկաց Բաքվի սովետը չիշխան գիրք չէր գրավում քաղաքում, քանի որ նրա հետ կոդք-կոդքի չարունակում էին գործել քաղաքային դուման, մուսավաթական ու դաշնակցական ազգային խորհուրդները, որոնք ունեին իրենց զինված ուժերը և հակահեղափոխական մասնիներ։ «Այդ բոլոր հակահեղափոխական ուժերի առկայությունը,— գրում էր Ե. Ի. Մինոյանը,— որոնք խմբավորվել էին սարբեր ազգություններում, սրսասկարդ չափով դժվարացնում էին դրությունը Բաքվում, Բաքվի սովետին հնարավորություն չէին սալիս ամրանալու։ Պարզ է, որ Բաքվում սովետական իշխանությունը ամրապնդելու համար հարկավոր էր խափանել այդ գուսանկցությունների հակահեղափոխական գործունեությունը[2]։

Մուսավաթական կուսակցությունը և մահմեդական ազգային խորհուրդը, որն իր ձեռքն էր վերցրել իշխանությունը Գյանջայում և Բաքվի նահանգի մի շարք շրջաններում, սասանալով Անդրկովկաս ներխուժած Թուրքական զավթիչների անմիջական աջակցությունը, որոշել էին սասպելել սովետական իշխանությունը Բաքվում

---

1 Տե՛ս Ставровский А. А. Заметки после Октября. Взаимоотношения с Турцией в первой половине 1918 г., М.—Л., 1925, стр. 50—51.

2 «Бакинская организация большевиков в 1917—1918 гг.», տե՛ս «Бакинский рабочий», № 57, 14 марта 1923 г.

և թուրքական հետդահերի համար ճանապարհ հարթել Անդրկովկասի և ողջ Անդրվոլգյան շրջանի համար։ Ժողովրդական կոմիսարների սովետին ուղղված իր նամակում Վ. Ճահումյանը, խոսելով մուսավաթականների և հակահեղափոխական այլ տարրերի գործունեության մասին, գրում էր. «Մեզ համար անհնար է նրանց քաղաքական նպատակները—Անդրկովկասի անջատումը Ռուսաստանից և ինքնուրույն թուրքական հովանավորյալներ—պարզ է, որ նրանց հաջողությունը բացում կտանի դեպի Անդրկովկասի կորուստը Ռուսաստանի համար [1]։

Բաքվի բոլշևիկները քաղաքում սովետական իշխանության հաստատման առաջին իսկ օրերից նոանգուն աշխատանք էին տանում իրենց գլխավոր ուժերը կազմակերպելու ուղղությամբ՝ մուսավաթական հրոսակախմբերի ելույթները սովետական իշխանության դեմ կանխելու համար։ Սովետական ուժերի և մահմեդական հակահեղափոխական ուժերի միջև գինված բախումն անխուսափելի դարձավ։

Բախումների համար ամեն ժառանգ Բաքվի սովետական իշխանության պահպանողը՝ գինվորական ունկու մահմեդական զվարթների գիվիզիան էր, որի գինվորները բնվելիս նավի վրա գնդակահարել էին կոմիսրջանակազմիններին։ Այդ պահպանողը բավարարելու փոխարեն, Բաքվի տարբեր թերթերում արդյունաբեր բնդհատումներ անցի անցան սովետական զորքերի (որոնց հարթերին գտապիտական նավաստիների նավաստիները, սվիլացիոն պարկը, հայկական ազգային զորամասերը) և մահմեդական ազգային խորհրդի գինված ուժերի միջև, որոնց թվում էին նաև նորգին կզզու (Բաքվից հարավարևելք) գերությունից փախած թուրքական պատերն ու սպայական։

Երկու կողմից քաղաքային մարտերին, որոնք շարունակվում էին 1918 թվականի մարտի 30-ից մինչև ապրիլի 1-ը, մասնակցություն ունեցավ 20 հազարից ավելի մարդ։

Բաքվի սովետի կողմում մարտնչում էին հայկական կամավորական բոլոր մասերը, գաշնակցական զորամասերը և մոտ 4 հազար հայ գինվորներ, որոնք ներկ էին ռուս-գերմանական ու պատերազմական ճակատներից։ Գնդի Քիշկինա ու Երևան գնացող ճանապարհները մուսավաթական հրոսակախմբերի կողմից փակվել լինելու պատճառով, նրանք խմբվել էին Բաքվում, զրկված լինելով զենքի միջոցներից։ Իրենց այդ ողբերգական ճակատագրում հայ գինվորները մենակ էին համարում մուսավաթականնե-

---

1 Վ. Ճ ա հ ու մ յ ա ն, Երկեր, հ. II, էջ 144։

բին ու մահմեդական ժողովրդների դիվիզիաները, որոնք նրանց խանդարում էին վերազանալու իրենց հայրենի օջախները՝ Ադրբեջան ու Վրաստան։

Ուստի այդ դիվիզիաները, որոնք մասնակցում էին քաղաքացիական պատերազմին, գոնվելով դաշնակիների ազդեցության տակ, փորձում էին այդ պատերազմին մասամբ ազգային կոտորածների բնույթ տալ։

Միայն բոլշևիկների և նրանց զինված ուժերի՝ կարմիր գվարդիայի (որը բաղկացած էր հայ բանվորներից, ռուսներից ու մահմեդականներից) համառ պայքարի շնորհիվ ազգային պատերազմի հրդեհը տարածվելու վտանգը այդ կերպով վերացվեց։ Նավթահորերը պահպանելու համար բանվորները բնաջնջումից կանխեցին կազմակերպչին։

Բաղաքացիական պատերազմի ընթացքում մուսավաթական հրոսակախմբերն ու զինյալների դիվիզիաները չախչախվելիս, իսկ նրանց մնացորդները փախա շպրտվելին Բաքվից։

Որևէ որ տևող արյունալի կռիվներում երկու կողմից զոհվածների քիվը կազմում էր հարյուրից ավելի մարդ։

Մարտյան կռիվներում մուսավաթական հակահեղափոխական ուժերի չախչախման հետևանքով ամբողջ իշխանությունը Բաքվում և նրա շրջակայքում կենտրոնացավ Բաքվի սովետի ձեռքում։

Հետապնդելով մուսավաթական չախչախված հրոսակախմբերին, սովետական զորքերը գրավելին Լենքորանը, Ջամախին, Շամախու, Գուբայի ու Սալյանի գավառները։ Մուսավաթական այդ շրջաններում, որոնք հարդարվել էր փրկվել հետապնդումից, այդ և մյուս գավառներում սովետական իշխանության դեմ պարտիզանական պատերազմ էին մղում։ Նրանք չարքից զուրս էին քերում երկաթուղագծերը, պայթեցնում կամուրջները, հարձակվում ռուսական ու հայկական գյուղերի վրա՝ սպանդով ու կողոպտիչով խաղաղ ազգաբնակչությանը։

Ջախչախված մուսավաթական ուժերը կենտրոնացել էին Գյանջայում և քուրդական զորամասերի օգնությամբ պատրաստվում էին նոր արշավանք անել Բաքվի սովետական իշխանության դեմ։ Մուսավաթական հակահեղափոխական ուժերին անմիջական նյութական ու ռազմական օգնություն էր ցույց տալիս նաև անգլիական սեյմը։ Ապրիլի 1-ին սեյմի նիստում հատուկ քննարկվում էին Բաքվում տեղի ունեցած մարտյան իրադարձությունները։ Սեյմի մուսավաթական ֆրակցիայի անունից հանդես եկած Մաֆթեյուրգնին պահանջում էր, որպեսզի անհապաղ ինքնապաշտպանական միջոցառումներ ձեռնարկվելին և բոլշևիկները վերացվելին։

Մեկմէ հետագա նիստերից մեկում որոշվեց ապամոնի ու ներքին գործերի մինիստրներին առաջարկել բոլոր միջոցները ձեռք առնել Բաքվի իրադարձություններին չուտափույթ կերպով վերջ դնելու համար՝ Բաքուն գրավելու միջոցով։ Այդ նպատակով Գյանջա՝ մուսավաթական հրոսակներին ուղարկվեց Անդրկովկասյան անմի գլխավոր հրամանատար գնացքը՝ վրացական իշխան Մազլովի հրամանատարությամբ։ Վերջինի գիվիզիան վերափոխելու և ամրացնելու համար մեկմը միջոցներ ու սպառազինություն տրամադրեց։

Բաքվի սովետական իշխանությունն գեմ շարժվում էին նաև Էլիզավետպոլի կովկասի հակահեղափոխական ուժերը, որոնք նույնպես գինավարվում էին թուրքական իմպերիալիզմի գործակալների կողմից։ Այդ գորքերը Նուրպաշայի տակ ապրիլի 7-ին և 8-ին անցել էին Համատ մարտերում բախտախնդիր Բաքվի սովետի ուժերի կողմից։ Ջարդացնելով իրենց հարձակումը, սովետական գորամասերը գրոհով վերցրին Գևորգավանը և Քեմիչ-խան-Շուրան։ Իմամ Գոցինսկին փախավ, իսկ նրա հրոսակախմբերը քիչ ու քան հետո Գյանջայի կողմից մահմեդական գորքերի նրկու նոր էշելոններ շարժվեցին, որոնց հալոցվեց գրավել Ջաշիկարուլ կայարանը, որտեղ ենոտահվում են մուսավաթականների տեղական բանդաները։ Նոր ուժեր են կուտակվում նաև Բաքվից հարավ, Սալյանում, որ եկել էր վերջին գիվիզիան հրետանիով [1]։

Բազաքացիական պատերազմի գժվարին պայմաններում բանվորների, գինվորների ու նավաստիների պատգամավորների Բաքվի սովետը 1918 թվականի ապրիլի 25-ի իր նիստում կազմեց կառավարություն՝ Բաքվի ժողովրդական կոմիսարների սովետ։ Ժողկոմսովետի նախագահ ընտրվեց Անդրկովկասի բոլշևիկների գինվարտ և Անդրկովկասում Սովետական Ռուսաստանի իշխանության ներկայացուցիչ Մոնիան Շահումյանը։ Բաքվի ժողկոմսովետի կազմի մեջ մտան Ադրբեջանի բոլշևիկների ականավոր գեկավարներ Ա. Քափարիձեն, Ի. Ֆիոլետովը, Մ. Ազիզբեկովը, Գ. Կոլպաշնիկովը, Ցա. Զևինը, Մ. Վեդիրովը և ուրիշներ։

Բաքվի սովետական իշխանությունը Անդրկովկասի հեղափոխական բոլոր ուժերին համախմբեց Մեկմի ու համաձայնեցրեց սովետների գեմ։ Նա մերկացնում էր վերջիններիս հակահեղափոխական էությունը և Անդրկովկասի աշխատավորներին մատնանշում անում փրկության միակ ուղին՝ երկրամասում սովետական իշխանության հաստատումը և միությունը Սովետական Ռուսաս-

---

1 Ա ա . Շ ա հ ո ւ մ յ ա ն, Նշված, հ. II, էջ 145։

ական հետ։ Բաքվում սովետական իշխանության հաղթանակի առաջին իսկ օրերից Մոսկվայի հետ սերտ կապ էր հաստատվել։ Մա. Ճահումյանը մշտական համաձայնություն ուներ Լենինի հետ և նրանից ցուցումներ էր ստանում։

Չնայած այն բանին, որ հակահեղափոխական ուժերի և քուրդ-հայատյաց հոդյանների չարունակվող սրշտավանքի հետևանքով ամենուրեք տիրն ու ավերվածություն էին իշխում, Բաքվի պրոլետարիատը ամուր և ռազմի չխնայելով պայքարում էր նավթի հանույթի ավելացման և նրա արտահանման համար՝ Սովետական Ռուսաստանին վառելիքով ապահովելու նպատակով։ Նավթի արտահանումը Բաքվից Սովետական Ռուսաստան ավելացավ օրական 700 հազար փթից մինչև մեկ միլիոն 400 հազար փութ։ 1918 թվականի վերջին ու ամռան ընթացքում Ռուսաստան արտահանվեց 30 միլիոն փթից ավելի նավթ։ Բաքվի սովետական իշխանության պետությանը Սովետական Ռուսաստանին վառելիքով հնարավոր չէր խոչոր բնանրվեցիայի ու ներքին հակահեղափոխական ուժերի դեմ մղվող պայքարում։ Այն աշխատավորից պատերազմի հետևանքով ավերված երկրի տնտեսությունը։

Բաքվի սովետական իշխանությունը, քաղաքացիական պատերազմի կրակում չնկավարվելով Լենինի ցուցումներով, հոտնկոն ջրհեղեղության ժամանակ սոցիալիստական միջոցառումները կյանքում կիրառելու համար ձգտաշնացվեցին բանկերը, նավթային ու ևնարդյունաբերությունը, առևտրական նավատորմը։ Ժողկոմտվիսը դեկրետ հրատարակեց բանկերի ու բնկերի հոդերը բռնագրավելու և գրանք աշխատավոր պետությանը հանձնելու, 8-ժամյա բանվորական օր սահմանելու մասին և այլն։

Հիշյալ սոցիալիստական վերափոխումները կյանքում իրագործելու և Ադրբեջանում ու ամբողջ Անդրկովկասում սովետական իշխանության հաղթական երթն ապահովելու համար Բաքվի ժողկոմատը պինված մեծ ուժերի կարիք ուներ։

«Սովետական իշխանության վերջնական հաղթանակի համար,— ասված է Բաքվի ժողկոմատի դեկլարացիայում,— այդ իշխանությանը ամբողջ Անդրկովկասում տարածելու և վերը նշված միջոցառումները կյանքում կիրառելու համար անհրաժեշտ է չարունակել հաղթականորեն սկսված քաղաքացիական պատերազմը, իսկ դրա համար ամենից առաջ անհրաժեշտ է ունենալ ուժեղ կարմիր բանակ։ Այդ բանակը ստեղծելու աշխատանքը սկսված է, հարկավոր է, որպեսզի այն ավարտման ևս չարունակվի մեծ եռանդով [1]։

---

1 «Бакинский рабочий», № 72 за 1918 г.

Բաքվի սովետի զինված ուժերի կազմակերպումը, որը սկսվել էր տասնվեցի մարտյան իրադարձություններից առաջ, քաղաքական պատերազմի օրերին չափ ու սահման չուներ։

Մուսավաթական հրոսախմբերի չախչախումից հետո, որոնց քիվերին էին կանգնած Ադրբեջանում քոչարկված էքսպանսիոնիզմի թաքահայաց հարձակման անցած թուրքական զորքերը, Բաքվի սովետական իշխանությունը բոլոր միջոցները ձեռք առավ իր զինված ուժերն ամրապնդելու և թուրք-մուսավաթական հորդաների արշավանքը հետզհետե նո՛ւ մղելու համար։ Սովետական իշխանության համար Բաքվում ստեղծված նոր իրադրության կապակցությամբ Ա. Միկոյանը գրում էր. «Մայիսի սկզբին Բաքվի պրոլետարիատի ամեն մի նոր սպառնալից վտանգ ստեղծվեց՝ թուրքերի առաջխաղացումն Անդրկովկասում և արշավանքի նախապատրաստումը Բաքվի դեմ։

Բանակի կազմակերպման և Բաքվի պաշտպանության հարցերը հիմնականն էին այն ժամանակ։ Հսպճնպ կերպով միջոցներ էին առնվելիս[1]։ Բաքվի բոլշևիկյան կազմակերպությունների գնահատականը քաղաքի արդյունաբերական ձեռնարկություններում և այլ կազմակերպություններում, ինչպես և Բաքվի շրջաններում, նույնպես փորձունեցություն էին ծավալել բանվորներին, սովետական կազմակերպությունների աշխատակիցներին ու նախկին հակատրիններին կռվկալ կարմիր բանակի շարքերը ներգրավելու համար։ Պատահականորեն բոլշևիկների կոչին, բանվորներն ու աշխատավոր գյուղացիությունը զանգվածաբար մտնում էին կարմիր բանակի շարքերը։ Այսպես, միլիոնատեր Բաղիևի անքսափ ֆաբրիկայի 500 ադրբեջանցի բանվորներ իրենց պատրաստակամությունը հայտնեցին մեկնելու հակատ և զենքը ձեռքներին պաշտպանելու սովետական Բաքուն։ Մարտնչի «Ռուսնո նավթահանքում կարմիր բանակի մեջ անցամատրվեց նավթագործ բանվորների ամբողջ հրոսով հերթափոխը։ Կասպիական նավաշինարարական գործարանում կարմիր բանակի շարքերն ընդունվածների քիվը կազմում էր բանվորների կեսից ավելին[2]։

Այդ օրերին «Իզվեստիա Բաքինսկովո սովետաս քերթը գրում էր.

«Ճնշողական հակակայան կարմիր բանակի հանդես գալուց հե-

---

1 «Бакинская организация большевиков 1917—1918 гг.», ա՛ե «Бакинский рабочий», № 57, 14 марта 1923 г.

2 Տե՛ս Искандаров М. С., Из истории борьбы коммунистической партии Азербайджана за победу Советской власти, Баку, 1958, стр. 257.

ու բանվորների և սովետական կազմակերպությունների ու հիմնարկների աշխատակիցների մեջ սաստիկ հուզմունք է տիրում, բոլորը ձգտում են գնալ կարմիր բանակի շարքերը, կովի այս վճռական օրերին բոլորը ցանկանում են նրա զորեղ մասնակիցները լինել...

Եռանդը մեկնելին ճակատ, մրուանների... զեկուցվում է հայտնվում պարենի խնդիր առջևում [1]:

Կարմիր բանակի շարքերն էին ընդունվում նաև Ադրբեջանի այն շրջանների աշխատավոր գյուղացիները, որոնց հազիանանկ էր սովետական իշխանությունը: Այսպես, օրինակ, Շամախու գավառում գյուղացիները կամովին կազմակերպվեցին, որը հաշվում էր շուրջ 1000 մարտիկ: Նման կամավոր կազմակերպվեցին նաև Սալյանի, Ղուբայի, Լենքորանի և այլ գավառներում: Գյուղացիներից կազմված կարմիրգվարդիական կամավորները գնում, հանգիստանում ու գիշերվա խիստ կարգ ունեին, նրանք բավարարված չէին նաև հրամանատարական կազմով: «Մուսավատական զորքերի կազմակերպումը,— ասում էր Գ. Կոլպանովը,— մեծապես զեկուցում էր գնդի անբավարար լինելու պատճառով. այն միայն առանում էինք մասամբ զորացրված կամավորներից, մասամբ Ասորեստանից, մի փոքր էլ Տաշքենդից: Զինվորների գրկի կան անգամ էր [2]:

Համավորական հիմունքներով հավաքվել կերպով առաջված կարմիրգվարդիական այդ կամավորը, որոնց մեջ հիմնականում բնդգրկված էին բանվորները, սովետական ծառայողներն ու աշխատավոր գյուղացիները, խիստ անբավարար էին քաղաքական կանանավոր և լավ զինված զորքերի դեմ պայքարելու համար: Քաղաքացիական պատերազմով գրազված Սովետական Ռուսաստանը, որը Հյուսիսային Կովկասը Դենիկինի ու Կրասնովի հակահեղափոխական ուժերի կողմից գրավված լինելու պատճառով անջատված էր Անդրկովկասից, հնարավորություն չուներ իր ուժերի չափով օգնություն ցույց տալ Բաքվի կոմունային: Մինչև Հունիսի կեսերը Բաքուն Սովետական Ռուսաստանից ոչ մի զինված օգնություն չէր ստանում: Իսկ քաղաքական գործիչների և նրանց գործակալների մասավաքական հրահանգներով դեմ մղված համառ պայքարի օրերին Ասորեստանի միջով Ռուսաստանից ստացված օգնությունը խիստ անբավարար էր Բաքուն պաշտպանելու համար: Ոսան Բաքվի ժողովրդական կոմիսարների սովետը ստիպված էր Բաքվի

---

1 «Известия бакинского совета», № 142, 20 мая 1918 г.

2 ЦГАКА, ф. 1, оп. 2, д. 8с, лл. 417—419.

ամենամեծ կռիվներին մասնակցած հայկական ազգային զորամասերը նա մտցնել կովկասյան կորպուսի կազմի մեջ։ Բացի կռվանձնի զինված ուժերի 70 տոկոսից ավելին կազմում էին հայկական զորամասերը։ Հրամանատարական կազմի մի զգալի մասը պաշտոնյական սպաներն էին, որոնց կցված էին բոլշևիկ կոմիսարներ։

Նոսկով Բաքվի սովետական իշխանության կռվում հայկական զինված ուժերի մասնակցության պատճառների մասին, նախ՝ ինչ կովկասյան ճակատի զլխավոր շտաբի պետի տեղակալ գեներալ Կորգանյանը գրում էր, որ չնայած ներքին քաղաքականության հարցերում հայկական զինվորական շրջանների հայացքների տարբերությանը, վերջիններս Բաքվի և նրա շրջանների պաշտպանության գործում բոլշևիկներին գիտում էին որպես իրենց դաշնակիցներ. «Հայերը,— գրում է Կորգանյանը,— անկիսորիալ հավակնություններ չունեին, այլ միայն ամեմանափակվում էին Բաքվի մարզի պաշտպանությամբ, քանի որ Բաքուն քուրդ-քաթարների կողմից գրավվելու դեպքում հայկական խոպոչ ազգաբնակչությանը անխուսափելիորեն կոչնչացվեր Բաքի դրանից, քշնամական ուժերի մի մասի գրավված լինելը Բաքվի ճակատում հեշտացնում էր Հայաստանի ռազմական բնդհանուր դրությունը [1]։

Բաքվի ժողկոմսովետի զինված ուժերի ընդհանուր քիվը հունիսի կեսերին կազմում էր մոտավորապես 15 հազար մարդ։

Մուսավաթական կուսակցության պարագլուխները անհամբերությամբ սպասում էին քուրքական հորդաների Գյանջա գալուն, որպեսզի նրանց օգնությամբ ոչնչացնեն Բաքվի սովետական իշխանությունը։

Այդ տեսակետից վերին աստիճանի բնորոշ է մուսավաթական կուսակցության ականավոր գործիչներից մեկի՝ Ռասուլ Զադեի անկեղծ խոստովանությունը։ Վերջինս խոսելով Մեյմի կազմակերպման և զինվորական հանրապետությունների առեղծվելու մասին, գրում էր, որ Թուրքիայի ու Ադրբեջանի միջև կնքված Բաքվումի պայմանագրի չորրորդ հոդվածի հիման վրա ռազբրբեջանական հանրապետությանը իրավունք ուներ Թուրքիայից պահանջել ռազմական օգնության երկրի անվտանգության ու կարգ ու կանոնը վերականգնելու համար։ Այդ նույն հոդվածի հիման վրա էլ, Ադրբեջանի ազգային խորհրդի անունից և Մեհմեդ Էմինի բնչը՝ արտաքին գոր-

---

1 General G. Korganoff. La participation des Arméniens à la guerre mondiale sur le front du Caucase (1914—1918). Paris, 1927, p. 180—181.

ձերի միջնադարյան անունից, դիմեցինք թուրքական կառավարությանը ռազմական օգնության ցույց տալու պահանջով [1]։

Վրացական մենշևիկների պատրաստվածները ցնծագին դիմավորեցին թուրքական ինտերվենցիան Ադրբեջանում։ Թուրքական զորքերի Բաքվին մոտենալու օրերին Վրաստանի մենշևիկյան կառավարության ռազմական մինիստր Գեորգաձեն Ճաշկերույթի ժամանակ արտասանած իր ճառում նրանց հայտարարեց մարքին [2]։

Թուրքերի կողմից Ադրբեջանի արագ նվաճմանը և Բաքվում ռուսական իշխանության տապալմանը խոշընդոտեցին Հայաստանի ժողովրդական զանգվածները 1918 թվականի մայիսի երկրորդ կեսի մարտերում։ Բայց Ազատյանի և Չոլոքիձեների հերոսական ճակատամարտերը (այդ մասին կխոսվի ստորև) այդ պայքարի հետևանքով թուրքական զորքերը ևս շղթովներին մարտարարեցին և նրանց կողմից Բաքվի գրավման վտանգը վերացավ։ Այդ պատերազմը որոշ ժամանակով նաև ուշացրեց թուրքական արշավանքն Ադրբեջանի վրա։ Իրենց այդ հաղթանակով Հայաստանի ժողովրդական զանգվածները օգնեցին Բաքվի կոմունային՝ մուսավաթական բանգանների դեմ նրա մղած պայքարում, ինչպես նաև ռուսական իշխանության հաղթանակին Ադրբեջանի մի շարք շրջաններում։

Բաքվի մատույցներում կրած ծանր պարտությունից հետո ույեքի գլուխ, թուրքական զավթիչները հունիսի սկզբներին սկսեցին Ալիքսանդրապոլից Ղարաքիլիսայի, Դիլիջանի, Ղազախի ու Ազրաուդիայի վրայով զորքեր փոխադրել Գյանջա։ Նախքան թուրքական զորքերի Գյանջա գալը, մայիսի 27-ին, այնտեղ ժամանեց թուրքական բանակի շտաբը Էնվերի խորհրդական Նուրի-փաշայի գլխավորությամբ։

Նուրի-փաշայի Գյանջա գալու կապակցությամբ նույն Ռասուլ Ջավիդ գրում էր, որ «զանվելով բոլշևիկների հարձակման վտանգի տակ, Գյանջան Նուրի-փաշային ընդունեց որպես երկնքից իջած իր փրկարար հրեշտակին» [3]։

Թուրքական զավթիչները ստիպողաբար ձևացնում էին, որ իբր իրենք «եղբայրական» Ադրբեջանցիներին պաշտպանում են բոլշևիկյան ոտնձգություններից, իրականում, սակայն, նրանք ձգտում էին գաղութացնել ոչ միայն Ադրբեջանը, այլև ողջ Կովկասը։

---

1 Տե՛ս Մուրադով-Ջևդեթովի հիշողության հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 12, ց. 21, թ. 7։

2 «Правда», I/X—1918 г., № 210.

3 ՎԼԿ-ի հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 11, ց. 28, թ. 277։

Ստամբուլում գերմանական դեսպան Ռիխտոֆենը 1918 թվականի հունիսին գաղնիկքական պարտզրություններ Ահարոնյանի ու Նաումովի հետ ունեցած զրույցի ժամանակ, խոսելով Բաքվի վրա թուրքական արշավանքի նպատակների մասին, ուշադրի հայտարարեց, որ Թուրքիան ձգտում է Բաքուն գրավել իր, և ոչ թե Ադրբեջանի համար, որի մասին նա հայտարարել է մուսավաթական կառավարության գիտավարներին։ Բաքվի հետ մեկտեղ նա ձգտում է գրավել ողջ Ադրբեջանը։ Այդ դեպքում Թուրքիան կտարածվի մինչև Վլադիկավկաս [1]։

Թուրքական զավթիչների այդ ծրագրի իրականացմանը խանգարեց Բաքվում և Ադրբեջանի մի շարք շրջաններում հակաթուրքական ազնվական իշխանությունը։ Հենց այդ պատճառով էլ թուրքական հրամանատարությունը Բաքվի դեմ էր կենտրոնացրել մյուս ռազմաճակատներից փոխադրած լավագույն դիվիզիաները։

Անդրկովկասում իր գավթողական պլաններն իրագործելու համար էնվերը Ադրբեջան փոխադրեց Գալիպոլիի, Միջագետքի ու ռումինական ճակատներից 5-րդ, 9-րդ, 11-րդ և 15-րդ դիվիզիաները։ Դրանք Թուրքիայի ընտիր զորամասերն էին։ Հիշյալ դիվիզիաները Ադրբեջան ներգաղթի [2] ու Բաքվում վրաժով։ Այդ չորս դիվիզիաները մոտ կովկասյան առաջին թուրքական կորպուսի մեջ, որը հետագայում՝ ուժեղացնելու նպատակով, կցվեցին նաև 36-րդ և 10-րդ դիվիզիաները։ Թուրքական կովկասյան առաջին կորպուսի բոլոր վեց դիվիզիաները բավարար չափով հագեցված էին հրետանիով, որ ռուսական զորքերը քիչ էին կարելիում, հարատած և ամրացված այլ կետերում։ Բացի նշված դիվիզիաներից, Ադրբեջան փոխադրվեցին նաև Բաքվում հակառակ զորքերը՝ մոտ 5 հազար մարդ, որոնց թուրքական հրամանատարությունը ներգնչում էր, քան իրը պահանգարկը գնդի տուն բնակած է մնալն Բաքվի վրաժով [3]։ Թուրքական բոլոր ուժերի ընդհանուր քիվը 20 հազարից ավելի էր։

Բացի այդ զորքերից, թուրքական հրամանատարությունն արա-

---

1 Տե՛ս ԼՈՍՏ ԿԳՍՐ, թ. 300, ց. 1, գ. 18, թ. 8—20.

2 Իրանից Օրդուբադի վրայով Գյանջա փոխադրված թուրքական զորքերը, որոնց պետությունը էր Քյազիմ-փաշան, հաշվում էին 7 հազար մարդ (մի տեղեկություն՝ մոտ 4 40 հետևակային գնդով (տես «Հերիկոս», 1918 թ. № 104)։

3 Տե՛ս Документы фонда «Историко-революционной войны в СССР», т. II, д. 102, стр. 42—48. Գերմանական սպայական պատվիրատու հարցին ի պատասխան Թուրքական զինված ուժերի մեջ մտնող 42 դիվիզիաներից թուրքական հրամանատարությունը 1918 թվականի սկզբին 10 դիվիզիա փոխադրել էր Ադրբեջան։ Տե՛ս Larcher, p. 592—593.

մագրությանն տակ էր գտնվում նաև ռիչարդի բանակը, որը թուրքական հորդաների կողմից կազմակերպվել էր նախկին ավազակների դիվիզիաներից և Ագրրեցանի պրովինցիաների այն բնակիչներից, որոնց նրանք բռնի կերպով էին բանակ գրավել։

Թուրքական զորքերի փոխադրումը Ագրրեցանն և դրանց կենտրոնացումը Գյանջայի շրջանում ավարտվեց Հունիսի առաջին կեսին, և թուրքական հրամանատարությունը կարգադրություն արեց Բաքվի վրա ընդհանուր հարձակում ձեռնարկելու մասին։

Թուրք-մուսավաթական ուժերի հրամանատարն էր գնդապետ Նուրի-փաշան, որի շտաբը գտնվում էր Գյանջայում։ Նրա քիչ-դրյանքով մահմեդական ազգային խորհուրդը Հունիսի 17-ին յուծարքի ենթարկվեց, և դրա փոխարեն կազմավորվեց մուսավաթական ռեվոլյուցիոն կառավարությունը՝ խանների ու բեկերի ներկայացուցիչ հատ-հատկու գլխավորությամբ։

Հատ-հատկու կառավարության ոչ գործունեությունը ուղղված էր մահմեդական ազգային զորամասեր կազմակերպելու և թուրք հորդաների հետ մեկտեղ սովետական Բաքվի վրա հարձակում նախապատրաստելու նպատակին։

Նախքան թուրք-մուսավաթական զորքերի Բաքվի վրա հարձակման անցնելը, Բաքվի կոմունայի գինված ուժերը, քվով 10 հազար մարդ, Հունիսի 10-ին հանգես եկան կենտրոնական հանձնաժողովի և սկսնով հարձակումը Ջալիկարուչից, զորացրին այն Գյանջայի ուղղությամբ։ Զարմիր զորքերի հրամանատար նշանակվեց Բաքվի ժողկոմսովետի ռազմա-հավաքին գործերի կոմիսար Գ. Կոլգանովը, որն իր ամբողջ ուժերը նվիրաբերեց հովկասյան կարմիր բանակ ստեղծելու գործին։ Կոլգանովը անմիջականորեն գնհավաքում էր ռազմական գործողությունները։ Հովկասյան կարմիր բանակի առաջին կորպուսի հրամանատար նշանակվեց գնդապետ Ղազարովը, իսկ կորպուսի շտաբի պետ՝ ցարական բանակի նախկին գնդապետ Պաշնակ Ավետիսովը։

Զարմիր բանակի մարտական գործառնները հատուկ մարտերում քշնամուն ետ շպրտեցին և Հունիսի 11-ին գրավեցին Ալգրլիի երկաթուղային կայարանները, իսկ Հունիսի 12-ին՝ Քյուրդամիրը։

Նահանջող թուրքական զորամասերը բաց սրերին չկարողացան և գրեթե ոչ մի չդադարեցրեցին՝ ամբողջ ճանապարհը ոչ ժամանակով կանգնելով սովետական զորքերի առաջխաղացումը կենտրոնական ճակատում։

Հունիսի 17-ին Անդրկովկասից վերադարձած Վահան Տեր-Գյանը Հայկական զորքերի կոմիսարիատում գնդուցեց Բաքվի ճակատում

տիրող դրության մասին։ Խոսելով ռազմա-տորտոսեցիական դրության մասին, Ներչոնը նշեց, որ սովետական զորքերի մեծ կուռ վայրը ամայության բան է, բոժանենկոպոմի ու գնդապետի հրահանգով պահպանվում։ Այդ բոլորի հաղթահարումը անսահման դժվարություններ կհանի ։

Ալ քնում սովետական զորքերի մի չափազանց հաչող ֆերպով առաջ չարժվելով, Եամախի—Ագաս—Գյոքչայ—Խոյական խճուղուց վրա մի չարք գյուղեր ազատագրեց, բախչախնելով քուրքերի, մուսավաթականների ու վրացական մենշևիկների չուրջ 3 հազար հոգուց բազկացած միացյալ գինված ուժերը։ Ճակատային գիծն անցնում էր Եամախուց հյուսիս։ Ջախ քնի պաշտպանական գիծն անցնում էր Քուռ գետով։

Այդ օրերին Մոսկվան Եահուժյանը հինինին ուղարկած հեռագրում հաղորդում էր.

«Մեր զորքերի տրամադրությունը կայտուռ է, կորպ ու կանոնի սրինափնի է, նավատորմը հերոսաբար կպաշտպանի սովետական իշխանությունը, բանվորների տրամադրությունը, չնայած գրնքի երեք ամսվա քաղցին, խիստ բարձր է, հկովնն մինչև վերջին հնարամտությունը »։

Ընդունակելով իրենց հարձակումը, սովետական զորքերը հունիսի 16-ին հարկական կարմատյան գյուղի մոտ բախվեցին քուրքական կանոնավոր զորամասերի հետ։ Ծանծաղուտ արշավահեղ մարտից հետո քուրքական զորքերը, որոնց քիվը հասնում էր մոտ 2 հազարի, չանչախվեցին և կարմիր զորամասերը մտան Կարմատյան։ Նոր ուժեր փոխադրելով, քուրքերը հունիսի 17-ին անցան հակահարձակման, բայց նորից չանչախվեցին և նա չպրավեցին Գյոքչայ։ Արշավահեղ մարտում քուրքական զորքերը ռազմի գործում քոչեցին 500-ից ավելի սպանվածն ու վիրավոր։ Կարմատյանի տակ քուրքական զորքերի կրած պարտությունն այն աստիճան չափազանց էր, որ հովհաննես քուրքական 5-րդ դիվիզիայի շտաբի պետ Իլյուշկոն հետագայում իր հուշերում այդ մասին ստիպված էր գրել հետևյալը. «Հունիսի 17-ին կրած մեր պարտությունը բանական հրամանատարության վրա ընդհուպ ազդակություն գործեց »։

Քուրքական հորդաների չանչախումը Կարմատյանի տակ ոչ ավազ ժամը ազդակություն գործեց նաև մուսավաթական կառավարության դիվանագետների վրա։ Ընդհակառակ, արտաքին գործերի մի-

---

1 «Правда», № 140, 19/VII—1918 г.

2 И. Г. Ерзнкян, Երկեր, Հ. II, էջ 332.

3 Mirsay Xəqa, s. 223.

վետ Բագինսկին գրում էր Մատվրուչ Ջաղին. հետևյալը.

«Մեր գրությունը ռազմաճակատում բոլորովին լավ չէ. չենք կարողանում առաջ շարժվել։ Բոլշևիկները հոյակապ կերպով են դիմում, շատ ուժեր ունեն... այս բոլորի մասին ես մանրամասն հեռագիր եմ ուղարկել, խնդրել եմ պնդել, որ ենվիրը չուտափույթ կերպով ես մեկ դիվիզիա ուղարկի. հակառակ դեպքում ամեն ինչ կկորցնենք. Բաքուն մենք չենք առանա և Թուրքիայի հեղինակությունը կընկնի. նրան ուզում եք խմանալ, որպեն ակռել է ընկնելը [1]։

Թուրքական հրամանատարությունը, ապավինով այն բանին, որ Բաքուի պաշտպանության համար նրան անհրաժեշտ էին նրա արտադրության տակ, արագ կերպով նոր զորամասեր փոխադրեց Ադրբեջան, որի հետևանքով հունիսի 25-ին թուրքական զորքերի թիվը Գյանջայի ուղղությամբ հասնում էր 15 հազարի՝ հաշված մուսավաթական չեխատներդ։ Այդ ժամանակ կովկասյան կարմիր բանակի թիվը, մարտերում կրած կորուստներից հետո, 12 հազարից եվազել էր մինչև 8 հազար։

Թուրքական զորքերի թվական գերակշռությունը թուրքական հրամանատարությանը հնարավորություն ավեց նախաձեռնությունն իր ձեռքը վերցնել և Գյոքչայի ու Քյուրդամիրի շրջանում հակահարձակման անցնել։ Հունիսի 27-ից 30-ը Գյոքչայի տակ համառ կռիվներ էին տեղի ունենում։ Այդ մարտերի հետևանքով հակառակորդը իր գերազանց ուժերով ետ գցեց սովետական զորքերի ձախ թևին և սպիտից նրան հարկադրել Աքսուի ուղղությամբ։ «Գյոքչայի տակ մղված 4-օրյա մարտերն ավարտված են,— գրում էր Կորգանովը Բաքվի ժողկոմսովետին ուղարկած իր զեկուցագրում,— մի չատ անբարենպաստ հանգամանքների պատճառով, մեր զորքերը, որոնք հակառակորդի դիրք էին գրավել, նահանջեցին դեպի Կարմարյան։ Հակառակորդը գտավ եղած շրջապատման գրությունից, որը նրան չախչախում էր սպառնում և, իր հերթին, սկսեց շրջապատել մեզ... կռիվը չատ համառ էր, գործը հասնում էր սվինամարտի։ Մարտափնի շոգից նեղվելով, մեր հասցնելու հնարավորությունից զրկված, զինվորները հասնում էին մինչև ուշաթափության աստիճան, սակայն խիզախորեն պաշտպանում էին իրենց դիրքերը՝ միաժամանակ գրեհի նեռվելով։ Միայն մի զորամաս ձախ թևում, հետևակորդի մեծաքիվ հեծելազորը շրջանցելու պատճառով, նահանջեց և գրաված իսկ ուղեցը ոչ ճակատի վրա։ Կորուստները երկու կող-

[1] Труды Азербайджанского филиала ИМЛ, т. 6, стр. 118.

մից էլ զգալի են։ Հակատանկերի շարքերում կանոնավոր քուրքական զորամասեր կան [1]։

Կովկասյան առաջին կարմիր կորպուսի զորամասերի պարտությունը Գյոքչայի տակ բնկում առաջ բերեց ռազմական գործողությունների հետագա ընթացքի մեջ։ Բաքվի ճակատում կարմիր բանակը հարձակումից անցավ պաշտպանության։ Նախանձախնդրությունն իր ձեռքը վիրավորվել, քուրքական հրամանատարությունը, օգտվելով իր տրամադրության տակ եղած ուժերի ու ռազմական քանակական գերազանցությունից, շարունակում էր հարձակումը Բաքվի վրա։ Քայլ առ քայլ, վճռին ստիպելով ժամանակավոր պաշտպանվելու ընթացքում համառ մարտերում, քուրքական զորքերը գանգատորեն հետ էին մղում սովետական զոհատանկերին։ Հրետանին ուժեղացնելով չնչին բեզանոթներով և բուլգարական ճակատից ժամանած նոր գնդերով, քուրքական զորքերը գրոհներն էլ ուղղեցին Բաքվի վրա։ Այդ գծերին որերին Բաքվի սովետական իշխանությունը ստիպված էր ընդունել քուրքական եկամուտների գեմ համառ պայքար մղելու վերաբերյալ գնդապետ Բիչերախովի կողմից արված առաջարկը։ Բիչերախովի կազակական զոհատը [2], որը բաղկացած էր 1500 յավ գինված մարտիկներից, հուլիսի 3-ին գալով Հյուսիսային Իրանից, ուր իջավ Ալյաթում և հուլիսի 7-ին հանգիստ եկավ Քյուրդամիրի ճակատում։ Հուլիսի 6-ին Բիչերախովը իր վրա վերցրեց հրամանատարությունն այդ ճակատում։

Ձախ թևի և կենտրոնի հրամանատարությունն առաջվա պես իր վրա վերցրեց Կորգանովը։

Հարձակվելով Քյուրդամիրի վրա, քուրքական զորքերը համառ դիմադրության հանդիպեցին սովետական զոհատանկերի կողմից և

---

1 «Известия Бакинского Совета», 2 июля, 1918 г.

2 Հակահեղափոխությունից հետո ստացած բանակը հետագայում Հյուսիսային Իրանից Ղազվինով գրավից, անցլիական զորքերը գրավելուն Հյուսիսային Իրանը և սկսելն հետապատրաստվել հակասովետական ինտերվենցիայի Բաքվի դեմ։ Այդ նպատակով անցլիական հրամանատարությունը զորացրեց ստացած զորքերի մեծագույն մասը՝ Բիչերախովի հրամանատարությամբ, որը անցել էր ծառայության անցլիացիների մոտ։ Հյուսիսային Իրանում անցլիական զորքերի հրամանատար գեներալ Ունսոուդվիլի հանձնարարությամբ Բիչերախովը կազմեց Բաքվի ժողովրդական հետ և իր ծառայություններն առաջարկեց քուրքական զորքերի գեմ համառ պայքարում, ընդգծելով հավատացնելով, որ ինքը հանդիսում է սովետական իշխանությունը և ներկայումս Բաքվի ժողովրդական գինված ուժերի հրամանատարությանը։ Իրականում, ասվածն, Բիչերախովը անցլիացիների գործակալը գտնը եղավ։ Նա պետք է նպաստեր անցլիացիների կողմից Բաքվի գրավմանը։

12-ժամյա դաժան մարտից հետո նա չպրովենցին, կրկով մեծ կորուստներ։

Քյուրդամիրի առաջ առնչ ունեցած կռվին մասնակցեցին Մոսկվայից ուղարկված պրահակիրներն ու ինքնաթիռները, որոնք վճռական դեր խաղացին թշնամուն հակահարված տալու գործում։

Հյուսիսային ճակատում, Ղուրան Հուլիսի 6-ին պաշարվել էր Ադրիանի կռվից։ Ճարտ 8 ժամ կռիվներ էին մղվում. ի վերջո, հակառակորդը նա չպրովենց, և Ղուրայի չորս նոյած գիրքերը գրավվեցին կարմիր բանակի ուժերի կողմից։

Նոր լրացուցիչ ուժեր ստանալով, Քուրքական զորքերը վերջնական հարձակման անցան Քյուրդամիրի վրա և երեք որ առաջ արյունահեղ մարտերից հետո Հուլիսի 10-ին գրավեցին Քյուրդամիր կայարանը։ Թուրքերի մի քանի առաջապահ ստորաբաժանումներ, որոնք առաջ էին չարժվում երկաթգծի ուղղությամբ, մոտեցան Քերաթ կայարանին, մյուսները, անցնելով Ակսուի այն կողմը, գնում էին Եամանլու խճուղին, որը նրանց ամեն ուղիղ ճանապարհ էր բացում դեպի Բաքու։

Թուրք-մուսավաթական հարձակումներին օգնում էին անգլիական հակահետախուզական ստորաբաժանումները, որոնք չարքից գուրս էին բերում երկաթուղագծերը, ինչպես նաև հարձակումներ գործում կարմիր բանակի զորամասերի վրա և այլն։

Հուլիսի 13-ին Ստեփանյանը հեռագրում էր Լենինին.

«Դրությունը ռազմաճակատում վատանում է։ Միայն մեր ուժերը բավական չեն։ Անհրաժեշտ է լուրջ օգնություն Ռուսաստանից... Ապատում եմ ձեռնարկել օգնության և Ձեր գնահատությունների, անհապաղ ուղարկեք՝ քա [1],

Բաքվի սովետական իշխանության պաշտպանության հարցով մասնագիտական, Սովետական Ռուսաստանի կառավարությունը Վ. Ի. Լենինի գլխավորությամբ բոլոր միջոցները ձեռք էր առնում երկրի այդ կարևորագույն արդյունաբերական ու հեղափոխական կենտրոնն ամրապնդելու համար, Քեև այդ ժամանակ Սովետական Ռուսաստանի դրությունը շատ ծանր էր. նա պատերազմ էր մղում ինչպես ինտերվենցիայի, այնպես էլ ներքին հակահեղափոխական ուժերի դեմ։ 1918 թվականի Հուլիսին Լենինը ծովային գործերի ժողկոմատի կոլեգիային ուղարկել է հետևյալ գրությունը. «Ձեռս եմ խնդրում բոլոր միջոցները ձեռք առնել Կասպից ծովը ամեն հարմար տիպի ռազմական ու ծովային նավերը փոխադրելու համար։

---

1 Վ. Ա. Ա ն ա ն ի ա ն, Երկեր, հ. 2, էջ 241։

1918 թվականի հունիս-հուլիս ամիսներին բնիթացքում Սովետական Ռուսաստանի կառավարությունը Բաքու ուղարկեց մեծ քանակությամբ զենք, ռազմամթերք, գրամ, պարեն։ Հունիսին Բաքուն Սովետական Ռուսաստանից 15 վագոն հաց ստացավ, հուլիսի երկրորդ կեսին՝ 180 վագոն մթերք, 38 հազար տուփ պահածոներ և շատ ուրիշ ապրանքներ [1]։ Հունիսի 28-ին Մոսկվայից ստացվեցին գրահափերը մեքենաներ, իսկ մինչ այդ՝ 13 ինքնաթիռ։ Հուլիսի 20-ին Բաքու ժամանեց Գնարովի լավ զինված ջոկատը (շուրջ 800 զինվոր), որը հանձնել էր ուկրաինական ճակատից և օգնության ուղարկվել Բաքվի պրոլետարիատին։ Կասպից նավատորմի համար մեծ քանակությամբ ռազմամթերք ստացվեց։ Հուլիսի կեսերին Բաքուն 300 վագոն ռազմամթերք ստացավ։ Այդ օրերին Մա. Ելա. Համյանը ասում էր. «Ռուսաստանը մինչև այժմ ոչինչ չի խնայել և այժմ էլ ոչ մի չի խնայում.... Սովետական Ռուսաստանը հակայական միջոցներ է տրամադրում մեզ» [2]։

Սակայն գնալ Բաքու առանց ճանապարհներք գտնվում էին հակահեղափոխական ուժերի ձեռքում, այդ պատճառով էլ սովետական կառավարությունից ուղարկված ոչ բոլոր զորամասերը, ռազմամթերքն ու պարենն էին հասնում նշանակման վայրը՝ Բաքու։ Հիմնական ուղին Կասպից ծովն էր։ Այստեղից էր հնարավոր միայն, մեծ դժվարություններ հաղթահարելով, Բաքվի սովետական իշխանությանը ռազմական օգնություն հասցնել։

Այդ ժամանակ Քուրդական զորքերը, համալրվելով նոր ուժերով և առանց որևէ արգելքի գնում ու ռազմական հանդերձանք ստանալով Բաքվում ու Ալիքսանդրապոլի վրայով, սովետական զորքերին նա մղելին Քյուրդամիրի ու Շամախու ուղղությամբ։ Կենտրոնական՝ Քյուրդամիրի ուղղությամբ սովետական զորքերը հակառակորդի գերակշռող ուժերի ճնշման տակ ստիպված էին նահանջել Քերբալի մինչև Հաջիկաբուլ, իսկ Շամախու ուղղությամբ նրանք համառ պայքարից հետո թողնելին Մատրասա գյուղը և նահանջելին գնալ Շամախի քաղաքը։

Շամախու շրջանում տեղի ունեցած կռիվների մասին երբոր բրիգադի կոմիսար Ա. Ի. Միկոյանը գրում էր. «Հուլիսի 20-ին հակառակորդը մեծ ուժեր կենտրոնացնելով Մատրասա գյուղի վրա, գրավեց Այքաու լեռը, Քերքենդի բարձունքները և, չարժվելով շրջ-

---

1 «Большевики в борьбе за победу социалистической революции в Азербайджане. Документы и материалы 1917—1919 гг., Баку, 1957 г. стр. 567.

2 Մա. Ելա. Համյան, նշվ. աշխ., հ. II, էջ 282։

չանգման ազակով Հայիպարիի բարեուներին վրա, ձգտում էր կորել գնդի Մարտական առանց հանապարհը... զորամասերի նահանջը մինչև Շամախի ընթանում էր լրիվ կարգապահության պայմաններում։ Շամախուց նահանջը չարունակվում էր ամբողջ գիշեր քափվող տեղատարափի անձրևի տակ, մարդիկ ու ձիերը բոլորովին ուժասպառ էին եղել, զրահակիրը խրվեց-մնաց տեղում...» [1]։

Սովետական զորքերի վիճակն ավելի էր վատթարանում նրանով, որ կրիտիկական այդ օրերին էսեռների, մենշևիկների ու գաշնակների ճակատում ու թիկունքում ագիտատիվ էին մղում անգլիացիների հրավիրելու ոգին՝ թուրքերի դեմ իրենց ուժերով պատրվակով։

Այդ ագիտացիան կազմակերպում էր մոգնում սովետական զորքերի մեջ։ Կարգապահությունն ընկավ, դասալիքների թիվը մեծացավ։ Ոմն ամենաթեժ պահին, երբ բոլորովին նահանջի անհրաժեշտություն չկար, երբորդ բրիգադի հրամանատար գաշնակ Համազասպը նահանջի հրաման արձակեց։ Նույն բրիգադի կոմիսար Ա. Ի. Միկոյանը ամեն ինչ արեց զորքերի նահանջը կանգնեցնելու համար, սակայն Համազասպը իր գավաճանական գործն արեց։ «Ինձանից իմ չանքերին,— հիշատրում էր Միկոյանը,— Համազասպի հրամանով գումարը հեռացավ, իսկ նրա հետևից սասիկամասը շարժվեց նաև հետևակը։ Միկոյանները պիտք է գետի ափը վերնա [2]։

Համազասպի գավաճանական այդ հրամանը կազմակերպում էր նաև սովետական մնացած զորքերի շարքերը։

«Մեր զորքերի հիմնական կոնտինգենտը,— հիշատրում էր Ջահուկյանը էնենին,— հայկական զորամասերը, որոնք սկզբից ինքնախորին մասնակցում էին, այժմ քարոյալքված են հրամանատարական կազմի մի մասի վախկոտության և անգլիական ագիտացիայի շնորհիվ։ Անհրաժեշտ են քարմ ուժեր Ղուսաստանից և քաղաքականապես վատահելի հրամանատարական կազմ։

Հեռագրում եմ չատպիչ [3]։

Ռ(կ)Կ Բաքվի կոմիտեն և Բաքվի ժողկոմսովետը դիմեցին բանվորներին ու բոլոր աշխատավորներին հակատ մեկնելու և թուրք գավթիչներից Բաքուն պաշտպանելու կոչերով։ Այդ կոչերում նշվում էր, որ կարմիր բանակի ստեղծման ժամանակ, պատմում ստալինի բացահայտության հետևանքով, նրա շարքերն էին մտել քաղաքականապես անվստահելի և սովետական իշխանության

---

1 «Известия Бакинского Совета», № 44, 23 июля 1918 г.

2 Նույն տեղում։

3 «Красный архив», №№ 4 и 5 (89—90), 1938 г., стр. 24.

չնվիրված հրամանատարներ, որոնք դժվարին պահին լքում էին ճակատը։

Այդ կոչերում Բաքվի սովետական իշխանության դեկավարները, դիմելով Ադրբեջանի աշխատավորությանը, նրանց կոչ էին անում չհուսահատվել ժամանակավոր անհաջողություններից հափշտակում և հույս էին ներշնչում թուրքական հորդաների դեմ ձնռք բերվելիք հաղթանակի նկատմամբ։ Բանվորներին ու կարմիրգվարդիականներին ուղղված Բաքվի ժողովրդական կոմիսարների սովետի հուլիսի 24-ի դիմումի մեջ ասվում էր. «Վայրենի Թուրքիան մեր դեմ է շարժել իր զորքերը։ Ձնռք վերցնելով, Բաքվի պրոլետարիատը այդ զորքերի դեմ դուրս եկավ և մի շարք հերոսական մարտերում ապացուցեց, որ ինքը կարող է կռվել ու մեռնել հեղափոխության համար, զենքը վայր չդնել և անձնատուր չլինել սուրբ բռնակալներին»[1]։

Սովետական իշխանության կոչով Բաքվի պրոլետարիատն իր ուժերի մի մասն առանձնացրեց ճակատի համար։ Մնացյալ այդ ուժերն անբավարար էին Բուրդ-մուսավաթական զորքերին հափշտակված տարածքը համար, որովհետև վերջիններս քվանտական գերազանցության և բավարար չափով սպառազինության տնեին։

Օգոստոսին ճակատում տիրող ծանր դրությունից, մենշևիկները, ս-էռ էսեռները ու գաշնակները քայքայիչ աշխատանք էին տանում Բաքվի սովետում և զորքերի մեջ։ Նրանք պահանջում էին, որ անհապաղ Չյուռնասային իրանից Բաքու հրավիրվեն անգլիական զորքերը՝ «Թուրքերի դեմ իրենց օգնելու համար»։ Այդ դժվարին պայմաններում Բաքվի բոլշևիկները ստիպված էին պայքար մղել Թուրքական զորքերի դեմ ճակատում և անգլիական իմպերիալիզմի գործակալության դեմ՝ թիկունքում։

Ս. Շահումյանը Բաքվի սովետի արտակարգ նիստում 1918 թվականի հունիսի 25-ին ունեցած իր ելույթում մերկացնելով անգլիական իմպերիալիզմի վրա հենվելու դավաճանական գիծը, մատնանշում էր. «Մեր առջև ծառացած է քաղաքի և տնօրության պաշտպանության հարցը։ Դրա համար մենք պետք է գտնենք բոլոր միջոցները... Մենք այնքան էլ ահեղ և ուժեղ թշնամի չունենք մեր առջև, որ չկարողանանք մեր ուժերով ու միջոցներով դնել պաշտպանության հարցը... Ես հրավիրում եմ ձեզ հանել անգլիական զինվորի հրավիրման հարցը և քննարկել Սովետական Ռուսաստանի հետ միասին մեր ընդհանուր թանկերով ռազմաճակատը պաշտպանելու հարցը»[2]։

---

1 «Известия Бакинского Совета», 24 июля 1918 г.

2 Տ ա ր ո ն ց ի, Երկեր, հ. 2, էջ 881—888։

Այդ նույն նիստում նույնն անեցան Քափարինն, Ազիզբեկովը, Ջնկնը և Բաքվի մյուս կոմիսարները, որոնք մնրկացրին բուռ Ռուսիայի անպլիական իմպերիալիզմի գործակիցները գաղտնի մնելիքների, էսեռների ու դաշնակների վարքագիծը։

Բաքվի սովետի 1918 թվականի Հունիսի 25-ի նիստում խոսելով էսեռա-մենշևիկյան-դաշնակցական բլոկի հակահեղափոխական ելույթների մասին, Ա. Ի. Միկոյանը ընդգծում էր, որ ամեն քանի ամսվա բնթացքում Բաքվի պրոլետարիատը ստուգում էր քաղաքից, մենշևիկներն ու էսեռները նրա մեջ անվստահություն ու վախ էին ներշնչում իր ուժերի նկատմամբ, իսկ Բաքվի հայերը տարատափչի նրկյուղ էին կրում, որ քաղաքը Թուրքերի կողմից գրավվելու դեպքում իրենք անխուսափելիորեն ֆիզիկական ոչնչացման կենթարկվին։ Այդ բոլոր հանգամանքները, ինչպես նաև անգլիական իմպերիալիստների կողմից լարած որոգայթները, Բաքվի պրոլետարիատին նախապատրաստեցին Բաքվի սովետի 1918 թվականի Հուլիսի 26-ի նիստում ճակատագրական որոշման ընդունմանը (Ընդ է անեցան մեծամասնությամբ՝ 259 ձայն, ընդդեմ 236-ի)՝ անգլիացիներին Բաքու հրավիրելու վերաբերյալ... Մեր կուսակցությունը այդ կրիտիկական րոպեներին փոքրամասնության մեջ մնաց։ Բանվորական լայն զանգվածները վճռական ու վտանգավոր պահին չհասկացին ամենագործին, սակայն այդ ամենագործը՝ մեր բոլշևիկյան կազմակերպությունը, իր անաստան հավատարմությունը պահպանեց բանվոր գաղափարի նկատմամբ [1]։

Անգլիացիներին հրավիրելու վերաբերյալ Բաքվի սովետի ընդունած որոշումը վերջնականապես բարոյալքեց կարմիր բանակը և կազմալուծեց նրա քիմքունքը։ Ջնալած Բաքվի սովետական իշխանության կողմից ձեռք առնված բոլոր հնարավոր միջոցներին, Թուրք-մուսավաթական գործերի հարձակումը Բաքվի վրա չհաջողվեց կասեցնել։ Հակառակորդի գերազանցող ուժերի ճնշման տակ կարմիր զորամասերը ստիպված էին նահանջել դեպի Բաքու՝ Հուլիսի 15-ին Քռչենով Եամախին ու Հաջիկաբուլը, Հուլիսի 22-ին՝ Ալյաթը, Հուլիսի 28-ին՝ Բալաչարը։ Հուլիսի 31-ին ճակատն ընդհատ մոտեցավ Բաքվին։

Քաղաքում խուճապ սկսվեց։ Թուրքերի կողմից գրավված շրջաններից, մասնավորապես Եամախու շրջանից, Բաքու եկած հայ գաղթականները ավելի ուժեղացրին քաղաքում տիրող իրարանցումը։

Տանվին Հուլիսի 30-ին Բաքվում ասացվեց Թուրքական զոր-

---

1 «Бакинский рабочий», № 57, 14 марта 1923.

քերի հրամանատար Ենվեր-փաշայի կոչը՝ քաղաքը հանձնելու պահանջով։ Թուրքական հրամանատարությունը ապրիլյան ապստամբության մեջ տարածում էր լուրեր, որոնց ապդարձվում էր հետևյալը. «Մենք բարբարոսներ չենք, բայց մենք դաչիս ենք ձեզ բարբարոսներից փրկելուս [1]։

Թուրքական գաղիմների այդ ձևերը վազուց հայտնի էին այլ ժողովուրդներին, որոնք երբևիցե ստիպված էին եղել իրենց մաշկի վրա զգալու թուրքական ազգայինների արյունռա կրունկը։

Սովետական Ռուսաստանի կառավարությունը բազմիցս իր բողոքն է հայտնել Անգրիովկառում թուրք-գերմանական զորքերի ձեռնարկած ազրեսիայի դեմ։ Դեպի Բաքու թուրքական զորքերի առաջխազացման կապակցությամբ ՌՍՖՍՌ կառավարությունը հուլիսի 25-ին բողոքի երկու նոտաներ է ուղարկել Մոսկվայում Գերմանիայի ժամանակավոր ներկայացուցիչ Ռիցլերին։ Հիշյալ նոտաներում ասված էր հետևյալը. «Մենք ամենահաստատ կերպով բողոքում ենք Բրեստի պայմանագրի այդ խախտման և սովետական կառավարությանը մշտապես հավատարիմ Բաքվի մարզի վրա այդ հարձակման դեմ... անհրաժեշտ է անհապաղ զորաբերքնել հարձակումը։ Բաքվին լուրջ վտանգ է սպառնում [2]։

Բեև գերմանական կառավարությունը խոստացավ թուրքերին ստիպել զորաբերքնելու հարձակումը, այդ ուղղությամբ ո՛չ մի կոնկրետ միջոցառում չձեռնարկվեց։ Թուրքական զորքերը շարունակում էին առաջ շարժվել, նա մղելով սովետական ուժերին։

Կարմիր զորամասերի նահանջին նպաստում էր նաև Բիչերախովի զավեշտալությունը։ Վերջինս կրիտիկական պահին՝ հուլիսի 30—31-ին, մերկացնելով ռազմաճակատի ոչ մեկը, իր շոկատով և հրետանիով քաշվեց Մուղանի, իսկ այնտեղից՝ Պետրովսկ։ Մինչդեռ, որը Բաքվից բնդամենը 15 կմ. հեռավորության վրա էր գտնվում, բոլորովին մերկացավ։ 1600 սվիններից մնացել էին բնդամենը երկու հարյուրը և նույնքան էլ՝ Պետրովի շոկատից։ Իսկ հայկական զորամասերը, որոնց քիվը 3 հազարից ավելի էր, գաղևակցական գնդավարության հրամանով լքեցին իրենց դիրքերը. «Եեև այդ երեք հազար հոգի զինվորները ի վիճակի էին քշնամուն ևս չորսկու ետ դարձնելու պարտության ներկայացուցիչներ,— գրում էր Մա. Շահումյանը,— հենց իրենց մանրուժուսական կազմակերպությամբ ու վախկոտությամբ բարոյալքեցին հակա-

---

1 Տե՛ս «Документы внешней политики СССР», т. I, док. 306, стр. 429.

2 Նույն տեղում, док. 284, 285, стр. 410.

ռակցիոն հետևյալ ֆերպով հայտնել իր վերաբերմունքը...»[1]։

Այդ վախճանության վրա սրինակ էր դաշնակ Ավետիսովի հետևյալ 30-ի հրամանը, որտեղ ասվում էր, որ Բաքուն այլևս անհնարին է պաշտպանել, ուստի և պետք է սպիտակ գրոշ բարձրացնել և քաղաքը հանձնել հակառակորդին։

Բաքվի ժողկոմսովետը որևէ կարգի հաշտության բանակցություններ վարելու դեմ արտահայտվեց և բոլոր զորամասերին կոչ արեց չարժվել գնդի հակառակ հույսի 30-ի գիշերը ժողկոմսովետը հանձնեց եկավ բանվորներին ուղղված մի գիտումով, որտեղ նա կոչ էր անում բոլորին զենք վերցնել և քաղաքը պաշտպանել թշնամուց։

Թեև Բաքվի ժողկոմսովետը հնարավոր բոլոր չանքերը գործադրեց եզած ուժերը միավորելու գիտ դուրս գալու համար, անգլիական իմպերիալիստների գործակալությունը[1] ի գիտ մենշևիկներին, էսեռների ու դաշնակների, չարունակում էր ագիտացիա տարածել հզոր անգլիական զորքերի հրամայման, համաձայնով այն միակ միջոցը Բաքուն թուրքական արշավանքից պաշտպանելու գործում։

«Բաքվի ժողովրդական կոմիսարների սովետը,— ասում էր Մանիան Շահումյանը,— երեկվանից գործակալություն փաստի առջև էր կանգնած։ Նա չէր կարող անգլիական իմպերիալիզմի հետ համաձայնության մեջ մտնել այնպես, ինչպես չէր կարող հաշտության բանակցությունների մեջ մտնել գերմանա-թուրքական իմպերիալիզմի հետ։ Նա կարող էր գիմել միայն պրոլետարիատին՝ նրան ոտքի հանելու համար, ոտքի ամենն է, որ ոչ գոստակցություններ և բանակի հրամանատարական կազմի այդպիսի վարքագծի պայմաններում արդեն ուշ է, որ այդ այլևս չի փրկի Բաքուն հակառակորդի նկրտումներից»[2]։

1918 թվականի հունիսի 31-ին, Բաքվի սովետի նիստում, ժողկոմսովետը վերջ դրեց իր լիազորություններին։

Այսպիսով, Բաքվի սովետական իշխանության անկման գործում վճռական դեր խաղաց թուրքական արշավանքը, որի հիմնական նպատակը սովետական իշխանության տապալումը և Ադրբեջանի, ինչպես նաև ողջ Կովկասի, գավթումն էր։ Թուրքական նվաճողների հաշտությանը նպատակ մենշևիկների, էսեռների ու դաշնակների գավաճանությունը, այն, որ նրանք մերկացրին հակառակ

---

1 Ա ա. Շ ա հ ա խ տ ա ն ի, նշվ. աշխ., հ. 3, էջ 298։

2 Տե՛ս «Большевики в борьбе за победу социалистической революции в Азербайджане». Документы и материалы 1917—1918 гг., Баку, 1957, стр. 618.

և Բաքու հրավիրեցին անգլիական ինտերվենտներին, որոնց հիմնական նպատակը ևս Բաքվում սովետական իշխանության վերացումն էր և ամբողջ Ադրբեջանը Սովետական Ռուսաստանի դեմ մղվող պայքարում իրենց հենակետ դարձնելը։

Բաքվի կոմունայի անկումից հետո իշխանությունը քաղաքում անցավ էսեռների, մենշևիկների ու դաշնակների հակահեղափոխական բլոկի ձեռքը, որը կազմեց «Ժողովրդական դիկտատուրայի» հակահեղափոխական կառավարությունը։ Վերջինս անմիջապես Բաքու հրավիրեց անգլիացիներին։ Սա. Շահտախտյանը «Նոր իշխանության կերպարանքը» վերնագրով հոդվածում գրում էր. «Նոյնպես իշխանությունը, հանձինս և՛ մենշևիկ Մատովսկու, և՛ դաշնակ Մելիք-Ոսկյանի, բացեիբաց հայտարարում է, որ անգլիացիներին հրավիրել է ոչ թե բնակչության կուրծքերի վայրագությունից փրկելու և ոչ էլ Բաքուն Ռուսաստանի համար փրկելու նկատառումով... այլ որպեսզի Ռուսաստանին Անգլիայի և Թրանսիայի հետ միասին քաշեն նոր պատերազմի մեջ բնդդեմ Գերմանիայի և Ավստրիայի։

Նրանք ձեր՝ Բաքվի բանվորներից, առաջ գնում են նույն քաղաքական նպատակները, որոնց ձգտում էին Գուլկովիները, Միլյուկովները ու Կերենսկիները [1]։

Մենշևիկների, դաշնակների ու էսեռների քայքայիչ այդ գործունեությունը, նրանց կողմից հակատի մերկացումը խիստ ձեռնտու էր Քուրքական զավթիչներին, որոնք սպասել էին Բաքուն և արդեն գրավել Երիսովո, Բիբի-Էյբաթ և Ռյազի վարոտա բարձունքները։ Կրիտիկական այդ պահին, երբ Քվում էր, որ այլևս անհնարին է քաղաքը պաշտպանել հակառակորդից, բոլշևիկների կոչով քաղաքը պաշտպանելու համար ոտքի հյան Բաքվի բանվորները։ Բանվորական ջոկատները, արագ զինվելով, կռվում էին Քուրքական հորդաների դեմ քաղաքի մատույցներում։ Բաքվի պրոլետարիատի, կոմունիստների ու սովետական ապարատի աշխատողների անձնազոհ ու հերոսական պայքարի շնորհիվ Քուրք-մուսավաթական զորքերին չհաջողվեց ներխուժել քաղաք։

Բաքվի պաշտպանության գործում մեծ գեր խաղացին սովետական զորքերը և, հատկապես, Գեորգի ջոկատը, որի մարտիկները Գեորգիևյան հրապարակից հրետանային դիպուկ կրակով խանգարում էին Քուրքական զորքերին առաջխոպալու Ռյազի վարոտայի չորսանում և Բիբի-Էյբաթի կողմից։ Գեորգիևի ջոկատի հրետանին երկու օր տևող անընդհատ կրակով կասեցրեց հակառակորդի հարձակումը։ Օգոստոսի 6-ին Քուրք-մուսավաթական զորքերը

---

1 Տ ո ւ մ. Շ ա հ տ ա խ տ յ ա ն, Նրկեր, հ. 2, էջ 402։

դուրս չպրծնելն իրենց գրաված դիրքերից և սահպված ետևան նահանջել Բալկաններից այն կողմ։ Օգոստոսի 5—6-ին տեղի ունեցած հոխվնների ընթացքում Հակառակորդը մեծ կորուստներ կրեց։

Բաքվի տակ օգոստոսի 4—6-ին թուրքական զորքերի կրած պարտության մասին այդ հոխվնների անմիջական մասնակիցներից մեկը՝ զնդապետ Ոչուչյանն իր հուշերում գրում էր հետևյալը.

«Հրետանային, գնդացրային ու հրացանային ուժեղ կրակի պաշտպանության տակ հակառակորդը հարձակման անցավ և 10-րդ ու 13-րդ գնդերի դիրքերին ստիպեց նահանջել։ Հակառակորդի կրակը ոչնչացնելու համար հրետանային զորամասերը բավարար չափով ռումբեր չունեին իրենց տրամադրության տակ։ Մեր կրած կորուստները պակաս էին... Այսպիսով, 1918 թվականի օգոստոսի 5-ին հյուսիսային խմբի ձեռնարկած հարձակումը ևս մղվեց հակառակորդի կողմից... զինվորները հոգնել էին, կորուստները գնալով մեծանում էին, բարոյական վիճակը խախտվել էր։ Դիվիզիայի հրացանների քիվը կրճատվել էր 30 տոկոսով»[1]։

Բաքվի տակ թուրք-մուսավաթական զորքերի կրած պարտությունը ժամանակավորապես կասեցրեց նրանց նոր հարձակումը։ Ժամանակ էր հարկավոր Միքոյանի ճակատից ռազմական նոր ուժեր փոխադրելու համար։ Հիշյալ ճակատում Անաստասի զորքերը, որոշ ազատամարտների հետ միասին, մի շարք նոր հարվածներ հասցրեցին թուրքական զորքերին։

Գերմանական հրամանատարությունը ծայրահեղ չափով զգոհ էր Էնվերից, որը թուրքական լավագույն դիվիզիաները Սիրիայի ու Միջագետքի ճակատներից փոխադրել էր կովկասյան ռազմաճակատ։ Թուրքիայի գաղնակից Գերմանիան չէր ցանկանում, որպեսզի Էնվերը Սիրիայի ու Միջագետքի ճակատները թուլացնելու գնով ուժեղացնի կովկասյան ռազմաճակատը և գրավի Բաքուն, որը հենց ինքը Գերմանիան էր ձգտում նվաճել։ Չնայած գերմանական հրամանատարության բազմաթիվ բողոքներին, Էնվերը, Անդրկովկասում իր գավթողական պլաններն իրականացնելու ձգտումով տարված, շտապ կարգով նոր զորքեր տեղափոխեց Բաքվի ճակատ՝ գերմանական զորքերի կողմից Բաքվի գրավումը կանխելու համար։

Այդ կապակցությամբ Լյուդենդորֆը գրում էր. «Գերբարձր հրամանատարությունը ձեռնամուխ եղավ Բաքվի վրա դրոհ նախապատրաստելու գործին և այդ նպատակով հեծելազորային մի բրիգադ և մի քանի գումարտակ ուղարկեց... նույնին Բաքուն գրավվեց ավելի շուտ, քան մենք հասցրեցինք զորքեր փոխադրել, իսկ

1 Ջեպե, s. 85.

այնուհետև, Բուլղարիայում տեղի ունեցած իրադարձություններով մեզ տեղեկացնել այդ գործառնական ուղղությամբ Ռումինիան [1]։

Մանրվեսի իրադարձության պայմաններում, երբ Բաքվի հասարակությունը էին իմպերիալիստական երկու խմբավորումներ՝ քաղաքական և նավթային, օգոստոսի 10-ին բոլշևիկյան կազմակերպության պատրիական կոնֆերանսում որոշում ընդունվեց կարմիր բանակի չոփառների, սովետական ու պարտիական աշխատողներին քաղաքից դուրս բերելու մասին։ Նախագահությունը պատճառների մասին, մաս. Շահումյանը մասնակցում էր.

«Մենք չէինք կարող լինել ոչ այն մարդկանց թվում, ովքեր անհնազանդ են լինում Քուրքական փաշաների սպրամատությանը, փրկում են իրենց կաշին, բոլշևիկներին ու ռուսական զորքերին մատնելով Քուրքական բանտերի ձեռքը՝ հոշոտելու, և ոչ էլ նրանց թվում, ովքեր, չնայած հայրենասիրության վերաբերյալ կեղծավոր ֆրազներին, պատրաստ են Բաքուն հանձնել անգլիացիներին։ Մենք որոշեցինք փրկել Ռուսաստանի սովետական իշխանության հավատարիմ ներկայացիչների զորքերը, որպեսզի, ապահովելով Աստրախանից եկող զորքերին, նրանց հետ միասին կռիվ հայտարարենք երկու ճակատում՝ Քուրքական ու անգլիական իմպերիալիզմի և պաշտպանենք Բաքուն ներկայացիչների Սովետական Ռուսաստանի համար [2]։

Օգոստոսի 14-ին Պետրովի չոփառը և սովետական ուրիշ զորքեր Շահումյանի, Ջափարիձեի, Ֆիոլետովի, Ապիպենկովի, Կորգանովի և Բաքվի մյուս կոմիսարների պլենիպոտենցիարներով, 17 նավերով, լրիվ սպառազինությամբ և ռազմական հանգիստանքի անհրաժեշտ պաշարով դուրս եկան Բաքվից՝ Աստրախանի ուղղությամբ։ Ինչպես կզգուշ ոչ շատ հետո օգոստոսի 16-ին նրանց վրա հարձակվեցին ենթակրոկոստիկ կառավարության սմասորաբաց, սմբրատհանդ և «Ֆյոդրիկին» ռազմանավերը և կարուկ կնքոգով պահանջեցին նա վերադառնալ Բաքու։ Կոմիսարները կատեգորիկ կնքոգով հրաժարվեցին կատարելու այդ պահանջը, որից հետո նրանց նավերի վրա կրակ բացեցին։ Դրանից հետո Բաքվի սովետական նավատորմը սահմանած էր տեղի տալ։ Հենց որ սովետական նավերը հասան Բաքու, Բաքվի կոմիսարները ձերբակալվեցին և նետվեցին Բայիլովի բանտը, իսկ սովետական գինված ջոկատները, քշով 3 հա-

---

[1] Ալեքսանդրով Ֆ., Мои воспоминания о войне 1914—1918 гг., стр. 219—220.

[2] Ա. Շահումյան, նշվ. տ., էջ 288.

պարիսպ սվինի մարտ, գինաթափ արվեստին և սքաուրվենցին Ստրատեման։

Այդ գավաճանությամբ ռեննորմատպի գիմնաստուրային մենչենիկները, էսեռներն ու գաշնակինները փաստորեն պյուրացրին Բաքվի պրավումբ քուրքական զորքերի կոզմից։

«Ենենորմատպին» կառավարությունն հուսադրումներն այն առթիվ, որ անպլիացիներին հրավիրելով Բաքու, նրանց օգնությամբ կհաղթվի քուրքերին ևս մեկ, խախուտյան էին չոկ, որովհետև ենգենիից եկած անպլիական փոքրաթիվ զորքերը (մոտ 1000 մարդ), գեներալ Դենստերվիլի գլխավորությամբ, անկարող էին քիչ քի շատ լուրջ գիմադրություն ցույց տալ քուրքերին։ Անգլիական իմպերիալիստները սմենևին էլ մտահոգված չէին Բաքվի պաշտպանությամբ, ինչպես այդ փորձում էին ներկայացնել քաղաքի աշխատավորությանը մենչենիկները, էսեռներն ու գաշնակինները։

Բաքուն գրավելու համար բավարար ուժեր չունենալով, անգլիացիները նախքան Բաքու գալը իրենց հյուպատոս Մակ-Դոնելի միջոցով սկսա կապ էին հաստատել մենչենիկների, էսեռների ու գաշնակների հետ և վերջիններիս օգնությամբ, Բաքուն քուրքական զորքերից պաշտպանելու քողի տակ, սովետական իշխանության անկումից հետո փաստորեն գարձան քաղաքի տերերը։

Առաջին գործը, որին ձեռնարկեցին անգլիական գաղութարարները Բաքու գալուց հետո, գա ոչ քե հակառակ պաշտպանությունն էր, այլ բոլշևիկի սրատահանությամբ՝ էնզելի, սլետեզից Միջագետքում գտնվող անգլիական բանակին հասցնելու համար։

Որ անգլիական իմպերիալիստները խոսափում էին Բաքու քաղաքը պաշտպանել քուրքական արշավանքից, գա երևում է նաև «Ենենորմատպին» գիմադրության հակահեղափոխական իշխանության ժամանակաշրջանում Բաքվի սովետի գործիչների քարտուղարի վկայությունից։ Վերջինս Յունոիկովի գործի քննության ժամանակ[1] գատարանում հայտարարել էր, որ «Ենենո-

---

1 Քուրքական հարցանների կոզմից Բաքուն գրավելու նախորյակին (տեսնել էջ 18-ին), Ա. Միկոյանի գլխավորությամբ, մի խումբ բոլշևիկների հարցվել բանտարկված Բաքվի կոմիսարների ազատել և «Քուրքմենս նավով ետևպարել գեպի սովետական Ասարխան։ Մակայն նավի հրամանատարությանը փոխել ուղղությանը գեպի Կրասնովոդսկ, որտեղ իշխում էին անգլիական իմպերիալիստները և էսեռները, որոնք Բաքվի կոմիսարների հետքը բանա նետելին։ Անգրկոպյան էսեռական գատավարության պարտպետներ Ն. Յունոիկովը, Ա. Գրամչինը, Վ. Կոնը անգլիական հրամանատարության նեղմարտության Տիգրանովի հետ միասին անպատմության 18-ին Կրասնովոդսկի բանտից գուրս տարան Բաքվի 26 կոմիսարներին և հարյուր այլ նրանց հրամանով Ուչյա-Կուդա ու Պերե-

թոկատպի գիմատատրաչյա նիստերից մեկում, որին մասնակցում էին անգլիական ռազմական միսիայի ներկայացուցիչները. Մաքսվելին անգլիացիներին հետևյալ հարցն էր տվել. «Որտե՞ղ է մեր իրական պնդությունը գորքով, որ դուք խոստացել էիք մեր պատվիրակներին Լոնդոնում։ Անգլիական ներկայացուցիչը պատասխանել էր, որ իրենք երբեք ոչ մի տեղ, և ոչ ոքի նման պնդության խոստում չեն տվել և նույնիսկ ժխտելի կլինեք մտածել, որ մենք կարող էինք միջամտության ոչոտնդ գորքեր տեղափոխել»[1]։

«Ճենտրոկասպիա ֆառավարության և նրա տերերի՝ անգլիացիների կարճատև տիրապետության շրջանում ամենատեղ քաղցն էր մոլեգնում։ Իրենց վատատկած գրամով բանվորները ոչինչ չէին կարողանում գնել և նրանք հրաժարվելին աշխատանքի գնալ։ Բազմի կյանքը դադարել էր։ Բազվի ապստամբականությունը բուրժուվին հորդորեց հավատալ «Ճենտրոկասպիա ֆառավարության նկատմամբ, որն իր հակահեղափոխական գործունեությամբ, անգլիացիների հետ սերտ գաշինքի մեջ մտած, վերջնականապես մերկացրել էր իրեն Բազվի աշխատավոր զանգվածների շրջանում։ Ուստի բնական է, որ նրը քուրքական գորքերը, այլ ռազմաճակատներից ժամանած նոր քարմ ուժերի միջոցով ամրացնելով իրենց դիրքերը, անցան հարձակման, «Ճենտրոկասպիա ֆառավարության ոգորմելի ուժերը և անգլիական գավթիչները չկարողացան նրանց էական դիմադրություն ցույց տալ։

Նոր կառավարության հիմնական գորքերը Հայկական յոթանների էին, որոնց գլխավորում էր գեներալ Բագրատունին։ Ռազմաճակատում կային նաև անգլիական գինվորներ գեներալ Դենստերվիլի հրամանատարությամբ, որը խնայում էր իր գինվորներին և շատ սակավ դեպքերում էր մղելում մարտերին մասնակցելու։

Մովետական Ռուսաստանի կառավարությունը, մտահոգված Բազվում առնգված իրադրությամբ, օգոստոսի 18-ին մեկ անգամ ևս իր վճռական բողոքը հայտնեց գերմանական ու քուրքական կառավարություններին, որոնք բազմիցս խոխոտել էին Բրեստի պայմանագրի կետերը, ինչպես նաև Բազվի վրա հարձակումը դատապարտելու վերաբերյալ բազմիցս տրված իրենց հավատարիմությունը[2]։

վոլ կոլտնեների մեջ չեկած ավազակներում փոփոխություն սպասելին։ Նրանց քվում էին Մանկան Շահումյանը, Աշոտ Հովսեփյանն, Մելքում Ազիզբեկովը, Գրիգոր Կոլտնովը, Վանես Քնկոլովը և ուրիշներ։

1 Պարտիայի Արքե. փոնդեր ՀՄԼՊ, ֆ. 303, ոո. 1, ա. 23, ա. 33.

2 Տե՛ս «Документы внешней политики СССР», т. 1, документ № 309, стр. 628—629.

Ռազմական գաղափարությունն ամեն ինչ անում էր Բաքուն թուրքական զավթիչների ներխուժումից փրկելու համար։ Նա նույնիսկ համաձայնվեց Գերմանիայի պահանջի հետ, այն է՝ Բրեստ-Լիտովսկի լրացուցիչ պայմանագրի (որը կնքվել էր 1918 թվականի օգոստոսի 27-ին) մեջ հատուկ կետ մտցնել, որի համաձայն Ռուսաստանը համաձայնվում էր, որպեսզի Գերմանիան վրաստանին ճանաչի որպես ինքնուրույն պետական միավոր, և Ռուսաստանը Գերմանիային տրամադրի Բաքվի նավթի հանույթի մեկ քառորդը։ Այդ հարկադիր զիջումների գնով Գերմանիան խոստանում էր թույլ չտալ, որպեսզի թուրքերը գրավեն Բաքուն[1]։

Սակայն ինչպես միշտ, այս անգամ էլ գերմանական ռազմամոլները, հավատարիմ մնալով իրենց նվաճողական քաղաքականությանը, գործնական ոչ մի քայլի չդիմեցին թուրքական զորքերի հարձակումը դադարեցնելու համար։ Հարկ է նշել, որ թուրքական բանակի շարքերում գերմանական բազմաթիվ հրահանգիչներ կային։

1918 թվականի օգոստոսի վերջին թուրք-մուսավաթական զորքերը, որոնց համալրվել էին Միջագետքի ու Սիրիայի ռազմաճակատներից ժամանած ուժերով, անցան հարձակման և մոտ 20-ին գրավեցին Ջրլյազիի վուլկանիզ ամրացված դիրքերը։ Հետ պաշտպանող անգլիական վաշտը նա չպրտվեց հակառակորդի գոմիքը։

Սեպտեմբերի 1-ին թուրքական զորքերը հարձակում գործեցին Բաքվի ուժերի ամբ քեի վրա և գրավեցին Բինագադը, Դրզյալա և Մահամենդլի գյուղերը, որի հետևանքով Բաքուն քամահրից լրիվ շրջապատվեց հակառակորդի ուժերի գոմիքը։ Այժմ կապը տրոտաքին աշխարհի հետ կարող էր պահպանվել միայն կասպից ծովով։

Սեպտեմբերի 13-ի առավոտյան թուրք-մուսավաթական զորքերը քաղաքի արվարձաններում անցան հարձակման։ Մինչև այդ պահը համառ մարտեր էին տեղի ունենում, որոնց հետևանքով հակառակորդը նա չպրտվեց իր նախկին դիրքերը։ Սակայն ժամը քնում թուրքական զորքերին սեպտեմբերի 15-ին հաջողվեց, հեղքելով պաշտպանությունը, հասնել Ծլլյի վարոտային և ամրանալ այնտեղ։ Թուրքական զորամասերը հարձակման անցան նաև կենտրոնական քնում, որտեղ Բաքվի պաշտպանողական ուժերը ապատել էին իրենց բոլոր պաշարները և այլևս ի վիճակի չէին չարունակելու կռիվը։

Թուրքական զորքերի այդ ճնշումը բավական ճշավ, որպեսզի

---

1 Տե՛ս «Документы внешней политики СССР», т. I, документ № 308, стр. 443—444.

գնդապետ Դենստերվիլը, բոլորովին հաշվի չառնելով ամենատրամաբանական սկզբունքային կառավարության հետ, ինչի ամենատպավորիչ պարտքն էր ջոկատը հանել Բաքվից՝ առանց հաշվի առնելու Հրամանատարության տեղյակ պահելու այդ մասին։ Գնդապետ Դենստերվիլը այդ հարցերը հիմնավորում էր այն բանով, որ Բաքվի ճակատային տրցակն ծանրաբեռնված էր և այլևս անհնարին էր պաշտպանել քաղաքը [1]։

Սեպտեմբերի 14-ի երեկոյան անգլիական զորքերը հավաքով հեռացվեցին Բաքվից։

ամենատրամաբանական գիտատարածքային-քաղաքական գնահատականը, իրենց գաղափարի անգլիացիների պատրաստակամության հետաքրքրված, Դենստերվիլին ուշադրությամբ լսում էին հեռուկայը. «Ժամանակավորապես մենք սխալվեցինք. ամբողջ այդ ժամանակվա ընթացքում՝ մինչև սեպտեմբերի 3-ը (մեկ ամսից ավելի) դուք Բաքու փոխադրեցիք ընդամենը հազարից մի փոքր ավելի մարդ 18 ինքնաթիռով և որոշ քանակությամբ տեխնիկական նյութերով... Քիչ զորքերը ոչ թե ավելացրին, այլ նույնիսկ նվազեցրին Բաքվի պաշտպանների ուժերը, որովհետև մենք կարող էինք գրոհային համալրել նրանց շարքերը, եթե մենք ընդունեինք բոլշևիկների կառավարության պայմանները [2]։

Գնդապետ Դենստերվիլը նույնիսկ անհրաժեշտ չգտավ պատասխանելու այդ նամակին։ Սովետական իշխանության գաղտնանենրը Բաքվում հետաքրքրվեցին իրենց անգլիական «բարեկամներից», ովքեր էր. քույր-մարդասիրական հարցանքը Բաքվի մասնույցներում էին գտնվում։

Անգլիացիներից հետո, սեպտեմբերի 15-ի առավոտյան շուտով կարգով լքվեցին նավերը և հետացան սեպտեմբերվածքի գնդապետրյուն անհանգստացած կառավարության անգամները՝ իրենց զորքերի մնացորդների հետ միասին։ Քաղաքում անիշխանություն էր սկ

---

1 Գնդապետ Վ. Չորդանիի վկայությամբ, Դենստերվիլը ամենվին անպատրաստ էր, որ Բաքուն այդպես անհետևի է փրկել և առաջարկում էր Բաքվական Հրամանատարության հետ բանակցություններ սկսել քաղաքը հանձնելու վերաբերյալ։ Նա այդ ժամանակ արդեն ուղում էր իր զորքերը հանել Բաքվից։ Ամենայն հնարավոր Բաքվապատերին խոստացել այդ բանի և արդյունքում ընդունել յուրանալին պայմանները։

2 Սպիտակների Հետաքրքրվածքը կոչվել կոալիցիան կառավարության և մեծամասնության իր պահանջներ՝ անգլիացիներին Բաքվից հեռացնելու պատճառով։ Տե՛ս Дюстервиль, Британский экспедиционный в Баку и в Персии в 1917—1918 гг., (воспоминания), перевод с английского, Тифлис, 1925 г. стр. 265.

սում, Բաքվի պաշտպանության մասին այլևս ոչ ոք չէր մտածում։

Սեպտեմբերի 14-ի գիշերը սկսվեց Բաքվի ամրակոծումը։ Քաղաքի ծայրամասերում մարտերը գեռ չդադարում էին։ Հրետանային կրակով քարուքանդ էին արել նավահանգիստը, ուր քաղաքի բնակիչները պատրաստվում էին նավ նստել։ Նավերի ու բնակիչների պահեստները պայթեցվեցին, ամբողջ ծովափը կրակի բոցի մեջ էր։

Սեպտեմբերի 15-ի առավոտյան քաղաքում խուճապն ավելի մեծացավ։ Հազարավոր հայեր խմբվել էին նավահանգստում, ուր այլևս ոչ մի նավ չկար։ «Էջայիրը,— գրում էր 1918 թվականի սեպտեմբերի 21-ի համարում «Պրավդա» թերթը,— շփոթության մեջ ընկած, նեռվում էին ոտնատակ բնտանիքներ։ Նրանք պահում են նկուղներում, տանիքներում՝ ամրից փրկություն չկա։ Փախչել հնարավոր չէ, քարուքանդ արվարձաններում։ Ջեմբեկիքենդում ապրյարները արդեն քալանում են տները։ Բիբիէյբաթում վառվում էին նավթահանքերը և նավթային հրդեհի ահ քաղաքները երկինք էին բարձրանում»։

Սեպտեմբերի 15-ին քուրքական զորքերը մուսավաթական հրոսակախմբերի հետ մեկտեղ ներխուժեցին Բաքու։ Հայերը արդեն ամբողջ քաղաքն անցավ նրանց ձեռքը։

Ինարոշ է այն, որ Բաքվի պրավման առաջին օրն իսկ կովկասյան ռազմաճակատի քուրքական բանակի գլխավոր հրամանատարը պաշտոնապես հայտարարեց, որ Ադրբեջանը բնակիչներ քաղաքացիներին, անկախ ազգությունից ու դավանանքից, քուրքական ռազմական իշխանությունների կողմից միևնույն վերաբերմունքին կարժանանան, որանք հավասար չափով կպաշտպանեն բոլոր քաղաքացիների կյանքը, ունեցվածքն ու իրավունքները [1]։

Այս հանդիսավոր ու պաշտոնական խոստումներր, բնչպես և քիրիներում տպագրված նույնանման հաղորդումներն ու հոդվածները հայերի նկատմամբ լոկ անհրաժեշտ դիվանագիտական մի պրիսմ էր, որն ավելի բնորոշ էր քուրքական պահեճներին։ Այդ ձևով նրանք փորձում էին ճշմարտությունը քաղցնել արտաքին աշխարհից։ Իրականում, սակայն, հայտնի է, որ քուրքական զորքերի կողմից Բաքվի գրավումը ուղեկցվում էր հայերի զանգվածային չարդերով, որոնք չադրունակվում էին երեք օր անընդհատ։ Հազարավոր տներ կողոպտվեցին ու հրկիզվեցին։ Փողոցներում անհամար քանակությամբ դիակներ էին թափված։ Մրի էին քաշում անխտիր բոլոր հայերին՝ ազամարդկանց, կանանց, երեխաներին,

1 ՏԿՊ 2020 կոդեքս, թ. 200, ֆ. 145, թթ. 12—13։

ձերբերին, տողչներբին ու տկարներբին, նույնիսկ ծծկեր երեխաներբին։ Ջարդ ար անընդհատ, դիշեր-ցերեկ, տասնյակ բեռնատար մեքենաներ ու հարյուրավոր սայլեր քաղաքից դուրս էին բերում սպանվածների դիակները։

Ջանգվածային գոտորածների հետքերը ծածկելու համար դիակների մեծ մասը մայրաքաղաքի շրջակայքում հրկիզվեց։

Ըստ ականատեսների, Բաքվում գտնված հայերի քիվը հասնում էր 30 հազարի։

«Պրավդա» թերթը 1918 թվականի սեպտեմբերի 21-ին «Բաքվի ազգերդությունը» վերնագրով հոդվածում մանրամասն նկարագրելով խաղաղ հայ ազգաբնակչության ոչնչացումը թուրք-մուսավաթական գահիճների կողմից, ընդգծում էր, որ թուրքական ու մուսավաթական զինվորները հայերի գոտորածը սկսնցին քաղաքի արվարձաններում՝ էմիններքենդում և Ծև քաղաքում, ուր հայ ազգաբնակչությունը լրիվ ոչնչացված է։ Ձյնուհետև ջարդերը տարածվեցին քաղաքի կենտրոնական փողոցներում։ Հազարավոր թուրք զինվորներ վխտում էին քաղաքում, ներխուժում տագնապով ու սարսափով համակված տներբը, սպանում գաղուներով, սրերով, վնասահարում տեղնուտեղը փողոցում, վայր ենում բարձրահարկ շենքերի վերին հարկերից։

Ոտա բնաջնջումները նույնպես տուժեցին։ Թուրքերը նրանց վերադրում էին հայերի նկատմամբ կատարված հանցագործությունների և նրանց ապատամբելու մեջ։

Հաջորդ օրը առավոտյան հավաքեցին քաղաքի փողոցներում քաշված դիակները և մեքենաներով դուրս տարան։ Մյուս օրը առավոտյան ջարդը վերսկսվեց։

Թուրքական իշխանությունները, գնդություն ապրող թուրք սպաներբը, ռեստորաններում հարբեցողությամբ զբաղված փաշաներբը (նուրի-փաշան, Նազըմբ և մյուսներբը) գիտավորյալ կերպով անգործունեության էին մատնված և ոչ մի փորձ չէին անում գազանություններին վերջ դնելու համար։

«Մեկը մյուսին,— ասվում էր այնուհետև հոդվածում,— չքնդ լուսերով ոգոզված միլիոնատեր Գալինսկու տանը Բաքվի բուրժուազիան մեծարում էր նուրի-փաշային և թուրքական սպաներին։

Հրճվավոր այդ ջարդին զուգընթաց, թուրքական զորքերը, ինչպես նաև մուսավաթական հրոսակներբը, խաղաղ քաղաքացիների գույքի նույնպիսի հրճվավոր թալան կազմակերպեցին։ Գազազած ամբոխը հաճախ տարբերություն չէին գնում հայերի և մյուս ազգությունների միջև։

Հայերի կողմից լքված բնակարաններից, որոնց սեփականը կամ սպանված էին, կամ քաշվել էին ուրիշների մոտ կամ էլ փախել էին քաղաքից, որ ու դիշեր, շրջապատի բնակչության այլի աոչն, բնաստաոր մեքենաներով ու սայլերով քուրքական ու մուսավաթական իշխանությունները գույս էին բերում տնայինն բոլոր իրերը։ Այդ կողոպուտը սիստեմատիկ կերպով շարունակվում էր ամբողջ երկու ամիս, մինչև քուրքական զավթիչների գույս վտարումը Անդրկովկասից։

«Մարդասպանների ու կողոպտիչների,— գրում է ականատեսներից մեկը,— բացիրաց հայտարարում էին, որ քաղաքը 3 օրով ամբողջովին իրենց տրամադրության տակ է դրված։ Դաշնակցին շարժերը երեմն այնպիսի գաժանությամբ էին կատարվում, որ նույնիսկ դժվար էր հավատալ, որ այդպիսի վայրագություն հնարավոր էա [1]։

Այսպիսով, Բաքվում հայերի նկատմամբ կիրառված գաժանությունները երիտթուրքական հայտնիկ քաղաքականության շարունակությունն էին հանդիսանում։

Մուսավաթական կառավարության դեկավար, ադրբեջանական ժողովրդի անիծյալ թշնամի Նասի-Խոյսկին քնժագին կերպով իր երախտագիտությունը հայտնեց քուրքական զորքերի հրամանատար Նուրի-փաշային «Ադրբեջանի մայրաքաղաքը գրավելու համար» Նա որենքյան ռազմամակատի հրամանատար Նուրի-փաշային չնորհավորեց «քուրքական աշխարհի երկրորդ Մատաքյանը հանդիսացող խոշոր հետորը գրավելու կապակցությամբա [2]։

Ադրբեջանական նավթարդյունաբերողների ու բնկերի խոսափողը՝ «Կասպիյ» քերթը Քուրքիան ու նրա «պատասխանատ բանակը համարելով միակ ուժը, որն ընդունակ է ամբողջ աշխարհի մահմեդականներին ազատագրել տարբեր կեղեքիչներից, գրում էր, որ «նրը ամեն կերպ կաշակցի նրա հերոսական հաղթարշավին այդ ուղղությամբ, առավել ևս, որ քուրքական բանակը գալով Կովկաս, գրանով իսկ ապացուցեց իր անսահման անշահախնդրությունը, մեծագույն զոհաբերություններ կատարելու իր պատրաստակամությունը և յոյալ վերաբերմունքը՝ մեր հայրենիքը բնակեցնող բոլոր ժողովուրդների նկատմամբա [3]։

Երիտթուրքական գահիճների գործողությունների փաստավորումը և փաստերի նենգափոխմանն էր ենթրում իր էջերը նաև մու-

---

1 ԼՂՍԻ կոդ, ֆ. 200, ց. 148, գգ. 13—14։
2 Տե՛ս «Тифлисский листокъ», 18/IX—1918 г., № 189.
3 Տե՛ս ԼՂՍԻ կոդ, ֆ. 200, ց. 88բ, գ. 1, գգ. 276—277։

ազգաբնակչության ընդդիմությանը քնքրել։ Թուրքական գավթիչների ու մուսավաթական գահիճների չարագործությունները արտաքին աշխարհից թաքցնելու համար հիշյալ քնքրել Բաքվի հայերի զանգվածային ջարդը որակել որպես տորոշ ծայրահեղություններ, որոնք իբր թե առհասարակ գոյացրնդվել էին թուրքական հրամանատարության կողմից։ Սկարդը վերջանալիս և չուսով հանգստության տրվեց քաղաքում,— գրում էր մուսավաթականների խոսափող [1]։

Գործյուն առնող փաստաթղթերը, սակայն, ինչպես ցույց տրվեց, բոլորովին հակառակն են վկայում։ Ինչպես ևս մի փաստ Ականատեսներից մեկի՝ Իրանում սովետական միսիայի աշխատակցի Ռ.Կ(բ)Պ կենտկոմին ներկայացրած զեկուցման մեջ տրվում էր Բաքվի թուրքական օկուպացիայի հետևյալ նկարագիրը. «Բաքվում թուրքական բոշիբոզուկների տեռորինության շրջանում քաղաքը սարսափելի մի տեսք ուներ. ապահովություններին, կոոպերատիվներին, բանկերին վերջ չկար։ Բանվորական բոլոր կազմակերպությունները ցրվեցին... մի խոսքով, թուրքական գաղտնիքի նվաճողական տիրապետությունը ազգությանական խաների հետ մեկտեղ, համատարած բռնություններ, կոոպերատի ու ապահովությունների մի շղթան էր։ Ինչպես հայտարարվեցին ոչ միայն սովետական իշխանության, այլև ժամանակավոր կառավարության բոլոր դեկրետներն ու որոշումները [2]։

Բաքվի գրավումը թուրքական զորքերի կողմից և մուսավաթական հրոսակախմբերի հետ մեկտեղ կատարված բռնությունները անհամատեղելի էին Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի հոդվածների հետ։ Ուստի և Սովետական Ռուսաստանը (որը քաղաքական հանգամանքների բերումով Անդրկովկասում թուրքական գավթիչների բնաջնջիչ գործի) 1918 թվականի սեպտեմբերի 20-ի իր նոտայում հայտարարեց Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի թուրքիային վերաբերող հոդվածների չեղյալ լինելու մասին. «Օսմանյան կառավարությունը,— ասված էր հիշյալ նոտայում,— անցած մեծ տարվա ընթացքում, չնայած սովետական կառավարության բազմաթիվ բողոքներին, անընդհատ խախտում էր Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը։ Այժմ, վերջապես, ի լրումն այդ բոլորի, նա գրավեց և սարսափելի ավերման ենթարկեց ռուսական Հանրապետության կարևորագույն քաղաքներից մեկը... Օսմանյան կառավարությունը,— ասվում էր նոտայի վերջում,— դրանով ցույց տվեց, որ

---

1 «Азербайджан», 26 сентября 1918 г., № 4.

2 ЦГАОР СССР, ф. 130, оп. 3, д. 184, лл. 11—18.

Գրան-Կիտավոկի պայմանագիրը Թուրքիայի և Բուլղարիայի միջև այլևս գոյություն չուներ [1]։

Դրանով Բաքուն, Թուրքական զավթիչները չարունակելին իրենց հարձակումը Հյուսիսային Կովկասի ուղղությամբ, որտեղ վտուգ ի վեր հաստատված նրանց գործակալությունը, լեռնականների հակահեղափոխական ուժերի հետ մեկտեղ, ամեմին օգնության երկրորդ կեսին պրավիչ էր Հարավային Դաղստանը։

Թուրքական զինվորիան գեներալ Ջևատի Բեկի-փաշայի գլխավորությամբ, առանց չարժվելով երկաթգծի ուղղությամբ, հոկտեմբերի 6-ին անսպասելիորեն հարձակվեց Դերբենդ քաղաքի վրա, որը գտնվում էր Բաքվի ռազմաճակատը լքած Բիչերախովի չորսասների ձեռքում։ Ջևարոզանալով զինադրել թուրքական զորքերի դրոհին, Բիչերախովը ստիպված էր նահանջել դեպի Հյուսիս։ Հոկտեմբերի 24-ին թուրքական հեղուկները և Դաղստանի հակահեղափոխական չորսասները համատ գոյվեցին Դերբենդ-Բուրան-Եուրտ նոյեմբերի 8-ին թուրքական զորքերը նվաճեցին Բիչերախովի վերջին ամրացված կետը՝ Պետրովսկ նավահանգիստը։

Թուրքական զավթիչների հետ միասին Բիչերախովի ժամանած լեռնային հանրապետության կառավարությունը Դաղստանում իշխանություն իր ձեռքը վերցրեց։ Մանչն բնչպես Ադրբեջանում, Դաղստանում ևս տեր ու անտիրություն էին անում թուրքական նվաճողները։

«...Այսպես կոչված լեռնային կառավարությունը (նման «Օրհանա Հյուրանոցի կառավարությունը),— գրում էր Ս. Մ. Կիրովը,— «հաղորդության ու բարեկամության պայմանագրով Հյուսիսային Կովկասը վաճառելով Վերհր-փաշային, հեղափոխական Դաղստանի դեմ ուղղված թուրք սպայրների սվինների օգնությամբ հաստատվեց Եուրտում՝ քայլելով լեռնական-հեղափոխականների դիակների վրայով...» [2]։

Դաղստանը զավթելուց հետո թուրքական հորդաները և լեռնային կառավարության հրոսակախմբերը չարունակելին հարձակումը Բերեզի սովետական Հանրապետության դեմ։

Ենթարկ Դաղստանի հարավի արտակարգ կոմիսար Սերգո Օրջոնիկիձեի հանգուն գործունեության, Բերեզի աշխատավոր զանգվածները չախչախիչ հակահարված հասցրին թուրքական զավթիչներին ու լեռնականների հրոսակախմբերին։

Հյուսիսային Կովկասի աշխատավորների հիմնական զանգվածը գնում էր բոլշևիկների հետևից, և նրանք խոչընդոտեցին թուր-

---

1 «Документы внешней политики СССР», т. I, док. № 346, стр. 490—492.

2 «Пролетарская революция», № 2, 1940 г., стр. 205—206.

քական նվաճողներին՝ չարժվելու գնալ երկրի խորքը։ Այդպիսով վերջ տրվեց Թուրքերի հետագա նվաճումներին Կովկասում։

Ադրբեջանում, ինչպես և Հայաստանում, թուրքական զավթիչները գաղութարարական-ոստիկանական ռեժիմ հաստատեցին և ամեն կերպ ձգտում էին ոչնչացնել այն ամենը, ինչ որ ժողովրդական զանգվածներին հիշեցնում էր սովետական իշխանության, բոլշևիկների մասին։ «Այստ են հասնում թուրքական հորդաների սիրապետության մռայլ օրերը,— գրում էր այն ժամանակ Ա. Ի. Միկոյանը։— Բաքվի բոլշևիկյան կազմակերպությունը ներքին չարչարանքներ էնգափոխական պայքարի ամբողջ ժամանակաշրջանում կարելի է միայն բացատրել մոմենտներ նշել, երբ Բաքվի պրոլետարիատը չի ունեցել իր բոլշևիկյան կազմակերպությունը։ Այդ մոմենտներից մեկը թուրքերի սիրապետության առաջին շրջանն էր. երբ տեղական մինչև փոքրամբերը նեղություն չուներ Բաքվի բոլշևիկյան կազմակերպության... տասնյակ լավագույն առաջնորդներ գնդակահարվեցին, մյուս տասնյակները տառապում էին բանտերում... միայն առանձին բոլշևիկներ ո՛չ մի բոլոր չէին գաղտնիքներում պայքարը քշնամու դեմ [1]։

Հայտնվելով թուրքական գաղտնությունների ու քայլերի մասին Բաքվում, «Պրավդա Քիրիք մասնավորում էր, որ քաղաքը գրավելուց անմիջապես հետո թուրքերը սկսեցին առաջին հերթին սպանել բոլշևիկներին, որոնք նրանց մեջ հատուկ ատելության էին առաջ բերում։ Թուրք ոստիկանների կողմից բանվորների շրջանում կատարվող բազմաթիվ խուզարկություններն ու ձերբակալությունները նպատակ ունեին վանելու պրոլետարիատի ապստամբությունը թուրքական սիրապետության դեմ [2]։

Թուրքական զավթիչները գումակի հետ Բաքու ժամանեց մուսավաթական «կառավարությունը», որը ստեղծվել էր 1918 թվականի հունիսին Գյանջայում մոլի նացիոնալիստ Խան-Խոյսկու գլխավորությամբ՝ թուրքական սվիններով հովանավորության ներքո։ Այդ «ինքնիշխան» կառավարությունը ոչ մի իրական իշխանություն չուներ և կատարում էր միայն Թուրքական հրամանատարության կամակատարի դեր։

Թուրքական զավթիչները տեր ու տնօրինություն էին անում Ադրբեջանում, ինչպես իրենց տնային գաղութում։ Նրանք ամբողջովին իրենց ձեռքը վերցրին երկրի տնտեսության կարևորագույն ճյուղերը՝ Բաքվի նավթարդյունաբերությունը, հասպիսական

---

1 ՄԻՒ-ի Հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 11, ց. 18, թ. 21։

2 «Правда», 24. XI. 1918 г., № 225.

համատարած, երկաթուղային տրանսպորտը, այն ամենը, ինչ որ չհասցրեցին, կամ չկարողացան քայլանել և տրատարանել նրանց նախորդները՝ անգլիական իմպերիալիստները։ Թուրքերը ձգտում էին ամբողջ փուլ նավթ և պահպան նավթամթերքներ, պղինձ, բամբակ, բրինձ, հաց և գյուղատնտեսական այլ ապրանքներ էին տրատարանում։

Բազմաթիվ փաստաթղթերը վկայում են այն տառապանքների մասին, որոնք կրեցին այդ ամիսների ընթացքում Ադրբեջանի աշխատավորները, վեր են հանում թուրք գաղութարարների կողմից կիրառված անկարգությունները, բռնություններն ու քայլանը։ Թուրքական զավթիչների բոլոր այդ չարագործություններն ձգտած էին ոչնչացնելու գործող ուժերը չէին, այլ հանդիսանում էին այն միջոցառումների մշակված մի սիստեմը, որը գործադրվում էր երիտթուրքական զինվորականների և Անդրկովկասում թուրքական զորքերի հրամանատարության կողմից։

«Ահա թե ինչ էր տալիս 1918 թվականի նոյեմբերի 12-ին մուսավաթական կառավարության ուղարկված Ղարաբուլախ գյուղի գյուղացիների խնդրագրում. «Ղարաբուլախ գյուղի բնակչությունը չատ ծանր օրեր է տպրում։ Նախ և առաջ չքավոր բնակչությունը գոհվում է, տառապում սպանդի, ֆելդֆեբելների ու սամանչյան կառավարության վարչական պաշտոնյաների կրնկի տակ։ Բնակչությունից խլվում են կով-կարասին ու պարենը... գիտավորյալ կերպով գրպարտում են գյուղացիներին, ծեծում, բանտարկում, խոշ ենտո կաշառք ստանալով՝ ազատում նրանց... չկա ոչ մի բան, որը մենք կտրոզանար պաշտպանել կամայականություններ ի անր աստ-ծո, օգնեք՛ մեզ։ Ջե՛ որ մենք կարող ենք գոհվելը [1]։

Մուսավաթական կառավարության արտաքին գործերի մինիստրը գնդուցում էր, որ «Մուղանում գտնվող Քարքանալը գյուղում կար 1084 փուլ ցորեն, 1288 փուլ գարի և 1213 փուլ գարման, որոնք պահվում էին հիշյալ գյուղի գյուղացիների մոտ, սակայն 1918 թվականի օգոստոսին նրանցին թուրքական զորքերը և ուշադրություն չդարձնելով գյուղացիների բողոքներին, բանտարկելու սպառնալիքի տակ նրանցից խլեցին այդ մթերքները։ Ընդունված նշվում էր, որ թուրքական զորքերի կողմից պատճառված վնասների հատուցման վերաբերյալ առաջվոց անհամար բողոքները «ադրբեջանական կառավարությունը ի վիճակի չէ և պարտավոր չէ քավարարել [2]։

---

1 Архив Азерб. филиала НМЛ при ЦК КПСС, ф. 12, д. 35, л. 56.
2 ЦГАОР Аз. ССР, ф. 62с, оп. 1, д. 114, л. 2—3.

Գյորչայի գավառի գյուղացիների բողոքում նշվում էր, որ այն բանից հետո, երբ 1918 թվականի հունիսին թուրքերը գրավեցին ամբողջ գավառը, մահմեդական ազգաբնակչությունը հալածանքների է ենթարկվում թուրքական սպանների կողմից։ Անհամար բողոքները ոչ մի բանի չեն հանգեցնում. «Իվանովկա գյուղի պարետ Ահմեդը ազգաբնակչության հետ գաժանորեն վարվեց,— ասվում էր այդ բողոքներից մեկում.— Նա խոշոր ու մանր նշդիրավոր անասուններ խլեց ոչ միայն Իվանովկա գյուղի, այլև մերձակա գյուղերի բնակիչներից [1]։ Մի այլ բողոքում Իվանովկա գյուղի բնակիչները գրում էին. «Մահմեդ էֆենդին, հրոսակներ ստեղծելով, թալանում էր շրջակայքի գյուղերը... Գյուղի բնակիչներից շատերին նա ձեռնում էր, խլում նրանց անասուններ...» [2]։

Թուրքական հրամանատարությունը բոլի կերպով բանակ էր գրավում տեղի մահմեդական ազգաբնակչությանը։ Այդ բանը տեղյուրի առաջ բերեց Ալրբեջանի ազգաբնակչության շրջանում [3]։

Թուրքական զավթիչների կամայականությունները հատատում էին նաև մուսավաթական կառավարության պաշտոնյանների։ Զանգեզուրի միխիթարության լիազորված անձը Ելիզավետպոլից հետագրում էր. «Թուրքական ժանդարմները, լիազորված լինելով փաշայի կողմից, սուսփում են գնացքները, կողոպտում ժողովրդին, ձեռնում կանանց։ Մենք հետ չենք ուզում հաշվի նստել։ Այդպիսի պայմաններում մենք չենք կարող աշխատել» [4]։

Ներքին գործերի միխիստրին ուղղված հետագրում ասվում էր, որ Ելիզավետպոլի թուրքական պարետը տեղի գործարանի կառավարչից խլեց բանակինները և նրան քշեց գործարանից [5]։

Ազգամի ազգիջայի վարչության հակիչը հետագրում էր այն մասին, որ թուրքերը իրենց ձեռքը գցեցին քաղաքի միակ գործարանը, այն շարքից հանեցին և դրանով մեծ վնաս հասցրին գանձարանին [6]։

---

1 ЦГАОР Аз. ССР, ф. 62с, оп. 1, д. 69, л. 22.
2 Նույն տեղում, թ. 23։
3 «Тифлисский листок». 1. X. 1918 г., № 209.
4 ЦГАОР Аз. ССР, ф. 62с, оп. 2, д. 23, л. 1—2
5 Նույն տեղում, թ. 31։
6 Նույն տեղում, գ. 31, թ. 12։
7 Նույն տեղում, թ. 32—33։

Թուրքերը տեր ու անտրիտուքյան էին անում ինչպես Բաքվի, այնպես էլ Ադրբեջանի մյուս քաղաքների ձեռնարկություններում։ Նավթային ահռելի ընկերության մի խումբ անգամներ բռնված էին առևտրի ու արդյունաբերության մինիստրին, որ «...ափսոսի բան մնդ ամիս է, ինչ գործադրանում նասած են ապչյաները, և մենք չգիտենք, քե ովքե՞ր են նրանք և ո՞ւմ հրամանով են վերցնում նավթն ու յուղը [1]։

Մի այլ փաստաթղթում նշվում էր, որ Թուրքական հրամանատարության կարգադրությամբ «Մանթաշով և Կո» ընկերության ինժեներներին թույլ չեն տալիս լինել ֆիրմայի նավթամուղի կայաններում, որտեղ գտնվում են ապրանքային պահեստները։ Այդ կարգադրությունը խոչընդոտում է ձեռնարկության արտադրական գործունեությունը [2]։

Թուրքերը քայքայում էին ոչ միայն արդյունաբերական ձեռնարկությունները, քաղաքային ու պետական հիմնարկները, այլև լաբորատորիաները։ Այսպես, նրանք Ազիզբեկովի լաբորատորիայից արտահանեցին աշխատող ամբողջ գույքը [3]։

Մատակարարման կառավարությունը կատարում էր թուրքական զավթիչների վարձկանների ամբողջ ծերը, անհրաժեշտ չհամարելով գոնե արտաքուստ պահպանել Ադրբեջանի անկախության ձևերը։ Այդ մասին են վկայում մուսավաթական մի շարք պաշտոնյաների գեներալներին ու բռնակալներ։ Այսպես, Գանձի քաղաքի նահանգապետը հետապրում էր Բաքու հետևյալը. «Ըստ թուրքական նահանգապետը ամբողջ իշխանությունը վերցրել է իր ձեռքը և ոչ ոքի չի հանձնում։ Գավառային վարչությունն ամբողջովին վերացված է» [4]։

Գյանջայի նահանգապետ գեներալ Վեքիլովը 1918 թվականի դեկտեմբերի 7-ին հաղորդում էր, որ «Գյանջա քաղաքում բնակվող թուրքական յուզբաշին՝ ոստիկանական ջոկատի պետ Հուսեյն Բաքիևը, ամեն կարգի գիմումներ ու բողոքներ է ընդունում ինչպես քաղաքի, այնպես էլ գավառի բնակիչներից, մի բան, որը չի մտնում նրա իրավասության մեջ, որոշումներ է կայացնում այդ առթիվ, որոնք ի կատար են ածվում հենց նրա կողմից. այն անձինք, որոնք նրա կողմից ձերբակալ են հանձնվում, տույժի են ենթարկվում... Ռազբաշյի նման միջամտությունը ուրիշ պատասխանատուներին

---

1 ԼՂԱՕՐ Հս. ՍՍՀ, ֆ. 82 ս., օտ. 2, դ. 33, ա. 77.

2 Նույն տեղում, թ. 67։

3 ՀՍՍՀ ԿԳԱԿ, ֆ. 200, ց. 53, թ. 328։

4 Նույն տեղում, թ. 31։

առնչում է հրդեհությանությունը, վարկարկում նահանգապետի իշխանության հեղինակությունը [1]։

Փաստի ու հետագրի մինիատյրը բողոքում էր, որ տեղական կառավարական հետագրությունը կարտվում են քուրքերի կողմից և նրանց մեջ գրվում հետախուզներ։ Բացի դրանից, քուրքական զինվորական պաշտոնյաները խոչընդոտներ են հարուցում գծերի ու հեռագրային հորդման աշխատանքներին [2]։

Այդ ձևով էին գործում քուրք պաշտոնյաները նաև հրդեհությունում։ Գնացքները նրանք բաց էին թողնում իրենց անփական հայեցողությամբ, հաճախ կանգնեցնում էին գրանք և խուզարկություն կատարում՝ ուզնորներից խլելով նրանց մոտ եղած քանկարժեք իրերը։ Մաքսատան պաշտոնյաներից մեկը 1918 թվականի գեկտեմբերի 19-ին հաղորդում էր, որ իր կողմից կանգնեցվել է Վրաստան գնացող մարդատար գնացքը։ «Մաքսատան մեր ներկայացուցիչները,— նշում էր նա,— գնացք բարձրացան ուզնորներին ու նրանց իրերը ստուգելու համար։ Նրանք տեսան, որ բացի իրենցից, վագոն նրա մոտ իրենց անձնական քուրք գինվորականների և չվատահելով մեր ստուգմանը, սկսեցին նորից ստուգել ուզնորներին։ Այնուհետև նամակում մատնանշվում էր, որ մաքսատան ծառայողները քուրք սպաներին բոզոք հայտնեցին, սակայն վերջիններս ոչ մի ուշադրություն չդարձրեցին այդ բանի վրա և ապրարները իրենց ֆելդֆեբելի (բաշխատու) գլխավորությամբ սկսեցին ինքնուրույն կերպով վերսին ստուգել ուզնորների իրերը։ Այսպիսով, ստուգման ամբողջ նախաձեռնությունն անցավ քուրք ֆելդֆեբելին, որը ինքնագլուխ կերպով կարգադրություններ էր անում՝ բոլորովին արհամարհելով մաքսատան վերահսկողության ֆունկցիաները... ուզնորները իրենց գժգոհությունն էին հայտնում մաքսատան պաշտոնյաներից այն իմաստով, որ մենք խրախուսում ենք քուրք ապրարների անկարգություններ» [3]։

Քուրքական զորքերը բացահայտորեն թալանում էին գիրենց եղբայրներին (այդպես էին նրանք անվանում Ադրբեջանի մահմեդական բնակիչներին)։ Զավթիչները պարենի ու գոզոպավոծ գույքի հսկայական պաշարներ կուտակեցին, որոնք սակայն չհասցրեցին տուրս բերել երկրից՝ 1918 թվականի նոյեմբեր-գեկտեմբեր ամիսներին իրենց խուճապահար փախուստի պատճառով։

Շամախու գավառապետի 1919 թվականի փետրվարի 20-ի գե-

---

1 ЦГАОР Аз. ССР, ф. 82 с, оп. 2, д. 23, л. 25

2 Նույն տեղում, թ. 68։

3 Նույն տեղում, թ. 72։

փուքսպրի համառաձայն, թուրքերը Համախու ամբարում թողնելին 10 հազար փութ ցորեն, իսկ Մադրասի ամբարում՝ 16 հազար փութ ցորեն և 12 հազար փութ գարի [1]։ Ղուրայի գավառում թուրք զավթիչները չհասցրեցին տրտահանել 400 փութ գարի [2]։ Ուզուն կաչկոնում թուրքերը թողնելին 1050 փութ ցորեն և 2200 փութ գարի [3]։

Այս ավյալները վկայում են այն մասին, որ թուրքական հրամանատարությունը ագրարնակչությունից պարեն էր բռնագրավում ոչ միայն բանակի բնաթափի կարիքները բավարարելու, այլև բանված ապրանքները Թուրքիա արտահանելու նպատակով։

Ագրրեքյանի բնակչությունը չարտահայտում էր ամեամաղ չինել նաև թուրքական զորքերի հնռանալուց հետո, քանի որ մուսավաթական կառավարությունը թուրքերի կողմից թողնված ողջ պարենը 1919 թվականի փետրվարին հանձնեց ռազմական մինիստրությանը [4]։

Թուրքական զավթիչներն իրենց ցանկացած ձևով գաղ ու գաղաստան էին տանում Ագրրեքյանի ագրարնակչության նկատմամբ՝ բոլորովին արհամարհելով մուսավաթական իշխանություններին։

Ըստ ամենայնի, Գյանջայի մարզային գաղտարանի գաղափարը անդրադարձում էր, որ Ղարախի գավառային բանտում թուրքերը կալանքի տակ են պահում առանց որևէ հիմքի ձերբակալված մահմեդականներին։ Թուրքական պարենը ագահորեն չգործածելը կալանավորներին ապահովել վերաբերյալ մուսավաթական իշխանությունների բողոքի պատճառներին [5]։

Թուրքերը ձերբակալվածներին անասելի տանջանքների էին ենթարկում։ Մուսավաթական կառավարության պնդմամբ հաստատված մի գաղափարի դիմումագրում նշվում էր, որ «Գյանջայի բանտում գտնվող կալանավորները չղթայակապված էին, փակված առանձին սենյակներում։ Նրանց արգելված էին բանից դրսանելու հնարավորությունից... ենթարկվում էին տանջանքի ու գաժան խոշտանգումների։ Նրանցից յուրաքանչյուրին մարակով ու մահակով հարվածներ էին հասցնում մի քանի հարյուր անգամ... այդ պատիժները կիրառվում էին սիստեմատիկ կերպով՝ առնե որ. ի մեկի այլոց, ոմանց ձեռում էին հատկապես ահռոզը կերպով, ատիպերով

---

1 ЦГАОР Аз. ССР, ф. 334с, оп. 1, д. 36, л. 12—13.
2 Նույն տեղում, թ. 16—17։
3 Նույն տեղում, թ. 24։
4 Նույն տեղում, ֆ. 33, ց. 3, գ. 54, թ. 4։
5 Նույն տեղում, ֆ. 35с, ց. 3, գ. 11, թ. 100։

նրանց իրենց վրա վերցնել պահոցան հանցապարտությունները կատարելու մեղքը...»[1]։

Մամուլի հաղորդման համաձայն, 1918 թվականի հոկտեմբերի պատրաստվում էր մասամբ մեկնելու ադրբեջանական քաղաքացիների պատվիրակությունը, որպեսզի բուրջուական կառավարությանը խնդրի միջոցառումներ ձեռնարկել թուրքական ապստամբների գործից ադրբեջանական հանրապետության քաղաքացիներին նկատմամբ գործադրվող բռնությունների դեմ։ Սվյատ կայսրության բնակչությունը իր ներկայացուցիչների ուղարկեց Նորի-փաշայի մոտ, որպեսզի իրենց քաղաքը հայտնվելիս այն բանի դեմ, որ ապստամբները բռնատրում են կանանց և ծեծում տղամարդկանց։ Թուրք գինվորները Համեդ մոնում էին խաղաղ բնակիչների տները և նրանցից պահանջում պարզնատրում ադրբեջանական տղոց գյուղերից ապատագրելու համար[2]։

Ջավիշների անօրէն կամայականությունները մուսավաթական կառավարության արդարադատության մինիստրին ստիպեցին Ադրբեջանում գտնվող թուրքական գրչքերի գլխավոր հրամանատարին տեղյակ պահել Գյանջայում, Ղազախում և Ադրբեջանի այլ քաղաքներում ու շրջաններում տիրող թուրքական ինքնիշխանության մասին[3]։ Բնական է, որ նման գիժումները ոչ մի տպավորություն չէին գործում թուրքական հրամանատարության վրա։

Ադրբեջանցիների նկատմամբ անօրինականության ու բռնություններ գործադրելով, թուրքական զավիշները մինչև ժամանակ կիզժավորապես նրանց անվանում էին իրենց ազգականից հղրայրներս, որ նկել են նրանց ազատագրելու քաղաքիցմի տատանալիքից։ Վերը հիշատակված թուրք ռազմական պատմագրան գնդապետ Բերքուքը գրում էր. «Մեր կառավարությունը... խոստացել էր ետևից ու հասատակել այդ ժողովուրդների անկախությունը...»[4] (ի նկատի ուներ Ադրբեջանի ու Հյուսիսային Կովկասի մահմեդական ապստամբությունը — Խ. Ս.)։ Այդ տանկախությունն ուժ թուրք նվաճողները հասկանում էին Կովկասի ուղղակի միացումը Թուրքիային։

Իրենց խոսկան նպատակները քողարկելու համար թրքամուրքերը տակավին 1918 թվականի մայիսին մուսավաթական կուսակցության մեջ ունեն իրենց գործակալներին քաշում ամենքին՝ սկսած

---

1 ՀՊԱՕՐ Ազ. ՍՍՀ, ֆ. 100c, օր. 2, գ. 33, գ. 18—19.

2 Հայոց պատմ., ֆ. 200, ց. 1հա, թ. 18—19.

3 ՀՊԱՕՐ Ազ. ՍՍՀ, ֆ. 95, օր. 2, գ. 33, գ. 18—19.

4 Berkuk, s. 31.

ֆամպանիա հանուն տանկոս Ազրբեջանին։ Բաքուի կոնֆերանսում գանվող մուսավաթական պատվիրակության գործից էնվեր-փաշայի անունով ուղարկված նամակում նշվում էր հետևյալը. «Ինձայած Անդրկովկասի մահմեդական ազգաբնակչության ունեցած համակրանքը Թուրքիային լրիվ միացնելու վերաբերյալ մեր խնդրանքին, մենք փոստատրկելով բացատրեցին, որ Թուրքիայի ամեն քաղաքականությունը պահանջում է, որպեսզի մենք առաջին անկախ ու ուժեղ լիներ... Մենք ընդունեցինք այդ ցուցումները՝ գիտակցելով համաձայնվելով դրանց հետ [1]։ Մեծ երիտթուրքական գնդապետները ամեն քաղաքականությունը նպատակներից՝ այնինչ՝ ամբողջ ոգևորությամբ իրագործելու խնդրից հրևում, միաոժամանակ քաղաքում էին իրենց նվաճողական ձգտումները, ապա թուրք գինվորականները, իրենց հրեական հայրենասիրությունից սրտնեղած, սոսկ քաշվելու խոսում էին Անդրկովկասում կատարված ինոնքվինցիոյի իսկական պատճառների մասին։

Նպատակ-փաշան, որը նախորդել էր Նուրի-փաշային Անդրկովկասում թուրքական զորքերի հրամանատարի պաշտոնում, Գյանջայի գրավումից հետո անգի բնակիչներին հայտարարել հետևյալը. «...Իր կրոնակից ու ազգակից ժողովուրդների հետ միավորվելու Թուրքիայի վաղեմի երազանքը, վերջապես, իրագործվում է։ Այժմ գինաթափվե՛ք. հրացանների այլևս հարկավոր չեն խաղաղ ազգաբնակչությանը։ Իմ ասելիքները ձեր հանգստությունը կապահովեն [2]։

1918 թվականի թուրքական արշավանքի մասնակից գնդապետ Իլյուշյան Թուրքիայի ու մուսավաթականների մեջ Բաքումում կնքված պայմանագրի կապակցությամբ գրում է, որ այդ փաստաթղթով նախատեսվում էր «Թուրքական օգնության Ազրբեջանին՝ բոլշևիկների դեմ պայքարելու համար [3]։

Այդ ամիսներին իրագործվեց, ինչպես տեսանք, ուղևորվում էր տարատեսակ բարիքով ու կողոպուտով, որը, սակայն, թուրքական զավթիչներին չէր խանգարում ազգնկու այն մասին, որ իրենք ոգևում են մահմեդականներին ազատագրվելու ռուսական լծից։ Գահպանվել են թուրքական հրամանատարության մի շարք հրամանները, որոնցում նա Անդրկովկասի գրաված շրջաններն ազգա-

---

1 Տե՛ս «Труды Азербайджанского филиала ИМЛ при ЦК КПСС», VIII, Баку, стр. 70.

2 Տե՛ս «Бакинский рабочий», 29. VI. 1918 г.

3 Rəşid, Büyük harpte Bakü yollarında 5 Kafkas piyade fırkası. Տե՛ս „Askeri mecmuanın tarih kısmı", İstanbul, 1934, Sayı 44, s. 7.

բնակչությանը փարիսեցիորեն կոչ էր անում ջնջապատիվության ու հպատակության։

Այսպես, Ջանիկեսյուում գտնվող թուրքական զորքերի պարեսպ՝ Իզեթ-բեյն 1918 թվականի օգոստոսի 1-ի կոչում մատնանշվում էր, որ տեղական մահմեդականները երկար ժամանակ գտնվում էին քարիզմի անասանելի ճնշման տակ և որ այժմ, թուրքերի օգնությամբ, նրանց հայրենիքը ազատագրվելու վճռեց,— ասվում էր հիշյալ կոչում,— եղբայրական ձեռք ենք մեկնում ձեզ, վերջին այն ժամ մենք իրար ձեռք մեկնենք, մենք ճանապարհ կբանանք գնալ անասմման երջանկությանը։ Ստրկությունն ու հնդությունը սիրո են արժանիք [1]։

Ստամբուլում լույս տեսնող «Թասֆիրի էֆքյարս» թերթը 1918 թվականի մարտի 8-ի համարում գրում էր, որ Թուրքիայի միակ ձգտումն է միավորվել իր եղբայրակիցների՝ կովկասյան թուրքերի հետ և ազատել նրանց ռուսական լծից։

Այսպիսով, թուրքական ագրեսորները խոսելով Կովկասի մահմեդական բնակչության իրը ցույց տրված օգնության մասին, գործնականում ձգտում էին վերացնել սովետական իշխանությունը Բաքվում և ամեն ինչ ոչ երկրամասում։

Թուրքական գավթիչների նվաճողական պլանները մուսավաթականները պաշտպանում էին ամբողջովին։ 1918 թվականի հունիսի սկզբին մուսավաթական կառավարությունը իր հավատարմության զգացմունքներն արտահայտելու համար հատուկ պատվիրակություն ուղարկեց Ստամբուլ։ Այդ պատվիրակության գլխավոր Բաքու-գործն էնվերի ներկայությամբ սուլթանին խնդրեց իր երկրի հովանավորությանը տակ վերցնել ինչպես Ադրբեջանը, այնպես էլ բոլոր մահմեդական ժողովուրդներին, ստեղծել Հզոր մահմեդական պետություն Թուրքիայի՝ մահմեդական աշխարհի կենտրոնի գլխավորությամբ [2]։

Մուսավաթական կուսակցության մյուս պարագլուխը՝ Այդ Մուրադ-բեյ Քոփչիբաշևը, որը նույնպես մտնում էր պատվիրակության կազմի մեջ, ստրկամտորեն գրում էր. «Անասելի ոգևորությամբ ինձ հաղորդվեց հասնել նպատակիս՝ տեսնել բոլոր մահմեդականների խալիֆին ու թուրքերի փառքերին... Մենք, ադրբեջանական թուրքերս, միշտ կլինենք և ջանկանում ենք ապրել բոլոր մահմեդականների խալիֆի՝ սուլթանների փառքերով ոգևորվելով...» [3]։

---

1 ՄԻ-ի հավելման ֆինդոյի արխիվ, ֆ. 33, գ. 1338, թ. 48։
2 ЦГАОР Аз. ССР, ф. 211с, оп. 1, д. 30, л. 1—2.
3 Նույն տեղում։

Անդրկովկասի մահմեդական ժողովուրդները մեծ ջանք էին թափում թուրքական զավթիչների և նրանց ուղղակի գործակալների՝ մահմեդական հոգևորականների պահպանության ներքո։ Թուրքական զորքերի ներխուժումը Անդրկովկասի սահմաններից շատ հարմար ժամանակում երկրամասի ազգաբնակչությանը բացահայտեց զավթիչների իրական մտադրությունները։ Օրինակ ամեն էր Անդրկովկասի ժողովուրդների ատելությունը թուրք կեղեքիչների նկատմամբ։ Այդ բանը հնազանդում խոստովանել են նույնիսկ թուրքական բնակավճռիչի մահմանադիրները։ Այսպես, Բերլուքը նկարագրելով թուրքական 5-րդ դիվիզիայի արշավանքը Անդրկովկասում, նշում է, որ նրա վիճակը ծայրահեղորեն դժվար էր։ Նրա խոսքերով, այդ դիվիզիան «շատ շատ բոլոր անցկացրեց արյունալի ու դաժան մարտերի հետևանքով, որ նա մղում էր Ադրբեջանում՝ մնալով առանց ռազմամթերքի ու սպառազինության [1]։

Անդրկովկասի մահմեդական ժողովրդական զանգվածները թուրքական զավթիչներին առում էին նույն ձևով, ինչ որ երկրամասի մյուս ժողովուրդները։ Այդ մասին է վկայում, մասնավորապես, թուրքական երրորդ բանակի հրամանատար Վեհիբ-փաշայի զորքերի հրամանը իրեն հնազանդվող զորքերին, որտեղ նա պահանջում էր «բարձրացնել թուրքիայի քաղաքական հեղինակությունը Անդրկովկասի մահմեդականների աչքում, որոնք գնալով ավելի քչնամաբար են տրամադրվում թուրքերի նկատմամբ [2]։

❋❋❋

Անդրկովկասում թուրքական ինտերվենցիայից հատկապես տուժեց հայ ազգաբնակչությունը։ Անդրկովկասի բոլոր գրաված շրջաններում երիտթուրքերը չարաշահում էին կիրառել հայ ժողովրդի բնաջնջման իրենց քաղաքականությունը։ Տրապիզոնի կոնֆերանսում, ի պատասխան Արևմտյան Հայաստանին ինքնավարություն տալու վերաբերյալ անդրկովկասյան պատվիրակության ներկայացրած պահանջին, թուրքական ներկայացուցիչները չկարողացան հավատարմագրին. «Ձեզնից հայեր չկան և չեն լինի, որովհետև այն անգրում, որով անցնում է թուրք գինվորը, հայեր չեն մնում [3]։

Երիտթուրքերը այդպես էլ վարվում էին Արցախի շրջանը

---

1 Berkuk C., s. 15.

2 ՀԱՀԱ կոմ, ֆ. 200, ց. 22ա, թ. 78։

3 Նույն տեղում, ց. 22, թ. 102։

գրավչու ժամանակ տեղի բնակչությունից ու զորքականներից երբեմն կռվից ընկճվածի մի քանի հազար հայ։ Աշխուժությամբ տեղամասերին հետ,— պատմում էր այդ չարաբաստիկությունների վկաներից մեկը,— թուրքերը մեզ լրիվ կողոպտեցին և մերկացնելով մինչև ներքնազգեստը, ուղարկեցին Ախալքալաք, որ մենք՝ մի քանի հազար կանայք ու երեխաներ, գնում էինք ոտքով ամբողջ մի ամսվա ընթացքում, տառապելով ոմանք ու քրտինք[1]։

Մի այլ ականատես գրում է, որ Արզրումի վրա թուրքերի հարձակման ժամանակ շրջակայքի բոլոր հայկական գյուղերը հրկիզվել էին, իսկ նրանց բնակիչները՝ ջնջահավաքվել։ Թուրքերը կրակին էին մատնում ամբողջ գյուղեր՝ նախօրոք առանձնացնելով գեղեցիկ աղջիկներին ու կանանց, որոնց բռնաբարելուց հետո, նույնպես սպանում էին։ Արզրումը գրավելուց անմիջապես հետո թուրքերը ձեռնարկեցին հայ ազգաբնակչության զլխովին բնաջնջմանը[2]։

Կարսի մարզում թուրքական զորքերի ներխուժումը նույնպես ուղեկցվում էր հայերի չարդերով ու նրանց գույքի բռնագրավմամբ։ Ամբողջ մարզում ներկայումս չի մնացել և ոչ մի կենդանի հայ,— հաղորդում էր ականատեսը։— Թուրքական զորքերի հարձակման ժամանակ Արզրումի ու Օլթիի մարզերից հայերի փախուստի բոլոր ճանապարհները փակվել էին... ուստի և այդ մարզերի ամբողջ հայ ազգաբնակչությունը մնաց տեղում և սրի քաշվեց[3]։

Ռուսական կառավարությունը իր բողոքի ձայնը բարձրացրեց երիտթուրքերի կռվից կիրառվող գազանությունների դեմ։ 1915 թվականի ապրիլի 13-ին Բիթլիսի գերմանական փոսպանին ուղարկվեց ՌԱՏՄԻ արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսար Գ. Վ. Չիչերինի և նրա տեղակալ Լ. Մ. Կարախանի հեռագիրը՝ «Թուրքական զորքերի Հայաստան չարժվելու և Գերմանիայի պատասխանատվության մասին», որտեղ ասված էր հետևյալը.

«Թուրքական բանակը առաջ է չարժվում դեպի Բաքու, Կարս, Արզրում, ավերելով երկիրը և ոչնչացնելով գյուղացիական բնակչությանը։ Հայերի հետագա ճակատագրի համար պատասխանատվության բեռնում է Գերմանիայի վրա, որովհետև նրա պլանների համաձայն էլ հենց ռուսական զորքերը գուրս բերվեցին հայկական մարզերից, և այժմ Գերմանիայից է կախված թուրքական բանակի նահանջը վրեժի ու չարության հոգի վրա ծագած սովորական էքս-

---

1 ՀՍՀՍ կԳՊՄ, թ. 320, ց. 22ա, թ. 78։

2 Նույն տեղում, թ. 66, 91։

3 «Документы и материалы», с. 281.

քանակից։ Դժվար է հաշտվել այն մտքի հետ, որ մի այնպիսի կուլտուրական պետություն, ինչպիսին Գերմանիան է, որը հնարավորություն ունի ազդելու իր դաշնակից Թուրքիայի վրա, թույլ կտա, որ իր կամքից անկախ այս համաշխարհային պատերազմի մեջ քաշված հայ ժողովրդի համար Բրեստի հաշտության պայմանագիրը ծառայի անթիվ բշվառությունների ապրյուր։ Ուստի սովետը հավատացած է, որ Գուք ձեռք կառնեք միայն ձեզանից կախված անհրաժեշտ միջոցները, ապագայում թուրքական իշխանության վրա՝ խաղաղ բնակչության ոչնչացումը, ինչպես այդ տեղի ունեցավ Ադրահանում, կանխելու նպատակով»[1]։

Միանալով նաև գերմանական կառավարությունը ոչինչ չձեռնարկեց թուրք ջարդարարների կողմից հայերի նկատմամբ կիրառվող չարագործություններին վերջ դնելու համար։ Թուրքական զորքերը չարունակում էին անխնա կերպով կոտորել խաղաղ հայ ազգաբնակչությանը։

Կարսի մերձակայքի ու Կաղզվանի շրջանի հայ ազգաբնակչությունը հասցրեց պատսպարվել Կարսում։ Քաղաքի անսպասելի հանձնումը թուրքերին (1918 թվականի ապրիլի 24-ին) այնտեղ խուճապ առաջ բերեց։ Կարսի հայ և ռուս բնակչությունը, թողնելով իր ամբողջ գույքը, փախավ Ալեքսանդրապոլ[2]։ Սակայն թուրքերը այստեղ էլ արյունալի չարդ կազմակերպեցին։ Ահա թե ինչ էր կատարում «վայրենի ոհմակների քրդի թափիքը. «Քաղաքում սարսափելի մի բան էր կատարվում. դա միայն կարելի է ասել, սակայն հնարավոր չէ նկարագրել։ Կանայք հիստերիկայի մեջ էին... Երանցից շատերը, միայն ներքնազգեստով, գրկած երեխաներին, թողնելով ամեն ինչ, փախչում էին... Ալեքսանդրապոլը ընկավ գիշերվան մոտ»[3]։

Գրավելով Ալեքսանդրապոլը, թուրքական գավթիչները քաղաքից գուրս տարան պարենի բոլոր պաշարները, անասուններըկառքերը[4]։ Թուրքական զորքերի ձեռքն ընկան կովկասյան բանակի թիկունքի խոշորագույն պահեստները, որտեղում պահվում էին հրետանային քանակությամբ ռազմամթերք ու զինվորական հանդեր-

---

1 «Մանրամասն տեղեկություններ Ադրահանում ամերիկյան և ավստրական հյուպատոսների հաշվառման մասին։ Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու. 2000 գիտությունների ակադեմիայի հրատարակչություն. Երևան, 1960, էջ 211—212.

2 «Документы и материалы», с. 390.

3 «Кавказское слово», 8. VI. 1918 г., № 116.

4 «Աշխատավոր», 18.6.1918, № 66.

*Ասենք՝ մոտավորապես մի քանի միլիոն ոսկի ռուբլի արժեք-
քյամբ [1]։*

Անդրանիկապոլի հայրենակցական վարչությունն հաշվառել 1918 թվականի դեկտեմբերի 1-ի դրությամբ քվարկվում էին այն ժամանակ կոլոստանների ու ավերածությունները, որոնք թուրքերը պատճառել էին Անդրանիկապոլին ու նրա գավառին։ Արքին, Բաշգյուղ, Չփչապ, Արխվալի գյուղերը ամբողջովին քայլանվել էին։ Արքինում չարդի ժամանակ սրի էին քաշվել բոլոր տղամարդիկ, բանաբուրվել ու փերի տարվել գյուղի կանայք։ Այդ նույն բախտն էր վիճակվել Ջուխան, Իլխիաքի, Քամատաշ, Հոռոմ և մի շարք այլ գյուղերի բնակիչներին։

«Ընդհանրապես, Անդրանիկապոլի շրջանի ավելի քան 130 բարեկարգ ու բազմամարդ, հարուստ ու ծաղկող հայկական գյուղերից և ոչ մեկը զերծ չմնաց թուրքական սրի ու յաթաղանի ավերիչ ու կործանարար գործողություններից... Հայկական գյուղերի ծաղկուն ապրելակերպությունը,— ասվում էր այդ փաստաթղթում,— աչնան տերևների նման, իր գիսակներով ծածկից տարերի փոփաթներն ու լանջերը։ Բոլոր այդ գյուղերում թուրքերը հին ատրաքիաներին հատուկ գաժանություն հանդես բերեցին [2]։

Հայերի գանգվածային չարքեր տեղի ունեցան նաև Զարաքիլիսայում, Լոռի-Փամբակի, Ախալքալաքի ու Ախլքիոշի գավառների ամբողջ տերիտորիայում՝ ամենուրեք, որտեղ երևում էին թուրքական զորքերը։ Զարաքիլիսայում թուրքական զորքերի գազանություններին մասին փաստաթղթերից մեկում ասվում է. «...Երկար գազանի հրամանի համաձայն, սկսվեց հայ ռազմագերիների ու խաղաղ բնակիչների զլխովին կոտորածը... Հայ գերիներին, որոնք իրար հետ կապված էին պարաններով, խմբերով տանում էին մերձակայ անտառը։ Գնդակահարում էին տասնյակ ու հարյուրավոր տղաների ու զինվորների։ Միամամանակ, հենց գյուղի ներսում, սրի էին քաշում նրա բոլոր հայ բնակիչներին։ Շատ բնտանիքներ ըղիվ ոչնչացվել են։ Տղամարդիկ գյուղում գրեթե չեն մնացել [3]։

Թուրքական գավթիչները Զարաքիլիսայից ու շրջակայքի գյուղերից արտահանելին ամբողջ հացահատիկը, անասուններ, նկերգնդիներից ու հիմնարկներից կողոպտված քանկարժեք իրերը։ «Թուրքական իշխանությունները,— հաղորդում էր Քիֆլիխի «Բաքո» թերթը,— բնակչությունից խլում են հացահատիկն ու անա-

---

1 ՄԱԻ-ի հայկական ֆինանսի արխիվ, ֆ. 30, գ. 61, թ. 1։

2 «Документы и материалы», с. 353—355.

3 Նույն տեղում, թ. 347։

«տեղերը՝ գրանց գիմաց ինչ-որ պարտաքիչներ տալով։ Բերքի մեկ քառորդը քուրքերը վերցնում են առանց որևէ վճարի, ասելով՝ այդ հասնում է մեզ շարիաթի համաձայն [1]։

Ախալքալաքի գավառում քուրքական զորքերի կողմից ավերվեցին 62 հայկական գյուղեր։ Քաղաքի ու գյուղի բնակիչները, թողնելով իրենց ամբողջ գույքը, քաղվածքին անասուններում և պարենիզական պաշարը սկսեցին քուրք նվաճողների դեմ [2]։

1914—1918 թվականների համաշխարհային պատերազմում հայ ժողովրդին պատճառած վնասները որոշելու նպատակով կազմված հանձնաժողովի փնտրտուքներում նկատում էր, թե ինչպիսի խժդժություններ էին կատարել քուրքական զորքերը Նոր-Բայազետի գավառում։ Անհավատալի մարտում չարչարանքով պատրաստ սեղանի բնակչությանը, քուրքերը ներխուժեցին Քալալօղլի (Մոնթանավան) և այնտեղ տարատեսակ չարիք կազմակերպեցին։ Զավթիչները գավառից գուրս տարան մթերքի բոլոր պաշարները ու անասունները։

«Նրա բնակչությունը նա վերաբերվում Քալալօղլի,— գրում էր ականատեսներից մեկը,— այն իրենից ներկայացնում էր ինչ-որ մեռյալ քաղաք, ուր միայն շների հաչոցն էր լսվում» [3]։

Հայաստանի գրաված շրջաններից քուրքերը քշեցին տարան բոլոր պատանիներին ու աշխատունակ տղամարդկանց։ Նրանց մեծամասնությունը Ջանապարհին զոհվեց գազանային տանջանքներից, միայն շատ քչերը փրկվեցին։ Համաշխարհային պատերազմում Թուրքիայի կրած պարտությունից հետո նա վերադառնալով, նրանք պատմում էին, որ իրենց ազատագրում էին տաժանակիր աշխատանքներում, լծում էին սայլերին, քշում մեռոցլա մտրակներով։ Հայերի մեծամասնությունը չէր կարողանում տանել թուրքական աքսորի անմարդկային պայմանները և զոհվում էր խոշտանգումներից ու քաղցից։

Դժվար է որոշել աքսորված հայերի ընդհանուր քիվը։ Բավական է նշել, որ միայն Ալեքսանդրապոլի գավառից թուրքական գինվորական իշխանությունները Թուրքիա քշեցին 6 հազարից ավելի մարդ, իսկ Երևանից ու Փամբակից՝ 8 հազար մարդ։ Նա վերադարձավ նրանց միայն $^1/_{12}$ մասը [4]։ Այդ գիպքերի ականատեսներից մեկը պատմում էր, թե ինչ վիճակում էին վերադառնում

---

1 «Борьба», 21. VI. 1918 г., № 123.

2 «Документы и материалы», с. 357.

3 ԼՂՄՊ ԿԳԳԱ, ֆ. 200, ց. 86, թ. 86։

4 Նույն տեղում, թ. 22, 138։

թուրքական գերության մեջ գտնվող հայերը. «Նրանց բոլորի մարմինները պատված էին ծեծից առաջ եկած վերքերով։ Հյուծված, նրանք հագիվ էին ոտքի վրա կանգնում, նրանց վրա նույնիսկ հագուստ չկար, և իրենց մարմնի մերկությունը նրանք ծածկում էին մեծ գոգնոցի նման անցքով քաթանի մի կտորով։ Վերապրածներից շատերը մահանում էին ուժասպառությունից»[1]։

Ջգտնելով Արևելյան Հայաստանի գրավված շրջաններըմաքրել բուն ազգաբնակչությունից, թուրքական իշխանությունները հայերի ֆիզիկական ոչնչացման հետ մեկտեղ կիրառում էին նաև Արևմտյան Հայաստանում նրանց կողմից անցկացվող մեթոդը՝ կենդանի մնացած հայերին զրկելով գոյության տնտեսական հիմքերից.

Այդ բոլոր չարագործությունները տարերային բնույթ չէին կրում, դրանք չի կարելի որևէկերպ մարդկությունից կամ թուրքական ժողովրդից հանդես բերված տանձարձակություն. Նոսքը նախապես մշակված ծրագրի մեթոդին իրականացման մասին է։ Թուրքական հրամանատարությունը հետապնդում էր որոշակի, գիտակցորեն առաջադրված նպատակ՝ ոչնչացնել հայ ազգաբնակչության առավել աշխատունակ մասը և քայքայել նրա տնտեսական ուժերը։

Մարդիս Գասյանը, քաջ տեղյակ լինելով թուրք գավթիչների ու չարագործությունների չարագործություններին Անդրկովկասի և, հատկապես, Հայաստանի նրանց կողմից գրավված շրջաններում, գրել է. «Պետական-տաճկական իմպերիալիզմը, տակտիկան, որդեգրված իր ժամանակավոր հաղթանակով, գարձնում է ինչպես Անդրկովկասը, այնպես էլ Հայաստանը իր գաղութը։ Տաճկական իմպերիալիզմը եվրոպական իմպերիալիզմից տարբերվում է նրանով, որ նա գիրազանցորեն գինվորական է և որպես այդպիսին՝ նա ոչ մի հնարք չի խնայում նվաճված, բռնագրավված երկրի հյութերը, կաթիլ-կաթիլ ծծում ժողովրդի արյունը... ո՛չ, տաճկական իմպերիալիզմը մաչանի և ավերածության, կարդի և կատարյալ է մատնում երկիրը հենց առաջին մոմենտից։ Հայաստանի հողը ոռոգում է արյունով, գաշտերն ու ձորերը ծածկում դիակներով։ Հարյուր հազարավոր կին ու երեխաներ տեղահան են լինում և մերկ ու սոված ապաստան գտնում գանազան նույնիսկ հեռավոր տեղերում։ Քալանչիները հավաքում տանում են ոչ միայն բարեկեցության և չքավորության իրերն ու առարկաները, այլև ամենավերջին հագուստեղենն ու անասունը։ Քանդում տանում են ոչ միայն հանրային չենաբարությունների մասերը, այլև մասնավոր տների կահ-կարասիքը, ծած-

1 ՀՍՍՀ ԿԳԱԻ, ֆ. 206, ց. 25, թ. 22։

գոցն ու փնջիկը։ Երկիրն ամբողջապես ավերվում է, քայքայվում է, հայր ազգաոչնչման մատնվում...» [1]։

Թուրքական կառավարության կարգադրությամբ, Հայաստանի գրավված շրջաններում բնակչությունից կառնեռավոր կերպով պահվում էր տասանորդը (աշարը)՝ բոլոր հացամթերքների, անասունների ու ձգտած 1/8-ի չափով, ինչպես նաև մուրայաք հարկը, որը, ի տարբերություն աշարի, գանձվում էր գրամով՝ բերքի 2/8-ի չափով։ Հարկերի կանոնավոր ու ժամանակին գանձման համար թուրքական իշխանությունների առջև պատասխանատու էին գյուղական ավագները (մուխտարները) և քահանաները։ Այն անձինք, որոնք քաղցում էին իրենց բերքը, պատժվում էին հատուկ ձևով՝ բանտարկվում էր նրանց ամբողջ հացը [2]։

Հիշյալ հարկերի վճարումը ոչն պայմաններում, երբ թուրքական զորքերը ոչնչացրել էին ցանքերի մեծ մասը, գյուղական բնակչությանը դրկում էր վերջին կտոր հացից։ Որ ցանքերը ոչընչանում էին տարերային ազետների հետևանքով, գյուղացիները, միևնույն է, պարտավոր էին վճարել աշարը, սակայն արդեն գրամով՝ բերքը չհնձած հաշվելու հիման վրա։

Հարկերի գանձումը թուրքերի կողմից ուղեկցվում էր ամեն տեսակի բռնություններով։ Հարկահավաքները՝ մուխտարներն ու բաշմուխտարները, գյուղ էին գնում ոաքչարների հետ և բռնագրավում ամբողջ բերքը։ Այդ կամայականությունից խուսափելու համար գյուղացիները ստիպված էին կաշառք տալ։ Գանձված հարկերը գյուղացիները պարտավոր էին իրենց սայլերով անշափոնել մուխտարի կողմից նշված վայրը [3]։

Դաշնակցական կառավարության՝ Անդրանիկյան օպերացիայում գանվող Հյուսիսային հատվածին հատկացված բաշմաքիվ նամակներում հայ գյուղացիները գանգատվում էին թուրքական իշխանություններից, որոնք հարկերը հավաքելու պատրվակով տանում էին բառացիորեն ամեն ինչ։ Մահմուդչուլ գյուղի գյուղացիության 1918 թվականի հոկտեմբերի 4-ի պիտումի մեջ նշվում էր, որ թուրքական քայլերի հետևանքով «գոյությունը մնացին գրեթե անմշակ, մենք կարողացանք միայն 1/10 մասը քանկ... գյուղում իշխում է սովը։ Այժմ մեզնից պահանջում են աշար և մուրայաք՝ բոլոր ցանքերի 2/8 մասը։ Մինչդեռ, ստացված հացահատիկը չի բավարարում նույնիսկ գարնան սերմնացուի համար։ Եթե գինավարությունը ուշացրությունը լցրվի... մենք կմահանանք քաղցից։ Մի այլ փաստաթղթում

---

1 Ս. Ա ա ն ի ա ն (Ս. Կասյան), Ո՞ր է ելքը, Երևան, 1919, էջ 19—20։

2 ՀՈՒՄ կողմ, ֆ. 200, ց. 38, թ. 126։

3 Նույն տեղում, ց. 38, թ. 11։

գրված էր, որ Ղարաքիլիսայի շրջանում թուրքական պաշտոնյաները աշարի ու մուրտալիքի պատրվակով հայերից խլում են ամբողջ հացահատիկը, կարտոֆիլը, գորին՝ նրանց տալով պարապիկներ և հանգստացնելով այն խոստումներով, որ հաշվարկը կկատարվի Ալեքսանդրապոլում [1]։

Թուրքական զինվորական իշխանությունները հարկման էին ենթարկում նույնիսկ քաղաքի տպագրանակչությանը՝ անշարժ գույքի 8 տոկոսի չափով [2]։ Կարսի, Ալեքսանդրապոլի, Ղարաքիլիսայի բնակիչները, որոնք թուրքերի կողմից կողոպտվել էին սկզբնական առաջին իսկ օրերին, ի վիճակի չէին այդ հարկը վճարելու։

Թուրքական զավթիչները պետական գանձարանի անփոխանություն հայտարարեցին այն հայերի գույքը, որոնք մահից փրկվելու համար ստիպված էին նշել փախչել՝ լքելով իրենց ողջ ունեցվածքը։ Քանի որ այդպիսիք ճնշող մեծամասնություն էին կազմում, թուրքերը կարողացան անփոխանակելի Հայաստանի քաղաքային բնակչությանը պատկանող հսկայական արժեքները։

Հայերի բնաջնջման քաղաքականությունը թուրքական ռազմական իշխանությունները իրագործում էին նաև Ալեքսանդրապոլի գրավված շրջաններում։ Դրա 1918 թվականի սեպտեմբերի 15-ին թուրքական զորքերը ներխուժեցին Բաքու, որի մասին խոսվեց վերևում, նրանք անմիջապես ձեռնարկեցին գանգվածային թալանին ու բարբարոսական ոչնչացմանը. քանդվում-ավերվում էին մասնավոր բնակարանները, հիմնարկները, լուսոտատրիանները, խանութները, գեղատները։

Նույնպիսի գործունեություն էին հանգես բերում թուրքական զորքերը նաև Ալեքսանդրապոլի գրավված մյուս շրջաններում։ Գրավելով Արեշի գավառի հայկական գյուղերը՝ Դավառուն, Քենդերը, Մազուրին, Ալենիքազարը, Խալավաքը, թուրքերն ապգաբնակչությունից պահանջեցին անմիջապես մահմեդականություն ընդունել, սպառնալով, որ հրամայվելու դեպքում նրանց բոլորին կզենգահարեն։ Ահաբեկված խոսքերով «Քենդեր, Մահմեդարեր ու Դավառու գյուղերի հայերը զրվանքով մեծ ջանքերի թուրքերի առաջարկը, իսկ Մազուրի գյուղի հայերը, շրջապատված լինելով թուրքերի կողմից, ստիպված էին մահմեդականություն ընդունել։ Քենդերցիները, գավառուհիները և մահմեդարերցիները առաջին, որովհետև նրանք չէին քանկանում անձնատուր լինելու [3]։ Հիշյալ գավա-

---

1 ՀՍՍՀ ԿԳԳԱ, ֆ. 200, ց. 826, գ. 88։
2 Նույն տեղում, ց. 88, գ. 24։
3 Նույն տեղում, գ. 88—84։

ան հայ բնակիչների դիմումում նշվում էր, որ քուրթական զորքերի երեսուն պետ, նրանք տվածքին սպանել ու որի քաշել բացառապես բոլոր հայերին, կենդանի թողնելով միայն գեղջկի կանանց[1]։

Հայկական այլ գյուղերում քուրթական զավթիչները ոչնչացրին երիտասարդությանը, իսկ մնացած բնակչությունը գերի տարան՝ նախապես բնորոշով գեղջկի կանանց ու աղջիկներին։ Ձյն հայերը, որոնք հասցրել էին քաղաքից հեռանալու դեմ։

---

1 ՀՍՍՀ ԳԱԱԻ, ֆ. 200, ց. 140, թ. 128.

ԳԼՈՒԽ ԱՐԹՆԵՐՈՐԴ

ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԻ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐԻ ՊԱՅՔԱՐԸ ԵՐԻՏԹՈՒՐԹԱՆԱՅ ՋԱՎԹՈՒՋՆԵՐԻ ԴԵՄ

Անդրկովկասի աշխատավոր զանգվածները իրենց գասը փորձից համոզվեցին, որ թուրքական գավթիչների գուրս քշումը նրկրամասի ազատագրման նախնական պայմանն է հանդիսանում նրանց գործակալություններից՝ մուսավաթականներից և ազգայնական մյուս կուսակցություններից՝ մենշևիկների ու գաշնակների տիրապետությունից։ Միայն այդ ճանապարհով Անդրկովկասի ժողովուրդները կարող էին հասնել սովետական իշխանության հաղթանակին ու Սովետական Ռուսաստանի հետ սերտ միավորմանը։

Միակ կուսակցությունը, որն Անդրկովկասի աշխատավորներին կոչ էր անում պայքարի հանել թուրք-գերմանական գավթիչների դեմ, գա բոլշևիկյան կուսակցությունն էր։ Բոլշևիկները հետևողականորեն մերկացնում էին մուսավաթականների գավաճանական գործողությունները, ցույց տալիս, որ նրանք սատրկրկյա ինտերվենտների անմիջական գործակիցներն են։ Միաժամանակ, բոլշևիկները մերկացնում էին մենշևիկների ու գաշնակների կործանարար քաղաքականությունը, վեր հանում նրանց, ինչպես նաև մուսավաթականների հանցանքը Անդրկովկասի ժողովուրդների բաժին բնկած բոլոր ագետներում ու գժբախտություններում։

ՌԱԴԲ(բ)Կ Կովկասյան երկրային կոմիտեի կոչից 1918 թվականի ապրիլի 13-ին ընդարձակ մոմենտ ստիպով ընդունված որոշման մեջ ասվում էր. «Թուրքական քաղաքական իմպերիալիզմը հարձակման է անցել գերմանական իմպերիալիզմի հետ համաձայնության նկատ։ Երկյուղելով, որ հեղափոխությունը կարող է ասրատվել

Թուրքիա, կարող է արձագանք գտնել տանջված, տվայտ ու մերկ Թուրք ժողովրդի սրտերում, կարող է ազատագրել կեղեքված ու նրա չեի տակ տքնող ժողովուրդներին, Թուրքական դիշատիչ փաշաների կենսագործերն չարհոչդրգոված են ոչ միայն բնիկական հակառակ-լուսիսյի վերջնական հաղթահարում ներքինվիկատում, որն ազատ-ության է գտնում ազգայնական ֆուսակցություններից՝ ներսայ մենշևիկների դոմից, այլև հովկատում սոցիալիստական հեղափոխական շարժումը կանգնեցնելու և Ռուսաստանի բանվորա-գյուղացիական հանրապետությունը չանչահելու ու ոչնչացնելու մեջ։

Այդ գիշատիչները բնիկական ավազակախմբերի հետ գաղիք կազմած քանիսանում են հրով ու սրով անցնել ամբողջ տարածությունը և քիկունքից հարձակվել ռուսաստանյան մեծ սոցիալիստական հեղափոխության վրա՝ ճակատը արևմտյան իմպերիալիզմի հետ միավորելու և սոցիալիզմը վերջնականապես խեղդելու համար [1]։

Այսպիսով, բոլշևիկները Թուրք-գերմանական ինտերվենցիան Անդրկովկասում դիտում էին որպես Սովետական Ռուսաստանը չանչահելու ու վերացնելու իմպերիալիստական տերությունների ընդհանուր մոտեցողման մի մասը։

ՐՍԴԲ(բ)Կ կովկասյան երկրային կոմիտեն 1918 թվականի ապրիլի 18-ին դիմելով աշխատավոր զանգվածներին, կոչ էր անում բոլոր ուժերն ուղղել Թուրքական ներխուժների դեմ. ծնկել է վճռական ժամը. առավել ուժեղ թշնամին կանգնել է Կովկասում սովետական իշխանության համար մղվող մեր պայքարի չեմքին։

Ընկերնե՛ր, բանվորնե՛ր, գյուղացինե՛ր ու զինվորնե՛ր, հեղափոխական պատերի ու պատվի լրիվ փոխադրությամբ՝ բոլորս գիմենք գենքի։

Քարտերի վրա է գրված բոլոր հեղափոխությունների մեծագույնի բախտը։ Մահ կամ հաղթանակ [2]։

Անդրկովկասի աշխատավորների հիմնական զանգվածը գնում էր կոմունիստների ետևից, որոնք մերկացնում էին Թուրք-գերմանական գավթիչների իսկական մտադրությունները։

Այդ օրերին Ա. Ի. Միկոյանը կանխատեսելով Թուրք բարբարոսների ձեռնարկած արշավանքի սպեսային հետևանքները, գրում էր, որ «Թուրքական արշավանքը դեպի Անդրկովկասի խորքը և նրա նավթով կհանգեցնի ոչ միայն սովետական կարգերի խոր-

---

1 «Бакинский рабочий», 14. IV. 1918, № 65.

2 ՍՄԿԿ Կենտկոմին կից մարքսիզմ-լենինիզմի ինստիտուտի հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 22, գ. 2, թ. 28։

տակմանն ու ան, գաժան ռեակցիայի հարձանակին, այլև երկրի վրայից կարրի ամեն տեսակի կուլտուրայի բոլոր հնտքերը և հնա-նալի կովկասը կվերածվի մոխրի ու փլատակների։ Թուրքերի հար-ձանակը Անդրկովկասի ժողովուրդներին մի քանի հարյուրամյակ ետ կշպրտիս [1]։

Ստամբոլյան ինտրվենտներին հանձնարարված առյու գործում հանձնակատար գեր խոզաց բոլշևիկների կոչվից զինվարվող Բաքվի սովետը։ Նա յայն պրոպագանդա ծավալեց, ինչպես նշվեց վերև-վում, երկրամասի աշխատավորների շրջանում, որոնց կոչ էր անում պայքարի հերել Թուրքական ներխուժների դեմ։ Բաքվի սովե-տի նիստում 1918 թվականի հունիսի 7-ին ընդունված որոշման մեջ ասվում էր. «Վճռով Անդրկովկասում քաղաքական դրության վե-րաբերյալ զինվորամբ և Բիքիչից ստացված ռադիոհեռագիրը հար-ձույցն առորոշելու մասին, և մենշևիկների ու դաշնակների համաձայնությունը Թուրքական զորքերին թույլ տալ շարժվելու գնդի Բաքու, բանվորների, կարմիրգրանակավորների, նավաստիների ու պրոլետարների պատգամավորների Բաքվի սովետը հաստա-տում է Անդրկովկասյան սեյմի հանձնարար քաղաքականության վերաբերյալ իր նախկին որոշումները և գտատպարտում է որպես դավաճանների պր. Ջհանթմիրին, Ջհանգիրյան, Բաքոպետնան և մյուսներին...

Բանվորների, կարմիրգրանակավորների, նավաստիների ու գյու-ղացիների պատգամավորների Բաքվի սովետը իր հաստատուն հա-մոզմունքն է հայտնում այն մասին, որ պրոլետարիատի միահա-մուռ աշակցության գնդում մեր բանակին կհաջողվի ոչ միայն պաշտպանել Բաքու քաղաքը՝ հեղափոխության միակ օջախը մեր երկրամասում, այլև հարձականորեն առաջ շարժվել և Անդրկով-կասի ողջ պրոլետարիատի ու գյուղացիության հետ գաշինք կնքած երկրամասը փրկել ոչ միայն Թուրքերի ու մուսավաթականների, այլև դավաճանական կուսակցություններից՝ Բիքիչի մենշևիկների ու դաշնակների լծից. Անդրկովկասում հաստատել սովետական իշ-խանություն և միավորվել հեղափոխական Ռուսաստանի հետ [2]։

Բոլշևիկների ջանքերի շնորհիվ ամբողջ Անդրկովկասում ժո-ղովրդական զանգվածները պայքարի էին ելնում ինտրվենտների դեմ։ «Նավթյան չեռների ու ձորերը, գաշտերն ու մարդաբնակավան-ները,— գրում էր Բաքվի «Տեղեկատուն» թերթը,— կզառնան թուրքա-կան ոտքսրների ու գերմանական յունկերների գերեզմանը։

---

1 «Известия Бакинского Совета», 21. V. 1918, № 94.

2 «Бакинский рабочий», 9. VI. 1918, № 108.

Անդրկովկասի աշխատավորներդ գոռն են, նրանց կատաղություն ունի է, սակայն՝ անսահման։ Ուրեմն, լավ գիտցեք, որ ամեն մի պրոլետար, կին թե տղամարդ, ձեր թե պատանի, պատրաստ է մնալու իր ազատության համար...»[1]։

Ծատրիոտական զավթիչներին դիմադրության ցույց տալու հիմնական եզանակը այդ շրջանում պարտիզանական պատերազմն էր։ Պարտիզանական ջոկատները անակնկալ հարձակումներով ոչնչացնում էին թշնամու պահեստները, ապառազինությունը, պարենի ամբարները, շոգեքարշ հանում երկաթուղագծերը, հարձակում գործում ազգմական կայազորների վրա, ոչնչացնում սպաներին ու պինվորներին։

Պարտիզանական պատերազմը յայն ծավալ գտավ Հայաստանում։ Ս[ովե]տ Ռուսաստանի կոմիտեի դիմումի մեջ աշխատավորներին կոչ էր արվում մանել կարմիր գվարդիայի շարքերը՝ թուրքական ինտերվենտների դեմ պայքարելու համար։ «Վրա է հասել վճռական ժամը,—ասված էր հիշյալ կոչում...—Հեղափոխական պարտքի ու պատվի լրիվ գիտակցությամբ մենք պետք է մեկնենք ճակատ»[2]։

«Ամենուրեք կռվկատում,— հաղորդում էր «Լա վուա դը լ'Արմենիա» ամսագիրը,— հայերը կազմակերպում են ջոկատներ՝ թուրքական զորքերի դեմ պայքարելու համար»[3]։

Բանվորների, գինվորների ու նավատորների Բաքվի սովետի և Բաքվի գավառի մահմեդական գյուղացիության պատգամավորների համագումարի միացյալ հանդիսավոր նիստում սեյմի քաղաքականության և Անդրկովկասի գրության մասին 1918 թվականի մայիսի 29-ին արտասանած իր ճառում Սա. Շահումյանն ընդգծում էր, որ Անդրկովկասյան սեյմի դավաճանական քաղաքականության հետևանքով առաջված կրիտիկական գրությունը օգրում է հայ գյուղացիներին գենքը ձեռքին գուրս գալ ու տապալել իրենց անամոթ գինվախներին՝ դաշնակցականներին, որոնք խայտառակ կերպով դավաճանել են նրանց։ Նրանց ձեռքին կար մոտ 30 հազար հայ ճակատային գինվոր։ Այդ ուժով հեշտ կարելի էր գործել։ Ես էլ չեմ խոսում գինված գյուղացիության հսկայական մասսայի մասին, որը մեկնակ կարող էր հաշիվ տեսնել թե՛ թուրքերի և թե՛ Անդրկովկասի բոլոր կոնտրռեվոլյուցիոն ուժերի հետ։ Եթե հայ գյու-

---

1 «Հնչակատուր», № 48, 1918։

2 ՍՄԿԿ Կենտկոմին կից մարքսիզմ-լենինիզմի ինստիտուտի հայկական ֆոնդի արխիվ, ֆ. 88, գ. 722, թ. 1—2։

3 „La voix de l'Arménie„ 15.X. 1918, № 10, p. 354.

գաղթականների գլուխը անցած լինեին ոչ թե Ջնջնկնչիից ու մորպանիայից ուշով չտարբերվող գավառականներ, այլ իսկական ռևոլյուցիոներներ, ապա մոդովուրդը նման խայտառակ վիճակի չէր հասնի [1]։

Մերկացնելով գաշնակիցներին, որոնք փորձում էին արգելաբանել իրենց կապիտուլյացիան քուրդերի առջև, Շահումյանն ասում էր.

«...Օրենքով պայմաններն այնպես էին գտասավորվել, որ Անդրկովկասում ևս Հանդյական գինված ուժ, որը պատրաստ էր գուրս գալու Քույլ Քուրքիայի գեմ։ Միմիայն հայկական ուժերը բավական էին քուրքերի հետ հաշիվ տեսնելու, սակայն գուք (գիմելով գաշնակիցներին—Ե. Ա.) մենշևիկների ու մուսավաթականների հետ կազմալուծեցիք գորքերի չարքերը, ոչ թե այն գորքերի, որոնք նրանք տարվա պատերազմից հետո հաշտության էին ժարասիր, այլ այն հայկական գորքերի, որոնք պատրաստ էին մնռնել և պահել իրենց նրկիրը։ Գուք այլասերեցիք այդ գորքերը,— ահա թե ոնն է ձեր սերտագործությունը [2]։

Ինչպես Հայաստանի գրավված չրջաններում քուրքական զավթիչների կողմից հաստատված տեռորի անժխտելի, հազարավոր մարդիկ թաքնվելով լեռներում ու անտառներում, անընգհատ հարձակումներ էին գործում քշնամու վրա և չլատում նրա ուժերը։

Հայաստանի չատ վայրերում քուրքական բարգաբարների գավառությունները ապստամբակցության մեջ գիմադրության ատրբատյին պոռթկումներ էին առաջ բերում։ Այսպես, Երիվանչուկ գյուղում, երբ քուրք գինվորները գյուղացիներից պահանջեցին անվճար մթերքներ տալ իրենց, նրանք այդ բանը կատարեցին։ Սակայն, երբ ապչարները գյուղացիներից պահանջեցին իրենց՝ հանձնել գեղքիկ կանանց ու աղջիկներին, այդ հրամանը գյուղի բնակիչները վճռականորեն հրաժարվեցին կատարել։ Այն ժամանակ քուրքական ապչարները կրակ բացեցին գյուղացիների վրա, որին և պատասխան վերջիններս գենք վերցրին և գիմելով պաշտպանության, ստանձին քուրքական 6 գինվոր։ Կենդանի մնացած ապչարները փախան Ալեքսանդրապոլ և կատարվածի մասին տեղեկացրին գինվորական իշխանություններին։ Երիվանչուկ ուղարկվեց պատժիչ արշավախումբ, որը կազմակերպված հանգարտության ստացավ տվեց և մերձակա գյուղերի բնակիչների կողմից։ Քնե մարտում երկու կողմից էլ մեծ քվով սպանվածներ ու վիրավորներ կային [3]։

Ալեքսանդրապոլում գտնվող քուրքական իշխանություններին

---

1 Ս. Շահումյան, Երկեր, հ. 3, էջ 224—225։

2 Նույն տեղում, էջ 225։

3 ԼՈՍ ԿԳԳԱ, ֆ. 200, ց. 25, թ. 104։

ին պաշտոնական գաղտնիությունը հաղորդում էր, որ Ալեքսանդրապոլի շրջանից պաշտոնական զորքերի հնազանդությունից հետո մի քանի գյուղերի ներկայացուցիչներ գնացել էին վերցնում ու գինված դիմադրություն ցույց տալու թուրքական գավթիչներին [1]։

Ալեքսանդրապոլի շրջանի թուրքական պարեկ Մեհմեդ Քեչիրը իր գաղտնի հրամանում նշում էր, որ հայկական Արփիկ, Ելիզավետ, Մահիուզուկ գյուղերի բնակչությունը զինվորական օրենքների ամենախիստ պատժվելու [2] թուրքական զորքերի դեմ գինված ելույթներ ունենալու համար։ Նա իր ենթականերից պահանջում էր ապստամբությանը նորից սկզբնագրնել այն մասին, որ թուրքերի դեմ գնաց բարեկամացրած բոլոր գյուղերը անհապաղ ոչնչացվեին [3]։

Հայ գյուղացիների համառ պայքարի մասին վկայում էր ինքը՝ Կարաբեքիր-փաշան. «Ալեքսանդրապոլից գնալ հարավ, Ելիզավետի ու Մահմուզյուզի շրջաններում, գյուղական բնակչությունը, «ինչացնելով թուրքական պահեստները և սպանելով դրանք հանդգնած գինվորներին, գնդեր ձևավորեն անցավ սարերը» [4]։

Թուրքական գավթիչներին հայ ժողովուրդը հերոսական դիմադրություն ցույց տվեց Սարդարապատի, Բաշ-Ապարանի և Ղարաքիլիսայի ճակատամարտներում։

1918 թվականի մայիսի 15-ին գրավելով Ալեքսանդրապոլը, թուրքերը հավատացած էին, որ իրենց կճոչոցվի մի քանի որվա ընթացքում գրավել ողջ Հայաստանն ու Վրաստանը, քանի որ Ալեքսանդրապոլի անկումը վերջնականապես քայքայից հայկական զորքերը, որոնք նույնիսկ չհետապնդվելով հակառակորդից, լքեցին իրենց դիրքերը և անկարգ ամբոխով փախան Քիկունք, թողնելով բոլոր ռազմամթերքները ու ուտելիքների պաշարները։

Հայկական կորպուսի հրամանատար գեներալ Նազարբեկովը կազմալուծված զորքերով, ինչպես նշվեց վերևում, նահանջեց գեպի Դիլիջան և այնտեղից հեռագրեց Քիֆլիս՝ հայկական ազգային խորհրդին, որ իր տրամադրության տակ ընդամենը 300 գինվոր ևս և ինքը գտնում է, որ այլևս հնարավոր չէ և անիմաստ։

Նույն կարծիքին էր նաև Երևանի զորաբաժնի հրամանատար

---

1 ЦГВИА ф. 2000, оп. 28, д. 82—88.

2 Նույն տեղում, թ. 128.

3 Karabekir Paşa, Birinci Kafkas Kolordusunun 334 senesindeki seferâti ve meşhudatı hakkında general Harbord riyasetindeki Amerika heyetine tevdiin edilen rapor sûreti, Erzurum, 1335 (1919), s. 9.

գինեթալ Մխիթյանը։ Նա Ազգային խորհրդին ուղղած իր հեռագրում նշելով Երևանի զորաբաժնի ոչնչրջական դրության մասին, չնշում էր, որ զորքերին գինավարժը այլևս անհնարին է դառնում։ Դրությունն այնպիսին է, որ պետք է անհապաղ վճռական հաշտությունն կնքել թշնամու հետ [1]։

Նույն տեսակետին էին նաև Հայկական Ազգային խորհուրդը ու նրա ներկայացուցիչները Բաքվում կոնֆերանսում և գաշնակցական պատմության գինվարությունը։ Այդ մասին է վկայում գաշնակցական պատմության պարապմունքների մեկը՝ Սիմոն Վրացյանը։ «Դիմադրությունը,— գրում է նա,— չատերին քվում էր անհնար և անիմաստ։ Հազիվության վտանգության չէին նկրչնում և մինչև այդ բանակից հասնող տեղեկությունները, զորավար Սիլիկյանի հաղորդագրությունները մասլ զույներով էին ներկայացնում զորամասերի դիմադրական կարողությունը [2]։

Նվ բոլորովին պատահական էր գաշնակցական պարագլուխների համար (որոնք հրաժարվել էին դիմադրելու քշնամու առաջխազացմանը գեպի Երևան), երբ հանկարծ կատարվեց «Մարդատարածի հրաշքը», ինչպես Վրացյանը [3] անվանում է Մարդատարածի հետագաժարը։

Վրացյանը ստիպված է ընդունել, որ այդ «հրաշքը» կատարվեց գաշնակիների համար անսպասելի ձևրպով։ «...կատարվում է հրաշքը»,— գրում է նա,— «մեկը այն հրաշքներից, որոնք գալիս են բոլորովին չսպասված և փրկում անհույս համարվող կացություն... Նվ Ալրատյան գաշտի ժողովուրդը մի մարդու պես ոտքի է կանգնում [4]։

Անհամայնք հարց է ծագում, ևթե ժողովուրդն էր մի մարդու պես ոտքի ելել քուրք գավթիչների գեմ, այն գեպքում, երբ նրա գինվարները՝ գաշնակցականները հաշտվել էին Երևանը քշնամուն հանձնելու մասին, ապա ինչո՞ւմն էր կայանում գաշնակցական պատասխանների գերը Մարդատարածի, Քաշ-Ալպարանի, Ղարաքիլիսայի ժողովրդական հերոսամարտերում, որոնք նրանց գինարում էին իրենց, որպես ժողովրդի ստասչնորդներին։ Գինվելիք փաստերին։

Քուրքական զորքերը Ալեքսանդրապոլը գրավելուց հետո հա-

---

1 Տե՛ս ՀՍՍՀ ԿԳԱՄ, ֆ. 131, ց. 1, գ. 31, թ. 7—14։

2 Վ. Վ ր ա ց յ ա ն, Հայաստանի հանրապետությունը, Փարիզ, 1933 թ., էջ 118։

3 Տե՛ս Վրացյան, նույն տեղում, և նրա ատաչիերդով հոդվածը՝ «Մարդատարածի հրաշքը» «Ժամանակ» թերթի 1933 թվականի հունիսի 8-ի համարում։

4 Վ. Վ ր ա ց յ ա ն, նշված գիրքը, էջ 118։

ժողված չինելով, որ իրենք այլևս լուրջ դիմադրության չեն հանդիպի, սոսկ էին ջարդվում երեք ուղղություններով՝ Ալեքսանդրապոլ—Երևան, Ալեքսանդրապոլ—Ղարաքիլիսա—Քիզիլ և Ղարաքիլիսա—Վիլիչան—Ղոպախ—Իլանլյա—Բաքու։

Հարձակվելով Երևանի ուղղությամբ, քուրքական զորքերը հրամայական ընթացքով մայիսի 21—22-ին գրավեցին Մարգարաթափի վրա։ Հայկական զորքերը դիմեցին նահանջի, համարելով, որ այլևս քուրքերի առաջխաղացումը դեպի Երևան անհնարին է կանխել։ Մայիսի 21-ի մարտերում ոչնչված քուրք սպայի գրպանում գտած հրամանից երևում էր, որ Մարգարաթափի շրջանում գրավի է ենթել 103-րդ քուրքական հետևակորային գունդը՝ բաղկացած 3 հազար սուբյեկտներից [1]։

Դաշնակցական զորքերի փախուստի և քուրքերի արագ հարձակման այդ օրհասական պահին, իրենց հայրենիքի և Երևանի պաշտպանության համար սարսափելի ոտքի կանգ Երևանի և շրջակա գյուղերի ողջ հայ բնակչություն։ Ինչվկով բնական հետևակոր էր, նրանք, զորամասերի հետ միասին, Մարգարաթափի ամբ անցան հանգրվանի, որը քուրք չարագործների համար բոլորովին անհասանելի էր։ Այդ ժողովրդական հերոսամարտի ընթացքի, մայիսի 23—24-ին, քիվ գերազանցող քուրք զավթիչները ևս չկրացին Մարգարաթափը [2]։

Ժողովրդական զանգվածների հանդես բերած հերոսության ու ոգևորության շնորհիվ Երևանն ու նրան հարող շրջանները փրկվեցին քուրքական զավթիչների արյունոտ լծի ամբ ընկնելու վտանգից։

Զրանոցի կապիտան Պատկերյանը, նկարագրելով Մարգարաթափի հերոսամարտը, նշում է, որ հայկական զորամասերը այնպիսի ուժով գրոհեցին քուրքերի վրա, որ կատարյալ խուճապ ընկցին նրանց և հետապնդեցին մինչև Ալեքսանդրապոլի բարձունքները [3]։

Մարգարաթափի հաղթանակը ամենուրեք ընդհանուր ոգևորություն առաջ բերեց։ Երևանում ազգաբնակչությունը հանուն հայրենիքի փրկության ամեն ինչ զոհաբերում էր։ Կանայք ատելիք, ծրխախոտ, վիրակապեր էին պատրաստում։ Քիվնանքից սայլերով ռազմամթերք էին հասցնում ռազմադաշտ։ Դպրոցների բնակարանները ևս վերկայանում և զորքի մեջ էին մտնում։ Մեծ քանակությամբ

---

1 Տե՛ս ՀՀԱԿ 1918, ֆ. 121, ց. 1, գ. 35, թ. 1—14։

2 Նույն տեղում, ֆ. 200, ց. 1, գ. 133, թ. 840—841։

3 Poidébard, p. 223.

կամավորներ են գրվում և գնում Հակաս։ Ջորջի տրամադրությունը բարձր է»[1]։

Մայիսի 28-ի հաղորդման մեջ գեներալ Միլիկյանը չեշտում է, որ «Դիլիջանում ժողովրդի և զորքակոմության տրամադրությունը փոխվում է գեպի լավը։ Ջորջն ու ժողովուրդը պատրաստակամություն են հայտնում կռվել և պաշտպանել իրենց իրավունքները։ Զապխում ձեր գինվորներն ու գյուղացիները անգամ զրամասեր են կազմում ու պատրաստվում են կռվելուս[2]։

Մարզապետության տարած ժողովրդական փայլուն հաղթանակից հետո միայն նապարեգիլյանը Դիլիջանից մայիսի 28-ին գիմեց մի լուր համարյա հայտնիչներ կոչով, որում նա արգեն ոչ թե պահանջում էր անհապաղ հայտնիչներ գնդել Քյոմուրլու հետ, այլ. ոգևորված ժողովրդի համառ պայքարից, նշում էր, որ «Երևանի քաղաքի զորամասը, վանկով հակառակորդի հարձակումները, ինքը գիմեց առաջնագծման և երկերյա կռվի մեջ ետ շպրտեց թուրքերին ու ներկայումս հետապնդում է նրանց։

Երևանի զորամասի հաջողությունը ոգևորել է Ալեքսանդրապոլի զորաբաժնի գինվորներին, որոնք արագությամբ վերագրավեցին Հակաս մի քանիսիրյամբ՝ հարձակ կամ մեռնելս[3]։

Մարզապետության հերոսական հաղթանակը բնդհանուր ոգևորություն առավ բերեց Բաշ-Ապարանի և Ղարաքիլիսայի ուղղություններում։

Թուրքական հրամանատարությունը Մարզապետի ետ կռվի ժամանակ՝ մայիսի 28-ին 36-րդ դիվիզիայի ողջ մարտական կազմը ուղեց Բաշ-Ապարանի գեմ վրա, փորձելով Երևանի վրա գրոհել նրա հյուսիսից և գարձ գալ Մարզապետի շրջանում հակահարձակման անցած հայկական զորամասերի թիկունքը՝ կտրելով նրանց Երևանից։ Թուրքական գորքերի այդ մտադրությունը խափանելու համար Մարզապետի Հակասից շտապ կերպով ուժեր տեղափոխեցին Բաշ-Ապարանի Հակաս, այդ կատարի մարտերը շարունակվեցին մինչև մայիսի 29-ը։ Թուրքական գավթիչները գրկեցին շարքերին և ետ շպրտվեցին գեպի Գյուլբյանց գյուղ՝ Բաշ-Ապարանից արևմուտք[4]։ Կռվի գաշտում թշնամին թողեց 200 գիակ, և բավականին գենք ու գինամթերք։ «Ջորջի տրամադրությունը,—

---

1 «Մշակ» 28(15) մայիսի, 1918, № 98, գեներալ Միլիկովի հաղորդումը Եր՝ նաև «Известия рабочих», 9. VI. 1918, № 98.

2 «Հնչակ», 1918 թ. մայիսի 28։

3 «Մշակ», 1918 թ. մայիսի 28(15), № 97.

4 Եր՝ Gen. Korganoff, p. 169.

հագորդում էր Միլիկովը,— գնդապետարանն բարեր է, նեղկայան զորքերը բռնում են ուժեղ դիրք։ Դասալիքները մասսայաբար իրենց հրացաններով ու փամփուշտներով վերադառնում են ռազմաճակատ [1]։

Բնակչությունը քայքայված բանակի գինվորների ու սպաների հետ միասին Ղարաքիլիսայի տակ մայիսի 25-ից 28-ը տևած արյունահեղ մարտերում կարողացավ կասեցնել Քուրքական զավթիչների գրոհը նաև այդ ուղղությամբ։ Մայիսի 28-ին ամբողջ ճակատի վրա Քուրքական զորքերը խոնջացած նահանջում էին՝ ռազմագաղտում թողնելով մեծ քվով սպանվածներ և գինամթերք։

Պրոֆ. Լեոն իր հուշերում անդրադառնալով Սարգարապատի և Ղարաքիլիսայի ճակատամարտերին, գրում է, որ Քուրքերի հարձակման հետևանքով Երևանի համար ստեղծված սկրիտիկական րոպեին ժողովրդական երկու գրոհ հասկացնում էին շատ ու սահման կորցրած սամանցիներին, քե նրանք այնքան էլ ամենակարող չեն այս փոքրիկ ապստիյունների մեջ (խոսքը Հայերի և վրացիների մասին է— Ե. Ա.)։ Մի գրոհը սկսվում է Երևանից և նրա շրջակա գյուղերից տարեցներն հասանքով գնդի Սարգարապատ, ուր Քուրք զորքերը ջարդվում են և նա քաշվում։ Մյուս գրոհը Դիլիջանից է սկսվում։ Ալեքսանդրապոլից նահանջած մի քանի Քնգանոթաձիգ հայ սֆիցերներ փորձում են գնդի զապասների քաշարի գյուղացիներին, որոնք տաքանալով խրախուսանքներից, լավագի պես գիմում են գնդի Ղարաքիլիսա, նույնիսկ առանց գնդի, ճանապարհին իրենց հետ քշելով-տանելով պատահած գյուղերը։ Իսկ հրացաններ և փամփուշտներ նրանք գտնում էին Կարսի և Ալեքսանդրապոլի փախստականների տալլերում, որոնք «ղրկել էին Փամբակի ձորը։ Կռվելով ու կռվանկրավելով իրան գորք՝ սֆիցերների գնկավարության տակ, այդ բազմություն մի ճակատամարտ է տալիս սամանյան բանակին, որը տևում է երեք օր [2]։

Քուրքական բնաջնջիների գեմ առաջ գալն նաև Փամբակի, Գիլիջանի ու Ղազախի գավառների գյուղացիները, որոնց մեծացան Կարսից, Ալեքսանդրապոլից և Արևմտյան Հայաստանից գաղթած հայերի մի մասը։ Երևանի, Բաշ-Ապարանի, Ղարաքիլիսայի և Դիլիջանի շրջանների բնակչության և այդ շրջաններում կուտակված գաղթականների ընդհանուր քիվը հասնում էր մինչև 500 հազարի։ Մարդկային այս հսկ զանգվածին կործանում էր սպասում, եթե

---

1 ԱՊՀՄ կոդ, թ. 131, ց. 1, գ. 38, քք. 1—34. Տե՛ս նաև «Бакинский рабочий», № 109 (225), 10. VI. 1918.

2 Նույնը, էջ 398—400։

քուրքերին հարուցվեր զրավել Փամբակն ու Ղարաքիլիսան, որանք կենսաբոնացել էր զազմականների հիմնական մասը։

«Մշակ» քերթը հետևյալ կերպ էր նկարագրում Ղարաքիլիսայի տակ տեղի ունեցած դեպքերը. «Ղարաքիլիսայի ու շրջակա գյուղերի գյուղացիները տեղեկանալով այն մասին, որ քուրքերը քանկանում են հարձակվել Ղարաքիլիսայի վրա, բոլորը, ինչպես մեկ մարդ, որոշեցին զոհվել, քան անձնատուր լինել։ Մնացած հայ զինվորները, միանալով տեղի գյուղացիների հետ, բոլոր միջոցները ձեռք առան քշնամուն կանգնեցնելու համար։ Մարտական զորամասերի մեջ մտան նույնիսկ ծերերն ու անչափահասները...»[1]։ «Տրամադրությունն այն աստիճան բարձր էր, որ մարտիկները կռվի էին գնում երգելով»[2]։ Հակառակորդի տրամադրության տակ կային 10 հազար զինվոր, 70 թնդանոթ ու 40 գնդացիր։ Հայկական զորախմբերը հաշվում էին 7 հազար զինվոր[3] ընդամենը 10 թնդանոթով և 20 գնդացրով[4]։ Տարերայնորեն կազմակերպված այդ զորախմբերը մեծ հաջողություններ ևս էին գրում Քավագ-բեյի հրամանատարության տակ գտնվող քուրքական զորքերի գերազանցող ուժերի կատաղի հարձակումները։ Այնուհետև, անցնելով հարձակման, հայկական զորքերը հակառակորդին Ղարաքիլիսայից ևս չպրտեցին։

Ղարաքիլիսայի հերոսամարտի մասին Բաքուի բանվերական կազմակերպությունների ժամանակ կովկասում քուրքական զորքերի հրամանատար վեհիբ-փաշան ինչ-որ առիթով խոստովանեց, որ քուրքերը մեծ կորուստներ տվին այդ ճակատամարտում։ «Ես բացառիկ ճակատամարտ էր այս պատերազմի պատմության մեջ,— ասաց Վեհիբ-փաշան։ Ղարաքիլիսայի տակ հայերը ցույց տվեցին, որ նրանք կարող են աշխարհի լավագույն զինվորները լինել[5], իսկ Կարաքնքիր-փաշան այդ ճակատամարտի մասին գրում էր հետևյալը. «Մայիսի 28-ին 2-րդ կորպուսի 11-րդ դիվիզիան հաջողություն չունեցավ Ղարաքիլիսայի շրջանում, որտեղ հայերը ամենի ուժեղ գտնվեցին։ Քուրքական դիվիզիան չորս կիլոմետր ետ մղեցին և այդ ետհանքի ժամանակ հարձակման ենթարկվեց կազմիններով զինված գյուղացիների կողմից»[6]։

Բերված փաստերը ցույց են տալիս, որ Մարտապատում,

---

1. «Մշակ», 1918 թ., № 104.
2. Նույն տեղում, № 94.
3. Տե՛ս «Кавказское слово», № 108, 1918 г.
4. Տե՛ս ՀՍՍՀ ԿԳԱԻ, ֆ. 200, ց. 11, թ. 88.
5. Karabekir Paşa, s. 9.

Բաշ-Ապարանում և Ղարաքիլիսայում թուրք չորսպարների դեմ էր դուրս եկել հայ ժողովուրդը՝ պլուզացիությունը, քաշաքի բնակչությունը, քանակի գինվորները, ապանները։ Հայ ժողովրդի պայքարին անմիջ մասնակցում էին նաև Եակատում մնացած ռուսական բանակի զորամասերը։ Թուրք գավթիչների դեմ մղած պայքարում առաջին դիրքերում էին գտնվում հայ կոմունիստները և ապարատչիները։ Մարզպետարանի, Բաշ-Ապարանի և Ղարաքիլիսայի հեղափոխարանները հայ ժողովրդական զանգվածների համար կամքի և հավքիչ կարողության փայլուն դրսևորումն էին, մի բան, որին բոլորովին չէին սպասում ո՛չ դաշնակցական պարտիայի պատասխանատուները, ո՛չ Ազգային խորհուրդը և ո՛չ էլ բանակի գլխավոր հրամանատարությունը։

Հայ ժողովրդական զանգվածների ստրած հավքանակի մասին անգյակ չէր Բաքուում հաստկական պատվիրակությունը, որը շտապում էր պայմանագիր կնքել Թուրքիի հետ։ Թուրք պատվիրակությունը, որը քաշ անգյակ էր Հայաստանում իրենց զորքերի կրած պարտություններին, չանում էր որքան կարելի է շուտ պայմանագիր կնքել, որպեսզի կասեցներ հայերի առաջխաղացումը դեպի Ալեքսանդրապոլ և Կարս։

Թուրքական զորքերին հասցրած պարտությունն այնքան ծանր էր, որ Հնտադրում Վեհիբ-փաշան խոստովանել էր, որ «Պատասխանատվինը նա քաշվել, լքել Ալեքսանդրապոլը, նույնիսկ Կարսը, հայ ժողովրդի դիմադրության առաջ»[1]։

Երևանի զորամասերի ընդհանուր հրամանատար Միլիկյանը մայիսի 29-ին հայ ժողովրդին դիմեց կոչով, ուր նա նշում էր, որ հայերի քաջարի հարվածներից թուրք զորքերը ամբողջ ճակատով նահանջում են և հայկական զորամասերի արագաշարժ խնդիրն է չարունակել հետապնդել թշնամուն, ազատագրել Ալեքսանդրապոլն ու Կարսը և այդ դիպվում միայն թուրքերի հետ բանակցություն մեջ մտնել՝ հաշտություն կնքելու համար։

Հաշտանակի այդ պայմաններում Մարզպետարանի, Բաշ-Ապարանի և Ղարաքիլիսայի հեղուկները, նա մղելով թշնամու պատահական հարձակումները, հետապնդում էին նրան Ալեքսանդրապոլի ուղղությամբ։ Մակայն հայկական զորամասերի առաջխաղացումը խափանվեց դաշնակցական պարտիզանների կողմից Բաքուում թուրքական պատվիրակության հետ հունիսի 4-ին առորագրված սակավագույնիչ պայմանագրով։ Բաղմահնակատի այդ չարված պա-

---

1 Տե՛ս Մ. Ա վ ե տ յ ա ն, Հայոց ամատյան դեր. Անդրանիկ, Փարիզ, 1954 թ., էջ 188։

հին Դիլիջանից տատվինք նոզարբինկյանի հնոտիքը Բաքուում կնքած հաշտության մասին, որի համաձայն հայկական պրոտեստները պետք է նա քաշվներն ոչ միայն այն անբիտորիանների, որ նրանք ապատապրել էին հնդոստական մարտերի դեմքին, այլև այն, որոնք քուրքերի կողմից նրանք պրավված չէին եղել, բնչպես Շամախուն, Որնանի և Էջմիածնի շրջանների որոշ մասերը։ Բացի այդ, Բաքուում պատմանապրի Ե-րդ հոդվածի համաձայն, քուրք չորսպարների կողմից հայկական տանկախ հայկական հանրապետության կառավարությունը պարտավորվել էր ազդեցն կերպով հակազդել, որպեսզի ոչ մի բանեզ չկազմակերպվի և չընկնվի իր տերիտորիալ սահմաններում, բնչպես և՝ պինաքափել և ցրել բոլոր բանդաններըր, որոնք կփորձեն քաղվել այնտեղ [1]։

Քուրքերի հետ պատմանագրի կնքման լուրը խոր պայրույթ առաջ բերեց ամբողջ ճակատում և քիկոնգում։ Բազմաճանկատից գինվորները իրենց բոլորի ձայնն էին բարձրացնում Բաքուում պատմանագրի կնքման դեմ։ Ամենատանգ քնրքի հունիսի 6-ի համարում «Ղոռթոզ բանակցնա հազորդման մեջ ասված է. «Իմանալով հաշտության կնքման մասին, մենք միանձայնությամբ կհայտարարենք.— ո՛չ Քիֆլինը, ո՛չ ալ Բաքուում լիազորված չեն հայկոս անունն վերլնական բանակցության վարելու քուրքերու հետ։ Հաշտության պայմանների կատարումը ամրողի և առորացուցիչ են հայերու համար։ Ինչ եղրակացության ալ որ հանգնն այս կամ այն ազգային կազմակերպություններր, քանի դեռ հայ ժողովրդի ֆիզիկական գոյությանը կսպառնա ահավոր վտանգը, մենք կենքը չենք քոզներ և կկռվենք մինչև մեր արյան վերջին կաթիլը։ Կորչի ամաքայի հաշտությունը»։

«Այդ օրերին Որնանում Ազգային խորհրդի չենքի առջև տեղի էին ունենում քաղաքի և շրջակա գյուղերից եկած գյուղացիների քուլքեր, որոնց ցուցարարները պահանջում էին չճանաչել Բաքուում պատմանագիրը և չարունակել պայքարը քուրք զավթիչների դեմ։ Ճակատի, գաշնակ պարագլուխները, հանգստյան քուրքական նվաճողների դեմ ոտքի եկած ժողովրդի պահանջին՝ չարունակել պայքարը, կարդացրնին զենքը վայր դնել և ընդունել Բաքուում քուրքերի կողմից թելադրված պայմանները։

Ջնայած պատմական փաստերի իրողությանը, գաշնակ պարագլուխներից Ս. Վրացյանը մեզ ժամանակ աշխատության մեջ հանդիսավոր փաստերը նենգափոխելու միջոցով փորձում է «Հաստատել» գաշնակցականների Բաքուում կնքված պատմանագրին մեղ-

---

1 ՀՈՍՄ կողմ, թ. 200, գ. 11, քք. 99—100։

ասկից չլինելը։ Վրացյանը, նշելով, թե ինչ հուսահատությամբ ոտաց բերից Օրնանում ու բանակի մեջ պայմանագրի կնքման լուրը, գրում է. «Ազգային խորհուրդն այնկոծվում էր... ոմանք առաջարկում էին հաշտվել կացարեն և ընդունել Բաքուի գաշնագրի պայմանները, ուրիշները—պլեբսիտացիա, գաշնակցականները—պահանջում էին չեզոքել Համարձակ գոր. Նազարբեկյանի հնոազիրը հաշտության մասին, գորքի ընդհանուր հրամանատար նշանակել գոր. Սիլիկյանին և չարունակել պայքարը [1]։

Անմամլից հարց է ծագում, իսկ ովքե՞ր էին Մարգարապատի հերոսամարտի օրերին Բաքումում բանակցություններ վարում քուրք բարգաբարների հետ և ովքե՞ր առորագրեցին այդ տարկացուցիչ պայմանագիրը։ Որևար որոնումների մեջ չընկնենք, նշենք միայն պայմանագրի տակ եղած առորագրություններըՙ Ա. Խատիսով, Ռ. Բայազնունի և Մ. Բաբայանով։ Իսկ ե՞մ քնչպատճառով նրանք առորագրեցին այդ պայմանագիրը, երբ ոչ Թիֆլիսի ազգային խորհրդի, որի գնկավարությունը նույնպես գանվում էր գաշնակցականների ձեռքում։ Վրացյանը փորձում է գաշնակցականների պատասխանատվությունը [2] և իրենց գործունեությանը վերագրել Մարգարապատի, Բաշ-Ապարանի և Ղարաքիլիսայի ժողովրդական հերոսամարտերը։

Բայց ինչպես ասում են, փաստերը համառ բաներ են, և Վրացյանը ու նրա համախոհները որքան էլ ուզենան, նրանց չի հաջողվի խեղաթյուրել պատմական իրողությունը. հանրահայտ գեպքերը, որոնց մասնակիցներից շատերը գեռ կենդանի են և չեն մոռացել նույն Վրացյանի կատարյալ դերի համար 1920 թվականի գեկտեմբերի 2-ին Ալեքսանդրապոլում քեմալական գավթիչների հետ ե՛լ ավելի ստրկացուցիչ պայմանագրի կնքումը։ Եվ այդ այն պահին, երբ Վրացյանի կառավարությունը տապալվել և նոյեմբերի

---

1 Ս. Վրացյան, նշվ. աշխ., էջ 188։

2 Վրացյանը իր «Մարգարապատի հրաշքը» հոդվածում, որը գրել է երբի հրատարակելուց մոտ 35 տարի հետո, ստիպված է, որ 1988 թվականին հրատարակած ինքնատիպ հանրագիտարանի գրքում փորձել էր գաշնակցական գեկավարների գործը բերել որպես Բաքումի պայմանագրի կնքման հանգամանքներին։ Նա հիշյալ հոդվածում, հանգամանորեն իր գրքում ասած քաջած քնդին, փաստորեն արդարացնում է պայմանագրի կնքումը։ «Բաքումում,— գրում է նա,— առորագրված էր հարատության գաշնագիրը Ժամանյան կառավարության և Հայաստանի ներհատնատության մեջ։ Գնաց էր վար գնել գեկերը... մոխիրների և ատատպատի մեջից ծուխ էր ատնում Մահուն Հայաստանը։ Փոքր, հյուծված, ատնձև քառակ և ավերակների կույտ, բայց Հայաստանի ներհատնատարչական (ընդգծումները Վրացյանինն է)։ (Ռամնավոր, 8 Հունիսի 1988 թ.)։

ՀՀ-ին արդեն Հայաստանում հաղթանակել էին սովետական կարգերը և Վրաստանի կառավարությունը այն տապալելու համար Հայաստանը դրեց քեմալականների արյունոտ կրնկի տակ, որի մասին կխոսենք սույն աշխատության հետագա բաժնում։

Չնայած գաղնակցական զինվարների կազիտուլյանտական քաղաքականությանը, հայ ժողովրդի հերոսական դիմադրությունը թուրքական հրամանատարությանը ստիպեց հրաժարվել Երևանի գրավման մտադրությունից և Բաքվի վրա արշավելու համար ժամանակավորապես փոփոխել զորքերի փոխադրումը Ալեքսանդրապոլ—Ջուլֆա երկաթուղով։ Հայ ժողովրդի հերոսական պայքարը թուրք գավթիչների դեմ Մարդաբերդում, Բաշ-Ապարանում և Ղարաքիլիսայում իր բնույթով ազգային-ազատագրական համաժողովրդական պայքար էր։

Թուրքական գավթիչները ստիպված էին լուրջ փոփոխություններ մտցնել Հայաստանի նվաճման իրենց ծրագրի մեջ։

Այդ հարցի վերաբերյալ Թուրքիայի կառավարական շրջաններում ունեին վիճաբանություններ առաջ եկան։ Հաշվի առնելով այն, որ հայերը ավելի համառ դիմադրություն կարող են ցույց տալ, որչ մինիաբերներ առաջարկում էին հրաժարվել հարձակողական հնարավոր գործողություններից Հայաստանում։ Նրանք առաջին հերթին անհրաժեշտ էին համարում գրավել Բաքուն, տապալել այնտեղ սովետական իշխանությունը և կռվելստում իրագործել իրենց պանթուրքական պլանները։ Նրանք կռում էր, որ Անդրկովկասը նվաճելուց հետո Հայաստանի մնացած շրջանների գրավումը կապված չի լինի առանձին զժվարություններ հետ։ «Մենք հայերին մասների վրա կիսատացնենք այնքան ժամանակ, քանի գնա մեզ զինվորներ են հարկավոր Բաքվի համար,— ասում էր Վեհիբ-փաշան,— իսկ հետո զորքերի ու քաղաքների օգնությամբ նրանց կստիպենք խնդրելու այն առարկում, որի մեջ նրանք նստած են»[1]։ Ընդհակառակ Վեհիբ-փաշան հանդանում էր փոքրիկ Հայաստանը, որի տնտեսությունը, հրիանթուրքական պարտավորությունների համաձայնությամբ, գաղնակների կողմից հոչակվեց 1918 թվականի մայիսի 28-ին՝ Բաքվում կռիվների ժամանակ։

Երիտթուրքերի համաձայնությունը՝ առեղծվում էինքնուրույն Հայաստան, ինչպես անհնում ենք, հարկադրված քայլ էր, որին նրանք ստիպված էին գիմել՝ հանդիպելով հայ ժողովրդի կատաղի հակահարվածին։ Անկախության հոչակումը սոսկ տակտիկական մի միջոց էր, որի օգնությամբ կռվերը հույս ունեին մոտիկ ապա-

---

1 ԱՍՍՀ ԿԳԳԱ, ֆ. 200, ց. 11, թ. 78։

գալում քուրքերի համար դյուրացնել Հայաստանի մնացած մասի նվաճումը [1]։

Բաքվում համաձայնագրի ստորագրման ժամանակ քուրքական պատվիրակության զեկավար Խալիլ-բեյը հայտարարեց. «Ամանյան կայսերական կառավարությունը մեծ հանգստությամբ էր իջնում իր զգացմունքների վրա և հանձնարարեց ինձ ստորագրել հայկական կառավարության գոյությունը ճանաչող փաստաթուղթը» [2]։

Պաշնակցական զեկավարները, որոնք վաղուց էին երազում հայկական տանկախ պետության տեր դառնալ, ցնծությամբ ընդունեցին քուրք յարդարարների այդ տառատածհոնությունը։ Պաշնակցական պատվիրակության նախագահ Ռոսթոմը խանդավառված էր այն մտքից, որ Հայաստանը գառնում է տանկախ պետություն, իսկ ինքը՝ նրա բախտը տնօրինողներից մեկը։ Իր պատասխան ճառում Ռոսթոմը ասաց. «Վերջապես հայերը ազգային ինքնուրույն գոյության իրավունք նվաճեցին և անկախ պետությունների ընտանիքի մեջ մտան... այդ մեծ օրը հանդիսավոր մի տարեթիվ է հայերի պատմության մեջ։ Մենք ցանկանում ենք, որպեսզի ամանյան կայսրության ու հայկական հանրապետության միջև հաստատվի կայուն խաղաղություն և համիտեհական բարեկամություն...» [3]։

Պաշնակցական զեկավարները սողում էին Թրիպուրքական գործիչների առջև։ Մասամբուում պաշնակների ներկայացուցիչ Ա. Ահարոնյանը 1918 թվականի սեպտեմբերի 8-ի նամակում իր կառավարությանը խորհուրդ էր տալիս ամեն հնարավոր բան անել Թրքաս երկրների միջև տրարեկամական հարաբերություններս պահպանելու համար, միաժամանակ ընդգծելով, որ «հայ ժողովուրդը երբեք չպետք է մոռանա այն մասին, որ ամանյան կառավարության մոտ է ծագել անկախ Հայաստանի առնգեման գաղափարը և նա ինքն է ճանաչել նրանս [4]։ Միաժամանակ Ահարոնյանը պահանջում էր ամենախիստ միջոցները ձեռք առնել այդ ժամանակ բռնկ-

---

1 Այդ բանը անուղղակի կերպով հաստատում են նրանց այն խոսքերը, որ նա ասել էր 1918 թվականին Մասամբուում գաշնակցական կառավարության ներ-կայացուցիչների. «Քրքական միևնույնները 3 տարուց մոտավոր էին՝ առնգել թե՛ չառնգել Հայաստան և. փերջապես, երբ նրանք առնգել, երկրներն այդպես ավելի ձեռնատու էր լինելու Հայերին, ուրեմն էլ քրքերինս» «Ձայնագր», 1918, № 58 (74)։

2 ԼՂՀՍ ԿԳԳԱ, ֆ. 200, գ. 24, թ. 40—41։

3 Նույն տեղում։

4 Նույն տեղում, գ. 35, թ. 34։

վան հայկական ապստամբությունները լիկվիդացնելու համար, որովհետև թուրքական կառավարությունը հաճախ թողնում էր այդ բանի դեմ [1]։

Մատենադարանի նրան ուղարկված իրենց մի այլ հաղորդման մեջ Ահարոնյանն ու Խաչիսովը գրում էին այն մասին, որ թուրքերը թողնել են Անդրանիկի կողմից գլխավորվող հայկական կամավորական ջոկատների [2] գործողությունների դեմ։ Դաշնակցական պարագլուխները պահանջում էին անհապաղ գործողության հայթուրքական ելույթները [3]։

Սակայն բոլոր այդ միջոցառումները ի վիճակի չէին կասեցնելու ժողովրդական զանգվածների հերոսական դիմադրությունը թուրքական զավթիչներին։ Հետևելով Մարզվարդոյի, Բաշ-Ապարանի ու Ղարաքիլիսայի հերոս պաշտպանների օրինակին, Հայոց ամենի աշխատավորները չարունակում էին պարտիզանական պայքար մղել [4] հակահայկական վնասներ հասցնելով թուրքական զավթիչներին։

Թուրքական սիստեմի զորքերի հրամանատարությունը, հենվելով Թուրքիայի ու Հայաստանի միջև Բաքումում կնքված հաշտության պայմանագրի 5-րդ հոդվածի վրա, գաղնակցական կառավարությունից ու գաղնակցական բանակի հրամանատար գեներալ Նազարբեկովից պահանջում էր հայերի զինաթափում և պարտիզանական ջոկատների (որոնց նրիտքությունը անվանում էին ահրաբեխներ) մարտական գործողությունների դադարեցում [5]։

Այսպես, Քյազըմ Կարաբեքիր-փաշան գաղնակիներին թողեց էր ներկայացրել այն սոքիվ, որ չնայած մինչև Քուլիա գնացող երկաթուղին թուրքերին է տրամադրվել, Ազամգալու, Իմամշալու և Քյուչիսարա գյուղերի գյուղացիները անընդհատ գնդակոծում էին այդ երկաթուղագիծը հակոզ հնժնչապորային թուրքական խմբի զինվորներին։

Էնվեր-փաշան Լոսովի անունով ուղարկված հեռագրում հաղորդում էր, որ ռերկանի գծի վրա մինչև այժմ գործում են հրոսակախմբեր, որոնք խանգարում են թուրքական առաջխաղացմանը գնալ Քուլիա [6]։

1918 թվականի հունիսին Քյազըմ Կարաբեքիր-փաշան Էնվեր-

---

1 ԼՂՕՄ կոդ, ֆ. 200, ց. 24, թ. 17։

2 Այդ ջոկատները 1914—1918 թվականների պատերազմի ժամանակ ռուսական բանակի կազմում կռվում էին ռուսական ճակատում։

3 ԼՂՕՄ կոդ, ֆ. 200, ց. 88, թ. 17։

4 Նույն տեղում, ց. 30, թ. 189։

5 Նույն տեղում, ց. 88ա, թ. 113։

ամենապակուսում բողոքում էր գաղնակցական կառավարության ներկայացուցիչներին. «Ընդհանուր դնդի հարկով հայերը հարկադրվում են գոյնել մեր գորքերի վրա, որոնց հետևանքով զրկվել են մեր բանակի հոգևորական քվով գինվորներ ու սպաներ»[1]։ Այդ նույն ժամանակ ուղված մի այլ հաշտարարության մեջ նա գաղնակներին մեղադրում էր հետևյալը. «Ըմունքի 5-ի առավոտյան հայկական գինված ուժերը, որոնց կազմում կային 80 հեծելազորայիններ ու 400 հետևակ գինվորներ՝ մեզ գեղացրով, հարձակում գործեցին Մարգարաբադի մոտ՝ Գելիբլուում գտնվող մեր գորքերի վրա»[2]։

Գաղնակներին ուղղված 1918 թվականի հուլիսի 10-ի իր գեմարշի մեջ Թյազըմ Կարաբեքիրը նշում էր, որ թուրքական գորքերը, չարժվելով գեմարգիացիոն գծի երկայնքով, տեղական ազգաբնակչության կոչից հետո գինադրության են հանդիպում[3]։ Նա գաղնակցական բանակի հրամանատար նախարարներին տեղեկացնում էր, որ Ղամարլուի ու Ճախմախիի միջև ընկած շրջանում գինված հայերը հարձակում գործելով թուրքական հետախուզների վրա, նրանց լրիվ գինաթափ էին արել[4]։

Գարտիզանական ջոկատները պայքարելու էին երկաթգծի կամուրջների ու երկաթուղու պատասանները, գտոիվայրից դուրս թողնելու թուրքական էշելոնները։ Գաղնակներին ուղղած բողոքում Թյազըմ Կարաբեքիր-փաշան գրում էր. «Ջուլֆայի կողմն ուղարկված սամանյան գնացքի նախիջևան հասնելու որը լսվում էին պայքարներ երկաթգծից գնդի հարավ ու արևմուտք ընկած ուղղություններ. Հետաքննությունից պարզվեց, որ երկաթուղու ճանապարհին ընկած բոլոր կամուրջները պայքնցված են»[5]։

Թուրքական հրամանատարության հաղորդման համաձայն, հունիսի 17-ին էջմիածին կայարանի շրջակայքում երեք հայկական գինված ջոկատներ, որոնք հրաժարվեցին սկսեցին[6]։ Այդ նույն ժամանակ Համամլու գյուղի բնակիչները գինված հարձակում գործեցին թուրքական հեծելազորային էսկադրոնի վրա։ Մարտի ընթացքում սպանվեցին մեկ սպա և 23 հեծյալներ։

Ղամարլուի շրջանի բնակչությունը հրաժարվեց կատարել գենքը հանձնելու և Բաքուում պարմանագրի համաձայն թուրքիային անցած տերիտորիան մաքրելու թուրքական հրամանատարության

---

1 ՀՍՍՀ ԿԳԱՄ, ֆ. 200, գ. 20, թ. 74։
2 Նույն տեղում, թ. 152։
3 Նույն տեղում, թ. 48։
4 Նույն տեղում, գ. 14, թ. 88։
5 Նույն տեղում, թ. 181։
6 Նույն տեղում, թ. 182։

պահանջը, չնայած այն սպառնալիքին, որ չհնազանդվելու դեպքում բոլոր հայկական գյուղերը կոչնչացվեն [1]։

Հունիսի 28—29-ին ապստամբվեցին Մարգարտաշեն ու Ալիքսանդրապոլի մերձակա գյուղերի քնակիչները՝ հարձակվելով թուրքական պահնոսանների պահեստախմբի վրա, նրանք սպանեցին բոլորին և ոչնչացրին պահեստանները։ Հայ գյուղացիները համառ հարձակումներ էին գործում Բաշ-Ապարանի ու Էջմիածնի շրջաններում գտնվող թուրքական զորքերի վրա [2]։

Անգլիական «Ինկլի սունդրաֆիս քերքը 1918 թվականի հոկտեմբերի 7-ին հաղորդում էր, որ Հայաստանում բռնկված պարտիզանական պատերազմի բոցը կաշկանդել է թուրքական զորքերի խոշոր ուժեր, որոնք կարող էին օգտագործվել մյուս ռազմաճակատներում։

Բերված փաստերը վկայում են այն մասին, որ հայ ժողովրդական զանգվածները, հանուն ազգային գաղնակցական կառավարության կամքին, չէին ընդունում Բաքվում ստրկացուցիչ պայմանագիրը և հանուն հայրենիքի ազատագրման պայքար էին մղում թուրք գավթիչների դեմ։

Ժողովրդի դժգոհությունը գաղնակների քաղաքականությունից, թուրքական ինտերվենտների ագրե նրանց ստրատեգիայից, չէր կարող բացատրար չանդրադառնալ գաղնակցական բանակի մարտունակության վրա։ Բանակն արագ կերպով քայքայվում էր, նրա չարքերը լքող զինվորները կազմում էին պարտիզանական ջոկատներ և գյուղացիական ջոկատների հետ միասին չարունակում էին պայքարը թուրք գաղութարարների դեմ։ Այդ կապակցությամբ թուրքական զորքերի հրամանատար Խալիլ-բեյը 1918 թվականի հունիսի 3-ին գաղնակցական կառավարությանը ղրկած նեղիսյացրքում, որտեղ նշվում էր, որ նրա հրետանային զորամասերը Բաքվում պայմանագրի հիման վրա փորձեցին գրավել Նախիջևանը, Ջուլֆան, Ալեխանլուն ու Չամալուն, նրանք հետարկվեցին հայ ապստամբական ջոկատների հարձակմանը՝ կրելով մեծ կորուստներ [3]։ Մի փոքր ավելի ուշ Խալիլ-բեյը հատուկ գրություն ուղարկեց գաղնակցական զորքերի հրամանատար Նազարբեկովին այն կապակցությամբ, որ հունիսի 14-ին հայ պարտիզանները Ալեխանլուից դեպի հարավ հարձակվել էին թուրքական ջոկատի վրա և սպանել 22 սոլդատի [4]։ Հայ ժողովրդի պայքարը թուրքական

---

1 ՀՍՍՀ ԿԳԿԱ, ֆ. 200, ց. 30, թ. 178։
2 Նույն տեղում, գ. 637, թ. 40։
3 Նույն տեղում, գ. 79, թ. 60։
4 Նույն տեղում, գ. 38, թ. 5։

զավթիչների դեմ այնպիսի լայն թափ առաջավ, որ այդ մասին տեղեկված էին գրել նույնիսկ թուրքական թերթերը։ Այսպես, Ստամբուլում լույս տեսնող «Թանին» թերթը 1918 թվականի հունիսի 1-ին հաղորդում էր, որ «Հայերի հրոսակախմբերը... կռվում են թուրքական զորքերի դեմ։ Այդ հրոսակախմբերը, զինված լինելով հրանոթներով ու գնդացիրներով, գործում են Երևանի, Ելիզավետապոլի, Բաքվի ու Էջմիածնի շրջաններում»[1]։

Թուրք լարդարարների դեմ մղված հերոսական պայքարի պատմության մեջ վառ էջ գրեցին Լոռվա շրջանի գյուղացիական զանգվածները։ Այդ շրջանում հավաստարմվեց բոլոր տղամարդկանց զինակոչ[2] թուրքերի դեմ պայքարելու համար։ 1918 թվականի մայիսի 22-ին Քալալօղլիում կայացավ Հին Լոռի շրջանի հայկական բոլոր գյուղերի ներկայացուցիչների արտահերթ ժողով, որտեղ որոշում ընդունվեց կռվել մինչև վերջին ուժերը։

Մայիսի 24-ի լուսադեմին Քալալօղլուի ու Ջիրուխու գյուղի միջև ճանապարհամերձ սկսվեց թուրքական զորքերի ու հին լոռեցիների միջև։ Թուրքերը ստիպված էին նահանջել, սակայն գաղտնակցական զորքերի նահանջը համամիտեց ու Ղարաքիլիսայից թուրքական հրամանատարությանը հնարավորություն տվեց ապատ մնացած ուժերը կենտրոնացնել Քալալօղլուի վրա և մայիսի 26-ի առավոտյան ապստամբներին նոր մղել։ «Մանավոր Քալալօղլի,— գրում էր ականատեսներից մեկը,— թուրքերը գնդակահարեցին բոլոր այն տղամարդկանց, որոնք չէին հասցրել հեռանալ գյուղից... թուրքերը ավերեցին իրենց ճանապարհին ընկած հայկական Մարմանիս, Բզովդալ, Ղշլաղ, Գարադաղ և այլ հայկական գյուղերը, հրկիզելով գրանք և սրի քաշելով բնակիչներին»[3]։

Կովկասյան բոլշևիկների ակտիվ գնդավարներից մեկը՝ Գ. Կ. Օրջոնիկիձեն, որը հակայական ջանքեր գործադրեց հայ ժողովրդին վերջնական կործանումից փրկելու համար, 1918 թվականի հոկտեմբերի 12-ին հեռագրում էր Լենինին. «Հայաստանի դրությունը ողբերգական է. Երևանի նահանգի երկու գավառների մի պատառ տարածության վրա կուտակվել են 600 հազար գաղթականներ, որոնք զանգվածներով մեռնում են սովից ու խոլերայից։ Գրաված գավառներում թուրքերը սրի են քաշել բնակչության կեսին։ Բնակչությունը ճամառ գիմադրություն է ցույց տալիս (ընդ-

---

1 Մեջ է բերված քաս „La voix de l'Arménie", № 13—14, 1918, p. 498—499.

2 ՀԱՍՀ ԿԳԱԻ, ֆ. 200, ց. 30, թ. 121։

փոխեց մեկն է — Ն. Ս.)։ Հայ ազգաբնակչությունը օգնության է ապատում Սովետական Ռուսաստանից»[1]։

Սովետական Ռուսաստանը Անդրկովկասից անջատված էր ատաբերկրյա բնակիչներին ու ռազմագերիներին խիստ մի պահով։ Ուստի և Անդրկովկասի ժողովուրդներին օգնության ցույց տալու համար Սովետական Ռուսաստանի կառավարությունը ստիպված էր գիմել դիվանագիտական ներգործության միջոցների։

Կայսերական Գերմանիայի կառավարության ուղղված Սովետական Ռուսաստանի կառավարության 1918 թվականի ապրիլի 12-ի թղթում նոտայում մատնանշվում էր, որ Թուրքական զորքերի Հարձակումը խիստ կերպով ռազմամեքենաում ուղեկցվում է Հայ ազգաբնակչության զանգվածային կոտորածներով ու նրա գույքի կողոպտմամբ։ «Մեզ պարզանագիրը, որ մենք ստիպված էինք ատրաբգել Բրեստում,— ասվում էր հիշյալ նոտայում,— Արդահանի, Կարսի ու Բաթումի նահանգների ազգաբնակչության էր թողնում զրկելու հիշյալ նահանգների բնակչության ճակատագիրը։ Այդ նահանգներում անգի ունեցած գնպքերը վկայում են, որ տասնյակ տարիների ընթացքում կիրառվող Հայ ժողովրդի բնաջնջման քաղաքականությունը շարունակվում է և ներկայումս...

Թուրքական զորքերի կողմից այժմ գրավված մարզերում Հայ, ազգաբնակչության նկատմամբ կիրառվող սարսափների պատասխանատվությունը ընկնում է գերմանական կառավարության վրա, որի ուղղակի օգնության շնորհիվ Թուրքիան իր ձեռքում պահեց այդ մարզերը»[2]։

Սովետական կառավարությունը միաժամանակ միջոցներ էր ձեռք առնում Թուրքական զավթիչների գեմ Հայ ժողովրդի մղած պայքարում նրան ուղղակի աջակցության ցույց տալու համար։ Սովետական մարմիններդ օժանդակում էին Ռուսաստանի տարբեր շրջաններում բնակվող Հայերից կամավորական շոգեատներ ստեղծելու գործին։ Այդ շոգեատներդ գանազան ճանապարհներով փոխադրվում էին Հայաստան։ Ազգությունների ժողովրդական կոմիսարիատի Հատուկ գնգրնտով սովետական բոլոր հաստատություններին վրա պատասխանատվություն էր դրվում խոչընդոտներ չստեղծել Հայկական կամավորների առաջ չարժվելուն, որոնք կոչված էին պաշտպանել իրենց Հայրենիքը Թուրքական ներխուժողներից[3]։

---

1 Орджоникидзе Г. К., Статьи и речи, т. I, М., 1956, стр. 48.

2 «Документы внешней политики СССР», т. I, № 127.

3 ՀՍՍՀ ԿՊԿ, ֆ. Հայաստանի գործերի կոմիսարիատի Մոսկվայի բաժանմունք, ց. 6, թ. 2։

Այդ ջոկատների կազմում կային նաև ռուս կուրսիրզվարդիական կամավորներ [1]։

Հայկական կամավորական ու պարտիզանական ջոկատների հետ միասին թուրքական զորքերի դեմ կռվում էին նաև զորացրված բազմաթիվ ռուս կամավորներ՝ կովկասյան բանակի անձնակազմի նախկին մարտիկներն ու հրամանատարները։ Այսպես, Կարսի տակ հերոսաբար մարտնչում էր գնդապետ Եֆրեմովի ռուսական կամավորական ջոկատը [2]։

Բիչխի «Զարյա Վոստոկա» թերթը 1918 թվականի հունիսին գրում էր, որ 250 սովետական գինվորներ ազնգին հայերին նախկինում չբցակայքում չտիրապետելու թուրքական ջոկատին [3]։

Հայ ժողովրդի գինված պայքարը, որն աջակցություն էր գրանում Սովետական Ռուսաստանի կողմից, հակառակոն վնասներ հասցրեց թուրքական զավթիչներին։ Այդ պայքարը միաժամանակ ոգեշնչեց Հայաստանի գաղնակ կառավարողների դեմ, որոնց անհետևառեր քաղաքականության հետևանքով Հայաստանի մեծ մասը բնակվ թուրք գիշատիչների լծի տակ։

***

Թուրքական բնաջրվնիչների դեմ համառ պայքար էին մղում նաև Ադրբեջանի աշխատավոր զանգվածները։

«Ադրբեջանում,— գրում էր «Իզվեստիա Բիրը»,— թուրքական ռազմիկը, որը վերականգնել էր ողջ ամենավատթար կարգերը, տասել էր բերում թաթարների ապատամարություն՝ կառավարության ու թուրքերի դեմ [4]։ Ադրբեջանի գրեթե բոլոր շրջաններում պարտիզանական շարժում էր ծավալվում թուրքական զավթիչների ու նրանց գործակալների՝ մուսավաթականների դեմ։ Այդ պայքարն առանձնապես լայն թափ ստացավ Գյանջայի գավառում Ելիզավետպոլի, Դուշարի ու Թաուզի շրջաններում։ Ռամիկանական պրեսատվը 1918 թվականի նոյեմբերին Ելիզավետպոլից հաղորդում էր, որ բազմաթիվ գյուղացիներ համառորեն են պայքարում զավթիչների ու պարտիզաններին։ Նրանց գնումյան նկատ Դուշարից 40-ից

---

1 «Известия Совета рабочих, красноармейских, матросских и крестьянских депутатов Бакинского района», 1918, № 112

2 ЦГВИА, ф. 441, оп. 42, д. 37—37.

3 ЦГАОР, ф. 1318, оп. 1, д. 619, л. 17

4 «Известия», 15.X.1918

ավելի դյուցազներ՝ գինը՝ ձեռքներին։ Պրեստոլի վկայությամբ, իր անգամների ամբողջ ստրատեգիայի վրա ազդեցություն էին նախապատրաստվում և գագաթի կերպով գինված չոփաներ ասելվում [1]։

Թուրքական գավթիչներին ու մուսավաթական իշխանություններին մահացու վախ էր պատճառել պարտիզանական այն շոփաը, որը գլխավորում էր ապրիլյանական ժողովրդի փառապանծ հերոս Քերբալայ Ազքերը։ Հիշյալ շոփաը գործում էր Գյանջայի գավառում։ Գյանջայի գավառապետը հեռագրում էր նահանգապետին, որ ինքն շատ միջոցներ ձեռք չառնվին՝ Քերբալայ Ազքերի շոփաը ոչնչացնելու համար, ապա ներա հեղինակությունն ու ժողովրդականությունը գանգվածների մեջ, նրա ազդեցությունը բնակչության վրա կաճեն ահռելի չափերով։ Վախենալով անցյան ազգաբնակչության միահամուռ ապստամբություններից, գավառապետը խնդրում էր նահանգապետից օգնության համար գինել նույն-փաշային՝ որպեսզի վերջինս հրգնէի առաջ գալն ու վերահաս ազետը կանխելու համար նրա տրամադրության տակ չորս չիափոքությունների ժամված ասպետական մի շոփաա ուղարկի՝ Քերբալայ Ազքերին ոչնչացնելու համարա [2]։

Ազրբեջանի բնակչության մեջ ուժեղ դայրույթ առաջ բերեց տեղական հրեաստարդության հարկադիր գինափոխը թուրքական բանակի շարքերը։ Այդ կապակցությամբ մեծ հուզումներ առաջ եկան [3]։ Գինափոխիկներ չէին ենթարկվում հրամաններն և աշխատում էին ամեն կերպ խուսափել բանակ կանչվելուց։

Թուրքական գավթիչների գործողությունները 1918 թվականի սեպտեմբերի վերջին բուռն հույզերի հանգեցրին Գյանջայի ազգաբնակչության շրջանում։ Եատ գինափոխիկներ թուրքական ասպետական իշխանություններից քաշվելում էին անասունների։

Ջաբաթալայի նահանգապետի հաղորդման համաձայն, մերերի բանագանումը, հարկադիր գինափոխը և անասնի ժանր հարկերը ծայրահեղ դժգոհություն էին առաջ բերել ազգաբնակչության մեջ։ Գյուղացիական հույզերը կանխելու համար նահանգապետին հաջողվեց հասնել այն բանին, որ նույն-փաշան թուրքական զորքը ուղարկեց՝ ոչարդ ու կանոն հաստատելու համարա։ Այնուհետև հաղորդման մեջ ասվում էր, որ թուրքական սպանների

---

1 Մեջ է բերված բաս Токаржевский, Е. А., стр. 202.

2 ЦГАОР Аз. ССР, ф. 894, оп. 2, д. 9, л. 255. Այս փաստաթուղթը օգտագործած է նաև Ենկոմբեկով, գործիք 54-ա էջ 174։

3 ЛОИВ 44915, д. 200, л. 225, р. 288.

ինքնակամ գործողությունները, նրանց կողմից գյուղացիներին նյութական մեծ վնասներ հասցնելը, ինչպես նաև տասնյակներ հավաքագրելու ընթացքում սպանների կողմից վերին աստիճանի կտրուկ միջոցների կիրառումը, հանգեցրին այն բանին, որ կառավարության մի մասը պատրաստվում էր հարձակվել ամրոցի վրա, գրավել այն և դինամիտի անձրով քուրդական ապստամբներին, վրեժ լուծել սպանվածների համար։ Որը դեկտեմբերի սկզբին քուրդական զորքերը տասնյակ ռազմական հանգամանքներից ելնելով քոչվոր Զաքաբալան, բնակչությունը հարկադրվեց թալանված միջոցներով ու գույքով բեռնված քուրդական գումարի վրա։ Նույն այդ նահանգապետի վկայությամբ, «քուրդերը իրենց համար վերին աստիճանի անհարատև ապահովություն քոչոնիներ [1]։

Քուրդական գավթիչների դեմ պայքարում էր նաև Ադրբեջանի հայ ազգաբնակչությունը։ Այն տեղերում, ուր հայերին հաջողվել էր փրկվել բնաջնջումից, նրանք պատրիոտական պայքար էին մղում քուրդական զորքերի դեմ։ Արծշի ու նրա շրջակայքի հրեշավոր ջարդերի ժամանակ փրկված հայերը, փախչելով լեռները, ապաստամբական գործողություններ սկսեցին՝ մեծ վնաս հասցնելով քուրդերին [2]։ Նախկին գավառի հայկական գյուղերում հաստատվելով առնչվում էին ապստամբական ջոկատներ, որոնք կատարի դիմադրություն էին ցույց տալիս քուրդերի ու մուսավաթականների համատեղությունների [3]։ Այդ ջոկատների մեջ էին մտնում նաև Բաքվից ու Դյանջայից փախած հայերը [4]։

Քուրդական գավթիչների ու նրանց մուսավաթական գործակալների առավել համառ դիմադրություն ցույց տվեց Ղարաբաղի բնակչությունը, որտեղ հայերը մեծամասնություն էին կազմում։ Ղարաբաղ մտած քուրդական դիվիզիայի հրամանատար Ջավշո Ջամիլ-բեյը բնակչությունից պահանջեց ճանաչել քուրդական իշխանությունը՝ սպառնալով ոչնչացնել բոլոր այն գյուղերը, որոնք չեն ենթարկվի քուրդերին։ Այդ վերջնագիրը ամենուրեք մերժվեց։ Բնակչությունը չվախեցավ լավ զինված քշնամու քվանտական գերակշռությունից և միահամուռ կերպով ոտքի հյուղ պայքարի։ Քուրդական զորքերը ստիպված էին մարտով վերցնել ամեն մի բնակնի կիսա [5]։ Սկսվեց Ղարաբաղի հայ գյուղացիության փառապանծ էպոպեան քուրդական նվաճողների դեմ։

---

1 ԼՂԱՕՐ Az. SSR, ֆ. 62c, օп. 2, д. 30, л. 53.
2 ՀՍՍՌ ԿԳԱԳ, ֆ. 200, ց. 71, թ. 38։
3 Նույն տեղում, ց. 88, թ. 24։
4 Նույն տեղում, ց. 317, թ. 18։
5 ՀՍՍՌ ԿԳԱԳ, ֆ. 200, ց. 251, թ. 84—86։

Այդ բռնապետությունների կապակցությամբ Ջավախքի գավառի հարյուրավոր գյուղացիներ հետապնդում վկայում էին, որ սնապետների քուրքական զորքերը չարժվելին Ծուչու վրա. մենք միահամուռ կերպով որոշեցինք կռվել մինչև այդ վերջին կաթիլը։ ոչ մի պատրվակի տակ չզինաթափվել, անձնատուր չլինել բարբարոսներին, որոնք գլխովին բնաջնջում էին իրենց ձեռքն ընկած հայերին՝ հաշվի չառնելով ոչ սեռը, ոչ էլ տարիքը, կողոպտելով նրանց ունեցվածքը, ավերելով մշակութային օջախները, գրանք կրակի մատնելով...» [1]։

Մավալված մարտերի ընթացքում քուրքերին հաջողվեց ընկճել հայերի անցաս-անդառնա ցանկասիրի գիմադրությունը և գրավել Ախալքալաքի շրջանի հայկական ութ գյուղեր։ Այնուհետև քուրքական զորքերը սնապետների 22-ի ներխուժեցին Ծուչի։ Քաղաքի գրավումն ուղեկցվում էր զանգվածային կոտորածներով։ «Հաստատվեց մի սարսափի ռեժիմ,— գրում էր ականատեսներից մեկը,— որը տևում էր երեսուն երեկոյանի ժամանակընկերի ռեժիմի ամենամռայլ օրերի մասին։ Քուրքանկյուր փողոցի վրա կախաղաններ էին պատրաստել։ Հայ բնակիչները ահռելի էին ահաբեկված» [2]։

Քուրքական հրամանատարությունը ձգտում էր քշեամուխ անել Ախրակետում բնակվող հայերի ու տեղի մահմեդական ազգաբնակչության միջև։ Առանձին փոքրերում այդ բանը նրան հաջողվում էր, սակայն ազգանքանական գյուղացիության հիմնական զանգվածը չենթարկվեց քուրքական գավթիչների ու մուսավաթականների սրովոկացիաներին և անձնազոհ կերպով պահում էր իր հարևան հայերին։ Ղարաքաղի հայերի 7-րդ համագումարի նախագահը, նկարագրելով քուրքական ներխուժումը, բնդգծում էր, որ «ամբողջ հայկական Ղարաքաղը մահից փրկվեց հարևան քաղաքների շնորհիվ, որոնք, ուշադրության չդարձնելով անասնական թշնամուն, փաշանների իշխանության կոշտից կիրառող պատիժներին ու տուգանքներին, գիշեր-ցերեկ հաց էին կրում և վաճառում այն հայերին՝ հաճախ նրանց ապառիկ վաճառելով կամ անվճար տալով։ Նույնով այնուհետև Ծուչիում տեղի ունեցած իրադարձությունների մասին, նա մատնանշում էր, որ տարբերությունը գրանցում մասնակցություն չունեցանը։ Նրա խոսքերով, այդ փաստը վկայում էր այն մասին, որ ժողովրդական զանգվածների մեծ ազգային խոր հանդատարություն զոյություն չուներ [3]։

---

1 ՀՍՍՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 200, ց. 251, թ. 22—23։
2 Նույն տեղում, ց. 70, թ. 42։
3 Նույն տեղում, ց. 251, թ. 24—26։

Ըստ ամենայնի չտարբերվեցին հայ ազատամարտիկներին, որոնք չափազանց էին խոչընդոտել թուրքերին՝ ներթափանցելու դեպի մարզի խորքը։ Մարդուկիրա գյուղի մոտ տեղի ունեցած համառ հակահարձակման ընթացքում հայկական ջոկատները ջարդեցին թուրքերին և ստիպեցին նրանց նահանջել՝ զրանով իսկ խանգարելով թուրքական զորքերին ամբողջովին գրավել Ղարաբաղը [1]։

Հետաքրքրական է նշել, որ Ղարաբաղի դեպքերը նույն-փառային ատիպերին Ադրբեջանի հայերին ուղղված հատուկ կոչ հրապարակել, որտեղ նույն-փառյան ներանցից պահանջում էր դադարեցնել պայքարը և միասնականի բողոքում, որ զինված հայկական ջոկատները Ղազախի գավառի սահմանի վրա պարտիզանական պատերազմ են մղում այդպիսով անցնող թուրքական զորքերի էշելոնների դեմ [2]։

Այդ շրջանում մուսավաթականների ու ատաթուրքյա քնարկնների դեմ Ադրբեջանում ծավալված ժողովրդական զանգվածների մղած պայքարի մասին Գ. Գ. Օրջոնիկիձեն գրում էր. «Թուրքական սեմիմ, որի հովանավորությունն ներքո վերակազմվել են ոչխոնի ժամանակվա ամենավատթար կործերը, առաջ բերեց բանվորների ապստամբություն ինչպես Բաքվում, այնպես էլ Թուրքիայի դեմ» [3]։

***

Վրաստանի գրավված շրջաններում նա թուրքական զավթիչների գաղութարարական-ասիմիլյատորական սեմիմ հաստատեցին։

Նովկասյան մամուլը գեներում էր հոգվածներ, որոնցում նկարագրվում էին թուրքական զավթիչների անկարգություններ։ Այսպես, «Տիֆլիսսկի լիստոկ» թերթը 1918 թվականի հունիսի 27-ին գրում էր. «Թուրքական զորքերի հետանալուց հետո Օզուրգեթը իրենից ներկայացնում է ամբողջովին ավերված մի տեսարան։ Այն բազաթաղթերը, որոնք ատաթեանական վերադառնում են իրենց հարազատ տեղերը, տեղում գտնում են իրենց տների միայն մնրկ պատերը։ Եզիպտացորենի պաշարները, տնային կահ-կարասին, քաղաքները ու այլ ամենը, ինչ որ թողնվել էր թուրքերի հարձակման ժամանակ, աչքաթվել է... իրենից որևէ արժեք ներկայացնող ամեն բան արտահանվել է կամ աչքաթվել... կողոպտված է մեքենա-

---

1 ՀՍՀԴ 4998, ф. 200, о. 881, д. 21, 5а՝ս նաև «Азербайджан», 27. XII. 1918, № 83.

2 «Азербайджан», 19.IX.1918, № 2.

3 ЦГАОР, ф. 130, л. 569, л. 36.

նի հասնող գույքը. այդ քվում և Ջվանիի պետական քնչի պլանատրքյան անշարժ ողջ գույքը...»։ Մի այլ թերթ՝ «Մաքարթվիլյու անդրադարձնում է 1918 թվականի սեպտեմբերի 6-ին հաղորդում էր, որ պղյուզերը ատրապեզնի վիճակում են գտնվում. թուրքերը բանի կնպով վերցնում են ալյուրը, հացահատիկը, գարին, յուղը, պահերը՝ բնակչությանը տառապիորեն ոչինչ չթողնելով։

Վրաստանի աշխատավորները բոլշևիկյան կոմմանիրպությունների գնահատությամբ համառ պայքար էին մղում թուրքական զավթիչների և, միաժամանակ, մենշևիկյան կառավարողների դեմ. Ազնամյան Անդրկովկասի Ռ(կ)Կ կոմիտեի կոչում (1918 թ. ապրիլ) մատնանշվում էր, որ «Թուրքիայի ներխուժումը իրենից ներկայացնում է տրոտային կոնտրռևոլյուցիայի հարձակումը հեղափոխական Ռուսաստանի վրա՝ բանվորների ու գյուղացիների նկատմամբ տապալված գասակարգերի իշխանությունը վերականգնելու նպատակով։ Դա նշանակում է փոքր ազգերի ճլանումը ուժեղների կողմից...»։ Կոմիտեն կոչ էր անում ասլնանց, որպես հնարավոր է, վճռական պայքար մղել և այդ պայքարը հաջողությամբ կպսակվի, եթե մենք պարտության մատնենք ներքին կոնտրռևոլյուցիային, որն անհամբերությամբ է սպասում թուրքերի գալուն...»[1]։

«Ամբողջ Վրաստանում բարձրանում է հեղափոխական չարժման ալիքը,— ասված էր Բաքվի կոմունայի ռազմահեղափոխական գործերի ժողովրդական կոմիսար Կորգանովի հրամանում։—Վրացական գյուղացիները, զգալով թուրքական ավինների կողմից վերջնականապես ստրկացվելու վտանգը, արդեն հասկացել են, որ մենշևիկները կորճանում են բանվորա-գյուղացիական հեղափոխության գործը»[2]։

«Պրավդան» քերթը հաղորդում է, որ հունիսի 13-ին Ախալցիխայի Գուգասյան չրջանում խոշոր ապստամբություն բռնկվեց, որն ուղղված էր թուրքական նվաճողների ու վրացական իշխանների դեմ. Թուրքական չոխատը պինաթյան սրվեց ապստամբների կողմից։ Կարճ ժամանակվա ընթացքում ապստամբությունը տարածվեց Բորչալուի գավառում, Ջաբախային Ծանքիսյում ու Գորիի չրջանում. Մցխեթից մինչև Կազբեկ գյուղն ընկած ողջ Քանասպարհը գրավված էր ապստամբ գյուղացիների կողմից։ Հունիսի 20-ին բռնկվեց Գուդերի գյուղացիների խոշոր ապստամբությունը։ Գյուղացիներին հաջողվեց նույն չորեքշաբթի ու մենշևիկյան գորքերին[3]։

---

1 ЦГАОР Груз. ССР, ф. 13, д. 8, л. 9.
2 Նույն տեղում, թ. 12։
3 «Правда», 18.VII.1918, № 148.

1918 թվականի թուրքական արշավանքի մասնակից գնդապետ Ֆլուշերն ստիպված էր խոստովանել, որ Վրաստանի տիրապետությունը թշնամաբար էր վերաբերվում թուրքական զորքերին [1]։

Այդ ժամանակ Վրաստան ներխուժած գերմանական զորքերը ևս իրենց կոպիտ պրովոկած շրջաններում հաստատվելն այնպիսի կարգեր, որոնք շատ քիչ բանով էին տարբերվում թուրքական ռեժիմից։ Գերմանական ինտերվենցիային նպաստելն հենց իրենք՝ վրացական մենշևիկներն էլ, որոնք տակավին 1917 թվականի վերջին գերմանական ռազմամոլների հետ գաղտնի բանակցություններ էին վարում Անդրկովկասը Սովետական Ռուսաստանից անջատելու և Վրաստանի նկատմամբ Գերմանիայի խնամակալությունը հաստատելու վերաբերյալ։

Վրաստանում գնալով աճող հեղափոխական շարժումը ստիպում էր տապալել մենշևիկների տիրապետությունը, ուստի և վերջիններս իրենց իշխանությունն ամրապնդելու նպատակով 1918 թվականին նորից փորձեցին նախապես ստանալ գերմանական իմպերիալիստների աջակցությունը։

Բաթումի կոնֆերանսի ժամանակ Վրացական ազգային խորհուրդը 1918 թվականի մայիսի 14-ին գերմանական պատվիրակության ղեկավար Լոսովին, նրանից խնդրելով օգնություն ցույց տալ ենթրքին կարգ ու կանոնը հաստատելու և անարխիայի դեմ պայքարելու համար [2], Լյուդենդորֆը ողջունեց գերմանական խնամակալության հաստատելու հարցով մենշևիկների դիմումը։ Նրա խոսքերով, մենշևիկները գերմանացիներին հնարավորություն էին տալիս Թուրքիայից անկախ իրենց ձեռքը գցել կովկասյան հումքը և ազդեցություն ունենալ Բաքվի նավթային շահագործման վրա [3]։

Ինչպես արդեն նշվեց, գերմանացիները գնալ էին Անդրկովկաս էին ձգտում գլխավորապես ստրատեգիական հումքին և, առաջին հերթին, Բաքվի նավթին տիրանալու համար։ Սակայն հենց այստեղ նրանց ջանքերը բախվեցին Թուրքերի հավակնություններին, որոնք իրենք էին ձգտում միանձնյա տիրապետություն հաստատել Անդրկովկասում։ Այդ կապակցությամբ Լյուդենդորֆը գրում էր. «Որ մենք... չէինք կարող հենվել Թուրքիայի վրա, այդ բանը մի անգամ ևս նա հաստատեց իր վարվելակերպով՝ Բաքումում։ Նա իր ձեռքը գցեց բոլոր հարստություններըն Բաքվի նավթը մենք

---

1 Miralay Rüştü, s. 19.

2 ЦГАОР Груз. ССР, ф. 153, л. 67.

3 Людендорф, т. 2, стр. 158.

կարող էինք առանձնացնել միայն այն դեպքում, երբ մենք հույս ունեինք միայն մեր սեփական ուժերի վրա[1]։ Այստեղից երևում է, որ գերմանական զորքերի փոխադրումը Վրաստան, որը տեղի ունեցավ վրացական մենշևիկների նախաձեռնությամբ, ինքնանպատակ չէր հանդիսանում։ Գերմանական ռազմամոլները հույս ունեին Վրաստանի տերիտորիայի միջով ներխուժել Բաքու։

Վրացական մենշևիկների համագործակցությունը գերմանական իմպերիալիզմի հետ սպառնում էր ամբողջովին անջատել Թուրաստանից և երկրամասը վերածել առաջիկայում գավթիչների մի գաղութի, նրանց փոխադարձ կատաղի պայքարի մի թատերաբեմի։

Կարոզ կերպով բորոտելով վրացական մենշևիկների գավառանական հանդգնային քաղաքականությունը դեմ, սովետական կառավարությունը Վրաստանի արտաքին գործերի մինիստրին ուղղած 1918 թվականի հուլիսի 1-ի իր նոտայում մատնանշում էր, որ փաստական կառավարությունն ինքը Վրաստան հրավիրեց գերմանական իմպերիալիզմի ռազմական ուժերին և նրանց ձեռքին հյուր գործիք էր հանդիսանում։ Նա ցնծում էր նրան իր տիրապետությունը գնդի հյուսիս տարածելու համար, նա նրա համար բացում էր սովետական իշխանության համար պայքարող հյուսիս-կովկասյան յեռանականների ճանապարհներն ու մարզերը[2]։

Այդ նույն ժամանակ Ռոստովի գրաված շրջաններից Փոքր փոխադրվող գերմանական զորքերը, որոնց քիչունքը այդ նավահանգստում ապահովում էր սուպանավերի նավատորմիզը, 1918 թվականի սեպտեմբերի կեսերին սկսեցին առաջ շարժվել գնալ Վրաստանի խորքը՝ Քիֆլիսի ուղղությամբ[3]։ Ավելին առաջ, այդ նույն թվականի ամռանը՝ Քիֆլիսում գեներալանացվել էին Ենգանաքային ու ավիացիոն առորդարժանումներ և գանազան ռեխնիկական զորամասեր[4]։ Գերմանացիները հզոր մի արշավախումբ էին պատրաստում՝ Բաքուն գրավելու համար։ Միաժամանակ, գերմանական իմպերիալիստները ձգտում էին Վրաստանի գրավման փաստից իրենց համար հնարավորին չափ մեծ օգուտ քաղել։

«Գերմանական կառավարությունը,— խոստովանում էր մենշևիկյան «Բարբաս քերքը,— իր զորքերն ուղարկելով Վրաստան, իր սեփական նպատակներն էր հետապնդում, ձգտում էր պաշտպանել,

---

1 Людендорф, т. 2, стр. 319.

2 ЦГАОР Груз. ССР, ф. 13, д. 81, л. 23.

3 «Германские оккупанты в Грузии в 1918 г.», стр. 112—113.

4 «Борьба», 1918, № 149.

ու ապահովել իր պետության շահերը... Միամտություն կլիներ ասածդ, որ Գերմանիան անշահախնդիր աջակցություն ցույց տա վրացական սոցիալ-դեմոկրատիային... գերմանական քաղաքականությունը հենվում է ոչ թե անշահախնդիր համակրանքի վրա դեպի այս կամ այն կուսակցությունը, այլ հաշվի է առնում նրանց տեսակարար կշիռը։ Այսպիսով, ամեն ինչ հանգում է Վրաստանում Գերմանիայի ունեցած շահերի հարցին [1]։

«Գերմանացիները,— նշում էր այդ նույն թերթը,— Վրաստան նկատի ոչ թե սոցիալ-դեմոկրատների կամ նոցիոնալ-դեմոկրատների համար, այլ մանգանի, պղնձի, տեքստանյութի ու նրբբամասի այլ բնական հարստությունների համար [2]։

Գերմանական ռազմամոլները Վրաստանն իրենց գաղութի վերածելով, ամեր ու տնտեսությունն էին անում աչքընդ[illegible] հաշվի չառնելով մենշևիկյան իշխանություններին հետ։ Վրաստանի բոլոր քաղաքներում ու գավառներում գերմանական զորամասեր կային, որոնք գինվորի անձով ապահովում էին, գաղտնի կերպով հրահրում էին երբեմնատում ժայր առած հեղափոխական շարժումը։ Գերմանացիների պատժիչ գործողություններին հավանություն էին տալիս մենշևիկյան իշխանությունների պատասխանները։ Այսպես, Բիթլիսի նահանգային կոմիսարը Բորչալուի գավառային կոմիսարին ուղարկած հեռագրում էր, որ գերմանական ռազմական շոգեկառք իրավունք ունի գինվորներին բնակիչներին տրնքնուրույն կերպով, այսինքն՝ առանց տեղական իշխանություններին հայտնելու [3]։ Կոզլովի կոմիսարը 1918 թվականի հուլիսի 10-ին հաղորդում էր, որ գյուղ տեսանից 50 հոգուց բաղկացած գերմանական շոգեկառք... որը բնակչությանը հայտարարեց, որ եթե որևէ մեկը չթերի և չհանձնի զենքը, ապա իրենք կոչնչացնեն ամբողջ գյուղը... գինվորներն իրենք սկսեցին խուզարկել տները և վերցնել այն ամենը, ինչ կտանք ձեռքն էր ընկնում...» [4]։

Բիթլիսի զորավարժանային շրջանի կոմիսարի 1918 թվականի հուլիսի 15-ի գեկուցագրում նկարագրվում էին գերմանական զորքերի բարբարոսական գործողությունները Բելոյա Կլյուչի շրջանում։ Գերմանական գինվորները «գինված էին տնում մի շարք գյուղեր... ընդ որում գինաթափման ընթացքում գյուղացիների նկատմամբ կիրառվում էին ամենադաժան միջոցները, կանանց ու

---

1 «Борьба», 1918, № 206.
2 Նույն տեղում, № 88.
3 ЦГАОР Груз. ССР, ф. 28, д. 206, л. 2.
4 «Германские оккупанты в Грузии в 1918 г.», № 27.

ազամարդկանց ձեռում էին մահակներով... ներխուժում էին տները և այնտեղ խուզարկություն կատարում։ Գյուղացիները տեսնում են ներքինվածը։ Գերմանացիները բոլորովին հաշվի չեն նստում վարչության հետ և հայտարարում են, որ իրենք գործում են վրացական կառավարության հետ համաձայնեցված և այդ մասին հայտնի է բոլորին։ Ու ինքս անձնատես եմ եղել այն բանին, թե ինչպես գերմանացիները գինը քաղցնելու համար ստիպում էին գյուղացիներին մինչև այն աստիճան, որ նրանք անգամ վաչք էին ընկնում... խոշոռանգված գյուղացիները, չկարողանալով տանել նման տանջանքները, մահանում էին[1]։ Գերմանական զորքերի բարբարոսական գործողություններին վերաբերյալ նույնանման բողոքներ էին ստացվում նաև Վրաստանի այլ շրջաններից։

Գերմանական զավթիչները գյուղացիներից խլում էին ամբողջ բերքը, բնակչությանը հարկում զրամական տուրքերով, և գրանք չվճարելու դեպքում նրանցից խոշոր տուգանքներ էին գանձում։ Փաստաթղթերից մեկը վկայում է այն մասին, որ գյուղով Մարվանի (Բորչալու) գյուղը, գերմանական յոթսաը պահանջեց նրանց ժամկա ընթացքում իրեն վճարել 150 հազար ռուբլի... ապառնալով հակառակ դեպքում հրկիզել ողջ գյուղը[2]։ Մի այլ փաստաթղթում խոսվում էր այն մասին, որ գերմանական զինվորները Գոռչարի շրջանում բռնի կերպով գյուղացիներից գանձել էին 2600 խուրձ չկալսած ցորեն[3]։ Գերմանական զորքերի կողմից Վրաստանում կատարված նման անկարգություններին վերաբերյալ բազմաթիվ փաստեր կան։ Այսպես, գերմանական յոթսաը Մուխրանի գյուղի բնակիչներին վրա 35 հազար ռուբլի գումարով կոնտրիբուցիա էր նշանակել։ Միայն Վարանցովկայի (Դուխթի գավառ) գյուղական համայնքից գերմանացիները դուրս տարան 28 հազար ռուբլու արժույթյամբ կոպեկներ գույք[4]։

«Երկրորդ մենշևիկյան Քերքը ստիպված էր հաշտության, որ Վրաստանի տարբեր մասերից հավաքական քանակությամբ բողոքներ են ստացվում, որոնցում բնակիչները իրենց գայրույթն են հայտնում գյուղերում տեղաբաշխված գերմանական զորքերի կողմից վերաբերմունքի դեմ։ Գերմանական զինվորները «երբեք ոտով գետնատան են տեսնում, ոչնչացնում վրացական, հայկական

---

1 ЦГАОР Груз. ССР, ф. 206, д. 28, д. 24.
2 Նույն տեղում, թ. 19.
3 «Германские оккупанты в Грузии в 1918 г.», стр. 23.
4 Նույն տեղում։

կամ քաղաքական գյուղերը... գորքն ինքն է գտնում սնունդ և տուգանքներ գանձում։ Բազմաթիվ գնդեր են եղել, երբ նույնիսկ համեստ մի կամավորություն չի կարողացել վրացական գյուղացիներին փրկել ֆիզիկական վիրավորանքից [1]։

Միևնույն ժամանակ գերմանական ամառնոցներ ամ էին գորժադրում՝ վրաստանի ջահագործող գաղափարների չահերը պաշտպանելու համար։ Ջենքի օգնությամբ գերմանացիները գյուղացիներին ստիպում էին վարձակալության վճարը մուծել նախապատերին։ Ալսպես, Գորիի գավառի կալվածատերերը գերմանի Բիֆլիսում գանվող գերմանական միխոյի գնկավար Կրես Ֆոն Կրեսենտանյնին, բողոքելով այն գյուղացիների դեմ, որոնք 1917 թվականի բերքի գիմաց վարձակալության վճարը չէին մուծել։ Նրանք գրում էին, որ իրենք չեն կարող մնկնել իրենց կալվածքները՝ հասանելիք գումարները ստանալու համար, որովհետև երկյուղ են կրում իրենց կյանքի համար [2]։ *Բորչալուի գավառի խոշոր հողատերերը վարձակալության վճարը գանձում էին գյուղացիներից գերմանական պատժիչ ջոկատների ազակցությամբ* [3]։ *Գահպանվել է կալվածատեր Դավիթ Բեկլեմշիլու գեմոմը գերմանացիներին, որտեղ նա գրում է, որ Էրիխի գյուղի գյուղացիները գրավել են իր հողերը, իսկ «իր մարդիկա քշվել են մրցի ալգուց և ալնտեղ գանվող տանից։ «Ալդ կապակցությամբ նա արդեն երկու անգամ դիմել եմ վրացական կառավարությանը,— ասվում էր հիշյալ բողոքագրում,— նա վերականգնել է իմ իրավունքները, սակայն հենց որ պաշտոնյանները հեռացան, իմ մարդիկ նորից գուրս վռնդվեցին... այժմ ես օգնություն եմ խնդրում գերմանական կայսերական պատվիրակությունից* [4]։

Ալսպիսով, գերմանական գավթիչները ձգտում էին Վրաստանում վերականգնել նախկին ընդոստիրական կարգերը և անողորմաբար ճնշել վրաց գյուղացիության գասակարգային պայքարը։

Մանյն Վրաստանի գյուղացիական գանգվածները ոտքի էին նլնում պայքարի գերմանացիների կոգմից հաստատված ոստիկանական-գազութարարական ռեժիմի ու մենչևիկյան չէի գեմ։ Ալսպես, Բնչալա Կլյուչի շրջանի ապստամբությունը, գերմանական զորքերի վերաբերմունքից գայրացած, հայտարարեց, որ ինքը ոչնն-

---

1 «Германские оккупанты в Грузии в 1918 г.», № 70.

2 «Документы и материалы по внешней политике Закавказья в Грузии», № 191.

3 «Германские оккупанты в Грузии в 1918 г.», № 46.

4 Նույն տեղում, № 83.

քի ամով կպայմանի իր պատիվը և ոչոտ գրուզացոս իր անունը [1]։

Մեպտեմբերի 14-ին Կրնա ֆոն Կրեսենշտեյնը մենշևիկյան կառավարությանն ներքին գործերի մինիստրին հաղորդում էր, որ ինքը պատրաստ է գերմանական զորքեր տրամադրել՝ Ախալցխա և Ախալքալաք գլուխները չարիքը արմատախիլ անելու համար... Ես կռնում եմ... որ Հանրապետությունները երեսն բերելու գեպքում անհրաժեշտ է ռազմական միջոցառումներ ձեռնարկել՝ նյութներ անձնական հանգամանքները տարապիսցնող որևնակ ոչոտ համարելով [2]։

Մենշևիկյան կառավարության արտաքին գործերի մինիստրին ուղղած Կրնա ֆոն Կրեսենշտեյնի գրության մեջ վերջինս պահանջում էր Փոթիի, Նովոռոսիյսկի, Ջուգդիդիի և Ախալքալաքի շրջանները գերազանց քաղաքականապես անվտանգության տարածքներ և այդ նպատակով նա առաջարկում էր գերմանական զորքերին օգտագործել։ Նա գրում էր. «Ավստրոգերմանները (այդպես էին գերմանացիները կոչում գյուղացիների պարտիզանական ջոկատները— Ն. Ա.) և բոլշևիկները... անընդհատ խանգարում ու խոչընդոտում են հաղորդակցությանը... Ես ծայրահեղորեն անհրաժեշտ եմ համարում, որպեսզի յուսափույթ կերպով այդ շրջանը հիմնովին մաքրվի ու գինաթափ արվի... Ես պատրաստ եմ վրացական գլխավոր հրամանատարի տրամադրության տակ գնել Փոթիում, Նովոռոսիյսկում ու Ծլեմշիրում գտնվող գերմանական զորքերը [3]։

Գերմանական գավթիչների ու նրանց մենշևիկյան գործակալների դեմ պայքարի նյութ նաև Գուդալի գավառի, Մինգրելիայի, Լեչխումիի, Ռաչի, Վերին ու Ներքին Իմերեթիայի, Գուրիայի, Գոգիի, Քութայիսի ու Սիղնաղի գավառների գյուղացիները [4]։

Գորիի գավառային կոմիտեսը 1918 թվականի Հունիսի 28-ին հեռագրում էր Քինֆլիս, որ խմորումներ գյուղացիների մեջ գնալով սաստում են։ Կարելի շրջանում գաղտնի ժողովներ են գումարվում։ Ապստամբները քանդում են երկաթուղագծերը։ Կոմիտեսը խնդրել է արտգործկոմից ջոկատի ուղարկումը՝ ապստամբությունը ճնշելու համար [5]։

---

1 «Германские оккупанты в Грузии в 1918 г.», № 38.

2 Նույն տեղում, № 42.

3 Նույն տեղում, № 46.

4 «Борьба за победу Советской власти в Грузии. Документы и материалы (1917—1921), № 312.

5 ЦГАОР Груз. ССР, ф. 28, д. 66, л. 14.

Ճակատագրից չորեր էին ստացվում նաև Վրաստանի մյուս մարզերի մենշևիկյան իշխանություններից։ Քութայիսի նահանգապետի կոմիսարը օգոստոսի 10-ին հաղորդում էր, որ գյուղացիական ապստամբությունները Սաչխերի, Ենկիսոմի և այլ շրջաններում չափ ևս ստացել և կատավարական զորքերը համառ մարտեր են մղում ապստամբների դեմ, որոնք նեղել էին մենշևիկյան կանոնավոր զորամասերին։ «Ամուխոմն ու Ջուգդիդին,— գրում էր նա,— կարմած են մեզնից։ Այդ ճակատում ապստամբները խոշոր ուժեր են կենտրոնացնում և սչատեզ մենք սահմանի ուժերի կարիք ունենք։ Ընդհանրապես, զորքերը բոլոր ճակատներում մեծ չափով ոգևորված են ներկ և անհրաժեշտ է նրանց փոխարինել և զորքերն ուժեղացնել Ջուգդիդիի ճակատում, որովհետև ապստամբությունը կարող է տարածվել նաև մյուս գավառներում [1]։

Խոշոր ապստամբություն բռնկվեց նաև Դուշեթի գավառում։ Ապստամբության համար ամեն ժամանակ մենշևիկյան կառավարության 1918 թվականի հունիսի 15-ի հրամանը՝ բնակչությանը զինաթափ անելու մասին։ 4 հազար զինված գյուղացիներ երկու օրվա ընթացքում համառ պայքար էին մղում կառավարական զորքերի դեմ, որն ավարտվեց վերջիններիս կատարյալ չարչարանքով։ Մենշևիկյան կառավարության լիազոր Ն. Կախիանին գրում էր, որ հունիսի 19-ին զինված գյուղացիները, զենքավարժնով բոլշևիկների կոչից, չարչ ոգևով չարժվեցին Դուշեթի վրա, տիրացան քաղաքին և գրավեցին պետական բոլոր հիմնարկները, ռազմական ու մասնավոր պահեստները [2]։ Ապստամբությունը ճնշելու համար մենշևիկյան կառավարությունը դիմեց հրեա ֆոն Կրեսանիցկիին՝ նրանից խնդրելով զինվորական զորամասեր ուղարկել Դուշեթի գավառը։

Ետևով, հունիսի վերջերին, ապստամբեցին նաև Քիանեթի գավառի գյուղացիները, որոնց դեմ պայքարելու համար Քութայիսից անմիջապես ուղարկվեցին մենշևիկյան ու զինվորական զորքեր։ Մենշևիկյան իշխանությունների խնդրանքով զինվորական բանակ ուղարկվեց նաև Բելոյա Կլյուչի շրջանը, ուր նույնպես գյուղացիական հերոսներ էին ակավել [3]։

Զինվորական գավթիչների ու նրանց մենշևիկյան գործակիցների համառ գործողությունները չ վիճակի չէին ճնշելու վրաստանի գյուղացիական ընդվզումները, որն օրեցօր ավելի

---

1 ЦГАОР Груз. ССР, ф. 24, д. 213, л. 1.

2 Նույն տեղում, ф. 408, д. 51, л. 170—172.

3 Նույն տեղում, ф. 11, д. 718, л. 1.

չային քայլ էր առաջում։ Ռուսաստանի Հեղափոխության պրոլետարական կենտրոն Օրջոնիկիձեն 1918 թվականի սեպտեմբերի 10-ին հետևյալը էր ներկայացնում. «Վրաստանում գյուղացիների ապստամբությունը շարունակվում է. գեներալները մասնակցություն են ունենում ապստամբությունների ճնշմանը...» [1]։

Մենշևիկյան կառավարությունը 1918 թվականի հունիսի 1-ի հոդվածում անտրամաբանորեն էր գամում վրացական ժնևյնիների հակահեղափոխական գործունեությունը։ Հիշյալ հոդվածում, մասնավորապես, ասվում էր. «Ինչով գեներալական սվիններն վրա, ժողովրդային կառավարությունը պատժիչ ջոկատներ էր ուղարկում և սրյան մեջ խեղդում ժողովրդական շարժումները վրաստանում» [2]։

***

Անդրկովկասի ժողովրդական զանգվածների կողմից ստեղծվեցին գաղթականների հատուկ հիմնադրություններ և, միաժամանակ, երկրամասում ծավալվեց հեղափոխական շարժման վերելքը իրենց ներգործությունն ունեցան Թուրքական զորքերի բարոյական վիճակի վրա։ Պատերազմից հյուծված թուրքական զինվորները ձգտում էին որ առաջ տան վերադառնալ։ Թուրքական զորամասերում գնալով ավելի յայն տարածում էին գտնում Հոկտեմբերյան հեղափոխության գաղափարները։ Մենշևիկյան մամուլում այն ժամանակ հաղորդվում էր, որ «Թուրքական բանակի զինվորները գտղնի կերպով անընդհատ քայքայություն են առաջում։ Կարգապահությունը լրիվ բացակայում է։ Ոչնչից արագ բնկալվում է թուրք զինվորների կողմից [3], «Իզվեստիա» Քեռքը իր համարներից մեկում նշում էր. «Համալսնատների գործունեությունը թուրքական զորքերի չքայքայում» Անդրկովկասում ծավալվում է հարուց կերպով [4]։

1918 թվականի աշնանը գաղտնությունը թուրքական բանակի շարքերում զգալիորեն ուժեղացավ [5]։ Մեծաքանակ թուրքական զորքերի վիճակը 1918 թվականի աշնանը, Լիման ֆոն Սանդերսը

---

[1] Орджоникидзе Г. К., Статьи и речи, т. I, М., 1956, стр. 43.
[2] ЦГАСР Груз. ССР, ф. 13, д. 81, л. 33.
[3] «Жизнь национальностей», 17.XI.1918.
[4] «Известия» 31.X.1918
[5] «Кавказское слово», г. VIII, 1918, № 101.

պրում էր. «Դասալիքների թիվը... վերջին շաբաթների ընթացքում ամենուրեք նկատելի չափով մեծացել է... 8-րդ բանակում դասալիքների թիվը օգոստոսի 15-ից մինչև սեպտեմբերի 14-ը կազմել է մոտ 1100 մարդու[1]։ Այնուհետև նա մատնանշում էր. «Բուլղարը հոգնել ու պատերազմից և չի ցանկանում կռվել։ Դասալիքների բրնից հետ ոչ միայն հրացաններ ու ձիերի նոնափներ, այլև... պրեզոգիրներ էին տանում»[2]։

Անդրկովկասում գտնվող թուրքական սկուտարիան զորքերի չբոլանում սպիտակների մեծ աշխատանք էին տանում թուրք կոմունիստների, որոնք մերկացնում էին երիտթուրքական կլիկի նվաճողական պլանները։

Երիտթուրքերի կողմից Թուրքիայի պատասխանատու նախարարների Անդրկովկասում ձեռնարկված հոգեպարչական հետաքրքրությունը վերլանափանցում հյուծեց Օսմանյան կայսրությունը։ Զանազան կողմնակալ գրավման պլանները և Անդրկովկասի նվաճման միջոցով ամենամերձավոր հեռավոր ապագայում տարածումը Թուրքիայում խանգարելու փորձերը Օսմանյան կայսրության կառավարողների կողմից ձեռնարկված կովկասյան արկածախնդրություններ, որը կատարվեց թուրք ժողովրդի կամքին հակառակ, ամբողջ աշխարհի առջև մերկացրեց երիտթուրքական պարագլուխների վարած քաղաքականության ագրեսիվ էությունը։ Այդ արկածախնդրությունը միայն արագացրեց Թուրքիայի վերջնական ջախջախումը առաջին համաշխարհային պատերազմում։

Թուրքական զորքերի նեղխուժումն Անդրկովկաս ժամանակ չափով վատթարացրեց թուրքական զորքերի վիճակը Մեսոպոտամիայի ու Սիրիա-պաղեստինյան ճակատներում, որովհետև թուրքական լավագույն դիվիզիաները, ինչպես նշվեց վերևում, փոխադրվել էին կովկասյան ռազմաճակատ։ 1918 թվականի սեպտեմբերի կեսերին և ամբողջ հոկտեմբեր ամսվա ընթացքում Անատոլի երկրների զորքերը արագ ապստամբների հետ մեկտեղ մի շարք խոշոր պարտություններ հասցրին թուրքական 4-րդ, 7-րդ և 8-րդ բանակներին՝ նրանց հետ շպրտելով Մեսոպոտամիից, Պաղեստինից ու Սիրիայից։

Մեսոպոտամիայի ու Սիրիա-պաղեստինյան ճակատներում թուրքական զորքերի չափազանցումից առաջ գաշնակիցների զորքերը սեպտեմբերի 15-ին հեղթերին թուրք-բուլղարական ճակատը Մակեդոնիայում և Բուլղարիային ստիպեցին անձնատուր լինել։ Դաշնակից-

---

1 Liman von Sanders, S. 340.

2 Նույն տեղում, էջ 335։

Նիկի զորքերի համար ճանապարհը դեպի Թուրքական մայրաքաղաքն արդեն մաքրված էր։ Օրթոքուրքական կառավարությունները, որոնք երկիրը հասցրել էին ապշեցուցիչ աղքատության, տապալված էին Քոչնեկ կայսրության սահմաններում։

1918 թվականի հոկտեմբերի 30-ին Անատոլիի երկրների ու Օսմանյան կայսրության միջև Մուդրոսում առորագրվեց զինադադար, որով վերջին հրաժարվում էր Հաշիշների առջև։

ԵԶՐԱՓԱԿՈՒՄ

XX դարի սկզբին Հնդամենց, կիսաֆեոդալական Օսմանյան կայսրությունը իրենից ներկայացնում էր մի պետություն, որը չատ ուժեղ կախման մեջ էր գտնվում արևմուտքի իմպերիալիստական տերություններից։ Նրան բզկտող ներքին խոր հակասությունները հանգեցրին 1908—1909 թվականների բուրժուական վերնախավային հեղափոխության հաղթանակին, որի հետևանքով իշխանության գլուխ անցավ երիտթուրքական սմիտտեության և առաջադիմության կուսակցությունը։

Երիտթուրքական հեղափոխությունը չլուծեց ո՛չ ազգայինին և ո՛չ էլ ագրարային հարցերը։ Նա ի վիճակի չեղավ նույնպես երկիրն ազատագրել գաղութային կախվածությունից։ Տնտեսա-քաղաքական բիրտ չէի տակ հեծող օսմանյան բազմազգ պետության ժողովուրդները ներքաշվում էին ավելի սաստիկ հալածանքների։ Ալդ քաղաքականության իրականացման մեջ երիտթուրքերը գերազանցեցին նույնիսկ աբդուլհամիդ Ադդուլ-Համիդին։

Երիտթուրքերի կողմից անցկացվող հնդամենական ներքին քաղաքականությունը, նրանց մինչապետական չովինիստական ուղղությունը դիմադրության էին հանդիպում քուրդ աշխատավոր զանգվածների և իրենց ազգային-ազատագրության համար մարտնչող ոչ-քուրդ ժողովուրդների՝ արաբների, այրանացիների, քրդերի, մակեդոնացիների, հայերի և մյուսների կողմից։

Երիտթուրքական պարագլուխները պանիսլամիզմի ու պանթուրքիզմի հնդամենական գոկտրինաները օգտագործեցին սրտագին քաղաքականության ասպարեզում՝ խլամ դավանող և թուրքախոս ժողովուրդների նկատմամբ իրենց ագրեսիվ պլանները քո-

գործիչու համար նույն նպատակն էր հետապնդում պատերազմի նախորյակին Կովկասում քուրդական գործակալության կողմից ժամվալված ագիտացիան։ Երիտթուրքերի նվաճողական քաղաքականության գլխավոր օրյեկտը Անդրկովկասն էր, որովհետև վերջինս կանգնած էր Հյուսիսային Կովկասի, Վոլգայինի ու Միջին Ասիայի նվաճման նրանց պլանների իրագործման ճանապարհին։

Օսմանյան կայսրության մասնակցությունը առաջին համաշխարհային պատերազմին՝ գենտրոնական տերությունների կողմում, հանգստում էր երկրի ազգային շահերին և բացատրվում էր նրանով, որ իշխանության գլուխ կանգնած հետադիմական ուժերը, որոնք արտահայտում էին քուրք կալվածատերերի ու բուրժուազիայի շահերը, ձգտում էին կայսերական Գերմանիայի օգնությամբ հասնել իրենց սեփական գաղափարական նպատակների իրագործմանը։ Գերմանական իմպերիալիստները, ձևականորեն հավանություն տալով երիտթուրքերի գաղափարական մասհզացումներին, պատերազմի տարիներին Թուրքիային օգտագործում էին որպես քիզանոքի մեջ, ատրատեգիական էժանագին հումք ու գյուղատնտեսական մթերքներ մատակարարող, ինչպես նաև կարևորագույն ռազմաստրատեգիական հենակետ։

Համաշխարհային պատերազմին Օսմանյան կայսրության մասնակցությունը հանգեցրեց նրա ֆինանսական գլուխգործոցության քայքայմանը, գյուղացիության սնանկացմանն ու ֆինանսական կրախին։ Պատերազմի ընթացքում Թուրքիայի գաղութային կախվածությունն էլ ավելի ամրացավ, և նա վերածվեց գերմանական իմպերիալիզմի ռազմական ու ֆինանսական վասալի։

Թուրքիայի կառավարող շրջաններն օգտվելով պատերազմի բնական հնարավորություններից՝ հայ ժողովրդի ֆիզիկական բնաջնջման իրենց վաղեմի ծրագիրն իրագործելու համար։ Ավելի քան մեկ միլիոն խաղաղ հայ ազգաբնակչության, այդ թվում կանանց, ծերերի ու երեխաների, գազանային ոչնչացումը, որն իրագործվեց ճակատամարտի գոտուց նրանց տեղահանելու պատրվակի տակ, իրականում հանդիսանում էր ոչ միայն նվաճման պանթուրքական պլանի բաղկացուցիչ մասը։ Երիտթուրքական պարագլուխների այդ արյունոտ հանցագործության համար քարոյա-քաղաքական պատասխանատվության են կրում նաև նրանց գաղնակիցները՝ գերմանական իմպերիալիստները։

Երիտթուրքական կլիկի համար ռազմական գործողությունների հիմնական քատերատեմը կովկասյան ճակատն էր։ Դեպի Անդրկովկասի խորքը ինչ գնով էլ լինի առաջ շարժվելու համար քուր-

քական հրամանատարությունը այդ ճակատում էր կենտրոնացրել սամսոնյան բանակի ամենակենսունակ ու քիվով գերակշռող մասը։ Մակսեյն Անդրեովկա նետխուժելու փորձերը, որոնք ձեռնարկվեցին նրա կողմից 1914—1915 թվականների ձմռան ու ամռան, ավարտվեցին թուրքական զորքերի չախչախումով։ Պատերազմի ամբողջ ընթացքը կովկասյան ռազմաճակատում ակնհայտորեն ցույց տվեց հրետանուրդական զավթիչների նվաճողական ծրագրերի անիրագործելիությունը և, միաժամանակ, վեր հանեց նրանց քաղաքական-տնտեսական արկածախնդրական բնույթը։

Հրետանուրդական էքսպանսիոնիստները հաշվի չառան պատերազմի տխուր փաստերը կովկասյան ռազմաճակատում 1914—1917 թվականներին, ինչպես նաև երկրի տնտեսության ու ֆինանսների ազնաւոյի վիճակը, որն առաջ էր եկել համաշխարհային պատերազմի ու ռազմական մի շարք պարտությունների հետևանքով։ Նրանք քնքշամտորեն մերժեցին առանց անհրաժեշտների ու կոնտրիբուցիաների հարստության կեղեքման վիրավորիչ սովետական կառավարության առաջարկը, որն ամբողջովին համապատասխանում էր Թուրքիայի ազգային շահերին և թուրք ժողովրդի իղձերին։ Հրետանուրդական կուսակցության պարագլուխները և երկրի ռազմամոլ շրջանները շարունակում էին հետևել Կովկասի նկատմամբ իրենց մշակած ագրեսիվ պլաններին։ Նրանք օգտվելով 1918 թվականի սկզբին Ռուսաստանում առեղծված իրադրությունից, մասնավորապես, կովկասյան ռազմաճակատից ռուսական բանակի հեռացումից՝ ձեռնարկեցին նոր արշավանք։

Բեռ Անդրեովկասի նկատմամբ հրետանուրդների գավթողական նպատակները պատերազմի առաջին իսկ տարում հարկադրեցին ռուսական բանակի հարվածների ներքո, ապա 1918 թվականին գրանք չիրականացան՝ Անատոլի պետությունների տարած հաղթանակների և Հայաստանի, Վրաստանի ու Ադրբեջանի աշխատավոր զանգվածների հերոսական պայքարի շնորհիվ։ Անդրեովկասի ժողովուրդները այդ պայքարը մղում էին ներքաղաքական ու միջազգային ծանր պայմաններում։ Դա մի ժամանակաշրջան էր, երբ իմպերիալիստական հակամարտ խմբավորումները ձգտում էին նվաճել Անդրեովկասը, նրա հումքի կարևորագույն ռեզերվները և, առաջին հերթին, նավթը, միաժամանակ տարատեսակ հեռավոր ձևով բերել՝ Սովետական Ռուսաստանի դեմ ինտերվենցիան չարունակելու համար։

Սովետական Ռուսաստանի աշխատավորության հերոսական պայքարությունը առաջնորդող ինտերվենտներին ու ներքին հակահեղափոխական ուժերին ոգեշնչում էր Անդրեովկասի աշխատա-

վրաների՝ թուրքական զավթիչների դեմ նրանց մղած անհավասար պայքարում։ Սովետական Ռուսաստանի օգնության և Հայաստանի, Վրաստանի ու Ադրբեջանի ժողովուրդների անձնուրաց չանքերի շնորհիվ հաջողվեց Անդրկովկասն ազատագրել թուրքական և սատրապական այլ զավթիչներից։

Համաշխարհային պատերազմում Օսմանյան կայսրության կրած պարտության հիմնական պատճառներից մեկը հրետանային էքսպանսիոնիստների կողմից անցկացվող հակասովետական, ներհողային քաղաքականությունն էր։

Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին իմպերիալիստական տերությունները Թուրքիայի քաժանման վերաբերյալ մի շարք համաձայնագրեր կնքեցին։ 1918 թվականի Փարիզի հաշտության կոնֆերանսում մշակվեցին Օսմանյան կայսրության մասնատման մանրամասն պլաններ։ Թուրք ժողովրդին սպառնում էր լիակատար գաղութային ստրկացման վտանգը։

Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ հեղափոխությունը թուրք ժողովրդին փրկեց վերջնական կործանումից։ Հենց նրա հաղթանակի և Ռուսաստանում սովետական իշխանության հաստատման շնորհիվ էր, որ հեղվեց իմպերիալիստական ճակատը և կործանիչ հարված հասցվեց Օսմանյան կայսրության նկատմամբ Անգլիայի, Ֆրանսիայի ու ԱՄՆ-ի գաղութարարական պլաններին։

❦

Սովետական կառավարության կողմից թուրք ժողովրդին՝ նրա ազգային-ազատագրական պայքարի արշավանքի սկզբին տրված օգնության շնորհիվ էր միայն, որ հնարավոր դարձավ թուրք ժողովրդի հաղթանակը ինտերվենտների դեմ։

Մանավանդ, չնայած Սովետական Ռուսաստանի կողմից Թուրքիային տրված ռազմական, ֆինանսական ու բարոյական անչափելի օգնության, քեմալական կառավարությունը, օգտվելով Անդրկովկասում ստեղծված իրադրությունից, ըստ էության չարունակում էր հրետանային զավթիչների քաղաքականությունը։ Մենք այստեղ կանգ չենք առնում Ռուսաստան քեմալի կողմից զբաղեցրած ազգային պատերազմի նկարագրության վրա, այլ կփորձենք կենտրոնանալ հիմնական վրա վեր հանել քեմալականների կողմից տարվող ազգային պատերազմի էությունը արևելյան, ավելի հիշյա՝ կովկասյան հակասում, քանի որ այն ուշով չէր տարբերվում 1918 թվականին ձեռնարկված հրետանային ագրեսիայից։ Աշխատությունն ավարտված չէր լինի, եթե մենք այն սահմանա-

փաստերից 1918 թվականի հոկտեմբերյան սոցիալիստական հեղափոխության հաղթանակով։ Քեմալականների կողմից կովկասյան ճակատում մղված ագրեսիվ պատերազմի էությունը չուստրանեին անհրաժեշտ է նաև այն պատճառով, որ ժամանակակից մեր պատմագրության մեջ նենգափոխվում են այն իրադարձությունները, որոնք կապված են 1920—1921 թվականների սովետա-թուրքական հարաբերությունների, Անդրկովկասում ձեռնարկված քեմալական ագրեսիայի, Անդրկովկասի սովետական հանրապետությունների նկատմամբ քեմալականների վարած քաղաքականության և մի շարք այլ հարցերի հետ։ Այդ հարցերի լուսաբանումը հնարավորություն կտա վեր հանել քեմալականների բուն քաղաքականությունը, որոնց իրագործումն էլ և չարտոնագրում են իրագործականացնել սովետական առաջին թուրքագետները։

Սովետական առաջին թուրքագետ պատմաբանների աշխատություններում քեմալականների հազվադեպ Անատոլի ուժերի դեմ բացատրվում է իրր թե քեմալականների կողմից հանգես բերած հերոսությամբ և այն վախով, որ Անգլիան տածում էր մահմեդական այլ երկրներում և, հատկապես, Հնդկաստանում սկսող հեղափոխական շարժման հանդեպ։ Մինչդեռ քեմալականների հաղթանակին նպաստող ամենակարևոր հանգամանքը Սովետական Ռուսաստանի գոյության փաստն էր։ Նրա դեմ էին Անատոլի պատերազմներն ուղղել իրենց հիմնական ուժերը։ Անատոլը թուրքական ճակատը դիտում էր որպես ռազմական գործողությունների երկրորդական նշանակություն ունեցող մի թատերաբեմ։ Հայտնի է, որ Թուրքիայի դեմ կռվում էին ոչ թե անգլիական, այլ հունական զորքերը։ Անգլիան հույս ուներ, որ քեմալականների հետ հաշիվ կտեսնեն հույները իրենց և այդ ինչ պատճառով իր ամբողջ ուժերը գուրս էր բերել Սովետական Ռուսաստանի՝ համաշխարհային հեղափոխության հիմնական ուժերի դեմ։ Անատոլի իմպերիալիստները սերտ աշխատում էին համաձայնության գալ քեմալականների հետ՝ Ռուսաստանի դեմ համատեղ ռազմական գործողություններ ձեռնարկելու հարցում։

Թեև քեմալականները չէին խորշում այդ բանից և պատրաստ էին վիրտուալականորեն գլորվել իմպերիալիստական տերությունների՝ Անգլիայի, Իտալիայի ու ԱՄՆ-ի չոգիքը, սակայն վիրջինների կողմից Թուրքիայի նկատմամբ ձեռնարկված ագրեսիան թուրքական ազգային բուրժուազիայի զինակիցներին ստիպեց դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատել Սովետական Ռուսաստանի հետ՝ Արևելքում իրենց քիչ-ինչ ազատություն և ինտերվենտների դեմ պայքարը շարունակելու համար։

1920—1921 թվականների սովետա-թուրքական հարաբերությունների մասին թուրքական ռազմական ու քաղաքական գործիչների ու պատմաբանների շատ են գրել։ Նրանցից շատերը, որոնք անմիջականորեն մասնակցություն են ունեցել 1920—1921 թվականների թուրք-սովետական բանակցություններին, բացահայտորեն կիզիում են փաստերը, ապացուցում պատմական իրականությունը, ձգտում են ցույց տալ, որ իբր Մոսկուան Թուրքիայի ավելի, քան Անկարայի կառավարությունը, կորից ուներ Թուրքիայի հետ բարեկամական հարաբերություններ հաստատելու։ Դրանով նրանք ձգտում են հանճարեղել նյութական ու բարոյական այն մեծ օգնությունը, որ սովետական ժողովուրդը ցույց տվեց թուրք ժողովրդին նրա ազգային-ազատագրական պատերազմի տարիներին։

Գնեռալ Ալի Ֆուատ Քեբեսոյը իր հիշողություններում անդրադառնալով Մոսկուայի Թուրքիայի հերքին դրությանը, գրում է, որ տասներեք, իրենց հերքին կառուցվածքը կարգավորելու համար գեռ որոշ ժամանակ ստանձնելու, առանձնապես մարմնակազմների կորիքը զգալու ժամանակ չունենալու համար նրանք կփորձեն օգտագործել մարմնակազմական աշխատուժի հրկրներում Թուրքիայի ունեցած հեղինակությունը։ Հետևաբար, Թուրքիայում իրենց իշխանությունն ամրապնդելու համար նրանք ուժով ...Թուրքիայի օգնության կարիքն ունեին։ Բացի դրանից, նրանք հաշվի էին առնում այն հնարավորությունը, որ Թուրքիան կարող էր խաղալ նույն գերը, ինչ որ Գերմանիան, միջոցի՝ առավել վատթարավոր։ Բոլոր այս պատճառներով նրանք ձգտում էին մեզ հետ լավ հարաբերությունների մեջ լինելու [1]։

«Թուրքերը,— գրում է այնուհետև Քեբեսոյը,— չեռնում էին իրենց հերքայացնել որպես մեր բարեկամների ու դաշնակիցների, ցանկանում էին ժամանակ շահել՝ ուժեր հավաքելու համար, իսկ այնուհետև, երբ մենք նրանց այլևս պետք չլինենք գա, թուլացնել մեզ նյութապես ու ռազմական առաջարկում և, այդպիսով, հեշտությամբ իրականացնել իրենց նպատակները» [2]։

Իր հիշողությունների մի այլ բաժնում Քեբեսոյն իր այն հարցին, թե «ինչո՞ւ էին ռուսները օգնում Թուրքիային, հետևյալ պատասխանն է տալիս. «Ռուսները նույնպես գտնում էին, որ Թուր-

---

1 «Ալի Ֆուատ Քեբեսոյի քաղաքական հուշերը», հատ II. Տե՛ս «Վաքիթ» թերթ, 1954 թ., 8 ապրիլի։ Ալի Ֆուատ Քեբեսոյը մինչև 1920 թվականի նոյեմբերը արևմտյան ռազմաճակատի հրամանատարն էր։ Նոյեմբերին Քեբեսոյը նշանակվեց թեմալական Թուրքիայի գեղապ Մոսկվայում։ Թուրքական մեկնիչ հանրապետ Քրդերի հարաբերների մասին նա 1948 թվականի սեպտեմբերին նրան այդ պատմում։

2 Նույն տեղում, 7 ապրիլի, 1954 թ.։

քան պետք է մասնակցություն ունենա իրենց պետականության ցույց տալ[1], որովհետև բոլշևիկները ցանկանում էին Թուրքիան դարձնել մի հենակետ՝ հեղափոխություն այլ երկրներում տարածելու և կենտրոնական կոմունիստական պետությունների պետությամբ արևմտյան երկրներում պրոպագանդա մղելու համար[2]. Դատողություններ անելով սովետական ղեկավարների հետ Թուրքական պատվիրակության (որի կազմում էր նաև ինքը) ունեցած առաջին հանդիպումների մասին, Քեռնեսը հավելում է այն մասին, որ նույնիսկ չի տեսնում տարբերություն ցարական Ռուսաստանի քաղաքականության ու բոլշևիկների կողմից անցկացվող քաղաքականության միջև[3], անեծնում այն Էմմարտությունը, որ վերջիններս սովետական կարգերի հաստատման առաջին իսկ օրերից հրաժարվելով ցարիզմի նվաճողական քաղաքականությունից և անշահախնդիր պետության ցույց տվեցին Թուրք ժողովրդին։

«Ինչպես և ցարական կառավարությունը,— գրում է Քեռնեսը,— սովետական կառավարությունը չէր հրաժարվում նեղուցներին տիրանալու, մինչև Աիգթաանգրեա հասնելու և Հնդկաստան քաշվելով սիրեկ Անգլիայի հետ բախվելու ձգտումներից, նա առաջվա պես ապատում էր Հարմար առիթից[4]։

Այդ նույն տեսակետն է պաշտպանում նաև Հալտնի Թուրք պատմաբան Յուսուֆ Հիքմեթ Բայուրը, որը ոչ պակաս չափով ապավաշում է սովետա-Թուրքական հարաբերությունների պատմությունը։ Իր «Թուրքիայի արտաքին քաղաքականությունը վերնագրով գրքում նա ևս պնդում է, որ իրր սովետական կառավարությունը հավակնում իր քիմունքն ապահովելու համար ամեն կերպ ձգտում էր Թուրքիային իր կողմը գրավել[5]։ Ըստ որում Բայուրը լռությամբ է մասնում այն փաստը, որ քեմալական կառավարությունն ինքը շահագրգռված էր նորմալ հարաբերություններ հաստատելու Սովետական Ռուսաստանի հետ։ Որ Թուրքիայի ազգային մեծ ժողովի կառավարությունն ինքը փնտրում էր Սովետական Ռուսաստանի օգնությունն ու աջակցությունը, դա երևում է նաև 1920 թվականի սեպտեմբեր Մուստաֆա Քեմալի ուղարկած հաղորդագրությունից. «Այդ մենք ինքներս էինք փնտրում բոլշևիկներին և մենք նրանց գտանք...»։

---

1 «Մեզի Նուտ Քեռնեսի քաղաքական հայտնություն», մաս II, «Վաքթ», 15 փետրվարի, 1924 թ.։

2 Նույն տեղում, 17 փետրվարի, 1924 թ.։

3 Նույն տեղում, 18 մարտի, 1924 թ.։

4 Նույն տեղում, 16 մարտի, 1924 թ.։

5 Yusuf Hikmet Bayur, Türkiye devletinin dış siyasası, İstanbul, 1938, s. 64.

«Մենք Թուրքիայի հետ բարեկամներ ենք, որովհետև Թուրքիայի ավելի շատ, քան որևէ մեկ ուրիշը, ճանաչեց մեր ազգային իրավունքները և հարթանքով վերաբերվեց մեր նկատմամբ նման պայմաններում, ինչպես այսօր, այնպես էլ վաղը, և ընդհանրապես, միշտ, Թուրքիայի բարեկամությունից մենք [1]։

Թուրքական նոր կառավարության ղեկավար Մենդերես Բեմալ-փաշայի հետ կոմինորոշվելով միջազգային բարդ իրադրության մեջ, առաջին հակ օրերից դիմեց սովետական կառավարությանը՝ նրանից խնդրելով օգնություն ցույց տալ Թուրքիային և դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատել նրա հետ։

Մահայն Բեմալի կողմից ղեկավարվող բուրժուա-կալվածատիրական կառավարությունը դեմ կռվում Սովետական Ռուսաստանի օգնությանը բնականաբար դեմ պայքարելու համար, միևնույն ժամանակ չարտահայտում էր երիտթուրքերի էքսպանսիոնիստական քաղաքականությունը և պատրաստվում էր նվաճելու ոչ միայն Հայաստանը, Վրաստանը, Ադրբեջանը և Հյուսիսային Կովկասը։ Չնայած Անդրկովկասի նկատմամբ քեմալականների վարած ագրեսիվ քաղաքականությանը, սովետական կառավարությունը, մեծապես շահագրգռված լինելով Միջերկրական ու Մերձավոր Արևելքի երկրներում ստեղծված դրությամբ և հաշվի առնելով այդ երկրների, մասնավորապես Թուրքիայի, աշխարհագրական դիրքը, չէր կարող անտարբեր մնալ քեմալականների դեմ Թուրք ժողովրդի մղած պայքարի նկատմամբ։ Անգլիական օկուպանտները և ամենչեստեր գարշելի քնքշերի քղքզնից Ծարդամանին ավազ բնակվելուն մեջ Վ. Ի. Լենինը Մերձավոր Արևելքի երկրների նկատմամբ Սովետական Միության վարած քաղաքականությանն անդրադառնալով, նշում էր. «Մեր մերձավորարևելյան քաղաքականությունը Ռուսաստանի և նրա հետ ֆեդերացիայի մեջ գտնվող մի շարք պետությունների ամենաերկարան և անմիջական կենսական շահի գործն է» [2]։ Ուստի, երբ անգլիական ու հունական բնակիչները ակնկալն սպառնալ Թուրքիայի անկախությանը, սովետական կառավարությունը հաստատուն կերպով հանդես եկավ Թուրք ժողովրդի պայքարի պաշտպանությամբ։ Մուսաֆա Քեմալի դեմոկրատիայի կապակցությամբ ուշադրավ իր պատասխան նամակում սովետական կառավարությունը ընդգծում էր, որ մենք աշխատում հետաքրքրությամբ հետևում է հերոսական այն պայքարին, որ Թուրք ժողովուրդը մղում է իր անկախության համար, և

---

1 „Правда", 4. III. 1953 г.

2 Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հ. 32, էջ 456։

Թուրքիայի համար ծանր այս օրերին նա հրչանիկ է հաստատելու բարեկամության այն կայուն հիմքը, որը պետք է կապի Թուրք և ռուս ժողովուրդներին[1]։ Սովետական կառավարության կոչից Անկարայի կառավարության ճանաչումը և Սովետական Ռուսաստանի պատրաստակամությունը՝ Թուրք ժողովրդին նյութական օգնության ցույց տալու, ոգեշնչեցին նրան ազգային անկախության համար մղվող պայքարում։ Երբ 1920 թվականի Հունիսի 8-ին Մոսկվայի նկատում արտասանած իր ճառում Մուստաֆա Քեմալը հրապարակեց սովետական կառավարության պատասխանը Անկարայի կառավարության դիմումին, ամբողջ դահլիճը ծափահարում էր, լսում էին «բուռնվռռ բացականչություններ»[2]։

1920 թվականի մայիսի 11-ին քեմալական կառավարությունը Մոսկվա ուղարկեց հատուկ պատվիրակության արտաքին գործերի մինիստր Բեքիր Սամի-բեյի գլխավորությամբ՝ պայմանագիր կնքելու նպատակով նախնական բանակցություններ վարելու համար։ Պատվիրակության կազմում էին տնտեսության մինիստր Յուսուֆ Քեմալ-բեյը, գնդապետ Իբրահիմ Թալի-բեյը, փոխգնդապետ Սնչֆի-բեյը և Ալի Ֆուատ Քեբեսոյը։ «Բեքիր Սամի-բեյի պատվիրակության հիմնական խնդիրը,— գրում է Քեբեսոյը,— կայանում էր նրանում, որպեսզի Սովետական Ռուսաստանի հետ կնքվեր բարեկամական պայմանագիր և ապահովվեր մեզ զենքի գրավով և զանազան ռազմամթերքներով, որի կարիքը մենք ունեինք»[3]։

Հունիսի 19-ին ժամանելով Մոսկվա, Թուրքական պատվիրակությունը մի շարք հանդիպումներ ունեցավ արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսար Գ. Վ. Չիչերինի և նրա տեղակալ Լ. Մ. Կարախանի հետ։ Պատվիրակությունը պրոլոգ ունեցավ նաև Վ. Ի. Լենինի հետ։ Այդ բանակցությունների ժամանակ երևան եկան Անկարայի կառավարության ագրեսիվ պլանները Անդրկովկասի նկատմամբ։

Բանակցությունների հենց սկզբից Սովետական Ռուսաստանի կառավարությունը ձգտում էր հասնել այն բանին, որպեսզի Թուրքիայի ու Անդրկովկասի միջև սահմանի հարցը արդարացի կերպով լուծվի։ Անկարայի կառավարությանն ուղղած արդեն առաջին նա-

---

[1] „Правда", 9. VI. 1920 г.

[2] Տե՛ս „Atatürk'ün söylev ve demeçleri" I, T. B. M. Meclisinde ve C. H. P. Kurultaylarında (1919—1938), cilt I, İstanbul, 1945, s. 60.

[3] «Ա ր ե վ Յ ու ս ո ւ ֆ Քե բե սո յ ի քաղաքական հուշերը», Տե՛ս «Վաթան» թերթը, 2 մարտի, 1954 թ.։

մասում [1] Գ. Վ. Չիչերինը ընդգծում էր այդ հարցի կարևորությունը՝ հիշատակելով Թուրքահայաստանին, Քրդստանին, Լազիստանին, Բաքուն ժարդին ու Արևելյան Թրակիային իրենց բախտն անձամբ անորոշելու ապահով ապրելի 30-ը Քեմալի նամակում տրված խոստման մասին, սովետական կառավարությունը ընդգծում էր, որ դրա տակ ինքը «բնականաբար չէր կարող տեղի տալ այդ տեղերում ապստամբական հանրաշարժի անցկացում» զորքականների և վոստրանդինների մասնակցությամբ, որոնք իր ժամանակին իրենցից անկախ պատճառներով ստիպված են եղել թողնել իրենց հայրենիքը և որոնք պետք է վերադարձվեն հայրենիքը [2]։

Դա առանձնապես կարևոր էր Արևմտահայաստանի բախտը որոշելու համար և չէր կարող համընկնում էր «Թուրքահայաստանին վերաբերյալ գերիշխան հիմնական կետերի հետ, որի մասին խոսվել էր նրանում։ Իր հայտարարության մեջ սովետական կառավարությունը պրոյեկտորեն հանգամանալից էր տալիս, որ հիշյալ շրջանների ճակատագիրը կորոշի ինքը ժողովուրդը՝ խաղաղ ճանապարհով, առանց զորնական միջամտության։ Ընդհակ դրանից, Սովետական Ռուսաստանի կառավարությունը Մոսկվայի բանակցություններին ժամանակ առավ էր քաշում հին թուրքական սահմանի այնպիսի ճշգրտում (ռեկտիֆիկացիա), որի հետևանքով մահմեդական բնակչությամբ գերակշռող հողերը անցնեին Թուրքիային, իսկ այն հողերը, որոնց մեջ 1914 թվականը եղել էր հայկական մեծամասնություն՝ անցնեին Հայաստանին։

Մանրամասն տվյալ դեպքում էլ ազգագրական հարցի կոմպրոմիսային լուծման փորձերը հաջողություն չունեցան։ Ավելին։ Բնքիր Մամի-բեյը Թուրքական սահմանի ճշգրտման շուրջ Չիչերինի հետ ունեցած իր զրույցներն օգտագործեց, որպեսզի անկարտա վերադառնալուց հետո Թուրքիային տրամադրի Սովետական Ռուսաստանի դեմ [3]։

Այս բոլորը վկայում է այն մասին, որ Մոսկվայի բանակցությունները հաջողությամբ չպսակվեցին անկարայի կառավարության գավթողական ձգտումների պատճառով և ոչ թե սովետական դեկավարների մեղքով, ինչպես փորձում են հաստատել Թուրք հեղինակները։ Այսպես, օրինակ, նույն Ալի Ֆուադ Ջեբեսոյը իր հոդվածում խոսելով 1920 թվականի Մոսկվայի բանակցությունների մասին,

---

1 Այս Զեկուցումը կարդացվել է 1920 թվականի սեպտեմբերի 30-ի նամակի պատասխանի մեջ։ Տե՛ս «Документы внешней политики СССР», т. II, № 372, Госполитиздат, М., 1958.

2 Նույն տեղում, № 372։

3 Նույն տեղում։

ջանում է քողարկել քեմալականների ագրեսիվ պլանները և իրերի վիճակն այնպես ներկայացնել, որ իբր Անկարայի կառավարության տերիտորիալ պահանջները միանգամայն օրինական էին և վերաբերում էին բացառապես Քուրդական հողերին։

«Անկարայի կառավարությունը,— գրում է Քերհաուդը,— չուներ որևէ քննամական մոտիվ իր հարևան երկրների նկատմամբ և չէր հետապնդում այլ նպատակ, քան իր անկախության և ազատության հասնելը՝ ապրելին սահմաններում։ (ընդգծումը մերն է—Ն. Ս.)։ Մյուս քուրք հեղինակները նույնպես կեղծելով պատմական փաստերը, Մոսկվայի բանակցություններին ձախողման մեջ փորձում են մեղադրել սովետական կառավարությանը [1]։ Այսպես, Քեմֆիկ Բըլիքլըօղլուն գրում է, որ «1920 թվականի օգոստոսի 24-ին Մոսկվայում սատարգրված բարեկամության նախնական համաձայնագրի չկնքման հիմնական պատճառն այն էր, որ սովետները նպատակադրվել էին մեր արևելյան վիլայեթների հողերը տալ դաշնակցական Հայերին» [2]։

Մոսկվայի բանակցությունների ժամանակ երևան եկավ ոչ միայն այն, որ քեմալականները Հրաժարվում են տերիտորիալ հարցերը այդպիսով լուծելու վերաբերյալ նախկինում արված իրենց հայտարարություններից, այլև նրանց բացորոշ հարձակողական մտադրություններն Անդրկովկասի նկատմամբ [3]։

Այդ մասին է վկայում նաև քեմալական կառավարության 1920 թվականի հուլիսի 8-ի նոտան դաշնակցական կառավարություններին, որտեղ ընդգծվում էր, որ երկու կառավարությունների միջև, որպես հարաբերությունների հիմք, ծառայում է Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը և նրան լրացնող Բաքվի պայմանագիրը [4]։

Հունիսի 28-ին պատասխան նոտայում դաշնակցական կառավարությունը մատնանշում էր, որ Անկարայի կառավարության հա-

---

1 Տե՛ս Ն. Ազոպյան, Ռ. Ամատունի, Հայ ժողովրդի նոր շրջանի պատմության ներկայացումը Թուրք պատմագրության մեջ։ Հայպետհրատ, Երևան, 1962, էջ 88։

2 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 87։

3 Նույն տեղում։

4 Տրտնջոցի մի հեղինակ, որը 1918—1921 թվականներին հանապարհորդություն է կատարել Միջնադար Արևելքի երկրներում ու Անդրկովկասում, գրում էր, որ Անդրկովկասի նվաճման պլանը քեմալականների կողմից կազմվել է 1919 թ. և այդ նույն թվականից էլ նրանք սկսել են իրականացնել այն։ Տե՛ս Poidebard, La Latte pour la route des Indes. Notes de voyage: de Paris a Tiflis par Bagdad, Paris, 1923, p. 267.

5 ՀՍՀՍ ԿԳԱԱ, ֆ. 300 գ. 402, թ. 12։

չեխի Ֆ-ի նոտայում քննված փաստարկների անհիմն են, քանի որ Բրեստ-Լիտովսկի և Բաքվում պաշտպերը կնքված են սովետների կառավարության կողմից, որին քեմալական կառավարությունը չի ճանաչում։

«Մեզ հանգամանքը,— ասված էր պետերհան նոտայում,— որ Դուք իրրև հիմք եք ընդունում Բրեստ-Լիտովսկի և Բաքվում պայմանագրերը, որոնք հիմնովին չեն ճանաչում ներկայումս Հայաստանի գոյությունը, ի մեծ ցավ, զրկում է մեզ Ձեզ հետ համաձայնության գալու ամեն հույսից, քանի դեռ Դուք կշարունակեք դեկավարվել գերմանական կայսերական և սովետական իմպերիալիստական կառավարությունների ձգտումներով, որոնք իրենց տրամաբանությունն են գտել այդ պայմանագրերում...»։ Նոտայի վերջում ասված է. «Հայաստանը մոռացել չէ քայլեր անել նախկին ռուս-տաճկական սահմանների անցնելու համար. նամանավանդ նա իրավունք ունի հուսալ, որ Տաճկաստանը չպիտի միջամտի այն հարցերին, որոնք վերաբերվում են Հայաստանի ներքին գործերին, և այս տեսակետից Ձեր պահանջը՝ Օլթիի շրջանը, որը կազմում է Հայկական հանրապետության անվիճելի մասը, Հայկական զորամասերից մաքրելու մասին, և հիշյալ շրջանում Ձեր ռազմերների հարձակողական շարժումները բոլորովին անբարոյական են»[1]։

Մոսկվան քեմալական կառավարությունը շարունակում էր ատոյ քաշել իր անբիծորիալ պահանջները՝ հենվելով Բրեստ-Լիտովսկի և Բաքվում պայմանագրերի, ինչպես նաև Ջիչերինի 1920 թվականի հունիսի Ֆ-ի նամակին ուղված պատասխանի վրա[2]։

Ինչպես տեսնում ենք, դեռ նախքան Մոսկվայի բանակցությունները, Անկարայի կառավարությունը ՌՍՖՍՀ կառավարությանը և պաշնակցական կառավարությանը հասկացնել էր տալիս, որ անբիծորիալ հարցում նա զեկավարվելու է Բրեստ-Լիտովսկի և Բաքվում պայմանագրերի հոգվածներով։ Մինչդեռ հայտնի է, որ հիշյալ պայմանագրերը իրավական ուժ չունեին, որովհետև Բրեստի պայմանագիրը չեղյալ էր հայտարարվել Սովետական Ռուսաստանի կառավարության կողմից տակավին 1918 թվականի նոյեմբերի 20-ին, իսկ Բաքվում պայմանագիրը չէր վավերացվել ո՛չ Օսմանյան կայսրության մեջլիսի, ո՛չ էլ պաշնակցական հանրապետության պատվիրակի կողմից։ Մանավանդ Անկարայի կառավարությունը, Անգրիովկայի նկատմամբ գավթողական նպատակներ հետապնդե-

---

1 ՀՍՍՀ ԿԳԱԻ, ֆ. 300, ց. 1, գ. 462, թ. 19։ Նկատմամբ Բաքվի պատմագրության մեջ, էջ 66։

2 Sie «Документы внешней политики СССР», т. II, № 372.

լով, կռուում էր հիշյալ պայմանագրերի մեկույալ կետերից և Մոսկվայի բանակցություններին ժամանակ չտալով օրինականացնել իր անբիծորեակ հավակնություններ։

Քեմալականների էքսպանսիոնիստական քաղաքականությունը Անդրկովկասի նկատմամբ դրսևորվեց տակավին 1920 թվականի սկզբին։ Այդ մասին է, մասնավորապես, վկայում Քեմալի կողմից պլեհավորվող ներկայացուցչական կոմիտեի նիստերից մեկում ընդունված հետևյալ որոշումը. «Անհրաժեշտ համարում անցկացնել պայքարանական կամ ոչ-պայքարանական ձևերով և տևել գործերի կենտրոնացումը՝ կովկասյան արդյունքը Քեմալիզմից վերացնելու համար [1]։

Քեմալական գործերի պատերազմական միջոցառումների մասին հետաքրքիր փաստաթղթեր են պահպանվել Հայկական ՍՍՌ-ի կենտրոնական պատմական արխիվում։ Դրանցից մեկում ասված է, որ քուրդերը ձեռք էին առել հետևյալ միջոցները. 1. սահմանապահ 13-րդ բանակի գնդերը (17, 28, 29 և 36) կենտրոնացրել էին Բարդուսի և Օլթիի շրջանում։ Հայտարարվում էր ընդհանուր զինակոչ՝ մինչև 40 տարեկան հասակը։ Ձեռք էին առնվում խիստ միջոցներ դասալքության դեմ և ամեն կերպ հալոցքերել էին իրենց հիշյալ գնդերի սվիններով քիվը հասցնել 1000—1100-ի՝ յուրաքանչյուրում։ Ըստ գնդերում բոլոր սվինների քիվը, այսպիսով, հասնում էր 4—4,5 հազարի։

2. Քարքամի և Նարիմանի շրջանի մահմեդականներից կազմել էին հրետ ռեզական գումարտակներ՝ բնդամենը 2 հազար կռվողներ։

3. Ուղարկել էին ագիտատորներ և սպաներ Օլթիի շրջանի քրդերի և քուրդերի մեջ, որոնց հանդիպել էր շրջանի հյուսիսային մասերում կազմակերպել մի քանի լեգիոններ՝ բնդամենը մինչև 1000 մարդ։

Վերջապես, հավաքված գործերի ամրացման համար էրզրումից Բարդուս էր ուղարկվել մի գումարտակ էրզրումյան ժանդարմներ՝ քվով մինչև 400 հոգի։

Այսպիսով, վերհիշյալ ձևով քուրդերի բնդհանուր քիվը մեկայն Բարդուսի և Օլթիի շրջանում հասնում էր մինչև 4,5 հազար կանոնավոր և 3—3,5 հազար անկանոն գործիս [2]։

Իր ժամանակին քեմալականների հարձակման ծրագրերը մեր-

---

1 Кемаль-Мустафа, Путь новой Турции, т. 3, стр. 312.

2 Հայկ. ՍՍՌ պետական կենտրոնական պատմական արխիվ, ֆ. 202, ց. 1, գ. 467, թ. 19։

տպագրել է ֆրանսիական «Le Journal d' Orient» թերթը՝ իր 1838 թվականի հոկտեմբերի 18-ի համարում գետնված «Ինչպես քեմալականները որոշեցին հարձակվել Հայաստանի վրա» վերնագրով հոդվածում, որտեղ ասված էր հետևյալը. «Քեմալականները վերնթեքով մի որևէ պատրաստություն ավանդաբար, որը նրանց հնարավորություն կտար բարեացակել Անատոլիայի բնակչության խիստ քարոզչվող ոգին, Անկարայում Գլխավոր Մուսաֆա Քեմալի անհանգիստ նախաձեռնությամբ մի բնորհանուր հարձակում Հայաստանի վրա, որի մասին կատարեցնուղչի պետական մարմիններին, տեղական, արդեն տեղյակ էին։ Գալատում չգիտեին միայն, թե ինչպիսի՞ նախապատրաստություն էր նախորդել այդ հանկարծակի որոշմանը։ Սեպտեմբերի 7-ին 15-րդ կորպուսի հրամանատար Քյազըմ Կարաբեքիրը էրզրումից գալիս է Անկարա, որտեղ հաջորդ օրն իսկ Մուսաֆա Քեմալի նախագահությամբ հրավիրվում է Ազգային բարձրագույն խորհրդի նիստ, որին ներկա էին գեներալներ Ահմեդ Ջեվդին, Մուհաիդդինը, Ալի Ֆուադը և ներկայիններ, բնչպես նաև գլխավոր շտաբի պետ գեներալ Իսմեթ բեյը։

Գեներալ Քյազըմ Կարաբեքիրը հայտարարեց, որ մի ընդհանուր հարձակում Հայաստանի դեմ անհրաժեշտ է...

Խորհուրդն, այն ժամանակ, հարցրեց նրան, թե արդյո՞ք իր զորքերը բավարար են և ինքը վստա՞հ է, որ քեմալական բանակներին լիակատար հաջողության կասպահովվի։

Քյազըմ Կարաբեքիրն ասաց, որ նա իր տրամադրության տակ ունի շորս դիվիզիա, որոնցից երկուսը՝ Ռեմզիի հրամանատարության ներքո։

Ալս դիվիզիաներից յուրաքանչյուրը՝ բաղկացած 6—8 հազար մարդուց, առանձին էր նաև քուրդական ու քրդական անկանոն ուժերի օժանդակությունը։ Ըստ Քյազըմի, որևէյան ճակատի քուրդական հրետանին թեև գեռ անկազմակերպ, բայց բավարար էր լինելու։

Այնուամենայնիվ Մուսաֆա Քեմալի համար մի հարց գեռևս մնում էր մութ, այն է՝ Հայաստանի նկատմամբ ապրեսիայի գեղքում Վրաստանի գրավչիք դիրքը, որը, ինչպես հայտնի է, ուներ քվով փոքր, բայց շատ լավ կազմակերպված բանակ (բնդգծումները մերն են—Ե. Ս.)։

Այնուհետև ասվում էր, որ այդ նպատակով Մուսաֆա Քեմալ բեյի գլխավորությամբ մի գաղտնի միսիա է ուղարկվում Թիֆլիս, որտեղ վերջինս հանդիպումներ ունենալով վրացական խորհրդի նախագահ Նոյ Ժորդանիայի և արտաքին գործերի մինիստր Գեգեչկորիի հետ, ստանում է նրանց այն հավաստիացումը, որ «Հայ-

քեմալական բնդհատման դեպքում Վրաստանը կհայտարարի իր խիստ չեզոքությունը...»[1]։

Ուստի պատահական չէ, որ երբ Հունական բանակը բնդհատ մոտեցել էր Անկարային, քեմալականները, իրենց ապրանքի իրագործման ճգտումով տարված, իրենց հիմնական ուժերը կենտրոնացրել էին արևելյան ճակատում՝ Անդրկովկասի դեմ, սպասելով, ինչպես խոստովանում էր Կարաբեքիր-փաշան, «ամենահարմար ժամանակին Հայաստանի վրա հարձակվելու համար»[2], որ քեմալականների համար արևելյան ճակատը իրոք հիմնական ճակատ էր, երևում է նաև Մուստաֆա Քեմալի խոստովանությունից, երբ մեջբերելով նիստում արտասանած իր ճառում մեջ էր բերել թուրք պատմաբան Ջևդեթ Քերիմի՝ «Անկախության համար մղված թուրքական պատերազմի մասին» գրքույկից հետևյալ հատվածը.

«Անատոլիայի զենքամթերքը, ելնելով քաղաքական ու ռազմական նկատառումներից, գրությունն արևելքում (Կովկասյան ճակատում— Ն. Ս.) ավելի լուրջ էին համարում։ Քանի որ հույների ու ֆրանսիացիների դեմ սկզբնական շրջանում պաշտպանական խնդիրներ էին դրված, ուստի այդ ճակատներում մենք ռազմական աննշան ուժերով ձգտում էինք թույլ միջոցներով խոչընդոտել հակառակորդի հետագա առաջխաղացմանը... իսկ հիմնական ուշադրությունը դարձվում էր արևելյան ճակատին, որովհետև այստեղ հարցադրման հասնելու դեպքում պետք է ոչնչացվեին հայկական բանակը և հայկական պետությունը, որովհետև թարախապալարի ճմռան դեմ մեզ միայն մեր երկրի մարմնի վրա...»[3] (ընդգծումը մերն է— Ն. Ս.)։

Բավական է նշել, որ Խնդյուղի առաջին ճակատամարտի ժամանակ Հունական զորքերի քիվը հասնում էր 60 հազարի, որոնց դեմ քուրքական հրամանատարությունը դուրս էր բերել ընդամենը 15 հազար զինվոր։ Մինչդեռ թույլ և սակավաթիվ գաղնակցական զորքերի դեմ քեմալականները դուրս էին բերել 50 հազարանոց բանակ։

Նուխիան էնվերն ու Թալեաթը, որոնք Թուրքիայի չախչախումից հետո փախել էին Գերմանիա, քաջ գիտեին այդ պլանների մասին և այնտեղից խորհուրդներ էին տալիս նոր Թուրքիայի կառավա-

---

1 Տե՛ս Հայկական ՍՍՀ պետական կենտրոնական պատմական արխիվ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 442, թ. 36—37։

2 Տե՛ս Cemal Kutay, Karabekir Ermenistanı nasıl yok etti?, İstanbul, 1956, s. 35.

3 Кемаль-Мустафа, Путь новой Турции, т. III, М., 1934, стр. 314.

բոլշևիկին, որոնք գիտում էին որպես իրենց քաղաքականության անմիջական շարունակողների։

«Քանիպին կարտրիջիր-փաշա,— գրում էր Քալինաքը Բոլշևիկից ուղարկած իր նամակում,— ձին ռազմական պատրաստության չունեներ լրիվ են, սակայն Հարձակման կասկած չկա, որ արևնքում ձեռք բերվելիք հաղթանակը արևմտյան ճակատի և ամբողջ աշխարհի վրա խորին մի հետք կթողնի [1]։

Ավելորդ չէ նշել, որ Քալինաքը, նախքան կարտրիջիրին գրելը, գրույց էր ունեցել այդ ժամանակ նույնպես Բոլշևիկում գտնվող էնվերի հետ՝ Հայաստանի դեմ նախապատրաստվող հարձակման շուրջ և լրիվ հավանության ստացել վերջինիս կողմից [2]։

Արխիվային նյութերից երևում է, որ Մոսկվայի բանակցությունների որերին Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի նիստերում մի քանի անգամ քննարկվել է ամբողջ հոգևոր գրավելու հարցը։ Անկարայից ստացված հաղորդումներից մեկում կարդում ենք. «Վերջին ժամանակներս Անկարայում հաճախ տեղի են ունենում Ազգային մեծ ժողովի նիստեր, որոնք ներկա էին Կոստանդնուպոլսի կառավարության ներկայացուցիչները։ Ժողովի աշխատանքը քննում է պանիսլամական ոգով։ Նկատվում են ձգտումներ՝ գրավելու Բաքուն և Բաքուն։ Ազգային ժողովում մասնակցում էին Դաղստանի ներկայացուցիչները, որոնք արտահայտվեցին Դաղստանը Թուրքիային միացնելու օգտին։ Քեմալականների կողմից գործակալներ էին ուղարկվում Դաղստան և Բաքու [3]։

Քեմալականների գավթողական պլանների մասին բացորոշ կերպով խոսում էր մուսավաթականների պարագլուխներից մեկը՝ Ռասուլ Զադեն, տակավին 1920 թվականի ապրիլի 8-ին։ «Թուրքիան իր առջև խնդիր է դնում,— նշում էր նա,— ստեղծել Հարավարևմտյան Ազրբեջան՝ Երևանի ու Թիֆլիսի նահանգի մի մասի (Ախալքալաքի ու Ախալցխայի գավառները) և Ազրբեջանական Հանրապետության տերիտորիայի մասերից, այն բանից հետո, երբ Ազրբեջանին կմիացվեն Հարավ-արևմտյան Ազրբեջանը և Ջաբրիան, Քերքքի, Դաղստանի, Ղարաբաղի, պարսկական Ղարադաղի, Քավրիզի, Մարագի մահմեդական ազգաբնակչությունը։ Այսպիսով, պետք է ստեղծվի մեծ Ազրբեջան՝ Թուրքիայի խնամակալության ներքո [4]։

---

1 Մեջբերումն արված է Ե. Մարգոլինի, Ի. Մահակյանի «Մոլ ժողովրդի նոր շրջանի պատմության նենգափոխումը թուրք պատմագրության մեջ» գրքից, էջ 43։

2 Տե՛ս նույն տեղում։

3 ԼՂՀԱԿԱ, ֆ. 109, օր. 3, գ. 256, թ. 28.

4 ՀՍՍՀ ԿԳԿ, ֆ. 68, գ. 218, թ. 76։

Անգլիայում իր դավթոզական պլաններն իրականացնելու համար Անկարայի կառավարությունը որոշել էր առաջին հերթին գրավել ամբողջ Հայաստանը, որպեսզի անմիջական սերտաոչխալ կապ ունենա Ադրբեջանի հետ և նման ձևով կարողանա իրականացնել Թուրքալեզու ժողովուրդներից ֆեդերացիա ստեղծելու իր պանթուրքական պլանները[1]։ Թուրք էքսպանսիոնիստների գլխավորությամբ։ Այդ պլանների մասին են վկայում նաև Կարինի ու Սվազի կոնգրեսները։ Կարինի կոնգրեսի ժամանակ (1919 թ. հուլիսի 23—օգոստոսի 6) ընդգծվում էր ոչ թե իմպերիալիստական ակնկալությունների ինտերվենցիայի վտանգը Թուրքիայում, այլ ՀՀԴ շահագրգռությունները ու ռոմանտիկները։ Սվազի կոնգրեսում (1919 թ. սեպտեմբերի 4—11) ընդունվեց հատուկ որոշում, որտեղ ասված էր, որ քեմալականները վճռական պայքար կմղեն ամեն մի չարժման դեմ, որն իր առջև նպատակ է դրել անկախ Հայաստանի ստեղծումը։ 1919 թվականի նոյեմբերի 17-ի հեռագրում Մուստաֆա Քեմալը գրում էր. «Ինչպես հետևում է Սվազի ու Կարինի կոնգրեսների որոշումներից, ազգը ոչ մի թիզ հող չի պիտի Հայաստանին»[2]։

Ըմբռնելով այն բանից, որ կովկասյան հանգրհեպափոխական ուժերը Անգլիայի անբաժան էին Մոսկուայի Բոլշևիկներից, քեմալականները ամեն կերպ ձգտում էին գրավել ոչ Կովկասը։

Այն ժամանակ, երբ Մոսկվայում բանակցություններ էին տարվում, Անկարայի կառավարությունը որոշակիորեն իր ուժերը նախապատրաստել էր Անգրկովկասի վրա հարձակվելու համար։ Հիմնվելով Բոլշևիկների խոստովանություններից պարզվում է, որ Անկարայի կառավարությունը վաղուց էր որոշել հարձակում ձեռնարկել Անգրկովկասի դեմ, սակայն այնտեղից անցկացած գործերի էվակուացիայի ուշացումը զսպում էր քեմալիստներին։ «Մեզ այդպիսի ժամանակ,— գրում է Բոլշևիկը,— հայ-թուրքական պատերազմ էր պետք, անցկացած գործերը կարող էին մնալ Կովկասում և գործնական օգնություն ցույց տալ հայերին։ Ուստի ամենից բանականն այն էր, որ մենք որոշ ժամանակ սպասենք։ Մակայն երկրի արևելյան մասում մենք զորահավաք անցկացրինք և նախապատրաստեցինք արևելյան հարվածի ստեղծումը»[3]։ Այն Ֆաուզ Չեքմեջի խոստովա-

---

1. Кемаль М. Путь новой Турции, т. II, стр. 120. Այդ մասին խոսվում է նաև Մուստաֆա Քեմալի 1919 թվականի օգոստոսի 19-ի հեռագրում, որն ուղղված էր Ալի Ֆուադին։ Տե՛ս Ali Fuat Cebesoy, Milli mücadele hatıraları, İstanbul, 1953, s. 139—140.

2. Yusuf Hikmet Bayur, Türkiye devletinin dış siyasası, İstanbul, 1938 s., 65.

նպատակը, Կարսի-Կաղզվանի գործերը պատրաստ էին Հայաստանի վրա հարձակվելու սեպտեմբեր 1920 թվականի մայիսին և նրա զինակոչ հրամանատարությունը համաձայնվեր Կարսի[1] Հայաստանի դեմ պատերազմը մայիսին՝ սկսելու առաջարկության հետ, պատերազմն արևելյան ճակատում շատ արագ կավարտվեր և կովկասյան ճակատից ազատված զորամասերը օգնության կհասնեին արևմտյան ճակատին[2]։

Ինքը Մուստաֆա Քեմալը իր հատում ընդգծել է, որ «Ազգային մեծ ժողովը երեք միլիոնների (խոսքը Կարսի, Բաթումի և Արդահանի մասին է—Ն. Ս.) հարցի կապակցությամբ չիազորել է մինիստրների խորհրդին սեպտեմբեր 15-ից հետաձգել հետագա առճակատումը։ Այսպիսով, հոկտեմբեր 6-ին մեր կողմից արևելյան բանակին հրաման տրվեց պատրաստվել հարձակմանը[3]։ Իսկ արևմտյան ռազմաճակատի հրամանատար Ալի Ֆուադին ուղարկած Մուստաֆա Քեմալի 1920 թվականի սեպտեմբերի 14-ի նամակում ասվում էր. «Հնարկե հետո սկսել բարենպաստ պատերազմ այն հաշվով, որպեսզի Ադրբեջանը միացվի Թուրքիային»[4]։

Այս բոլորը վկայում է այն մասին, որ քեմալականները, չարունակելով երիտթուրքերի նվաճողական քաղաքականությունը, վաղուց էին պատրաստվում գրավելու ողջ Անդրկովկասը։

Այսպիսով, Թուրքիայի ազգային-ազատագրական պատերազմի նույնիսկ ամենաառաջին օրերին[5] 1920 թվականի հունիսին, երբ հունական զորքերը ձեռնարկել էին խոշոր հարձակում արևելյան Թրակիայում ու Անատոլիայում, գրավել Ադրիանապոլիսը, Բուրսան, Բալըքեսիրը, Էդիզին և մի շարք այլ քաղաքներ, Անկարայի կառավարությանը իր հիմնական ուժերը կենտրոնացրել էր արևելյան ճակատում[6] Հայաստանի սարսափի վրա։ Այդ մասին ներկայումս բացահայտ գրում են մի շարք Թուրք հեղինակներ[7] պրոֆ. Էնվեր Զիյա Կարալը[8], գեներալ Ալի Ֆուադ Քեբեսոյը[9], ռազմական գրող-

---

1 Արևելյան ճակատի հրամանատար Կարաբեքիր-փաշան սեպտեմբեր 1920 թվականի սկզբին հետագրում էր իր կառավարությանը հետևյալը. «Ցուցում ստիպված, որ Հայաստանը սրտմուտ է ամենուրեք քարոզվելու»։

2 Այդ մասին մանրամասն տե՛ս Ե. Տարբեյան, Ռ. Ջաճանյան, Հայ ժողովրդի նոր չրջանի պատմության նենգափոխումը Թուրք պատմագրության մեջ, էջ 49—50։

3 „Atatürk'ün söylev ve demeçleri". Cilt I, s. 90.

4 General Ali Fuat Cebesoy, s. 474.

5 Prof. Enver Ziya Karal, Turkiye Cumhuriyeti tarihi (1918—1953), Istanbul, 1953, s. 97.

6 General Ali Fuat Cebesoy, Moskova hatıraları, Istanbul, 1955, s. 61.

ղոցնեբում պատմության ավանդող Թահսին Ունալը [1] և ուրիշներ։

Ինչպես Թուրք Հեղինակների խոստովանություններից, այնպես էլ քեմալականների կողմից ազգային-ազատագրական պատերազմի հենց սկզբից առաջնոց քաղաքականությունը հետապնդում են, որ քեմալական շարժումը իր ծագման առաջին իսկ օրից հակասական բնույթ ուներ։ Մի կողմից այդ շարժումը հակաիմպերիալիստական, ազգային-ազատագրական բնույթ ուներ և ուղղված էր արևմտյան իմպերիալիզմի դեմ, իսկ մյուս կողմից՝ նա ընդունեց նվաճողական, իմպերիալիստական բնույթ Անդրկովկասի նկատմամբ [2]։

Թուրք հեղինակները այդ դավաճանական պատերազմը հրամցնում են որպես ազգային-ազատագրական պատերազմ, իսկ հետևյալ ստորև քեմալական ագրեսիայի հետևանքով ձեռք բերված տերիտորիալ նվաճումները համարում են ազգային-ազատագրական պատերազմի հաղթական ավարած իրենց առաջին հաղթանակը։ Քեմալ Փաշան այդ կապակցությամբ գրում է. «Մեր կարապետները արձանագրում հաղթանակ չտաներ, ի՞նչ կլիներ մեր ազգային կոչի բախտը [3]։

Ալինին Մարդին Կասյանը տափաղին 1919 թվականին բնութագրելով քեմալական շարժումը, որը նոր էր սկիզբ առել, գնդեսին է. «Մուսաֆա-քեմալական շարժումը, որին քեմալականները անվանում են ազգայինը... դա տարիներ պատրաստված փաշաների, սրբազան պատերազմների և զանազան քայլանշանների ձգտումն է պահ-

---

[1] Tahsin Ünal, 1700 den 1938e kadar Turk siyasi tarih, Ankara 1938, s. 270.

[2] Վերջերս լույս տեսած «Ռևոլյուցիոնալ խոստովանություն Ե-րդ Համագումար» և Միջին Արևելքի ժողովուրդների ազգային-ազատագրական պայքարը քաղաքում, Մուսաֆա Քեմալ-փաշայի կողմից վերամղվող Թուրք ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարին լուսաբանելիս բոլորովին անտեսվում է քեմալական շարժման հակասական բնույթը։ «Ինտուիցիայի քաղաքական ու ռազմական փորձերի մեջ,—կարդում ենք Ե-րդ Համագումարում,—փայլն Քեմալի քաղաքական և ռազմական բացառիկ ընդունակություններ, որոնք կոչոնակից էին կոմպրոմիսի իմպերիալիստական ձևեր նրանք քանկանում էին Թուրքական ազգային շարժումը ընդդեմ իմպերիալիստական ինտերվենցիայի դեմ պայքարից և ստիպել այն դնալ չափավոր ազգային հանգ՝ հակված ժողովուրդների դեմ» (էջ 422)։ Ընդհակառակ, 1920 թվականին Հայ-Թուրքական պատերազմի սանձազերծման ամբողջ մեղքը բարդելով Թուրքիայի ներսում Քեմալի հակառակորդների, ինչպես նաև Անատոլի իմպերիալիստների ու գաղտնիների վրա, պրոֆ. Խոյ անդրադառնում է այն փաստը, որ Թուրքական հեղափոխականները ունեին իրենց սեփական գավթողական պլանները (տե՛ս էջ 422—424)։

[3] Տե՛ս Ն. Ազորյան, Ռ. Սահակյան, Հայ ժողովրդի նոր շրջանի պատմության հնդգծումները Թուրք պատմագրության մեջ, էջ 31։

պահել իրենց անբաժան գերիշխանությունը... Տաճկաստանում, նրանց չարժուն է գնալ Անդրկովկաս [1]։

Վ. Ի. Լենինը 1920 թվականի հոկտեմբերի 9-ին ՌԿ(բ)Պ Մոսկվայի կազմակերպության ակտիվի խորհրդակցությունում կարդացած ռեֆերատի ներքին և արտաքին դրության մասին զեկուցման մեջ, Անդրկովկասի նկատմամբ քեմալականների նվաճողական ձգտումների մասին ասել է հետևյալը. «Վերջերս Քեմալին հարձակումը Հայաստանի վրա՝ նպատակ ունենալով գրավել Բաքուն, խոշոր սխալ էր, և Բաքուն ճանճանալի է, որ մենք այդ հարցում պետք է մաքսիմալ զգուշության հանդես բերենք [2]։

Վ. Ի. Լենինը ուշի-ուշով հետևելով քեմալականների առաջխաղացմանը Անդրկովկասում և նրանց հետապնդման նպատակներին, 1920 թվականին տվիճանների 3-րդ համագումարում (հոկտեմբերի 21-ի) ամեն իր զեկուցման եզրափակման խոսքում, անդրադառնալով ռուս-թուրքական հարաբերությունների հարցին, կապված հայ-թուրքական պատերազմի հետ, ուշադրի եղել է, որ «Թուրքական հարձակումը Հայաստանի վրա նախորոշված էր մեր դեմ, ինչպես հետ քեմալականներին. Վլադիմիր Իլյիչը չգիտեր է, որ Թուրքիայում իշխանության գլուխն են «հանգեցած ֆեոդալները, սեղտարբիաները, նացիոնալիստները, որոնք պատրաստ են ծախելու մեզ Անտանտին [3]։

Քեմալականների ազդեցության ու նրա հակասովետական բնույթի և թուրքական զորքերի Անդրկովկասի մի շարք շրջաններում գավթելու մասին ժամանակին հաղորդել է նաև Ռուսաստանում ՌՍՖՍՌ լիազոր ներկայացուցիչ Մ. Մ. Կիրովը Ջիչերինին ուղղված հեռագրում։

Քեմալականները կեղծավորաբար հավատացնում էին, որ իրենք բարեկամաբար են տրամադրված Սովետական Ռուսաստանի նկատմամբ, Մ. Մ. Կիրովը նրանց գործողություններում տեսնում էր նրանց խարդախ գործերը, նրանց հակասովետական մտադրությունները [4]։ Քեմալականների նվաճողական քաղաքականության մասին Ջիչերինին գրում էր նաև Հայաստանում ՌՍՖՍՌ կառավարության լիազոր ներկայացուցիչ Բ. Վ. Լեգրանը. «Քանի դեռ Թուրքերը շարունակում են իրենց քաղաքականությունը Հա-

---

1 Ս. Ա ա ն յ ա ն (Ս. Կասյան). Մ-ր է հայր. էջ 48.

2 «Ленинский сборник», XXXVI, Госполитиздат, М., 1959, стр. 131.

3 Տե՛ս ж-л «Коммунист», М., 1963 г., № 6, стр. 8.

4 ЦПА ИМЛ, ф. 80, оп. 23, д. 5, л. 1. Տե՛ս Материалы, Посланцы Советской России в Армению, Ереван, 1959, стр. 92, 97.

յատանի նկատմամբ, նրանց բնդհանրապես չի գործի հավատալ, այդ բանը պետք է անպայման հաշվի առնվի։ «Թուրքերի նվաճողական նպատակների ամենայն նշույլները Կարսի — Ալիքսանդրապոլի նկատմամբ,— նշում էր այնուհետև նիզրանը,— վիճարկի և Արդահանի — Աղտրիայի ու Բաթումի նկատմամբ, քիչ թե շատ չափով անկասկած էս [1]։

Քեմալականները ստոր էին չարժվում նախիջևանի ուղղությամբ։ «Ժամանակի վիրջին Բայազետի թուրքական դիվիզիան, որը հաշվում էր չուրջ 8 հազար սվիններ, Ջավիդ-բեյի դիտավորությամբ պետք սկսուպաշնել Նախիջևան — Ջուլֆա — Օրդուբադի չրջանը,— գրում էր 11-րդ բանակի հրամանատար Մ. Կ. Լևանդովսկին։ Մեքենացնելով թուրքական զորքերի զավթողական նպատակները, Լևանդովսկին կոմունիստական զորամասերին հրամայեց կանխել թուրքերի հնարավոր առաջխազդումը [2]։

Պատմական գնգրերը ևննդափոխելու գործում թուրք հեղինակները հասել են այն աստիճանի, որ քեմալականների ագրեսիվ գործողությունները և ուրիշի տերիտորիաների գավթումը գիտում են արդեն ներկրում Անդրկովկասում սովետական իշխանության հաստատվելի գործում։ Այսպես, Թեվֆիկ Բզլիքլըօղլուն Թուրքիայի պատմության բնկերության կոդմից հրատարակված «Ինկլաբնեն սոնրա» 1961 թվականի հունիսյան համարում քննիկորեն գրում է. «Ներքին կռիվներով ու ներհատանի գեմ պատերազմով խիստ զբաղված լինելու ժամանակամիջոցին Անդրկովկասում՝ Ադրբեջանում, Հայաստանում ու Վրաստանում, Սովետական Ռուսաստանի ուժերը քիչ ու քաչքաչված էին, և այդ պետությունների ու ժողովուրդների սովետականացումն այս ճակատում հնարավոր էր գարձել միայն բառական օգնության չնորհիվ» [3] (ընդգծումը մերն է — Ի. Ս.)։ Ոնչպե՞ս ինչո՞ւմն էր կայանում քեմալական Թուրքիայի օգնությանը։ Արդյոք նրանո՞ւմ, որ իրենց զավթողական պլաններն իրագործելու նպատակով Քյազըմ Կարաբեքիր-փաշան իր բա-

---

1 АВП СССР, ф. 32, д. 7, л. 103, 104. Տե՛ս Л. Мишаканян, стр. 115.

2 ЦПА ИМЛ, ф. 80, оп. 4, д. 83, л. 60—61. Տե՛ս Л. Мишаканян, стр. 129—130.

3 Türk Tarih Kurumu, „Belleten". Cilt XXV, Temmuz, 1961, sayı 99, s.488. Հետաքրքրի է, որ սովետական առաքելի հեղինակները ոչուրջ են սպիս նման հավաստիական, ինչպե վիրջը կիզի պետականերին։ Տե՛ս Хейфец А. Н. Влияние Великой Октябрьской социалистической революции на угнетенные народы Востока. Сборник «Великий Октябрь и народы Востока», М., 1957, стр. 56; Кузнецова С. Н. Установление советско-турецких отношений. М., 1961, стр. 16 և այլուրեք։

նախով 1920 թվականի սեպտեմբերի 28-ին ներխուժեց Արևելյան Հայաստան և, առանց չարժվելով գնդի երկրի խորքը, ամայի դարձրեց ամբողջ շրջաններ, ոչնչացնելով խաղաղ հայ ազգաբնակչությանը։ Ով արդյոք կասկածի՞, որ քեմալական զորքերի գազանությունները ոչնչով չէին տարբերվում երիտթուրքական դահիճների չարագործություններից։

Քյազըմ Կարաբեքիրի հրամանների կատարած գազանությունների մասին մեծ քանակությամբ արխիվային նյութեր են պահպանվել։ Բերենք դրանցից միայն մի քանիսը։ Ռումինական քաղաքացի Վ. Իննեսկան 1921 թվականի հունվարի 27-ի իր նամակում, որն ուղղված էր Հայկական ՍՍՀ ներկայացուցչությանը Մոնրեալյան Վրաստանում, հաղորդում էր, որ նա 1920 թվականի հոկտեմբերի 30-ին գերի էր վերցվել թուրքերի կողմից և մեկ ամիս հետո ազատվելով, ժամանել էր Կարս։ Այնուհետև նա գրում էր. «...Ես թուրք բժիշկ Նուրի-բեյից իմացա, որ քաղաքում ապրում են 8 հազար հայեր (կանայք, երեխաներ ու ոչամարդիկ), սակայն իմ դիտումներով սպանվածների քիվը պետք է լիներ 10—12 հազարից ոչ պակաս։ Ենթրը ամբողջովին կողոպտված են... Ամեքսանդրապոլից մինչև նալբանդ կայարանը, ամեն ինչ գտնվում է թուրքերի ձեռքում և այդ շրջանում... ոչնչացվել է 140 հայկական գյուղ և գլխավին սրի են քաշվել 18-ից մինչև 45 տարեկան բոլոր ոչամարդիկ։ Մի խոսքով, այդ շրջաններում մնացած հայերի, ինչպես և գերիների դրությունը հուսահատական է։ Շատ գերիներ սասլում են և շատերը մահանում քաղցից»[1]։

Մի այլ փաստաթղթում, որտեղ մանրամասն նկարագրվում էր Կարսի գրավումը թուրքական զորքերի կողմից, ասվում էր, որ քաղաքում և նրա շրջակա գյուղերում կողոպտուն ու խաղաղ հայ ազգաբնակչության կոտորածը շարունակվում էին երկու շաբաթ։ Սպանվածների քիվն անհամար էր։ «Գրավչով Կարսը, թուրքերն անմիջապես ձեռնամուխ եղան այնտեղից Մարիզամիշ ու Կարին փոխադրելու այն ամենը ինչ որ իրենից արժեք էր ներկայացնում. գնեք, արկեր, մեքենաներ զորամասերից ու արհեստանոցներից. տեղին կես-կարասի և այլնե»[2]։

«Ամեքսանդրապոլի ու Կարսի շրջանների ազգաբնակչությունը տեռհատված ամբողջովին քայքայված է թուրքերի կողմից։ Այդ տեղերից թուրքերը արտահանել են եղած ամբողջ հացը, բրինձը, ալրին և սննդի բոլոր պաշարները։ Անասուն բոլորովին չի մնացել

---

1 «Документы и материалы», с. 395—397.

2 ЦГАКА, ф. 109, оп. 3, д. 241, л. 12.

ո՛չ կով, ո՛չ ձի, ո՛չ ոչխար, ամեն ինչ քշվել-տարվել է Կարինի ուղղությամբ։

Տեսնելով մահացու այդ սիստեմին զոհարհել, թուրքերը հիշյալ մարդկերը ոտք դնելու առաջին իսկ օրից ձեռնամուխ եղան անխնա կոտորածներին, որոնք չարունակվում են մինչև այսօր։ Կարսի ու Ալեքսանդրապոլի շրջանների մի քանի տասնյակ գյուղերի հայ ազգաբնակչությունը արի է քաշվել...» [1]։

Գ. Կ. Օրջոնիկիձեն Ամիսին ու Բեկզադյանին ուղղված 1920 թվականի դեկտեմբերի 16-ի հեռագրում խոսելով թուրքական գաղտնիքների ու թալանի մասին, հաղորդում էր, որ «Ալեքսանդրապոլից առաջվում են մեծ քանակությամբ հեռագրեր, որոնց համաձայն թուրքերը գույք են բերում բառացիորեն ամեն ինչ» [2]։

Կապի աշխատող Կոստանյանցի Մովսեսյան վրաստանի արտաքին գործերի մինիստրությանը ներկայացրած հուշագրում մանրամասն նկարագրելով թուրքերի կողմից Ալեքսանդրապոլի գրավումը, ընդգծում էր. «Թուրքերը հանձին բոլոր հեռագրային սարքավորումների, կտրեցին քաղաքը ամբողջ աշխարհից և ձեռնամուխ եղան իրենց հրեշավոր պլանի իրագործմանը՝ մի ամբողջ ժողովրդի ոչնչացման ծրագրին։ Քաղաքից գնաց գյուղ և գյուղից գնաց քաղաք տանող բոլոր ճանապարհները փակվեցին, ոչ մի բան թաց չէր թողնվում։ Քաղաքում սննդամթերք չկար։ Այստեղից մի հնարավորություն՝ բնակչությանը ողջամտորեն անել։ Թուրքերի համար արդյունքները փայլուն էին. չքավոր բնակչությունը և զորքերը մահանում էին հարյուրներով։ Դիակները հավաքելու համար փոխադրական միջոցները չէին բավարարում... Տեղական իշխանությունների կողմից առնչված հանձնաժողովի մոտավոր հաշվումների համաձայն, քաղաքի և Ալեքսանդրապոլի գավառի օկուպացման չրջանում բնակչության կորուստները հետևյալն են. ազամարդիկ՝ 30 հազար սպանված, 20 հազար վիրավոր, 18 հազար գերի բնկած, 10 հազար սովից մահացած։ Կանայք՝ 15 հազար սպանված, 5 հազար վիրավոր, 3 հազար գերի տարված, հազար հոգի սովից մահացած։ Երեխաներ՝ 5 հազար սպանված, 3 հազար վիրավոր, 10 հազար քաղցից մահացած» [3]։

Սովետական Հայաստանի ժողկոմսովետի նախագահ Ա. Մյասնիկյանը ՌՍՖՍՌ արտաքին գործերի ժողկոմատի կոմիսար Գ. Վ.

---

1 ЦГАКА, ф. 109, оп. 3, д. 364, л. 25.

2 Архив Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС, ф. 85, оп. 14 д. 51, л. 8.

3 Политический архив МИД СССР, инв. № 53351, л. 14.

Ջիլիրինին ուղղած հեռագրում, 1921 թվականի հունիսին, ասվում էր, որ Ալիքսանդրապոլից Թուրքական զորքերի հեռանալուց հետո քաղաքի շրջակայքում հայտնաբերվել էին կանանց ու երեխաների հազարավոր դիակներ։ «Հանձնաժողովը այժմ վերջացրել է իր աշխատանքները, որի արդյունքների մասին հաղորդում ենք Ձեզ և դիտության... Հանձնաժողովը Ալեքսանդրապոլի շրջաններում հաշվել է 12050 դիակ, որից 80 տոկոսը 3-ից մինչև 12 տարեկան երեխաներ են. երիտասարդ կանանց և ալեհեր բազմաթիվ դիակներ կան։ Այնուհետև ասվում էր, որ Ալեքսանդրապոլի հանձնաժողովի հավաքած ապացույցների համաձայն, Թուրքերի կողմից սրի մատնվածների ընդհանուր թիվը կազմում է 60 հազար, որից աղամարդիկ՝ 30 հազար, կանայք՝ 15 հազար, երեխաներ՝ 5 հազար, ալեհեր՝ 10 հազար։ Վիրավորների թիվը՝ 30 հազար, որոնցից աղամարդիկ՝ 20 հազար, կանայք՝ 10 հազար, գնացած ալեհեր՝ 5 հազար, երեխաներ՝ 3 հազար, գերի ընկած աղամարդիկ՝ 15 հազար, որոնցից կենդանի է մնացել ընդամենը 2 հազար մարդ, մյուսները մեռել են սովից, ցրտից կամ սրի են քաշվել»[1]։

Կարելի է բազմաթիվ նման փաստաթղթեր բերել, սակայն բերված փաստերն էլ ակնառու կերպով ցույց են տալիս Թուրքական զորքերի հարձակման նպատակները Անդրկովկասում, թե քեմալական գնդավարները իրենց նվաճողական քաղաքականությունը քողարկում էին Անատոլի դեմ պայքարելու լոզունգով, թե Հայաստանի՝ «Անատոլի դաշնակից», դեմ պատերազմը նախապատրաստում էին, որպես Անատոլի իմպերիալիզմի դեմ մղվող պայքար։ Քեմալական պարագլուխները Հայաստանի վրա Թուրքական զորքերի հարձակումից առաջ հայտարարեցին, որ Անկարայի կառավարության զորքերը կռվում են Անատոլի գործակալների՝ դաշնակների դեմ և հայ ժողովրդին դաշնակների լծից ազատագրելու համար։ Այսպես, օրինակ, արևելյան ռազմաճակատի հրամանատար Քյազիմ Կարաբեքիր-փաշան Թուրքական բանակի հարձակումից առաջ Հայաստանի ազգաբնակչությանն ուղղված հատուկ կոչ արձակեց, որտեղ նշվում էր, որ «քեմալականների հարձակման նպատակն է ինչպես քրիստոնեական, այնպես էլ մահմեդական խեղճ բնակչությանը փրկել այն դաշնակներից, որոնք Թալանում են նրան և քանդակում սոսկալի անհնարինքը»[2]։

Թիֆլիսում Անկարայի կառավարության ներկայացուցիչ Քյա-

---

1 ԱՎՊ ՍՍՀՄ, ֆ. 132, օп. 4, папка 5, д. 14, л. 52.

2 Архив Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС, ф. 85, оп. 14, д. 21, л. 1.

գրա-քննչը, այն րանից հետո, երբ Հայաստանը քաղաքացիական բնակչության մեծամասնությունը այդ քայլված թուրքական զորքերի կողմից, քիչիկորեն հայտարարեց. «Մենք հետս ենք Հայաստանը ոչնչացնելու մտքից։ Մենք ցանկանում ենք ինքնուրույն դեմոկրատական Հայաստան։ Հայաստանը կվատատատի, որ ոչ մի զորամասի չի թույլատրվել մեր կողմից գրավված մարզերում»[1]։

Քեմալականների դեմագոգիայի ծայրահեղ արտահայտություններից էր 1920 թվականի հոկտեմբերի 23-ին ամենատուիչ գործակալությանը դեմուդեմ համաշխարհային հասարակական կարծիքին։ Անկարայի կառավարության անունից Ֆրանսերեն լեզվով տարածվող այս «փաստաթղթում» քեմալականները պարբերաբար էին տալիս «թուրքական ազգայնական ուժերի և հայկական հոսանքների միջև հովկասում տեղի ունեցող կռիվների կապակցությամբ (բնագիրը մեր է,— Ե. Ս.)։ Նենգափոխելով իրական դեպքերը, քեմալական կառավարությունը հիշյալ տիմումի մեջ մեղ ապատամանական վիճակագրական ավյալներ էր բերում Կարսի և այլ շրջաններում թուրք-մահմեդական ազգաբնակչության նկատմամբ հայերի կողմից իբր գործադրված տաժանություններ. «199 գյուղերի հրկիզման մասին և այլն։ Ամբողջովին չհենվելով այդ հայտարարության վերջում Անկարայի կառավարությունը փորձում էր համաշխարհային հասարակական կարծիքին համոզել այն բանում, որ «թափված արյան պատասխանատվությունն ընկնում է միայն և միայն հայերի վրա»[2]։

Ժամանակակից թուրք պատմաբանները քեմալական կառավարության կողմից 1920—21 թվականներին վարած ագրեսիվ քաղաքականության քողարկման գործում ևս չեն մնում վերը նշված քեմալական գործիչներից։ Այսպես, մեզ արդեն ծանոթ պատմաբան Քեֆելի Բյուքքյորդյուն, կեղծելով պատմական դեպքերը, փորձում է արդարացնել 1920 թվականի աշնանը Անդրկովկասում ձեռնարկած թուրքական արշավանքը՝ ներկայացնելով այն, որպես խաղաղասիրական մի քայլ. «1920 թվականի սեպտեմբեր-հոկտեմբեր ամիսներին դաշնակցական Հայաստանի դեմ սկսած մեր կարճատև ռազմական գործողությունները նպատակ ունեին այդ շրջանում խաղաղություն ու անդորրություն հաստատել և մեր սահմանին ամենայն իրականացնել»[3]։

---

1 Архив Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС, ф. 85, оп. 14, д. 29, р. 5.

2 *1969 գեսական կենսրոնական պատմական արխիվ, ֆ. 306, գ. 1, գ. 887, թ. 41։*

3 „Belleten", Temmuz, 1961, s. 489.

Հայաստանը և Անդրկովկասն ամբողջությամբ փրկվեցին թուրքական զորքերի կողմից սկսված վտանգից միայն շնորհիվ Սովետական Ռուսաստանի կառավարության վճռական քայլերի։ Հայաստանի վրա քեմալական զորքերի արշավանքից առաջ, սովետական կառավարությունը Հայտնի էին Անդրկովկասի նկատմամբ քեմալականների ունեցած գավթողական պլաններըը, ուստի և նա իր միջամտությամբ ձգտում էր կանխել պատերազմը քեմալական Թուրքիայի ու դաշնակցական Հայաստանի միջև։ Հայտնի է, որ 1920 թվականի հունիսին Հայաստանի դեմ նախապատրաստվող քեմալական հարձակումը հետաձգվեց հենց Սովետական Ռուսաստանի միջամտության շնորհիվ [1]։ Դաշնակցական կառավարության արտաքին գործերի մինիստրին ուղղած Չիչերինի 1920 թվականի հունիսի 15-ի հեռագրում ասվում էր, որ «բացատրելու սովետական կառավարության խաղաղասիրական ձգտումների ապացույցն առաջ Թուրք նացիոնալիստները պատրաստվում էին սկսած գործողը, որը նպատակ ուներ նոր հարված հասցնել հայ ժողովրդին... Սովետական Ռուսաստանը կշարունակի քննարկել ամեն մի ապացույցն աշխատավոր մասսաների նկատմամբ անարյուն բռնկամական վերաբերմունքի այդ նույն ոգով, և հայ ժողովուրդը կարող է ջուր դնել նրա մշտական բարեկամական վերաբերմունքի ու նրա ուժերի սահմաններում՝ նրա օգնության վրա՝ հայ ժողովրդին սպառնացող նոր արշավանքի ազիանները կանխելու համար» [2]։

Սովետական կառավարության հաստատուն դիրքը Անկարայի դեկավար շրջաններին ստիպեց հետաձգել Հայաստանի վրա իրագործվող հարձակումը։ Այդ մասին Մուստաֆա Քեմալը ասել է միջին նիստում արտասանած իր ճառում, որտեղ նա ընդգծել է, որ սովետական կառավարությունը կատեգորիկ կերպով դեմ է Թուրքական զորքերի հարձակմանը Հայաստանի վրա և որ այդ պատճառով իրենք՝ քեմալականները հուլիսի 20-ին ստիպված եղան որոշում ընդունել արևելյան բանակի հարձակողական պատրաստությունները դադարեցնելու մասին [3]։

Իրականում, սակայն, քեմալականները չէին հրաժարվել իրենց գավթողական մտադրություններից, նրանք միայն հարմար առիթի

---

1 «Документы внешней политики СССР», т. 2, док. № 372, стр. 725, примечание.

2 «Հեղափոխության արդիականության մեծ ուղղության և սովետական իշխանության հաղթանակը Հայաստանում», էջ 333։

3 „Atatürkün söylev ve demeçleri", cilt I, s. 90.

(են սպասում Անդրկովկասի նկատմամբ վազուց ծրագրված իրենց պլաններն իրականացնելու համար։

Նրա քեմալականները դաշնակցական զորքերի կողմից Օլթիի շրջանում ձեռնարկած գործողությունները օրական ամեն սպառպռնձով հարձակվելիս էին Հայաստանի վրա և սկսելիս առաջ չտրժվել գնալ Անդրկովկասի խորքը, սովետական կառավարությունը ամեն վճռական միջոցների դիմեց. նա պատրաստ էր զինված օգնություն ցույց տալ Հայաստանին։ Այդ մասին է վկայում ՌՍՖՍՌ կառավարության ներկայացուցիչ Լեզրանի Հայտարարությունը դաշնակցական կառավարությանը 1920 թվականի նոյեմբերի 19-ին, որտեղ ասված էր. «Ես այդուն մասնավորել եմ ձեր դիվանագիտական ներկայացուցչին Քիֆլիսում, որ եթե Հայաստանի կառավարությունը դիմի Սովետական Ռուսաստանին ռազմական օգնության առանալու հարցով, այդ օգնությունը ցույց կտրվիս [1]։

Այս բոլորը վկայում է այն մասին, որ Սովետական Ռուսաստանի կառավարությունը իր պատրաստակամությունն էր հայտնում զինված օգնություն ցույց տալու Հայաստանին, և եթե դաշնակ կառավարողները համաձայնվեին առանալ այդ օգնությունը, Հայ ժողովուրդը կխուսափեր տասնյակ հազարավոր նոր զոհերից և նոր սերիտորիալ կորուստներից։ Սակայն Հայ ժողովրդի սիրելի զավակները՝ դաշնակցությունը գերազանց Հայաստանը դնել էին ուրիշ գավթիների կրնկի տակ՝ հույս ունենալով վերջիններիս օգնությամբ հրկարատևել իր սիրտպետությունը։

Իրենց գավթողական պլանների իրականացման ձգտումով տարված, քեմալականները մերժեցին ՌՍՖՍՌ կառավարության բազմաթիվ առաջարկները միջնորդության և Թուրքական զորքերի առաջխազացումն Անդրկովկասում դադարեցնելու վերաբերյալ [2]։ Անկարայի կառավարությունը, ոգևորված այն բանից, որ դաշնակները մերժել էին Սովետական Ռուսաստանի օգնությունը, չարունակում էր իր ավերիչ հարձակումը դեպի Հայաստանի խորքը։

Ինչպես հայտնի է, Հայ-Թուրքական պատերազմին ավարտվեց Ալեքսանդրապոլի սորկացուցիչ պայմանագրով, որն Անկարայի կառավարությունը կապել էր արդեն սահմանված դաշնակցական կառավարության հետ՝ 1920 թվականի դեկտեմբերի 2-ին, այսինքն, Հայաստանում սովետական իշխանության հաստատվելուց հետո։ Այդ պայմանագիրը փաստորեն միանգամանի գործողության էր

---

1 *Այդ է բերված ըստ* А. Кадишев, Интервенция и гражданская война в Закавказье, стр. 324.

2 *Տե՛ս* «Документы внешней политики СССР», т. III, №№ 173, 258.

Թուրքիայի կողմից, որովհետև այն չմասնակցեց ո՛չ Հայաստանի կողմից, ո՛չ էլ հանձնվեց ՌՍՖՍՀ կառավարության կողմից։

Ալեքսանդրապոլի պայմանագրով Թուրքիային էր անցնում Հայաստանի գրեթե ողջ տերիտորիան, բացի Իրևանի ու Սևանա լճի շրջաններից։ Նախիջևանի, Շարուրի, Նախիջևանի շրջանները հայտարարվում էին, որպես ժամանակավորապես Թուրքիայի պաշտպանության տակ գտնվող տերիտորիաներ։ Փաստորեն Թուրքիայի խնամակալությունը հատատվում էր նաև Անդրկովկասին Հայաստանին միացված տերիտորիայի նկատմամբ։

Այդ բանը հաստատելու համար բավական է մեջ բերել պայմանագրի առանձին հոդվածները[1]։ Այսպես, Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի 4-րդ հոդվածի համաձայն, Հայաստանը պարտավորվում էր վերացնել պարտադիր զինվորական ծառայությունը երկրում, իսկ նրա կանոնավոր զորամասերի ընդհանուր քիվը չպետք է գերազանցեր 1500 զինվորից՝ ութ հրանոթով և 20 գնդացրով։ 5-րդ հոդվածով, վերը նշված պայմանների կատարման վերահսկողությունը դրվում էր Թուրքիայի հատուկ քաղաքական ներկայացուցչի, կամ Իրևանում Թուրքական հյուպատոսի վրա։ Պայմանագրի 13-րդ հոդվածը Հայաստանի բոլոր երկաթուղիները և հաղորդակցության այլ ճանապարհները դնում էր Թուրքական իշխանությունների վերահսկողության տակ։ 13-րդ հոդվածով Թուրքիան իրավունք էր ստանում իր զորքերը մտցնել և ռազմական բնույթի միջոցառումներ ձեռնարկել Հայաստանի տերիտորիայում։ Այսպիսով, Հայաստանի ինքնուրույնությունից մնում էր միայն նրա տիտղոսը։ Հայաստանը վեր էր ածվում սովորական մի Թուրքական նահանգի։

Անկարայի կառավարությունը ամեն կերպ ձգտում էր Ալեքսանդրապոլի քայլերին պայմանագիրը ուժի մեջ դնել նաև Հայաստանում ամենատևական կարգեր հաստատելուց հետո։ Այս միտքը հաստատելու համար բազմաթիվ փաստերից բերենք միայն մեկը։ Անկարայի կառավարության արտաքին գործերի մինիստր Բեքիր Սամի-բեյը Մոսկվայի Հայաստանի արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսար Ա. Բեկզադյանին ուղարկած 1921 թվականի փետրվարի 5-ի նամակում ցինիկորեն գրում էր, «մենք գրաված ենք, որ Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրն իր մեջ մարմնավորում է ոչ թե թուրքիան, այլ արդարությունն և որ նրա կիրա-

---

1 Տե՛ս նաև գրքում՝ Ю. В. Ключников и проф. А. В. Сабанин, Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях, ч. III, в. II, М. 1929, стр. 71—73.

ամեն անհրաժեշտ է հովհատում կայուն խաղաղության հաստատելու համար [1]։

Թուրքական պատվիրակները երկար ժամանակ կասկածում էին Անկառայի պայմանագրից, որտեղ չէին պահպանված նույնիսկ ամենատարրական իրավական հիմքերը, և համառորեն հրաժարվում էին Անկառայի չորսկողմանի ապատեղ սկսագրման գործերից, որոնք չարտահայտում էին Թուրքիան ու ամրապնդում Հայկական պետության ու Անկառայի բարեկամությունը։

Ինչպես Սովետական Հայաստանի, այնպես էլ Սովետական Ռուսաստանի կառավարությունները իրենց նոտաներում բազմիցս մատնանշել են Հայաստանի դրավված շրջաններում Թուրքական զավթիչների կողմից թույլ տրված անկարգությունների մասին։ Նրանք բնավորականներից պահանջում էին հետանել Անկառայի չորսկողմանի չորսկից։ Սովետական Հայաստանի կառավարությունը 1920 թվականի դեկտեմբերի 10-ի նոտայում նշում էր, որ «իր տրամադրության տակ են բազմաթիվ ապացույցներ, որոնք վկայում են այն մասին, որ չնայած նոր հանգամանքներին, Թուրքական հրամանատարության կողմից Հայաստանի դրավված մարզերում ձեռք են առնվում այնպիսի գործողություններ, որոնք չեն կարող բացատրվել այլ կերպ, քան այն բանով, որ Հայաստանի նկատմամբ շարունակվում է քշնամանքի նախկին անհանգիստ քաղաքականությունը...» [2]։

ՌՍՖՍՀ արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսարը Անկարայի կառավարությանը 1920 թվականի դեկտեմբերի 19-ին ուղարկած նոտայում պահանջում էր, որպեսզի «Թուրքական բանակը անհապաղ մարքի Անկառայի սկրուքը և բոլոր այն կետերը, որոնք բնկած են Կարսի մարզից դեպի հյուսիս և արևելք, որոնք սկսագրման, սահմանի, մեր կարծիքով, չպետք է կանխորոշի բուռ-Եպիկական վերջնական սահմանը» [3] (ընդգծումը մերն է — Ե. Ա.)։

Սովետական Ռուսաստանի կառավարությունը շարունակում էր քննադատականներից Համառորեն պահանջել վերջիններիս կողմից ապստամբ Հայաստանի դրավված շրջանները և վերջ դնելու այնտեղ կատարվող քայլերին ու անկարգություններին։ Օրջոնիկիձեին ուղարկված ՌՍՖՍՀ արտաքին գործերի ժողկոմատի 1921 թվականի փետրվարի 3-ի հեռագրում ասվում էր, որ պետք է Թուրքական կա-

---

1 «Документы внешней политики СССР», т. III, стр. 487.

2 Նույն տեղում, № 217.

3 Նույն տեղում, № 228.

ռազմարշավը նախագծուշագնել Հայաստանի գրավված շրջաններում կազդուրելու ու չարագործությունները վերջ դնելու անհրաժեշտության մասին։ «Մենք այդ բանին շատ մեծ նշանակություն ենք տալիս,— ասվում էր հեռագրում։ Կրկնվե՛լ է արդյոք Անդրանիկը մարդկու վերստին պահանջը» [1]։

Անկարայի կառավարողները ոչ միայն մտադիր չէին իրենց զորքերը դուրս բերել Անդրանիկի շրջանից, այլև, օգտվելով վրացական մենշևիկների իշխանության թուլությունից, և նրանց հետ գործարքի մեջ մտնելով, ջանում էին իրենց տերիտորիայի հափշտակումները շարունակել նաև Վրաստանի հաշվին։ Թնդազյան կառավարությունը 1921 թվականի հունվարի 17-ին հանձնեց մենշևիկյան Վրաստանին։ Փետրվարի 5-ին Անկարա մեկնեց Վրաստանի դիվանագիտական միսիան՝ Ս. Ագիվանու գլխավորությամբ։ Մենշևիկները, Անատոլի արևելքի թնդազրանքով, Թուրքիայի հետ բանակցություններ մեջ մտան՝ Անատոլի հովանավորության ներքո Թուրքիայի, Վրաստանի և Անդրկովկասի բոլոր տապալված հակահեղափոխական կառավարությունների ու Հյուսիսային Կովկասի լեռնականների հակասովետական բլոկ ստեղծելու նպատակով։

Մենշևիկյան «Թրուչիա» թերթը հիացմունքով նշելով Ս. Ագիվանու միսիայի ուղարկումը Թուրքիա, գրում էր հետևյալը. «Ներկայումս միջազգային պայմաններն նպաստավոր են այն բանի համար, որպեսզի Ս. Ագիվանին բարիդրացիական հարաբերություններ հաստատի Թուրքիայի հետ. Անատոլը պատրաստվում էր փոխել Անդի պայմանագիրը և դա կարագացնի Ռուսաստանի ու Թուրքիայի շահերի պատմական հակադրությունը Կովկասում։ Այդ հակադրության հետևանքը կլինի Ադրբեջանի, Դաղստանի ու Հայաստանի վերանվանումը և այդ պետությունների կոնֆեդերացիան՝ Թուրքիայի տիրապետության ներքո» [2]։ *Դա նշանակում էր, որ Կովկասի հակահեղափոխական կուսակցությունները թուրքական ավիների օգնությամբ ձգտում էին ոչնչացնել սովետական իշխանությունը Ադրբեջանում, Հյուսիսային Կովկասում և Հայաստանում՝ Անդրկովկասի տերիտորիայի մի մասը թուրք գավթիչներին պիտկու գնով իշխանությունն իրենց ձեռքում պահելու համար։*

1921 թվականի փետրվարին Լոռում բռնկված ապստամբությունը ժամանեց նաև Վրաստանի մի շարք շրջաններում։ Մեն-

---

1 Տե՛ս С. М. Кузнецова. Крах грузинской интервенции в Закавказье в 1920—1921 гг. «Вопросы истории», № 9, 1951, стр. 151.

2 «Грузия», 29.XII.1920 г.

չիչիչյան զորամասերը անցնում էին ապստամբների կողմը։ Մենշիկյան անանկացած կառավարությունը հույս ուներ թուրքական զորքերի և Հայաստանում ավանտյուրա բարեկարգրած գաղնակցական հրոսակների օգնությամբ խեղդել հեղափոխությունը Վրաստանում։ Նոյ Ժորդանիան Հայաստանում Հակահեղափոխական հեղաշրջման օրերին, երբ 1921 թվականի փետրվարի 18-ին գաղնակիները գրավելին Երևանը, խնդրում էր Վրացյանից օգնություն հասցնել բոլշևիկներին։ Իսկ Վրացյանը մենշևիկներին տեղեկացնում էր իր սերտ հարաբերությունների մասին և նրանցից հանդերձանք ու պարեն խնդրում [1]։

Գաղնակիները, նախքան փետրվարյան հեղաշրջումը, կապված էին քեմալականների հետ։ Հայտնի է, որ Երևանում թուրքական հյուպատոս Բայանդին-բեյը անմիջական մասնակցություն ուներ հեղաշրջման կազմակերպմանը։ Նրա օգնական Հուսեյն-էֆենդին մասնակցում էր նաև գաղնակիների հետ միասին և Երևանը գրավելուց հետո նրա ոստյուրներով գաղնակ մասնագիրների հետ խորհրդակում էին անելը և ձերբակալում կոմունիստներին։ Բայանդին-բեյը էջմիածնում կայացած միտինգում, դիմելով գաղնակցական պարագլուխներին, ասել էր. «Մենք պատրաստ ենք բոլոր ուժերով օգնել ձեզ։ Ես այժմ մեկնում եմ Իգդիր, որտեղից նախկնանի վրայով զորամասեր ուղարկեմ բոլշևիկների դեմ ապստամբության բարձրացնելու համար։ Դուք միայն վերականգնեք Մարգարի կամուրջը, և մենք նրան բոլոր ուժերով կսկսենք օգնել ձեզ» [2]։ Գաղնակցական ավանտյուրայի ժամանակ Հանգես գալով Երևանում, նա ասել էր. «Ձեզ՛ր, դուք միք վախենա, մենք ձեզ օգնության կհասնենք, զենք և ամեն տեսակի ռազմամթերքներ կբերանք։ Փետրվարի 28-ին, երբ գաղնակցական հրոսակախմբերը գրավելին Երևանը, թուրքական կառավարության ներկայացուցիչը գաղնակների կողմից կազմակերպված միտինգում բոլշևիկների դեմ հանգես գալով մի նոզկալի ճառով և թուրքական զորքերի կողմից բնորհավորելով գաղնակներին տիսկական մեծ տոնի առթիվ, նշեց. «Ներանք (թուրքական զորքերը— Ն. Ս.) հավատացնում և երդվում են, որ անհրաժեշտության պահին նրանք բոլորը անցքրկվելիսում կհամախմբվեն։ Բնորհավորում եմ ձեզ նան այն բանի համար, որ Քիչիխան արդեն մեր ձեռքում է գտնվում, իսկ Բաքվում ապստամբություն է... Ետա չուտով մենք Ախալցխայի վրայով մեր

---

[1] «Борьба за победу Советской власти в Грузии». Документы и материалы (1917—1921), Тбилиси, 1958, № 672.

[2] ЦГИА АзССР, ф. 40, оп. 31, д. 2,

զորքերը կփոխադրենք Բաքու՝ մեր հզորյենների օգնության համար...»[1]։

Այս բոլորը վկայում է այն մասին, որ Անկարայի կառավարությունը իր ներկայացուցիչների միջոցով համախմբում էր Անդրկովկասի հակահեղափոխական ուժերին և նրանց օգնությամբ փորձում ոչնչացնել սովետական իշխանությունը Հայաստանում և Ադրբեջանում, խոչընդոտել հեղափոխական շարժումը Վրաստանում՝ ամբողջ Կովկասը նվաճելու նպատակով։ Անատոլուի երկրները, ինչպես վերը նշվեց, ձգտում էին Անկարայի կառավարության զավթողական նպատակներն օգտագործել Սովետական Ռուսաստանի դեմ Կովկասում մեծ ճակատ բացելու համար, սակայն Թուրքիայի, Անատոլուի ու անդրկովկասյան հակահեղափոխության հակասովետական պլաններն ձախողվեցին կարմիր բանակի դեմ Կովկաս հաղթ առաջխաղացումով և Վրանգելի զորքերի ջախջախումով։

Այդ բոլորը զգաստացուցիչ ներգործություն ունեցավ Թուրքական զավթիչների վրա։ Նրանք որոշեցին վերսկսել 1920 թվականի օգոստոսին ընդհատված Մոսկվայի բանակցությունները, որոնց նպատակը Անդրկովկասի նկատմամբ քեմալականների ծրագրած զավթողական պլանների էին։ Օգտվելով պաշնակների փոխզիջման ավանդույթից հետևանքով Ծրնանում սովետական իշխանության ժամանակավոր անկումից, Անկարայի կառավարությունը անհետաձգ հարցնում նորից հանդես եկավ Բրեստ-Լիտովսկի ու Ալեքսանդրապոլի պայմանագրերը ուժի մեջ թողնելու պահանջով։ Թուրքական պատվիրակությունը վճռականորեն հրաժարվեց բանակցություններ վարել Սովետական Հայաստանի պատվիրակության հետ, որը ժամանել էր Մոսկվա հաշտության կոնֆերանսին մասնակցելու համար։ Դրա հետևանքով հայկական պատվիրակությունը մասնակցության չունեցավ կոնֆերանսին։

Սովետական Ռուսաստանի կառավարության վճռական ու հաստատուն դիրքը Անկարայի ներկայացուցիչներին ստիպեց հրաժարվել Բրեստ-Լիտովսկի և Ալեքսանդրապոլի պայմանագրերից ու արդեն 1921 թվականի մարտի 10-ին համաձայնություն հայտնվեց Թուրքիայի և անդրկովկասյան սովետական հանրապետությունների միջև՝ սահմանի վերաբերյալ։ Թուրքական պատվիրակությունը պարտավորվում էր իր կառավարությունից պահանջել անհապաղ

---

1 ՀՍՍՀ ԿԳԱԿ, ֆ. 40, ց. 81, թ. 2—3։

մարդիկ այն տեղեկատվությունները, որոնք ընկնում էին սահմանված գծից այն կողմը [1]։

Մոսկվայի Անկարայի գաղտնի շրջաններում Թուրքական պատվիրակության կողմից Մոսկվայում առաջադրված պայմանագրերը և գաղտնի տեղեկատվությունները, իրենց էմիսարների ու գործակալների միջոցով Անգլիական մարմնավորական ոգեշնչությամբ շրջանում հանգամանալուր պիտացրել էին տանում՝ ձգտելով նրան ստիպել տվնտական իշխանության դեմ Հայաստանում ու Ադրբեջանում։ Նկատվում էր քեմալականների բացորոշ ձգտումը՝ գրավելու Նախիջևանի ամբողջ շրջանը, ուր տրված հատատակվել էր տվնտական իշխանություն։ Տվնտական Հայաստանի պատվիրակության քարտուղարի զեկուցագրում, որը նա ուղարկել էր Մոսկվայից 1921 թվականի մարտի 7-ին, մատնանշվում էր, որ Նախիջևանում քեմալականները համառ պայքար էին մղում տեղի տվնտական մարմինների դեմ։ Նրանք կարևոր բանակի շարժերն էին խզում ապրյարների վերնատրեստ հագած իրենց սպաներին և զանազան կասկածելի տարրերի, որոնք ձգտում էին գործերի մեջ անկարգություններ առաջ բերել՝ կարևոր գործառնությունից դրկելու համար։ Դրա հետ մեկտեղ, քեմալականները ձգտում էին տնտեսական կերպով և անպաշտոն ձևով իրենց գործերը մղնել Նախիջևան։ Թուրքերի հիմնական նպատակն էր երկրամասում առեղծել անարխիա և վարկաբեկել տվնտական իշխանությանը տեղի ապստամբության շրջանում։ «Այդ նպատակով,— ասվում էր զեկուցագրում,— տվնտական կազմակերպություններում նստած բացահայտ ու գաղտնի գործակալների միջոցով նրանք կամայականորեն բռնագրավումներ ու ձերբակալություններ էին կատարում և այդ բոլորը՝ տվնտական իշխանության անունից։ Ամբողջ շրջանում ստեղծել, գրեթե բացահայտ հանգամանալուր պիտացիա են մղում՝ բնակչությանը տենդորեն նախապատրաստելով ապստամբության [2]։

Նախիջևանի այն ժամանակվա Թուրքական կոմկատի հրամանատար գնդապետ Վեյսալ Ռեշիտովիչը իր ելույթ ամեն բոլշևիկների հետ 1920—1921 թվականների անկախության համար մղած պատերազմի շրջանում հուշերում, քանկանալով արդարացնել Թուրքիայի հանգամանալուր գործողությունները, չկարողացավ խոսա-

---

1 ЦПА ИМЛ, ф. 85, оп. 16, д. 146, л. 3; д. 165, л. 12, 13; д. 208, л. 1. Հմ՝ С. И. Кузнецова. Установление советско-турецких отношений, М., 1961, стр. 47.

2 ՀՍՍՌ ԿԳԻԱ, ֆ. 40, ց. 31, թ. 6.

քյուրքերով պատմական իրավունք, նշում է, որ իր բոլշևիկներ հարաբերություն էին նախիջևանցիներին և իր հրամանատարության ամեն գանվոդ չոխատը կոչված էր նրանց պաշտպանելու բոլշևիկների բռնություններից [1]։

Նույնանման քաղաքական հակասովետական աշխատանք էին տանում քեմալականները նաև Անդրկովկասի մյուս շրջաններում։ Վրաստանում սովետական իշխանության հաղթանակից հետո (1921 թ. փետրվարի 25-ին), երբ կարմիր բանակի զորամասերի ու ապրատամբած ժողովրդի ճնշմամբ թուրքական զորքերը սկսեցին նահանջել դեպի Բաքու, թուրքական զորքերը, որոնք փետրվարի 23-ին արդեն գրավել էին Արդահանն ու Արդվինը, շարունակում էին գրավելու նաև Ախալքալաքը, Ախալցխան ու Բաքումը։

Այդ բոլորը արվում էր ժննշևիկյան կառավարության համաձայնությամբ, որը, թաքնվելով Բաքումում, ձգտում էր հասնել այն բանին, որպեսզի Թուրքիան բոլոր Սովետական Ռուսաստանի հետ ունեցած ժննշևիկներից հույս ունենա երկարաձգել իրենց տիրապետությունը Վրաստանում։

Մարտի 11-ին թուրքական զորքերը սկսեցին գնդացրել Բաքումը, Ղզլարից ու Ախալցխայի ճակատներից։

Թուրքերի այդ ագրեսիվ գործողություններն Անդրկովկասում ուղեկցվում էին հակասովետական քարոզչության ուժեղացմամբ։ Այսպես, «Իրավունքների պաշտպանության կոմիտեի Տրապիզոնի վիլայեթային որգանը հանդիսացող «Խոսիկրայ» թերթը, որը Անկարայի կառավարության խոսափողն էր, պարբերաբար գնահատում էր հոգևոր'սովետական քաղաքականության դեմ Անդրկովկասում և, հատկապես, Վրաստանում ու Ադրբեջանում։ Թերթը տպագրում էր գանազան զրպարտություններ սովետական իշխանության կողմից մահմեդական ազգաբնակչության նկատմամբ իբր գործադրվող բռնություններն ու անգրսիաների, պարենի ու մանկարժեք իրերի բռնագրավման ու Ռուսաստան արտահանելու, մահմեդական հրոնք վարկաբեկելու մասին և այլն։ 1921 թվականի փետրվարին ու մարտին «Խոսիկրայ»-ը պատահնում էր Բաքումը միացնել «Մայր Հայրենիքին» Թուրքիային։ Թերթի մի շարք առաջնորդողներ վերնագրված էին՝ «Բաքումը մերն է», «Բաքումը դուռ Թուրքական քաղաք է», «Թուրքերը պատրաստ են միահամուռ կերպով պաշտպանել Բաքումի համար» ում հետ էլ որ լինին և այլն [2]։

---

1 Veysel Ünaver, İstiklâl harbinde bolşevizlerle sekiz ay 1920—1921. İstanbul, 1948, s. 73.

2 Մեջ է բերված ըստ Юст К. Анатолийская печать. Тифлис, 1922, стр. 39

Մոսկվայի կոնֆերանսի ավարտվից Սովետական Ռուսաստանի ու Թուրքիայի միջև 1921 թվականի մարտի 16-ին բարեկամության ու եղբայրության պայմանագրի ստորագրմամբ։ Մոսկվայի պայմանագրի համաձայն, Անդրանիկպաշայի փաշտոը, Անդրանիկ քաղաքի հետ միասին, անցնում էր Սովետական Հայաստանին, իսկ Ախալցխան, Ախալքալաքն ու Բաթումը՝ Սովետական Վրաստանին։ Մանուշ Թուրքական նվաճողները, չբավարարվելով այն բանով, որ Կարսի, Կաղզվանի, Արդահանի, Օլթիի, Արթվինի մարզերը և Սուրմալուի գավառը, որոնք գրավվել էին նրանց կողմից, անցան Թուրքիային (24.227 ք. կմ. տարածությամբ և 572 հազար ազգաբնակչությամբ), ի խախտումն Մոսկվայի պայմանագրի պայմանների, համառորեն չէին ցանկանում ազատել Անդրանիկպաշայի գավառը և, միաժամանակ, հզոում էին գրավել Ախալքալաքի ու Ախալցխայի գավառները ու Բաթումի մարզը։

1921 թվականի ապրիլի 11-ին Բաքվի սովետի նիստում Գ. Կ. Օրջոնիկիձեն, պատասխանելով այն հարցին, թե ինչո՞վ էր բացատրվում Կարսի, Արդահանի ու Արթվինի գիջումը քեմալականներին, պատասխանեց հետևյալը. «...Այստեղ մենք ստիպված էինք հաշվի նստել կատարված փաստի հետ։ Դաշնակիցներն արդեն համապատասխան պայմանագրեր էին կնքել, Թուրքերը գրավել էին իրենց հանձնված մարզերը և Մոսկվայում մեզ հետ վարած բանակցությունների ժամանակ վճռականորեն հրաժարվում էին վերադարձնել այն մեզ։ Այդ բանի համար թուրքերի հետ բախվել մենք չէինք ցանկանում։ Դա ձեռնտու կլիներ միայն Անգլիային ու Յրանսիային [1]։

Մոսկվայի պայմանագրի ստորագրման օրը՝ 1921 թվականի մարտի 16-ին, Թուրքական զորքերի հրամանատար Քյազիմ Կարաբեքիր փաշան դիմեց 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատար Գնկինին՝ նրանից պահանջելով մաքրել Ախալքալաքի ու Ախալցխայի գավառները և Բաթումի մարզը, պատճառաբանելով, որ դրանք Վրաստանի մենշևիկյան կառավարությունը Անտանտի համաձայնությամբ հանձնել է Թուրքիային [2]։ Ի պատասխան Կարաբեքիրի այդ չկոի պահանջի, Գնկինը, հիմնվելով 1921 թվականի մարտի 16-ի սովետա-թուրքական պայմանագրի վրա, 11-րդ բանակի զորամասերին հրամայեց գրավել նշված գավառները ու Բաթումը։ Բաթումի գրավումը կարմիր բանակի կողմից կանխելու համար

---

1 Տե՛ս газ. «Коммунист», Баку, 13 апреля 1921 г., № 84.

2 ЦГАКА, ф. 196, оп. 4, д. 675, л. 363. Տե՛ս А. Б. Халилов, Интервенция и гражданская война в Закавказье, стр. 414.

Թուրքական զորքերը չուսաց կարգով փոխանցին զրավել ամբողջ քաղաքը։ Այդ մասին հանդամանորեն խոսվում է Բաքուն նախկին պարեն գեներալ Պուրցելաձեի գեղուցագրում, որտեղ նկարագրվում է, թե ինչպես Քյազըմ Կարաբեքիրի զորքերը, սկսած մարտի 11-ից, շարժվելին դեպի Բաքու և մարտի 17-ին զրավելին այն։ Ազգային վրաստանում Անկարայի կառավարության դիվանագիտական ներկայացուցիչ Քյազըմ-բեյը, որը ազգային կառավարության հետ միասին Քիզիլից փոխել էր Բաքուն, նույն որը Բաքուն զրավելուց միացված Թուրքիային, իսկ իրեն՝ քաղաքի գեներալ-նահանգապետ Ազգային իշխանությունները առաջարկում էր 24 ժամվա ընթացքում քաղել Բաքուն մարդի տարհանելը կամ հանձնել գեներ [1]։

Այդ բանը, սակայն, Քյազըմ-բեյին չհանգստացրեց իր առաջին իսկ հրամանում, ի լուր ամենքի, հայտարարելու հետևյալը. «Զենքի ժամանակները, վրացական կառավարության համաձայնությամբ, Բաքուն մարդը, Ախալցխայի ու Ախալքալաքի գավառները գրավվել էին մեր զորքերի կողմից։ Թուրքիայի ազգային մեծ ժողովի կառավարության որոշման համաձայն, որը հիմնված է տարբեր ժամանակներում ընդված պայմանագրերով հաստատված մեր ազգային իրավունքների վրա, այդ մարդերը այսօրվանից վերադարձվում են մայր հայրենիքին և վարչական տեսակետից ենթարկվում են Թուրքական ազգային կառավարությանը [2]։ Ազգային կառավարությանը ոչինչ չէր մնում անելու, քան այն, որ նա մարտի 18-ին, իր հետ վերցնելով վրաստանի պետական բանկից գողացված արժեքները, խաչուկան նավով Բաքուից փախչելու որոշում կայացնի։

Մոսկվայի պայմանագրի պայմանները Թուրքական զորքերի կողմից ոչնչացրում կերպով խախտելու կապակցությամբ Գ. Կ. Օրջոնիկիձեն 1921 թվականի մարտի 20-ի հեռագրում արձագանգելով Քյազըմ Կարաբեքիրին նախազգուշացնում էր հետևյալը. «Զենքի իրագործությունները մեծագույն վտանգի են ենթարկում այն համաձայնությունները, որոնց մենք հանգել ենք Անկարայում և նշանակում այն համաձայնությունը, որի նա ամեն քայլափոխում խախտվում է. նման դեպքում, ինչու ենք մենք զորքեում կոնֆերանսների վրա։ Ինչպե՞ս հասկանալ Ձեր պատվիրակության հավատարիմները Մոսկվայում և Ազգային մեծ ժողովի լիազոր ներկայացուցիչ Ալի Ֆուադի հայտարարու-

---

1 ЦГАОР Груз. ССР, ф. 13с, д. 124, л. 26.

2 Նույն տեղում, թ. 27։

քյունների մեր զորքերի տրրատգանության մասին, մեզ զորհնակցության պայմանագիրը անմիջապես խախտում է... Ես անհանգստության եմ համարում երկու բնական զորհնակիցների միջև հանդիսավոր կնքով կնքված ձևական պայմանագրի գիմանատրատիվ խախտումը՝ Ձեր զորքերի մուտքը Ախալցխա ու Բաքում... Ձեր հզատատության ատկ գտնվող անձանց կողմից Բրնատի պայմանագիրը վկայակոչելը ոչ միայն հիմնավորված չէ, այլև վիրավորական է մեզ համար [1]:

Պարզ է, որ միայն զենքի ուժով էր հնարավոր քուրդ զավթիչներին զուրս շպրտել Վրաստանի տերիտորիայից:

Բաքումում գտնվող մենշևիկյան զորքերը՝ մոտ 4000 մարդ, անցան Բաքվի հնդկամի կողմը և կովի բոնվելքին քուրքական զավթիչների հետ: 11-րդ կարմիր բանակի՝ քաղաքին մոտենալուն պահին քուրքական զորքերն արդեն չախչախվել էին, իսկ մարտի 21-ին Բաքումը ազատագրվեց քուրքերից և քաղաքում վերջնականապես հաստատվեց սովետական իշխանությունը:

Շարունակելով խախտել սովետա-քուրքական պայմանագրի հոդվածները, քեմալական զորքերը չէին ազատում Ալեքսանդրապոլի գավառը, որը, Մոսկվայի պայմանագրի համաձայն, մնում էր Հայաստանի սահմաններում: Դաշնակների ավանտյուրան լիկվիդացվել էր և ապրիլի 2-ին Երևանում նորից հաստատվել էր սովետական իշխանությունը: Այդ կապակցությամբ Գ. Վ. Չիչերինը Սովետական Ռուսաստանում քուրքական դեսպան Ալի Ֆուադին ուղարկած 1921 թվականի ապրիլի 6-ի նոտայում պահանջում էր, «Քանի որ Ալեքսանդրապոլի ու Երևանի ամբողջ շրջանը նորից գտնվում է Հայկական սովետական կառավարության ձեռքում, հասել է ժամանակը, որ քուրքական զորքերը ևս քաշվեն Մոսկվայի պայմանագրով որոշված սահմանից այն կողմը, և մենք հաստատ հույս ենք տածում, որ Ձեզնից անհապաղ կնքով կատանանք հաստատում այն մասին, որ Հայկական տերիտորիայի էվակուացիան քուրքական զորքերի կողմից ավարտված է» [2]: *Սակայն Անկարայի կառավարությունը, ամեն տեսակի դիվանագիտական խարդախություններով շարունակում էր իր զորքերը պահել Ալեքսանդրապոլի գավառում: Արևելյան Հանձատի Հրամանատար Քյազիմ Կարաբեքիր-փաշան Սովետական Հայաստանի կառավարությանը հաստատել էր տալիս, որ քուրքական զորքերը կմնան Ալեքսանդրապոլում*

---

1 Газ. «Правда Грузии», 29 марта 1921 г., Тифлис, орган ЦК КП(б) Грузии.

2 «Документы внешней политики СССР», т. IV, М., 1930, № 34.

և, եթե այդ պահանջվի, նրանք պատրաստ են պատերազմել Հայաստանի դեմ։ Այդ կապակցությամբ Ջիլերինը ապրիլի 6-ին կովկասյան ռազմաճակատի ռազմա-ռեսուրսների խորհրդի անդամ Գ. Կ. Օրջոնիկիձեին հետևյալը. «Մոսկվայում եմ նրան (Մոսկվայում թուրքական դեսպան Ալի Ֆուադին—Ե. Ս.) կատարելիքի խուլիգանության մասին, մասնակցելով, որ Թուրքիայի ու Սովետական Հայաստանի միջև պատերազմը կդիմավի որպես պատերազմ Թուրքիայի ու Սովետական Ռուսաստանի միջև»[1]։

Թուրք ռազմամոլները, չհրաժարվելով Անդրկովկասի նկատմամբ իրենց գավթողական ձգտումներից, շարունակում էին ամեն կարգի պատրվակներ հորինել՝ Հայաստանի դրավված շրջաններում թուրքական զորքերի գտնվելը արդարացնելու համար։ Թուրքական գավթիչների վարքագիծը մերկացնելով, Ջիլերինը Ալի Ֆուադին ուղարկած ապրիլի 8-ի նոտայում նշում էր հետևյալը. «Ձեզ կարող ենք հայտնել, որ ես խորապես զարմացա Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի կոմունիստական ռազմական մինիստր Քեմալ Ենվերփաշայի հայտարարության հետ ծանոթանալիս... Ռազմական մինիստրը հայտարարում է, մասնավորապես, որ արևելյան ռազմաճակատի թուրքական բանակը, մնալով հովկասում, պետք է այնտեղ կատարի հավասարակշռության տարրի դեր։ Ինձ համար դժվար է հասկանալ, թե արևելյան ռազմաճակատի թուրքական բանակը որևէ ինչ ռազմական ուժի դեմ է նախատեսված հանդես գալու։ Հովկասում ուժերի հավասարակշռության պահպանելու համար։ Քանի որ այդ շրջանում մյուս միակ ռազմական ուժը սովետական հանրապետությունների միավորված կարմիր բանակն է, հետևություն է արվում, որ ռազմական մինիստրի կարծիքով, թուրքական բանակը պետք է հանդիսանա մի տարր, որը քշամի է սովետական ուժերին և նպատակ ունի հակակշիռ ուժ հանդիսանալ նրանց ռազմական հզորությանը... Այդ նույն հայտարարության մեջ ռազմական մինիստրը հայտնում է, որ թուրքական զորքերի կողմից գրավված Հայաստանի տերիտորիան էվակուացիայի ենթարկվի միջանկյալ պայմանագրի կիրառումը քանկանալը հավասարազոր է Մոսկվայի պայմանագրի վերացմանը»[2]։

Ջնայած այս վճռական քայլերին, Անկարայի կառավար-

---

1 «Документы внешней политики СССР», т. IV, М., 1960, № 35.

2 Նույն տեղում, № 38.

Քյանը չարունակում էր իր զորքերը պահել Ալեքսանդրապոլի գավառում։ Ապրիլի 8-ին Գ. Վ. Չիչերինը հեռագրում էր Օրջոնիկիձեին, որպեսզի նա Անկարայում ՌՍՖՍՀ ներկայացուցիչ Բ. Մդիվանու միջոցով Քուրքական կառավարությունից պահանջի կյանքում կիրառելու Մոսկվայի կոնֆերանսում ընդունված նոր սահմանը և մարքսյու Ալեքսանդրապոլը [1]։ Սակայն քուրքական զորքերը սահմանած նպատակ ոչ մի տալ Սովետական Ռուսաստանի կառավարության կողմից նախատեսված վերջնագրին միայն։ Ապրիլի 13-ին Գեհկիրը ՌՍՖՍՀ կառավարության հանձնարարությամբ Բյազըմ Գարաբեքիրին ուղարկեց նոտա հետևյալ բովանդակությամբ. «Հնուր քյուրիմացությունների խուսափելու համար, որոնք կարող են առաջ գալ մեռ օրերս, և որոնք կարող են շատ ծանր անդրադառնալ մեր բանակների բարեկամության ու գաշինքի վրա, խնդրում ենք Ձեզ անհապաղ կարգադրություն անել Ալեքսանդրապոլի նահանգը մարքսյու և քուրքական զորքերը Մոսկվայի պայմանագրով սահմանված գծից այն կողմ քաշելու։ Այն դեպքում, երբ զորամասերը դուրս բերելու մասին Ձեզնից լուր չստացվի, ես չեմ ցավ, ստիպված կլինեմ հրամայել վերսկիզբ տրվածը կարմիր զորքեր մտցնելու մասին, քան որում իմ վրայից վերցնում եմ ոչ պատասխանատվությունը այն դեպքերի համար, որոնք կարող են հարուցել դրանս [2]։

Այդ վերջնագրով Գեհկիրը Անկարայի կառավարող շրջաններին հասկացնել էր տալիս, որ Սովետական Ռուսաստանի կառավարությունը ոչ մի բանի առջև կանգ չի առնի, եթե քուրքական զորքերը չտրուսակեն մնալ Սովետական Հայաստանի տերիտորիայում։ Քուրքական հրամանատարությունը ստիպված էր ապրիլի 22-ին իր զորքերը դուրս բերել Ալեքսանդրապոլից ու գավառից։

Քուրքերը հեռացման նյութական վնաս հասցրին Սովետական Հայաստանին, պայքերին Ալեքսանդրապոլի վոլոդի պահեստները։ Բշնամական այս գործողությունների կապակցությամբ Սովետական կառավարությունը մարտի 13-ի և 18-ի հատուկ նոտաներով իր բողոքը հայտնեց Անկարայի կառավարությանը [3]։

Քուրքիայի կառավարող շրջանների քշնամական վերաբերմունքը Անդրկովկասի սովետական հանրապետությունների նկատ-

---

1 «Документы внешней политики СССР», т. IV, М., 1960, № 40.

2 Տե՛ս С. В. Хармандарян. Документы периода гражданской войны в Армении в 1921 г. «Известия» Академии наук Армянской ССР, общественные науки. № 2, за 1957 г., стр. 97—98.

3 Տե՛ս «Документы внешней политики СССР», т. IV, №№ 82 и 88.

մասը ի հայտ եկավ նաև Թուրքիայի և անդրկովկասյան սովետական հանրապետությունների միջև պայմանագիր կնքելու հարցում։ Մոսկվայի պայմանագրի 15-րդ հոդվածի համաձայն, նախատեսվում էր նույնպիսի պայմանագիր առաջարկել Թուրքիայի և անդրկովկասյան հանրապետությունների միջև։ Մոսկվան քեմալական կառավարությունը ձգտում էր այդ հաստատված հարցի չուռնալը, պատճառաբանելով, որ անհրաժեշտ է պայմանագիրը կնքել անդրկովկասյան հանրապետություններից յուրաքանչյուրի հետ առանձին։ Դրանով նաև ձգտում էր վերջիններիս պարտադրել իր պայմանները։ Անդրկովկասի սովետական հանրապետությունները Անկարայի կառավարությանը տեղյակ պահեցին, որ Թուրքիայի և անդրկովկասյան երեք հանրապետությունների միջև կնքվելիք պայմանագիրը պետք է մշակվի համատեղ կոնֆերանսում՝ Մոսկվայի պայմանագրի 15-րդ հոդվածի համաձայն։ Անդրկովկասյան հանրապետությունների և հատկապես Հայաստանի նկատմամբ Թուրքիայի քշնամական գործողությունների վերջ դնելու նպատակով ՌՍՖՍՌ կառավարությունը, հիմնվելով Մոսկվայի պայմանագրի վրա, պնդում էր, որ կարճ ժամանակում հաշտության կոնֆերանս հրավիրվի՝ Թուրքիայի և Հայաստանի, Ադրբեջանի ու Վրաստանի միջև հարաբերությունները նորմալացնելու համար։ Մինչդեռ Թուրքիան, օգտվելով պայմանագրի թացակայությունից, և մշտապես խախտելով Մոսկվայի պայմանագրի կետերը, որով փաստորեն նորմալացվել էին Թուրքիայի հարաբերությունները անդրկովկասյան հանրապետությունների հետ, վերջիններիս նկատմամբ քշնամական քաղաքականություն էր վարում և ամեն կերպ ձգձգում հաշտության կոնֆերանսի հրավիրումը։ Վերջապես, 1921 թվականի հոկտեմբերին, երբ հունական զորքերը հարձակման անցան ամբողջ ճակատով և Թուրքական բանակը ստիպված էր նահանջել Սակարիա գետից այս կողմը, քեմալականները ակնհայտ սպառնալիքի առջև գտնվելով, ներից ստիպված էին դիմել Սովետական Ռուսաստանի օգնությանը։ Այժմ քեմալականները իրենք էին խնդրում արագացնել կոնֆերանսի հրավիրումը՝ անդրկովկասյան սովետական հանրապետությունների ու Թուրքիայի միջև պայմանագիր կնքելու համար։ Այսպիսով, Մոսկվայի պայմանագրի ստորագրումից վեց ամիս հետո, 1921 թվականի սեպտեմբերի 26-ին Կարսում բացվեց կոնֆերանս անդրկովկասյան երեք սովետական հանրապետությունների ու Թուրքիայի միջև՝ Սովետական Ռուսաստանի ներկայացուցչի մասնակցությամբ։

Կոնֆերանսի առաջին իսկ նիստում Թուրքական պատվիրակու-

Քյանը նորից առաջ քաշեց անդրկովկասյան հանրապետությունների ու ՌՍՖՍՀ կառավարության կողմից տրված մերժված առաջարկը՝ յուրաքանչյուր հանրապետության հետ առանձին պայմանագիր առևտրական միջոցների մասին։ Հայաստանի, Ադրբեջանի ու Վրաստանի պատվիրակությունը այս անգամ էլ միահամուռ հակահարված տվեց թուրքական ներկայացուցիչներին, որոնք սեպտեմբերի 30-ի նիստում հանդես եկան պրովոկացիոն հայտարարությամբ՝ «ինչպես» փոխհարաբերություն մեջ են գտնվում Հայաստանի, Վրաստանի և Ադրբեջանի սովետական հանրապետությունները։ Այդ կապակցությամբ Գ. Վ. Չիչերինը Թուրքիայի արտաքին գործերի մինիստր Յուսուֆ Քեմալ-բեյին 1921 թվականի հոկտեմբերի 3-ին ուղարկած նոտայում պատասխան տեղեկացնում էր, որ «Ռուսաստանյան հանրապետության հետ դաշնակից Վրաստանի, Հայաստանի ու Ադրբեջանի սովետական հանրապետությունների կառավարությունները ուսաստանյան կառավարության հետ միասին են պահել այն մասին, որ հիշյալ հանրապետությունները իրար հետ քաղաքական ու տնտեսական սերտ դաշինքի մեջ են գտնվում և նրանց միջազգային քաղաքական ու տնտեսական բոլոր հարցերը լուծվում են համաձայն»[1]։ Միևնույն դրանից հետո, 1921 թվականի հոկտեմբերի 13-ին, Կարսում առաջարկից պայմանագիր բարեկամության մասին Ադրբեջանական ՍՍՌ-ի, Հայկական ՍՍՌ-ի ու Վրացական ՍՍՌ-ի միջև՝ մի կողմից և Թուրքիայի՝ մյուս կողմից։ Կարսի պայմանագրի հիմնական հոդվածները, այդ թվում տերիտորիալ հարցերին վերաբերող հոդվածները, համընկնում են Մոսկվայի պայմանագրի համապատասխան հոդվածների հետ։

Այսպիսով, Սովետական Ռուսաստանի կառավարության հետևողականորեն իրագործած բարեկամական քաղաքականության շնորհիվ, կնքվեցին Մոսկվայի ու Կարսի պայմանագրերը[2], որոնք վերջ դրեցին քեմալականների գավթողական ձգտումներին Անդրկովկասում։

Այսպես ուրեմն, Անդրկովկասում 1920—1921 թվականներին ձեռնարկած թուրքական ագրեսիայի հետևանքով, որը երիտթուրքական գիշատիչների ժառանգած արշավանքի շարունակությունն էր, Անդրկովկասից խլվեց շուրջ 25 հազար քառ. կմ. տարածությամբ մի տերիտորիա։ Այդ կերպ ասած, այն, ինչ որ չհաջողվեց իրականացնել երիտթուրքական գավիթներին առաջին համաշխարհային

---

1 «Документы внешней политики СССР», т. IV, № 265.

2 Կարսի պայմանագիրը, բացառած ու հավելվածը, տե՛ս «Документы внешней политики СССР», т. IV, № 264.

պատերազմի տարիներին, մասամբ կիրառվեց հյանդում Թուրքիայի նոր կառավարողների կողմից։

Այդ մասին մատնանշի «Բոսֆորս քերքը թաքնոյատրեն գրուած էր, որ Անդրկովկասի նկատմամբ «Մուսաֆա Քեմալը շահանափում է ենվերի քաղաքականութիւնը [1]։

Անդրեքանում, Հայաստանում ու Վրաստանում սովետական կարգերի հաստատումը հնարավորություն ընձեռեց Սովետական Ռուսաստանի սգնությամբ կանխել թուրքական զավթիչների հետագա ագրեսիոն նվաճումները Անդրկովկասում։

---

1 Տե՛ս «Бюллетень Народного Комиссариата иностранных дел РСФСР», 1921, № 57, стр. 17.

ԱՆՎԱՆԱՑԱՆԿ

Ա

Աբգար-Հասիկ—25-27, 28, 34, 40, 52-53, 57, 58, 62, 63, 66, 67, 72, 73, 87-88, 97, 99, 100, 128, 263, 336, 417
Աբգար-Հասիկ ալ-Աբգարի—301
Աբգար-Հասիկ ալ-Ջոհրաբի—301
Աբգար Վահրամ ալ-Մբյեհի—302
Աբգար-Մհրիճ-փաշա—316
Աբգարյան Մարիթա-ագլի—113
Աբգարյան-Ղեհեգի—314
Ագռավով—111, 121, 122, 141, 179, 180, 184, 334
Ագիգյանով Մելքոնի—383, 407, 443, 414
Ալի-ագլի—309
Ալլահ—10, 11, 199
Ալիևով Ա.—33
Ախուիդով-Հոսոան Մոլլա-զաղի—110
Ահարոնյան Ավ.—398, 455, 456
Ահմեդ—424
Ահմեդ-Ֆեսոան-Ղեհեգի—113
Ահմեդ Քոչբար—301
Ահմեդ Շեհրի—61, 62
Ահմեդ-փաշա—58
Ահմեդ Տեյդի-փաշա—64
Ազա-խան—309
Ազան Ահմեդ-բեկ—71, 103, 107, 308
Ամիր Լևոնի—116
Անտոնով Տրոհա—378
Անդրեա Էդգարդ—121-123, 125, 140, 141
Անդրանիկ—346, 458
Անխիմով—333
Ասաղ Մկրտալաչ—309
Ասայի Շաուրի-բեյ—301
Ասլի-բեյ—118
Ավխոխով—392, 409
Ատար-խոջա—113
Արեկյան—346
Արիմեհ-ատեն—383
Արիճ Բալյոզի—196
Արտալ Մարգի Մաքդուզի—20, 331
Արվիկյան Պ.—328
Ավթոզդով—341

Բ

Բադալ-զաղի Բոմալիլ Հոջեք—87
Բադալյանով Մ.—453
Բադրատունի—414, 418
Բալթա-փաշա—3
Բալյանենք—330
Բանիդինաս Վ. Ռ.—300
Բալյանդին-բեյ—307
Բալյոզիով—106
Բալյոզ Ռուսաֆ Հիքմեթ—5, 30, 331-332, 453, 455
Բալյոզով—303, 325
Բալոզանի—30
Բեկ—122

Ռեֆորմացիա—348
Ռեֆորմատներ Ս.—422, 504
Ռե-մաների Շտեֆան—330, 333
Ռեհիենբուրգ—161
Ռեմոման-Լուչկեց—143, 144, 367
Ռեյսոր Վիկտոր—378
Ռեչիցան—188, 189, 193
Ռեչինցկոյե—338, 398
Ռեչցուլա—3, 5, 343, 426, 431
Ռեցիր Ոսոլի-բել—318, 483, 488, 494
Ռիչիրսիսով—402, 408, 431
Ռնամարի—138, 328
Ռյոսի—377
Ռյուիսան Ներսիսեանց—378
Ռյուսով—12, 143
Ռյուլուի-խան—309
Ռոմպարտ—155
Ռոման—327, 328, 340, 344, 345, 387, 387, 376, 377, 384, 391
Ռոյսոսով Վ.—374, 375
Ռոսենտար ֆան Շեյնեցորի—133, 180, 181
Ռուլզաորոցի Գրիգոր—350
Ռուհին—374
Ռուրգինյան—376

Ս

Սադոկ—194
Սադաչին—88
Սազի Մուհիթտին—78
Սաղիեանի—401, 418
Սասունի—340, 341
Սասպուրականի Համայիլ-բեյ—71, 108
Սեդրակյանց Ն.—326, 333, 342, 349, 350-353
Սեդհանով—362
Սեհրդար—511, 515
Սեպուհյան—397
Սիրուն Հերսիսյան Ազատ—334, 341, 356, 367, 387
Սիրուն Հ.—74
Սիրա—75-78, 115, 155, 158, 159, 162-167, 170
Սյունով—348
Սյունի—191, 192, 199
Սյունիս քար Շեհմանգրի—80
Սոլոդովոցկի—59
Սոլովկի—336
Սուլթ. ֆոն գեր—128, 129, 130, 317
Սոսլիր—12, 162, 169
Սոցիալիզմ—178
Սոցկի Մ.—374, 378
Սոցիալիստ Նեղմիգին, Բեռն—106, 393
Սրբի—160, 161, 162
Սուլեյման—78, 81
Սուլման—388
Սուլթով—418
Սուսաստ Էրզի—376
Սուրբ-Կրյուժի Վ. Ա.—167
Վանցց Ե-ցց—77

Տ

Տաճատ Ներսիս-վարդ—352, 388
Տեղիան—161
Տեմիրչի Մեհմետ-ըֆե—321
Տեհրիզի—386, 442
Տեհհանի Ա.—58
Տեհեռանցվիլ—403, 418, 416, 418
Տերտեան Բոսֆի—133
Տիեզերք—132, 133
Տյուտիկի Մ.—412
Տիլյաբի-Վիլլեն—108

Ր

Ռաբոյան Պրոնեան—380
Ռիլյան Ջոզեֆ—351, 352, 356, 358
Ռիբեմով—461

Ց

Ցոհաց-բեկ Ազատյան—318
Ցոլերի—77
Ցեյլեն—302
Ցեղի Վիլհելմ Դոզան—39
Ցիլա Գյոզալյի—72, 102
Ցինովի Ի.—33, 37, 40, 42-47, 51, 52, 57, 58, 72, 82, 92
Ցոհրապ Գրիգոր—332, 336
Ցուկի Ցա.—332, 407

Ւ

Ւմիի Լոպեի—301
Ւմիր Պրին—301

Ճոպան—333
Ճոպանա Ձ.—6
Ճոպա-փայտա—84
Ճոպար-փայտա—9, 27, 36-38, 111, 132, 145, 148, 151, 152, 154-159, 162-164, 167-169, 173-176, 182, 184, 186, 189, 191-195, 197-200, 210, 220, 222, 226, 227, 242, 290, 300, 303, 314, 315-320, 320, 342, 344, 349, 373, 375, 380, 381, 382, 384, 388, 397, 398, 401, 411, 429, 430, 434-436, 491, 492, 518
Ճոպոտ-բակ (փայտա)—382, 456
Ճոպճան Ճոպի—370
Ճղղրտղտկար—13, 13, 242, 243, 283

Մ

Մաշտոթ-փայտա—9, 82, 96, 98, 140, 142, 161, 162, 164, 166-168, 175, 177, 230-232, 235, 237-240, 242, 328, 329, 370, 372, 382-388, 302, 313, 316-322, 421, 432
Մատիթ-բակ—119, 121, 123
Մատնի-փայտա—53, 54
Մատյան—107, 394
Մեհրիբյան Սոգոմոն—220, 270
Մեր-Խոհեցյան Փառնա—330
Մեքի Ալի—102, 175, 176
Մոլեքի—272
Մորուքյան Ա.—384
Մոսկիրցոցի Ալի Մուրատ-բակ—420
Մոսմանյան Հովհաննես—275
Մոսմանով—362
Մհքի Բյուհալըզադե—221, 294

Ն

Նամիկյան—348
Նյուշ Կամրան—27
Նորպանիա Նոյ—241, 242, 250, 275, 279, 444, 474, 450, 207

Ո

Ոսկ-էլ Ծնաորիա, Էվիր—252
Ոսկ-էլ Մանուշ, Էվիր—208
Ոսկ-Մատուր—18, 50-52
Ոսկրաշիմոյ Ներսես-Պաշին Հիմնադիր—205
Ոսկրաշիմ-բակ—122
Ոսկրաշիմ Էվրիմ—114
Ոսկրաշիմ Հիմնադիր Գալի-գաղթ—114, 115
Ոսկրաշիմ Բալի-բակ—422
Ոսկրաշիմ-փայտա—52
Ոսկաստան—224
Ոսկանյան Վ.—458
Ոսկի-բակ—420
Ոսկի-փայտա—96, 102, 103
Ոսկի-փայտա Ալի—105, 248
Ոսկոլորիկ—101, 102
Ոսմանյան Հարցի—114, 212
Ոսմանյան Ալի-բակ—114
Ոսմանյան Մամ-ազգի Հասան-գաղթ—110
Ոսմնի-բակ—420
Ոստանիկ—191, 192, 194, 196

Հ

Համազասպ—41, 51, 52
Հանրիկ—225
Հարյուն—258
Հարությունյան—244, 248
Հարսան Բ. Վ.—426, 427
Հայկ Վ. Ի.—49, 52, 55, 62, 91, 144, 185, 217, 222, 227, 228, 253, 400, 402, 404, 474, 484, 485, 486
Հայկազունի Զարյա—254
Հան—272, 442
Հարություն Ի.—128, 140, 220, 225, 227, 242, 245, 252, 265, 266, 269, 270, 282
Հյուսիս—261
Հրիշնիկյան Գագիկ—256
Հրդեհ-Հարցա—9, 122, 182
Հմայան Ֆան Մանուկյա—7, 12, 14, 122-124, 126, 140, 142-147, 164, 167-169, 172, 190, 205, 227, 270, 317, 344, 382, 474
Հմայրա—165
Հնդան—26, 27, 124, 142, 155-157
Հրաման—140
Հրաստ Վարդան—12, 247
Հրոյց Զարյա—9, 21
Հյուսիս—151
Հոգան—17
Հոսրովիա—205

Ղուկասյան—18, 378-382, 384, 385, 411, 467
Ղուկոսյան Գոհար—370, 380, 426, 467
Ղևոնդյան Ա. Վ.—386, 467

Ճ

Ճարխչյան—174
Ճարպչյան—328
Ճարպչյան—184, 188, 187, 189, 370, 371, 374, 378, 422
Ճարպչյան-Ղեմիրճյան—114
Ճարպչյան-Փոսչյան—418
Ճուճան-Ճաղկյան—389, 418, 422
Ճուռա-Մանվելյան—355
Ճուռեկյան Ա.—322, 324, 326, 328, 329, 330, 413, 422, 426
Ճոխիվճիրանի, Գոհար—58

Մ

Մկրտչյան—382
Մխիթարյան Մարկոսյան—118

Ն

Նազիր, յհյին—58
Նազարյան—389
Նալչաճի—198
Նանիկյան Ն.—473
Նալչիկ Ծատուր—8, 10, 181
Նանոյան Գրա—348
Նալչ Ալիքսանդր Ղևոնդ—122
Նալչան Մարգսյան—386, 387, 452
Նավոյանի Մ.—373
Նալչա-Մարգսա Ա.—372
Նալչանիկյան-Փոսչա Գյուլդա—8, 181, 148, 180, 181, 182, 178, 177, 210, 347, 348, 364, 365, 398, 450, 456, 457, 452, 480-482, 484, 482, 497, 498, 500, 511-515
Նալչա-Գևոնյան—313
Նալչա Ղևոնդ Ջեյա—494
Նալչանյան Լ. Մ.—352, 358, 422, 482
Նիկոհոսյան—332, 348, 410
Նիկոգոսի—251
Նիկոլ Ա. Մ.—421, 426
Նանոյան—144, 145
Նանիկյան—320
Նանոսանոյան—489
Նալչանիկ Գրիգորի—334, 337, 338, 388, 390, 401, 402, 412, 414, 488
Նալչան—182, 188, 210
Նյուսանոյ—328
Նյոհա Ջան Նյունհյանի—472, 473
Նյիմանի Ա.—373
Նյուղոյ Գ.—40
Նանի Վ.—412
Նալչան Ա.Վահ Գևոգի—88, 86, 131, 132

Հ

Հայկի Էդիգ—183, 330
Հանդալգասար—402
Հալչանգասար—138, 140
Հանի-գի—37
Հասան Իգդալչի—110
Հասան Իգի-փոսչա—188, 190
Հասան Ջելալ—328
Հալչան—348
Հանիա Հալչի-գի—187
Հիլմի-գի—121
Հիլմի-փոսչա—121
Հիհգհիգալչա—382
Հիգմոյ, Ղևիգ—114
Հիգմիգի Նալչի—328
Հյուսնիկ—309
Հյուսնիկ-գի—308
Հյուսնիկ-Ղեհիգ—307
Հյուսնիկ Գալչիկ—422
Հյուսնիկ Գալչիգ-գի—ան'ս Գալչի
Հյուսնիկ Գալչ-գի—354-356, 358, 381
Հայկալչի—388
Հալչալչ—121

Ց

Ցանիկ—382

Ղ

Ղալչիկյալչի Ի.—328
Ղալչալչի—386, 418

Մ

Մալխաս—153
Մանկ-Դանիել—413
Մարմնկ Ա թ Մայրագի թաղի—119
Մարմնկ Հին Նոռաշ-գաղթ—358, 359
Մարմնկ Լոռոց—68
Մարմնկ Մարիմ-թաղ—118
Մարմնկ Նոսիրե—28
Մարմուր-Կիսկեզի—114, 424
Մարմուր-Կիսկեզի Կիրիլլի-գաղթ—311
Մարմուր-Մուհասար-փայտա—162
Մարմուր Շնգնի-փայտա—81, 84, 87, 128-132
Մարգա-ով—398
Մայրի Մայրա—304
Մահկիզարան—12, 74, 78, 152, 288, 340, 354, 378, 391, 395, 397
Մաս Ն.—374, 375
Մայիսա—10, 162, 363
Մայրա, Նայ—6, 322
Մայ-Նայ—26
Մկիմանի Ի.—518
Մկիմանի Մ.—506
Մկոտա Գյուղա թ Մկյուղ-ագա—118
Մկրիկյան Ռաֆաելա—343
Մկրտիչյան—378
Մհմմկ Կիսկ—182, 197
Մհմմկ Ինկիկ—448
Մհմմկ Հասան-թաղ—396
Մկիկ—378
Մկիկով Վ.—61
Մկրտաթ Ստեփի—183
Մկիկա Զրիգ—128
Մկիկ Ա. Զ.—7, 128
Մխ-յուխով—410
Մինոյան Ա. Ի.—395, 394, 404, 405, 407, 412, 423, 441
Մխրա ագա Բաղրի—118
Մխրա Հասանի—209
Մխրա Հասանի Մանթի-գաղթ—110
Մյասնիկյան Ա.—499
Մյուրատ—12, 132, 208, 378, 382, 383
Մյուռգիր, Քոհ—337
Մշ-ահարի—188, 184, 186
Մոզի-Հին Ա. Ա.—129
Մոլոկի—167
Մոյա-գաղթ—118

Մորգիկեան—368, 373
Մոսկի—347
Մոսիս Գևոնա—353
Մուրադբեգ Իշի-Մուրադ—18, 61
Մուհասար-փայ—37
Մուհամեդի—490
Մուհամեդ-ալ-Հաճի—381
Մունիր-փայա—131
Մուսա-խան—209
Մուսաեանի Վահան—361
Մուրադ—10, 11, 140, 184, 199
Մկիզան-գաղթ Մինաի—53, 168, 171, 158, 208, 288, 232, 333, 335, 378, 381, 381

Ն

Նագաղ—79, 127, 168
Նալբանի Ամիկ Հին—8, 157, 188, 170, 381, 383, 386
Նալչի, Հյուսնի Ջաֆիր—388, 390, 313
Նահյա Մուհամեդի Իշի-Համիդ—43, 48
Նահյա Մալիք—89
Նանոյ Բահրամ—485
Նասուհ Գզլսուրա-ագա—71, 103, 104, 107
Նասուհ Զիյա-փայ—338
Նասուհ Իզնիկի—318, 330
Նասուհ Իզնիր-փայա—431
Նասուհ Մեմայ-թաղ—488, 490, 511

Ն

Նազարբեկով (Նազարբեկյան)—368, 373, 448, 452, 453, 456-458
Նազիմ—332, 333
Նազիմ-փայա—96, 97
Նազիմ-փայա—418, 488
Նազիմ-փայա—33
Նազան—380
Նահիմ-թաղ—321, 326, 381
Նազի-թաղ—178, 179
Նազիր Գզուրի-թաղ—47, 48
Նազիմանով Նազիման—337
Նասուխան Զրիգորի—13, 488
Նիկոլայան Մ. Գ.—359

Ներքուստ—132
Ներքուստ II—142, 188
Ներչուգի-ցին—111
Նոյեմբեր—138
Նոյնիսկ Ա.-ի—19
Նոյնպիսին—420
Նոյտի-ցին—37
Նոյտի-ցին—422
Նոյտի Գնդակը—281, 282
Նոյտիչյանների Ընկերը—499
Նոյտի-փողոց—282, 285, 287, 411, 416, 419, 426, 462, 463

Շ

Շահրամյան—140
Շահինյան Մարգիսատ—218
Շամլեան Գիմպիտի-ցին—201
Շահուրյան Սամ. Գ.—227, 231, 234-236, 238, 241, 260, 261, 272, 290, 292, 293, 400, 402-406, 408-410, 413, 414, 443, 444
Շամլի—107, 218
Շապր Գրանիտ—206
Շինիքի-ցին Գրիգորյաններ—199
Շինիքի Հասանի—202
Շիքիրդ-ցին ոչ Մուսայեց—201
Շիրինով—84
Շիրվանզադեի Ա.—272
Շմիտ—37
Շոպենհաուեր—122
Շու Ինքնիրը—121, 140, 206
Շլյուսերներ—270
Շոպրի—232
Շոպրի-Ղեմենի—211
Շնգնիի-փողոց—248, 406

Չ

Չոպրիով—103
Չոպրի—28, 29
Չորսուկ Ստյոս Մարմարաց—171
Չհանոզուսյով—202
Չկրկի —216
Չիչիրեան Գ. Վ.—422, 425, 426, 465, 466, 230, 502, 212-213, 217
Չխենկեան Ն.—442

Ֆ

Ֆայազիրեանի Ի.—142, 168, 182
Ֆարիզովիչ Մ.—7, 127
Ֆենդրիկ—276
Ֆիլիպով Ն.—27
Ֆիտրով—404, 410, 412
Ֆիլո Ժորժ—204
Ֆոլ Ինգոնեկ—276
Ֆոկրոսովսկի Մ. Ն.—164
Ֆորտ—240
Ֆոմյանենգովսկի—12, 121, 127, 200, 204, 222, 214
Ֆորքի—212
Ֆրանսուզի—182, 224, 225, 240, 241
Ֆրոսկ—128
Ֆուսգիրոսը—447
Ֆուսնենգոսկի—2
Ֆուրգենսուն—212

Ք

Քամալոց—420
Քամալոց-ցին—122, 187, 188, 175, 222, 212, 215, 216
Քամալոց Քամի-ցին—422
Քամիրդ-ցին—427
Քամփորչի Ա.-յոց—222, 407, 412, 414
Քիրնոյ Ա.-ի Հուսոց—2, 482, 483, 482-487, 490, 428, 494, 512-514
Քի-ա-ի—221
Քի-ոյ Նուրի—69-71
Քի-ոյ-փողոց—28
Քի-յոյ-ցին—228
Քիմ-ոյ-փողոց—2, 23, 28, 120, 121, 122, 125, 182, 188, 189, 175, 182, 221, 227, 243, 260, 282-291, 220-202, 206, 212, 220, 442
Քիլոգրիի-Ա.-ի Բնգրնան—71, 72, 84
Քիմի-նգոյ Ա. Ն.—275
Քնաց—124
Քոչիի—126, 212, 210
Քոչիի—208
Քոչիի-փողոց—228, 279, 281-283
Քոչիի Բնգրնի—421

Ե

Եղցաոյսոյսով—166
Եռանիստների Տ.—337, 376
Եռաստիճան Հարցի—296, 297, 401, 430, 432
Եռաքաղաք ժայռ (Կի)—276
Եվնգելի Հովհան—276
Եհովա—490
Եկեղեցի Ղուկասի (Ալեքսից Գ)—58
Եկեքյց Անդրեաս—301
Եկեքին-ից—141
Եկեհաստով—288
Երեքտ-Քեհիայի—114, 116
Երեսունից—246
Երեքհար—408
Երուսաղեմ—8, 353, 354, 400, 411, 428, 467
Երկրների Հիմն-խոս—277
Երկրների Հոսի—277
Երկնի-Ծնկների—258
Եռանանով-ների—212
Երկրային Պատուհ—186-140
Երուսաղեմյան Համալսար-ից—341

Ը

Ընտրի-ից—115
Ընդհանրի—410, 414
Ընդհանով—157, 161, 165, 170, 184, 202-204
Ընդից Հաճի-փաշայա—148, 149, 157, 170, 172, 288
Ընդհանրների Ուղղան-Հայի—106
Ընհանի—230, 285
Ընտի-Քեհիայի—116
Ընդից—84, 85
Ընդից Համբրի—83
Ընդրք-Քեհ—331
Ընդհիդյուդդհների Ազգան-ից—341, 391
Ընդրաստաղան Ա. Ն.—16
Ընդից Բաղից—19
Ընհիմ Փաղաց—118, 126
Ընդհի-ից—483
Ընհաստանի—226
Ընդհից Նից—9, 121, 148
Ընհիդհղան (Ընհ-հիով)—348, 446, 448, 449, 451, 453

Ընդից—276
Ընհնան—287
Ընդա, Ղան—272, 280, 281
Ընդրյուդի—26
Ընդից—226
Ընտ-ներդդի—52
Ընդհիդյանան—128
Ընհիդհդհի—142
Ընտաղան-փաղա—61
Ընդրի Ռուսաստի—61, 223—224
Ընտդիդ—227
Ընտհիդան-Քեհիայի—171
Ընդհիդան-փաղա—62
Ընհնան-ներ—128
Ընդան—165, 168, 169
Ընդիդե—227

Վ

Վանիդհիհաղի—86, 128, 131, 140, 143, 148, 162, 184, 182, 207, 288
Վաղտաստան—228
Վիդի—128
Վիգիրով Ի.—223
Վհհ-Քեր-փաղա—62, 230, 244, 247-251, 262, 264, 265, 282, 421, 450, 451, 454
Վհղտաղ Ռհներդաի—209
Վհան-ղովան Ա.—272
Վհան-ղովան Ցա.—274, 278
Վիգիրով—425
Վիրհիղ II—142, 144, 146, 224, 265, 268
Վիրհիղ Վհիհան, Քան—122
Վհղտան—206
Վհիդհների—230
Վղտներ—58, 60
Վղտան-Դաղիով—111, 202
Վրտանի—208
Վրտաղան Սիման—442, 452, 455, 507

Տ

Տաղի Ն. Վ.—87, 154, 157, 272
Տեղան Վաճան—288, 450
Տիգ-Բահան—412
Տատաղանց Վ.—55

Ա

Աբեղյան Մ.—377
Աբուսլթանով—388
Աբովյան Խաչատուր—8, 20-21, 74, 281, 282, 284, 289

Ա

Ասանյան—280
Ալբոյաջյան Գաբրիել—11

Բ

Բադալյան Ծ.—442, 452
Բեյլերյանցյան Գաբրիել—471
Բեռնոյ-փաշա Ժոզեֆ (Ջեբրայիլ)—71, 480, 482-486, 488-491, 492-495, 503, 518
Բեռնոյ Յակոբ-փաշա—514
Բերբերյան Հակոբ—452
Բերիա-բեյ—258
Բիլիչեան Մ.—24
Բյուզանդ-բեյ—501
Բյուրեղ-փաշա—38
Բյուրեղյան Յուսուֆ—20, 21, 108 (գ-բ)
Բալբոյ Յեռնոյ—486

Գ

Գալֆայեան—252, 341, 344, 347, 349, 351
Գլեքճեան—84
Գ'ոհաննես—277
Գումպուրյան Հասան—283
Գևոր Հասան—201
Գալենքաղյան—204
Գալոյ—28, 30
Գալյան Նյուֆանդ—238
Գրիգորիեան Գ. Ն.—431, 438, 468, 474, 499, 505, 511, 512, 518

Դ

Դանիել-էֆ-Գոսենի—238
Դաշնակցություն—208
Դարբինյան—128
Դեղաման—180
Դեհքի Հասան Հասան—223
Դեպրեյ-փաշա—29
Դեպրեյ-փաշա—ան'ս Վեհքի-փաշա
Դերձակ—284
Դերձակյան Վահրամ—282, 412, 414
Դյուսիլիեան, Ֆել—123
Դյուրեյ Վերջեյ—288
Դյուրեյ-Դերձակյան—147
Դյուհեյի Մխիթարյ Վասիլեան—310
Դուհոյեան Ն.—412

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

Ա

Աբգարի Հովիկ—378
Աբգարյան—368
Աբգարյանի շրջան—378
Աբյուռ—44
Աբյուզիա—6, 466
Աբու-Խուհաթայի շրջան—87
Աթոյան—305
Ադամ—72, 74, 181, 332, 359, 396
Ադամայի վիլայեթ—74
Ադամպազար—249
Ադան—44, 48
Ադրբեջան—5, 6, 9, 57, 114, 115, 126, 177, 187, 220, 346, 359, 375, 378, 393, 399, 394–399, 401, 406, 408, 410, 417, 421–430, 435, 454, 461, 462–465, 479, 480, 484, 492–494, 497, 506, 508–510
Ադրիանոպոլիս—180, 340, 378, 494
Ադրիանոպոլսի վիլայեթ—28
Ադով—4
Ազնիվ—51, 58, 181, 218
Ազոլիկյան—318, 317
Ազոլիկյանի Հովիկ—313
Ազոյան—313
Ազրանիա—28
Ազրբեջան—24
Ազգագրական-թանգարան—328, 338, 338, 339, 336, 372, 373, 378, 387, 404, 423, 434, 437, 438, 442–445, 447–449, 451, 456, 458, 487, 500, 505, 506, 514
Ազգագրության գավառ—374, 377, 435, 438, 511, 512, 515
Ազգագրության շրջան—445, 499, 498
Ազգագրություն-Օրհան-Քեմալ հրատարակչություն—373
Ազգագրություն-Քեմալ հրատարակչություն—454
Ազգագրություն—73, 303, 483
Ազգեր—113, 171, 304, 310
Ազգություն—384, 403, 407
Ախալքալաք—5, 376, 384, 348, 510, 511, 513
Ախալքալաքի—5, 513, 433, 448, 510, 511, 513
Ախալքալաքի գավառ—376, 434, 435
Ախալցխայի նահանգ—374
Ախլու-Վանա, ֆոլյարան—413
Ախ-Բաբա—208
Ախմաղալա—438
Ախտալայի շրջան—300
Ախցամ—434
Ախցխ—108
Ախտամար—341, 378, 397
ԱՇԽ—5, 10, 151, 354, 358, 368, 372, 306, 338, 337, 343, 350, 481
Աշոցի—305, 333
Աշոցի շրջան—331
Աշոցի վիլայեթ—319
Աշնակ—340, 385, 394

Աշխատանք—225
Անասուն—32, 79, 82, 105, 213, 218, 219, 241, 262, 268, 302, 313, 317, 321, 323, 324, 480, 491, 494
Անտառային շրջան—472
Անկում—8, 10, 13, 17—20, 26, 43, 47, 48, 62, 78, 80, 86, 104, 130, 142, 146, 151, 153, 157, 180-184, 170-173, 182, 253, 302, 310, 371, 375, 303—306, 326, 337, 348, 381, 410, 413, 414, 481, 482, 488, 511
Անկրկնելիություն—3-8, 12-14, 26, 33, 78, 102-113, 112-123, 125, 130, 141, 142, 153, 172, 173, 177-180, 184, 187, 189, 201, 203, 206, 209, 212, 214, 219, 221, 223, 231, 233, 252, 254, 255-230, 233, 235, 236, 239, 242, 243, 245, 249, 251, 253, 254-259, 262-263, 266, 267, 270, 271, 273-276, 278, 279, 281-285, 288-290, 292-295, 296, 295, 419, 421, 426, 441-443, 455, 467, 468, 473, 478-481, 494, 482, 487-489, 491, 493-497, 500-503, 506, 508-510, 512-518
Անձ—43
Անկատար (Անկատար)—199, 221, 223, 240, 250, 482, 488-488, 492-494, 501-506, 508, 510, 512-516
Անհետք—73, 288
Աղավնի—116, 158, 210, 211, 488, 497
Աղավնի-ձագ, գին—188
Ամի, պատ—251
Ամիսների Բառարան—141
Ամիր—264
Ամիրի ժողով—44
Ամսաթիվ—204, 228, 295, 412, 413
Ամփոփում—181, 178, 210, 282, 410
Ամսաթիվ-Ժամանակ—48, 50, 72, 127, 148-150, 153, 168, 208, 208, 210, 221
Ապահովման Բնակավայր—18, 42, 80, 224, 285
Ապրիլ—13, 42, 48, 48, 51, 222
Ապրանք—472
Ապրատ ցեխ—199, 122

Ապրատների գործ—448
Արգասիք—194, 198, 198, 212, 220, 232, 484, 487, 210
Արգասիքի ժողով—222, 228, 227, 228, 221, 288, 268, 432, 211
Արգասիքի հարկանք—460
Արգասիքի շրջան—287, 421
Արգահատ—188, 196, 214
Արգիլիչ—187
Արգել—261
Արդյունք—188, 128, 207, 214, 218
Արդյունքի ժողով—228, 211
Արդյունքի շրջան—287
Արդյունքի տվյալ—214
Արհեստագործ—428
Արկղ—482
Արկղի գործոն—428
Արքիկ—424, 442
Արխատիպություն—129
Արխիվ—424
Արշիկ—218, 282
Արփուտ—272
Արհեստի Անհատական—72, 218, 221, 224, 228, 248, 250, 270, 284, 221, 222, 227
Արհեստի Անհրաժեշտություն—229, 284
Արհեստի Բառարան—486, 494
Արհեստի Ընկեր—204
Արհեստի Անհատական—225
Արհեստի Անհրաժեշտություն—488
Արհեստի Արտադրություն—264
Արհեստի Բառարան—156, 182
Արհեստի Հայտնաբերում—7, 18, 24, 25, 28—30, 33, 35, 76-81, 128, 140-142, 152, 158, 160, 168, 196, 215, 216, 218, 221-228, 231, 238 238-240, 248, 250-252, 222, 262, 261, 268, 277, 284, 288, 295-297, 301, 321, 348, 352, 527, 421, 426, 456
Արհեստի Ընկեր—224
Արքունական չրջան—278
Արտ—421
Արքա—86
Աֆղանստան—102, 112, 172, 176, 271

Բ

Բանական—108-110, 115, 118, 123, 181, 198, 198, 213, 214, 229, 269, 301, 305, 270-274, 276-280, 283, 293, 296, 299, 401, 404, 428, 432, 442, 420-423, 425-428, 427, 488, 493, 494, 496, 497, 210-213
Բանական-Բիբ-Դյանիկա հրկամիսյի—284
Բանիսի Հայոց (հարևանց, ցրցան)—118, 196, 291, 297, 210, 211, 213, 215, 220, 246, 253, 258, 257-260, 262, 267-269, 271, 460, 488, 511
Բայազետի—211, 407
Բաբերդի—494
Բայխանիկ—12, 43, 52, 78, 117, 156, 161
Բալխանյան քհրամիցի—158
Բարգման—19, 40, 41, 52, 57, 59, 80, 161, 200, 222, 226, 241, 304
Բարգմանի հրկամիսյի—19, 30, 241, 265, 287
Բարգման վիճակի—42
Բարձր (Բիբ-Խա)—38, 78, 80, 84, 85, 141, 216, 220, 248, 247, 248, 251, 260, 272, 292
Բարձի վիճակի—34, 244
Բայազիկա—213
Բայազիկի հովիտ—215
Բայբուրդի—220, 248
Բազ-Ներգուան—273, 287, 441, 445, 448, 421, 423, 424, 458
Բազդատ—434
Բազիկա—218
Բասեն—19, 48
Բասենի ձորագետ—287
Բասենի վիճակի—40, 43
Բասենցիկների ցրցան—277
Բարձրավ ցրցան—187, 489
Բագրև—100-111, 118, 208, 220, 227-229, 204, 273, 272, 277, 278, 290, 283-288, 287-288, 401-411, 413-422, 425, 430, 442, 447, 454, 455, 463, 466-468, 492, 496, 205, 211
Բագրի խանի-Քյուրդ—5
Բագրի ժայռ—296
Բագրի հարևանց—288

Բիլոյա-Դյուղ—452, 471
Բիգիա—160
Բիգրամ—21, 23, 100
Բնակիչ—12, 104, 114, 120, 123, 142-143, 145, 172, 200, 208, 220, 217, 219, 283, 287, 459
Բնակ—226, 274, 300, 307
Բիլիսի—18, 60, 68, 83, 201
Բյուրակ—459
Բյուրի-Քյուրի—410, 417
Բյուկյան—19
Բնակարան—415
Բյուրա—222
Բազի գյուղ—200
Բանիկ—4, 60, 122, 142, 144, 122, 218, 219
Բարյուրա—462
Բարյուրի գավառ—456, 471
Բրնամ-Խաղաղի—230, 244, 221, 223, 224, 226, 227, 261, 262, 264, 265, 267, 269, 271, 277-282, 406, 414, 415, 420, 421, 432, 457, 468, 208, 219
Բրուսա (Բարսա)—240, 221, 494
Բարձրաբերդ—49, 80, 95, 122, 126, 128, 129, 161, 166, 219, 262, 412, 476
Բարխարա—204
Բարխարեան—217

Գ

Գա-խզոյի, քհրամիցի—171, 182, 214, 219, 220, 282, 288
Գա խզիա—167
Գազան-ա, գյուղ—425
Գայլգա-ա, գյուղ—261
Գեղեցկան (Կասանեան)—22
Գեղերդ—457
Գեղամանիա—19, 17, 18, 20, 42, 66, 72, 82, 104, 120, 121, 122, 125, 129, 130-141, 143, 145-157, 160, 161, 162-166, 168, 171, 172, 175, 176, 178, 181, 187, 200, 206, 207, 208, 210, 226, 220, 242, 265-269, 278, 295, 308, 309, 314-317, 319, 325, 342, 351, 352, 370, 378, 379,

ՀԱՅ, 284-287, 288, 291, 296, 406, 410, 411, 416, 422, 432, 440, 448, 462, 472, 491
Հյուսիսային (Նյութագիտություն, Կիրառական)—8, 109, 110, 288, 338, 340, 342, 364, 373, 388, 395, 397-399, 404, 412, 434, 435, 437-439, 447, 452, 453
Հյուսիսյան գոլորշագնաց—461, 463
Հյուգո (Ֆիզիկոս)—106, 400-402, 434
Հրամայական—89
Հոգի—302
Հոգիի գոլորշում—471, 473
Հոգիի չորացում—436
Հոգանի—338
Հուզառատության չորացում—466
Հուգո—6, 8
Հուգոզյոզ—381

Ղ

Ղազարոզյոզ—316
Ղազյուր—341
Ղազոգնի—118
Ղազոտաման—107, 176, 180, 481, 488, 506
Ղազոտանի մարզ—108
Ղամանաքար—18, 39, 58, 301, 303
Ղարադաղ—428
Ղարդման—6, 10, 30, 142, 144, 152, 155, 162, 210, 226
Ղևոնդյանի չորացում—321
Ղևոնդյան—108, 284, 421
Ղևոնդյանի խանութ-բյուրեղ—8
Ղևոնդի—261, 263
Ղոդոմյան, գյուղ—415
Ղևոսյանգիր—37, 78, 80, 84, 88, 141, 225, 234, 235, 246, 247, 249, 258, 262, 264, 265
Ղևոսյանգիրի վիլայեթի—84, 86, 307
Ղնդիման—278, 287, 442, 447-449, 452
Ղնդման—303
Ղոսգամանդ—448
Ղևնգր—6
Ղոգնիգանդ—117
Ղոլլոզի չորացում—481
Ղան—108, 328

Ղոզի-Ցոզ—263
Ղոզնի—262, 288
Ղոզնիի գոլորշում—472, 473

Ց

Ցգնգոզոս—46, 48, 102, 107, 113, 152, 168, 169, 171, 173, 177, 178, 204, 258, 291, 297
Ցնդոսկրնեզոզ—328
Ցմին—40, 41, 42-45, 88, 181
Ցևի-Փյոզ—126
Ցևիգոս—6
Ցիզոզի, կոլոզոսան—438
Ցոզնիգա (Ցոզնիզան)—140, 150, 220, 221, 224, 241, 244, 245, 261, 268, 280, 281, 314-318, 321, 323
Ցոևոփ Փշտիոզ, չեռ (Ֆոսսանան)—53
Ցոսոսոզնի—47, 328
Ցիգոսոս—242, 245, 321
Ցոևան—108, 114, 187, 208, 209, 211, 272, 283, 288, 290, 297, 442-445, 452-454, 456, 458, 507, 512
Ցոևանի գոլորշում—274, 277
Ցոևանի խանութ-բյուրեղ—8
Ցոևանի հանքավայր—271, 277, 493
Ցոևանի չորացում—504

Ջ

Ջոզ, գետ—58
Ջանգիզյոզ—430
Ջոզոսգիսոս—462, 463
Ջնջման—34, 73, 210, 267, 282, 348
Ջնջոզ, գյուղ—261
Ջնգոզոյի չորացում—276
Ջնջոզոյի (Իզմիր)—60, 180, 238, 250, 297, 325, 511, 520
Ջոնգոսոզոզ—211
Ջոզգիզի—473
Ջոզգիզիզի չորացում—473

Չ

Չգնդյան ձոր—80
Չգնդյան կիզգնիզ—156
Չչ-Ֆոսոզի չորացում—80
Չչ-Ֆոսոզի—40

Ընդհ.—187, 327, 413, 414, 419
Ընտ.-Միգիա—181
Ընտրող—161
Էդմոնդին—378, 428, 507
Էդմոնդի գործը—374, 377
Էդմոնդի կոչտրան—437
Էդմոնդի շրջան—433
Էրնգ.—494
Էրզինկ. պլուտ—471
Էրմինկլդենգ—418

Թ

Թանգ—44
Թանգի առևտուր—43, 43
Թաղի խտանիքան—5
Թաղլիգ—140, 176, 302, 366, 433
Թեյրանի գործը—473
ԹԼՊան—187
Թեմիր-Խան-Շուրա—333, 431
Թեոդոսիա—1[illegible]9
Թերգ—336, 341, 431, 433
Թիանիների գործը—473
Թիֆլիս—106, 108, 110, 114, 118, 118, 121-123, 140, 187, 188, 209, 212, 215, 271, 326, 338, 339, 345, 348, 350, 361-363, 363, 373, 374, 378-380, 422, 434, 445, 447, 452, 453, 487-489, 472, 472, 490, 501, 502, 507, 518
Թիֆլիսի համալսարան—362, 363, 371
Թիֆլիսի շրջան—459
Թոմսոնագ—434
Թոքվիլ—247, 269
Թոքվիլ ԱԼԵ—217
Թոռլի շրջան—461, 459
Թրանիա—333
Թռչիա—171, 204, 210
Թուրան—165, 173-177
Թուրգենևան—330, 334

Ժ

Ժի-ովո կղզի—413
Ժնև—47

Ի

Իգդիր—333, 346, 397
Իդմիր—46

Իզմիր-Բանդզոա երկաթգիծ—333
Իզմիրի շրջան—331
Իլյիա—306
Ինիսոպի—454
Իմանկյա-ս.—436
Իմպերիա—4
Իմպրինի—313, 314
ԻՆանիա—431
Իոգարնան—203, 303
Իոգանիա—306
Իքանեզիա—434
Իտա-իա—18, 20, 72, 83, 89, 340, 355
Իրան (Պարսկաստան)—3, 103, 166, 169, 176, 180, 184, 187, 201-203, 229, 279, 342, 373, 373, 396, 430
Իրանական Ազգային—187, 200, 203, 208, 279, 283, 294, 371
Իրաք—40, 202, 205, 206, 344

Լ

Լոգիստան—486
Լոռվա հայտնաբանություն—45
Լիմնա կղզի—138, 160
Լինգոլան—304, 331, 333
Լինգոլանի գործը—335
Լիյեուի գործը—472
Լիյեուի շրջան—472
Լիսիանյի Մատան—22, 23
Լիտանան—18, 19, 22, 47, 88, 300-303, 304, 305
Լոնդոն—101, 271, 334
Լոռվա շրջան—372, 488
Լոռի-Գարդման—5
Լոռի-Գարդմանի գործը—434, 435, 449 452

Խ

Խաղիմի, պլուտ—438
Խաչեն—40
Խաչմազ—341
Խաչտիրդ—78, 80, 141, 340, 342, 346, 351
Խաչտիրդի վիճակի—34
Խաչյանի մարդ—304
Խիվա—304

Ախուռ—348
Ասպետական համարձակություն—43
Ասպոյի-լոյս—342
Աքսոյց, աքսոր—381
Աստրգոմյան—392

Ա

Ագռավ—304
Ագռաջի, գյուղ—486
Արվիճի—48, 90, 301
Արշրգվան—187
Արշրգվանի ժայռը—381, 311
Արշրգվանի համարձակ—358
Արշրգվանի չորսան—432
Առասպել հոգ—324, 335, 387, 488, 494, 413
Առաստաձևության վիճակին—34, 38
Ապրանքատրգան—197
Ապրա-Մկրտչյան չորսան—321
Արարի (էրգրում)—27, 33, 35, 37, 78, 80, 105, 113, 116, 117, 118, 121, 123, 126, 140, 141, 178, 182, 187, 189, 197, 216, 218, 223, 224, 225, 234, 240, 244, 245, 247, 257, 272, 278, 284, 287, 310, 315, 324, 333, 347, 348, 358, 388, 488, 493, 498, 499
Արարիի բերդը—34, 190, 217
Արարիի վիճակին—34, 244, 246, 247
Արամատյան, գյուղ—400, 401
Արամիր հոգ—303
Արտա—114, 116, 119, 121, 123, 141, 188, 190, 194, 196, 198, 201, 214, 216, 217, 283, 285, 288, 288, 301, 304-305, 370, 373, 388, 422, 438, 442, 451, 484, 487, 488, 505, 516, 517
Արտի բերդը—373
Արտի ժայռը—118, 194, 208, 210, 216, 252, 257, 280, 281, 288, 288, 371, 433, 450
Արտի համարձակ—207, 255
Արտի չորսան—287, 433, 436, 505
Արտա-Ծաղիկավոր հրեղեղիկ—182
Աճեմյանների Անտառը—211
Աճեմյանների Աղբյուր—321
Աղավնիկ—242, 260, 261
Ակրամի, գյուղ—213
Ակոց—4
Ալրագործության—225
Ալեզի տղա, գյուղ—472
Ալիքներ—24, 72, 74, 221, 226, 240, 241, 242, 243, 250, 251, 252, 288, 296, 304, 305
Ալիտեմիկներ—88, 92, 117
Անգի—422
Անիյա—225, 250, 302
Անասունի չորսան—470
Անվանում—2, 4, 6, 28, 88, 108, 110, 112, 113, 116-118, 120, 121-126, 142, 156, 160, 168, 168, 175, 176-178, 184, 185, 187, 190, 191, 200, 204, 206-208, 210-218, 220, 228, 231, 274, 288, 287, 288, 292, 296, 299, 340, 346, 351, 353, 356, 371, 376, 377, 380-387, 393, 397, 422, 427, 428, 435, 438, 441-442, 454, 458, 462, 475, 478, 479, 483, 492, 495, 498, 501, 506, 508, 514
Անվանումների փոփոխությունը—155, 176, 184, 207, 211
Ապառնեցիների—413
Ապիան, ֆրգի—117
Արյուն—226, 241
Արյուն, գետ—4
Առաջ—203
Առիճումյան—44-45
Առվիկյան—19, 40, 41, 48
Առան-Ել-Ամրյան—302, 323
Ախտիգամեան, գյուղ—315

Բ

Բանիկ—18, 72, 180, 221, 244, 258, 259, 263, 267, 289
Բանիկի վիճակին—74, 307
Բարգման—229
Բամամյան—223, 249
Բամամյաններ—427, 429
Բարտուման (Ալբիկյան)—2-5, 8, 28, 57, 78, 125, 140, 274, 288, 292, 297, 372, 373, 374, 375, 377, 382, 391, 397, 426, 443, 448, 451,

423–426, 428, 461, 465, 473, 484, 493, 522–524, 526–528, 290–304, 306, 307–309
Հայոց պատմություն—361
Հայկական Սովետական—355, 388, 399, 497
Հարստությունների Վերաբաշխում—355
Հարստության Պատասխանատվություն—421
Հարստության Բռնագրավում—371
Հարստության Միջազգային—304
Հարստության Բռնագրավում—362
Հարստության Ստանձնում—466
Հեղափոխություն—40, 44–46, 88, 181, 384, 388, 392, 396
Հեռագրական Գործակալություն—343
Հյուսիսային Ամերիկա—105, 176, 179, 282
Հյուսիսային Բուռն (Պատմական)—324, 382, 392, 402, 406
Հյուսիսային Կովկաս—5, 8, 9, 100–105, 130, 177, 184, 338, 341, 370, 372, 378, 382, 426, 476, 484, 506
Հյուսիսային Ընդհատում—371
Ընդհատում—53, 105, 113, 378, 200, 304, 481, 483
Ընդհանուր սկզբունքներ—302
Հոսք—424
Հոսհատում—34, 48, 82, 156, 161, 162, 166, 186, 337

Ձ

Ձեզոքի յոլան—481
Ձյունը, պատը—381
Ձուկան—381

Ղ

Ղազախ—345, 397, 437, 438, 447, 449
Ղազախի գավառ—465
Ղազղիկ—187
Ղամարյան—437, 459
Ղամարյանի յոլան—452
Ղարադաղ—463–465, 488
Ղարադաղի խոհանոցային—8
Ղարադաղցին—432
Ղարաքիլիսա—373, 378, 397, 434, 438, 445, 447–451, 453, 454, 456, 459
Ղշլաղ—459
Ղոշունք—318
Ղրիմ—4–6, 106, 108, 177, 304, 382, 388
Ղրիմի խոհանոցային—4
Ղուրան—483
Ղուրանի գավառ—391, 395, 437
Ղփչաղ պատը—434

Մ

Մազոխիա—343
Մայոր—304
Մխիթարյան—339
Մոլոխ—187, 196

Յ

Յարգարան—438
Յաղութիա—111
Յաղուբ—198
Յանկոսկիա—48, 49–51, 55, 175, 475
Յանկու—187
Յարմակոցների—438
Յարմատագործ—437, 442
Յարմանկալի—413
Յասմանգիտական—348
Յասմաք-ոչ-Ընդհակ վիրահատություն—348
Յանաքաղքիա—318, 347, 383
Յասնա—167
Յապրաս—404, 427
Յապրակ—433
Յապրագա—405
Յապաշ—24, 73
Յապրկի—404
Յապրչան—38
Յապրաշրի հավ—80, 182, 188
Յապոնիա—113, 204, 210
Յնդկիա—88
Յնե Բաշրան—173, 304
Յնե Կապրագրիա—4
Յնե Սիբիր—304
Յննգրկիա—4, 8
Յնդրգնդակ—133, 194, 198
Յնդրկամ պատը—313
Յնդստանյան Ընդհանուր—8, 10, 17, 30, 76, 93, 128, 132, 137, 173, 265, 388, 484, 487

Մ'ելոյնի—331
Մ'ելոյնի ծովածոց—74
Մ'ելքա—303, 358
Մ'իչոպիտոց—16, 19, 41, 43, 46, 47, 48, 50, 51, 178, 181, 198, 303, 318, 319, 323, 333, 339, 336, 341, 350, 352, 358, 355, 359, 363, 365, 382, 386, 394, 398, 304, 380-382, 387, 396, 411, 413-415, 473
Մ'իչոպիտոցի ծով—168, 387, 398
Մ'իչոն Ճոնա—103, 106, 113, 126, 178, 178, 288, 343, 478
Մ'իչոն Ստեֆեն—8, 398, 484
Մ'իչոցի, գյուղ—360
Մ'յուլլըռնիզ—50
Մոլլա-Մուսիմի, գյուղ—309
Մոսկվա—126, 313, 374, 378, 383, 389, 403, 404, 482-488, 498, 493, 506, 509, 511-515, 517
Մսաոլ—56, 141, 181, 345, 347, 359
Մսաոլի վիլայեթ—89, 304
Մուդրոս—478
Մուխրանի, գյուղ—470
Մուղան—433
Մուշ—34, 35, 141, 330, 344, 347-348, 384
Մուսա լեռ—383, 387, 388
Մուրադ-սու—316
Մ'ըլնիք—488

Ն

Նահիճների վիլայեթ—46
Նասի—4
Նոյինի, չրդան—43
Նյուրգ—57

Շ

Շամլըճա, ֆայտոնան—498
Շամխչեհան—177, 457, 458, 461, 507
Շամխչեհանի գավառ—374
Շամխչեհանի խանութչուն—5
Շամխչեհանի չրդան—457, 504, 509
Շապղին, ձկնի—390
Շապխանեի չրդան—488
Շիզդ—19, 40, 41, 59-91
Շիրդին Խանիկիխա—473

Ի

Իզդիր—304
Իսմայիլ բեյ—360
Իսմայիլճանի չրդան—473
Իսպարտիչոկ—169, 339
Իսր Բազարճոի չրդան—377
Իտախ—106, 348, 483

Ե

Եափաք—339
Եախիմախի—337, 437
Եախիմախիի չրդան—504
Եարլա, հրեաբնակչուհի կամարը—133, 141
Եամախի—343, 391, 404, 405, 407, 436, 437
Եամխանա գավառ—381, 383
Եամխանա—341, 403
Եապղի-Կարահիսար—388
Եապղիի—213-218
Եասսոլա—211, 233
Եարուզի չրդան—504
Եարուզ-Գարայազըզի գավառ—374, 377
Եապղի խանութչուն—5
Եկդամ, գյուղ—218
Էֆեսոս—410
Էֆրատ—5, 433
Էֆրեման—459
Էֆրեմանի խանութչուն—5
Էֆրեմանչուլ—444, 445
Եուզի—348, 433, 464, 483

Ո

Ոլլայի Կարասար—410, 416

Ք

Քաֆասյա—96, 97, 337
Քարտանիչոգ—34
Քեմերի ձգնեց—417
Քեչեճա—107
Քոռհոգոչիա—33
Քրդրսանա—355
Քիրտիչու—459
Քինդամ, գյուղ—218
Քինասոսան—105, 173
Քոսքան, գյուղ—434

Պ

Պարույրյան—21, 153, 179, 223, 230, 232, 264, 306, 344, 378, 476
Պահպան, գյուղ—312
Պառնասովի—315
Պարսկաստան Գաղտագող—493
Պետրոսյանց (Պետրոսյան)—31, 105, 117, 142, 143, 145, 154, 158, 159, 161, 164, 170, 274, 304, 327
Պետրոսով—354, 382, 403
Պիրմոլով, Խոյապատ—413
Պոլոզովի—175, 202, 295, 303, 478
Պրոս-Պաչեց—388

Ջ

Ջալոյանց (Ծանիքանաքսան)—431, 439
Ջանիկ—383
Ջարդուի չրյան—330
Ջոլոմանյանի գավառ—464
Ջևդի-Ծուռա—340
Ջեղիսեի չրյան—83
Ջուլֆա—227, 273, 383, 456, 458
Ջուլֆայի չրյան—497
Ջուղեր գետ—339

Ռ

Ռայի գավառ—473
Ռեա-ույ-Ալեն—359
Ռիոգա—49
Ռոզովա—190
Ռուսիայում—2-5, 9, 10, 12, 14, 16, 19, 33, 50, 51, 76-79, 81, 82, 89, 93, 96, 104-107, 109, 111, 113, 116, 120, 122, 124-126, 130, 134, 135, 141-143, 145-151, 153-160, 162-166, 169-173, 175, 178-181, 184-187, 199, 203, 205, 207, 208, 211, 213, 218, 220, 222, 224, 225, 227, 229, 230, 237, 263, 271, 272, 275, 284, 291, 304, 306, 322, 482
Ռնաց—315

Ս

Սաադա—48
Սարգսյան—315
Սաղմոսա—315
Սալյան—393, 415
Սալյանի գավառ—391, 395
Սալոնիկ—30, 60, 61, 104, 216, 220
Սանկտ-Պետերբուրգ, գիտ—316
Սարգիս, Խոյապատ—329
Սամսոն—321, 324
Սամսոնի վիլայեթ—34
Սամսոյի սպրուց—106
Սալյան—39
Սանա—40, 42, 44
Սալիկ—329
Սալիկի չրյան—473
Սասուն—324
Սարսա—147
Սարգսյանց—373, 391, 445, 447-451, 453, 454, 456-458
Սարիգամիշ—114, 115, 128, 187-189, 190-195, 197-201, 208, 215, 223, 260, 496
Սարդարապատ—449
Սարգսի—470
Սիմեոն—391
Սիրիա—35, 149, 186
Սիմիրնի—215
Սրվագ (Սիրասանիա)—27, 60, 78, 80, 221, 227- 240, 249, 251, 259, 288, 289
Սրվագի վիլայեթ—34
Սիրիա—342
Սիրիսայի գավառ—472
Սիրիրի, տե՛ս Սրվագ
Սիրիա—16, 19, 42, 46, 49, 88, 90, 91, 92, 179, 181, 218, 232, 254, 262, 269, 300-302, 304-306, 344, 350, 387, 411, 415, 473
Սիրիրիա—182
Սիրասիայի վիլայեթ—46
Սրվագ—84, 247, 248
Տավիտասյան Ալբերտի—516-518
Տավիտասյան Հայրապետի—304, 509, 511, 513—518
Տավիտասյան Պետրոսի—322-327, 329-335, 337, 340, 341, 343, 351,

133, 254, 347, 358, 362, 367, 369, 370, 376, 380-385, 390, 392, 393, 395, 403-405, 408, 410, 412, 413, 415, 440-442, 480, 481, 487-470, 480-482, 484, 492, 499, 496, 497, 501, 503, 506, 508, 510, 511, 514-516, 518

Ընդհանուր վրաժողով—499, 511, 516-518

Ընտրող—575

Ընտրություն—514

Ընտիր—33, 166, 167

Ընտրական—333

Ընկերիներ—135

Ուսումնարան (Վահանանցների)—19, 27, 29, 33, 37, 40, 42, 51, 53, 54, 57, 60, 62, 72, 76-82, 85, 91, 96, 103, 109, 112, 113, 115, 117, 119, 125, 131, 133, 134, 135, 137, 139, 142—144, 147, 149, 152, 154, 156, 157, 160, 162-166, 169, 170, 173, 175, 180, 181, 183, 203, 204, 206-208, 219, 230, 235, 236, 235, 236, 240, 249-253, 254, 253, 257-259, 265, 266, 268, 273, 280, 287, 298, 311, 315, 317-320, 332, 363, 352, 356, 359, 401, 423, 430, 436, 439, 462, 518

Ուսուցիչ—204

Ուսման գրամագլխ—122, 168, 172, 189, 200, 256

Ուսումնական—363, 473

Ուսմունքներ—406

Ուսումնարան—273

Ուսումնարանի գործունեություն—274, 277

Ունանիա չիճ—304

Ունանիա չճի շրջան—158, 304

Ունաստանյաց—169

Ու Տոմ—4, 19, 60, 159, 155-170, 182, 187, 216-218, 230, 253, 260, 265, 287

Ու գործարք (Ուսումնի սրճատունների)—418

Վ

Վաղարշապատ—181

Վան—24, 33, 34, 38, 50, 54, 91, 105, 109, 218, 238, 240, 247-249, 257, 272, 276-278, 283, 294, 297, 327, 346, 360

Վանական չիճ—216, 217, 248, 279

Վանական վիճակներ—24, 78, 141, 176, 284

Վարդանանց տոն—470

Վճռական Բժշկական—411

Վիճակ—121, 230

Վիշապիկավիկոց—289, 296

Վոլգա—165, 210

Վրաստան—3, 6, 9, 27, 125, 226, 274-276, 278, 279, 283, 288, 293, 295, 297, 412, 443, 454, 465-471, 473, 478, 480, 484, 490, 491, 495, 506-508, 510, 517

Տ

Տաղչենց—296

Տեր-Ջոր—248, 259, 260, 301

Տիկնոջունս, գյուղ—91

Տիգրիս—24, 249

Տրամպիզոն—27, 34, 60, 80, 109, 141, 196, 240, 241, 257, 284, 288, 327, 348, 351, 352, 354, 355, 357-360, 386, 370, 371, 388, 421, 510

Տրապիզոնի վիլայեթ—34, 248

Տրիպոլի—39, 89, 177, 287

Տրիպոլիտանիա—85, 306

Ր

Րիգե—220

Ց

Ցլոպիանոս—458

Ցնդրամիա—340, 382, 488

Ցրտաց, կայարան—424

Ցրի, գյուղ—211

Ցրոյ—328

Ցրմիա—301, 302, 314, 337

Ցրմիա չիճ—381, 388

Ցրիա—235, 236, 240, 269, 304

Ցրիայի վիլայեթ—307

Փ

Փասլի—181

Փարիզ—47, 54, 62, 90, 142, 161, 165, 271, 276, 283

Փնջիկյան, գյուղ—314
Փոքիկ—262, 486
Փոքիկի շրջան—432
Փոքր Վաչիկ—6, 19, 26, 45, 79, 84, 102, 138, 141, 148, 180, 205, 284, 241, 307, 310, 321
Փոքր Կոտայքիկ—4

Ք

Քաշեն—203
Քեսի, գյուղ—317
Քեմախ—242
Քեմախ-Ռոգոզ—241
Քենդիկ—438
Քյոսեանի—251
Քյոսր—463, 464
Քրմանճյան—202, 203, 222
Քյաթիկ—34
Քյափրյու-քյոզ—188, 189, 217, 260
Քյուշիկյան—456
Քյուրակ-Կալինայգա—4
Քյուրգամիր—106, 264, 299, 401-404
Քրդաձոր—18, 142, 262, 488
Քուքաչիկ—228, 246, 263
Քուքաչիկի կամուրջ—229, 262, 263, 473

Օ

Օգնիձորի շրջան—321
Օգնաձոր—212, 224
Օգուրցկի—463
Օգուրցկիների գաղութ—519
Օլիք—169, 187, 191, 192, 194, 196, 216, 228, 260
Օլիքի ժայռ—432, 211
Օլիքի շրջան—260, 488, 489, 503
Օլմածի, գյուղ—216
Օշականի—472
Օրգուրաց—274, 298, 434
Օրգուրացի շրջան—497
Օքսորդ—161

Ֆ

Ֆրանսիա—9, 10, 12, 17, 18, 20, 48, 66, 72, 80, 92, 99, 130, 144, 146, 149, 153, 157, 160-162, 164, 170, 172, 185, 205, 219, 220, 271, 275, 276, 302-306, 338, 410, 480, 481, 511

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Նախաբան 3

Գլուխ առաջին—Ժամանակ կայսրության I համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին 17

Գլուխ երկրորդ—Թուրքական զորամասերն Անդրկովկասում պատերազմի նախօրյակին 101

Գլուխ երրորդ—Ժամանակ կայսրության մուտքը պատերազմի մեջ . 128

Գլուխ չորրորդ—Կովկասյան ճակատը 1914—1917 թվականներին . . 174

Գլուխ հինգերորդ—Հայերի ֆիզիկական ոչնչացման ծրագրի իրագործումը Արևմտյան Հայաստանի վրա 1915—1916 թվականներին . . 329

Գլուխ վեցերորդ—Ժամանակ կայսրության ներքին դրությունը պատերազմի տարիներին 387

Գլուխ յոթերորդ—Ժամանակ կայսրության ապրիլյան Անդրկովկասում 1918 թվականին 536

Գլուխ ութերորդ—Անդրկովկասի ժողովուրդների պայքարը Արևմտյան զավթիչների դեմ 640

Ծանոթագրություններ 677

Անվանացանկ 819

Տեղանունների ցանկ 827

Ռուբեն Պետրոսի Մատոյան

ՔՈՒՐԴԵՐԸ ԵՎ ՆՐԱ ՆՎԱՃՈՂՈՒԹՅԱՆ ՓՈՂՈՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՈՒՄ (1914—1915)

Խմբագիր՝ Վ. Ա. Հարությունյան
Գեղ. խմբագիր՝ Գ. Խուդինյան
Տեխ. խմբագիր՝ Ն. Ալեքյան
Վերստ. սրբագրիչ՝ Վ. Պետոյան

ՎՀ 08198 Պատվեր 2421 Թ Տիրաժ 10000

Հանձնված է արտադրության 10/VI 1964 թ.
Մատրաջրված է տպագրության 11/XII 1964 թ.
Թուղթ՝ 60×90¹/₁₆ տպագր. 23,75 մամ., հրատ. 20,8 մամ.
Գինը՝ 98 կոպ.

ՀՍՍՌ Մինիստրների սովետի մամուլի պետական կոմիտեի պոլիգրաֆտեխարտադրության գլխավոր վարչության № 8 տպարան, Երևան, Բուռնազյան № 31.